IAN KERSHAW

DO PAKLA I NATRAG

EUROPA 1914.–1949.

FRAKTURA

Table of Contents

Ian Kershaw
Do pakla i natrag
Europa 1914-1949.

Preveo s engleskog Vuk Perišić .
Fraktura, 2017.

ZAHVALE

Knjiga poput ove ne može nastati bez sugestija i ohrabrenja drugih, koji katkad nisu ni svjesni svoje pomoći. Ljudi kojima sam na raznolike načine zahvalan jesu: Joe Bergin, Richard Bessel, John Breuilly, Franz Brüggemeier, Chris Clark, Paul Corner, David Dilks, Christopher Duggan, Richard Evans, Detleff Felken, Jürgen Förster, Norbert Frei, Elke Fröhlich, Mary Fulbrook, Dick Geary, Robert Gerwarth, Christian Göschei, Mike Hannah, Joe Harrison, Julia Hoffmann, Dov Kulka, Eberhard Jäckel, Margit Ketterle, Peter Liddle, Klaus A. Maier, Michael Mann, Andy Marrison, Hans Mommsen, Bob Moore, Irene Nielsen, Frank O'Gorman, polaznici seminara suvremene povijesti u Cambridgeu, Peter Pulzer, Aron Rodrigue, Mary Vincent, George Wedell, Hans-Ulrich Wehler, Frieder Weitbrecht, Charlotte Woodford, Hans Woher, Jonathan Wright i Benjamin Ziemann.

Osobito me zadužio Gerhard Hirschfeld kad mi je poslao izvrsnu i autoritativnu enciklopediju Prvog svjetskog rata, čiji je jedan od urednika (a koja se ubrzo pojavila i u sjajnom engleskom izdanju). Bernt Hagtvet bio je više nego ljubazan kad mi je stavio na raspolaganje dvije izvanredno korisne i informativne knjige koje bi u suprotnom promakle mojoj pozornosti, a zaslužuju biti poznate. Prva je zbirka eseja koju su uredili Dirk Berg-Schlosser i Jeremy Mitchell o krizi demokracije u međuratnoj Europi. Druga je djelo Steina Ugelvika Larsena o tranziciji iz fašizma u demokraciju nakon 1945. Zahvalan sam i Normanu Daviesu, koji me uputio na mnoga svjedočenja iz prve ruke o događajima u Poljskoj, između ostalog na fascinantna sjećanja seoskog načelnika Jana Slomke te

na Andreasa Kosserta za dodatno proučavanje poljskih izvora.

Mnogima dugujem posebnu zahvalnost na kritičkim komentarima teksta. Beverley Eaton uklonila je mnoge tipografske greške. Traude Spät dala mi je nekoliko izvrsnih sugestija (da i ne spominjem njenu i Ulrichovu poslovičnu gostoljubivost kada bih boravio u Münchenu). Toplu zahvalnost na vrijednoj, stručnoj i konstruktivnoj kritici dugujem Davidu Gannadineu (glavnom uredniku Penguina za europsku povijest) te Laurenceu Reesu i Nicholasu Stargardtu. Kada je rukopis bio dovršen, Richard Mason pokazao se kao sjajan i pedantan lektor.

Kao i u prethodnim prilikama bilo je zadovoljstvo raditi s Penguinovom izvrsnom ekipom. Simon Winder uvijek je bio primjeran urednik. On i Maria Bedford bili su od velike pomoći u potrazi za ilustracijama, dok je Richard Duguid nadgledao nastanak knjige sa svojom uobičajenom učinkovitošću. Zahvalan sam također i Auriol Griffith-Jones na vještini s kojom je sastavila kazalo. Kao i uvijek, zahvaljujem i Andrewu Wylieju, književnom agentu bez premca, kao i londonskoj Wylie Agency te Jamesu Pullenu i Sari Chalfant na pomoći i nepogrešivim savjetima.

Betty, David i Stephen ostaju trajan i neiscrpan izvor podrške i ohrabrenja. Betty je postavljala brojna pitanja o pojedinostima u tekstu, dok su rasprave o rukopisu s Davidom u *Royal Oaku* u Disburyju bile koliko ugodne toliko i konstruktivne. Konačno, Sophie, Joe, Ella, Olivia i Henry, moja unučad, bili su mi divna razonoda dok sam kazivao ovu mučnu priču. Nadajmo se da će oni i njihova generacija uživati u budućoj Europi koja će opstajati bez podjela, neprijateljstva i mržnje koji su pomračili povijest kontinenta.

PREDGOVOR

Ovo je prvi od dvaju svezaka povijesti Europe od 1914. do sadašnjeg vremena. S određenom zadrškom rekao bih da je to najteži od svih zadataka u koje sam se ikada upustio. Svaka knjiga koju sam napisao na stanoviti je način bila pokušaj dosezanja mojeg vlastitog boljeg poimanja nekog povijesnog problema. U ovome slučaju nedavna prošlost sadržava mnoštvo iznimno kompleksnih problema. No kakve god bile teškoće, izazov boljeg razumijevanja procesa koji su u nedavnoj prošlosti oblikovali suvremeni svijet bio je neodoljiv.

Ne postoji, dakako, jednostavan način kojim bi se prišlo povijesti dvadesetog stoljeća u Europi. Neka izvrsna historiografska djela, sa svojim raznolikim interpretacijama i strukturama - među njima su ona Erica Hobsbawma, Marka Mazowera, Richarda Vinena, Harolda Jamesa i Bernarda Wassersteina, a u svakom je obrađen drugi segment stoljeća - već postoje. Neizbježno je da će ovaj svezak, i onaj koji slijedi, ostati obilježen mojim osobnim pristupom tako dinamičnom stoljeću. Također, kao i svaki pokušaj obuhvata velike panorame u dugačkom vremenskom rasponu, i ovaj se oslanja na pionirska istraživanja drugih autora.

Potpuno sam svjestan činjenice da iza praktično svake rečenice koju sam napisao stoji nepregledna količina specijaliziranih i iznimno kvalitetnih radova. Za samo neke aspekte, uglavnom one koji se tiču Njemačke između 1918. i 1945., mogu reći da sam sâm proveo primarna istraživanja. Drugdje sam ovisio o odličnim radovima drugih znanstvenika različitih specijalnosti. Čak i da posjedujem veće lingvističke sposobnosti, takvo što je neizbježno.

Ne postoji jedan jedini znanstvenik koji bi mogao provesti arhivski rad širom Europe, a kako su nesumnjivi stručnjaci za pojedine zemlje i pojedine povijesne teme već obavili taj posao, takav pokušaj bio bi besmislen. Ovaj rad stoga počiva na nenabrojivim doprinosima drugih povjesničara.

Format Penguinove edicije o europskoj povijesti ne dopušta neposredno referiranje na mnoga nezaobilazna djela povijesne znanosti - monografije, zbirke dokumenata, statističke analize i specijalizirane studije pojedinih zemalja - na koja sam se oslanjao. Bibliografija sadržava samo one odrednice koje su moji najveći dugovi drugim znanstvenicima. Nadam se da će mi oprostiti što me format edicije sprečava da ih spomenem u fusnotama i da će prihvatiti moju duboku zahvalnost na njihovim golemim postignućima. Originalnost ovog djela počiva dakle isključivo na strukturi i interpretacijama, na stilu pisanja povijesti i individualnoj naravi koja je imanentna svakoj raspravi.

Uvodno poglavlje "Epoha samouništenja” sadržava interpretativni okvir ovog sveska te slutnju pristupa drugom svesku (koji tek treba biti napisan). Što se strukture tiče, poglavlja slijede kronologiju, ali svako sadržava zasebne tematske cjeline. Time sam htio naglasiti važnost slijeda kojim se drama zapletala i raspletala. Pritom bih se usredotočio na specifične i važne događaje koji su se zbivali u kratkim razdobljima, a zasebno bih se posvetio silama koje su te događaje i ta razdoblja determinirale. Zato ne postoje zasebna poglavlja posvećena ekonomiji, društvu, kulturi, ideologiji ili politici, ali se njima bavim, katkad u različitom opsegu, u kronološki uokvirenim poglavljima.

Prvu polovinu dvadesetog stoljeća, kojom se i bavi ovaj svezak, odredili su ratovi. Ta činjenica sama po sebi stvara vlastite probleme. Je li uopće moguće baviti se tako golemim i sudbonosnim temama kakve su Prvi i Drugi svjetski rat u svesku

ovakva opsega i ovakva kronološkog obuhvata? Čitave biblioteke napisane su o oba sukoba. Od čitatelja se ne može opravdano očekivati da se osloni na upućivanje na druga djela o svjetskim ratovima (iako je takvo što načelno moguće i za druge teme). Ipak, poglavlja koja se bave svjetskim ratovima iznimno su koncizni pregledi razvoja situacije na frontama. Koliko god sažeto opisani - ponajviše orijentacijski, s naglaskom na razmjere strahota i njihove divovske posljedice - očito je da su svjetski ratovi bili sudbonosni. Kod drugih tema bio sam također neodlučan hoću li uzeti zdravo za gotovo da su čitatelju u potpunosti poznate okolnosti i pozadina primjerice uspona fašizma u Italiji ili tijek Španjolskoga građanskog rata, ali bih na koncu ipak zaključio da su kraći prikazi sasvim dovoljni.

Kroz čitav tekst nastojao sam uklopiti osobna iskustva suvremenika ne bih li stvorio predodžbu o tome kako je život izgledao u epohi koja nam je vremenski bliska, a po svojoj naravi potpuno drugačija od današnje Europe. Svakako, osobna iskustva nisu ništa drugo nego - osobna iskustva. Ne možemo ih promatrati kao reprezentativni statistički uzorak. No ona su znakovita kao odraz općih stavova i mentaliteta. U svakom slučaju, osobna svjedočenja pružaju živopisnu ilustraciju i, za razliku od apstraktnih i depersonaliziranih analiza, daju uvid u ljudske reakcije na silovite procese koji su uništavali pojedinačne sudbine.

Povijest Europe ne može, dakako, biti tek puki zbroj nacionalnih povijesti. Ono što je bitno jesu procesi koji su oblikovali kontinent kao cjelinu ili barem većinu njegovih sastavnica. Opće sinteze u pravilu nude ptičju, a ne i žablju perspektivu. Bave se generalizacijama umjesto pojedinostima, koje pak postaju jasnije ako ih se promatra u širem kontekstu. Pokušao sam ne zanemariti nijedno područje Europe i često sam isticao osobito tragičnu povijest istočne polovice kontinenta. Ipak,

nemoguće je izbjeći činjenicu da neke zemlje igraju veću (ili opasniju) ulogu od drugih, pa po prirodi stvari zahtijevaju i pomniju pozornost. U ovom i sljedećem tekstu Rusija (odnosno Sovjetski Savez) tretira se kao dio Europe. Bilo bi nezamislivo izostaviti tako presudan faktor europske povijesti, premda se veliki dijelovi ruskog, tada sovjetskog, carstva geografski nalaze izvan Europe. Na sličan način tretirana je i Turska kad god bi značajno utjecala na europska zbivanja, iako je taj utjecaj opao nakon 1923., kada se Osmanlijsko Carstvo raspalo i kada je uspostavljena turska nacionalna država,

Ovaj svezak počinje kratkim osvrtom na Europu uoči Prvog svjetskog rata. Slijede poglavlja o samom ratu, neposrednom poraću, kratkotrajnom oporavku sredinom dvadesetih godina, razornom učinku Velike depresije, zlokobnoj prijetnji novog svjetskog rata, njegovu izbijanju, kao drugog velikog sukoba unutar jedne generacije, te o katastrofalnom civilizacijskom slomu koji je taj sukob - Drugi svjetski rat - ostavio iza sebe. Na toj točki prekida se kronološki slijed devetim, tematskim poglavljem, koje se bavi mnogim dugotrajnim procesima i temama koji obuhvaćaju veći vremenski raspon u odnosu na kratke kronološke okvire prethodnih poglavlja, a to su demografske i društveno-ekonomske promjene, položaj kršćanskih crkava, stavovi intelektualaca te pojava i širenje masovne kulture. Završno poglavlje vraća se na kronološki kolosijek.

Razmišljao sam o varijanti po kojoj bi ovaj svezak završavao 1945. godinom, dakle prestankom borbi u Drugom svjetskom ratu. No iako su neprijateljstva u Europi okončana u svibnju te godine (rat s Japanom trajao je do kolovoza), sudbonosno razdoblje od 1945. do 1949. u tolikoj je mjeri determiniralo rat i reakcije na njega da se činilo opravdanim obuhvatiti i te poratne godine. Obrisi nove, poslijeratne Europe nisu bili vidljivi 1945. i postali su

prepoznatljivi tek u jednom postupnom procesu. Bilo je stoga umjesno dodati završno poglavlje koje se bavi neposrednim poraćem u kojem nasilje nije prestalo i koje je oblikovalo oštru podjelu Europe dovršenu 1949. Zato prvi svezak ne završava 1945. godinom.

Kada očekuju preokret, nogometni komentatori rado posežu za frazom da “utakmica ima dva poluvremena”. Teško je odoljeti pomisli kako je dvadeseto stoljeće u Europi doista imalo dva poluvremena, pa čak i “produžetke”, koji su počeli 1990. Ovaj svezak bavi se prvim poluvremenom jednog posebnog i dramatičnog stoljeća u kojem je Europa doživjela dva svjetska rata, zaprijetila opstanku ljudske civilizacije i zatekla se na rubu samouništenja.

Ian Kershaw, Manchester, studeni 2014.

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

U prvi mah ova se knjiga doima kao puko, katkad i površno ponavljanje općepoznatoga. Takvu dojmu svakako pridonose i svjesna ili nesvjesna očekivanja čitatelja koji je upoznat s Hitlerovom biografijom istog autora, neprijepornim historiografskim remek-djelom.

No autorov pristup, generalizacije, interpretacije, konciznost, napose njegova točka gledišta, podsjećaju na suvremene povijesne tekstove koji se bave primjerice osamnaestim stoljećem ili razdobljem klasične Europe. Kershaw o dvadesetom stoljeću - u koje smo još uvijek duboko uronjeni, kao da to stoljeće nikako ne uspijeva završiti - piše s vremenske distance. Kershaw je sebe uspio smjestiti na osmatračnicu odakle o dvadesetom stoljeću piše onako kako će se o njemu pisati kada doista bude završeno, tamo negdje u prostor-vremenu kraja dvadeset prvog ili početka dvadeset drugog stoljeća. Ovo je knjiga budućnosti o nedavnoj prošlosti, ali samim time i knjiga koja nam omogućuje da dvadeseto stoljeće doživimo kao davnu prošlost. Ian Kershaw je kao *Angelus Novus* Waltera Benjamina odletio, odmakao daleko. Njegova Europa dvadesetog stoljeća, koliko god da je strašna, polako nestaje u perspektivi, vidljivim ostaje najhitnije, a ta bitnost počinje se ukazivati u svojoj banalnosti. Jasno, time biva još strašnija.

Kershaw Europu promatra i kao geografsku i kao tematsku cjelinu. Ona to i jest, neovisno o svojoj heterogenosti, sukobljenim interesima i nepomirljivim ideologijama i neovisno o više ili manje

trajnoj krizi paneuropske ideje. Utoliko je ova knjiga i važan podsjetnik na zajedničku prošlost i budućnost, na zajedničku sudbinu *svih* Europljana koju ne mogu dokinuti ni najstrašniji ratovi ni nacionalističke tlapnje. Većina historiografskih djela bavi se ili "nacionalnom” poviješću ili pojedinačnim segmentima, procesima, događajima ili kraćim razdobljima (ratovi, krize, totalitarizmi, ideologije, ličnosti...). Doista, ti segmenti i tematske cjeline toliko su napučeni događajima i toliko su, svaki ponaosob, značajni da se sinteza čini nemogućom, dok nad svakim pokušajem sinteze lebdi opasnost da će neka prostorna ili tematska sastavnica ostati zanemarena ili nedovoljno obrađena. Kershaw je u tom pokušaju uspio pronaći ravnotežu između općeg i pojedinačnog, između žablje i ptičje perspektive. Njegova freska obuhvaća sve i ne gubi se u pojedinostima. Ona je koliko lapidarni toliko iscrpni sažetak europskog dvadesetog stoljeća, njegove političke, ali i ekonomske, socijalne i kulturne povijesti, kao i povijesti svakodnevice i slobodnog vremena.

Kako sam autor kaže, format Penguinove edicije u kojoj je djelo prvi put objavljeno ne dopušta neposredno referiranje na citirana djela. Nema tradicionalnih bilješki, što netko može doživjeti kao manjkavost. No uzmu li se u obzir obilje građe i prebogata bibliografija na koju se knjiga oslanja - jer, kaže Kershaw, “iza praktično svake rečenice koju sam zapisao stoji nepregledna količina specijaliziranih i iznimno kvalitetnih radova” - bilješke bije doista učinile nepreglednom.

Vuk Perišić

UVOD:
Epoha samouništenja

“Ratovi koje će voditi narodi bit će strasniji od onih koje su vodili kraljevi.”
Winston Churchill, 1901.

Dvadeseto stoljeće u Europi bilo je stoljeće ratova. Dva svjetska rata, nakon kojih je uslijedilo četrdeset godina Hladnog rata - koji je bio izravna posljedica Drugog svjetskog rata - definirala su epohu. Bilo je to zastrašujuće dramatično, tragično, ali i fascinantno razdoblje s poviješću potpunih poremećaja i zapanjujućih preobrazbi. Tijekom dvadesetog stoljeća Europa je prošla put do pakla i natrag. Kontinent, koji je u razdoblju od stotinjak godina nakon završetka Napoleonovih ratova 1815. bio ponosan na sebe kao svojevrsni apogej civiliziranosti, sunovratio se između 1914. i 1945. u ambis barbarstva. No nakon strahotne epohe samouništenja nastupili su dotad nezamislivi stabilnost i prosperitet, premda po skupu cijenu nepremostive političke podjele. Konačno ujedinjena Europa, suočena s velikim izvanjskim pritiscima sve intenzivnije globalizacije i ozbiljnim unutarnjim izazovima, trpjela je imanentne napetosti i prije financijskog sloma 2008. koji je izazvao novu, još uvijek nesavladanu krizu.

Drugi svezak bavit će se epohom nakon 1950. Prvi promatra samouništenje Europe u prvoj polovini stoljeća u epohi dvaju svjetskih ratova. Istražuje kako su opasne sile proizišle iz Prvog svjetskog rata kulminirale u neizrecivim dosezima neljudskosti i

razaranja u Drugom svjetskom ratu. Ta katastrofa, s dotad nepoznatim razmjerima genocida - neodvojivog od toga sukoba - čini je žarištem i determinirajućim događajem nesretne povijesti europskog dvadesetog stoljeća.

Poglavlja koja slijede bave se uzrocima te neizmjerne tragedije. Uzroci se dadu locirati u četiri presudna, međuovisna i za ta desetljeća jedinstvena faktora: (1) eksplozivni porast etničkog i rasističkog nacionalizma, (2) ogorčeni i nepomirljivi zahtjevi za prekrajanjem granica, (3) akutni klasni sukob intenziviran Boljševičkom revolucijom u Rusiji i (4) kronična kriza kapitalizma (koju su mnogi suvremenici doživljavali kao terminalnu). Trijumf boljševizma pojavio se nakon 1917. kao sasvim nova i vitalna sastavnica povijesnih procesa. Jednako značajna kao i gotovo trajna kriza kapitalizma, nakratko ublažena sredinom dvadesetih godina. Drugi faktori bili su prisutni i prije 1914., ali ne u toliko akutnom obliku. Nijedan sam po sebi nije bio primarni uzrok Prvog svjetskog rata, ali je njihova nova silovitost, bila njegova najznačajnija posljedica. Smrtonosna interakcija tih faktora prouzročila je razdoblje nezamislivog nasilja koje je kulminiralo u Drugom svjetskom ratu, neusporedivo strašnijem od Prvoga. Prepletenost četiriju faktora ponajviše je pogodila Srednju, Istočnu i Jugoistočnu Europu, inače najsiromašnija područja kontinenta. Zapadna Europa prošla je bolje (sa Španjolskom kao važnom iznimkom).

Dezintegracija Austro-Ugarskog i Osmanlijskog Carstva krajem Prvog svjetskog rata i golema nasilja Ruskoga građanskog rata, do kojeg je došlo nakon Revolucije, oslobodili su nove snage ekstremnog nacionalizma koji je nacionalnu pripadnost u pravilu definirao etnički. **[**Dakle biologistički (po porijeklu) i kulturno (po jeziku), za razliku od zapadnoeuropskog poimanja po kojem se nacionalna pripadnost definira pravno, odnosno kao državljanstvo,

(op. prev.)] Nacionalistički i etnički sukobi bili su endemični u siromašnijoj, istočnoj polovini kontinenta, u područjima starih multietničkih zajednica. Često bi se nacionalistička mržnja okomila na Židove kao žrtvene jarce u kojima je vidjela krivce za opću bijedu. Veći broj Židova živio je u Srednjoj i Istočnoj negoli u Zapadnoj Europi te su bili slabije integrirani i pripadali nižim društvenim slojevima u odnosu na Židove u zapadnoeuropskim zemljama. Upravo su ta područja Srednje i Istočne Europe - u znatno većoj mjeri nego Njemačka - bila tradicionalna žarišta otrovnog antisemitizma. Veća etnička homogenost tadašnje Zapadne Europe i činjenica da su zapadnoeuropske nacionalne države postojale i evoluirale kroz dulja razdoblja bile su razlogom što su napetosti, iako prisutne, bile manje intenzivne nego na Istoku.

Pobjedničke i većina neutralnih zemalja u Prvom svjetskom ratu nalazile su se pretežno u Zapadnoj Europi. Povrijeđen nacionalni ponos i težnja za osiguranjem materijalnih resursa - što su plodna tla za agresivni etnički nacionalizam - imali su značajniju ulogu na Istoku. Kao najvažnija među poraženim državama i ključ europskog mira, smještena u središtu kontinenta, s teritorijem koji se protezao od Francuske i Švicarske na zapadu do Poljske i Litve na istoku, Njemačka je njegovala duboko ogorčenje spram načina na koji su s njome postupali pobjednički Saveznici i samo je privremeno suspregnula svoje revizionističke ambicije. Na jugu i istoku iz ruševina Austro-Ugarskog, Ruskog i Osmanlijskog Carstva rođene su nove nacionalne države s teritorijima sastavljenim poput kolaža i u krajnje nepovoljnim okolnostima. Ne iznenađuje da su bile zatrovane nacionalističkom i etničkom mržnjom i da su postale najveća stratišta Drugog svjetskog rata.

Nacionalističke sukobe i etničke i rasne napetosti znatno je intenzivirao teritorijalni poredak u Europi nakon Prvog svjetskog

rata. Tvorci Versailleskog mirovnog ugovora iz 1919., koliko god su njihove namjere bile dobre, bili su suočeni s nerješivim problemima u pokušaju da zadovolje teritorijalne zahtjeve novih država nastalih na ruševinama starih carstava. Etničke manjine činile su velike dijelove stanovništva većine novih država u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi i predstavljale su potencijal ozbiljnih političkih poremećaja. Praktično sve granice bile su sporne, a zahtjevi etničkih manjina, koje su u pravilu trpjele diskriminaciju u odnosu na većinsko stanovništvo, ostali su neispunjeni. Versailleske granice dodatno su ojačale ionako opasne mržnje unutar država koje su se i same osjećale zakinutima. Italija nije imala unutarnjih etničkih podjela (ne računajući veliku njemačku etničku manjinu u Južnom Tirolu, koji je anektiran nakon rata), ali su nacionalisti i fašisti iskorištavali osjećaj nepravde zato što su Italiji, iako je bila na strani pobjednika u Prvom svjetskom ratu, uskraćena jugoslavenska područja na koja je pretendirala. Daleko opasniji za trajni mir u Europi bio je bijes koji je Njemačka - kao i Italija, zemlja bez unutarnjih etničkih podjela - osjećala zbog gubitka teritorija nakon rata. Taj bijes i zahtjevi za revizijom Versailleskog ugovora poslije će pothranjivati podršku nacizmu, a izvan granica Reicha poticat će mržnju prema njemačkim etničkim manjinama u Poljskoj, Čehoslovačkoj i drugdje.

Bučni nacionalizam koji se pojavio nakon Prvog svjetskog rata nije crpio snagu samo iz etničkih, već i iz klasnih sukoba. Osjećaj nacionalnog jedinstva nerazmjerno je jačao kada bi se usredotočio na navodne klasne “neprijatelje", kako unutar tako i izvan nacionalne države. Veliki ekonomski poremećaji nakon rata i teške posljedice sloma početkom tridesetih godina znatno su produbili klasne suprotnosti širom Europe. Klasni sukobi, nerijetko nasilni, obilježili su čitavu industrijsku epohu. No u odnosu na godine uoči Prvog svjetskog rata, a s Oktobarskom revolucijom i uspostavom

Sovjetskog Saveza, ti su sukobi postali akutni. Stvoren je alternativni model društva koji je zbacio kapitalizam i zamijenio ga "diktaturom proletarijata". Uništenje kapitalističke klase, državna eksproprijacija sredstava za proizvodnju i preraspodjela poljoprivrednog zemljišta bili su poslije 1917. privlačne zamisli velikom dijelu osiromašenih masa. Prisutnost sovjetskoga komunizma podijelila je međutim ljevicu i fatalno je oslabila te istodobno znatno ojačala ekstremno nacionalističku desnicu. Obnovljena desnica sada je mogla usmjeriti nasilne energije onih koji su se osjećali ugroženima od boljševizma - tradicionalna vlasnička elita, srednja klasa i seljaci-posjednici - u nove, vrlo agresivne političke pokrete.

Kontrarevolucija je, kao i revolucionarni apeli ljevice, iskorištavala ogorčenja i tjeskobe klasnog sukoba. Kontrarevolucionarni pokreti stjecali su najveću podršku tamo gdje su bili u prilici kombinirati ekstremni nacionalizam s otrovnim antiboljševizmom. I u ovom su slučaju zemlje Srednje i Istočne Europe, gdje se boljševička prijetnja činila najjačom, bile osobito pogođene. No najveća opasnost po međunarodni poredak pojavila se tamo gdje je kombinacija ekstremnog nacionalizma i paranoične mržnje prema boljševizmu potaknula stvaranje masovnih desničarskih pokreta koji će u Italiji i Njemačkoj na koncu i preuzeti kontrolu nad državom. Kada su mržnjom ispunjene nacionalističke i antiboljševičke energije, koje su ekstremnu desnicu dovele na vlast, preusmjerene u prekograničnu agresiju, mir u Europi bio je krajnje ugrožen.

Četvrti faktor, koji je poticao preostala tri i istodobno s njima stajao u međuovisnosti, bila je dugotrajna kriza kapitalizma u razdoblju između dvaju ratova. Golemi poremećaj svjetske ekonomije izazvan Prvim svjetskim ratom, ozbiljna slabost najvećih europskih ekonomija - Britanije, Francuske i Njemačke - i

nevoljkost najveće ekonomske sile, Sjedinjenih Država, da se angažira u obnovi Europe, imali su kobni učinak. Europski problemi bili su utoliko teži stave li se u kontekst globalnih posljedica Prvog svjetskog rata. Japan je širio svoja tržišta na Dalekom istoku - ne samo u Kini, koja se raspadala u političkom kaosu - i to na štetu europske ekonomije. Britansko Carstvo bilo je suočeno sa sve većim političkim, ali i ekonomskim izazovima, što je do najvećega izražaja došlo u Indiji, gdje je porast lokalne tekstilne industrije istisnuo Britaniju s njenih izvoznih tržišta i takvom konkurencijom pridonio njenim ekonomskim nevoljama. Rusija je praktično nestala sa svjetske ekonomske scene uoči Revolucije i građanskog rata. Kriza kapitalizma bila je globalna, ali je najveću štetu nanijela Europi.

Između inflatorne krize početkom dvadesetih i deflatorne krize tridesetih godina dogodio se kratkotrajni bum. Pokazat će se da je počivao na nesolidnim temeljima. Te dvije krize - razdvajalo ih je kratko razdoblje - obilježio je masovni ekonomski i socijalni sunovrat i stvorile su ozračje u kojem su siromaštvo i strah od njega obilno pothranjivali politički ekstremizam.

Sam po sebi ekonomski poremećaj ne bi izazvao političku krizu velikih razmjera. Njemu se pridružila kriza državnog legitimiteta ojačana postojećim ideološkim sukobima i dubokim kulturnim podjelama koje su razotkrile slabost vladajućih elita spram masovne političke mobilizacije. Upravo takve okolnosti bile su prisutne u mnogim dijelovima Europe, osobito tamo gdje je integralni nacionalizam oslonjen na osjećaj gubitka nacionalnog ponosa i iznevjerena očekivanja od statusa velike sile bio u stanju stvoriti snažan pokret koji je pak crpio energiju iz navodne snage svojih dijaboličnih neprijatelja. Tako je došao u položaj da ugrozi državnu vlast koja je ionako raspolagala slabim autoritetom.

Tek je kumulativno djelovanje svih četiriju faktora krize bilo u

stanju izazvati sveobuhvatni društveno-ekonomski i ideološko-kulturalni poremećaj koji je doveo Europu na rub samouništenja. U većoj ili manjoj mjeri taj kumulativni učinak pogodio je većinu europskih, pa i zapadnoeuropskih zemalja. No u jednoj zemlji osobito - u Njemačkoj - sva su četiri faktora bila prisutna U svojem najekstremnijem obliku i međusobno su se jačala s eksplozivnim posljedicama. Kada je Adolf Hitler maestralno iskoristio sveobuhvatnu krizu s idejom da je treba svladati upotrebom sile i kada je konsolidirao svoju diktatorsku kontrolu nad njemačkom državom, prepreke sveopćoj europskoj katastrofi dramatično su umanjene. Kako su vojni i ekonomski potencijali Njemačke bili ogromni (premda privremeno oslabljeni nakon Prvog svjetskog rata) i kako su njeni revizionistički zahtjevi i ekspanzionističke ambicije izravno prijetili teritorijalnom integritetu i političkoj neovisnosti mnogih drugih zemalja, porasla je i vjerojatnost da će europska kriza skončati u kataklizmi novog rata. Bilo je očekivano da će kriza doseći vrhunac u Srednjoj i Istočnoj Europi, najnestabilnijim dijelovima kontinenta. Kad je rat jednom počeo, područja na istoku preobrazio je u poprište najvećih razaranja i groteskne neljudskosti.

Razorni učinci Drugog svjetskog rata dosegli su nove, nepoznate razmjere. Moralne posljedice tako potpunog civilizacijskog sloma osjećat će se tijekom ostatka stoljeća, pa i dulje. Ipak, začudno je daje Drugi svjetski rat, za razliku od kaosa koji je izazvao Prvi, omogućio preporod Europe u drugoj polovini stoljeća. Dok je Prvi svjetski rat iza sebe ostavio nasljeđe intenziviranih etničkih, teritorijalnih i klasnih sukoba te duboku i produljenu krizu kapitalizma, u Drugome je taj kauzalni niz prekinut u njegovu vlastitom vrtlogu. Dominacija Sovjetskog Saveza na istoku nasilno je potisnula etničke podjele i nemire. Etnička čišćenja velikih razmjera u neposrednom poraću

promijenila su etničku strukturu Srednje i Istočne Europe. Snovi Njemačke o europskoj dominaciji skršeni su u njezinu totalnom porazu, razaranju i podjeli. U Zapadnoj Europi pojavila se nova spremnost da se likvidira nacionalistički antagonizam te zamijeni suradnjom i integracijom. Prisutnost novih supersila učinila je državne granice čvrstim i nepromjenjivim. Konverzija dominantnih zapadnoeuropskih ideologija iz negdašnjeg antiboljševizma, koji je jačao ekstremnu desnicu, u demokratski konzervativizam donijela je stabilnost. Jednako značajna bila je i reforma kapitalizma (ovoga puta pod aktivnim vodstvom SAD-a), koja je zapadnoj polovini kontinenta donijela neviđeni prosperitet, čime je dodatno osnažena politička stabilnost. Takve fundamentalne promjene poslije 1945. uklonile su faktore krize koji su zamalo uništili kontinent u epohi svjetskih ratova.

Ono najvažnije jest da je Drugi svjetski rat zauvijek slomio sustav suparništva europskih velikih sila koje su težile kontinentalnoj hegemoniji još od Bismarckova doba, zapravo još od kraja Napoleonove epohe 1815. U ponovno rođenoj Europi, premda ideološki i politički podijeljenoj, dvije jedine preostale velike sile bile su Sjedinjene Države i Sovjetski Savez. Vrebale su jedna drugu preko željezne zavjese i nadgledale obnovu država i društava u skladu s vlastitim vizijama. Bio je prisutan još jedan vrlo značajan faktor: obje supersile došle su do 1949. u posjed atomskih bombi, a nakon četiri godine još strašnijih vodikovih bombi. Nuklearna prijetnja značila je da bi novi svjetski rat iza sebe ostavio takvu razinu razaranja koja bi zasjenila strahote Prvoga i Drugoga. Taje mogućnost prisilila vladajuće elite na razmišljanje te odigrala posebnu i važnu ulogu u rađanju epohe europskog mira koja se 1945. još uvijek činila nevjerojatnom.

Kako su navedeni faktori i procesi svojim uzajamnim djelovanjem preobrazili Europu, Istočnu i Zapadnu, bit će

raspravljeno u drugom svesku. Ovaj svezak pokušaj je razumijevanja potonuća Europe u bezdan tijekom prve polovine tako nasilnog i turbulentnog stoljeća, ali i njezina zapanjujućeg oporavka koji je počeo četiri godine nakon što je 1945. dosegla dno. Nova Europa rođena je iz pepela stare i krenula na put kojim je iza sebe ostavila pakao na Zemlji.

PRVO POGLAVLJE
Na rubu

“Mi vrlo ozbiljno shvaćamo pacifizam! Ali moramo povećati ulaganja u artiljeriju.”

general Stumm u *Čovjeku bez osobina* (1930 -1942.) Roberta Musila

Čak i tada pojavila su se predviđanja koja su upozoravala da će izbijanje rata označiti kraj epohe. Najpoznatija je zlokobna slutnja koju je 3. kolovoza 1914. izgovorio sir Edward Grey, britanski ministar vanjskih poslova: “Svjetiljke se gase širom Europe. Za svojih života više nećemo ugledati njihova svjetla.” Njemački Reichskanzler Theobald von Bethmann Hollweg imao je slične bojazni: “Osjećam opću propast kakvoj ljudska moć nije dorasla i koja prijeti Europi i našem vlastitom narodu.” **[***Kanzler*, kancelar, službeni je naziv za predsjednika vlade u germanofonim zemljama. Ovdje Kancelar Reicha, *carstva* - naziv za njemačku državu do 1945. (op. prev.)**]** Te riječi izgovorio je krajem srpnja 1914., kada je rat postao izvjestan. Tri godine prije, u govoru pred Reichstagom, njemačkim parlamentom, socijalist August Bebel rekao je - i naišao na opće protivljenje - da raste vjerojatnost europskog rata i da će takav rat uništiti kontinent. “Približava se *Sumrak bogova* buržoaskog društva”, izjavio je. Rat nije, kako je Bebel zaprijetio, doveo do propasti kapitalizma i trijumfa socijalizma, ali je bio u pravu kada je predvidio da će stvoriti novu epohu. Američki diplomat George Kennan poslije će opisati taj rat

kao "strašnu, katastrofalnu prekretnicu”. Bio je u pravu. To je doista bila katastrofa. Označila je početak epohe - Tridesetogodišnji rat dvadesetog stoljeća - u kojoj je europski kontinent zamalo uništio sebe samoga.

Zlatno doba?

Predodžba o epohi uoči Prvog svjetskog rata kao o blistavom vremenu stabilnosti, prosperiteta i mira koje će nastupajuće strahote tragično zbrisati tvrdoglavo je opstajala, osobito u sjećanjima privilegiranih klasa, i nakon što je rat završen. Amerikanci su predratne godine opisivali kao “zlatno doba”. Izraz je prikladno odražavao i europske predodžbe. Pariška buržoazija pamtila je *la Belle Époque* kao doba u kojem je francuska kultura izazivala zavist cijeloga svijeta, a Pariz doživljavan kao planetarno središte civilizacije. Povlaštene klase Berlina prisjećale su se “wilhelminskih godina” kao razdoblja bogatstva, sigurnosti, veličine i ugleda koji je stajao u skladu sa snagom nedavno ujedinjene Njemačke. **[***Wilhelminismus, Wilhelminische Zeit* ili *Wilhelminische Epoche*, po njemačkom caru Wilhelmu II. (op. prev.)**]** I Beč je živio vrhunac svoje kulturne slave, intelektualne izvrsnosti i imperijalnog sjaja. U Münchenu, Pragu, Budimpešti, Sankt Peterburgu, Moskvi i drugim gradovima širom Europe cvala je kultura. Došlo je do eksplozije kreativnosti i novih, izazovnih i provokativnih formi umjetničkog izraza u likovnoj umjetnosti, književnosti, glazbi i kazalištu.

U Londonu je ekonomija privlačila veću pozornost nego kultura. U prijestolnici svjetskog imperija generacija nakon Prvog svjetskog rata čeznula je za prohujalim “zlatnim dobom” trajnog ekonomskog rasta, cvatuće trgovine i stabilnih valuta. Poslijeratni

zapis velikog britanskog ekonomista Johna Maynarda Keynesa o stanovniku Londona - koji je “telefonom, dok je u krevetu pio jutarnji čaj, mogao naručiti raznolike proizvode širom svijeta, i to u količinama koje je smatrao prikladnim, očekujući da će mu biti isporučeni na ulazna vrata u razumnom roku” - postao je slavan. Bila je to, dakako, vrlo privilegirana perspektiva čovjeka iz gornjih slojeva srednje klase u gradu koji je bio središte svjetske trgovine. Praktično nitko tko je živio u židovskim četvrtima Istočne Europe, siromašnim selima južne Italije, Španjolske, Grčke ili Srbije, ili u pretrpanim sirotinjskim četvrtima Berlina, Beča, Pariza, Sankt Peterburga ili samog Londona, nije imao pojma o tako idiličnoj egzistenciji. Ipak, predodžba o “zlatnom dobu” nije bila tek poslijeratna konstrukcija.

Usprkos europskim unutarnjim podjelama i nacionalističkim suprotnostima sve su zemlje, kao sastavnice međuovisne, globalne kapitalističke ekonomije, imale koristi od nesmetanoga kretanja roba i kapitala. Stabilnost koja je omogućila ekonomski rast počivala je na općeprihvaćenom zlatnom standardu, svojevrsnoj svjetskoj valuti ukorijenjenoj u londonskom Cityju. Tu je Bank of England držala ključeve stabilnosti svjetske ekonomije. Nevidljiva zarada od brodarstva, osiguranja, bankarstva i trgovine u potpunosti je financirala britanski uvoz, štoviše stvarala je suficit. Uvoz zlata, osobito iz Južne Afrike, znatno je povećan 1897. i 1898. Engleska banka međutim nikada nije nagomilala prevelike zlatne rezerve jer nije htjela nanijeti štetu drugim zemljama, istodobno pazeći da rezerve ne opadnu ispod optimalnog minimuma. Ekonomije Sjedinjenih Država i Njemačke bile su dinamičnije i rasle su brže od britanske. Američka dominacija svjetskom ekonomijom doimala se mogućom u daljnjoj budućnosti, ali je Britanija još uvijek posjedovala najveći udjel u svjetskoj trgovini (premda se taj udjel smanjivao) i bila je neupitno najveći izvoznik investicijskoga

kapitala. Suparništvo velikih sila u ekonomskoj eksploataciji globusa zasigurno je postajalo sve veća prijetnja stabilnosti međunarodne kapitalističke ekonomije. Sve do 1914. taj sustav od kojega je Europa, osobito njena industrijalizirana područja, imala velike koristi, ostao je netaknut. Povjerenje u kontinuitet stabilnosti, prosperiteta i rasta bilo je široko rasprostranjeno.

Kada je 1900. u Parizu otvorena Svjetska izložba, bila je zamišljena kao prikaz civilizacije u procvatu, s Europom kao njenim žarištem. Pjevala je glasnu himnu u čast napretka. U središtu pozornosti bile su nove tehnologije. Golemi strojevi impresionirali su ljude svojom snagom i brzinom. Sjajna "Palača elektriciteta” sa svojih pet tisuća žarulja doslovno je zaslijepila posjetitelje. Dvadeset jedna europska država, zajedno s državama Afrike, Azije, Latinske Amerike, kao i Sjedinjene Američke Države postavile su svoje izložbene paviljone, koje je u sljedećih šest mjeseci, često sa strahopoštovanjem, posjetilo pedesetak milijuna ljudi. Prisutnost Istočne Europe, posebno Rusije s devet paviljona, bila je upadljiva. Imperijalizam je bio na vrhuncu, pa su ekstravagantni prikazi dalekih kolonijalnih posjeda pojačavali i inače neupitan dojam da Europa vlada svijetom. Činilo se da trgovina, prosperitet i mir toj vladavini nude trajni kontinuitet. Budućnost je izgledala blistavo.

Optimizam je bio opravdan. U odnosu na sve što se zbivalo prije njega, da ne spominjemo sve što će se tek dogoditi, devetnaesto stoljeće bilo je mirno. Od završetka Napoleonove ere 1815. u Europi se nije vodio nijedan veliki kontinentalni rat. Rat na dalekom Krimu, od 1853. do 1856., kao ni kratki ratovi koji su kulminirali ujedinjenjem Njemačke i Italije 1871., nisu ugrozili kontinentalni mir. Deset godina nakon velike Svjetske izložbe u Parizu britanski pisac Norman Angell objavio je međunarodni bestseler *Velika iluzija* gdje je otišao toliko daleko da je zaključio

kako je suvremeno bogatstvo, proizišlo iz trgovine i globalno međuovisne ekonomije, rat učinilo besmislenim. Mnogi, ne samo u Britaniji, slagali su se s tom tvrdnjom. Bilo je teško zamisliti da se prosperitet, mir i stabilnost neće beskonačno nastaviti i u dalekoj budućnosti, a kamoli da će biti zbrisani tako brzo i tako potpuno.

Postojalo je, jasno, i drugo, nimalo privlačno lice Europe. Socijalna struktura mijenjala se širom kontinenta brzo, ali vrlo nepravilno. Područja intenzivne i brze industrijalizacije koegzistirala su s velikim prostranstvima u kojima je još uvijek dominirala zaostala poljoprivreda. Oko četiri petine radno sposobnog stanovništva Srbije, Bugarske i Rumunjske živjelo je 1913. od zemlje. Promotri li se Europa kao cjelina, agrarno stanovništvo činilo je nešto preko dvije petine od ukupnog broja radno sposobnih. Samo u Britaniji opalo je na nešto više od desetine. Britanija, Belgija i, što je iznenađujuće, Švicarska - ne i Njemačka - bile su jedine zemlje u kojima je više od dvije petine radno sposobnog stanovništva bilo zaposleno u industriji. Većina europskog stanovništva živjela je u selima i malim gradovima. Životni standard bivao je sve bolji, iako je većina Europljana živjela u bijedi, neovisno o tome jesu li se pridružili masama koje su tražile posao u nezdravim uvjetima rastućih gradova poput Berlina, Beča ili Sankt Peterburga ili su još uvijek trpjeli žalobnu egzistenciju na selu. Mnogi su “glasovali nogama” i otišli. Siromaštvo i nedostatak perspektive otjerali su ljude iz njihovih zavičaja. Milijuni Europljana koji nisu bili u prilici osjetiti blagodati prosperiteta i civilizacije nestrpljivo su odlazili. Emigracija u Sjedinjene Američke Države dosegla je vrhunac 1907. kada je Atlantik prešlo više od milijun Europljana. Emigracijski val s početka stoljeća - utrostručen u odnosu na prethodno desetljeće - činili su ljudi koji su bježali iz Austro-Ugarske, Rusije i, ponajviše, iz siromašne južne Italije.

Brzina društvenih promjena stvarala je nove političke snage koje su počele prijetiti postojećem političkom poretku. Politička moć u Europi ostala je u rukama nekolicine u godinama uoči Prvog svjetskog rata. Veleposjedničke elite i stare aristokratske obitelji koje su često sklapale brakove s novim, bogatim dinastijama industrije i financijskog kapitala još uvijek su činile vladajuću i vojnu elitu većine zemalja. Nije nevažno da je Europa bila kontinent nasljednih monarhija. Samo su Švicarska (gdje je stara konfederacija 1848. usvojila moderni, federalistički i republikanski ustav), Francuska (od 1870.) i Portugal (od 1910.) bile republike. U Austro-Ugarskoj je car Franjo Josip, koji je bio na prijestolju od 1848., vladao šaroliko multietničkim Habsburškim Carstvom s preko pedeset milijuna podanika i doimao se kao simbol izdržljivosti monarhističke vladavine.

Ustavni okvir vlasti, višestranački sustav (premda s vrlo restriktivnim pravom glasa) i pravni poredak postojali su praktično svugdje. Čak je i ruska autokracija bila primorana na koncesije nakon neuspjele Revolucije 1905., kada je car Nikolaj II. morao podariti ovlasti državnoj Dumi, parlamentu koji se pokazao vrlo slabim. Veliki dijelovi stanovništva nisu bili politički zastupljeni čak ni u Britaniji (koja se smatra kolijevkom parlamentarne demokracije). U nekim zemljama već je izvjesno vrijeme postojalo opće pravo glasa za muškarce. U Njemačkoj je primjerice Ustav Reicha iz 1871. jamčio svim muškarcima starijima od dvadeset pet godina pravo glasa na izborima za Reichstag. No vrlo restriktivni izborni sustav koji je osiguravao dominaciju veleposjednika bio je na snazi u Pruskoj, koja je činila dvije trećine ukupnog teritorija Reicha. U Italiji je (donekle ograničeno) opće pravo glasa za muškarce uvedeno mnogo kasnije, tek 1912. Početkom dvadesetog stoljeća žene nisu imale pravo glasa na parlamentarnim izborima ni u jednoj europskoj državi. Feministička kampanja bila je izazov toj

diskriminaciji u mnogim zemljama, ali je do Prvog svjetskog rata postigla neznatne uspjehe, ne računajući Norvešku i Finsku (koja je, iako dio Ruskog Carstva, nakon Revolucije 1905. doživjela neke demokratske promjene).

Ključna promjena, a u njoj su sve vladajuće elite vidjele opasnu prijetnju, bilo je jačanje radničkih političkih partija i sindikata. “Druga Internacionala” europskih socijalističkih partija osnovana je 1889. kao krovna organizacija za koordinaciju njihovih programa i zahtjeva. Većina tih partija ostala je, na ovaj ili onaj način, privržena revolucionarnoj doktrini Karla Marxa i Friedricha Engelsa. Njihov napad na imanentno eksploatacijsku narav kapitalizma i njihovo zalaganje za novo društvo utemeljeno na jednakosti i pravednoj raspodjeli bogatstva imali su očit i rastući utjecaj na velik broj pripadnika industrijske radničke klase koja je trpjela siromaštvo i oskudicu. Pokušaji vladajućih elita da zabrane ili uguše radničke partije i sve jače sindikate nisu uspjeli. Radnici su organizirali obranu svojih interesa bolje nego ikada prije. To je bilo vidljivo i u brzom rastu sindikata, koji su 1914. u Britaniji imali preko četiri milijuna, u Njemačkoj preko dva i pol milijuna, a u Francuskoj oko milijun članova.

U većini europskih zemalja socijalističke partije i pokreti bili su glasni i početkom stoljeća stjecali su sve veću podršku. Francuski socijalisti prevladali su svoje podjele i ujedinili se 1905., objavivši kako “nisu partija reformi, već partija klasne borbe i revolucije”. Uoči Prvog svjetskog rata Section Française de l’internationale Ouvrière osvojila je sedamnaest posto glasova i 103 mandata u Zastupničkom domu francuske Narodne skupštine.**[**Francuska sekcija Radničke Internacionale. Službeni naziv francuske socijalističke partije od 1905. do 1969. (op. prev.)**]** U Njemačkoj su Bismarckovi pokušaji gušenja socijaldemokracije doživjeli spektakularni obrat. Socijaldemokratska stranka Njemačke postala

je 1890. sa svojim marksističkim programom najveći socijalistički pokret u Europi s preko milijun članova uoči rata. Na izborima za Reichstag 1912. socijaldemokrati su dobili relativno najveću podršku birača, stekli gotovo trećinu mandata i izazivali jezu u redovima njemačkih vladajućih elita.

U ekonomski razvijenijim dijelovima Europe organizirani socijalistički pokret, neovisno o retorici, suzdržao se od ratobornosti i odlučio za parlamentarnu, no ne i revolucionarnu akciju. Kakva god da je bila retorika njegova SFIO-a, Jean Jaurès stekao je većinu pristaša zalažući se, umjesto revolucije, za parlamentarni put u socijalizam. Njemački SPD, iako načelno odan marksističkoj doktrini, u praksi je težio osvajanju vlasti putem izbora. Britanska Laburistička partija (naziv je usvojen 1906.) izrasla je iz sindikalnog pokreta, što je značilo da nije bila zainteresirana za revolucionarnu utopiju, već pragmatičnu brigu za interese radnika. Marksistička doktrina bila je uglavnom ignorirana u korist nerevolucionarne teze da kapitalizam ne treba zbaciti jer ga se može reformirati, što u konačnici radničkoj klasi može donijeti samo koristi. Državni poredak, pretpostavljalo se, može biti promijenjen mirnim putem kako bi zastupao interese radništva. Radnici u zemljama Zapadne, Sjeverne i Srednje Europe bili su siromašni, ali u manjoj mjeri nego nekad, a postali su i manje ratoborni. Mogli su izgubiti mnogo više od svojih okova.**[**Aluzija na završne riječi *Manifesta komunističke partije* Marxa i Engelsa iz 1847. gdje stoji da u komunističkoj revoluciji proleteri nemaju što izgubiti osim svojih okova. (op. prev.)**]** Većina je podržavala svoja reformistička vodstva.

U manje razvijenim dijelovima kontinenta situacija je bila drugačija. Sukob s državnom vlašću bio je oštriji. Ovdje nije postojala difuzija moći kroz posredničke organizacije ili društvene strukture koje bi građanima pružile politički utjecaj. Vlast je bila

despotska, koncentrirana u vrhušci i utemeljena na prisili, s nedodirljivom vladajućom klasom, korumpiranim službenicima i slabim ili nepostojećim predstavničkim tijelima. Predodžba o nesmetanom napretku civilizacije utemeljenom na ograničenoj moći države i vladavini prava, koja će poslije kod srednje klase Sjeverne, Zapadne i Srednje Europe izazvati žal nad izgubljenim "zlatnim vremenima”, izgledala je bizarno sa stajališta europske južne i istočne periferije. Štrajkovi, nemiri i lokalni ustanci protiv državne i "buržujske” vlasti bili su učestali u primjerice Kataloniji i Baskiji početkom dvadesetog stoljeća. Anarhizam, koji je često posezao za protudržavnim nasiljem, imao je značajnu podršku među bezemljašima Andaluzije. Južnoj Italiji, gdje su veleposjednici kontrolirali korumpirane državne službenike, bili su svojstveni nasilni seoski nemiri. Bande pobunjenika lutale su selima i miješale kriminal s narodnim bunama ne bi li obranile seljake i bezemljaše od moći države i veleposjednika. Strah koji su europski vođe osjećali od prijetećeg revolucionarnog radništva postao je akutan 1905. za vrijeme vala industrijskih štrajkova i nemira. U Rusiji, suočenoj s revolucijom koja je zamalo zbacila cara, teška ruka državne represije prerasla je te godine u nesputano kontrarevolucionarno nasilje. Vojska je u Sankt Peterburgu masakrirala dvije stotine radnika i ranila još stotine. Revolucija je ugušena. Parlamentarno zastupništvo steklo je kozmetičke, ne i suštinske koncesije, a moć je ostala u rukama cara i ministara koje je imenovao. Obespravljeni su - osobito vođe socijalističkog pokreta - neovisno o svojim ideološkim podjelama, došli do zaključka koji se nametao sam po sebi. Carističku autokraciju nemoguće je reformirati. Ona mora biti zbačena. Ruski socijalistički pokret ušao je u fazu intenziviranog, sirovog radikalizma.

Pojavili su se populistički protupokreti koji nisu bili samo

reakcija na prijetnju s ljevice, nego i pokušaj pomoći onim vladama koje nisu imale masovnu podršku, a htjele su je steći. Često su ih izravno ili neizravno financirali industrijalci ili veleposjednici u želji da potencijalne klasne protivnike svedu u okvire gdje bi ih bilo lakše kontrolirati.

Težili su “nacionalizaciji" masa tako što će ih zadojiti agresivnim nacionalističkim, imperijalističkim i rasističkim porivima ne bi li očvrsnuli politički *status quo.* U stanovitoj mjeri bili su uspješni. Ratoborni nacionalizam, otrovni antisemitizam i drugi oblici rasizma bili su opće mjesto u redovima većine koju nije privukla doktrina socijalističkog internacionalizma. Obvezno osnovno obrazovanje, porast pismenosti i jeftine popularne novine omogućili su širenje takvih ideja. Masovna politika stjecala je nove oblike mobilizacije na desnici, ali i na ljevici. Stare su se izvjesnosti raspadale. Politički establišment starih konzervativnih i liberalnih elita osjećao se nesigurnim.

Mobilizacija masa doživljena je kao ozbiljna prijetnja postojećem političkom i društvenom poretku i navela je francuskog psihologa Gustavea Le Bona da 1895. objavi svoju analizu ponašanja masa: *Psihologija gomile* (u originalu *Psychologie des foules* Njegova tvrdnja da se racionalnost povlači kada je pojedinac podvrgnut iracionalnim, emotivnim porivima gomile bila je vrlo utjecajna početkom stoljeća. Knjiga je doživjela četrdeset pet izdanja i sedamnaest prijevoda, a poslije će postati omiljena lektira budućih fašističkih diktatora. Širom Europe emotivni su porivi na koje je Le Bon upozorio kao na bitnu karakteristiku masa bili razdraženi nacionalizmom. Europske vladajuće elite nisu nacionalizam doživljavale ni približno opasnim kao socijalizam. Prije rata opasnosti inherentne nacionalističkoj groznici još su se uvijek mogle obuzdati. No posijano je sjeme za one snage koje će ugroziti i u konačnici uništiti postojeći poredak.

Politička polarizacija, napose napetosti u međunarodnim odnosima ili sudjelovanje u međunarodnim sukobima, utjecala je na sve glasniju nacionalističku retoriku. Pokušaj da se izgradi jedinstvo idejom “nacionalne obnove” u Španjolskoj je isprva uživao veliku podršku, ali je 1898. doživio neuspjeh nakon gubitka kolonija u katastrofalnom porazu u ratu sa SAD-om. Te su zamisli u svakom slučaju bile osuđene na propast s obzirom na duboke unutarnje, kako regionalne tako i ideološke podjele. Križarski fanatizam koji je težio nacionalnom preporodu kroz borbu s unutarnjim neprijateljem Španjolsku će tek dovesti do još strašnijeg sukoba.

U mnogim je zemljama predodžba o vanjskom i unutarnjem neprijatelju činila sastavni dio retorike koja je dosezala nove razine agresivnosti. Masovni mediji poticali su netrpeljivost - intenzivno ksenofobičnu i otvoreno rasističku - što su vlade radosno ohrabrivale. Burski rat od 1899. do 1902. dao je novi poticaj ekstremnoj nacionalističkoj ratobornosti koju su u Velikoj Britaniji nazivali su *jingoism*. **[**U engleskom jeziku taj se izraz često upotrebljava kao sinonim za šovinizam. (op. prev.)**]** U Njemačkoj je konzervativna vlada potakla nacionalističku groznicu nakon “hotentotskih izbora” 1907. kako bi kompromitirala svoje socijaldemokratske protivnike zbog navodno nedovoljnog domoljublja.**[** Izraz “hotentotski izbori” potječe otud što je predizborna kampanja vođena tijekom pobune naroda Herero i Nama protiv njemačkih kolonijalnih vlasti u tadašnjoj Njemačkoj Jugozapadnoj Africi (današnja Namibija). Ti su narodi tada, s rasističkom konotacijom, nazivani Hotentotima. Pobuna je ugušena u krvi na način koji se smatra prvim genocidom u 20. stoljeću, a SPD se protivio financiranju tog rata. (op. prev.)**]** (Činjenica da je povećan broj glasova za SPD - premda je umanjen broj mandata - upućuje da je, kao i u Britaniji, šovinizam bio privlačniji srednjoj

nego radničkoj klasi.)

Nacionalističke organizacije poput Pangermanske lige, Mornaričke lige i Lige za obranu Njemačke - koje su uživale veliku podršku kod pripadnika srednje i niže srednje klase - inzistirale su na radikalno agresivnoj i ekspanzionističkoj vanjskoj politici. Do 1914. nisu bile ništa drugo nego tek značajne grupe za pritisak, ali nisu sudjelovale u visokoj politici, a kamoli vlasti. Poslije su agresivne nacionalističke ideje potpuno obilježile politički život, ne računajući socijalističku ljevicu. Italiju su nakon teškog poraza njenih kolonijalnih postrojbi od etiopskih snaga kod Adve 1896. (poginulo je preko 5000 talijanskih vojnika) obuzeli osjećaj nacionalnog poniženja i predodžba o "proleterskoj naciji” koja nema ravnopravni položaj u odnosu na druge europske imperijalističke velesile. Nacionalistička groznica poprimila je religijske značajke, s kultom žrtve i rata, snažne antisocijalističke države i vojne moći, uz neizostavne zahtjeve da se počne voditi agresivnija vanjska politika. Talijanski nacionalisti dizali su veliku galamu, ali nisu uspijevali steći većinsku podršku u duboko podijeljenom, društvu, a osim toga još uvijek su iritirali vlast. Svejedno je nacionalistički pritisak 1911. pridonio odluci liberalne vlade da invazijom na Libiju stekne kolonijalni posjed. U tom je ratu prvi put izvedeno zračno bombardiranje, kada su Talijani iz dirižabla tukli osmanlijske postrojbe u povlačenju. U Italiji i Njemačkoj radikalni nacionalizam za sada je ostao tek zabava manjine. Možda bi tako bilo i dalje da nije bilo Prvog svjetskog rata. Kako bilo, sjeme budućih boleština bilo je posijano.

Nacionalizam je sve više težio definirati "naciju” po etničkom, a ne i teritorijalnom kriteriju, što je značilo da njeni pripadnici mogu biti samo oni kojima je to dopušteno. Francuski nacionalist Edmond Archdéacon sebe je primjerice na izborima 1902. proglasio “otvorenim protivnikom internacionalizma. Kao antisemit

zahtijevam da 150.000 Židova i njihovih slugu, kao i 25.000 slobodnih zidara, prestanu tlačiti i uništavati 38 milijuna Francuza." Predstavljao je, kako je rekao, "istinsku Republiku, Francusku Republiku". Zapravo je u Francuskoj, kao i u drugim zemljama, nacionalizam kao politički pokret bio razdiran unutarnjim podjelama i nesposoban da se dokopa državne vlasti, ali je ipak bio dovoljno jak da vlade primora na glasnu i agresivnu vanjsku politiku. Iako je u Francuskoj nacionalistička politika bila ograničena na marginu, njene temeljne ideje - ekskluzivistički definirana nacija u kojoj nema mjesta drugima, osobito Židovima - trajno su se zadržale u dijelu pluralne francuske kulture. Sličan ekskluzivizam bio je utjecajan i u drugim dijelovima Europe.

Antisemitizam je bio novi izraz za staru pojavu rasprostranjenu širom kontinenta: mržnju prema Židovima. Tradicionalna kršćanska nesnošljivost spram "Kristovih ubojica" koja je postojala stoljećima bila je sveprisutna i propovijedao ju je kršćanski kler, kako protestantski tako i katolički i pravoslavni. Drugi, također duboko ukorijenjeni element te mržnje bila su stara ekonomska i socijalna nezadovoljstva koja su dodatno ojačala kada su Židovi stekli slobodu da prošire svoj utjecaj na poslovni i kulturni život. Ta su se nezadovoljstva lako artikulirala kroz okrivljavanje Židova za svaki oblik ekonomske nevolje. U drugoj polovini devetnaestog stoljeća dugotrajna, često otrovna mržnja prema Židovima zadobila je još strasniju značajku. Ispreplela se s novom, potencijalno smrtonosnom doktrinom rase koja je nudila pseudoznanstveno, biologističko opravdanje za mržnju i progone. Stari oblici diskriminacije, premda sami po sebi dovoljno odvratni, dopuštali su Židovima (a katkad su ih na nju i prisiljavali) konverziju u kršćanstvo. Biologistički antisemitizam odbacio je tu mogućnost. Židovi su, u skladu s tim mišljenjem, bili "znanstveno dokazano" i rasno drugačiji "po samoj svojoj krvi". Židov nije mogao postati

Francuz ili Nijemac kao što primjerice mačka ne može postati pas. Bila je to doktrina koja se nije zadovoljavala diskriminacijom, već je zahtijevala potpuno isključenje, čime je utrt put prema fizičkom uništenju.

Antisemitska retorika bila je jeziva. Njemački su se antisemiti u opisivanju Židova služili bakteriološkim metaforama. Popularni i obožavani gradonačelnik Beča Karl Lueger nazivao je Židove “grabežljivim zvijerima u ljudskom obliku”, a prije toga je izjavio da se “židovski problem” dade riješiti tako da se svi Židovi ukrcaju na brod koji valja potopiti na otvorenome moru. Kakva god da je bila retorika, antisemitska politika bila je, čini se, barem u Zapadnoj Europi, u opadanju tijekom “zlatnog doba” prije Prvog svjetskog rata. Ta je slika djelomično varljiva jer je antisemitizam često bio sastavnica vladajućega konzervativizma. U svakom slučaju, negativne predodžbe nisu iščeznule, ali je uoči rata njihov utjecaj bio politički ograničen. Usprkos antisemitizmu na političkoj margini, većina Židova osjećala se dobro u Wilhelmovoj Njemačkoj. Ozračje u Francuskoj, koja je nedavno bila proživjela sramotnu Dreyfusovu aferu (sudski proces protiv nevino optuženog časnika židovskog porijekla potakao je val grozničavog antisemitizma), bilo je neusporedivo prijeteće. No i u Francuskoj se početkom stoljeća situacija smirila. Daleko teži bio je položaj Židova u Istočnoj Europi. Brutalni pogromi u kojima je na tisuće Židova ubijeno i ranjeno i koje su poticale caristička policija i administracija okrvavili su dijelove zapadne Rusije između 1903. i 1906. Iskonska mržnja prema Židovima bila je svojstvena i Poljskoj, Ukrajini, Rumunjskoj te Baltiku. Nije slučajno da će ta područja, poslije i u drugim okolnostima, postati najveća europska stratišta.

Tamno lice europskog “zlatnog doba” civilizacije i napretka ogledalo se i u začeću “eugenike” i njoj bliskog “socijalnog

darvinizma” Njihovo je ishodište djelo sir Francisa Galtona, koji je živio u Londonu i poslužio se evolucijskom teorijom svoga ujaka Charlesa Darwina da bi dokazao kako su osobine nasljedne i kako je ljudsku rasu moguće poboljšati genetskim inženjeringom. Već prije Prvog svjetskog rata eugenika je privlačila pozornost i u drugim europskim zemljama, u Skandinaviji, Švicarskoj i Njemačkoj, ali i u Sjedinjenim Državama. Doživljavana je kao “napredna” znanost. Njeni pristaše u Britaniji bili su vodeći mislioci liberalnog establišmenta i tek rođene političke ljevice, poput Johna Maynarda Keynesa, lorda Beveridgea, Herberta G. Wellsa, Sidneyja Webba i Georgea Bernarda Shawa. U privatnom pismu iz 1908., dakle trideset godina prije nacističkog “programa eutanazije”, slavni engleski romanopisac David Herbert Lawrence s odobravanjem spominje zgradu s velikom “sobom za umiranje” u kojoj bi, uz tihu glazbu, “svi bolesni, nepokretni i osakaćeni” bili nježno umoreni.

Eugenika je prividno nudila rješenje za “uzgoj” društva bez kriminala, alkoholizma, prostitucije i drugih oblika “devijantnog” ponašanja. Uklopila se u klasičnu imperijalističku ideologiju “socijalnog darvinizma” koja je počivala na pretpostavci da su neke rase inherentno superiorne drugima. Sam je Galton 1908. zapisao da je prva zadaća eugenike ograničenje nataliteta “nesposobnih”. Uklanjanjem “nezdravih” s vremenom bi - vjerovalo se - nastalo sposobnije, zdravije, “bolje” društvo. Strahovi od rasne degeneracije zbog mjera socijalne politike koja je hrabrila rađanje “inferiornih” pripadnika društva stajali su u skladu s težnjom nacionalnoj učinkovitosti.

Jedan njemački časopis pokrenuo je 1911. natjecanje s pitanjem: “Koliko inferiorni elementi koštaju državu i društvo?” Pobijedio je službenik iz Hamburga zaposlen u glavnoj gradskoj ubožnici (jer je u svojem odgovoru precizno naveo sve socijalne

troškove). Ideja o sterilizaciji “inferiornih” počela je stjecati pravo postojanja i u medicinskim krugovima. U Njemačkoj je liječnik Alfred Ploetz eugeniku doveo u vezu s “rasnom higijenom" i osnovao Udrugu za rasnu higijenu, koja je 1914. imala 350 članova i četiri ogranka u njemačkim gradovima. Te je godine Udruga objavila zahtjev da se zakonom urede situacije “u kojima su pobačaj ili sterilizacija medicinski opravdani". Nekoliko tjedana uoči rata vlada Reicha pripremila je nacrt zakona koji je odbacivao socijalne ili eugeničke osnove za sterilizaciju ili pobačaj, ali ih je dopuštao samo u slučaju “neposredne prijetnje po život ili tjelesnu cjelovitost”. Prije negoli je zakon usvojen, Njemačka je već bila u ratu. Da nije došlo do rata, antisemitizam i eugenika - da ne spominjemo njenu rasno-higijensku varijantu - možda nikada ne bi stekli važnost kakvu će zadobiti u drastično drugačijem ozračju. Ipak, intelektualni temelji za buduća zbivanja bili su udareni upravo u “zlatno doba” europske civilizacije.

Iako je Europa prije Prvog svjetskog rata bila naizgled mirna, već je posjedovala potencijale za eksploziju nasilja koje će nastupiti. Neprijateljstva i mržnje - nacionalistička, religijska, etnička i klasna - ostavili su prljavi trag na praktično svim društvima. Balkan i Rusko Carstvo bili su osobito nasilna područja Europe. Poslije neuspjele Revolucije u Rusiji 1905., protofašističke bande, često uz podršku policije, divljački su se osvećivale svojim protivnicima.**[**Te su bande poznate i kao *crnostotinaši.* Naziv Чёрная сотня obuhvaćao je mnoge ruske ultranacionalističke i antisemitske organizacije, (op. prev.)**]** U tim krvavim obračunima Židovi su stradali ponajviše. Preko 3000 ubojstava Židova u 690 pogroma bilo je prijavljeno u listopadu 1905. Najstrašniji pogrom zbio se u Odesi, u kojem je 800 Židova ubijeno, 5000 ranjeno, a više od 100.000 ostalo je bez doma. U kontrarevolucionarnim odmazdama ubijeno je preko 15.000 protivnika carističkog režima.

Još gora situacija bila je u Osmanlijskom Carstvu, koje se protezalo duž Bliskog i Srednjeg istoka i kojim su od petnaestog stoljeća vladali Turci, a bilo je u samrtnoj krizi. Po nekim procjenama, više od 80.000 Armenaca bilo je pobijeno u Osmanlijskom Carstvu od 1894. do 1896. za vrijeme brutalne vladavine sultana Abdul-Hamida II. Pokolj su potakli turski strahovi od rastućeg armenskog nacionalizma utemeljenog na ekonomskom nezadovoljstvu, religijskom i klasnom antagonizmu i diskriminacijskim postupcima vlasti. Pokolji Armenaca bili su trajna značajka Osmanlijskog Carstva na zalasku. Između petnaest i dvadeset tisuća ljudi pobijeno je 1909.

Europa je i izvozila nasilje. Dok su u njoj vladali prosperitet i relativni mir, imperijalističke sile koristile su se brutalnim nasiljem kako bi zadržale kontrolu nad stranim područjima i potlačenim narodima u svojim kolonijama. Četiri petine zemaljske kugle kontrolirale su, izravno ili neizravno, Velika Britanija, Francuska i Rusija. Kada bi imperijalistička vlast bila ugrožena, odmazda je bila surova. Kaiser Wilhelm II naredio je njemačkim vojnicima da postupaju kao Atilini Huni u gušenju Bokserskog ustanka u Kini 1900. Međunarodne snage iz nekoliko europskih zemalja koje su imale interese u ekonomskoj eksploataciji Kine sudjelovale su, zajedno s američkim i japanskim postrojbama, u masovnim brutalnostima, pljački i silovanju. Prema procjenama, stotinjak tisuća Kineza stradalo je u tim pokoljima.

Okrutnost je u nekim kolonijalnim teritorijima bila strašna i nesputana. Od 1885. do 1908. na iznimno je brutalan način u Kongu - *de facto* osobnom posjedu belgijskoga kralja Leopolda II. - ubijeno preko deset milijuna muškaraca, žena i djece kako bi kolonijalni gospodari zadovoljili svjetsku potražnju za kaučukom. Britanci su od 1899. do 1902. vodili ogorčeni rat protiv Bura, nakon čega su uspostavili potpunu kontrolu nad Južnom Afrikom.

Primjenjivali su taktiku spaljene zemlje radi uništenja neprijateljske imovine i uspostavili “koncentracijske logore” gdje su zatočili burske žene i djecu. Četvrtina od 28.000 zatočenika (većina mlađih od šesnaest godina) umrla je u zapanjujuće prenapučenim i nezdravim uvjetima. Procjenjuje se da je u Jugozapadnoj Africi (današnja Namibija) od 1904. do 1907. nestalo osamdeset posto pripadnika naroda Herero i Nama (ukupno 65.000 ljudi). Njemačke su ih postrojbe, u sustavnoj odmazdi zbog pobune protiv kolonijalne vlasti, protjerale u pustinju, gdje je većina umrla od gladi i žeđi.

Drugi su bili prisiljeni na robovski rad do smrti u radnim logorima (koje su Nijemci, preuzevši englesku terminologiju, također nazivali "koncentracijski logori”).

Kako su rasle međunarodne napetosti između velikih sila, tako su se pojačali pritisci za intenzivno naoružavanje, uz slutnju da će razorna moć novog oružja buduće ratovanje preobraziti u nešto ni nalik na dotadašnja iskustva. Začudo, upravo je ruski car Nikolaj II. 1899. pozvao predstavnike dvadeset šest zemalja na konferenciju u Haagu s ciljem da se sačuva mir i ograniči naoružanje, čime je trebalo obilježiti “radostan početak nastupajućeg stoljeća”. Rezultati konferencije - opća konvencija o rješavanju međunarodnih sporova, pravila ratovanja, zabrana nekih vrsta oružja u razdoblju od pet godina - ubrzo su se pokazali uzaludnima. No ipak su odražavali svijest da se nastavak epohe mira u Europi ne može uzeti zdravo za gotovo, kao i tjeskobu izazvanu sposobnostima moderne vojne industrije. Jačala je također i svijest kako je sprečavanje rata, ali i velikih političkih i ekonomskih poremećaja koje bi rat izazvao, hitna zadaća. Potreba da se sačuva mir u Europi i osigura kontinuitet ekonomskog rasta i napretka zadobila je novu važnost. Svejedno, dok su se europski vođe nadali da će održati mir, pripremali su se za rat, a u slučaju rata za brzu

pobjedu.

Puzanje u rat

Znamenita je misao britanskog državnika Davida Lloyda Georgea, koji je poslije rata zapisao da su europske države 1914. “otpuzale preko ruba uzavreloga kotla rata bez imalo oklijevanja ili suzdržanosti”. Ta slikovita fraza opisuje nezaustavljivi zamah koji je pokrenut u posljednjem tjednu srpnja 1914. i osjećaj da su događaji izmakli kontroli. Pogrešna je kad implicira bezbrižnost i odsutnost tjeskobe. Ne treba je tumačiti ni kao tvrdnju da je izbijanje rata bilo posljedica slučajnosti, niza tragičnih pogrešaka, ishod koji nitko nije priželjkivao ili da je rat bio neočekivan i nepredvidiv incident. Naprotiv, iako su se državnici koji su donosili najvažnije odluke iskreno nadali da je opći sudar moguće izbjeći i usprkos općoj konfuziji, neodlučnosti, predviđanjima opće propasti i zakašnjelim oklijevanjima, kada je trebalo donijeti konačnu odluku, spremnost za rat nadvladala je želju za mirom. Europski vođe prihvatili su mogućnost rata širom otvorenih očiju.

Fraza Lloyda Georgea sadržava i konotaciju da nije bilo očiglednog poriva da se krene u rat te da ne postoji nečija konkretna i specifična odgovornost za njegovo izbijanje. Doista, svi europski vođe i diplomati ponašali su se kao leminzi koji srljaju preko litice. Nedvojbeno je bilo nesporazuma i općeg uzajamnog nepovjerenja - i psihološka konstitucija važnijih državnika odigrala je izvjesnu ulogu - koji su pridonijeli iskoraku u provaliju. Istina je i da nijedna pojedina država nije posjedovala bezuvjetnu namjeru da stupi u rat, kao što će to biti slučaj u sljedećem svjetskom ratu. Svaka je velika sila snosila određeni, veći ili manji, dio odgovornosti za izbijanje rata. Kako je kriza dosezala kulminaciju,

Francuska je poticala sve veću ratobornost Rusije. Britanija je slala dvosmislene signale i, umjesto da djeluje u smjeru smirivanja situacije, bila je suglasna sa sve opasnijim odlukama koje su konačno dovele do rata. Neovisno o tome odgovornost za sudbonosne odluke koje su dovele do općeg europskog sukoba nije podjednako raspodijeljena.

Lavovski dio odgovornosti leži na onim velesilama koje su njihovi nepomirljivi interesi i ambicije nagnali na preuzimanje rizika europskog rata i čiji je diplomatski *brinkmanship* počivao na spremnosti da se upotrijebi sila. **[**Neprevodiv engleski izraz. Označuje vještinu i praksu izazivanja opasne situacije i stvaranja napetosti ili stvaranja dojma o opasnosti i napetosti, do same granice oružanog sukoba, kako bi se stekla prednost u odnosu na neprijatelja koji također postupa na sličan način. *Brinkmanship* je jedan od aspekata takozvane sigurnosne dileme. (op. prev.)**]** Kada je krajem srpnja 1914. nastupio prijelomni preokret, Njemačka, Austro-Ugarska i Rusija bile su odlučujući faktori krize. No uloga Njemačke bila je presudna.

Njemačka je bila obuzeta ambicijama da postane dominantna kontinentalna velesila, a istodobno je gajila opsesivan, gotovo paranoični strah od jačanja Rusije i ruske kontinentalne hegemonije. Kako bi postigla prvo i spriječila drugo, Njemačka je bila spremna preuzeti rizik općeg europskog rata. Šestog srpnja 1914. Austro-Ugarskoj je dala bezuvjetno jamstvo podrške (ili “bjanko-ček”, kako se uobičajeno naziva u historiografiji). Berlin je polazio od pretpostavke da će ograničena akcija protiv Srbije teći glatko, kao odmazda za ubojstvo austrijskog prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije koje su srpski nacionalisti počinili 28. lipnja u Sarajevu. No bila je to *samo* pretpostavka. Jamstvo nije predviđalo veto na konkretne mjere austrijske odmazde, iako je opasnost od šireg sukoba i sudjelovanja

europskih velesila bila očita. Njemačka je ohrabrila Austriju da Srbiji 23. srpnja izjavi ultimatum, koji je svjesno bio sročen tako da je njegove zahtjeve bilo nemoguće ispuniti, što je bilo presudno u prerastanju jednog lokalnog problema u opću europsku krizu. Ultimatum je zahtijevao od Srbije da protiv svojih službenika i časnika koji su bili povezani s atentatom pokrene kazneni postupak, da momentalno uhiti dvojicu imenovanih časnika i zabrani protuaustrijsku propagandu. Zahtjev da austrougarske vlasti sudjeluju u istrazi protiv organizatora atentata i u suzbijanju subverzivnih aktivnosti protiv Austro-Ugarske na teritoriju Srbije bio je nespojiv sa srpskim suverenitetom.

Dominacija Austro-Ugarske na Balkanu bila je ugrožena jačanjem Srbije, a njezinu opstanku kao multietničkog carstva prijetila je dezintegracija i zato je bila spremna Europu uvući u rat koji će poslužiti njenim interesima, ali samo onoliko koliko se mogla osloniti na podršku Njemačke. Ultimatum izjavljen Srbiji (odakle je teroristička organizacija Crna ruka dostavila oružje sarajevskim atentatorima), sa svojim namjerno i promišljeno nemogućim zahtjevima, sastavljen je s punom sviješću da će Rusija zasigurno podržati Srbiju, čime je dodatno uvećana vjerojatnost izbijanja europskog rata. U želji da spriječi jačanje Austro-Ugarske na Balkanu (gdje je i sama imala ambicija) Rusija je upravo tako i reagirala te Srbiji obećala bezrezervnu podršku, znajući da će tako izazvati rat, i to ne samo protiv Austro-Ugarske nego, štoviše, i protiv Njemačke te da će rat s Njemačkom neizbježno angažirati i Francusku (bilo je poznato da njemački ratni planovi predviđaju preventivni napad na Francusku u slučaju rata s Rusijom), kao i da će Britanija vrlo vjerojatno također stupiti u rat.

Visokorizična strategija Njemačke, Austro-Ugarske i Rusije - spremnost na eskalaciju umjesto na smirivanje jednog suštinski lokalnog sukoba, usprkos tome što je eskalacija vodila u opći rat - i

njihova težnja da postignu svoje političke ciljeve ako treba i po cijenu rata, u konačnici su dovele do katastrofe 1914. Kao što je rečeno, Njemačka ipak snosi najveću odgovornost. Bez “bjanko-čeka” kojim je Njemačka jamčila svoju podršku Austro-Ugarska se ne bi usudila izjaviti Srbiji onako beskompromisni ultimatum, a bez agresivne austrijske nepopustljivosti Rusija ne bi odlučno poduprla Srbiju, sa svim posljedicama do kojih je neminovno došlo. "Bjanko-ček” bio je okidač koji je europski rat učinio izvjesnim.

Sve krhkija ravnoteža između velikih sila, Velike Britanije, Francuske, Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske, udruženih u suparničke saveze, još uvijek je opstajala, ali je bila na rubu poremećaja. Prijeteći razvoj događaja koji je stvarao povišenu napetost počeo je još devedesetih godina devetnaestog stoljeća, kada je Njemačka poželjela postati svjetska sila. Bio je to izravni izazov statusu Velike Britanije. Na samom je kontinentu snažna Njemačka (ojačana savezništvom s Austro-Ugarskom od 1879. i Italijom od 1882.) postala velika prijetnja Francuskoj i Rusiji. Zajednički interes doveo je do pomalo bizarnog pomirenja tih zemalja - republike i monarhističke autokracije - koje je 1894. preraslo u savezništvo s ciljem neutralizacije njemačkog izazova. Samo desetljeće poslije, 1905., njemačka pozicija ojačana je sramotnim porazom Rusije - koji nitko nije očekivao - u ratu s Japanom, koji se pojavio kao nova velesila na Dalekom istoku i potresao temelje carskog režima. Autokracija je jedva preživjela unutarnje nemire do kojih je došlo nakon poraza. Fascinantno je da je Rusija nakon poraza, pod vještim ekonomskim i političkim vodstvom, doživjela gospodarski procvat. Ubrzo je obnovljena i vojna moć. Oživjele su i stare nade o stjecanju kontrole nad Bosporom na račun umirućeg Osmanlijskog Carstva, osobito nakon znatnog poboljšanja odnosa s Britanijom.

Rusija i Britanija bile su tradicionalne suparnice. Britanija je

bila trajno posvećena, i po cijenu Krimskog rata 1854., sprečavanju ruske kontrole nad Tjesnacima - Bosporom i Dardanelima, ključnima za kontrolu Sredozemlja i Bliskog istoka - i odvraćanju potencijalnih prijetnji svojim vitalnim posjedima u Indiji, koje su postale realne nakon ruske ekspanzije u Aziji. Ruska slabost nakon poraza u ratu s Japanom stvorila je preduvjete za pomirenje s Britanijom i sklapanje ugovora iz 1907. kojim su uređene granice interesnih sfera u Perziji, Afganistanu i Tibetu, područjima koja bi u suprotnome mogla postati žarišta sukoba. Ugovor je neizravno ugrožavao Njemačku. Sporazum između Rusije i Britanije, oslonjen na prethodno sklopljeno francusko-rusko savezništvo i *Srdačnu Antantu* Francuske i Britanije iz 1904.(izravno usmjerenu protiv Njemačke), izmijenio je europsku strukturu moći.**[** *Entente Cordiale*. Bio je to veliki preokret u odnosu na dotadašnje višestoljetno neprijateljstvo Francuske i Britanije, odnosno Engleske. U Prvom svjetskom ratu rusko-britansko-francuski Trojni sporazum kolokvijalno će se nazivati Antanta. (op. prev.)**]** Njemačka i njena najvažnija saveznica, Austro-Ugarska - Italija je bila nepouzdana saveznica, a nije ni bila velika sila, premda su njeni vođe imali takve pretenzije - suočile su se s novostvorenim (i u svjetlu nekadašnjih neprijateljstava iznenađujućim) blokom Britanije, Francuske i Rusije. Osjećaj da je Reich okružen i opkoljen neprijateljima mogao je samo jačati.

Suprotstavljeni blokovi, na koje je britansko ministarstvo vanjskih poslova gledalo kao na faktor odvraćanja (kao što će to poslije biti nuklearno oružje), značili su da će rat, ako izbije, biti sveopći i da ga neće biti moguće lokalizirati. No blokovi sami po sebi nisu prouzročili rat. Tijekom desetljeća koje je prethodilo ratu zbile su se mnoge ozbiljne krize, ali nisu dovele do rata. Napetosti između velikih sila bile su relativno lako prevladane kada je Njemačka 1905. zaprijetila konsolidaciji francuske vlasti u Maroku

i opet 1908. nakon što je Austro-Ugarska jednostrano anektirala Bosnu i Hercegovinu (formalno osmanlijski teritorij, ali pod austrijskom okupacijom od 1878.), kao i 1911. kada je Njemačka provocirala Francusku slanjem topovnjače u marokansku luku Agadir. Kada je 1912. izbio rat na kronično nestabilnom Balkanu jer je Balkanski savez Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore iskoristio slabost Osmanlijskog Carstva i kada je sljedeće godine izbio još jedan rat između Bugarske i drugih balkanskih zemalja zbog podjele plijena stečenog u prethodnom ratu, velike sile uspjele su zadržati taj sukob u regionalnim okvirima i suzdržati se od općeg ratnog požara.

Svejedno, napetost između blokova bila je opipljiva. Balkanski ratovi dodatno su destabilizirali tu ionako zapaljivu regiju. Bilo je izvjesno da će prije ili poslije nastupiti nova kriza. Dok je utjecaj Osmanlijskog Carstva na Balkanu slabio dulje vrijeme, Austro-Ugarska je, kao druga zainteresirana regionalna sila, ostavila dojam pasivnosti i slabosti tijekom balkanskih ratova, iako su njeni interesi bili, navodno, ugroženi. Ostala je izložena novim potencijalnim napetostima na Balkanu. Ruski vođe, u nadi da će se jednoga dana dokopati Tjesnaca i da će osigurati svoje zapadne granice zauzimanjem Galicije (dijela Poljske pod austrijskom vlašću), primili su na znanje austrijsku slabost.

Europski rat nije bio neizbježan, ali nitko nije htio riskirati da se zatekne nespreman. Uzajamna sumnjičavost potakla je oštru eskalaciju utrke u naoružanju. Velike sile drastično su povećale svoje vojne troškove: Njemačka za trideset posto, a Rusija za pedeset posto od 1911. do 1913. Njemačka i Britanija ulagale su ogromna sredstva u svoje ratne mornarice natječući se u izgradnji sve moćnijih brodova. Brojno stanje kopnenih vojski znatno je uvećano. Kada su Nijemci 1913. uvećali svoju vojsku, Francuzi su odgovorili istom mjerom. Rusi su također, učeći na iskustvima

poraza u ratu s Japanom, do 1913. daleko napredovali u obnovi vojske i - što su Nijemci promatrali u strahu - planirali daljnje povećanje svoje vojne moći. Austro-Ugarska je zaostajala i nije bila opremljena ni za što osim za regionalni rat. Svoju kvotu novačenja odredila je još 1889., a novi zakon iz 1913., koji je trebao uvećati vojsku, pokazao se odveć zakašnjelim da bi umanjio sve veći zaostatak u odnosu na druge velike sile.

Čak i u Austro-Ugarskoj, da ne spominjemo ostatak kontinenta, iznimno velik broj muškaraca u vojničkoj dobi bio je pripreman za rat.

Milijuni muškaraca, aktivnih vojnika i rezervista, bili su 1914. spremni ili samo što nisu postali spremni za borbu. U općoj mobilizaciji Rusija je pod oružje mogla pozvati 3,5 milijuna vojnika, Njemačka 2,1 milijun, Francuska 1,8 milijuna, a Austro-Ugarska 1,3 milijuna. Velika Britanija bila je jedina velesila u kojoj nije postojala opća vojna obveza i koja nije imala masovnu rezervnu vojsku. Njena dragovoljačka vojska od 100.000 ljudi bila je obučena tek za kolonijalno ratovanje i bila je beznačajna u odnosu na kopnene vojske drugih velesila. Ali Britanija je imala Kraljevsku mornaricu, koja je bila jamac njene prevlasti nad svjetskim pomorskim pravcima i koja je bila vojna osnovica njene imperijalne moći. Britanija je raspolagala i velikim brojem novaka iz svojeg svjetskog imperija.

Srpski nacionalizam bio je u porastu i prije atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda 28. lipnja 1914., osobito nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. Radikalni nacionalisti, neki od njih vojni časnici, osnovali su 1911. tajnu organizaciju Crna ruka, čiji je čelnik Dragutin Dimitrijević Apis 1913. postao šef srpske vojne obavještajne službe. Zavjera u vezi s ubojstvom nadvojvode dobila je obrise u tajnovitim krugovima koje je kontrolirao Apis. Izvjestan broj mladih bosanskih Srba, među i

njima i budući atentator Gavrilo Princip, bio je uključen u zavjeru. Njihova žrtva, Franjo Ferdinand, nasljednik carskog prijestolja, uopće nije bio neprijatelj slavenskih manjina, naprotiv, Južnim Slavenima namjeravao je prepustiti veliki udio u vlasti kako bi stabilizirao Monarhiju. No upravo su u toj mogućnosti srpski radikali vidjeli prijetnju svojim nacionalističkim ambicijama. Sam atentat dogodio se nakon bizarnog incidenta tijekom nadvojvodina službenog posjeta Sarajevu. Vozač njegove otvorene limuzine pogreškom je skrenuo u usku ulicu. Kada se motor ugasio jer je vozač brzopleto pokušao krenuti unatrag, Princip je stekao jedinstvenu priliku da ispravi prethodni, neuspjeli pokušaj drugog pripadnika sedmeročlane grupe fanatičnih srpskih nacionalista. Usprkos svemu nije postojao prejak razlog da ubojstvo Franje Ferdinanda (i njegove supruge) izazove sveopći rat. Dotad su se zbili mnogi atentati koji nisu izazvali oružani sukob. Francuski predsjednik Sadi Carnot ubijen je 1894. Talijanski kralj Umberto I. ustrijeljen je 29. srpnja 1900. Srpski kralj Aleksandar Obrenović i njegova supruga ubijeni su 11. lipnja 1903.**[** Po julijanskom kalendaru ubijeni su 28. svibnja pa se zato taj događaj naziva i Majski prevrat, (op. prev.)**]** Grčki kralj Georgios I. također je ubijen 18. ožujka 1913. Da će atentat na Franju Ferdinanda isprovocirati svjetski rat, činilo se malo vjerojatnim sve do kraja srpnja 1914.

Prošlo je više od tri tjedna od Sarajevskog atentata kada je barometar opasnih diplomatskih napetosti naglo porastao. Tek su se u posljednjem tjednu srpnja na londonskom financijskom tržištu mogli primijetiti predznaci rata. Čak i tada bilo je još uvijek dovoljno pouzdanja da se ono najgore može izbjeći. Još 30. srpnja francuski je socijalistički vođa Jean Jaurès izjavio: “Bit će uspona i padova, ali je nemoguće da sve na koncu neće dobro završiti.” Sutradan, 31. srpnja, ustrijelio ga je poremećeni radikalni nacionalist koji je tvrdio da je Jaurès izdajica i da ga treba ubiti.

Njegova “izdaja” sastojala se u tome što se zalagao za međunarodni mir.

Po sebi se nametala logična austrijska reakcija na ubojstvo Franje Ferdinanda, i to postizanjem “satisfakcije” u obliku kratke “kaznene ekspedicije” na Srbiju - koju je Austrija držala odgovornom za atentat - čija je vojska bila znatno oslabljena gubicima u nedavnim balkanskim ratovima. Druge velike sile vjerojatno bi prihvatile takav razvoj događaja kao razumnu odmazdu za ubojstvo nasljednika habsburškog prijestolja. Polazilo se od pretpostavke da bi takva reakcija Austrije bila prirodna i opravdana. U Beču, ali i drugdje, na odmazdu se gledalo kao na pitanje prestiža, kao na nužnu mjeru kojom se potvrđuje status velike sile. Prošla su tri tjedna od atentata, a njemački vođe još su uvijek mislili kako će konačni ishod biti lokalni rat.

Austriji je trebalo suviše vremena za pripremu čak i tako ograničene akcije. Nije bilo lako pokrenuti tromi politički, diplomatski i vojni stroj multietničkog imperija. Dok je jastreb, načelnik Glavnog stožera grof Franz Conrad von Hötzendorf, uz podršku austrijskog ministra vanjskih poslova grofa Leopolda Berchtolda inzistirao na hitnom ratu protiv Srbije, predsjednik vlade mađarske polovice Monarhije grof Istvân Tisza pozivao je na oprez i bojažljivo upozoravao na “strahotni užas europskog rata”. Nejedinstvo u vrhušci Monarhije bilo je najvažniji razlog za traženje jamstava i podrške iz Berlina. Austrijanci su bili uvjereni daje njemačka vojska nepobjediva. Njemačka podrška doimala se kao solidno jamstvo, čak i u slučaju velikog rata koji bi proizišao iz napada na Srbiju. Također, Austrijanci su podlegli zaključku Berlina po kojem je, ako je rat već neizbježan, ponajbolje da počne odmah, kao svojevrsna jedinstvena prilika koja se više neće ponoviti.

Austro-Ugarska Monarhija poznavala je samo dvije brzine:

sporo i nepomično. Mnogi vojni obveznici bili su kod svojih kuća zbog žetvenih radova. To je značilo daje hitna akcija nemoguća. U Beču su zaključili, već dva dana nakon atentata, da je potrebno dodatnih šesnaest dana kako bi se oružane snage mobilizirale za udar na Srbiju. Već dovoljno zakašnjela austrijska reakcija toliko je prolongirana da je primorala druge velike sile na angažman. Kako se kriza produbljivala, djelovanje je podlijegalo utjecaju mentaliteta, namjera, ambicija i strahova koji su već dulje bili prisutni.

Njemačka, zemlja ujedinjena tek od 1871., ali najjača kontinentalna industrijska sila, bila je ambiciozna, nestrpljiva u želji da osigura svoje “mjesto pod suncem” i postane velika sila sa statusom i utjecajem ravnim Britanskom Carstvu. Istodobno je Njemačka bila i ponajviše uplašena da vrijeme nije na njenoj strani i da će združena vojna moć njenih protivnika blokirati ostvarenje njenih ambicija. Načelnik Glavnog stožera feldmaršal Helmuth von Moltke još je 1912. u Kaiserovoj prisutnosti izjavio daje rat neizbježan, i to “što prije, to bolje”. Preporučio je da tisak potiče antiruske osjećaje kako bi rat bio popularan kada jednom počne. Moltke je bio vodeći zagovornik preventivnog rata, ranog napada na Rusiju ili Francusku prije negoli one, svaka ponaosob ili zajedno, napadnu Njemačku. U tjednima uoči rata ustrajno je tvrdio da Njemačka mora postupati tako da stupi u - ionako neizbježni - rat u trenutku koji joj ponajviše odgovara. Rusija će dovršiti svoj program naoružanja za dvije ili tri godine, govorio je u svibnju 1914., a vojna moć njemačkih neprijatelja do tada će biti toliko velika da se Njemačka s njima više neće moći nositi. Jedini izlaz, zaključio je Moltke, “nalazi se u preventivnom ratu u kojem ćemo slomiti neprijatelja dok to još uvijek možemo, e da bismo na završetku borbi postigli određeni uspjeh”.

Mračni i pesimistični Moltke nalazio se na ključnom položaju u

njemačkoj vojnoj hijerarhiji, ali nije imao utjecaja na vladinu politiku. Otvorenu i sve veću tjeskobu pred posljedicama rata osjećao je i njemački kancelar Bethmann Hollweg. Na rat je gledao kao na “korak u tamu” koji treba poduzeti tek kad ga neminovnost preobrazi u “strašnu dužnost”. Predvidio je, za razliku od nekih njemačkih jastrebova, da rat uopće neće uništiti socijaldemokraciju, niti će ukloniti prijetnje postojećem poretku, štoviše, ojačat će ih, a “mnoge će lišiti prijestolja”. Krajem srpnja, kad je kriza ušla u završnu fazu i kada su se njegove vlastite političke inicijative pokazale beznadno neuspješnima, Bethmann Hollweg pokušao je “stisnuti kočnice svom snagom”, ali je utjecaj vojnog vrha prevladao. Ni tada nije zatvorio svoj um za argumente Glavnog stožera da će s vremenom vojni položaj Njemačke bivati sve nepovoljniji, a da će Rusija nerazmjerno jačati te da je dakle bolje stupiti u rat “prije, a ne poslije”, i to dok je još uvijek moguće postići brzu pobjedu, umjesto sjediti i gledati kako se situacija pogoršava. Kako je Rusija bila saveznica Francuske, velikog neprijatelja Njemačke na Zapadu, strah od opkoljenosti postao je sveprisutan.

Njemačko civilno, ali ne i vojno vodstvo, održavalo je manevarski prostor za donošenje političkih odluka sve do ruske mobilizacije 30. srpnja, kada je rat postao potpuno neminovan. Ipak, ni u jednoj drugoj europskoj zemlji vojska nije imala toliki stupanj samostalnosti u odnosu na civilnu vlast kao u Njemačkoj. Kada je krajem srpnja kriza dosegla vrhunac, utjecaj Moltkea i Glavnog stožera pokazao se presudnim. Vojni imperativi nadvladali su civilne inicijative. Kaiser, koji se u pravilu slagao s Moltkeom i njegovim analizama, bio je, koliko god nadmeno ratoboran, zapravo oklijevalo. Na vrhuncu krize obuzela ga je neodlučnost i u posljednjem trenutku pokušao je ustuknuti pred ratom. Kaiser više nije bio u poziciji da kontrolira sile koje su bile jače od njega.

Njemački vojni planovi bili su rigidni i vjerni staroj strategiji kako prvo treba brzo poraziti Francusku i nakon toga se posvetiti ruskoj fronti. Kada je 30. srpnja Kaiser zatražio od Moltkea da otkaže napad na Francusku (u nadi da će tako osigurati britansku neutralnost) i čitavu vojsku preusmjeri protiv Rusije, njegov načelnik Glavnog stožera nejasno mu je odgovorio da je to nemoguće i da bi se u tom slučaju izvrsno obučena vojska preobrazila u "kaotičnu gomilu" Raspored postrojbi, rekao je Moltke, rezultat je dugogodišnjeg planiranja i ne može se mijenjati improviziranim i ishitrenim naredbama. Za vrijeme krize Kaiser nije diktirao politiku. Ostalo mu je samo da reagira na odluke svoje vlade i, u konačnici, na imperative koje je nametao vojni vrh.

Prije nego što je Moltkeov stav konačno prihvaćen, a to se zbilo krajem srpnja kad je kriza bila na vrhuncu, odluke njemačke vlade određivala je njena prethodna velika politička pogreška - davanje slobodnih ruku Austriji u nošenju sa srpskom krizom - koja je sama po sebi uvećala rizik europskog rata. Ta kolosalna pogreška značila je da je Njemačka provela srpanj u reagiranju na događaje koje su kreirali drugi, a ti su se događaji rapidno otimali bilo čijoj kontroli.

Ruske dugoročne pretenzije bile su usmjerene na kontrolu Balkana i Tjesnaca, vitalnih za rusku trgovinu i, zbog pristupa Crnome moru, za sigurnost Rusije na jugu. Rusija nije namjeravala dopustiti nijednoj drugoj sili da postane dominantna u toj regiji. Kako je slabost Osmanlijskog Carstva postala očita, glavna prijetnja ruskim interesima na Balkanu bila je Austro-Ugarska. Jastrebovi u vrhušci ruske ratne mornarice predlagali su preventivni rat radi zauzimanja Konstantinopolja (kako su Rusi još uvijek nazivali Istanbul) i Tjesnaca prije nego što Turci nabave pet novih bojnih brodova (koje su naručili od Britanaca).**[**Bojni brod (drednot, po britanskom bojnom brodu Dreadnought) uži je pojam od ratnog broda i označuje tada najjače i najveće (kapitalne) ratne

brodove, istisnine preko 20.000 tona, s glavnim topovima kalibra 250 mm i više. (op. prev.)] Takvi strategemi nisu imali osobitu, ili uopće nisu imali važnost u oblikovanju ruskih akcija tijekom Srpanjske krize. Planirano je da ruske vojne pripreme budu dovršene do 1917. Nije se razmišljalo o neposrednom obračunu s Njemačkom u 1914., sve dok zahtjevi austrijskog ultimatuma Srbiji nisu postali poznati 24. srpnja. Od tog trenutka ruska podrška Srbiji značila je da se potonuće u opći europski rat više nije moglo spriječiti. Već sama opsjednutost prestižem značila je da nijedna strana neće razmišljati o popuštanju.

Austro-Ugarska, kao najslabija od tri velesile čije su akcije u srpnju 1914. utrle put ratu, bila je prije svega motivirana strahom pred svojom vlastitom budućnošću. Nestabilnost Balkana (naglašena opadanjem osmanlijskog utjecaja), bojazan od gubitka dominantnog položaja u regiji u korist Rusije (koja je gajila duboko ogorčenje zbog austrijske aneksije Bosne i Hercegovine 1908.) i dinamična vanjska politika Srbije iza koje je stajala sjena ruske podrške izazivale su veliku tjeskobu u bečkim vladajućim krugovima. Slamanje Srbije bila je dakle privlačna opcija u srpnju 1914., dok god je njemačka podrška bila zajamčena, a ograničeni rat uspješan i brzo završen. Svejedno, nije poduzeta neposredna akcija odmazde zbog ubojstva Franje Ferdinanda. Umjesto toga ultimatum od 23. srpnja doslovno je zazivao upletanje Rusije u sukob, a samim time i Njemačke i Francuske.

Njemačka je 6. srpnja izjavila svoju bezuvjetnu podršku Austriji za njenu akciju protiv Srbije, koja se doimala potpuno opravdanom. Srbija će ili popustiti ili će biti vojno kažnjena. Time bi na Balkanu ojačao položaj najvažnijeg njemačkog saveznika. Nije se pomišljalo na mogućnost ruske intervencije. Zar bi ruski car podržao ubojice jedne kraljevske kuće? Vjerovalo se također da Rusija nije vojnički spremna za rat. Druge sile ostat će pasivne i

prihvatiti svršen čin. Koliko je njemačka politička kalkulacija bila pogrešna, ubrzo će postati jasno. Daje počinjena strašna pogreška i da je Njemačka preuzela ogroman rizik, političari u Berlinu prepoznali su neposredno nakon što su Beču izdali svoj "bjanko-ček”. Ni manje ni više nego upravo kancelar Bethmann Hollweg izjavio je da “akcija protiv Srbije može izazvati svjetski rat” i da će se “svijet koji poznajemo okrenuti naglavce”.

Daljnja neodlučnost u Beču značila je da su njemačke nade u brzo razrješenje krize otpočetka bile osuđene na propast. Tekst oštrog ultimatuma Srbiji bio je završen tek 19. srpnja i izgubljena su još četiri dana dok nije uručen Beogradu. Od Sarajevskog atentata prošla su tri i pol tjedna. Uslijedilo je dodatnih 48 sati, koliko je Srbiji ostavljeno za odgovor. Zanimljivo je da je u strahu od austrijskog napada Srbija isprva bila spremna prihvatiti sve, i najteže uvjete. Bilo je to prije nego što su Rusi, koji su bili upoznati s austrijskim beskompromisnim zahtjevima, nagovorili Srbe na odlučan odgovor. I sami ruski vođe bili su ohrabreni na zauzimanje tvrde linije prema Austriji i na podršku Srbiji, neovisno o posljedicama, nakon što ih je njihov francuski saveznik uvjerio u svoju čvrstu podršku tijekom državničkog posjeta Sankt Peterburgu predsjednika Poincaréa i premijera Vivianija od 20. do 23. srpnja.

Francuski predsjednik, koji je kao dječak doživio prusku okupaciju svoje rodne Lorraine, imao je vlastite protunjemačke opsesije. Podržavao je mogućnost ruske intervencije na Balkanu 1912., iako svjestan da bi ona mogla izazvati sukob s Njemačkom. Tada, kao i sada, slabljenje položaja Njemačke u Europi kroz njen oružani sukob s Rusijom bilo je u francuskom interesu. Rusija je 1912. odlučila da se u balkanskom ratu drži po strani. Državnici u Sankt Peterburgu pomislili su kako bi ovoga puta pasivnost bila pogrešna. Podrška Srbiji bila je u ruskom strateškom interesu. Ako to znači rat s Njemačkom, koja će biti prisiljena boriti se na dvije

fronte, bio bi to rat koji bi Rusija mogla dobiti, razmišljali su jastrebovi u Sankt Peterburgu. Takva odluka značila je da se broj raspoloživih opcija naglo smanjuje. Nakon što je izjavljen austrijski ultimatum, ritam događaja se ubrzao. Opći rat bivao je sve vjerojatniji. No i tada ga je bilo moguće spriječiti. Ali za to nije bilo volje.

“Ovo znači europski rat”, bila je neposredna reakcija na austrijski ultimatum ruskog ministra vanjskih poslova Sergeja Sazonova. Odmah je pozvao austrijskog ambasadora i optužio Beč da svjesno provocira, rat: “Potpaljujete požar u Europi.” No Sazonov je vrlo dobro znao da i sama Rusija svojim akcijama situaciju na kontinentu čini zapaljivom. Prije nego što je istekao rok austrijskog ultimatuma, Rusija je 24. srpnja povukla sve svoje državne depozite iz banaka u Berlinu (oko sto milijuna rubalja). Što je još značajnije, donijela je odluku o provođenju tajne djelomične mobilizacije kopnene vojske (oko milijun rezervista) te Baltičke i Crnomorske flote. Takozvane “neposredne pripreme za rat” počele su 25. srpnja. Nijemci, koji su znali za pokrete ruskih postrojbi, ispravno su zaključili da je počela tajna mobilizacija, premda je formalna naredba izdana tek 28. srpnja. Istoga dana Austrija je konačno objavila rat Srbiji.

Zamah koji je doveo do općeg rata pokazao se nezaustavljivim. Grozničavi i uzaludni diplomatski manevri, neki iskreni, a neki ne, poduzimali su se u posljednjem trenutku radi sprečavanja potonuća u rat. Bilo je prekasno. Njemačke nade da će austrijsku akciju protiv Srbije biti moguće obuzdati i lokalizirati već su presahnule. Osim toga, pet dana nakon ruske odluke o tajnoj mobilizaciji, i Njemačka je morala poduzeti odlučne vojne mjere. Berlin je 29. srpnja još uvijek oklijevao da proglasi “stanje neposredne ratne opasnosti” (posljednja faza uoči potpune mobilizacije). Iste je večeri rusko vodstvo donijelo odluku o općoj mobilizaciji.

Sutradan, 30. srpnja, nastupila je kratka odgoda, kad je car isprva potvrdio odluku, na rubu mentalnog sloma je povukao, da bi se naposljetku složio s općom mobilizacijom.

U Berlinu su vojni imperativi sada potpuno prevladali diplomatske obzire. “Stanje neposredne ratne opasnosti” proglašeno je 31. srpnja. Najveća briga njemačkog vodstva bilo je osiguranje socijaldemokratske podrške ratu, jer je SPD bio ustrajno odan pacifizmu. Bilo je naime bitno čitavu situaciju prikazati kao da je Njemačka primorana na obrambeni rat. Ruska opća mobilizacija bila je prikladno opravdanje. Kancelar Bethmann Hollweg izrazio je zadovoljstvo što će sada Rusi biti percipirani kao krivci, ali je fatalistički dodao: “Situacija se otela kontroli i lavina je pokrenuta.” U ponoć 31. srpnja Njemačka je Rusiji izjavila ultimatum u kojem traži da Rusija u roku od dvanaest sati povuče svoju odluku o mobilizaciji ili će Njemačka proglasiti opću mobilizaciju. Kada je 1. kolovoza rok istekao, a Sankt Peterburg se oglušio na ultimatum, Njemačka je objavila rat Rusiji. Francuska je podržavši Rusiju počela s mobilizacijom istoga dana. Dva dana poslije, 3. kolovoza, Njemačka je objavila rat Francuskoj.

Velika Britanija bila je zabrinuta zbog mogućnosti izbijanja građanskog rata u Irskoj, pa joj kriza na kontinentu nije bila u središtu pozornosti, niti je pod pritiskom sve izvjesnije ratne opasnosti zauzimala ratoborni stav. Od svih velikih sila Britanija se mogla ponajmanje okoristiti europskim ratom. Državno vodstvo toga je bilo svjesno i, kako je 23. srpnja rekao ministar vanjskih poslova sir Edward Grey; "Rat znači toliko goleme troškove i takav poremećaj trgovine” da će dovesti do "potpunoga kolapsa europskog financijskog i gospodarskog sustava." "Neovisno o tome tko će biti pobjednik, mnogo toga će nestati s lica zemlje”, proročanski je dodao. Većina u britanskom kabinetu, kao i Grey, strahovala je od posljedica i vjerovala je da je mir moguće sačuvati.

Tijekom sljedećeg tjedna ministar vanjskih poslova pokušao je, premda neodlučno, istražiti mogućnosti posredovanja u rješavanju krize. Uvjeti Trojnog sporazuma s Rusijom i Francuskom nisu obvezivali Britaniju na intervenciju i Grey je tragao za ravnotežom kojom će ponajbolje zaštititi britanske interese. Odlučna britanska izjava o neutralnosti, kojoj su se Nijemci nadali (nisu je očekivali), možda bi u posljednjem trenutku spriječila rat. No Greyovo pogubno oklijevanje značilo je da se prostor za diplomatsko rješenje dramatično sužava. Kako bilo, Britanija nije mogla preuzeti rizik njemačke hegemonije na kontinentu. Bio je to glavni razlog što je Britanija bila spremna stupiti u rat. Štoviše, u britanskoj vladi i opoziciji bilo je ljudi koji su podršku Francuskoj i Rusiji vidjeli kao pitanje časti i prestiža. Britanija sebi nije mogla dopustiti da ostane postrance od velikog rata, a da pritom ne izgubi status velike sile, tvrdio je sir Eyre Crowe, utjecajni visoki službenik Ministarstva vanjskih poslova.

Na koncu su njemačke postrojbe prešle granicu neutralne Belgije. Uslijedio je britanski ultimatum Njemačkoj u kojem se tražilo poštovanje belgijske neutralnosti. U ponoć 4. kolovoza istekao je rok, Njemačka se oglušila i Britaniji pružila priliku da joj objavi rat. Ironično je da je Austro-Ugarska, država čije su akcije izazvale krizu, bila posljednja velika sila koja je stupila u europski rat, objavivši rat Rusiji tek 6. kolovoza. Francuska je objavila rat Austro-Ugarskoj pet dana nakon toga, a Britanija dan poslije. Srbija, koja je bila ishodište sukoba, neće se na svojem tlu suočiti s ratom sljedećih četrnaest mjeseci.“ **[**Doduše, na teritoriju Srbije vodene su ogorčene borbe odmah nakon početka rata sve do kraja 1914. Tek ujesen 1915. Srbiju su okupirale austrougarske, njemačke i bugarske snage. (op. prev.)**]** No Srbija je sada postala sporedna. Glavni događaji tek će početi.

Iza sudbonosnog iskoraka u rat ležao je strah. Sve su velike sile

bile uplašene za svoju budućnost. Tome su pridonijeli i unutarnji pritisci i zahtjevi za demokratizacijom i socijalizmom, a, osobito u austrijskom slučaju, i glasne nacionalističke težnje koje bi mogle (što se na koncu i dogodilo) dezintegrirati Monarhiju. Velike sile ipak su se ponajviše plašile jedna druge. Njemačka je strahovala od neprijateljskog okruženja Francuske i Rusije. Posebno je strahovala od Rusije i posljedica vojne nadmoći carističkog režima te ruske dominacije na Balkanu, na koji je Berlin gledao kao na prostor za širenje svoga utjecaja. Rusija se pak plašila njemačke kontrole Balkana, Bliskog istoka i, napose, za Rusiju ekonomski vitalnog Bospora. Francuska, koja je 1870., prije samo četrdesetak godina, doživjela prusku invaziju, gajila je gotovo paranoični strah od Njemačke. Britanija je strahovala pred gubitkom svoje trgovačke dominacije i od njemačke prevlasti u Europi. Njemačka kontrola belgijske i francuske obale, uz sam Kanal, bila je nepodnošljiva pomisao u Londonu. Strah je poticao utrku u naoružanju. Poticao je i spremnost na akciju prije negoli bude prekasno, kako bi se iskoristio povoljan trenutak i stekla prednost. Sve velike sile obilježio je i strah da će zbog popustljivosti izgubiti obraz.

Spremnost na preuzimanje ratnog rizika podupiralo je i uvjerenje svih sudionika da će rat biti kratak. Bila je to zapravo nada, ne i uvjerenje, artikulirana kao očekivanje, i to bez razmišljanja o tome što će se dogoditi ako rat postane dugotrajan. Nekoliko državnika u svakoj zemlji - bili su svugdje u manjini - izrazilo je zabrinutost nad strašnim posljedicama rata. Kakvi god da su bili njihovi intimni strahovi, postupali su kao da rat neće dugo trajati. Vođe europskih država i njihovi vojni savjetnici bili su upoznati s razornom moći moderne artiljerije i s visokom smrtnošću koja se mogla očekivati od djelovanja mitraljeske vatre na pješaštvo. Američki građanski rat, vođen prije pet desetljeća, pružao je jasnu predodžbu o visokim gubicima koji se mogu

očekivati. U Europi tome nitko posvetio dovoljnu pozornost. Rječitu poruku nisu poslale ni 184.000 poginulih u Francusko-pruskom ratu vođenom od 1870. do 1871. Ako ništa drugo, ta su iskustva sugerirala da će sve veća destruktivnost modernog ratovanja donijeti brze rezultate. Konačno, iako je Francusko-pruski rat trajao deset mjeseci, presudna bitka - kod Sedana - trajala je samo šest tjedana. Promatrači su upozoravali i na visinu gubitaka u Rusko-japanskom ratu vođenom od 1904. do 1905., ali je i taj rat bio kratak, nije trajao ni godinu dana.

Na temelju relativno svježih iskustava predviđao se još jedan kratkotrajni rat. Umjesto da budu suzdržani pred perspektivom dugog i iscrpljujućeg sukoba i krvave pat-pozicije, europski vojni stratezi bili su impresionirani napretkom u tehnologiji razaranja i zamišljali su kako će brze, pokretne ofenzive, čak i ako izazovu teške gubitke, donijeti brzu pobjedu. Na takav način ponajviše su razmišljali njemački vojni stratezi. Dugotrajni rat iscrpljivanja, držali su, treba izbjeći po svaku cijenu, s obzirom na neprijateljsku brojčanu nadmoć i potencijalno gušenje njemačkih ratnih napora britanskom vojnopomorskom blokadom. Njemački Glavni stožer, u čijoj je nadležnosti bila izrada ratnih planova, zaključio je kako će ofenzive, budu li što brže i razornije, uvećati vjerojatnost da će neprijatelj biti pregažen prije nego što dovrši mobilizaciju dovoljnih obrambenih snaga pa će stoga i rat tim prije završiti.

Moltke je doradio varijantu ratnog plana koji je 1905. izradio njegov prethodnik na dužnosti načelnika Glavnog stožera general Alfred Graf von Schlieffen. Polazio je od pretpostavke da će se rat voditi na dvije fronte, ali tako da težište bude na zapadu, gdje je Francuze trebalo nokautirati brzom i silovitom ofenzivom i poslije poraziti neprijatelja na istoku, prije nego što Rusi uspiju organizirati napad. Schlieffen je mislio kako je pobjednički preokret moguće postići za mjesec dana. Francuzi su međutim bili

potpuno svjesni te opasnosti i, s vojskom čija je snaga bila usporediva s njemačkom, pripremali su se dočekati napad s vlastitim velikim ofenzivnim operacijama. I Rusi su razmišljali u okvirima brze i odlučne ofenzive kroz austrijsku Galiciju (ofenziva protiv Nijemaca u Istočnoj Pruskoj bila je, na ogorčenje Francuza, drugorazredna u odnosu na taj cilj) kako bi dosegli i zauzeli karpatske visove. I Austrijanci su držali kako je napad ponajbolji oblik obrane. Bili su svjesni da će, nakon što se obračunaju sa Srbima, moći prebaciti težište na rusku frontu isključivo u koordinaciji s razornim njemačkim napadom na istoku. Svi su kontinentalni protivnici davali primat ofenzivama. To je, vjerovali su, put k potpunoj - i brzoj - pobjedi. O strategiji povlačenja nije se razmišljalo, kao ni o planovima ako brza pobjeda izostane. U tom slučaju moglo je doći samo do dugotrajnog i iscrpljujućeg rata u kojem će pobjeda pripasti bloku s većim ekonomskim i vojnim resursima.

Uvjerenje da je rat nužan i opravdan i samoobmanjujuća pretpostavka da će biti kratak - brza, uzbudljiva i herojska avantura - sa skorom pobjedom i malim gubicima, nisu dijelile samo europske vladajuće klase nego i široki slojevi stanovništva. Time je moguće objasniti zašto je toliko mnoštvo ljudi u svakoj zaraćenoj državi podleglo entuzijazmu, čak i euforiji, kako je napetost rasla - širi slojevi počeli su je osjećati tek u posljednjem tjednu srpnja - i konačno kulminirala u ratu. Treba reći da takva uvjerenja nisu bila univerzalna i da je entuzijazam bio zapravo ograničen, iako su prvi dojmovi govorili suprotno. Širok spektar emocija bio je prisutan, različit od zemlje do zemlje, među regijama, društvenim klasama i političkim orijentacijama, i kretao se od ratoborne histerije do grozničavog pacifizma, od oduševljene razdraženosti do duboke tjeskobe. Svejedno, nemoguće je poricati rasprostranjeno slavljeničko raspoloženje povodom skorog početka rata, barem kod

nekih dijelova stanovništva europskih glavnih gradova.

Iz Beča je britanski ambasador javljao kako “velike gomile” u “grozničavom oduševljenju” prolaze ulicama i “pjevaju domoljubne pjesme do sitnih sati” kada je javljeno da su prekinuti odnosi sa Srbijom. Austrijski pacifistički pisac Stefan Zweig poslije se prisjećao kako je grad bio obuzet ozračjem domoljubnog entuzijazma. “Ulicama su paradirali sa zastavama i vrpcama dok je posvuda odjekivala glazba, mladi novaci trijumfalno su marširali, a njihova lica bila su obasjana radošću.” Zweig je bio zatečen jer su njegovi “mržnja i prezir prema ratu” bili privremeno potisnuti onim što je opisao kao “veličanstveno, ekstatično, čak i zavodljivo”. Kada je prihvaćen narativ kako je riječ o obrani protiv ruske carističke tiranije, “ratničko raspoloženje” prevladalo je i među austrijskim socijalistima, koji su isprva prosvjedovali protiv ugrožavanja mira.

U Berlinu se 50.000 građana - uglavnom pripadnika srednje klase i studenata - okupilo ispred carske palače 31. srpnja, kada je stigla vijest o ruskoj mobilizaciji, da bi čuli Kaisera koji je izjavio da “u borbi koja je pred nama ja više ne prepoznajem političke stranke u svojem narodu. Sada smo svi samo Nijemci.” U gostionicama, kavanama i pivnicama ljudi bi ustajali i pjevali domoljubne pjesme. Mladići su demonstrirali na ulicama i zahtijevali rat. I u drugim njemačkim gradovima bilo je slavljeničkih demonstracija. S balkona Zimskog dvorca u Sankt Peterburgu car Nikolaj pozdravio je veliku, razdraganu gomilu, koja se, kao po zapovijedi, spustila na koljena, vijala zastave i pjevala državnu himnu. U Parizu je došlo do provale domoljubnog oduševljenja kada je predsjednik Poincaré objavio prevladavanje unutarnjih podjela i stvaranje “svetog saveza” *[l’union sacrée]* svih Francuza. Socijalisti su se pridružili. Bijes radničke klase zbog ubojstva Jaurèsa vanjska je prijetnja preusmjerila u osjećaj

domoljubne dužnosti i odlučnost u obrani od njemačke agresije.

Iza tako povišenih emocija stajale su godine nacionalističke indoktrinacije u školama, na sveučilištima, putem popularnog tiska i tijekom vojnog roka te u domoljubnim organizacijama i političkim grupama. Nacionalističke strasti prevladavale su u višim i srednjim klasama, a osobito među intelektualcima i studentima. Mnogi su rat doživjeli kao dobrodošlo sredstvo nacionalnog preporoda i oslobađanja od navodne moralne dekadencije suvremenog društva. Talijanski "Futuristički manifest” iz 1909. na radikalan je i nedvosmislen način izrazio takvo stanje duha: “Mi slavimo rat, jedini oblik higijene na ovom svijetu: militarizam, domoljublje, destrukcija.” Rat je bio herojska, muževna avantura i protuotrov slabljenju nacije. Jačao je osjećaj nacionalnog jedinstva i privremeno dokidao unutarnje podjele. Za njemačke intelektualce novo jedinstvo porodilo je "duh 1914.” i doživljeno je kao svojevrsno religiozno uskrsnuće. Ojačalo je njihovo uvjerenje kako njemačka kultura nije samo drugačija nego i superiorna francuskoj, koja je svoje korijene imala u Revoluciji i republikanizmu, a napose britanskoj materijalističkoj demokraciji. Vrednote te, superiorne kulture valja obraniti i, ako treba, nametnuti ostatku Europe.

Ni taj arogantno intelektualistički osjećaj superiornosti ni rasprostranjeni ratnički entuzijazam ne odražavaju točno i potpuno svekolike stavove prema ratu. Oduševljenje je bilo ograničeno na velike gradove, a ni tamo nije bilo univerzalno. U Londonu se pacifistički filozof Bertrand Russell prisjećao kako je zapanjen promatrao "prosječne muškarce i žene koji su bili presretni zbog početka rata”. Mnogi znakovi upućuju da su u Londonu i drugim dijelovima Britanije prevladavale tjeskoba i nervoza, ne i šovinistički entuzijazam karakterističan isključivo za dijelove srednje klase, i to njezine mlađe pripadnike.

Domoljubna strast studenata u središtu Berlina nije naišla na odjek kod radnika u gradskim industrijskim četvrtima. Tamo su dominirali antiratni osjećaji u rasponu od ustrašenosti do čežnje da se očuva mir. Ni selo nije bilo zahvaćeno osobitim entuzijazmom. U izvješćima stoji kako su “naše seoske obitelji potištene i tužne” i da seosko stanovništvo nije nalazilo razloga za veselje zato što će očevi, sinovi, braća ili unuci izgubiti svoje živote. Ruski seljaci u pravilu nisu imali pojma zašto su poslani u borbu. Francusko selo bilo je u šoku i obuzeli su ga pesimizam i fatalističko prihvaćanje dužnosti, ali nije bilo oduševljenja kada je Poincaré proglasio “sveti savez”.

U redovima radničke klase, osobito među radnicima koji su bili organizirani u socijalističke partije i sindikate - naglašeno internacionalističke i sklone pacifizmu - nije bilo radikalnog šovinističkog nacionalizma ili ratobornog entuzijazma koji bi bili vrijedni spomena. No nije bilo ni protivljenja. Otpor novačenju bio je zanemariv u svim zemljama. Osjećaj dužnosti i fatalistička rezignacija bili su dovoljna zamjena za odsutnost oduševljenja. U Francuskoj se samo 1,5 posto mobiliziranih nije odazvalo pozivu. Vlada je pretpostavljala da će ih biti trinaest posto. Njemački sindikati pristali su suspendirati štrajkove dok traje rat. Socijalisti u njemačkom, francuskom i britanskom parlamentu glasovali su za ratne kredite. U Rusiji su se suzdržali od glasovanja (petorica boljševičkih zastupnika u Dumi glasovala su protiv i poslije su uhićena).

Pristaše međunarodnog socijalizma podržali su nacionalistički rat jer su vjerovali kako je riječ o obrambenom i neizbježnom ratu u kojem se, koliko god nevoljko, valja boriti, ali samo za slobodu, ne i za imperijalističku dominaciju. Kasnije generacije u naknadnim će osvrtima na taj rat uočavati puko i besmisleno uništavanje ljudskih života zastrašujućih razmjera. U kolovozu 1914. rat se uopće nije

doimao besmislenim. Radnici su bili spremni boriti se - i poginuti - za svoju zemlju, rame uz rame sa svojim sunarodnjacima i saveznicima u borbi na koju su gledali kao na pravedni obrambeni rat protiv vanjskog agresora. Kao vojni obveznici već su bili indoktrinirani domoljubljem i disciplinom. Bili su prije svega domoljubi, a tek na drugome mjestu socijalisti.

U Njemačkoj je obrana od prezrene ruske carističke autokracije motivirala i ujedinila socijaliste. Socijaldemokrati su krajem srpnja organizirali velike antiratne demonstracije u njemačkim gradovima koje su okupile oko pola milijuna sudionika. Demonstranti su se međutim trudili dokazati da su radnici spremi braniti *Vaterland* u ovom presudnom trenutku, u "ratu protiv carizma”. Kada je, nakon ruske mobilizacije, Njemačka objavila rat Rusiji, taj (ideološki) element iščeznuo je i prevladao je osjećaj puke domoljubne dužnosti. Njemački socijalisti u Austriji podržali su rat iz istog razloga. I ruski socijalisti ignorirali su boljševički proturatni stav i okupili se oko imperativa obrane “Majke Rusije” protiv Nijemaca koji su "pogazili sve ljudske vrijednosti”. Štrajkovi su zaustavljeni, a pacifisti i internacionalisti prisiljeni na egzil. Francuski socijalisti također su podržali obranu *Patrie* od invazije omraženih Nijemaca. Konačno, i britanska Laburistička partija zaključila je da treba ratovati do konačnog poraza Njemačke.

Novine su u svim zemljama raspirivale ksenofobnu histeriju. Bilo je časnih ljudi koji su se tome oduprli. Pučka mašta, pod utjecajem medija, svugdje je prepoznavala špijune i petokolonaše. Svatko sa stranim naglaskom bio je u opasnosti. Francuzi su nerijetko nasrtali na ljude iz Alsacea s njemačkim naglaskom. Policija u Münchenu spasila je dvije žene od linča jer ih je netko čuo da razgovaraju na francuskom. U Sankt Peterburgu domoljubna rulja demolirala je njemačku ambasadu i opljačkala njemačke trgovine. Na tragu opće euforije car je promijenio ime ruskoga

glavnoga grada u Petrograd. Sankt Peterburg zvučao je odveć njemački.

Prvih dana kolovoza u Njemačkoj se prijavilo četvrt milijuna dragovoljaca. Bio je to impresivan broj jer je praktično čitava muška populacija bila ionako obuhvaćena vojnom obvezom, izuzevši osobe mlađe od sedamnaest i starije od pedeset godina. U Britaniji, jedinoj velikoj sili bez vojne obveze, u kolovozu 1914. prijavilo se 300.000 dragovoljaca i još 450.000 u rujnu iste godine. Mnogi kolege s posla i susjedi u industrijskim gradovima prijavili su se zajedno i formirali “drugarske bataljune”. Društveni pritisak na odaziv u vojsku bio je nepodnošljiv. Neovisno o pritisku i usprkos raznolikim nijansama u motivima u svim je državama zavladao opći entuzijazam uz zanemarivo protivljenje. Na svojem početku bio je to popularan rat.

U svim su zemljama vojnike koji su kretali na frontu na kolodvorima ispraćale euforične gomile. Uplakane majke, žene i djeca opraštali su se od svojih muškaraca uz zvukove domoljubnih pjesama i čvrstu vjeru u brzu pobjedu i skori povratak. Usprkos dobrom raspoloženju koje su pokazivali svojim obiteljima i prijateljima većina rezervista koji su kretali u borbu ipak je ostavljala svoje domove, posjede, urede i radna mjesta sa stanovitim oklijevanjem i osjećajem neizvjesnosti. Tješili su sami sebe, kao i svoje voljene, iluzijom kako će “sve biti gotovo do Božića”. Tek nekolicina imala je jasnu predodžbu o strahotama koje će uslijediti, poput austrijskog političara i povjesničara Josefa Redlicha dok je 3. kolovoza 1914. promatrao tisuće rezervista koji se ukrcavaju na vlakove na bečkom Sjevernom kolodvoru: “Plaču majke, žene i zaručnice. Čeka ih užasna bijeda.”

Mobilizacija se odvijala u skladu sa željezničkim redom vožnje. Njemačka je raspolagala s 11.000 vlakova, Francuska sa 7000, koji su, po preciznom rasporedu, odvozili vojnike na frontu. I konje -

golem broj konja - valjalo je prevesti do borbenih linija. Austrijanci, Nijemci i Rusi mobilizirali su gotovo 2,5 milijuna konja, a Britanci i Francuzi nekoliko stotina tisuća više. Ovisnost vojski o konjima nije se 1914. bitno promijenila u odnosu na Napoleonovo doba.

Uniforme su u međuvremenu postale pretežno smeđe ili sive, ali su Francuzi započeli rat s jarkoplavim bluzama, crvenim hlačama i crveno-plavim kapama iz prethodne epohe. U kolovozu 1914. čelični šljem još uvijek nije spadao u obveznu vojničku opremu - britanski i francuski vojnici dobili su ga tek 1915., a njemački sljedeće godine - kao ni plinska maska, koja će ubrzo postati nužno, premda nedovoljno sredstvo zaštite od novog i smrtonosnog oružja.

Vojske koje su 1914. krenule su rat bile su vojske devetnaestog stoljeća. A borit će se u ratu dvadesetog stoljeća.

DRUGO POGLAVLJE
Velika katastrofa

> “Tihe gomile... Pukovnije marširaju uz vojnu glazbu. Ne zaboravite da svi ovi ljudi putuju u smrt."
>
> Dnevnik Michela Cordaya, državnog službenika, Pariz (14. srpnja 1915.)

Nakon kolovoza 1914. više ništa neće biti isto. Novo stoljeće trajalo je već četrnaest godina, ali je izbijanje sukoba, koji će ubrzo postati poznat kao “Veliki rat”, označilo pravi početak europskog dvadesetog stoljeća. Godine između kalendarskog početka stoljeća i potonuća u razorni rat pripadale su prethodnoj epohi. Ono što se događalo nakon kolovoza 1914. spada u novo, strašnije doba.

Tragedija u pohodu

Hamburški učitelj i antiratni pisac Wilhelm Lamszus u svojem je romanu *Das Menschenschlachthaus* (*Ljudska klaonica*) dvije godine uoči rata mračnim riječima opisao stravu i brutalnost dobro podmazanih strojeva za ubijanje koji će u budućem ratu sijati smrt neviđenih razmjera. Bilo je to tragično točno proročanstvo. Osam godina poslije Ernst Jünger, strastveno posvećeni njemački časnik koji je s oduševljenjem i velikom hrabrošću služio kao zapovjednik voda i satnije na fronti tijekom čitavog rata, svoj bestseler, jedno od najpoznatijih književnih djela o Prvom svjetskom ratu, nazvat će *In Stahlgewittern* (*U oluji čelika*). Bio je to najprikladniji mogući

naslov koji je precizno sažimao sve što će sljedeće četiri godine proživljavati vojnici europskih država.

Oba književna djela, napisana prije, odnosno poslije katastrofalnog sukoba, opisuju aspekte suštine rata kao takvog. Nijedan rat do tada nije bio rat industrijaliziranog masovnog pokolja. Ljudsko meso bilo je suprotstavljeno strojevima za ubijanje. Vojnici su bili suočeni s teškom artiljerijom, mitraljezima, brzometnim puškama, rovovskim minobacačima, snažnim eksplozivima, granatama, bacačima plamena i bojnim otrovima. Moderna oružja upotrebljavala su se u golemim količinama i izazivala depersonaliziranu smrt i razaranje ogromnih razmjera. U planiranju velikih ofenziva polazilo se od pretpostavke da će gubici ljudskih života biti kolosalni. Artiljerija i šrapneli bili su glavni uzročnici smrti na bojnom polju, ali su tisuće umirale od rana i bolesti nastalih u nepodnošljivim uvjetima na fronti.

Rat je potaknuo tehnološke promjene s novim oružjima i novim metodama masovnog ubijanja koje će tek obilježiti budućnost. Bojni otrovi uvedeni su u široku upotrebu nakon 1915., kada su ga Nijemci, u proljeće te godine, upotrijebili u napadu na savezničke položaje kod Ypresa. Tenkovi su prvi put uvedeni u borbu kod Somme 1916. tijekom britanske ofenzive, da bi 1918. bili upotrijebljeni i u velikim borbenim formacijama. Podmornice su 1915. postale značajno sredstvo u njemačkoj kampanji protiv savezničkog brodovlja i promijenile su narav ratovanja na moru. Nije bio nevažan ni brz razvoj zrakoplovne tehnologije, koja je i vojnike i civile u gradovima izložila zastrašujućim zračnim bombardiranjima. Bombe koje je njemački dirižabl Zeppelin bacio na belgijski Liège već 6. kolovoza 1914. bile su tek uvertira. Izloženi bombama, ali i na mnoge druge načine, civili će od sada nadalje - kao nikad do tada - biti uključeni u ratne napore, kao radnici u vojnoj industriji i kao žrtve neprijateljskih akcija. Ratna

propaganda koristila se masovnim medijima za raspirivanje mržnje prema čitavim narodima.

Zaraćene države mobilizirale su svoja stanovništva na potpuno novi način. Rat je postao totalan. Francuski tisak skovao je 1917. taj izraz -*guerre totale* - kako bi opisao činjenicu da su i fronta i pozadina neodvojivo združene u ratnom naporu.

Nadalje, iako je Europa bila njegov epicentar, rat je prvi put zadobio globalnu narav i imao učinka na sve kontinente. Djelomice i zato što su Francuska i, osobito, Britanija posjedovale golema kolonijalna carstva. Obje su mobilizirale svoje kolonije. Britanski dominioni Australija, Kanada, Novi Zeland i Južna Afrika ušli su 1914. u rat na strani. Britanije. Afrikanci i Indijci borili su se za europsku stvar i trpjeli velike gubitke. Milijun Indijaca borilo se na strani Saveznika, uglavnom u Africi i na Bliskom istoku. Francuska je mobilizirala 600.000 ljudi iz svojih kolonija, pretežno iz zapadne i sjeverne Afrike. Preko dva milijuna Afrikanaca služilo je na fronti ili su mobilizirani kao pomoćni radnici. Poginulo je oko deset posto afričkih vojnika. Stopa smrtnosti pomoćnih radnika - angažirani su u velikom broju u istočnoj Africi na nošenju teških tereta - bila je dvostruko veća, viša od stope smrtnosti britanskih vojnika na fronti.

Kao i svaki drugi rat, i ovaj je bilo lakše započeti nego završiti. Svojim najbližima (i sebi samima) vojnici su govorili da će se vratiti kući do Božića, ali umjesto toga dotad je poginulo primjerice četvrt milijuna francuskih vojnika. Ukupni gubici (poginuli, ranjeni i zarobljeni) već su krajem studenog 1914. premašili 450.000. Dotad su samo britanski gubici iznosili 90.000, dakle više nego što je Britanija unovačila vojnika na samom početku rata. Već u prvim bitkama protiv Rusa, tijekom kolovoza i rujna u Galiciji, Austro-Ugarska je izgubila 300.000 vojnika, a preko pola milijuna u prvih pet mjeseci na Istočnoj fronti. Do kraja godine Njemačka će izgubiti 800.000 ljudi, od čega je 116.000 poginulih (četverostruko

više nego 1870. i 1871. u Francusko-pruskom ratu). Ruski gubici u prvoj fazi rata bili su najveći. U prvih devet mjeseci Rusija je izgubila nešto manje od dva milijuna ljudi, od čega je 764.000 zarobljeno. Razmjerno veličinama njihovih vojski, gubici zaraćenih država bili su najveći u prvoj godini rata.

Stradanja civilnog stanovništva počela su odmah jer su Nijemci Francusku napali preko Belgije. Ubijeno je, brutalno zlostavljano i deportirano preko šest tisuća civila - među njima i žene i djeca - tijekom prvih ratnih tjedana, dok su njemačke postrojbe prodirale kroz Belgiju. Njemačka vojna obuka usadila je u vojnike paranoični strah od gerilaca. Vojnici, često ispunjeni mržnjom, u civilima su vidjeli kolektivne krivce za navodne (često izmišljene) snajperske akcije ili u situacijama kada je “prijateljska vatra” doživljena kao neprijateljski napad iz pozadine. Kolektivna “kažnjavanja” provodila su se i kad bi vojnici znali da su njihove žrtve nevine.

Kada su, u presudnoj Bici na Marni od 6. do 9. rujna, Francuzi zaustavili njemačko napredovanje, na manje od pedeset kilometara od Pariza, propala je strategija brze pobjede utemeljena na Schlieffenovu planu (po kojem su Nijemci htjeli postići munjeviti uspjeh u Francuskoj kako bi se mogli okrenuti protiv Rusa). Na Zapadnoj fronti završila je faza brzih i dubokih prodora. Novi imperativ postala je obrana. Vojnici su se ukopavali s obje strane i počeli graditi rovove, isprva primitivne, no s vremenom sve složenije obrambene tvorevine. Ubrzo su rovovi tekli u neprekinutoj liniji od obale Kanala do švicarske granice. Vojnici su se navikavali na neopisive uvjete u rovovima, labirintima punim blata i štakora, iskopanim u cik-cak liniji, s grudobranima zaštićenim bodljikavom žicom i poprečnim prokopima koji su se pružali prema pozadini, do skladišta i poljskih bolnica. U rujnu je na Zapadnoj fronti nastupila pat-pozicija koja će potrajati sve do 1918.

Golemi početni gubici nisu uvjerili nijednu zaraćenu silu da pokuša okončati rat. Sve su raspolagale velikim rezervama ljudstva i nisu razmišljale o popuštanju. Kako se strateško razmišljanje obiju strana svodilo na iscrpljivanje neprijatelja do točke nakon koje više neće biti sposoban za borbu i kako je jedini način postizanja toga cilja bilo ubacivanje sve veće količine vojnika u borbu koji će u sve većim ofenzivama napadati dobro utvrđene obrambene linije, kolosalno krvoprolića moglo se nastaviti unedogled.

Na istoku je fronta bila znatno dulja, ali zaposjednuta proporcionalno manjim brojem vojnika, a borbe nisu bile pozicijske kao na Zapadnoj fronti, pa se situacija razvijala u korist Centralnih sila.**[** Uobičajeni naziv za Trojni savez (*Dreibund*, *Triplice alleanza*) Njemačke, Austro-Ugarske i Italije zbog njihova središnjega geografskog položaja u Europi. Italija nije stupila u rat na strani Centralnih sila. Pridružila se Antanti 1915. (op. prev.)**]** Pod zapovjedništvom generala Paula von Hindenburga, koji je pozvan iz mirovine i kojem se pridružio sposobni, ali katkad nepromišljeni, načelnik stožera Osme armije (tada još) general-bojnik Erich Ludendorff, Nijemci su krajem kolovoza ruskoj Drugoj armiji nanijeli težak poraz kod Tannenberga u Istočnoj Pruskoj. Borili su se na vlastitom tlu odbijajući ruski prodor. Kad su vidjeli posljedice dvotjedne ruske okupacije dijelova Istočne Pruske, njihove predrasude o Rusima i borbeni moral mogli su samo ojačati. Ruski gubici bili su veliki, ukupno 100.000, od čega 50.000 mrtvih i ranjenih i 50.000 zarobljenih. Ubrzo, od 8. do 15. rujna u Bici kod Mazurskih jezera, Rusi su izgubili još 100.000 vojnika, od čega 30.000 zarobljenih. Na jugu, protiv Austrijanaca, imali su više uspjeha u svojem napadu na Galiciju. Austrijanci su bili suočeni s daleko nadmoćnijim ruskim snagama te sve do 3. rujna trpjeli su velike gubitke i bili primorani na ponižavajuće povlačenje.

Kao i kod Nijemaca u Belgiji dominiralo je uvjerenje - uglavnom pogrešno - da civili sudjeluju u napadima na vojsku, što je pridonijelo brutalnosti ruske okupacije Galicije. Židovi, kojih je u Galiciji bilo gotovo milijun, posebno su nastradali. Kozaci su bili predvodnici nasilja. Židovi su naslutili svoju sudbinu i bježali ispred ruskog napredovanja. Pogromi su počeli već sredinom kolovoza. Stotine Židova pobijene su u eskalaciji okupatorskog nasilja. Pljačke i silovanja bili su redovita pojava. Židovska su naselja spaljivana. Ruska vojska otela je preko tisuću Židova kao taoce i pustila ih tek nakon što je plaćena otkupnina. Židovska je imovina konfiscirana. Preko 50.000 Židova - kao i veliki broj nežidova - prognano je u Rusiju u ljeto 1915. i mnogi su završili u Sibiru i Turkmenistanu.

Austrijanci su prvih ratnih tjedana doživjeli još jedan ponižavajući poraz, ali ovoga puta nije ga nanijela neka od velikih sila, nego upravo ona zemlja što se zatekla u središtu krize koja je prerasla u europski rat: Srbija. Na kampanju “kažnjavanja” Srbije zbog atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda druge velesile već su zaboravile kada su austrijske postrojbe 12. kolovoza započele svoju pješačku ofenzivu. Očekivalo se da “kaznena ekspedicija” neće dugo trajati. Isprva se činilo da će Austrijanci brzo ući u Beograd. Slabo naoružana, ali visoko motivirana srpska vojska uspjela je svojom protuofenzivom nakon trodnevnih borbi primorati Austrijance na povlačenje. Obje strane pretrpjele su teške gubitke. Poginulo je 10.000 Austrijanaca i trostruko više ih je ranjeno. Srpski gubici iznosili su između tri i pet tisuća mrtvih i 15.000 ranjenih. U pretjeranom strahu od snajpera i neprijateljski raspoloženog civilnog stanovništva spremnog na gerilsku borbu Austrijanci su posegnuli za velikim brutalnostima. Broj civilnih žrtava - mnogi su ustrijeljeni po kratkom postupku - procjenjuje se na 3500.

Rat se počeo širiti. Turski su brodovi 29. listopada, ničim izazvani, napali ruske vojnopomorske baze na Crnome moru. Kad je Rusija početkom studenoga uzvratila objavom rata Turskoj, turske postrojbe prodrle su na Kavkaz, ali su odbačene do kraja godine. U tom porazu Turska je izgubila 75.000 ljudi, kako u bitkama tako i zbog bolesti i hladnoće. Turci su sljedeće godine u travnju doživjeli trijumf. Zaustavili su zlokobni, loše planirani i nevješto izvedeni saveznički pokušaj - zamisao Winstona Churchilla, prvog lorda Admiraliteta (*de facto* britanskog ministra ratne mornarice) - invazije na Tursku iskrcavanjem jakih snaga u Galipolje pored Dardanela. Gotovo pola milijuna savezničkih vojnika - indijske, australske, novozelandske, francuske i senegalske postrojbe - sudjelovalo je u kampanji kod Galipolja. Turska obrana vlastitog teritorija, u kojoj se proslavio Mustafa Kemal-paša (poslije poznat kao Atatürk), bila je žestoka, a dobro utvrđeni obalni položaji pokazali su se neosvojivima. Za Saveznike to je bila neviđena katastrofa. Do prosinca, kada su bili prisiljeni da odustanu i započnu evakuaciju, njihovi gubici popeli su se na četvrt milijuna, s 50.000 mrtvih (mnogi od bolesti). Turski gubici bili su podjednaki.

Kriza koju je Turska doživjela 1915. prouzročila je najgora zvjerstva u Prvom svjetskom ratu. Područje u kojem su se suprotstavljali teritorijalni zahtjevi i koje je bilo poprište etničkih i vjerskih sukoba između turskih i kurdskih muslimana i armenskih kršćana, već je zauzelo zastrašujuće mjesto u neposrednoj predratnoj povijesti. Nakon državnog udara 1913 vlast u Turskoj osvojila je klika radikalnih nacionalista i još prije rata težila je uspostavi etničke i vjerske homogenosti. Velika armenska manjina bila je očita prepreka toj zamisli. Rat između Ruskog i Osmanlijskog Carstva drastično je intenzivirao napetosti u pograničnom području između Anadolije i Kavkaza. Suprotnosti

između Turaka i Armenaca dosegle su točku vrenja.

Armenci su živjeli s obje strane tursko-ruske granice i gajili simpatije spram Rusije jer su se nadali oslobođenju od turske vlasti. U ratu su vidjeli jedinstvenu priliku. Rusija ih je ohrabrivala i, preko špijuna u Sankt Peterburgu, Turci su saznali za planove o podizanju armenskog ustanka. Bila je to opasnost za Tursku jer su Armenci živjeli u regiji od vitalne strateške važnosti. Tursko vodstvo u Armencima je vidjelo kolaborante i prijetnju svojim ratnim planovima. Armenci, koji su trpjeli nasilna zlostavljanja lokalnih turskih vlasti, vidjeli su pak u suradnji s Rusijom ponajbolji oblik obrane od još gorih pokolja.

Armenska pobuna počela je sredinom travnja 1915. u gradu Vanu. Uslijedili su uzajamni pokolji Armenaca, Turaka i Kurda, ali ruska pomoć nije stizala. Armenci su bili prepušteni sebi samima. Suočeni sa savezničkim napadom na Dardanele i paranoični pred prijetnjom ruskog prodora kroz Kavkaz, Turci su u armenskoj manjini vidjeli ruskoga Trojanskoga konja i bili su spremni na divljačku odmazdu. Rat je pružio priliku za ostvarenje vizije etničke homogenizacije. Odmah po izbijanju ustanka počeli su progoni i eskalacija nasilja. Tursko vodstvo naredilo je da se unutar nekoliko tjedana čitavo armensko stanovništvo istočne Anadolije - oko milijun i pol ljudi - progna u središte sirijske pustinje. Mnogi su umrli od bolesti i zlostavljanja tijekom progona ili u prihvatnim logorima. Drugi su poginuli u strašnim pokoljima koji su bili dio ubilačkog programa turskog vodstva. Procjene broja ubijenih Armenaca kreću se od 600.000 do preko milijuna.

Usprkos sve većoj savezničkoj brojčanoj nadmoći na Zapadnoj fronti, preokret u pat-poziciji nije bio na vidiku. Načelnik njemačkog Glavnog stožera Erich von Falkenhayn (zamijenio je Moltkea u rujnu 1914.) stoga je svoje nade polagao u Istočnu frontu. Prisiliti Ruse na prihvaćanje njemačkih uvjeta, mislio je,

ključ je pobjede na zapadu.

Na istoku se međutim Njemačka morala nositi sa sve većim vojnim slabostima svoje glavne saveznice Austro-Ugarske. Tijekom katastrofalno neuspješne ofenzive na planinskim vrhuncima Karpata, zimi s 1914. na 1915., Austrijanci su izgubili 800.000 ljudi, među kojima i posljednje dobro obučene rezerviste. Mnogi su se nasmrt smrznuli ili podlegli bolestima. Deseci tisuća su zarobljeni. Porasla je stopa dezerterstva. Centralne sile postajale su sve ovisnije o njemačkoj vojnoj moći, kako na istoku tako i na zapadu.

Austrijski položaj dodatno se pogoršao 23. svibnja 1915., kada je Italija stupila u rat na strani britansko-francusko-ruske Antante i otvorila južnu frontu. Začudo, koliko god je bila oslabljena, Austro-Ugarska je Talijanima pružila žestok otpor. Nijemci su u međuvremenu Rusima nanosili ozbiljne poraze, u veljači kod Mazurskih jezera u Istočnoj Pruskoj (gdje su Rusi izgubili 92.000 ljudi), a u proljeće i ljeto na poljskom bojištu. Galicija je preoteta Rusima u lipnju, a veći dio Kongresne Poljske (pod ruskom vlašću) u srpnju i kolovozu.**[**Kongresna Poljska naziv je za područje koje je temeljem odluka Bečkog kongresa 1815. stvoreno kao poljsko kraljevstvo u personalnoj uniji s Rusijom. Poljska autonomija postupno je dokidana i područje je 1867. postalo integralni dio Rusije. Preostali dijelovi današnje Poljske bili su pod njemačkim, odnosno austrijskim suverenitetom, (op. prev.)**]** Varšava je pala u njemačke ruke 4. kolovoza 1915. Kada je popustio zamah ljetne ofenzive, Nijemci su uspjeli zauzeti Litvu i Kurland (obalno područje zapadne Latvije). Između svibnja i rujna ruske su snage pretrpjele nevjerojatne gubitke od preko dva milijuna ljudi, od čega 900.000 zarobljenih.

Ujesen su Centralne sile ojačale svoj položaj na Balkanu. Austrougarske i njemačke divizije početkom listopada konačno su

uspjele prodrijeti u ishodište sukoba, Srbiju. Bugarska je mjesec dana prije toga stupila u rat na strani Centralnih sila i također je sudjelovala u srpskoj kampanji. Početkom studenoga Centralne sile okupirale su čitavu Srbiju. Uspostavljena je kopnena veza s Osmanlijskim Carstvom, vitalna za prijevoz ratnog materijala. S ozbiljno oslabljenom Rusijom, Balkanom pod kontrolom i s Talijanima koje su ošamućeni Austrijanci uspjeli zadržati na jugu, Njemačka je u odnosu na 1914. bila u bitno boljem položaju da pokuša izboriti pobjedu na zapadu. Ipak, vrijeme nije radilo za Nijemce. Zato pokušaj na Zapadnoj fronti nije smio čekati.

Falkenhayn je planirao slomiti Francuze masivnim napadom na Verdun, središte velikog sustava utvrda na rijeci Meuse, oko dvjesto kilometara istočno od Pariza. Razorni francuski poraz kod Verduna, računao je, bit će veliki korak naprijed prema potpunoj pobjedi na zapadu. Verdun je trpio intenzivnu opsadu od veljače do srpnja 1916., s tim da su teške borbe trajale i do prosinca. Za Francuze je obrana Verduna postala simbol borbe za samu Francusku. Gubici su bili enormni: preko 700.000 ljudi: 377.000 Francuza (162.000 mrtvih) i 337.000 Nijemaca (143.000 mrtvih). No do njemačkog prodora nije došlo. Francuzi su znali da je njihova zemlja spašena. Za Nijemce su gubici bili uzaludni. Sredinom srpnja poprište velikog pokolja preselilo se na rijeku Somme.

Tu su britanske i postrojbe dominiona pokušale operaciju “velikog potiskivanja”. Ako je Verdun postao simbol ratnih strahota za Francuze, Somme je stekla sličan simbolični status u britanskom pamćenju. No postojala je razlika. Verdun će biti zapamćen kao strašna, ali nužna domoljubna žrtva za spas Francuske. Britanski vojnici pak nisu se na Sommei borili da bi zaustavili neprijateljsku invaziju na svoju domovinu. Mnogima vjerojatno uopće nije bilo jasno zašto se zapravo bore. Plan

ofenzive izradio je general (poslije feldmaršal) sir Douglas Haig, od prosinca 1915, vrhovni zapovjednik britanskih snaga. Početni cilj ofenzive bio je drugačiji. Isprva je ofenziva zamišljena kao odlučan francuski prodor, da bi se poslije svela na britanski napad sa svrhom da se rastereti pritisak na Francuze kod Verduna. Nijemci će, vjerovalo se, biti poraženi i znatno oslabljeni. Za presudnu pobjedonosnu bitku bilo je još uvijek prerano. Vojnici su slušali domoljubne povike svojih časnika koji su trebali podići borbeni moral ne bi li na Sommei “nadmašili sami sebe”, ali jamačno nisu razmišljali o strateškim ciljevima, nego o vlastitom pukom preživljavanju. Deseci tisuća neće preživjeti ni prvi dan ofenzive. Bitka na Sommei postala je za Britance simbol besmislene masovne pogibije.

Nakon intenzivnog bombardiranja, koje je trajalo tjedan dana, 1. srpnja 1916., prvog dana bitke, Britanija i dominioni izgubili su 57.470 ljudi, odnosno 19.240 poginulih i 35.493 ranjena. Bio je to najstrašniji - jedan jedini - dan u britanskoj vojnoj povijesti. Zamisao da će ofenziva donijeti odlučujući preokret ubrzo se pokazala kao skupa zabluda. Kada su se borbe na Sommei produljile do kraja studenoga i kada su nastupile kiše i snijeg, s blatom i mrazom, britanske trupe uspjele su zauzeti područje duboko deset kilometara duž fronte široke 35 kilometara. Francuzi su, doduše, zauzeli dvostruko veće područje. Samo zato poginulo je ili ranjeno preko milijun ljudi. Gubici Britanije i dominiona porasli su na 419.654 vojnika (127.751 poginuli), dok su ukupni francuski gubici iznosili 204.353, a njemački oko 465.000 vojnika. Zbog strašne stope gubitaka i zanemarivih postignuća Somme je bila najstrašnija bitka na Zapadnoj fronti tijekom Prvog svjetskog rata.

Iste godine zbila se treća velika ofenziva, ovoga puta na Istočnoj fronti, i nazvana je po ruskom generalu Alekseju Aleksejeviču Brusilovu. Bio je to snažan napad koji je počeo 4.

lipnja na austrijske položaje u širokom južnom sektoru fronte između Pripjatskih močvara (danas u južnoj Bjelorusiji i sjeverozapadnoj Ukrajini) i Rumunjske. Brusilovljev brz i velik uspjeh počivao je na njegovim pomnim pripremama, ali i još više na austrijskoj nesposobnosti, dodatno pogoršanoj slabim borbenim moralom. U roku od dva dana austrougarska fronta bila je u stanju raspadanja. Ubrzano su se dovodila pojačanja iz sjeverne Italije, gdje je upravo počela ofenziva. Pristigle su i njemačke rezerve kako bi spriječile potpuni debakl. Do kraja rujna Centralne sile bile su potisnute devedeset kilometara u dubinu na širokoj fronti. Austro-Ugarska je dotad izgubila 750.000 ljudi, od čega 380.000 zarobljenih. I njemački gubici bili su ogromni, oko 250.000. Koliko god je bila uspješna, Brusilovljeva ofenziva bila je i iznimno skupa jer su Rusi u prvih deset dana izgubili pola milijuna ljudi i čitav milijun do kraja ofenzive. Proslava velike pobjede u Rusiji bila je fasada koja je prikrivala sve šire pukotine. Kao što će događaji pokazati, Rusija se približavala svojem kraju brže nego Austro-Ugarska.

Neposredna posljedica Brusilovljeve ofenzive bilo je, 27. kolovoza, stupanje Rumunjske u rat na strani Antante. Rumunji su se nadali velikim teritorijalnim dobicima na račun Mađarske, zaključivši da su Centralne sile na rubu izvjesnog poraza. Te su nade raspršene kada su Centralne sile odvojile dovoljan broj postrojbi, pod njemačkim vodstvom, da Rumunje natjeraju na povlačenje s područja koja su zauzeli. Početkom 1917. Centralne sile okupirale su Bukurešt i veći dio Rumunjske, uključujući i strateški važna naftonosna polja pored Ploiestija.

U uspjesima na istoku njemačko vodstvo nije vidjelo kompenzaciju za izostanak preokreta na zapadu. U kolovozu je Falkenhayn platio cijenu za Verdun i na dužnosti načelnika Glavnog stožera zamijenio ga je heroj Tannenberga, (sada)

feldmaršal Hindenburg, popularni vojskovođa u sve nepopularnijem ratu. Njegova desna ruka general Ludendorff postavljen je na dužnost načelnika Operativnog odjela, čime je postao praktično najvažnija osoba Vrhovnog zapovjedništva. **[**Nominalno, Ludendorff je bio *Erster Generalquartiermeister,* što doslovno znači prvi general (ili zapovjednik) intendanture (logistike), ali time se, dakako, nije bavio. U katkad osebujnoj terminologiji njemačke carske vojske tako se nazivao načelnik Operacija, (op.prev.)**]**

Nastala je konstelacija moći koja će ubrzo početi nalikovati na vojnu diktaturu. Hindenburg i Ludendorff izravno su utjecali na vladu. To je došlo do posebnog izražaja kada je Njemačka pokušala završiti rat neograničenim podmorničkim napadima na savezničko brodovlje. Takva strategija nametnuta je usprkos protivljenju civilnih vlasti. Problem sve čvršće savezničke blokade ostao je neriješen. Njemačka površinska flota nije bila sposobna efektivno dokinuti tu blokadu. Prije rata su i Britanija i Njemačka uložile ogroman novac u gradnju flote bojnih brodova, ali je na moru samo jednom došlo do njihova ozbiljnog sukoba, kod Jyllanda 31. svibnja 1916. Ishod je bio neodlučen. Nijemci su potopili veći broj brodova - četrnaest, izgubili su jedanaest - i imali su manje ljudskih gubitaka (3058 spram 6768 britanskih). Manji gubici svejedno su osakatili slabiju njemačku flotu, koja više nije bila u stanju izići na otvoreno more, dok je britanska flota nastavila provoditi blokadu Njemačke. Zato je pozornost preusmjerena na podmornice, s nadom da će njihova masovna upotreba dokinuti blokadu, ali i donijeti odlučan preokret. Zapovjedništvo njemačke ratne mornarice tvrdilo je da će podmornice potapati 600.000 tona savezničkog brodovlja mjesečno, što bi izazvalo kolaps Britanije u roku od pet mjeseci, prije nego što bi SAD bio u prilici utjecati na ishod rata. No ako podmornički rat ne bi uspio, a Amerika bi

stupila u rat, izgledi Njemačke znatno bi se pogoršali.

Kocka je bačena. Njemačka je 1. veljače 1917. započela neograničeni podmornički rat. Svi saveznički, kao i neutralni brodovi u savezničkim vodama potapali su se bez upozorenja. Bila je to katastrofalna pogreška. Predsjednik SAD-a Woodrow Wilson, koji je težio jačanju američkog položaja nakon rata, do tada se zalagao za "mir bez pobjednika” i suzdržavao se od podrške bilo kojoj strani u razornom europskom sukobu. Njemačka odluka o davanju potpune slobode podmornicama naglo je promijenila tu politiku. U roku od dva dana Wilson je prekinuo diplomatske odnose s Njemačkom. Potapanje američkih brodova, koje je postalo neizbježno, ubrzalo je američku objavu rata Njemačkoj, 6. travnja 1917. (iako će tek u proljeće 1918. Američke ekspedicijske snage, AEF, stupiti u borbe na Zapadnoj fronti). Njemačke su podmornice samo u travnju i lipnju 1917. uspjele potopiti predviđenu mjesečnu tonažu, koja se ionako temeljila na optimističnim procjenama britanske ranjivosti. Podmornički rat pokazao se kao promašaj. Štoviše, Njemačka je stekla novog i moćnog neprijatelja, Sjedinjene Američke Države.

Pat-pozicija na Zapadnoj fronti potrajala je i tijekom 1917. Sa sve oskudnijim ljudskim i materijalnim resursima, Njemačka se privremeno odlučila na obranu stečenoga. U proljeće se njemačka vojska povukla na nove, skraćene i lakše branjive položaje. Nazvani su *Siegfried-Stellung.* Saveznici su ih zvali Hindenburgova linija. Skraćivanje fronte oslobodilo je dvadesetak njemačkih divizija. Nijemci su bili u boljem položaju da odbiju nove savezničke ofenzive koje su očekivali.

Prva od ofenziva, ona u području Arrasa 9. travnja, izvedena je po pljusku, mrazu i snijegu i dovela je do uobičajenog uzajamnog iscrpljivanja s teškim gubicima, ali bez napredovanja. Saveznici su imali 150.000, a Nijemci 100.000 gubitaka. Zamišljeno je da napad

kod Arrasa oslabi njemačku obranu i omogući veliku francusku ofenzivu na području Chemin des Dames, brežuljcima duž doline rijeke Aisne, istočno od Soissonsa i zapadno od Reimsa. Tom je ofenzivom zapovijedao novoimenovani energični načelnik francuskoga Glavnog stožera general Georges Robert Nivelle, koji je u prosincu 1916. zamijenio generala Josepha Joffrea. Njemačka obavještajna služba saznala je za predstojeći napad, pa su obrambene linije znatno ojačane. Nivelleova ofenziva bila je potpuna propast. Počela je 16. travnja i nakon pet dana prouzročila 130.000 gubitaka (29.000 poginulih). Napredovanja nije bilo, pa je ofenziva prekinuta. Nivelle je smijenjen 29. travnja i zamijenio gaje heroj Verduna, general Philippe Pétain.

Feldmaršal sir Douglas Haig nije bio impresioniran tim užasom koji je samo učvrstio njegov nadmeni stav spram francuskog borbenog morala, a da pritom ni sam nije bio obeshrabren vlastitim skupim promašajem na Sommei prošlog ljeta. Bio je uvjeren da može postići odlučni preokret ofenzivom pored Ypresa u ljeto 1917. Cilj ofenzive bio je prodor u Flandriju kako bi se zauzele njemačke podmorničke baze na belgijskoj obali. Haig u tome ni približno nije uspio. Umjesto toga njegovi vojnici zaglibili su u flamansko blato. Strava Treće bitke za Ypres, koju Britanci nazivaju kratko “Passchendaele”**[**Zapravo Passendale, ali je u engleskom jeziku zadržan stari način pisanja, (op. prev.)**]** (po selu smještenom na uzvišici pet kilometara istočno od Ypresa), nalikovala je na užas Bitke na Sommei.

Ofenziva je počela 31. srpnja u vrijeme ljetnih pljuskova koji su nizinu, već unakaženu artiljerijskom baražom, preobrazili u ljepljivu, blatnu močvaru koja je dosezala do pojasa. Kada je ofenziva konačno prekinuta, ubrzo nakon što su 6. studenoga zauzeti žalobni ostaci mjesta Passendale (Nijemci će ga za pet mjeseci ponovno zauzeti), vojske Britanije i dominiona izgubile su

275.000 ljudi (70.000 poginulih), a Nijemci 217.000. Po cijenu takvih gubitaka Saveznici su (privremeno) napredovali nekoliko kilometara.

Posljednja ofenziva na Zapadnoj fronti 1917. zbila se u studenome pored mjesta Cambrai, jugoistočno od Arrasa. Bio je to pokušaj kompenzacije za neuspjeh kod Ypresa, ali podjednako uzaludan. Saveznici svoje početne uspjehe - prodor od sedam kilometara u dubinu duž fronte široke petnaest kilometara - nisu mogli zadržati. Britanski gubici iznosili su 45.000 vojnika, spram 41.000 njemačkih. Nije bilo rezervnih snaga koje bi eksploatirale početnu pomutnju u njemačkim redovima, jer su bile angažirane u blatu Ypresa. Bitka kod Cambraija ipak je bila stanovita pouka za budućnost. Nakon temeljitog zračnog izviđanja (to je bila novina) britanski tenkovi - preko tristo vozila - prvi su put izveli masovni prodor u gustoj formaciji, nakon čega je došlo do artiljerijskog i pješačkog napada. Tenkovi su bili potpuno neupotrebljivi u blatu Passendalea. Na suhom i čvrstom tlu označili su početak nove ofenzivne metode. Ta, još uvijek nezgrapna vozila bila su laka meta teške artiljerije. Ali njihovo je vrijeme dolazilo.

Dok je trajala pat-pozicija na Zapadnoj fronti, nešto se ipak počelo mijenjati, a to je sama održivost sukoba. Iscrpljenost ratom bila je opipljiva. Iako su vojnici bili nezadovoljni, disciplina u britanskoj vojsci je sačuvana. Stope dezertiranja i slab borbeni moral brinuli su francusku vladu i prije nego što se 40.000 francuskih vojnika pobunilo protiv Nivelleovih naredbi. Pobuna je ugušena tek kad je Pétain (nakon smjene Nivellea) udovoljio većini vojničkih zahtjeva.

Usprkos sve glasnijim znacima nezadovoljstva nijedna vlada nije bila spremna pristati na nepovoljne mirovne uvjete upravo zato da enormni gubici ne bi postali uzaludni. Kad se rat zatekao u slijepoj ulici, na povoljne uvjete više nitko nije mogao računati.

Austro-Ugarska je pokazivala najveću volju u potrazi za izlaznom strategijom. Novi car Karlo I. (naslijedio je Franju Josipa, koji je umro u studenome 1916.) pokušao je u prosincu s neiskrenim i polovičnim mirovnim prijedlozima upućenim američkom predsjedniku Woodrowu Wilsonu. No njemačko Vrhovno zapovjedništvo nije namjeravalo odustati od Belgije i drugih okupiranih teritorija. Kompromisni mir nije dolazio u obzir. Pobjeda po svaku cijenu još uvijek je bila cilj. Njemačka vojska sačuvala je svoju spremnost za borbu. Oslanjala se na reorganizaciju vojne industrije koja je donijela veliko povećanje proizvodnje. Upravo kada su duboke političke podjele u ratom iscrpljenoj Njemačkoj postale vidljive i kada su mirovni zahtjevi postali glasni, pojavila se nova nada, ali ne na zapadu, nego na istoku.

Nemiri u Rusiji, koji su bujali povodom strašnih gubitaka na fronti i sve teže oskudice u pozadini, eksplodirali su u revoluciju u ožujku 1917. (veljača po julijanskom kalendaru).**[** Februarska revolucija, (op. prev.)**]** Car je zbačen. Nova privremena vlada, koja je u kriznoj situaciji preuzela vlast, smatrala je, usprkos očitoj iscrpljenosti vojske, kako treba nastaviti borbu ne bi li postigla "mir bez poraza". Po njezinu ministru rata (poslije premijeru) Aleksandru Kerenskom nazvana je zlosretna ofenziva započeta u srpnju duž široke fronte u Galiciji i Bukovini. Odvijala se usred kontinuiranih političkih nemira, aktivnog protivljenja ratu u pozadini i sloma borbenog morala jer se revolucionarna groznica iz Petrograda proširila među vojnicima na fronti. Nakon neuspjeha Ofenzive Kerenski oslabljene ruske snage nisu se mogle suprotstaviti njemačkom napadu na Rigu u rujnu 1917. (kolovoz po julijanskom kalendaru). Posljednja rusko-njemačka bitka u Prvom svjetskom ratu završila je padom Rige u njemačke ruke. U studenome (listopad) pala je i privremena vlada u drugoj revoluciji,

koja je boljševike dovela na vlast.**[**Oktobarska revolucija, (op. prev.)**]** Politička konstelacija u Europi dramatično je izmijenjena. Neposredna posljedica bila je slutnja potpunog preokreta u korist Centralnih sila, koje su 15. prosinca 1917. sklopile primirje s ruskom, sada boljševičkom vladom. Pet dana nakon toga boljševičko vodstvo započelo je bolne pregovore o mirovnom ugovoru s Njemačkom.

U takvim okolnostima predsjednik Wilson objavio je 8. siječnja 1918. Četrnaest točaka, svoju idealističku viziju osnova za završetak rata i trajni mir u Europi. U ispadanju Rusije iz rata Wilson je vidio priliku da predloži sveopći prekid neprijateljstava i ponudi polazišta za pregovore o mirovnim uvjetima. Između ostaloga predlagao je dokidanje ekonomskih prepreka slobodnoj trgovini; razoružanje; "prilagodbu” (kako se neodređeno izrazio) kolonijalnih zahtjeva; evakuaciju okupiranih teritorija (uključujući i okupirane dijelove Rusije, kojoj je uputio “iskrenu dobrodošlicu u obitelj slobodnih nacija koje po vlastitom izboru odabiru svoje institucije” i ponudio “svaku pomoć koja joj je potrebna”); ispravak talijanskih granica “u skladu s jasno odredivim etničkim linijama”; pravo na “autonomni razvoj” naroda Austro-Ugarskog i Osmanlijskog Carstva; uspostavu neovisne poljske države; i osnivanje međunarodne organizacije koja će jamčiti “političku neovisnost i teritorijalni integritet” svojih članica. Koliko god prividno precizna, Wilsonova deklaracija bila je neizbježno dvosmislena i podložna različitim tumačenjima i sporenjima. Pojmovi “samoodređenje” i “demokracija” ne spominju se u Četrnaest točaka.**[**Nasuprot rasprostranjenoj predodžbi, (op. prev.)**]** Kako bilo, ubrzo će se percipirati kao temeljni kamen liberalne vizije koju je zastupao Wilson i kao ohrabrenje nacionalističkim aspiracijama u Europi. U neposrednom razdoblju nakon objavljivanja Wilsonovih Četrnaest točaka nije potaklo nijedan

pokušaj da se okonča rat na zapadu. Ni na istoku nisu odigrale nikakvu ulogu u tekućim pregovorima između boljševika i Centralnih sila.

Kada su ti pregovori dovršeni, 3. ožujka 1918. u Brest-Litovsku (danas Brest u Bjelorusiji), gdje je bilo smješteno njemačko zapovjedništvo Istočne fronte, uvjeti koji su nametnuti bespomoćnoj sovjetskoj vladi bili su toliko osvetnički i ponižavajući da nemaju presedana u modernoj povijesti. Brestlitovski ugovor bio je također i jedan od najkratkotrajnijih jer je u studenome 1918. poništen sporazumom o primirju kojim je okončan Veliki rat. U Brest-Litovsku Rusija je izgubila Baltik, Ukrajinu, Kavkaz i svoj dio Poljske, drugim riječima, trećinu stanovništva, veći dio industrije, poljoprivredne proizvodnje i nalazišta nafte, željeza i ugljena. Kavkaz je pripao Turskoj, a veći dio Istočne Europe potpao je pod njemački utjecaj (pokazalo se da Ukrajina nije u stanju osigurati dovoljne količine žita, koje je očajnički nedostajalo Njemačkoj i Austro-Ugarskoj).

U svibnju je došlo do sličnoga, divljačkoga komadanja Rumunjske. Ugovor u Bukureštu koji su potpisali Rumunjska s jedne i Austro-Ugarska, Njemačka, Bugarska i Osmanlijsko Carstvo s druge strane, Centralnim silama osigurao je dodatne teritorijalne dobitke. U ovom slučaju amputirani su teritoriji pripali njemačkim saveznicima, Austro-Ugarskoj i Bugarskoj (u manjoj mjeri Osmanlijama), ali je pravi pobjednik bila zapravo Njemačka, čija se sfera utjecaja sada protezala velikim dijelovima Srednje, Istočne i Južne Europe. No neće biti dugog vijeka. Štoviše, velike buduće nevolje krile su se u tim multietničkim područjima koja su tretirana kao šahovske figure.

Neočekivano poboljšanje vojne situacije na istoku otvaralo je Njemačkoj nove perspektive na zapadu. Posljedice će postati vidljive tijekom 1918. Otvorena je i neposredna prilika da se

raščisti neodlučna situacija na problematičnoj Talijanskoj fronti. Od 1915., kada su stupili u rat na strani Antante, Talijani su se s austrougarskom vojskom borili pretežno duž doline Soče, rijeke koja teče od Alpa do Jadrana, u blizini Trsta. U listopadu 1917. Nijemci su na Talijansku frontu Austrijancima poslali u pomoć pojačanja. Dvanaesta i odlučujuća Bitka na Soči (koju Talijani zovu Bitka kod Caporetta) počela je 24. listopada.**[**Danas Kobarid u Sloveniji, (op. prev.)**]** Talijani su se povlačili u neredu i u roku od mjesec dana bili su nemilosrdno odbačeni osamdesetak kilometara na zapad. Talijanska vojska, sastavljena od novaka - polovina su bili seljaci ili bezemljaši iz južne Italije - koji su kao pješaci bačeni na prednje linije, nije imala želudac za borbu. Vojnici su bili loše vođeni, slabo opremljeni i pothranjeni. Do 10. studenog 1917. talijanski gubici nisu bili manji od 305.000. Stopa mrtvih (10.000) i ranjenih (30.000) bila je relativno mala. Većina (265.000) dezertirala je ili se predala. Nije začudno da je Caporetto zauzeo sramotno mjesto u talijanskoj povijesti.

Saveznici su do sada na Zapadnoj fronti uživali kontinuiranu brojčanu nadmoć u ljudstvu i oružju. I njemački gubici bili su veći na zapadu nego na istoku. Izlazak Rusije iz rata oslobodio je četrdeset četiri njemačke divizije, koje su poslane na Zapadnu frontu. Ludendorff, koji je sada *de facto* vladao Njemačkom, prepoznao je priliku i namjeravao golemom ofenzivom u proljeće 1918. izboriti konačnu pobjedu na zapadu prije nego što Amerikanci stupe u borbu. Operacija Michael usredotočena je na linije pored Somme i počela je 21. ožujka najvećim artiljerijskim bombardiranjem u Prvom svjetskom ratu iz 6600 topovskih cijevi. Šokirane i brojčano slabije savezničke postrojbe potisnute su preko šezdeset kilometara, gotovo do Amiensa. Saveznička fronta ipak nije slomljena. Njemačko pješaštvo sporo je napredovalo, osobito na sjevernom sektoru prodora. Gubici su bili vrlo visoki. Nijemci

su prvog dana ofenzive izgubili 40.000 ljudi, od čega četvrtinu poginulih. Britanski gubici bili su neznatno manji. Zbroje li se njemački i saveznički gubici, bilo je to najveće krvoproliće koje se dogodilo u jednom jedinom danu i nadmašilo je prvi dan Bitke na Sommei. Kada je 5. travnja ofenziva prekinuta, ukupni njemački gubici, sada nenadomjestivi, iznosili su 239.000 vojnika. Britanci i Francuzi izgubili su 338.000 vojnika. Od toga je četvrtina pala u zarobljeništvo. Ukupni gubici u samo dva tjedna bili su veći od gubitaka u Bici za Verdun koja je trajala pet mjeseci.

Bio je to početak njemačkoga kraja. Sljedeća, travanjska ofenziva u Flandriji, provedena s ciljem zauzimanja belgijskih luka, također je izgubila zamah nakon početnih njemačkih uspjeha. Usprkos gubicima (još 150.000 vojnika) Saveznici su još uvijek raspolagali rezervama ljudstva. Nijemci su trošili svoje posljednje resurse i posljednjim se snagama upuštali u proljetne i ljetne napade na starim popríštima: Chemin des Dames i Marna (gdje se odvijala prva velika bitka u ratu).

U lipnju 1918. američki vojnici pridružili su se Saveznicima. Pristizali su ritmom od 200.000 mjesečno. U velikom francuskom protunapadu na Marni, u kojem su, uz zračnu podršku, sudjelovale stotine tenkova tipa Renault, s lakoćom je zarobljeno 30.000 njemačkih vojnika. Njemački se borbeni moral slamao, već neko vrijeme bio je na rubu kolapsa. Njemačka postignuća u ožujskoj ofenzivi bila su zbrisana savezničkim napredovanjima krajem kolovoza i početkom rujna. Početkom listopada Saveznici su prešli teško utvrđenu Hindenburgovu liniju, a njemačka vojska bila je u općem povlačenju. Njemačka je vojnički bila poražena, premda njeno stanovništvo toga nije bilo svjesno. Propaganda je prikrivala istinu i ustrajala u kampanji koja je prihvaćala mir isključivo u slučaju pobjede.

Hindenburg i Ludendorff bili su u potpunosti svjesni situacije.

Odlučili su da se pregovori o primirju moraju voditi prije potpunoga kolapsa njemačke vojske i prije nego što vojnički poraz postane očigledan. Na kocki je bio položaj vojske (i njihov osobni položaj) u državi. Započeli su s manevriranjem kako bi sa sebe otklonili sramotu za neizbježan poraz i kako bi odgovornost za pregovore prebacili na leđa onih političkih snaga - napose socijalističke ljevice - koje su se zalagale za parlamentarnu demokraciju. Ludendorff je 1. listopada obavijestio svoje stožerne časnike da je rat nemoguće dobiti i rekao: “Zamolio sam Njegovo Veličanstvo (Kaisera) da u vladu uključi one kojima možemo biti zahvalni na ovoj situaciji. Neka sada ta gospoda preuzmu vlast. Oni će biti primorani zaključiti mir. Neka sami gutaju čorbu koju su nam zakuhali.” Tako je nastala legenda koja će imati trajne i zlokobne posljedice poslije rata. Po njoj, njemačka vojska nije bila poražena na bojnom polju, a socijalističke su joj snage “zabile nož u leđa” izazivanjem nereda kod kuće.

Njemački saveznici počeli su u međuvremenu odustajati suočeni s masovnim dezerterstvom, revolucionarnim vrenjem, vojnim porazima i perspektivama sklapanja mira koje su se počele otvarati. Bugarska je potpisala primirje sa Saveznicima 30. rujna, demoralizirana nakon nezaustavljivog savezničkog napredovanja na jugoistoku i slomljena dezertiranjem usred sve glasnijih revolucionarnih zahtjeva vojničkih i radničkih sovjeta koji su nicali u mnogim provincijskim mjestima i gradovima. Posmrtni obredi odslužili su se nad raspadajućim Osmanlijskim Carstvom sljedećeg mjeseca. Vojnički porazi, sramotno povlačenje s Kavkaza, čitave gomile dezertera, uz ekonomski kolaps i bezakonje, primorali su 31. listopada Tursku na sklapanje primirja sa Saveznicima.

Početkom studenoga, dok su vojske Centralnih sila bile u potpunom rasulu, a njihove vlade u kaotičnoj konfuziji, postalo je očito da se završetak velikog sukoba ubrzano približava. Preduvjeti

za to ispunili su se 9. studenoga, kada je pao Kaiserov režim, a nova njemačka vlada objavila spremnost da prihvati Wilsonovih Četrnaest točaka kao polazište za pregovore o primirju. U šumi Compiègne, stožeru vrhovnog zapovjednika savezničkih vojski maršala Focha, čelnik njemačke delegacije Matthias Erzberger, političar iz katoličke Stranke centra,**[** Njemačka stranka centra, *Deutsche Zentrumspartei*. Uobičajeno se naziva samo *Centar*, *Stranka centra* ili *Zentrum*, (op. prev.)**]** potpisao je 11. studenog 1918. primirje koje je najzad okončalo neprijateljstva. Topovi su utihnuli u jedanaesti sat jedanaestog dana jedanaestog mjeseca.

Život u ratu

“Nemoguće je zamisliti ovaj užas. To ne može nitko tko ga nije iskusio”, zapisao je njemački pješak 2. srpnja 1916. opisujući Bitku za Verdun. Bezbrojno mnoštvo drugih koji su se borili u krvavim kupkama Prvog svjetskog rata nesumnjivo se osjećalo jednako.

Bilo bi pogrešno generalizirati iskustva milijuna vojnika koji su otrpjeli neke ili sve četiri godine pakla. Vojnička pisma pružaju izvjestan uvid. Sačuvano ih je neusporedivo više sa Zapadne nego s Istočne fronte. Pisma su često prikrivala ili iskrivljavala osjećaje i stavove jer su podlijegala cenzuri, a u svakom slučaju trudila su se ne uplašiti ili uznemiriti voljene kojima su bila upućena. Jasno, iskustva su bila vrlo raznolika i u bitnoj mjeri oblikovala stavove o ratu. Na te su stavove pak utjecali temperament, obrazovanje, vojni čin, društvena klasa, materijalne okolnosti, ponašanje nadređenih, političke i ideološke sklonosti i drugi, nenabrojivi faktori. Impresije suvremenika dopunjuje veliki broj poslijeratnih sjećanja bivših vojnika. Takva svjedočenja podložna su zamkama pamćenja - kao i svako naknadno prisjećanje, osobito nakon duljeg vremena - kao i

utjecaju, katkad podsvjesnom, kasnijih događaja. Poslijeratna književna djela, premda nerijetko dirljiva i ispunjena pronicavim uvidima, odražavaju i naknadno stvorene predodžbe o tome kako su ratna iskustva utjecala na obične muškarce i žene. Stoga svaki pokušaj prikaza života u Prvom svjetskom ratu može, u najboljem slučaju, biti tek impresionistički.

Teško je primjerice sa sigurnošću opisati kako su se vojnici psihološki nosili tijekom borbi, pa i naknadno, s onako bliskom, trajnom i nametljivom prisutnošću smrti. Brojni znakovi upućuju da su njihovi osjećaji ubrzo otupjeli. “Ravnodušnost je vjerojatno ponajbolje stanje koje može osjećati čovjek zatečen u borbi”, zapisao je francuski pješak na liniji fronte kod Verduna nakon što pogled na poginulog druga u njemu nije izazvao nikakvu emociju. “Duga razdoblja prejakih osjećaja završavaju njihovim umiranjem.” “Vidio sam stravične stvari, ali bili smo toliko disciplinirani da smo ih primali zdravo za gotovo, kao da su potpuno normalne”, naknadno se prisjećao britanski vojnik.

Smrt, čak i smrt bliskih drugova, postala je banalna i prihvatljiva činjenica. “Kroz moj vod već je prošlo nekoliko stotina ljudi i najmanje polovina je skončala na bojnom polju, ubijena ili ranjena”, zapisao je u travnju 1915. ruski časnik seljačkog porijekla u svoj dnevnik. “Godinu dana na fronti učinilo je da prestanem razmišljati o tome.” “Bio je to neprekinuti niz ranjenih, umirućih i mrtvih”, rekao je za Bitku na Sommei jedan vojnik britanske vojske. “Bilo je nužno zaboraviti na svaki osjećaj. Valjalo je samo dovršiti posao.” Drugi vojnik poslije je govorio o gubicima svoje postrojbe prvog dana Bitke na Sommei, “Kad smo se vratili na položaje, smjene više nisu dolazile jer nas je preostalo tek dvadeset pet od osam stotina. Više nije bilo ljudi.” Kaplar je bio zapanjujuće iskren. “Kada smo izišli na liniju, izgubili smo mnogo ljudi. Žao mije, ali nisam osjetio nikakvu tugu. Mislio sam samo na to kako

sada treba hraniti manje usta, a dobit ću sljedovanja za naredna dva tjedna za sve te vojnike prije nego što ih izbrišu s popisa.” “Kako je vrijeme prolazilo, postao sam potpuno tup”, sjećao se sanitetski narednik. “Morali smo se navići na neke vrlo odvratne stvari.” Teško je reći koliko su ova sjećanja reprezentativna za britansku, a kamoli za druge vojske, ali nesumnjivo su govorila u ime mnogih.

Bilo je, dakako, i humanijih osjećaja. Ruski zapovjednik Brusilov, inače pobornik željezne discipline, sa snažnom težnjom prema pobjedi i svjestan svojeg “teškog i gorkog zadatka”, nije bio ravnodušan spram ljudske patnje u Galiciji, ispunjenoj “visokim hrpama leševa”, koje je opisivao svojoj ženi tijekom prvih mjeseci ofenzive i dodao: “To je strašan teret na mojem srcu.” U pismu objavljenom u studenome 1914. u njemačkim rudarskim novinama *Bergarbeiter Zeitung* opisan je užas koji je obuzeo autora kad je ugledao teško unakaženo tijelo jednog pješaka. “Taj pješak mi je trajno pred očima”, stoji u pismu, “bez glave, s krvavim klupkom mesa na ramenima. Ne mogu izbrisati tu sliku iz misli.” Dodao je kako je "slika bila toliko strašna, toliko užasna da dvije noći nisam mogao spavati”.

Razumljivo, spram poginulih neprijatelja bilo je malo sućuti. “Neprijatelj nije ništa drugo nego prepreka koju treba uništiti”, bila je izjava jednog od ispitanika Instituta za primijenjenu psihologiju u Berlinu. “Postali smo životinje. Osjećao sam to kod drugih. Osjećao sam to u sebi”, priznao je francuski vojnik u pismu kući 1915. Ratna iskustva nisu sve vojnike učinila brutalnima. Ali jesu većinu. Bilo je to surovo i bezosjećajno ubijanje. Ubojstva su se, u pravilu, zbivala s distance, artiljerijom, mitraljezima, ručnim bombama ili drugim smrtonosnim oružjima protiv bezličnog neprijatelja. Artiljerija je prouzročila tri četvrtine francuskih gubitaka od 1914. do 1917. Vojnici su tada i poslije govorili o lakoći pucanja na anonimnog i bezličnog neprijatelja s udaljenosti.

Bliska borba - primjerice skakanje u rovove i probadanje čovjeka bajunetom - bila je rijetka. Samo 0,1 posto njemačkih gubitaka na Zapadnoj fronti u proljeće 1917. proizišlo je iz borbe prsa o prsa, dok je artiljerijska vatra prouzročila 76 posto gubitaka. Borba prsa o prsa značila je prevladavanje inhibicija i skrupula. Vojnici su i to činili. Neki su uživali. Jedan mladi britanski bojnik koji, kako je rekao, nije razmišljao o budućnosti, uzeo je zdravo za gotovo “da ćemo masakrirati Švabe u njihovim rovovima”. Drugi britanski vojnik opisao je u lipnju 1915. u svojem dnevniku kako je s male udaljenosti ustrijelio mladog Nijemca koji je podigao ruke i preklinjao za milost: “Bilo je veličanstveno vidjeti ga kako pada potrbuške.”

Bilo je i onih, premda su bili u manjini, koji su u ratu vidjeli pročišćenje koje će iskorijeniti trulež iz njihova društva. Jedan njemački vojnik, koji je bio oduševljen kada je rat počeo, pisao je znancu početkom 1915. da će žrtve na fronti biti smislene ako iza sebe ostave domovinu koja će biti “čista i očišćena od stranaca (*Fremdländerei*)”. Svijet će poslije saznati mnogo više o njemu. Njegovo ime bilo je Adolf Hitler.

Percepcija neprijatelja kroz nacionalističku prizmu znatno je pomagala porastu mržnje. Taj je posao zapravo bio dovršen i uoči rata. Kada je rat počeo, stereotipne predodžbe obilno je poticala propaganda, kako na fronti tako i kod kuće. Službena propaganda svih zaraćenih strana težila je demonizirati neprijatelja, a borbene postrojbe i civilno stanovništvo zadojiti mržnjom. Širenje vijesti o (stvarnim ili izmišljenim) ratnim zločinima bio je jedan od načina. Stereotipi su imali učinka. Lijevo orijentirani njemački vojnici, vrlo kritični spram militarizma, ultranacionalizma i Kaiserove vladavine, svejedno su prihvaćali karikature o slavenskoj inferiornosti i potrebi njemačke civilizacijske misije koja će Istoku donijeti kulturu. Njemački vojnici koji su se borili u Rusiji ugledali

su potvrdu tih karikatura: “Azija, stepe, močvare... Od Boga zaboravljena blatna pustoš”, prisjećao se jedan časnik, i “bez najmanjeg tračka srednjoeuropske *Kultur.*” Jedan njemački narednik, sklon stihovima, u veljači 1918. zapisao je:

Sve što moje oči vide je bijeda,
Koju je nanijela ruska vojska
Svojoj vlastitoj zemlji, djelima prirode!
Sve što zauvijek bješe izgubljeno, stvaraju iznova -
Njemački bataljuni Kulture!

Propagandne predodžbe o zaostalim, nekulturnim i barbarskim Rusima postajale su sastavni dio mentaliteta koji će pripremiti tlo za nesputane zločine u drugom velikom ratu, premda će smrtonosno povezivanje boljševika i Židova nastupiti poslije. Ipak, govor mržnje u Prvom svjetskom ratu nije imao potpuni uspjeh, barem na Zapadnoj fronti. Bilo je bratimljenja njemačkih i britanskih i francuskih vojnika 1914. i 1915. i neslužbenih božičnih “prekida vatre” na ničijoj zemlji 1914., dok ih časnici nisu najstrože zabranili. Neprijateljskim vojnicima katkad je dopuštano da pokupe svoje mrtve i ranjene. Postojala su i kratka razdoblja neslužbenih i prešutnih prekida vatre koji su počivali na neformalnom uzajamnom razumijevanju. Katkad su vojnici namjerno loše ciljali. Bilo je između običnih vojnika i znakova uzajamnog poštovanja zbog borbenih kvaliteta neprijatelja, kao i osjećaja zajedništva i ljudskosti u krvoproliću koje se otimalo svakom razumijevanju.

Ne treba precjenjivati te slučajeve. Dok su ideološki ciljevi (svjesni ili podsvjesni) koji su sakaćenju davali smisao prevladavali kod časnika i zapovjednika, osobito viših činova, obični vojnici

također su bili podložni silama nacionalne kulture koje su ih formirale tijekom obrazovanja i obuke. Nadalje, ubijanje je razvilo svoj vlastiti zamah. Dugotrajno ubijanje kod vojnika je stvaralo tupu naviku. Često su ga doživljavali kroz princip “ubij ili budi ubijen”. Uglavnom su prihvaćali svoje dužnosti, nisu vidjeli alternative i, iznad svega, htjeli su da rat završi i da prežive. “Život je dobar za jelo i mi ga žvačemo u tišini svojim zdravim zubima”, zapisao je talijanski vojnik nakon žestoke bitke u kojoj je svaki drugi vojnik bio ranjen ili ubijen. Veliki ideali bili su od male važnosti. “Ovdje smo zato što smo ovdje, a ovdje smo zato što smo ovdje”, cinično su pjevali britanski vojnici u rovovima.

Kao i smrt, strah je bio stalni sudrug na fronti, koliko god su ga vojnici s mukom prikrivali. Rađao je podjednako sveprisutni fatalizam. Dakako, vojnici nisu bili neprestano na liniji fronte. Zapravo su tamo provodili ponajmanje vremena. Vrijeme provedeno iza linija - oporavak, odmor, rekreacija (nogomet i posjeti bordelima bili su najpopularniji kod britanskih vojnika), kao i neprestana obuka i vježba - bilo je obilježeno mislima o sljedećem “presudnom prodoru” koji se bližio.

Kako bi kružile glasine o nastupajućoj ofenzivi, rasli su tjeskobno iščekivanje i strah. Kada bi taj trenutak nastupio, neki vojnici bili su toliko uplašeni da su postali inkontinentni. Drugi su zračili samopouzdanjem, nesumnjivo da bi prikrili nervozu. Nekolicina, najčešće hrabrih ljudi koji su već prošli svakojake užase, doživjela bi mentalni slom od straha, odbijali su “krenuti naprijed” i zbog kukavičluka i dezerterstva završavali pred streljačkim strojem.

Većina je znala da nema izbora nego izdržati. Vojnike je obuzeo fatalizam. Rum, šnaps ili votka sljedovali su u velikim količinama uoči ofenziva i često su pomagali. “Kad smo krenuli preko, doista ni o čemu nisam mislio. Znao sam da moram. To je

sve”, sjećao se vojnik iz jedne britanske pukovnije. Mnoga svjedočenja upućuju da su se vojnici više plašili teških sakaćenja nego smrti. Po njemačkoj studiji “Psihologija straha u ratu”, objavljenoj 1920., “pomisao na invaliditet bila je strašna, a smrt gotovo da je bila poželjna”. Vojnici su se nadali onome što su Britanci zvali “rana za dopust”, a Nijemci “zavičajni pogodak” *(Heimatschuß)*, koji nije sakatio niti je bio opasan po život, ali dovoljan da se vojnik pošalje kući ili proglasi nesposobnim. Neki su sami sebe ranjavali, što se najstrože kažnjavalo pa su trpjeli dvostruko ako bi bili uhvaćeni.

Uzme li se u obzir što su sve vojnici bili primorani izdržati, borbeni moral na Zapadnoj fronti bio je iznenađujuće visok. Francuska pobuna kod Chemin des Damesa bila je izuzetak, premda su cenzori koji su čitali vojnička pisma primijetili znake poljuljanog morala kada je epska Bitka za Verdun počela jenjavati, uz povećanu stopu dezerterstva zimi s 1916. na 1917. Brza francuska reakcija kojom su ispunjeni vojnički zahtjevi govori koliko je ozbiljno vlada doživjela tu kratkotrajnu pobunu. Borbeni moral bio je ponovno na kušnji tijekom velikog njemačkog prodora u proljeće i ljeto 1918. Ipak, Francuzi su se borili za svoju zemlju. Učinak je bio očit. Kada su francuski tenkovi potisnuli Nijemce preko Marne u kolovozu i kada je postalo jasno da se bliži kraj, borbeni moral iznova je porastao. Postrojbe Britanije i dominiona također su izdržale do kraja bez većih oscilacija u borbenome moralu. Bilo je iskušenja za vrijeme njemačke ofenzive u proljeće 1918., ali je moral obnovljen kada je ofenziva propala i kada su pristigla pojačanja. Dolazak američkih vojnika bio je, u tom smislu, nezanemariv faktor.

Jasno, i u britanskoj vojsci bilo je pritužbi i nezadovoljstva zbog bijednih uvjeta, slabe hrane, oskudnih sljedovanja, teške obuke, fizičkih napora i nadmenih časnika. Disciplina je bila vrlo

stroga u svim vojskama, u nekima (ruskoj i talijanskoj) i surova. Represija je ojačala u svim vojskama u drugoj polovini rata zbog oslabljenog morala, ali njome se ne može objasniti spremnost na nastavak borbe jer ona nije mogla ugušiti ozbiljna i rasprostranjena nezadovoljstva u nekim vojskama pri kraju rata. Kada je moral bio visok, na djelu su bili neki pozitivni faktori. Britanski i francuski vojnici uglavnom su sačuvali vjeru u konačnu pobjedu i u pravednost svoje stvari. Domoljublje i obrana zemlje ostali su francuskim vojnicima trajni pozitivni motiv da nastave borbu. Ti su faktori igrali djelomičnu ulogu i kod Britanaca, premda u manjoj mjeri (Britanija nije trpjela invaziju niti su se borbe vodile na britanskom tlu). Cenzori britanskih vojničkih pisama nisu primijetili da opada volja za borbom do pobjede, niti da jača spremnost na kompromisni mir.

Njemački borbeni moral slomio se tek 1918. Nezadovoljstva njemačkih vojnika - naglašena većim nejednakostima između časnika i ljudstva nego u francuskoj i britanskoj vojsci - postajala su nakon 1916. sve više politizirana. Prezir spram razlika u plaći između časnika i vojnika, predodžba da časnici u pozadinskim ešalonima uživaju “sladak život”, dok vojnici na fronti ginu u tisućama, bijes zbog slabe hrane i umanjenih sljedovanja (od 1916.) i vijesti od kuće o rastućim cijenama i oskudnim životnim uvjetima stopili su se u sve jače uvjerenje da su žrtve bile uzaludne i da kapitalisti i ratni profiteri iz rata izvlače korist. U postrojbama se pred kraj rata sve glasnije govorilo o revoluciji kao jedinom načinu da se isprave nepravde. Mnogi njemački vojnici tada su dijelili mišljenje kiparice Käthe Kollwitz, koja je izgubila sina 1914., da je rat klaonica u koju su poslani milijuni i ništa drugo nego “strašna prijevara”. Zahtjevi za uspostavom mira, za socijalizmom i revolucijom, sve su se češće posljednjih tjedana mogli čuti od vojnika na fronti, gdje je počeo val dezertiranja.

Na Istočnoj fronti, ne računajući njemačku vojsku, borbeni moral već je u ranim fazama bio kolebljiv. Vojnici ruske, austrougarske i talijanske vojske otpočetka nisu vjerovali u “našu stvar” za koju su se, navodno, borili.**[**Autor ovdje talijansku vojsku smješta na Istočnu frontu iako se talijanska vojska borila samo na fronti u Južnom Tirolu i na Soči koja se uobičajeno naziva Talijanska fronta, (op. prev.)**]** Mnogi ruski novaci - tri četvrtine seljačkog porijekla, većina nepismena - “nisu imali ni najmanjeg pojma o tome kakve veze rat ima s njihovim životima”, pa čak ni o tome da zemlja koja se zove Njemačka uopće postoji, žalio se general Brusilov. Demoralizacija je počela rano. Poslije prvih poraza 1914., ruski cenzori primijetili su da “vojnici više ne vjeruju u pobjedu”. Nestašice hrane, odjeće i oružja - neki vojnici ni 1915. nisu zadužili oružje - te vojni neuspjesi imali su poguban učinak. Časnici su brutalno postupali s vojnicima, bili su omraženi kao predstavnici veleposjedničke klase i prezirani zbog korupcije i komoditeta u pozadini. Vojnici su se sve češće pitali tko je kriv za njihove patnje i odgovor nalazili u izdaji. “Čini se da ćemo uskoro trebati priznati kako smo izgubili rat i, iznad svega, da smo izdani”, stajalo je u izvještaju ruskih cenzora 1915, Defetizam i potraga za žrtvenim jarcima i izdajnicima uzeli su zamah 1916. s teškim posljedicama po stanje na fronti. Vojnik, koji je slušao “objašnjenja” dočasnika kako su špijuni i izdajnici krivi za nedavno povlačenje, primijetio je: “Riba smrdi od glave. Kakav je to car koji se okružio lopovima i prevarantima? Jasno je kao dan da ćemo izgubiti rat.” Otvarao se put prema revoluciji.

Dezerterstvo i dobrovoljna predaja širili su se ruskom vojskom od 1916. Kako se moral slamao, te jeseni izbilo je dvadesetak pobuna. Pobune nisu naišle na osudu, štoviše, podržavali su ih vojnici na fronti. Iscrpljenost ratom i duboko nezadovoljstvo, kada su izblijedjeli kratkotrajni uspjesi Brusilovljeve ofenzive, stopili su

se sa zanimanjem za sve teže životne uvjete kod kuće, o kojima su vojnicima pisale njihove obitelji. Načelnik vojne cenzorske komisije u Petrogradu zapisao je 1916. kako ta pisma šire glasine koje "uništavaju borbeni moral vojnika i izazivaju velike brige o sudbini njihove rodbine kod kuće". Zahtjevi za mir - pa i bezuvjetni mir - primijećeni su već 1916. U trenutku kada je 1917. počela Februarska revolucija, komešanje je preraslo u plimni val.

Visoka stopa dezerterstva također je rano počela i u drugim vojskama na Istočnoj fronti. U talijanskoj se vojsci, usprkos surovim kaznama, dezerterstvo između 1915. i 1917. utrostručilo. Preko 300.000 vojnika dezertiralo je iz osmanlijske vojske do studenoga 1917. Spremnost na predaju - neusporedivo veća nego na Zapadnoj fronti - bila je još jedan znak krhkosti borbenog morala, koji se sveo na samodisciplinu pojedinaca.

Pomanjkanje nacionalne kohezije bio je značajan faktor u teškoćama austrougarske vojske. Austrijski časnici koji su govorili njemački odnosili su se prema vojnicima drugačijeg etničkog porijekla - Hrvatima, Rumunjima, bosanskim Srbima, Česima, Talijanima i dragima - prezirno. Ti vojnici nisu samo mrzili svoje nadmene časnike nego su ih doživljavali i kroz etničku prizmu, a spram Austro-Ugarske bili su ravnodušni ili neprijateljski raspoloženi. Česi i druge etničke manjine bili su uvrijeđeni postupcima arogantnih austrijskih časnika koji su činili većinu časničkog zbora. Austrijanci su pak smatrali kako Česi, Ruteni (iz istočne Mađarske, južno od Karpata) i, s izvjesnim razlogom, bosanski Srbi nisu pouzdani. To nije bio način za održavanje visokog borbenog morala. Rastuće i ozbiljno dezertiranje Čeha upućivalo je na činjenicu da etnički nacionalizam postaje sve značajniji faktor slabljenja austrougarskih ratnih napora.

Na Istočnoj fronti, u znatno većoj mjeri nego na Zapadnoj (ne računajući početnu fazu), civili su bili izravno pogođeni borbama.

Uvid u civilna ratna iskustva na jednom sektoru Istočne fronte pružaju nam izvrsni memoari poljskog seoskog načelnika. Jan Slomka rođenje 1842. i doživio je osamdeset sedmu godinu.**[**Po drugim izvorima nije umro 1929., nego 1932. (op. prev.)**]** Četrdeset godina bio je načelnik siromašnog sela Dzikówa pored grada Tarnobrzega u jugoistočnoj Poljskoj, u blizini Visle i Karpata, u dijelu Poljske koji je do 1918. bio pod austrijskim suverenitetom. Njegov slikovit opis posljedica rata po njegovu zajednicu nalikuje na pustošenje, pljačku i razaranje koje su, u nastupanju i povlačenju, nanosile vojske u Tridesetogodišnjem ratu u sedamnaestom stoljeću, a nimalo na strahote pozicijskog rovovskog rata karakterističnog za Zapadnu frontu, gdje velike iscrpljujuće bitke nisu zadirale u civilni život.

U prvoj ratnoj godini Slomkino selo doživjelo je prolazak austrijskih postrojbi pet puta, a ruskih četiri puta. Tri velike bitke vođene su u blizini. Rusi su područje okupirali dva puta, jednom na tri tjedna, drugi put na osam mjeseci. Pokreti postrojbi i bitke izazvali su velika razaranja. Oko 3000 posjeda i kuća uništeno je u obližnjem području, ponajviše artiljerijom. Neka sela potpuno su zbrisana. Preko stotinu četvornih kilometara šuma spaljeno je, posječeno ili uništeno artiljerijskom vatrom. Opljačkano je sve što je zatečeno u uništenim kućama. Stanovnici koji nisu pobjegli pred ruskom vojskom živjeli su u potpunoj bijedi, u improviziranim kućama, među ruševinama, polja su ostala neobrađena, presijecana pješačkim rovovima i bodljikavom žicom, a konje i stoku odveli su Rusi. Odrasli muškarci deportirani su na Ural. Vladala je oskudica hrane, odjeće i skloništa. Nije bilo ni radne snage jer nije bilo muškaraca. Uvedeno je iznimno nepopularno racioniranje hrane, dok su istodobno cijene astronomski porasle.

Sve je počelo optimistično. Novaci u Dzikówu požurili su odazvati se mobilizaciji koja je proglašena 1. kolovoza 1914.

Civilno stanovništvo toplo je pozdravilo postrojbe koje su, uz pjesmu, s visokim borbenim moralom, prolazile u smjeru fronte. Prevladavala je vjera kako će Centralne sile dobiti rat, da će rat biti odlučen na ruskom teritoriju i da će završiti uspostavom nove poljske države.

Jedna značajna unutarnja podjela obilježila je početak rata. Nesnošljivost i mržnja katoličkog stanovništva prema Židovima (koji su činili većinu u Tarnobrzegu, ali ne i u samom Dzikôwu i okolici) našle su izražaja u tvrdnjama da Židovi izbjegavaju vojnu obvezu i dužnost opskrbljivanja vojske konjima i kolima, čime su dodatno opteretili seljane. Na koncu su Židovi okupljeni i poslani na prisilni rad.

Rusko povlačenje iza Visle i austrijsko napredovanje učvrstili su uvjerenje u neposrednu austrijsku pobjedu, a samim time i pobjedu Poljske. Vjerovalo se da će rat završiti za nekoliko mjeseci. Početni je optimizam raspršen. Bliska grmljavina topova izazvala je 9. rujna uzbunu i paniku kod stanovništva uvjerenog u skoru austrijsku pobjedu. Za nekoliko dana postalo je jasno da su austrijske postrojbe u užurbanom povlačenju. Iscrpljeni, gladni i ranjeni vojnici, sasvim drugačiji od sjajnih pukovnija koje su kretale u rat prije nekoliko tjedana, u neurednim grupama vratili su se u selo. Isprva su molili za hranu, da bi se ubrzo odali pljački. Lokalni Židovi pobjegli su ispred Rusa u nastupanju, s dobrim razlogom, jer su Rusi postupali sa Židovima “surovo i nemilosrdno”. Židovi iz Dzikówa okupljeni su i javno bičevani. U susjednom selu obješena su petorica Židova jer su, navodno, skrivala oružje. Dvojica iz Tarnobrzega obješena su pored puta zbog sumnje u špijunažu. Kada su početkom listopada Rusi bili prisiljeni na povlačenje, stanovništvo sela s dobrodošlicom je pozdravilo postrojbe jer su mislili da su njihovi osloboditelji Austrijanci. Pokazalo se da je riječ o mađarskim pukovnijama. U

okolici je na bivku bilo 15.000 vojnika koji su bili podjednako grabežljivi i neprijateljski kao i Rusi. Početkom studenoga Rusi su ponovno ušli u selo i njihova okupacija - ispunjena sveopćom pljačkom i uništavanjem - potrajat će do kraja lipnja 1915.

Ekonomske okolnosti drastično su se pogoršale tijekom druge polovine rata, uvjeti u kojima je živjelo lokalno stanovništvo postali su još teži, a dezerterstvo je bilo jasan znak austrijske vojne slabosti. Tako su blijedjele i nade u poljsku neovisnost. Kada je 9. veljače 1918. separatnim mirom između Ukrajine, Njemačke i Austro-Ugarske istočna polovina austrijske pokrajine Galicije prepuštena novostvorenoj Ukrajinskoj Narodnoj Republici (priznata je neovisnost Ukrajine i ponuđena joj je vojna pomoć u borbi protiv boljševika u zamjenu za isporuku hrane), a bez ikakvog udjela poljskih predstavnika, među Poljacima se proširio osjećaj da su ih Njemačka i Austrija izdale. Jedna od Wilsonovih Četrnaest točaka, objavljenih mjesec dana prije, sadržavala je uspostavu neovisne poljske države, što se tumačilo kao jedan od savezničkih ratnih ciljeva. To je Poljacima bilo dovoljno da odustanu od svoje ionako kolebljive podrške Centralnim silama. No način na koji bi se mogla ostvariti ideja poljske državne neovisnosti ostao je prilično neizvjestan.

Posljednjeg dana listopada 1918. rulja dezertera iz austrijske vojske, koji su se dotad krili u šumama i preživljavali uz pomoć lokalnog stanovništva, pojavila se na gradskom trgu u Tarnobrzegu. Sa svojih kapa uklonili su austrijske kokarde. Prvih dana studenoga austrijske insignije posvuda su se uklanjale i zamjenjivale poljskim bijelim orlom. Vojnici su pohrlili na željezničku stanicu kako bi što prije otputovali kući. Na velikim skupovima građani su radosno vikali: "Poljska je obnovljena!” Lokalni službenici (i sam Slomka), koji su bili simbol nasilnog i nepopularnog ratnog režima, bili su, po kratkom postupku, uklonjeni sa svojih dužnosti. Policajci, često

zatvarani i okrutno prebijani, bili su omiljena meta narodnog bijesa. Njemu su bili izloženi i Židovi, optuživani za zloupotrebu bijede stanovništva kroz zelenaštvo i izbjegavanje službe na fronti. U ispadima nasilja židovske trgovine su pljačkane, a njihovi vlasnici zlostavljani. Bila je prisutna i klasna mržnja. Dvije trećine obradive zemlje u okolici pripadale su desetorici velikih posjednika, dok je preostalu trećinu posjedovalo oko 14.000 sitnih seljaka. Bilo je neminovno da u kaotičnim okolnostima završenog rata i pod utjecajem Oktobarske revolucije grupe seljaka (uz pomoć posluge na posjedima), naoružane toljagama, vilama i puškama, napadaju posjede i hambare i pljačkaju hranu, stoku, sijeno, kola i drugu imovinu. Ponekad bi pretukli i ubili upravitelje posjeda.

Rat koji je počeo s tako samouvjerenim očekivanjima završio je u ovom dijelu Poljske u ogorčenim neprijateljstvima, klasnom sukobu, povišenoj mržnji prema Židovima, slomom poretka te sveopćim nasiljem i neredom. Novonastala poljska država bila je sve, samo ne jedinstvena nacija. U trenutku primirja ta država nije imala ni vladu. Kada je 16. studenog 1918. proglašena neovisnost Poljske, borba za nove granice i jedinstvenu infrastrukturu bila je tek na početku. Kakve god da su nade zajednice Jana Slomke u Dzikówu, i bezbrojnim sličnim poljskim selima, polagale tijekom rata u obnovu poljske države, kada je ta država konačno uspostavljena, ništa nije dugovala željama svojih žitelja, ali je praktično sve dugovala okolnostima u kojima su se raspale tri sile - Rusija, Austrija i Njemačka (prije 1871. Pruska) - koje su 1795. podijelile Poljsku.

Svugdje je - i u Zapadnoj i u Istočnoj Europi, neovisno o različitim obilježjima ratovanja na dvjema frontama - stanovništvo tijekom rata bilo izloženo dotad nepoznatim materijalnim i psihološkim patnjama. Žene su podnijele najveći teret. Brinule su se o seoskim posjedima, istodobno pazeći na malu djecu i živeći u

trajnom strahu zbog muževa koji su bili u ratu. U industrijskim područjima žene su se morale prihvatiti poslova koje su nekad radili samo muškarci, u tvornicama oružja ili u javnom prijevozu. Dok su radile u svojim kućanstvima usred sve većih nestašica hrane i rastućih cijena, užasavale su se kucanja na vratima koje bi moglo donijeti vijest da im je poginuo netko voljeni. U takvim okolnostima rasli su bijes i mržnja. U redovima za hranu žene su upoznavale jedna drugu, širile vijesti i glasine, ali i dijelile ogorčenje. Pisma s fronte davala su im uvid u razvoj ratne situacije i reakcije vojnika. Njihova pisma upućena na frontu oslikavala su stanje kod kuće. Vojnici su o uvjetima kod kuće stjecali saznanja prilikom rijetkih dopusta i te su ih uspomene pratile u rovovima.

Civilno stanovništvo u pozadini nije bilo u stanju u potpunosti pojmiti užase fronte. Doduše, u Britaniji su milijuni ljudi stekli slutnju o čemu je riječ kroz propagandni film *Bitka na Sommei*, koji, iako djelomična krivotvorina, nije prikrivao strahote. Bio je to prvi film u povijesti koji je civilima kod kuće ponudio visceralno iskustvo rata. Film je bio toliko uznemirujući da je tijekom projekcije mnogima pozlilo. Vlasti su shvatile da stanovništvo nije spremno na suočenje sa surovom stvarnošću rata. Rodbina kod kuće htjela je ili pokušavala potisnuti stvarnost koju su njeni voljeni trpjeli na fronti. Bilo je stoga prirodno da su se vojnici vraćali s fronte s osjećajem da nitko nema razumijevanja za sve kroz što su prošli. Toplu dobrodošlicu koju je 1917. britanski poručnik doživio od svojih rođaka kad je stigao na dopust, naglo je zamijenila hladnoća. Rođaci su pričali hvalospjeve o britanskoj pobjedi kod Passendalea. Kada im je opisao užase te bitke i pokušao reći da su gubici bili uzaludni, pokazali su mu vrata.

Takvo nerazumijevanje i pomanjkanje sućuti nisu nužno bili tipični. Interakcija fronte i kuće bila je bliskija i važnija no što sugerira opisano iskustvo. Velika količina pisama kojima se

održavala vitalna veza s domom pokazuje snažnu čežnju za dopustom (za one sretnike kojima su dopusti bili dostupni, za razliku od vojnika kanadskih, indijskih ili ANZAC-postrojbi, ili onih iz udaljenih područja Ruskog Carstva). Također, stavovi vojnika i civila o ratu, kako je odmicao, postajali su sve sličniji, osobito u onim državama kojima je prijetio poraz.

Nepregledna količina različitih iskustava, kod kuće i na fronti, otežava generalizaciju. Ono što je nedvojbeno i povijesno važno jest da su one države koje su ušle u rat s političkim sustavima koji su uživali značajnu podršku, s parlamentarnim režimom i široko prihvaćenim, etabliranim vrijednostima - dakle onime što se naziva “legitimitet” - imale bitnu prednost u održavanju morala, kako kod civila tako i na fronti, pa tako i ukupnog ratnog napora. Jasno, to nije bilo dovoljno samo po sebi. Bila je nužna i nadmoć u oružju, hrani i ljudskim resursima. Britanija i Francuska raspolagale su tim prednostima, osobito nakon što su se - osim na svoje kolonijalne posjede - mogle osloniti i na podršku Sjedinjenih Država, što je krajem rata značilo i izravno sudjelovanje velikog broja američkih vojnika. Time su iščekivanja konačne pobjede bila ispunjena. Kada politički sustav uspijeva održati nadu u pobjedu i kada ta pobjeda postane ostvariva, njegov legitimitet postaje neupitan, usprkos stravičnim gubicima na fronti.

Tamo gdje je rasla izvjesnost poraza, gdje je nada slabjela i gdje su se golemi (sve veći) gubici doimali uzaludnima, politički poredak doživljava se odgovornim za takvo stanje i njegov legitimitet dolazi do točke pucanja. Očita je manifestacija stopa dezerterstva u vojskama Centralnih sila u posljednjoj fazi rata. Tamo gdje je legitimitet bio najslabiji rat je stanovništvu nametao takve napore da su režimi koji su ga promicali bivali sve ugroženiji masovnim prosvjedima, kako civila tako i vojnika.

Država pod pritiskom

Rat je zaraćene države, čak i one koje će na koncu postati pobjednice, izložio naporima bez presedana. Bili potpuno novi ili sveobuhvatni, svi zadaci u sukobu takvih razmjera postali su odgovornost države. Valjalo je u sve većem broju mobilizirati vojnike i resurse za borbu. Istekom prve polovine rata golemi dio muškaraca sposobnih za oružje bio je u svim zaraćenim državama obuhvaćen vojnom obvezom. (Britanija, koja je ušla u rat s dragovoljačkom vojskom, 1916. uvela je opću vojnu obvezu.) Oružje je trebalo proizvoditi masovno i u velikim količinama da bi se vojnici mogli boriti. Država je subvencionirala tehnološka istraživanja i razvoj novih vrsta oružja. Broj bolnica, improviziranih ambulanti i oporavilišta znatno je povećan kako bi se mogli nositi s velikim brojem ranjenih i osakaćenih koji su pristizali s fronte. Organizirana je, premda nedovoljna, socijalna pomoć udovicama i obiteljima koje su ostale bez hranitelja. Državna propaganda i cenzura kreirale su javno mnijenje i održavale borbeni moral, a širenje informacija stavljeno je pod kontrolu izravnim ili neizravnim utjecajem na tisak.

Ti su zadaci iziskivali državnu intervenciju u ekonomiji i velik porast državnih rashoda. Isključivo vojni troškovi dosegli su nepoznatu razinu kako je rat odmicao: 59 posto njemačkog BDP-a, 54 posto francuskoga, 37 posto britanskoga (jasno, slabije razvijene ekonomije poput Rusije, Austro-Ugarske ili Osmanlijskog Carstva mogle su odvojiti manje). Građanima su nametnuti novi i prošireni sustavi oporezivanja. Britanija je bila relativno uspješna u financiranju ratnih troškova kroz poreze. Njemačka, a osobito Francuska, nisu bile sklone dodatnom oporezivanju jer su računale da će neprijatelj nakon pobjede reparacijama nadoknaditi troškove.

Veći dio ratnog financiranja počivao je na zajmovima. Najvažniji saveznički kreditor bio je SAD. Austrija je izvjesne svote posuđivala od Njemačke. S odmicanjem rata Njemačka se više nije mogla zaduživati u inozemstvu. Zato se njemački ratni napor sve više financirao domaćim ratnim zajmovima. Sve su zaraćene države izdavale ratne obveznice i svugdje je državni dug drastično porastao. Kada su zajmovi i porezi postali nedostatni, države su počele tiskati novac i posijale sjeme budućih problema.

Kako su intenzivirane državna kontrola nad ekonomijom i intervencija u civilni život, porasli su državni aparat i birokracija. Jednako tako i policijski nadzor, prisila i represija. Neprijateljski su "tuđinci” internirani. U nekim područjima, osobito u Istočnoj Europi, raseljavane su čitave populacije. Kada su se Rusi 1915. povlačili iz zapadne Poljske i Litve, ostavivši iza sebe “spaljenu zemlju”, deportirali su najmanje 300.000 Litavaca, 250.000 Latvijaca, 350.000 Židova (s kojima su posebno loše postupali) i 743.000 Poljaka u unutrašnjost Rusije. Početkom 1917. oko šest milijuna raseljenih osoba u Rusiji - bjegunci s Kavkaza i pograničnih područja na zapadu te prisilno raseljeni - pridružilo se masama koje su trpjele sve veću bijedu u ruskim gradovima.

S druge strane, sve države nastojale su osigurati podršku većine, osobito industrijske radničke klase (u koju je sada uključen i velik broj žena u vojnoj industriji), čije je buntovništvo raslo kako su se materijalni uvjeti pogoršavali. Države su se često, napose one autoritarne, radije oslanjale na batinu nego na mrkvu. U Britaniji, Francuskoj i - sve do pred kraj rata - Njemačkoj podrška radnika ipak se kupovala višim plaćama (relativno višim u odnosu na druge društvene slojeve), obećanjima bolje budućnosti i ustupcima njihovim organizacijama i sindikatima. U Njemačkoj su drastične mjere mobilizacije radne snage uvedene Zakonom o pomoćnoj Domovinskoj službi iz prosinca 1916. koji je propisao radnu

obvezu u vojnoj industriji za sve muškarce od sedamnaest do šezdeset godina. U tvornicama s više od pedeset radnika osnovani su radnički odbori, a prava radnika i poslodavaca na njihove predstavnike izjednačena su. Usprkos tome i neovisno o svojoj podršci ratnim naporima radnici su (među njima i žene) bili spremni štrajkati kako bi obranili svoje materijalne interese. U Britaniji, gdje su uvjeti bili najpovoljniji i gdje je borbeni moral opstao na relativno visokoj razini, bilo je više štrajkova nego u bilo kojoj drugoj zaraćenoj državi, ne računajući Rusiju. Trostruko više britanskih radnika štrajkalo je 1918. nego 1914. Izvan Britanije štrajkovi su prvih ratnih godina bili relativno rijetki, ali su 1917. i 1918. naglo porasli i zadobili političku narav.

Kako su ratne patnje i teškoće bivale sve teže i kako im se nije nazirao kraj, počela je i potraga za žrtvenim jarcima koje je trebalo okriviti za nevolje. Popularne nesnošljivosti pojačavala je državna propaganda. Mržnja nižih slojeva bila je usmjerena pretežno na kapitaliste i financijere. Nije to bila tek obična klasna mržnja prema ratnim profiterima. S malo truda bilo ju je lako preobraziti u rasnu mržnju. Židovi su se u karikaturama prikazivali kao eksploatatori potlačenih masa i utjelovljenje financijskoga kapitala. Mržnja prema Židovima bila je odveć stara i sveprisutna u europskom stanovništvu i odveć prilagodljiva svakoj vrsti predrasuda da bi se mogla svesti na banalni antikapitalizam. Duboka antipatija sjedinjavala je ekonomsko nezadovoljstvo s drevnim stereotipovima o Židovima - još uvijek obilno prisutnima u Srednjoj i Istočnoj Europi, gdje ih je poticao kršćanski kler - kao “ubojicama Krista”. Tom amalgamu mržnje pridružio se 1917. još jedan smrtonosni sastojak: Židovi kao navodni uzročnici Boljševičke revolucije. Kako se rat bližio kraju, raznolike predodžbe o Židovima stopile su se u vlastitu parodiju: neprijatelji kršćanstva, kapitalistički eksploatatori, dezerteri, izazivači

međunarodne nestabilnosti, vođe boljševizma... Razumljivo je daje naklada predratne krivotvorine ruske carske policije - takozvanih *Protokola sionskih mudraca* - u kojoj se govori o navodnoj židovskoj zavjeri koja teži vladavini nad čitavim svijetom, znatno porasla 1917. i poslije, kao reakcija na Oktobarsku revoluciju.

Na društvene promjene u svim zaraćenim državama utjecao je učinak rata na unutarnju politiku, kao što je i unutarnja politika povratno utjecala na njih. Održivost konkretnog političkog sustava na te je promjene imala poseban utjecaj. Isprva su države nastojale sačuvati svoje političke sustave onakvima kakvi su bili prije rata u najvećoj mogućoj mjeri. *Business as usual* bio je slogan Winstona Churchilla u govoru koji je održao 1914. ne bi li naglasio potrebu za kontinuitetom i normalnošću koje neprijateljstva u inozemstvu ne smiju pomutiti i koja, očekivalo se, neće dugo trajati. Takva očekivanja bila su svugdje kratkotrajna. No politika se, više ili manje, vodila na uobičajeni način, sve dok države nisu počele, u većoj ili manjoj mjeri, trpjeti unutarnje pritiske koje je prouzročio rat.

U Britaniji i Francuskoj stranačke i političke razlike bile su nesuzdržane i često duboke, ali nisu ugrozile osjećaj jedinstva koji su nametnuli ratni napori. Jedinstvo je povremeno dovodila u pitanje glasna manjina koja nije imala bitnog utjecaja. Promjene jesu nastupile, ali u obliku “jakog čovjeka” na čelu vlade koji će prevladati unutarnje podjele i voditi zemlju prema pobjedi s nepomirljivom odlučnošću. U prosincu 1916., nakon teških gubitaka na Sommei i uoči izbijanja velike pobune u Irskoj, koja je zaprijetila tamošnjoj britanskoj vlasti, britanski premijer postao je dinamični David Lloyd George i preuzeo mali, ali snažni ratni kabinet. Pod njegovim vodstvom uspješno je reorganizirano ratno gospodarstvo i dodatno motiviran ratni napor. Francuska je 1917. proživljavala političku krizu - ozbiljne pobune na fronti, štrajkove,

proturatne prosvjede i zahtjeve za kompromisnim mirom - koja je u studenome okončana povratkom starog vođe Radikalne stranke Georgesa Clemenceaua na čelo vlade.“ **[**Radikalna stranka (*Parti radical*) osnovana je 1901. Zastupala je liberalizam, republikanizam, sekularizam, ali i francuski nacionalizam. Imala je značajnu ulogu u Trećoj Republici. Opstala je i nakon Drugog svjetskog rata, ali izgubila važnost, (op. prev.)**]** Clemenceau je bio simbol republikanskog nacionalizma i postao je premijer kako bi utjelovio energičnu posvećenost ratu, obnovio samopouzdanje i vodio “tvrdoglavu i domoljubnu bitku za pobjednički mir”.

Ni u Britaniji ni u Francuskoj unutarnji sporovi o vođenju rata ni raznolike razine socijalnog i političkog nezadovoljstva, uglavnom na socijalističkoj ljevici, nisu ni izdaleka predstavljali revolucionarnu prijetnju poretku. Britanski moral kod kuće u znatnoj se mjeri održavao vjerom da neće doći do invazije na Otok, izglednom pobjedom i relativno niskom razinom materijalnih nevolja. Dakako, rat se neizravno dotakao svih, ali su ga izravno doživjeli samo ljudi u vojnoj službi. U Francuskoj su stavovi bili podijeljeni. Pacifistički prosvjedi početkom 1918., u kojima je iskazana i podrška boljševizmu i revoluciji, kulminirali su u svibnju velikim štrajkom radnika vojne industrije. Takvi stavovi došli bi do većeg izražaja da se rat nije vodio na francuskom teritoriju. Budući da jest, pacifizam je bio potisnut imperativom zaustavljanja velike njemačke ofenzive. Kada je ofenziva zaustavljena, a pobjeda bila na vidiku, francuski borbeni moral ostao je postojan do kraja. I u Britaniji i u Francuskoj veliki dio socijalističke ljevice nastavio je podržavati ratne napore. Nije bilo ozbiljne prijetnje legitimitetu poretka, ali da je poraz postao vjerojatan i da su gubici doživljeni kao uzaludni, situacija bi bila drugačija.

Na sasvim suprotnom kraju spektra stajala je Rusija. Samo se u Rusiji usred rata dogodila revolucija, samo je u Rusiji revolucija

donijela korjenite promjene društveno-ekonomskih odnosa i političkog poretka i samo je u Rusiji vladajuća klasa potpuno uništena.

Ruska revolucija iz 1905. nije uspjela jer nije bilo kohezije koja bi objedinila nezadovoljstvo buntovnih radnika, seljaka, vojnika i mornara. Ovi posljednji sudjelovali su u relativno malom broju. Nije postojalo ni jedinstveno revolucionarno vodstvo. Car je primirio situaciju ustavnim koncesijama kojima je uspostavljen parlamentarizam, što će se ubrzo pokazati kao puka kozmetička promjena. Represija je učinila ostalo. Carska politička policija Ohrana bila je učinkovita u uhićenjima revolucionarnih vođa, koji su prognani u Sibir. Ohrana se infiltrirala u revolucionarne organizacije, zabranjivala sumnjive novine, slamala štrajkove i strijeljala vođe seljačkih pobuna. Režim je privremeno spašen od sloma. Sljedećih godina poboljšana je infrastruktura, ekonomija je bila konjunkturna (u posljednjoj predratnoj godini imala je veću stopu rasta od američke), dogodio se napredak u industrijalizaciji i povećani su državni prihodi. No sklerotična narav carističke autokracije ostala je nepromijenjena. Da se nije dogodio rat, možda bi došlo do promjena koje bi carsku vlast preobrazile u parlamentarnu ustavnu monarhiju. S obzirom na tvrdoglav otpor sistemskim promjenama koje je pružala vladajuća klasa i na ukorijenjeno i organizirano (usprkos represiji) radničko i seljačko neprijateljstvo prema autokraciji takav razvoj događaja ipak nije bio vjerojatan. Vjerojatnija je bila revolucija. Prije ili poslije. Krajem 1916. postala je izvjesna u bliskoj budućnosti.

Tijekom strašne zime s 1916. na 1917. ruski seljaci gomilali su zalihe hrane i prodavali je po visokim cijenama, a veliki industrijski gradovi trpjeli su akutne nestašice poljoprivrednih proizvoda i ogrjeva. Javni prijevoz doživio je kolaps. Državne financije bile su u rasulu. Inflacija je bjesnjela. Plaće nisu mogle pratiti galopirajuće

cijene (ne računajući one kvalificiranih radnika u vojnoj industriji). Ljudi su bili na rubu umiranja od gladi, ali je privilegirana manjina koja se okoristila ratom još uvijek živjela dobro, što je bio povod intenzivnoj mržnji. Veliki prosvjedni štrajkovi počeli su u Petrogradu i drugim gradovima u siječnju 1917. Nezadovoljstvo uvjetima života povezalo se s proturatnim osjećajima i neprijateljstvom prema carskom režimu. Zaposlene žene izišle su na ulicu 8. ožujka (23. veljače po julijanskom kalendaru) da bi-prosvjedovale zbog nestašice kruha, što je upalilo iskru masovnih štrajkova i prosvjeda radnika vojne industrije. Vojnici i mornari podržali su radničku pobunu u Petrogradu. Policija je otvorila vatru na prosvjednike, ali nije mogla zaustaviti štrajk u kojem je sudjelovalo preko 200.000 radnika. Vlada nije imala snage da zaustavi rastuću vojničku pobunu u oružanim snagama. Naredbe o gušenju pobune ostale su bez učinka. Carske vlasti ubrzano su gubile kontrolu nad situacijom. U tako anarhičnim uvjetima radnici su formirali vlastita tijela predstavničke vlasti: sovjete (vijeća). Poredak se raspadao. I vojnici su formirali svoje sovjete i zahtijevali uklanjanje cara. Kada se vojni i politički vrh suglasio da car treba otići, on je to i učinio abdicirajući 15. ožujka. Njega i njegovu obitelj ustrijelit će boljševici u srpnju 1918. Njihova tijela identificirana su osamdeset godina poslije, nakon raspada Sovjetskog Saveza.

Rat je stvorio uvjete u kojima je rasla mržnja prema caru i vladavini koju je predstavljao. Radnici i seljaci smatrali su ga odgovornim za svoju bijedu, što je na neko vrijeme potisnulo činjenicu da su imali zapravo suprotstavljene interese. Revolucionarne snage radničke klase stupile su 1917. u privremeni savez sa seljaštvom. Čak ni zajedno oni nisu bili dovoljno jaki da sruše sustav, što se pokazalo i 1905. Rat je bio faktor koji ih je sjedinio, i to napose sa sve većim brojem nezadovoljnih vojnika s

fronte. Jednom kada je nezadovoljstvo obuzelo i frontu, kada su se vojnici odbili boriti i kada se njihovo revolucionarno raspoloženje sjedinilo s revolucionarnim raspoloženjem u gradovima i na selu, režimu su dani bili odbrojeni. Tinjajući bijes zbog enormnih gubitaka i neizdrživih patnji na fronti eksplodirao je u proturatnoj pobuni koja je onaj isti sustav koji je za te gubitke i patnje bio odgovoran zbrisala s lica zemlje. Režim koji se oslanjao na represiju i prisilu i koji nije posjedovao posredničke institucije kroz koje bi se artikulirala kakva-takva podrška stanovništva zatekao se bez prijatelja kada je 1917. pritisak nezadovoljstva probio branu.

Poslije careve abdikacije i uspostave privremene vlade "revolucionarne demokracije" u ožujku 1917., situacija je bila iznimno nestabilna. Nejasne i kaotične okolnosti sljedećih mjeseci i nastavak rata koji nije bilo moguće dobiti stvorili su klimu u kojoj će izbiti druga, znatno radikalnija revolucija.

Do oktobra 1917. stvorena je organizacijska struktura sposobna za usmjerivanje i vođenje te revolucije. Za razliku od 1905., to će biti presudan faktor uspjeha. Boljševička partija nije imala podršku izvan manjih dijelova radničke klase, ali je imala čvrsto, jedinstveno i fanatično vodstvo i program koji se nije zadovoljavao pukim rušenjem starog režima, već je u tom rušenju vidio tek preduvjet izgradnje potpuno novog društva. Boljševička partija nastala je iz većinske frakcije Ruske socijaldemokratske radničke partije, osnovane 1899. Partija se poslije podijelila u veće revolucionarno (boljševici) i manje reformističko (menjševici) krilo. Vladimir Iljič Uljanov, poznatiji kao Lenjin (bio je prognan u Sibir krajem devedesetih godina 19. stoljeća, a nakon toga je do 1917. živio pretežno izvan Rusije), ustrojio je partiju kao avangardu radničke klase i nametnuo strogu disciplinu i bezuvjetnu odanost cilju zbacivanja cara. Lenjin je upotrebom nemilosrdnog terora protiv "klasnih neprijatelja" namjeravao uspostaviti

“privremenu revolucionarnu demokratsku diktaturu radnika i seljaka”. U travnju 1917. Nijemci su, u želji da dokrajče sve slabiju rusku spremnost na borbu izazivanjem nereda i proturatnih agitacija, prevezli karizmatičnog boljševičkog vođu iz njegova švicarskog egzila u revolucionarni kaos Petrograda. Kasniji događaji pokazat će da je to bio jedan od najvećih “autogolova” u povijesti. Kako je privremena vlada započela s progonom boljševika, Lenjin je u srpnju pobjegao u Finsku (poluautonomna ruska provincija od 1809. koja je, nakon zbacivanja cara, sve glasnije zahtijevala neovisnost). No ruski se državni poredak raspadao i Lenjin se vratio u Petrograd te stao na čelo druge revolucije.

Vodstvo boljševičke partije i njeno lojalno članstvo čvrsto je povezivala utopijska ideologija spasenja, vizija budućeg besklasnog i beskonfliktnog društva. Boljševici se nisu dokopali šire podrške takvim eteričnim idejama, već pukim pragmatizmom: obećali su mir, kruh, podjelu zemlje, radničko vlasništvo i nadzor nad tvornicama te narodnu vlast. Politički, boljševici su tražili da sva vlast pripadne sovjetima (koji su u međuvremenu osnovani u svim većim gradovima). Nepopularnost privremene vlade Aleksandra Kerenskog, opće i sve veće nestašice, hiperinflacija i krvoproliće u posljednjoj, katastrofalno neuspješnoj ofenzivi, išli su u prilog boljševicima. Nadzor nad petrogradskim sovjetom (pod vodstvom Lava Trockog, rođenoga kao Lav Davidovič Bronštajn, darovitog organizatora i demagoga koji se zalagao za permanentnu revoluciju) stvorio je taktičke preduvjete za Oktobarsku revoluciju, koja je na koncu dovela do potpune boljševičke prevlasti u sovjetima. Do konačnog poraza moćnih reakcionarnih i kontrarevolucionarnih snaga doći će nakon okrutnog progona klasnih neprijatelja i dvogodišnjeg, nezamislivo brutalnoga građanskog rata, kada je Rusija odlučno krenula putem totalne

političke, društvene, ekonomske i ideološke preobrazbe. Od samog početka bilo je jasno da je boljševička revolucija bila događaj od svjetske i povijesne važnosti. Stvorila je potpuno novu vrstu države i društva. Seizmički valovi koje su pokrenuli događaji u Rusiji osjećat će se u Europi desetljećima.

U drugim dijelovima Europe kriza legitimiteta počela je godinu dana nakon Oktobarske revolucije, u osvit neizbježnog poraza. U Njemačkoj rat nije dokinuo stranačku politiku. Naprotiv, polarizacija njemačke politike, koja je počela prije rata, a privremeno je potisnuta tijekom “građanskog primirja” 1914., počela se iskazivati punom snagom kada su narasli oskudica, osjećaj da su goleme žrtve uzaludne i slutnja prijetećeg poraza. Ideološke i klasne podjele, suspregnute početkom rata, počele su izbijati na površinu, da bi od 1916. poprimile radikalne oblike. Zavladali su oskudica hrane i porast cijena, životni je standard opao i produbljene su političke podjele povodom uspostave mira s jedne i aneksionističkih ratnih ciljeva s druge strane.

Snage koje su težile drastičnim promjenama stizale su s ljevice. U travnju 1917. SPD se podijelio po pitanju stava prema ratu. Radikalna manjina, koja je odbacivala rat kao imperijalistički sukob koji može zaustaviti samo socijalistička revolucija, osnovala je zasebnu, Neovisnu socijaldemokratsku stranku Njemačke. (USPD je bio jezgra iz koje je nastala Komunistička partija Njemačke.) Veći dio socijaldemokrata, koji su se sada nazivali Većinska socijaldemokratska stranka Njemačke (MSPD), također je osuđivao imperijalistički rat i njemački aneksionistički program, ali je odbacivao revoluciju i preferirao reformu kroz uspostavu predstavničke demokracije i vlade koja nije odgovorna Kaisern, nego parlamentu. (U Carskoj Njemačkoj raznolike političke stranke bile su predstavljene u Reichstagu, ali u Reichstagu se nisu donosile odluke. Moć i vlast bile su u rukama Kaisera i ministara i

vojnih zapovjednika koje je on imenovao.)

MSPD se 19. srpnja 1917., uz podršku dijela liberala (Progresivna narodna stranka) i katoličkog centra, u Reichstagu izborio za donošenje Mirovne rezolucije. **[***Friedensresolution* založila se za mirovne pregovore i mir bez aneksija i reparacija te slobodu plovidbe i arbitražno rješavanje međunarodnih sporova, (op. prev.)**]** Rezolucija je naišla na žestoko protivljenje Konzervativne stranke i desnih liberala, koji su podržali vojni vrh i založili se za beskompromisni nastavak rata, štoviše, i za dodatne teritorijalne aneksije. Grupe za pritisak, koje su uživale potporu krupnoga financijskoga kapitala, poput Pangermanske lige i, osobito, radikalno nacionalističke i imperijalističke Domovinske stranke (osnovane 1917., da bi u kratkom roku stekla 1.250.000 članova), promicale su borbu do pobjede koja će donijeti velike teritorijalne stečevine i istodobno se protivile parlamentarnoj demokraciji. Takva politička konstelacija potrajala je do kraja rata i pogoršala je materijalne patnje stanovništva koje su se ionako povećavale s približavanjem neizbježnog poraza. Preduvjeti radikalne polarizacije njemačke politike koja je nastupila 1918. stekli su se već tijekom posljednjih ratnih godina.

Borbeni moral na fronti doživio je kolaps tek nakon neuspjeha ljetne ofenzive 1918., čime je kod kuće dodatno ojačao već rastući pritisak da se okončaju borbe. Veliki štrajkovi njemačkih industrijskih radnika u siječnju 1918. nisu naišli na simpatije vojnika na fronti, koji su očekivali uspjeh proljetne ofenzive. Kada je u ožujku ofenziva pokrenuta, raspoloženje u postrojbama bilo je egzaltirano pred tim “elementarnim iskazom njemačke moći”. No kada je postalo jasno da je ofenziva propala, nagomilani bijes preobrazio se u izravnu akciju. Vojnici koji su se hrabro i odano borili gotovo četiri godine htjeli su, više nego bilo što, ostati živi u tom, sada su shvatili, uzaludnom sukobu. Iscrpljenost ratom

izazvala je jednostavnu želju da se okončaju borbe. Tijekom posljednja četiri mjeseca na Zapadnoj fronti predalo se 385.000 njemačkih vojnika, više od ukupnog broja u prethodne četiri godine. Procijenjeno je da je samo od kolovoza 1918. iz njemačke vojske dezertiralo tričetvrt milijuna vojnika. Istodobno, kod kuće su rasli nezadovoljstvo i nemiri. Početkom godine zahtjevi prosvjednih radničkih štrajkova svodili su se tek na životne uvjete. Sada su zahtjevi bili nedvosmisleno politički. Radnici su sve glasnije tražili mir, demokraciju i kraj Kaiserova režima.

Što je rat dulje trajao, sama narav njemačke države postajala je sve upitnija. Socijalisti su se još prije rata protivili političkom sustavu u kojem su, umjesto parlamentu, ministri bili odgovorni caru, ali sustav su na životu održavale moćne snage koje su se opirale bilo kakvu obliku demokratizacije. Sve teža situacija na fronti ljevicu nije nagnala samo na zahtjeve da se zaustavi besmisleno krvoprolića, nego i na uklanjanje odgovornih i uspostavu demokratske parlamentarne vlasti. Sve veći broj Nijemaca uviđao je da se režim utemeljen na militarizmu, klasnim privilegijama i neograničenoj vlasti, utjelovljenoj u proturječnoj ličnosti Kaisera Wilhelma II. - onaj isti režim koji je Njemačku uveo u katastrofalni rat - ne može poboljšati reformama. Valjalo je uspostaviti demokraciju. Ljudi koji su trpjeli ratna stradanja, patnje i oskudice htjeli su svoj udjel u političkom životu. Legitimitet političkog sustava Carske Njemačke bio je ujesen 1918. u stanju potpunog raspada.

Četrnaest točaka koje je predsjednik Wilson objavio u siječnju, a u kojima je stajala i obveza Njemačke da se povuče s okupiranih i anektiranih teritorija, bilo je donedavno anatema za njemačko vodstvo. Okolnosti su se rapidno mijenjale, pa se novoimenovani kancelar Reicha Max von Baden - koji je osobno bio pristaša političke reforme i mira bez aneksija - 5. listopada obratio Wilsonu

u nadi da će isposlovati uvjete primirja koji bi bili prihvatljivi za Njemačku. Wilson nije bio spreman na koncesije, štoviše, inzistirao je na uspostavi parlamentarne demokracije (što je podrazumijevalo da će njemačke vladajuće elite izgubiti vlast), na odustajanju od teritorijalnih pretenzija i značajnom razoružanju (uključujući i predaju flote). Njemački vođe započeli su žustru raspravu o prihvaćanju uvjeta koje su percipirali kao odveć teške. Ludendorff je odlučno predložio nastavak rata umjesto popuštanja takvu poniženju. Ali on više nije bio u poziciji da izdaje naredbe. Događaji su izmicali njegovoj - i svačijoj - kontroli. Okrivljujući sve osim sebe samog, Ludendorff je 26. listopada dao ostavku.

U noći između 29. i 30. listopada pobunjeni mornari u Kielu odbili su apsurdnu naredbu zapovjedništva ratne mornarice da flota isplovi i izazove britansku ratnu mornaricu na posljednji veliki obračun. Bila bi to besmislena žrtva ni za što nego za čast njemačke ratne mornarice. Mornarima do toga nije bilo stalo. Pobuna se brzo širila i upalila iskru opće revolucije. Počelo je osnivanje radničkih i vojničkih vijeća. **[***Die Räte*, njemačka verzija sovjeta, (op. prev.)**]** Potlačeni slojevi preuzeli su vlast u svoje ruke. Generali su otvoreno rekli Kaisern, simbolu starog poretka, da mora odstupiti. To je nevoljko i učinio. U noći između 9. i 10. studenog Kaiser Wilhelm II. napustio je zapovjedno mjesto u gradiću Spau u Belgiji i otišao u emigraciju, u Nizozemsku (gdje će i ostati do smrti 1941.) Njegova abdikacija objavljena je preuranjeno jer je formalno trebala stupiti na snagu tek 28. studenog. Prije njegova odlaska Republika je brzopleto proglašena 9. studenog s balkona Reichstaga u Berlinu. Iako nije raspolagao takvim ustavnim ovlastima, kancelar Max von Baden imenovao je svoga nasljednika, Friedricha Eberta. Ustavna cjepidlačenja bila su u tom revolucionarnom trenutku beznačajna. Njemačka je usred nereda koji će potrajati mjesecima krenula k uspostavi zrele parlamentarne

demokracije. Prijeteće i još uvijek moćne snage u državi i pristaše starog poretka smatrali su kako tek dobivaju na vremenu. Taktički su se prilagođavali situaciji i čekali trenutak u kojem će drugačije okolnosti zbrisati demokraciju i parlamentarnu vladavinu. Uoči primirja, u njemačkom vojnom vrhu moglo se čuti “kako će stranke ljevice na sebe preuzeti sramotu ovog mira. Oluja gnjeva okrenut će se protiv njih. Postoje nade da ćemo se vratiti u sedlo i ponovno vladati na stari način.” Na demokraciju su u tim krugovima gledali kao na “najveću nesreću” koja se Njemačkoj mogla dogoditi.

Akutna kriza političkog sustava u Italiji bila je tek za nijansu blaža nego u Njemačkoj. Italija je bila na strani Antante, ali se nije osjećala kao pobjednica. Rat su 1915. uski krugovi političke elite nametnuli duboko podijeljenom društvu u nadi da će se nakon brze pobjede dokopati teritorijalnih stečevina na Jadranu. Ni generali nisu znali da će se donijeti odluka o stupanju u rat, niti je parlament sudjelovao u njezinu donošenju. Većina stanovništva osjećala se isključenom iz sustava ograničenog političkog predstavništva. Talijani nisu mogli razviti entuzijazam za vlade koje su se često mijenjale, ali su se trajno doimale kao jedne te iste i štitile interese istih vladajućih krugova. Porazi, materijalna oskudica i teški gubici polarizirali su društvo i ugrozili opstanak vladajuće elite, pa i same države.

U talijanskom parlamentu, koji se inače rijetko sastajao, bile su utjelovljene slabosti i podjele. Vlade su donosile uredbe sa zakonskom snagom. Percipirale su se kao krivci za ratne neuspjehe, a zapravo nisu mogle kontrolirati generala Luigija Cadornu, bešćutnog, arogantnog i brutalnog zapovjednika talijanske vojske, smijenjenog nakon poraza kod Caporetta. Vojni imperativi stekli su potpuni prioritet. U tvornice je uvedena vojna disciplina. Ojačala je cenzura i ograničena je sloboda govora. Intenzivirana je represija kada su počeli izbijati prosvjedi zbog nestašica i štrajkovi u

tvornicama. Socijalne i političke podjele zaoštrene su zbog nepravdi i strašnih ratnih gubitaka. Gubici, porazi, ekonomske nevolje i osjećaj nacionalnog poniženja bivali su sve teži od 1916., a nezadovoljstvo se iskazivalo štrajkovima, demonstracijama i prosvjedima zbog nestašice hrane. Malo je nedostajalo da prerastu u revolucionarno raspoloženje.

Protivljenje ratu i izrazi nezadovoljstva bili su najglasniji na ljevici, premda je socijalistički pokret bio podijeljen na radikalno krilo, koje je u potpunosti odbacivalo rat i htjelo revoluciju, i umjereniju većinu, koja je nastavljala pružati domoljubnu podršku ratnim naporima, premda bez entuzijazma. Znatno opasnija bila je desnica, koja je vladu napadala s još većim žarom. Nacionalisti su stjecali sve veću podršku, sve glasnije propagirali teritorijalna proširenja u jugoistočnoj Europi i Africi i, kako je tvrdio ministar unutarnjih poslova, terorizirali protivnike i pokušavali steći kontrolu nad policijom. Htjeli su likvidirati parlamentarnu vladavinu, koju su doživljavali sterilnom, kao i njenu sporu birokraciju, zalažući se za radikalnu društvenu promjenu i upravljanje državom i ekonomijom utemeljenom na vojničkim principima, neovisno o tome je li zemlja u ratu ili ne. Bili su na čelu lokalnih obrambenih formacija koje su sebe nazivali *Fasci*. Postavljeni su temelji za poslijeratnu talijansku krizu.

Dinastija Habsburg, koja je Austrijom vladala stoljećima, počela je plaćati cijenu sve nepopularnijeg rata. Sukob koji je pokrenut zbog, sada potpuno zaboravljenog, spora sa Srbijom otpočetka nije uživao potpunu podršku. Bilo ga je nemoguće prikazati kao obrambeni rat. Ovisnost o Njemačkoj, bez čije pomoći nije bilo moguće postići nijednu vojničku pobjedu, postala je toliko očita da je izazivala nelagodu. Katastrofalni rat znatno je ojačao centrifugalne sile koje su prijetile razaranjem Monarhije. Napetosti su počele znatno prije posljednje, pogubne faze rata.

Ostarjeli car Franjo Josip desetljećima je bio praktično jedini simbol jedinstva sve slabijeg multietničkog carstva (u kojem je mađarska polovina institucionalno bila, više ili manje, zaseban entitet). Umro je u studenom 1916. usred sve veće krize legitimiteta, kako sudjelovanja u ratu tako i same Monarhije. Njegov pranećak i nasljednik car Karlo nije mogao preokrenuti tijek događaja, premda je uzaludno pokušavao umanjiti ovisnost o Njemačkoj i sklopiti mirovni sporazum sa Saveznicima.

Nakratko, poslije Bitke kod Caporetta, Austrijanci su opet počeli sanjati o slavi. Vlakovi su isključivo prevozili ratni materijal za vojsku i nije ih bilo dovoljno za prijevoz hrane i ogrjeva civilnom stanovništvu tijekom teške zime s 1917. na 1918. Veliki prosvjedni štrajkovi izbili su početkom 1918. u mnogim dijelovima Monarhije. Industrijski nemiri, bijes zbog očajnih životnih uvjeta, nacionalistički separatizam i proturatno raspoloženje sjedinili su se u zapaljivu smjesu. “Potpuna nesposobnost vladajućih krugova, apsolutna demoralizacija i dezorganizacija, opća nesigurnost...” zapisao je bečki liječnik i pisac Arthur Schnitzler. U listopadu 1918. počeli su se širiti nemiri zbog gladi, štrajkovi, prosvjedi, nacionalistički sukobi i bezakonje. Situacija je, po sudu načelnika austrijskog Ureda za hranu Hansa Loewenfeld-Russa, postala “potpuno očajna”. Habsburško Carstvo raspadalo se naočigled.

Klasne podjele u Monarhiji bile su potisnute politikom etničkog nacionalizma. U užoj Austriji prosvjedi radničke klase, nadahnuti događajima u Rusiji, zbog drastičnog pada životnog standarda prijetili su prerastanjem u revoluciju, ali izvan nje prevladavali su zahtjevi za neovisnošću i napuštanjem Monarhije, osobito naglašeni kod Čeha, Poljaka i Južnih Slavena. I u Mađarskoj, usprkos spremnosti cara Karla da provede liberalne reforme i reorganizira Monarhiju na federalističkim osnovama, posljednjih godina narasla je težnja neovisnosti o Beču, što su podržavali socijalisti i većina

liberala. Za razliku od Mađarske, gdje su nominalno opstali i građanska vlast i parlamentarizam, u austrijskoj polovini suspendiran je rad Reichsrata, zakonodavnog tijela, kao i pokrajinskih skupština. Cenzura i policijski nadzor su ojačani. U nenjemačkim i nečeškim zemljama uvedeni su vojni zakoni. Protivnici režima uhićivani su i zatvarani. Represija se pokazala nemoćnom u gušenju sve jačih nacionalističkih i separatističkih pokreta, osobito najglasnijeg, češkog pokreta.

Kada su ostaci austrougarske vojske, čiji vojnici sada nisu htjeli ništa drugo nego sačuvati svoje živote, poraženi od Talijana kod mjesta Vittorio Veneto u listopadu 1918., Monarhija je bila na koljenima. **[**U vrijeme bitke mjesto se zvalo Vittorio. Nazvano je Vittorio Veneto tek 1923. (op. prev.)**]** Vojska se raspala. Car Karlo složio se da se vojnici pridruže svojim nacionalnim vodstvima. Bilo je to tek priznanje činjeničnog stanja na terenu, gdje su Česi, Poljaci, Mađari, Hrvati i drugi već dezertirali i otišli kućama. Krajem listopada su, začuđujuće brzo, Čehoslovačka, Mađarska i austrougarski dijelovi buduće Jugoslavije proglasili neovisnost. Primirje s Italijom 3. studenoga označilo je konac austrijskog sudjelovanja u ratu. Car Karlo je 11. studenog nevoljko napustio vlast (nije odustao od pretenzija na prijestolje) i preostale tri godine svoga života proveo u egzilu, u Švicarskoj i konačno na Madeiri. Habsburška vladavina likvidirana je nakon pet stoljeća.

Revolucije u Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, demontaža njihovih monarhija i uspostava republika, odnosno mnogih “država-nasljednica”, postale su moguće tek s ratnim porazom. Raspadanje Osmanlijskog Carstva južno od uže Turske - većina bivših osmanlijskih posjeda na Balkanu stekla je neovisnost još sedamdesetih godina 19. stoljeća, a balkanski ratovi 1912. i 1913. praktično su u potpunosti dokinuli osmanlijsku prisutnost u Europi - također je počelo nakon poraza. Osmanlijsko ratno vodstvo

pobjeglo je na njemačkoj podmornici u Odesu i potom u Berlin. Unutar Carstva sve veće protivljenje ratu izazvalo je nesavladivu krizu državnog legitimiteta. Visoka stopa dezerterstva upućivala je na opasan slom borbenog morala u turskoj vojsci. Nestabilno i neodrživo Osmanlijsko Carstvo samo je sebe ugrozilo ratnim naporom kojem nije bilo doraslo. Pokušaji zauzimanja teritorija na Kavkazu pokazali su se potpuno neuspješnima. Nakon arapske pobune 1916. (koju su obilno pomagale Britanija i Francuska zbog vlastitih imperijalističkih interesa) osmanlijska uprava na Bliskom istoku i u južnim dijelovima Carstva više praktično nije postojala.

U međuvremenu se u unutrašnjosti Turske situacija dramatično pogoršala. Gubici na fronti bili su golemi. Procjenjuje se da je turska vojska imala 2,5 milijuna poginulih, trostruko više nego britanska. Takvi gubici kojima su se pridružili hiperinflacija, porast cijena i akutne nestašice hrane i potrepština potresli su ionako nestabilne temelje Osmanlijskog Carstva. Primirje nije donijelo prestanak patnji i nasilja u Turskoj, gdje je ubrzo izbio rat za neovisnost koji će trajati sve do 1923., kada se u ruševinama Carstva pojavila neovisna suverena republika. Bivše osmanlijske teritorije na Bliskom istoku zaposjele su Britanija i Francuska. Potom su izbili antikolonijalni nemiri i val prosvjeda, praćeni endemičnim nasiljem, koje također nije okončano završetkom rata. Posljedice su bile nesagledive.

Rat je raskomadao Europu. U odnosu na kontinent otprije četiri godine bila je neprepoznatljiva. I same sile pobjednice - Britanija, Francuska i (nominalno pobjednica i nominalno "velika sila”) Italija - bile su potresene u temeljima. Činilo se da će čišćenje tog nereda pasti na teret jedne nove velike sile, fizički neoštećene ratom i, štoviše, ekonomski znatno ojačane u odnosu na oslabljene europske sile, na teret Sjedinjenih Američkih Država. No Amerika je na koncu napustila Europu i prepustila je samoj sebi i vlastitim

problemima, što je odigralo nemalu ulogu u poslijeratnim kriznim zapletima. Temeljni uzrok katastrofalnog razvoja događaja nalazio se negdje drugdje. Na ruševinama Carske Njemačke, Habsburške Monarhije i Ruskog Carstva nastala je nova, zlokobna konstelacija koja će u nastupajućim godinama imati fatalne posljedice.

Kombinacija etničkog nacionalizma, teritorijalnih sporova i klasne mržnje (koju je inspirirao, kao nadu ili kao strah, boljševizam u Rusiji) pokazat će se visoko eksplozivnom. Etnički nacionalizam bio je jedno od najvažnijih nasljeđa Prvog svjetskog rata. Postat će smrtonosan upravo u onim dijelovima Srednje i Istočne Europe gdje su različite etničke zajednice stoljećima živjele jedna pored druge, ali će nove napetosti i sukobi, koje je prouzročio rat, naći nove izraze u ogorčenim teritorijalnim sporovima, a otrovne mržnje postat će neizmjerno intenzivnije zahvaljujući novom sastojku: boljševičkoj pobjedi u Rusiji. Klasni, etnički i teritorijalni sukobi u Srednjoj i Istočnoj Europi ključali su u kotlu silovitih neprijateljstava. Neposredne poslijeratne godine uopće nisu bile godine mira u tim dijelovima kontinenta gdje kontinuitet nasilja nije bio prekinut. To će nasilje ostaviti duboke tragove koji će doći do punog izražaja dvadesetak godina poslije, kada Europa bude potonula u drugi, još strašniji sukob.

Prvi svjetski rat izazvao je ogromne, nezamislive ljudske gubitke. Poginulih u borbi bilo je gotovo devet milijuna, a poginulih civila (zbog masovnih raseljavanja, gladi i bolesti) skoro šest milijuna. Sveukupno sedam milijuna vojnika bilo je zarobljeno i proveli su godine u nerijetko teškim uvjetima u neprijateljskim zarobljeničkim logorima (premda je većina repatrirana relativno brzo nakon primirja). Pobjeda je u konačnici izvojevana kombinacijom superiorne vojne sile i većih ekonomskih resursa. No koji je bio njezin smisao? Odgovori su, prirodno, bili vrlo raznoliki i ovisili su o pojedinačnom iskustvu i sudbini konkretne

države. Mnogi su se, na obje strane, borili za ideale, često pogrešne, ali ipak ideale. U te su ideale spadali obrana domovine, nacionalne časti i prestiža, sloboda, civilizacija, domoljubna dužnost i, osobito, nacionalno oslobođenje, kao i nade u bolju budućnost. Kada se četverogodišnje krvoproliće primaklo kraju, poznati austrijski pisac Robert Musil cinično je 1918. zapisao u svoj dnevnik: “Rat se dade svesti na formulu: za ideale se gine kada nisu vrijedni življenja.” Dotad je vjerojatno samo manjina među milijunima boraca još uvijek njegovala one ideale - kakvi god da su bili - s kojima su krenuli u rat. Legije mobiliziranih vojnika velikih europskih vojski više se nisu mogle nadati nekom novom početku ako bi se oslanjale na apstraktni idealizam. Vojnici su se borili najčešće samo zato što nisu imali izbora i mnogi nisu vidjeli nikakva smisla u tom pokolju.

Dirljive riječi francuskog vojnika, zapisane na Zapadnoj fronti 1916, neposredno prije nego što će poginuti, ostaju kao sažetak osjećaja milijuna običnih vojnika u svim vojskama:

Pitam, u nadi da ću shvatiti
Svrhu ovog pokolja.
Kažu mi: “Za Domovinu!”
A ja se i dalje pitam: “Zašto?”

Krvoproliće je bilo kolosalno, razaranja ogromna. Posljedice, u dramatično promijenjenoj Europi, bit će duboke i sveobuhvatne. Dugotrajno svođenje računa tek je počelo.

TREĆE POGLAVLJE
Nemirni mir

“Ovo nije mir. Ovo je primirje koje će trajati dvadeset godina.”

Maršal Ferdinand Foch o Versailleskome mirovnom ugovoru (1919.)

Bio je to ipak kakav-takav mir. Često se nije činio takvim. Nakon rata nastupio je golem poremećaj koji se širio poput plimnog vala nakon potresa. Seizmičko smirivanje trajalo je pet godina. Vojnici su se vratili kući u drastično drugačiji politički, socijalni, ekonomski i ideološki krajolik. Rat je uništio političke sustave, opustošio ekonomije, podijelio društva i potaknuo radikalne utopijske vizije boljeg svijeta. Nazvan je “ratom vođenim da bi onemogućio buduće ratove”. Zašto je umjesto toga utro put drugom, još razornijem sukobu? Zašto su nade milijuna ljudi u trajni mir i bolje društvo, utemeljeno na slobodi i jednakosti, tako brzo i tako lako iznevjerene? Kako je Europa podlegla opasnoj ideološkoj trijadi inkompatibilnih političkih sustava koji su se borili za prevlast: komunizma, fašizma i liberalne demokracije? Zašto je, uostalom, kriznih poratnih godina i usprkos svježim ratnim traumama komunizam trijumfirao samo u Rusiji, a fašizam samo u Italiji, dok je demokracija preživjela u većini europskih zemalja, pa čak i u središnjoj zemlji kontinenta, Njemačkoj?

Zemlja kakvu “zaslužuju heroji”

Tijekom britanske predizborne kampanje 1918. premijer David Lloyd George, slavljen kao “čovjek koji je dobio rat”, govorio je o stvaranju “zemlje kakvu zaslužuju heroji” Iako je Britanija prije rata bila najbogatija europska zemlja i jedina koja uopće nije doživjela razaranja u četverogodišnjim borbama, vojnicima koji su se iz rovova vratili kući te su riječi zvučale kao isprazno izrugivanje.

Demobilizacija u Britaniji tekla je prilično glatko. U trenutku primirja britanska vojska imala je 3,5 milijuna vojnika, da bi se 1920. svela na 370.000. Neposredni poslijeratni ekonomski bum omogućio je da do ljeta 1919. četiri petine vojnika bude demobilizirano i da većina nađe posao (nerijetko na štetu žena koje su bile zaposlene tijekom rata). Bum je prestao naglo kao što je i počeo. Do jeseni 1920. bio je završen. Deflacijska politika (po uzoru na SAD) uvedena radi zaštite funte imala je poguban učinak na životni standard. Plaće, čiji je porast isprva slijedio porast cijena, naglo su smanjene. Klasne napetosti bile su visoke. Samo 1919. izgubljeno je 35 milijuna radnih dana u industrijskim sporovima. Godine 1921. izgubljeno ih je 86 milijuna. Nezaposlenost je udvostručena za tri mjeseca, od prosinca 1920. do ožujka 1921. Do ljeta je bez posla bilo dva milijuna ljudi. Većina nezaposlenih živjela je u bijednim i derutnim stanovima. Herojima su stanovi obećani još 1918. Početkom 1923. valjalo je izgraditi 822.000 novih stanova samo za rješavanje hitnih i elementarnih stambenih potreba - još i većih nego 1919. - da i ne spominjemo milijune žalobnih staništa u sirotinjskim četvrtima.

Bezbrojni bivši vojnici, neki od njih teški invalidi, živjeli su 1921. u užasnoj bijedi, prosili su na ulicama, živjeli od dana do

dana, prodavali šibice i sitnice, hranili se u javnim kuhinjama i često spavali u stubištima i parkovima. “Više nismo bili heroji. Bili smo samo ‘nezaposleni’”, ogorčeno je komentirao jedan bivši časnik. “Bivši vojnici su stalno dolazili na vrata i prodavali vezice za cipele ili molili stare košulje i čarape”, sjećao se Robert Graves, pjesnik, pisac i bivši frontovski časnik. “Domoljubi, posebno domoljubne žene, bili su 1919. prezreni onoliko koliko su 1914. slavljeni”, zapisala je Vera Brittain, koja je ostavila udobnost više srednje klase i dragovoljno se prijavila na frontu, gdje je njegovala ranjenike. Vidjela je “svijet lišen nade, opustošen besmislom”.

Situacija u Britaniji, koliko god teška, uopće nije bila najgora u Europi, svakako ne u odnosu na zemlje koje su sudjelovale u ratu. Britanski gubici bili su teški, ali među najnižima. Poginulo je 750.000 vojnika Ujedinjenoga Kraljevstva (i dodatnih 180.000 iz dominiona i kolonija), iz Italije gotovo pola milijuna, iz Francuske 1,3 milijuna, Austro-Ugarske gotovo 1,5 milijuna, Rusije oko 1,8 milijuna, a iz Njemačke nešto preko dva milijuna. Neke manje zemlje pretrpjele su razmjerno veličini najveće gubitke. Svaki treći srpski i rumunjski vojnik poginuo je ili umro od ozljeda ili bolesti. Udio poginulih u ukupnom broju vojnika velikih sila kretao se između jedanaest i dvanaest posto za Rusiju, Italiju i Ujedinjeno Kraljevstvo te između petnaest i šesnaest posto za Francusku, Njemačku i Austro-Ugarsku. Broj ranjenih, osakaćenih i onesposobljenih znatno je premašivao broj poginulih u svim zemljama. Ukupni broj poginulih bio je dvostruko veći od broja poginulih u svim ratovima od 1790. do 1914. Epidemija gripe koja je trajala 1918. i 1919. prouzročila je širom svijeta dvostruko veći broj smrti u odnosu na europska bojna polja tijekom rata. Stravičnoj bilanci valja pribrojiti i žrtve poslijeratnih nasilja i pograničnih sukoba.

Ekonomska cijena Prvog svjetskog rata bila je ogromna, više od

šest puta veća od ukupnog zbroja dugova svih država od kraja 18. stoljeća do 1914. U zemljama koje su bile izravno pogođene borbama poslijeratna proizvodnja drastično je opala u odnosu na razine iz 1913. Ujedinjeno Kraljevstvo prošlo je pak mnogo bolje. Ipak je njegov državni dug 1918. bio gotovo dvanaest puta veći no što je bio 1914., a njegov ukupni dug Sjedinjenim Državama, najveći među silama Antante, dosegao je 1922. blizu 4,5 milijardi dolara, što je za veći dio Europe značilo trajnu kreditnu ovisnost o SAD-u. Neutralne su se zemlje pak ekonomski okoristile ratom. Švedska je primjerice doživjela ekonomsku ekspanziju zbog potražnje koju je prouzročio rat. Na neutralnu Španjolsku imao je suprotan učinak. Produbio je ekonomske probleme i, već postojeće, socijalne, ideološke i političke podjele.

Materijalna razaranja u Zapadnoj Europi bila su ograničena na Belgiju i sjeverozapadnu Francusku. Ta područja, gdje su bila i bojna polja, teško su propatila. Uništene su stotine tisuća kuća, većina je industrijskih pogona oštećena, goleme površine zemlje postale su neupotrebljive za obradu i veći dio stoke bio je ubijen. Istini za volju, najteže stradala područja nisu bila šira od trideset, najviše šezdeset kilometara. Izvan ratišta Francuska i ostatak Zapadne Europe pretrpjeli su tek neznatna razaranja. Na istoku, gdje se fronta dinamično pomicala, situacija je bila potpuno drugačija. Srbija, Poljska i područja današnje Ukrajine i Bjelorusije, koje su pregazile i opustošile vojske u nastupanju i povlačenju, pretrpjeli su ekstremna razaranja.

Pobjedonosni vojnici dočekani kao heroji u Londonu, ako ništa drugo, naišli su na zemlju koju su uspijevali prepoznati. Vojnici koji su se - često u neredu - vraćali u Beč, Budimpeštu, München ili Berlin zatekli su revolucionarne nemire i ekonomski kaos. Bizarno je da se poražena Njemačka bolje nosila s organizacijom poslijeratnog tržišta rada i održavanjem niske stope nezaposlenosti

nego pobjednička Britanija (ili neutralna Nizozemska), napose otpuštanjem žena koje su za vrijeme rata bile zaposlene u industriji. Pomogla je i inflacija. Deflacijska ekonomija u danim bi okolnostima dodatno uništila njemačku ekonomiju i onemogućila zapošljavanje bivših vojnika. Galopirajuća inflacija povodom koje vlada nije ništa poduzimala bila je visoka cijena koja će ubrzo biti plaćena na druge načine s pogubnim učincima.

Inflacija je u Njemačkoj uhvatila ritam još tijekom rata, kada se državni dug gotovo utrostručio, a količina novca u optjecaju povećana je dvadeset puta. Cijene su 1918. bile pet puta više nego uoči rata, a vrijednost valute je prepolovljena. U takvoj politici Njemačka nije bila osamljena. Austrougarska ratna inflacija i pad vrijednosti valute bili su još veći. Većina je zemalja tijekom rata doživjela inflaciju na ovaj ili onaj način. U Francuskoj, Nizozemskoj, Italiji i skandinavskim zemljama cijene su 1919. bile trostruko više nego 1913., a u Ujedinjenom Kraljevstvu dva i pol puta više. U Srednjoj i Istočnoj Europi inflacija se otela svakoj kontroli. Poljska, austrijska i ruska valuta bile su uništene hiperinflacijom. Jan Slomka (kojeg smo upoznali u 2. poglavlju), dugogodišnji načelnik sela Dzików u jugoistočnoj Poljskoj, nekoliko godina poslije sjećao se učinka podivljale inflacije nakon što je austrijska kruna zamijenjena poljskom markom:

Svatko tko je nešto prodao, a da odmah nije kupio bilo što za taj novac, bio bi na teškom gubitku. Mnogi su prodali kuću, zemlju ili stoku kako bi novac čuvali kod kuće ili u banci. Izgubili su sve i postali prosjaci. S druge strane, oni koji su posudili novac i njime nešto kupili, stjecali su bogatstva. Novca je bilo na gomile. Nošen je u koferima ili torbama. Novčanici su bili neupotrebljivi. Za potrepštine se plaćalo u tisućama, pa milijunima i konačno u milijardama.

Tek je uvođenje nove valute, zlota, 1924. stabiliziralo prilike u

Poljskoj.

Potonuće Njemačke u hiperinflaciju bilo je segment teške političke krize koja je pogodila zemlju 1923. kada je Francuska, zbog njemačkog kašnjenja u isplati reparacijskih rata, okupirala ruhrsko industrijsko područje. Korijeni hiperinflacije nalazili su se u financiranju rata koje se temeljilo na kockarskoj pretpostavci da će Njemačka dobiti rat i nadoknaditi troškove od pobijeđenih zemalja. Ekonomske posljedice poraza nisu motivirale Njemačku da obuzda inflaciju. Njemački ratni napor financirao se pretežno unutarnjim zajmovima. Inflacija se pokazala prikladnim sredstvom likvidacije unutarnjih državnih dugova. Kada je 1921. utvrđen reparacijski dug (mogao se plaćati isključivo u zlatnim markama, a ne i u obezvrijeđenoj valuti), prvotne poslijeratne mjere obuzdavanja cijena zamijenjene su strateškom odlukom da se prihvati hiperinflacija.

Osim što je njome likvidiran unutarnji dug i spriječeni radnički nemiri, koje je primjerice potakla deflacijska politika u Britaniji, inflacija je pogodovala brzom poslijeratnom oporavku njemačke industrije te velikom porastu njemačkog izvoza. Industrijalci su podizali kredite, jer im je novac trebao za investicije, da bi ih otplaćivali u obezvrijeđenoj valuti. Kako je njemačka valuta gubila na vrijednosti, roba se mogla izvoziti po iznimno konkurentnim cijenama. Ne začuđuje da je Njemačka doživjela golem rast industrijske proizvodnje i pad nezaposlenosti između 1920. i 1922., u vrijeme kad je deflacijska politika u SAD-u, Britaniji i Francuskoj imala potpuno suprotan učinak: pad industrijske proizvodnje i porast nezaposlenosti.

Plaće kvalificiranih industrijskih radnika u Njemačkoj su se - barem na početku - u pravilu nosile s inflacijom. S osloncem na koncesije stečene od poslodavaca još tijekom rata, sindikati su uspijevali osigurati poboljšice u plaćama i radnom vremenu. Za

nekvalificirane radnike, ili one koje su živjeli od fiksnih prihoda ili mirovina inflacija je bila pogibeljna. Tijekom krize u Ruhru 1923. potpuno se otela kontroli i izazvala je opću katastrofu. Američki dolar - od završetka rata najpouzdanija valuta u Njemačkoj - 1914. vrijedio je 4,20 maraka, krajem rata porastao je na 14 maraka, krajem 1920. stajao je 65 maraka, da bi u siječnju 1922. dosegao iznos od 17.972 marke, a u studenom 1923. vrtoglave 44,2 milijarde maraka. Što su tako nepojmljivi iznosi značili običnim ljudima koji su živjeli od svojih skromnih ušteđevina, slikovito pokazuje sudbina starijega, dobro obrazovanoga građanina Berlina, kojem bi njegova ušteđevina od 100.000 maraka u nekim drugim vremenima osigurala sasvim udobnu mirovinu, ali je sada taj iznos bio dovoljan tek za kupnju karte podzemne željeznice. Kupio je tu kartu, vozio se gradom i po povratku zaključao u svoj stan, gdje je umro od gladi.

Nigdje u poslijeratnoj Europi nije stvorena zemlja "kakvu zaslužuju heroji”. Ožalošćene udovice, djeca bez roditelja i osakaćeni vojnici lutali su s gladnima, nezaposlenima i siromasima u gradovima i selima širom kontinenta. Rat je iza sebe ostavio osam milijuna invalida koji nisu mogli preživjeti bez državne potpore. Samo u Njemačkoj bilo je preko pola milijuna ratnih udovica i milijun siročadi. Od 650.000 teških ratnih invalida bilo je 2400 slijepih, 65.000 izgubilo je ruku ili nogu, a preko 1300 bivših vojnika izgubilo je ili obje ruke ili obje noge. Medicina je napredovala tijekom rata, ali kirurgija nije mogla zaliječiti tako strašne rane. Nisu samo tijela bila osakaćena, nego su oštećeni i umovi. Bivših vojnika koji su traumatizirani ratnim iskustvima bilo je oko 313.000 u Njemačkoj i 400.000 u Britaniji. Mnogi se nikada nisu oporavili te su podnosili neadekvatno psihijatrijsko liječenje i nerazumijevanje javnosti. Ratni invalidi bili su suočeni s ekonomskim teškoćama i društvenom diskriminacijom. Poslodavci

su odbijali fizički hendikepirane radnike, dok se psihološki oštećene bivše vojnike doživljavalo kao “histerike” ili ih se sumnjičilo da simuliraju bolest kako bi se dokopali mirovine.

Ugledna britanska socijalistkinja i pacifistkinja Ethel Snowden (njezin muž Philip postao je 1924. prvi laburistički ministar financija) slikovito je opisala društvenu bijedu Beča neposredno nakon rata: “Uniformirani časnici prodavali su ruže u kavanama. Krhke žene u iznošenoj odjeći prosile su sa svojom djecom na ulicama. Na glavnim ulicama rasla je trava. U trgovinama nije bilo kupaca... Na burzi rada su tisuće muškaraca i žena stajale u redu i čekale na svoju naknadu za nezaposlenost... Otmjeni liječnici su u ambulantama i bolnicama bili suočeni sa zakržljalom djecom čija je koža bila puna otvorenih rana, praktično bez lijekova, bez sapuna, bez sredstava za dezinfekciju.”

U Istočnoj Europi situacija je bila neusporedivo gora. Stotine tisuća izbjeglica bježale su pred Ruskima građanskim ratom i kamo god da bi došli, nisu nailazili ni na kakvu perspektivu ni na dobrodošlicu lokalnog stanovništva koje se i samo borilo s velikim teškoćama. Razorena višegodišnjim borbama, Poljska je bila u užasnom stanju. Neposredno poslije rata polovina stanovnika Varšave primala je minimalnu naknadu za nezaposlene, širile su se bolesti, a u istočnoj Poljskoj umiralo se od gladi. Sir William Goode, čelnik britanske misije za pomoć Srednjoj i Istočnoj Europi, izvijestio je 1919.: “Zemlja je pretrpjela četiri ili pet okupacija od različitih vojski, a svaka ju je vojska temeljito opljačkala. Većinu sela spalili su Rusi tijekom povlačenja [1915.]. Zemlja godinama nije obrađivana... Stanovništvo se hrani korijenjem, travom, žirovima i vrijesom.” Ne začuđuju politički nemiri širom poslijeratne Europe, već činjenica da se u većini slučajeva nisu preobrazili u revolucionarne pobune.

Ljudi se nisu nosili samo s velikim materijalnim teškoćama,

nego i s emocionalnim gubicima. Poslije rata u kojem su sudjelovale velike vojske i trpjele goleme gubitke država je morala pronaći način na koji će obilježiti takvu magnitudu patnje.

Francuske obitelji htjele su da njihovi voljeni budu pokopani pored crkvi u rodnim selima. Vlada je popustila javnom pritisku i platila ekshumaciju i ponovni pokop oko 300.000 poginulih koje je bilo moguće identificirati. Iako je to bila logistički i birokratski komplicirana procedura, bila je moguća jer su Francuzi pogibali na teritoriju vlastite zemlje. U drugim državama nešto slično nije bilo izvedivo. Mrtve je valjalo komemorirati na mjestu gdje su poginuli. Pobjednici i poraženi pokapali su se odvojeno. Francuzi primjerice nisu mogli podnijeti pomisao da njihovi voljeni počivaju pored Nijemaca. Tamo gdje su Nijemci bili pokopani uz Francuze i Britance, bili su ekshumirani i pokopani na zasebnim grobljima. Uspostavljena su ratnička groblja. Svaka zemlja unificirala ih je na svoj način i u pravilu su bila smještena u blizini nekadašnjih bojnih polja. Groblja su simbolizirala besmrtni heroizam i žrtvovanje za naciju. Obraćala su se pučkoj sentimentalnosti u pokušaju da dokažu kako žrtve nisu bile uzaludne i kako će pali uskrsnuti u prisutnosti Boga. Na britanskim vojničkim grobljima s pomno uređenim travnjakom gdjegod se u beskrajnim bijelim nizovima identičnih nadgrobnih obilježja moglo naići na vojnika kojega nije bilo moguće identificirati, s natpisom "Poznat Bogu”. Pokapanje neznanog vojnika u državno svetište postala je najvažnija svečanost nacionalnoga kolektivnog žalovanja. S neviđenom pompom i ritualom Francuzi su 1920. pokopali “Neznanog junaka” u podnožje Slavoluka pobjede u Parizu, a Britanci u Westminsterskoj opatiji u Londonu. Italija, Belgija i Portugal ubrzo su se ugledali na te primjere.

Nacionalne komemoracije vojnika palih na Zapadnoj fronti nije bilo moguće ponoviti na istoku. U Rusiji nije podignut nijedan

spomenik posvećen Prvom svjetskom ratu. Tamo je iz rata, bez prekida, proizišla revolucija, iz koje je pak proizišao građanski rat s još strašnijim gubicima. S pobjedom boljševizma herojski mit Građanskog rata zasjenio je Prvi svjetski rat, na koji se gledalo kao na sukob grabežljivih imperijalističkih sila. Ideologija je nametnula brisanje Prvog svjetskog rata iz kolektivnog pamćenja.

Nešto slično osjećaju nacionalnog jedinstva u sjećanjima na pale kakvo su njegovale pobjedničke zapadne sile nije bilo moguće očekivati u poraženim zemljama, u kojima rat nije izazvao samo podjele, vojni poraz i golem gubitak života, nego napose i političke poremećaje i ideološke sukobe. U Njemačkoj je državni spomenik poginulima otkriven tek 1931. u Berlinu (premda su mu prethodili mnogi lokalni spomenici). Značenje sukoba i njemački poraz bili su predmet odveć ogorčenih rasprava koje su onemogućile jedinstvo u sjećanjima na rat. Na jednom kraju emocionalnog spektra nalazili su se pacifizam, žal i užasnutost nad gubicima, dirljivo utjelovljeni u skulpturi Käthe Kollwitz koja prikazuje roditelje kako žale za poginulim sinom. Zamišljena je za vrijeme rata, dovršena desetljeće poslije i smještena na groblju u Belgiji. Na suprotnom kraju spektra stajali su osjećaj nacionalnog poniženja i bijes zbog poraza i revolucije, s neizostavnim slavljenjem ratnoga heroizma, ali i nadom u nacionalnu obnovu i preporod. Tipični iskaz takva odnosa prema ratu bio je “mit Langemarcka”. Pored tog flamanskog sela, s imenom koje ima njemački prizvuk, poginulo je ujesen 1914., u uzaludnoj bici s Britancima, između 20 i 25 tisuća na brzinu sakupljenih i loše obučenih mladih njemačkih dragovoljaca. Njemačka propaganda toj je besmislenoj pogibiji podarila legendarni status i prikazivala je kao demonstraciju onakva žrtvovanja i junaštva omladine kakvo je nužno za nacionalnu obnovu. Mit poginulih bio je u Njemačkoj žarište ideoloških rasprava koje su tridesetih godina okončane na najgori mogući

način.

Strahote rata mnoge su ljude uputile na pacifizam. “Rat me preobrazio u protivnika rata”, rekao je njemački socijalist i dramatičar Ernst Toller povodom sukoba koji je opisao kao “katastrofu Europe, ljudsku kugu i zločin stoljeća”. Užasnuta smrću i patnjom i neutješna zbog gubitka zaručnika, brata i dvojice prijatelja, engleska spisateljica Vera Brittain postala je pacifistkinja, socijalistkinja i uporni borac za prava žena. U Francuskoj je Madeleine Vernet, koja je prije rata vodila sirotište, osnovala Žensku proturatnu ligu, koja je uživala podršku feministkinja, socijalista i komunista. U mnogim su dijelovima Europe ideali mira i dokidanja nejednakosti imanentne kapitalističkoj konkurenciji nailazili na simpatije. Idealistički pacifizam ostao je ograničen na manjinu. Većina vojnika koji su se vratili kući nisu bili pacifisti. Oni su se borili i, ako bi to nalagale potrebe ili domoljubna dužnost, borili bi se opet. Ipak, i oni su htjeli mir, sigurnost, povratak u normalnost i bolju budućnost bez rata. Htjeli su se vratiti svojim imanjima, radnim mjestima, selima, gradovima, napose svojim obiteljima. Bila je to najuobičajenija reakcija, zasigurno u Zapadnoj Europi. Ljudi su na raznolike načine pokušavali obnoviti svoje živote koje je taj strašni sukob potpuno poremetio. Strava koju su ostavili iza sebe učvrstila je njihovo uvjerenje da se rat više nikada ne smije dogoditi.

Prvaci kontrarevolucije

Uzalud. Nisu se svi tako osjećali. Europski sukob ostavio je iza sebe potpuno drugačije i suprotstavljeno nasljeđe, ono koje je slavilo rat i prigrlilo nasilje i mržnju. Za mnoge rat nije završio u studenom 1918. Kulturni šok poraza, revolucije, pobjede

socijalizma i paranoični strah od “crvenog terora” koji su širili izbjeglice iz Ruskoga građanskog rata pothranjivali su mentalitet brutalnosti: ubijanje i sakaćenje onih koje se smatralo odgovornima za propast doživljeni su kao dužnost, potreba i zadovoljstvo, riječju, kao normalan način života.

Nove i zastrašujuće razine političkog nasilja karakterizirale su veći dio poslijeratne Europe. Sjeverozapadna Europa nije bila iznimka, što dokazuju nasilja u Irskoj od 1919. do 1923., tijekom borbe za neovisnost o britanskoj vlasti, kad su se zbivala etnički motivirana ubojstva, samovolja i brutalnost britanskih paravojnih postrojbi (“Black and Tans”), koji će kulminirati u kratkotrajnom ali krvavom građanskom ratu 1922. i 1923. **[**Crno-smeđe (zapravo crno-svijetlosmeđe) postrojbe. “Tan” je i danas u Irskoj uvredljiv naziv za Britanca, (op. prev.)**]**

Neuspjeli “Uskršnji ustanak” protiv britanske vlasti 1916. bio je brzo ugušen, ali su nakon njega nastupile kontraproduktivne brutalnosti protiv zatvorenika i pogubljenja ustaničkih vođa koji su iza sebe ostavili trajno ogorčenje. Započeo je gerilski rat za neovisnost, koji je od 1919. Irska republikanska armija (IRA) vodila osobito okrutno. Britanci su odgovorili angažmanom svojih *crno-smeđih* postrojbi, nazvanih po improviziranim uniformama, djelomice tamnozelenim (zapravo nisu bile crne) policijskim, djelomice smeđim vojničkim. Crno-smeđi su bili jačine oko 9000 vojnika. Bili su ojačani i s 2200 bivših časnika koji su činili Pomoćnu diviziju (britanskog) Irskoga kraljevskog redarstva i postali predmet osobite mržnje irskih nacionalista. Zvjerstva Crno-smeđih i Pomoćne divizije, silovanja, mučenja, ubojstva i paljenje kuća osumnjičenih ustanika temeljito su otrovali anglo-irske odnose u nastupajućim desetljećima. Čak je i Oswald Mosley, koji će deset godina poslije postati vođa Britanske unije fašista, bio zgađen njihovim postupcima. Nasilje Crno-smeđih bilo je bolesno i

ostalo je trajna mrlja na britanskoj povijesti.

Irska je bila iznimka u Sjeverozapadnoj Europi, iznimka i u samom Ujedinjenom Kraljevstvu. Britanska vlada na Irsku je uvijek gledala kao na svojevrsnu koloniju s kojom treba postupati drugačije nego s drugim dijelovima Britanskog otočja. Ispadi represivnog nasilja bili su inače namijenjeni britanskim kolonijalnim posjedima (poput pucanja britanskih postrojbi pod zapovjedništvom generala Reginalda Dyera na nekoliko stotina nenaoružanih demonstranata u Amritsaru u travnju 1919., u vrijeme kad je borba za neovisnost Indije pod vodstvom Mahatme Gandhija stjecala podršku). Kod kuće, u samoj Britaniji, poslijeratni nemiri nikada nisu postali ozbiljna revolucionarna prijetnja. Paravojne postrojbe upotrijebljene su u Britaniji i Francuskoj u slamanju štrajkova 1919. i 1920., ali je država obuzdala socijalna i politička nezadovoljstva koja nisu uspijevala steći revolucionarni zamah. Paravojna mobilizacija izazvat će značajnu zabrinutost tek deset godina poslije u Francuskoj, ali u drugačijim okolnostima. Ona nikada neće postati prijetnja britanskom političkom poretku.

Južna Europa bila je nešto drugo. U okolnostima rastućeg političkog nasilja u Italiji su 1922. na vlast došli fašisti, a sljedeće godine u Španjolskoj je uspostavljena vojna diktatura. Na jugoistočnoj periferiji Europe ekstremno nasilje prethodilo je Prvom svjetskom ratu. Deportacije i pokolji stotina tisuća Armenaca, koji su 1915. dosegli vrhunac, nastavili su se i u poslijeratnim godinama. Najveći pokolj zbio se kada su Turci u rujnu 1922., nakon tri godine grčke okupacije, ponovno zauzeli multietničku egejsku luku Smirnu (danas Izmir) na zapadnim obalama Turske. Zapalili su dijelove grada u kojima su živjeli Grci i Armenci i masakrirali ih u tisućama. Endemično nasilje u toj regiji smirilo se 1923. kada su okončani pogubni pokušaji Grčke da svoj teritorij proširi na zapadnu Tursku. Ugovor u Lausannei, sklopljen

iste godine, potvrdio je razmjenu stanovništva (zapravo protjerivanje), najveće prije Drugog svjetskog rata, kao i uspostavu nove turske republike. Bio je to prvi međunarodno odobreni slučaj velikog etničkog čišćenja. Preko milijun Grka (mnogi su već pobjegli iz Anadolije prethodne godine) protjerano je iz Turske, a oko 360.000 Turaka iz Grčke.

Epicentar novoga i ekstremnoga kontrarevolucionarnog nasilja, strašnijeg od svega viđenog još od 17. stoljeća i Tridesetogodišnjeg rata, nalazio se nedvojbeno u Srednjoj i Istočnoj Europi. Podvrgnuti brutalnostima ovdje nisu bili samo vojnici, koji su se vratili iz dugotrajne izloženosti ubijanju, navikli na krvoproliće i patnje, već čitava društva. Politika spaljene zemlje i deportacije civila bile su sastavni dio ratovanja na Istočnoj fronti. Također, ovdje borbe nisu okončane u studenom 1918., već su nastavljene u surovim pograničnim sukobima u Poljskoj, napose u Ruskom građanskom ratu, strahoti čiji su učinci u valovima uzdrmali Istočnu i Srednju Europu.

Sprečavanje širenja boljševizma u njihove zemlje bio je presudni motiv kontrarevolucionara. Neki su spremno sudjelovali u protuboljševičkim kampanjama na Baltiku i drugim područjima. No to nasilje nije bilo puka reakcija na događaje u Rusiji. Lijevi revolucionari koji su se pojavili u područjima poraženih Centralnih sila svugdje su se suočili s otporom. Naoružane paravojne organizacije jačale su u političkom kaosu. Njihovi vođe bili su u pravilu veterani koji su iskusili pokolje na fronti, najčešće Istočnoj, tijekom Prvog svjetskog rata. Ono što je druge Europljane užasavalo za te je ljude predstavljalo uveseljavajuće iskustvo. Veličali su ubijanje i borbu doživljavali kao herojski čin. Kada su se vratili kući, zatekli su se u svijetu koji nisu razumjeli, u svijetu koji se, kako je rekao jedan od njih, “okrenuo naglavce”. Osjećali su se izdanima ili jednostavno nisu vidjeli budućnost u povratku

svakodnevnom, često vrlo osiromašenom, civilnom životu. Mnogi koji su se tako osjećali pronašli su sebe u rasističkom nasilju paravojne politike koja je bujala između istoka Njemačke i zapada Rusije te između Baltika i Balkana. Njemački *Freikorps* (koji je financirala država), najčešće pod zapovjedništvom časnika-aristokrata, privukao je između dvjesto i četiristo tisuća ljudi. **[** Dragovoljački korpus ili Dragovoljački zbor; izraz je zapravo kratica koja dolazi od njemačkih riječi *Freiwillige* - "dragovoljac" i *Korps* - "korpus", (op. prev.) **]** Upućivani su tamo gdje su pogranični sukobi, radikalni etnički nacionalizam, strah od boljševizma i iskonska mržnja prema Židovima pružali priliku za iskazivanje nasilničkih poriva.

Otprilike četvrtina od 225.000 demobiliziranih njemačkih časnika 1918., pretežno nižeg čina i malograđanskog porijekla, pridružila se nekoj od paravojnih postrojbi *Freikorps.* Tim putem krenuo je i veliki broj nezaposlenih bivših vojnika i bezemljaša, u nadi da će se dokopati kakve zemlje na istoku, a u međuvremenu se zadovoljiti onime što budu opljačkali. No veterani su zapravo bili u manjini u odnosu na aktiviste, koji su bili premladi da bi se borili u ratu, ali su posjedovali sličan mentalitet i bili su razočarani u mir. Bila je to "generacija ratne mladeži" odgojene na militarističkim vrijednostima i težnjama nacionalnoj slavi.

Novaci paravojnih postrojbi njegovali su - ili pokušavali obnoviti - ratno drugarstvo, "rovovsku zajednicu", muževnu povezanost i slijepo oduševljenje oružanom borbom. Prisjećali su se - ili su ih zamišljali - osjećaja zajedništva, domoljubne groznice i predanosti cilju koji je vrijedan borbe i pogibelji. Time je znatno uvećano njihovo ogorčenje spram onih koji su, u njihovim očima, zahtijevali goleme žrtve koje nisu donijele pobjedu i slavu, već poraz i poniženje. Još i veća bila je žeđ za osvetom koju su ti paravojni novaci osjećali spram onih koje su držali odgovornima za

izgubljene nacionalne teritorije i spram onih koje su držali odgovornima za stvaranje svijeta koji je bio negacija svih njihovih uvjerenja, svijeta koji su oblikovali nered, odsutnost autoriteta, nepravda, kaos (koje su prouzročili "Crveni”) i "ženskasta” demokracija. Njihov odgovor bio je ekstremno nasilan.

Nova plima nasilja nije raspolagala jasnom ili koherentnom ideologijom. Pohlepa, zavist, lakomost na materijalnu korist i želja da se nekome otme posjed odigrale su važnu ulogu. Samo nasilje više je dugovalo bjesomučnom aktivizmu nego promišljenoj viziji budućeg društva ili političkog poretka. No i to je zapravo bila ideologija, usmjerena, ne i nasumična, protiv revolucionarnih snaga - percipirale su se kao unutarnji neprijatelji - koje su prijetile uništenjem svih, njima tako dragih, vrijednosti.

Najistaknutiji unutarnji neprijatelji bili su komunisti, socijalisti i, napose, Židovi. Prvaci kontrarevolucije te su unutarnje neprijatelje percipirali kao jedne te iste. Kada su uvidjeli da Židovi igraju značajnu ulogu u revolucionarnim pokretima - Lav Trocki, među ostalima, u Rusiji, Béla Kun u Mađarskoj, Victor Adler i Otto Bauer u Austriji, Kurt Eisner i Rosa Luxemburg u Njemačkoj, kao i mnogi vođe kratkotrajne travanjske “sovjetske republike” u Münchenu 1919. - njihove fantazije bile su potvrđene, kao i izmišljotine iz predratne krivotvorine ruske policije, *Protokola sionskih mudraca*, o “svjetskoj židovskoj zavjeri” koja stremi uništenju europske kulture, morala i političkog poretka. Židovi su doista pozdravili Oktobarsku revoluciju kao osvit emancipacije. Polagali su velike nade u socijalističku budućnost bez diskriminacija i progona. Pridružili su se revolucionarnom pokretu u nerazmjerno velikom broju i zauzimali su značajne dužnosti u sovjetskoj upravi i policiji. Primjerice 75 posto kijevske političke policije (VČK) 1919. činili su Židovi. U Istočnoj Europi Židovi su identificirani s boljševizmom, iako većinom nisu uopće bili

revolucionari. Platit će stravičnu cijenu.

Bivši vojnici podlijegali su otrovnoj antisemitskoj propagandi koju su u postrojbama širile Centralne sile i Carska Rusija i koja je bivala sve intenzivnija kako je poraz postajao izvjestan. Kaotični uvjeti u poslijeratnoj Srednjoj i Istočnoj Europi pogodovali su porastu protužidovskog nasilja: “Židovi su svugdje omraženi”, zapisao je 1921. ruski sociolog. “Omraženi su neovisno o klasi, obrazovanju, političkom uvjerenju, rasi ili dobi.” Mržnju prema Židovima vidio je kao “jednu od najznačajnijih karakteristika ruskog suvremenog života, a možda i najznačajniju”. Građanski rat prouzročio je pokolj Židova, ponajviše u Ukrajini. U preko 1300 pogroma pobijeno je između pedeset i šezdeset tisuća Židova. Produljene ogorčene borbe između Poljaka i Ukrajinaca u istočnoj Galiciji prouzročile su protužidovsko nasilje u stotinama gradova, uključujući i Lavov, gdje je sedamdeset Židova ubijeno u velikom pogromu kad je poljska vojska u srpnju 1919. ušla u grad.

Protužidovsko nasilje bilo je široko rasprostranjeno i u Mađarskoj nakon pada kratkotrajnoga komunističkog režima Béle Kuna u kolovozu 1919. Slika intenzivne mržnje prema Židovima i njihove identifikacije s boljševizmom zorno je dočarana kroz primjedbe jedne inače rafinirane i šarmantne habsburške dame koje je 1919. zabilježila Ethel Snowden: “Ubila bih svakog boljševika koji bi mi pao šaka. I ne bih mu dopustila da umre lagodnom smrću. Pekla bih ga na laganoj vatri. Pomislite samo što su ti prljavi Židovi učinili našim najboljim ljudima. Oteli su moju odjeću i moj nakit! Neki odvratni mali Židovi zasigurno obuvaju moje lijepe bijele čizme na svoje ružne noge upravo ovog trenutka.” S takvim mentalitetom, zvjerstva protiv Židova u poslijeratnim mađarskim političkim poremećajima nisu bila iznenađujuća. U dijelovima zemlje zapadno od Dunava ubijeno je, prema izvještaju iz 1922., preko 3000 Židova.

Čak i u novoj Čehoslovačkoj Republici, svjetioniku demokratskih sloboda među državama nastalim na ruševinama Austro-Ugarske, bilo je pogroma. Studentski prosvjedi 1922. prisilili su Židova, rektora Sveučilišta u Pragu, da podnese ostavku. U Njemačkoj i Austriji nije bilo pogroma, no bilo je nasilničke antisemitske retorike koja je trovala ozračje i pridonijela ubojstvima Židova na visokim političkim dužnostima: 1919. Kurta Eisnera, premijera Bavarske, i 1922. Walthera Rathenaua, državnog ministra vanjskih poslova.

Kontrarevolucionarno nasilje nije znalo za granice. U svakom slučaju, znatno je prekoračilo revolucionarno nasilje protiv kojeg se, navodno, borilo. Od “crvenog terora” u Austriji je stradalo petero ljudi, do dvjesto u Njemačkoj i između četiristo i petsto u Mađarskoj. Žrtava kontrarevolucionarnog nasilja u Austriji bilo je najmanje 850. U gušenju bavarske “sovjetske republike” krajem travnja 1919. poginulo je 606 osoba, od toga 335 civila. U “bijelom teroru” u Mađarskoj, koji je nastupio nakon pada sovjetskog režima Béle Kuna, ubijeno je oko 1500 ljudi, najmanje tri puta više no što su pobili Crveni.

“Nema milosti. Ubijamo i ranjenike”, zapisao je jedan studentski dragovoljac nakon sudjelovanja u gušenju komunističkog ustanka u njemačkom Ruhrskom području 1920. “Zaklali bismo svakoga tko nam je pao u ruke... U našim srcima nije bilo ljudskih osjećaja”, zapisao je drugi mladi Nijemac, pripadnik paravojnih postrojbi koje su se 1919. borile na Baltiku. Rudolf Höss, koji će poslije, kao zapovjednik Auschwitza, rukovoditi industrijom masovnog ubijanja, sjećao se borbi na Baltiku kao neusporedivo strašnijih od svega što je iskusio tijekom Prvog svjetskog rata: “Nesuzdržano klanje i potpuno uništavanje” Baltik i Gornja Šleska, gdje su od 1919. do 1921. trajale ogorčene borbe Poljaka i Nijemaca, bili su poprišta masovnog stradanja.

Tamo su paravojne postrojbe vjerojatno ubile čak 100.000 ljudi.

Nasilje paravojnih postrojbi naglo se stišalo nakon 1923. Oni koji su bili u prvim redovima nisu međutim promijenili svoj karakter i svjetonazor, premda su se pokušali prilagoditi drugačijim okolnostima. Većina je pronašla novu priliku u fašističkim pokretima koji su tridesetih godina stjecali podršku širom Europe. U područjima endemičnog nasilja ono najgore tek će doći, što je u velikoj mjeri bila posljedica uspostave sovjetskoga komunizma u Rusiji.

Trijumf boljševizma

Bilo je neizbježno da se oni koji su ostali bez veleposjeda i imovine neće bez borbe pomiriti s Oktobarskom revolucijom iz 1917. Izbio je građanski rat s nezamislivim surovostima i krvoprolićem koji su trajali tri godine i progutali živote sedam milijuna muškaraca, žena i djece, što je četiri puta više od ukupnih ruskih gubitaka u Velikom ratu, a većina su bili civili. Od gladi i epidemija umro je podjednak broj ljudi koliko ih je poginulo u borbama ili zbog terorističke represije.

Ruski građanski rat sastojao se od niza ratova, međusobno jače ili slabije povezanih zajedničkim ciljem “Bijelih” kontrarevolucionarnih snaga da uguše novi sovjetski režim u začetku. Postojala je i međunarodna dimenzija. Bijele su vodili bivši visoki carski časnici i kozaci, podržani savezničkim postrojbama, oružjem i logistikom. Oko 30.000 čeških, američkih, britanskih, talijanskih i francuskih vojnika borilo se na strani Bijele armije u zapadnom Sibiru 1919. Saveznici su Bijele opskrbili streljivom čija je količina premašivala ukupnu sovjetsku proizvodnju te godine. Strana je podrška jenjavala i imala je manju

važnost no što je sovjetska historiografija Građanskog rata poslije tvrdila. Kada je rat počeo, a osobito tijekom 1919., ishod je bio neizvjestan. Krajem 1920. postalo je jasno da se boljševička vlast nad praktično čitavim golemim teritorijem bivšeg Ruskog Carstva uspjela održati. Posljednje faze Građanskog rata stopile su se s ratom koji je 1920. pobjedonosna Crvena armija vodila protiv poljske vojske maršala Józefa Pilsudskog. Poljaci su bili primorani na povlačenje iz Kijeva (koji je tijekom Građanskog rata desetak puta prelazio iz ruke u ruku), ali su Crvenu armiju u kolovozu snage Pilsudskoga zaustavile na prilazima Varšavi. Primirjem koje je sklopljeno ujesen 1920. utvrđene su poljsko-sovjetske granice i Poljska se znatno proširila na istok. Mirovni ugovor u Rigi iz ožujka 1921. potvrdio je tu granicu - bar do sljedećeg rata.

Antisovjetske kampanje dosegle su vrhunac tijekom 1919. pretežno u perifernim područjima bivšeg Ruskog Carstva. Ključ uspjeha Crvenih bila je njihova kontrola nad središnjim jezgrom Rusije, kao i superiorna organizacija, njihova bezobzirnost, ali i nejedinstvo njihovih protivnika. Nadzor nad velikim područjem omogućio je Crvenima pristup velikim rezervama ljudstva (mobiliziranog uz primjenu terora na selu) i hrane koja je surovo otimana od neprijateljski raspoloženog, ali prestrašenog seljaštva. Time je omogućeno veliko jačanje Crvene armije, koja je narasla s 430.000 vojnika u listopadu 1918. na 5.300.000 do kraja 1920. Koliko god loše opremljena, loše opskrbljena i katkad nedisciplinirana, velika masovna armija pod zapovjedništvom 75.000 carskih časnika uvela je željeznu disciplinu, borila se za obranu Revolucije i bila nadmoćna brojčano slabijim i nejedinstvenim Bijelim snagama. Popularnost sovjetske države naglo je opadala (nastala je na obećanjima zemljišne reforme u korist pretežno seoskog stanovništva), ali su boljševička nadmoć, zabrana opozicijskih stranaka i surovi teror protiv svakog tko je

pružao otpor značili da je pokoravanje bilo jedini izbor.

U svakom slučaju, Bijeli nisu ponudili socijalni program koji bi mogao konkurirati boljševicima. Vođe Bijelih, konzervativni ruski nacionalisti čiji je jedini cilj bio okretanje povijesnog sata unatrag, u predrevolucionarno razdoblje, nisu mogli računati na podršku neruskih nacionalista u perifernim regijama. Ukrajina je primjerice imala 32 milijuna stanovnika, većinom seljaka i grozničavih ukrajinskih nacionalista koje nije bilo moguće mobilizirati za stvar Velike Rusije. Osim što nisu posjedovali koherentni program, Bijeli su bili organizacijski slabiji od Sovjeta, nisu bili u stanju podići velike vojske, njihova komunikacija bila je slaba, a nisu razvili ni koordiniranu vojnu strategiju. Ishod Građanskog rata isprva nije bilo jednostavno predvidjeti. Crvenoj armiji trebale su tri godine ogorčenih i krvavih borbi prije negoli je osigurala neupitnu pobjedu. Ipak, bilo bi neobično da boljševici na koncu nisu prevladali.

Kada je Građanski rat završio, sovjetska ekonomija bila je razorena. Industrijska proizvodnja pala je za 66 posto u odnosu na 1913., a poljoprivredna proizvodnja za 40 posto. Politički problemi bili su također enormni. Početkom 1921. seljaci su stvarali zalihe svojih proizvoda, što je izazvalo nestašicu hrane i prosvjede industrijskih radnika u velikim ruskim gradovima - utvrdama boljševizma - protiv prisilnih mjera režima. U Moskvi i Petrogradu uvedeno je u veljači (sada po novouvedenom, gregorijanskom kalendaru) izvanredno stanje radi gušenja velikih štrajkova. Opasnost po režim dosegla je kritičnu točku kada su se u ožujku 1921. u Kronštatu, vojnopomorskoj bazi pored Petrograda, pobunili mornari koji su 1917. bili najžešći pristaše boljševizma. Režim je reagirao krajnje surovo. Trocki je upozorio pobunjene mornare da će ih “pobiti kao fazane” ako se ne predaju u roku od dvadeset četiri sata. Kada su mornari nastavili pružati otpor, Trocki je održao

riječ. Odlučujući juriš na Kronštat izvelo je 50.000 vojnika Crvene armije. Nakon borbi koje su trajale osamnaest sati pobuna je slomljena. Poginulo je preko 10.000 mornara i vojnika Crvene armije. Tisuće pobunjenika ustrijeljene su ili poslane u koncentracijske logore.

Ustanak svojedobno vatrenih pristaša duboko je potresao boljševičke vođe. Ako je pobuna u Kronštatu bila tek upozorenje, režim je bio suočen s neusporedivo opasnijim izazovima u pokušaju da zadobije podršku seljaštva, koje je činilo većinu stanovništva i čije je neprijateljstvo prema boljševičkoj zemljišnoj politici postalo akutno. Neposredno nakon Revolucije boljševici su legalizirali podjelu zemlje seljacima, ali su prisilna rekvizicija seoskih proizvoda tijekom Građanskog rata i rani pokušaji kolektivizacije izazvali buntovno nezadovoljstvo seljaštva. Kolektivi nisu bili produktivni i seljaci su namjerno sijali manje. Nasilno otimanje žita katkad je bilo toliko da ga nije preostalo ni za sjetvu. Zato je zimi s 1921. na 1922. nastupila glad. Seljačke pobune izbile su u mnogim regijama, praćene gadnim nasiljem protiv lokalnih boljševika. Lenjin je u seljačkim ustancima vidio veću prijetnju režimu nego što su to bili Bijeli u Građanskom ratu. Reagirao je masovnom upotrebom sile tijekom ljeta 1921. kako bi ugušio seljačke pobune. Tisuće su seljaka ustrijeljene, deseci tisuća poslani su u logore. Ali batina nije bila dovoljna. Sama prisila, kao što je već pokazao Građanski rat, nije mogla proizvoditi hranu.

Boljševici se nisu samo potpuno otuđili od većinskog sloja stanovništva, o čijoj suradnji su politički ovisili, već su im seljaci očajnički trebali zbog poljoprivredne proizvodnje. Režim se odlučio za dvolični preokret. Lenjin je kupio podršku buntovnih seljaka “Novom ekonomskom politikom” koja je inaugurirana na Desetom kongresu RKP(b)-a u ožujku 1921. Olabavljena je partijska kontrola nad poljoprivredom i uspostavljena djelomična

tržišna ekonomija, dok je zadržano državno vlasništvo nad svim značajnim proizvodnim granama, prometom, energetikom i vezama. Roba se pojavila na tržištu. Počeo je ekonomski oporavak, ali je u gradovima zavladalo ogorčenje spram profitera koji su bestidno zlorabili nove uvjete ponude i potražnje.

Do Lenjinove smrti 1924., ekonomija se oporavila. Režim je preživio najteža iskušenja. Usprkos teškoćama sada su svi dijelovi sovjetske države bili pod kontrolom boljševičke partije. Partijska organizacija, koju je iz centra strogo nadzirao generalni sekretar Josif Staljin, stvorila je sustav klijentelizma i korupcije kojim je kupovala odanost sve većeg broja dužnosnika i *aparatčika*. Broj birokrata učetverostručio se na 2,4 milijuna za četiri godine nakon Revolucije. Počeo je i priljev novih članova Partije, 1,5 milijuna do 1920. Dvije trećine bile su seljačkog porijekla i nadali su se boljem životu, što je boljševicima pomoglo u konsolidaciji vlasti i stjecanju određenog utjecaja na selu.

Početne idealističke težnje narodnom sudjelovanju u donošenju političkih, ekonomskih i društvenih odluka preko izabranih predstavnika u sovjetima, utemeljene na radničkoj kontroli nad proizvodnjom, valjalo je preformulirati pod pritiskom nužnosti. Komunizam će pričekati dok ne svane zora utopije. U međuvremenu će vlast u socijalističkoj državi biti isključivo u rukama avangarde proletarijata, komunističke partije. Svaka opozicija bit će žigosana kao “buržujska” ili "reakcionarna” i bit će uništena. “Buržoaska” zakonitost ne smije stajati na putu nemilosrdne likvidacije klasnih neprijatelja.

Teror je bio najvažnije oružje klasnog rata i suštinska karakteristika boljševičkog revolucionarnog projekta. “Neka bude potop buržujske krvi, što više krvi, što je više moguće”, zazivao je boljševički tisak 1918. “Mi moramo ohrabriti energiju i narodnu narav terora”, zapisao je Lenjin tog ljeta. Preusmjerivanje mržnje

seljaka, koji su očajnički težili komadu zemlje, prema *kulacima*, koji su se prikazivali kao eksploatatori, premda su bili tek neznatno boljestojeći seljaci, bila je dio strategije. Opisujući ih kao “krvopije koje su se obogatile na gladi naroda”, Lenjin je govorio o njima kao “bijesnim neprijateljima sovjetske vlasti” i “pijavicama koje sišu krv radnog naroda”, da bi se založio za “smrt svim kulacima”

Režim se 1922. osjetio dovoljno jakim da napadne religiju i uništi utjecaj Pravoslavne crkve. Lenjin je ohrabrivao “nemilosrdni rat” protiv klera. “Što više pripadnika reakcionarne buržoazije i svećenstva pobijemo, utoliko bolje”, rekao je. Već početkom njegova postojanja, u Sovjetskom Savezu nije bilo mjesta uobičajenoj zakonitosti, a državna sigurnosna policija, Čeka, stekla je neograničenu moć. “Čeka mora braniti revoluciju i uništavati neprijatelja iako njezin mač katkad može doći glave i nevinima”, objavio je njezin šef Feliks Dzeržinski. Bilo je to cinično uljepšavanje. Samovoljno zatvaranje, mučenja i ubojstva bili su opće mjesto. Koliko je ljudi stradalo od terora Čeke, nije poznato. Procjene navode broj od nekoliko stotina tisuća, uključujući zatvorenike i zatočenike logora. U zatvorima su metode mučenja bile silno jezive.

Suštinska obilježja boljševičke vladavine uobličena su već u Lenjinovo vrijeme. Sve što je uslijedilo bilo je dio kontinuiteta i logična posljedica, ne i poremećaj. Za Lenjinova života intenzivni politički, ideološki i osobni sukobi unutar sovjetske vrhuške bili su potisnuti. Kada je, nakon duge bolesti, umro početkom 1924., počela je ogorčena borba za vlast. Premda je to postalo vidljivo tek s vremenom, pobjednik je bio Josif Staljin. Pod njegovim vodstvom počela je sljedeća, još strašnija faza rane povijesti Sovjetskog Saveza.

Iako je europska desnica živjela u paranoičnom strahu od njega, ubrzo se pokazalo da se boljševizam ne može izvoziti. Sovjetski

vođe isprva su računali na širenje revolucije u Europi, ali su se tijekom Građanskog rata morali pomiriti da se to neće dogoditi. Lenjin je to shvatio najkasnije ujesen 1920. kada su Poljaci porazili Crvenu armiju ispred Varšave. Uvjeti u Rusiji bili su potpuno drugačiji nego u ostatku Europe. Već sama veličina te zemlje - najveće na svijetu i veće od ostatka Europe; protezala se duljinom od 8000 kilometara od istoka do zapada i preko 3000 kilometara od sjevera prema jugu - predstavljala je poseban izazov za vlast, odnosno političku kontrolu. Carska vlast do 1906. nije bila ograničena bilo kakvim ustavnim mehanizmima - što je bio jedini slučaj u Europi - a nakon toga tek lažnom ustavnošću. U Rusiji nije bilo elementarne zakonitosti ni predstavničkog sustava unutar kojeg bi se razvila pluralistička politika sposobna da provede postupnu reformu državnih institucija.

U odnosu na druge dijelove Europe građansko društvo u Rusiji bilo je slabo. Pojavio se mali sloj vlasničke srednje klase, a represija političkih protivnika stvorila je malu, ali radikaliziranu intelektualnu elitu. Usprkos brzoj modernizaciji koja je u velikim industrijskim središtima stvorila osiromašeni proletarijat Rusija je ekonomski bila vrlo zaostala zemlja u kojoj je seljaštvo - više od osamdeset posto stanovništva - živjelo u zadrugama, u ekonomskom ropstvu neofeudalnih veleposjednika i s osjećajem instinktivnog neprijateljstva spram države i njenih službenika. Nasilje, brutalnost i prezir prema ljudskom životu bili su duboko ukorijenjeni u tom društvu. Rusko seljaštvo, kako je točno primijetio Lenjin, bilo je revolucionarna klasa, ali bez osjećaja za vlasništvo i poredak. Nigdje u Europi koliko u Rusiji, čak i ako uzmemo u obzir seljačku antipatiju prema veleposjednicima u mnogim dijelovima kontinenta i buntovne sklonosti poljoprivrednih radnika u nekim područjima Španjolske i Italije. Rusija je nudila savršene društvene, ekonomske, političke i ideološke preduvjete za

fundamentalni revolucionarni preobražaj kakav je bio neponovljiv bilo gdje drugdje i prije nego što je Prvi svjetski rat radikalizirao okolnosti u kojima je zbrisan carizam.

Nakon Građanskog rata Sovjetska Rusija postala je neka vrst stranog tijela, odvojena od glavnih tokova europske politike, okrenuta sebi i podvrgnuta brutalnom unutarnjem nasilju koje će u narednim godinama pratiti izgradnju sovjetske države i modernizaciju ekonomije. Milijun ili više emigranata, najčešće pristaša carističkog režima, širilo je jezive priče o Sovjetskoj Rusiji u europskim glavnim gradovima i pothranjivalo antiboljševičku histeriju koja se širila kontinentom. Boljševizam je postao strašilo kojeg se trebalo plašiti, koje je trebalo psovati i poslužio je kao negativno žarište konzervativne i radikalno desne politike.

Kada su vođe savezničkih zemalja na Versailleskoj konferenciji 1919. donosili odluke kojima su iznova crtali kartu Europe, Rusija je na stanoviti način bila nepostojeći entitet. Vojno su podržavali pokušaj uništenja boljševizma i nisu htjeli priznati Sovjetsku Rusiju. Stoga nisu imali izbora nego da neugodno pitanje uređenja europskih istočnih granica ostave otvorenim.

Veliko prekrajanje

Kada je nova karta Europe poprimila oblik, izgledala je potpuno drugačije od karte iz 1914. Četiri carstva - rusko, osmanlijsko, austrougarsko i njemačko - nestala su (premda je nova njemačka republika zadržala naziv “Reich”, simbol povijesnog Njemačkog Carstva u Europi koje seže u doba Karla Velikog). Njihova propast kulminirala je u kataklizmičkom pomaku u političkoj strukturi Srednje, Istočne i Južne Europe i dovela do stvaranja novih nacionalnih država (uključujući i Tursku 1923.).

Zadaća stvaranja novog europskog poretka bila je u rukama četvorice vođa velikih pobjedničkih sila: predsjednika SAD-a Woodrowa Wilsona, francuskog premijera Georgesa Clemenceaua, britanskog prvog ministra Davida Lloyda Georgea i predsjednika talijanske vlade Vittorija Orlanda. Izazov s kojim su se suočili kada su u siječnju 1919. doputovali u Pariz, kako bi započeli s radom, bio je nezavidan. U duhu Wilsonova idealizma, iza kojeg je proračunato stajala namjera da SAD uspostavi globalnu ekonomsku dominaciju i da uredi poslijeratni svijet na američku sliku i priliku, prihvatili su se neostvarivih ambicija. Jedna od njih bila je uspostava okvira koji će Europu spriječiti da potone u još jedan rat, i to osnivanjem Lige naroda koja je trebala jamčiti kolektivnu sigurnost i međunarodni mir.

Bio je to plemeniti ideal. Poslije osnivanja u siječnju 1920., Liga je, sa sjedištem u Ženevi i s četrdeset osam država članica, tragala za načinom na koji će unaprijediti međunarodnu suradnju, zaštititi etničke manjine i učiniti sve što je moguće u rješavanju humanitarne krize u Srednjoj i Istočnoj Europi. Najvažnija od svega bila je njena posvećenost održanju poslijeratnog međunarodnog poretka. Pokazat će se da je to bila zaludna nada. Liga nije raspolagala vojnom moći kojom bi intervenirala, a zamisli o međudržavnoj instituciji koja bi efektivno štitila kolektivnu sigurnost bile su iluzorne. Iako je zamišljena kao istinski svjetska organizacija, Liga je svedena na isključivo europski pothvat kojim su dominirali interesi Britanije i Francuske. Wilsonovi politički protivnici u SAD-u potrudili su se da Amerika, koja je trebala postati njezin najvažniji faktor i oslonac, uopće ne postane član Lige.

Središnji Wilsonov ideal, koji je obilježio odlučivanje u Parizu, bilo je “samoodređenje”. Izraz je bio podložan raznolikim tumačenjima, čime je Wilson zapravo bio zadovoljan, između

ostalog i zato što su implikacije samoodređenja bile nepodnošljive po održavanje kolonijalne vlasti velikih imperijalnih sila Britanije i Francuske. Po Wilsonu, samoodređenje je u suštini značilo vladavinu utemeljenu na narodnom suverenitetu, dok se do prava na vlastitu državu trebalo stići postupnom evolucijom, a nipošto revolucionarnim nasiljem.

U užasnim okolnostima poslijeratne Europe samoodređenje je pak doživljeno kao revolucionarni koncept i neposredni zahtjev, a nikako dugoročna težnja. Zapravo su boljševici prvi primijenili načelo samoodređenja, ali iz pukih taktičkih razloga. Njihova podrška nacionalističkim pokretima smjerala je slabljenju i uništenju multietničkih carstava u Europi i, dugoročno, slabljenju i uništenju imperijalizma. “Kada pravo na samoodređenje dođe u sukob s hijerarhijski višim pravom, a to je pravo radničke klase na vlasti da konsolidira tu vlast”, tada “pravo na samoodređenje ne može i ne smije postati prepreka radničkoj klasi u ispunjenju njezina prava na diktaturu”, tvrdio je Staljin. Bilo je više nego očito daje “pravo na nacionalno samoodređenje” u novonastalom Sovjetskom Savezu bilo potpuno podređeno centralističkoj vlasti boljševičke države.

Vizije samoodređenja na kojima su se temeljile odluke Versailleske konferencije 1919. (na koju Sovjeti nisu ni pozvani) bile su u potpunoj suprotnosti s boljševičkim tumačenjem tog načela. Za državnike u Versaillesu samoodređenje je bilo okvir za svijet utemeljen na liberalnoj demokraciji, vlasti proizišloj iz narodne volje u državi koja počiva na narodnom suverenitetu. No najveći problem krio se u činjenici da se upravo na najnemirnijim područjima kontinenta težnja narodnom suverenitetu temeljila na etničkom nacionalizmu. Nadalje, na velikom dijelu teritorija bivših carstava živjelo je nekoliko etničkih nacija i *sve*su zahtijevale teritorije, resurse i političko predstavništvo. U državama Zapadne

Europe (i u SAD-u) država je s vremenom formirala naciju, a odnos prema državnim institucijama postupno je formirao nacionalnu svijest. U Srednjoj, Istočnoj i Južnoj Europi nacionalna svijest proizišla je pak iz zahtjeva nacija, koje su oblikovali etnos, jezik i kultura, ne bi li se tek uspostavila država koja bi - u pravilu ekskluzivistički - zastupala interese takve nacije. Je li načelo samoodređenja bilo moguće pomiriti s konkurentskim pretenzijama na nacionalnu državu?

"Velikoj Četvorici" bilo je otpočetka jasno da kompleksna etnička slika Srednje i Istočne Europe čini neprimjenjivim načelo nacionalnog samoodređenja. Mirotvorci su učinili najbolje što su mogli i preostalo im je nadati se da će s vremenom etničke razlike biti prevladane nacionalnim jedinstvom i konsolidacijom funkcionalne nacionalne države. Kako god da su odredili nove europske granice, one bi u svakom slučaju obuhvaćale velike etničke manjine čija su prava trebala biti zaštićena (tako je zamišljeno) upućivanjem žalbe Ligi naroda. Nijedna od novih država (osim male, etnički njemačke Austrije) nije bila etnički homogena. **[**Ni Austrija nije etnički homogena. U Koruškoj i Gradišću žive etnički Slovenci, odnosno Hrvati, (op. prev.)**]** Tri i pol milijuna Mađara zateklo se izvan Mađarske, pretežno u Rumunjskoj, dok su čehoslovačke granice obuhvatile tri milijuna Nijemaca. Kada su nove granice konačno utvrđene, one nisu počivale na samoodređenju etničkih grupa, nego na pokušaju da se nečiji teritorijalni zahtjevi održivo zadovolje na račun nekog drugog te da se tim pokušajem u što većoj mjeri umanje moguće napetosti i neprijateljstva.

Opasnih teritorijalnih sporova bilo je gotovo svugdje. Pretenzije koje su se temeljile na etničkom principu nisu mogle biti drugačije nego sumnjive i služile su kao (često prozirna) krinka za teritorijalne ambicije iza kojih su stajali ekonomski, vojni ili

strateški razlozi. Sporovi između Grčke, Bugarske i Srbije (svaka je htjela dio Makedonije), **[** Taj je spor razriješen Drugim balkanskim ratom i nije bio aktualan nakon Prvog svjetskog rata. (op.prev.)**]** između Grčke i Italije (u Albaniji), između Rumunjske i Mađarske (obje su pretendirale na Transilvaniju) ili između Poljske i Njemačke (zbog Šleske) obrazlagali su se ritualnim pozivanjem na načelo samoodređenja, ali nisu bili ništa drugo nego tradicionalne težnje teritorijalnom uvećanju. Neke pretenzije nisu stajale ni u kakvoj vezi s načelom samoodređenja. U njih su spadali talijanski zahtjevi na Južni Tirol s njemačkom etničkom većinom, na slavenski većinsku dalmatinsku obalu te na dijelove Male Azije u kojima su živjeli Grci i Turci. Zbog pitanja pripadnosti lučkoga gradića Fiume (danas Rijeka u Hrvatskoj) fašisti, koji su se tek pojavili na političkoj sceni, izazvali su veliki skandal, iako talijansko stanovništvo u gradu nije činilo većinu.

Pokušaj donošenja pravedne odluke u tim kompleksnim sporovima stavljao je Veliku Četvoricu u Parizu na muke. Neka umjetna rješenja bila su neizbježna. U nekim slučajevima - Čehoslovačka i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. Jugoslavija) - bilo je dovoljno priznati realnost nastalu nakon propasti carstava u Prvom svjetskom ratu. U drugim slučajevima nagrađivala se podrška Antanti tijekom rata ili se kažnjavao poraženi neprijatelj. Najveći dobitnik bila je primjerice Rumunjska, koja se udvostručila, uglavnom na račun Mađarske. U Srednjoj Europi Austrija, Mađarska i Njemačka bile su najveći gubitnici novog teritorijalnog poretka.

Razočaranje, bijes i pritajena mržnja gubitnika bili su snažniji od radosti dobitnika. U Italiji je groznica nastala zbog Rijeke pogodovala bijesnim nacionalistima. Protofašistički pjesnik Gabriele D’Annunzio, autor fraze o “unakaženoj pobjedi” kojom je htio reći da su Italiji uskraćeni zasluženi ratni dobici, od riječkog

slučaja napravio je vlastiti privatni pothvat. Sredinom rujna 1919. poveo je na brzinu sakupljenu paravojnu postrojbu u taj mali jadranski grad i držao ga pod bizarnom okupacijom sljedećih petnaest mjeseci. Ugovorom u Rapallu, koji su u studenom 1920. potpisale Italija i Jugoslavija, Rijeka je trebala postati slobodna država s kopnenom vezom s Italijom. No ostala je opsesija fašista, koji su jačali u Italiji, da bi je 1924. anektirao Benito Mussolini. **[**Rimskim ugovorom između Italije i Kraljevine SHS u siječnju 1924. podijeljena je Slobodna Država Rijeka tako da je sam grad pripao Italiji, a Kraljevini SHS sjeverna prigradska područja, (op. prev.)**]**

Koliko god da su teritorijalni sporovi proizišli iz rata, s kojima su se Velika Četvorica morala nositi, bili teški, u središtu njihove pozornosti i njihovih briga bila je Njemačka. Bili su suglasni da je Njemačka glavni krivac za rat. Invazija na Francusku (po drugi put u četrdesetak godina) i povreda neutralnosti Belgije koju su pratili zločini protiv civilnog stanovništva Velikoj Četvorici nisu ostavljale prostora za dvojbu o njemačkoj krivnji. Pitanje kažnjavanja i nadoknade za nepojmljive troškove rata uživalo je potpuni prioritet. Još važnija bila je uspostava jamstva da Njemačka više nikad ne bude u prilici gurnuti Europu u rat. Ako njemački militarizam i industrijska moć ne budu dovoljno oslabljeni, ponovno će ugroziti europski mir. S druge strane, važnost njemačke ekonomije za budućnost Europe bila je očita. Nadalje, slamanje Njemačke (inače vrlo popularna ideja u Francuskoj) moglo je značiti otvaranje prostora za širenje boljševizma u srce Europe.

Dodatni problem sastojao se u tome da većina Nijemaca nije poimala da je njihova zemlja vojnički poražena. U Njemačkoj tijekom četiri ratne godine doista nije bilo razaranja. U trenutku sklapanja primirja nijedan saveznički vojnik nije se nalazio na njemačkom teritoriju, dok su njemačke postrojbe u to vrijeme još

uvijek pod okupacijom držale Luksemburg i veći dio Belgije. Po povratku kući dočekane su sa zastavama i cvijećem. Prusko ministarstvo rata objavilo je neposredno nakon primirja kako se “naši sivomaslinasti heroji u *Heimat* vraćaju neporaženi”. To nije bila istina. Zabludu je pothranjivalo i Vrhovno zapovjedništvo Kopnene vojske, a u prosincu 1918. svojom joj je poznatom izjavom pridonio nitko drugi nego socijalistički kancelar Friedrich Ebert. Legendu kako su postrojbama na fronti radnički nemiri koje su potaknuli socijalisti zabili “nož u leđa” pustila je u optjecaj kontrarevolucionarna desnica i naišla je na plodno tlo.

Kada su početkom svibnja 1919. objavljeni saveznički uvjeti, šok koji je potresao Njemačku bio je teži od onoga kakav bi bio da je vojnički poraz bio očit. Uvjeti su bili teški, ali ne i onoliko teški kao oni koje je Njemačka nametnula Rusiji u ožujku 1918. mirom u Brest-Litovsku. Istodobno ih je francusko javno mnijenje, željno drakonskih kaznenih mjera, percipiralo kao odveć blage. Njemačka je izgubila trinaest posto svoga teritorija u Europi (uključujući i bogata poljoprivredna i industrijska područja na istoku) i oko deset posto svoga predratnog stanovništva od 65 milijuna. Ekonomski uvjeti oštetili su Njemačku, ali nisu bili nepopravljivi. Najveća šteta bila je političke i psihološke naravi: težak udarac nacionalnoj časti i ugledu.

Osjećaj poniženja produbljen je nametnutom obvezom demilitarizacije. Nekad moćna njemačka vojska, koja je 1918. još uvijek bila u stanju pozvati pod oružje 4,5 milijuna vojnika, svedena je na 100.000 ljudi, a opća je vojna obveza zabranjena. Ratna mornarica (čije su brodove i podmornice zaplijenili Saveznici ili su uništeni nakon primirja) umanjena je na 15.000 ljudi. Njemačkoj je zabranjeno držanje podmornica i ratnog zrakoplovstva.

Bijes zbog teritorijalnih gubitaka u Njemačkoj je bio beskrajan i

prevladavao je političke i ideološke podjele. Versailleski ugovor osuđen je kao pobjednički *Diktat* "Ne sumnjam da Ugovor treba podvrgnuti reviziji”, zapisao je 1920. diplomat Bernhard von Bülow. "Mi moramo upotrijebiti monstruoznost Ugovora i nemogućnost primjene njegovih odredbi kako bismo oborili čitav versailleski poredak.”

Bilo je nesumnjivo neobičnih odluka koje će postati problematične ako (kad) Njemačka ponovno postane moćna. Danzig (današnji Gdansk) bio je primjerice potpuno njemačka industrijska luka, a sada se zatekao okružen poljskim teritorijem i proglašen “slobodnim gradom” pod zaštitom Lige naroda, s tim da je Poljska u luci stekla trgovačke povlastice. Drugi potencijalni problem stvoren je u Saarlandu, području uz francusku granicu. Francuska je čeznula za Saarlandom zbog njegove industrijske važnosti i nalazistâ željezne rude i ugljena, premda je većinom bio naseljen Nijemcima. Francuskoj je prepušteno vlasništvo nad rudnicima, a sam Saarland stavljen je pod upravu Lige naroda za sljedećih petnaest godina, nakon čega je stanovništvo plebiscitom trebalo odlučiti hoće li pripasti Francuskoj, Njemačkoj ili zadržati *status quo*. Pitanje Rajnskog područja također je riješeno na problematičan način. Francuzi su očajnički težili jamstvima trajne sigurnosti i zalagali se za trajnu savezničku okupaciju gotovo čitavog njemačkog teritorija te za pomicanje njemačke zapadne granice na istok, na rijeku Rajnu. Morali su se zadovoljiti okupacijom Rajnskog područja, ograničenom na petnaest godina. Nijemci su bili nemoćni i ništa nisu mogli učiniti, ali osjećaj uvrijeđenosti nije iščeznuo. **[**Rajnsko područje, Porajnje, Rheinland, njemačko područje uz Rajnu, u užem smislu teritorij između lijeve (zapadne) obale Rajne, i njemačko-francuske i njemačko-belgijske granice. No pod Rajnskim područjem nerijetko se podrazumijeva i pojas uz desnu (istočnu) obalu Rajne koji

obuhvaća i Ruhrsko područje s gradovima Düsseldorfom, Duisburgom, Essenom i Dortmundom, kao i područja Kölna, Solingena, Bonna, Koblenza, Mainza i Wiesbadena. (op. prev.) **]**

I druge bolne amputacije njemačkog teritorija pogodovale su nacionalistima, koji su čekali svoje vrijeme i nadali se reviziji Versailleskog ugovora. Na zapadu su teritorijalni gubici bili relativno beznačajni. **[**Autor je smatrao suvišnim spomenuti povratak pokrajine Alsace-Lorraine Francuskoj, za koju je ta teritorijalna stečevina bila neupitna, (op. prev.)**]** Eupen-Malmedy, malo pogranično područje s njemačkom etničkom većinom, ustupljeno je Belgiji. Sjeverni dio Schleswiga, s danskom etničkom većinom, pripao je Danskoj. Gubici na istoku bili su bolni. Područje koje je pripalo Poljskoj i postat će poznato kao Koridor - obuhvaćalo je Posen **[**Danas Poznań u Poljskoj, (op. prev.)**]** i Zapadnu Prusku - odvojilo je Istočnu Prusku od ostatka Njemačke. Njemačko nezadovoljstvo zbog teritorijalnih gubitaka poraslo je 1922., kada je, nakon neodlučnog plebiscita, održanog usred vatrene i obostrane nacionalističke agitacije, industrijsko i rudama bogato područje Gornje Šleske također pripalo Poljskoj.

Ponajveći bijes izazvali su Članak 231. Versailleskog ugovora i njegove implikacije. Tim člankom, kolokvijalno nazvanim “klauzula ratne krivnje”, utvrđeno je da su Njemačka i njeni saveznici krivi za rat. Njegovo uvrštenje u Versailleski ugovor silovito je zahtijevalo javno mnijenje u Francuskoj i Britaniji i bilo je pravni temelj njemačke obveze plaćanja reparacija za ratnu štetu. Određivanje iznosa reparacija prepušteno je Savezničkom povjerenstvu, koje je 1923. utvrdilo iznos od 132 milijarde zlatnih maraka. Koliko god da je svota bila velika, bilo ju je u duljem razdoblju moguće otplatiti u obrocima bez sakaćenja njemačke ekonomije. Na koncu, veći dio tog iznosa uopće neće ni biti isplaćen. Reparacije zapravo i nisu bile ekonomski problem. Šteta

je bila politička. U sljedećem desetljeću reparacije će na njemačku politiku imati učinak malignog procesa, koji bi se povremeno smirivao, ali bi u pravilu poticao nacionalističku agitaciju i tako ugrožavao državno političko zdravlje. Reparacijski dugovi praktično su otpisani 1932., ali je tada Njemačka bila u krizi, a na djelu je bila nova, neusporedivo opasnija nacionalistička prijetnja.

Velika Četvorica bila su u pokušaju prekrajanja europskih granica suočena s velikim objektivnim poteškoćama. Trpjeli su i pritisak javnog mnijenja svojih matičnih zemalja. Nesretni kompromisi bili su neizbježni. Na koncu nisu stvorili okvir za trajni mir, već preduvjete za potencijalnu katastrofu u budućnosti. Kompromisi su iza sebe ostavili Europu koja je nalikovala na kuću od karata. Neko vrijeme novi će se poredak održati, iz jednostavnog razloga što se nije pojavila sila dovoljno jaka da ga uništi. Njemačka je bila postojani problem. Postane li opet vojnički jaka, kuća od karata će se srušiti. Pariški su mirotvorci obuzdali, ali nisu dokinuli sposobnost Njemačke da stvara probleme. Zaključili su da su militarizam, agresivni nacionalizam i žudnja za moći prouzročili rat, ali su ih ostavili uspavanim. Nisu ih likvidirali. Ni gubitak teritorija i ekonomskih resursa ni reparacije nisu bili dovoljni da zauvijek onemoguće Njemačku. Čak i nakon drastičnog umanjenja veličine i sposobnosti vojske i ratne mornarice njemačka vojna vrhuška ostala je netaknuta. Njemački vojni vođe, ekonomske i političke elite i značajni dijelovi stanovništva instinktivno su odbacivali i uvjete Versailleskog ugovora i novu njemačku demokraciju koja je te uvjete prihvatila. Ukratko, odbacivali su novi europski poredak. Kada nastupe povoljne okolnosti, poželjet će ga izmijeniti u korist Njemačke. Još neko vrijeme Njemačka će biti bespomoćna, poput ranjenog diva.

Krhka demokracija

Hvalevrijedno načelo obilježilo je odluke donesene u Parizu: želja da nova Europa postane kontinent demokracije, vladavine koja neće predstavljati interese neizabranih dinastija i veleposjednika, već volju naroda, iskazanu kroz višestranački sustav, slobodne izbore i parlamentarno odlučivanje. **[**U tom povijesnom i vremenskom kontekstu pojam demokracije svodio se na puko postojanje ustavnih mehanizama, primjerice parlamentarnih izbora. Nijedna tadašnja demokracija po svojem učinku na sudbinu građana, njihova prava, slobode i kvalitetu života ne bi zadovoljila elementarne demokratske kriterije s početka 21. stoljeća, (op. prev.)**]**

U prvim poslijeratnim godinama predstavnička parlamentarna demokracija postala je model vladavine u svim državama osim u Sovjetskom Savezu. Čak i na Kavkazu - regiji opterećenoj nacionalističkim sukobima - Gruzija, Armenija i Azerbajdžan težili su postati suverene republike prije nego što ih je tijekom Građanskog rata zauzela Crvena armija i uključila u Sovjetski Savez. Devet demokracija (Finska, Estonija, Latvija, Litva, Čehoslovačka, Jugoslavija, Poljska, Austrija i Mađarska) pojavilo se iz ruševina bivšeg Austro-Ugarskog i Ruskog Carstva. Slobodna Država Irska stvorena je 1922. kao demokratska republika kada je veći, južniji dio irskog otoka stekao efektivnu neovisnost o Britaniji (premda je formalno do 1949. Irska bila dominion britanske krune). Turska je postala republika s parlamentarnim ustavom godinu dana nakon rata za neovisnost, povlačenja savezničkih okupacijskih postrojbi i ukidanja osmanlijskog sultanata.

Europske države prihvatile su demokraciju djelomice i zato što su Velika Četvorica, napose predsjednik Wilson, inzistirala na

demokratskoj vlasti kao temelju nove Europe. Neovisno o tome i sam je rat na svoj način pridonio demokratizaciji, pojačavši pritisak za uspostavu demokratske vladavine - pritisak su artikulirali socijalisti, nacionalisti i feministkinje - unutar raspadajućih monarhijskih sustava. Ljudi su bili mobilizirani u velikom broju. Kad je rat završio, zahtijevali su promjenu, boljitak, udio u vlasti, nadu u budućnost. Naglo se proširila politička baza društva. Bio je to nezaustavljiv proces. Pravo glasa proširilo se svugdje i uključivalo je sve muškarce, a u nekim državama i žene, ali ne i sve žene u Britaniji i nijednu u Francuskoj (Senat je odbio prijedlog koji je stekao podršku u Zastupničkom domu). Političke stranke došle su u priliku mobilizirati znatno veći broj glasača. Broj britanskih glasača porastao je s osam milijuna 1884. na 22 milijuna 1918., a njemačkih s 14,5 milijuna 1912. na nešto manje od 36 milijuna 1919. Povećani potencijal mobilizacije masa stvorio je, dakako, i veću potencijalnu moć onih političkih pokreta koji su demokraciju htjeli dokinuti. Preusmjerivanje, oblikovanje i mobilizacija javnog mnijenja postali su nova i vitalno važna sastavnica političkog života. Tisak je također stekao novu moć. Dramatično su proširene mogućnosti manipulacije masama i promicanja nesnošljivosti i autoritarizma.

Radikalizacija politike oblikovala je prve nemirne poslijeratne godine. Raznolike stranke pojavile su se u svim zemljama i stjecale su podršku iz specifičnih dijelova stanovništva ili posebnih interesnih skupina. Stabilnost tipična za britanski politički sustav bila je rijetka.

Za parlamentarnu vlast borile su se liberalna (ubrzo će njihov položaj preuzeti laburisti) i konzervativna stranka. Po izbornom sustavu “tko je prvi - prolazi” u svakoj izbornoj jedinici mogao je postojati samo jedan pobjednik, što je onemogućilo pojavu malih stranaka i ojačalo stranačku disciplinu u parlamentu, pa su

koalicijske vlade bile iznimka, ne i pravilo (premda su koalicije *de facto* postojale između 1915. i 1922.). Kontinentalna Europa preferirala je proporcionalni sustav, koji je, u uvjetima velikog uvećanja izborne baze, dovodio do nepomirljivih parlamentarnih podjela i slabe izvršne vlasti. Spektar pluralizma obuhvaćao je komunističke i socijalističke, seljačke i nacionalističke, katoličke i protestantske, liberalne i konzervativne stranke.

Socijalizam je stekao veliku podršku radničke klase u industrijskim područjima, ali je svugdje bio nejedinstven jer je militantne dijelove radništva, nadahnute događajima u Rusiji, privukao komunizam.

U Srednjoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Europi većinsko seosko stanovništvo bilo je iznad svega zainteresirano za "agrarno pitanje” (Što je značilo preraspodjelu veleposjeda), pa su populističke seljačke stranke stekle široku, premda nestalnu i nestabilnu podršku. U pravilu bi se spajale s nacionalističkim strankama koje su predstavljale etničke grupe u novim nacionalnim državama i najčešće bi postale destabilizirajući faktor u područjima s velikim etničkim manjinama ili na spornim teritorijima. Demokracija se suočavala s velikim problemima osobito u novim državama, koje su u teškim ekonomskim okolnostima pokušavale izgraditi nacionalni identitet i uspostaviti stabilne institucije. U poslijeratnim godinama demokracija je u većini slučajeva preživjela izazove. Bila je ipak krhki poredak spram kojeg su moćne elite i ratoborni dijelovi mobiliziranih masa gajili neprijateljstvo.

Samo u ekonomski razvijenim zemljama Zapadne i Sjeverne Europe koje su pobijedile u ratu (Britanija i Francuska) ili su ostale neutralne (skandinavske zemlje, Nizozemska, Belgija **[**Belgija je bila neutralna sve do njemačkog napada i okupacije, nakon čega je sudjelovala u ratu na strani Antante. (op. prev.)**]** i Švicarska) pluralna demokracija bila je stabilan i široko prihvaćen sustav

vladavine. I u njima su poslijeratni društveni i ekonomski poremećaji bili ozbiljni i izazivali podjele, industrijske nemire i ratobornost radništva (pod utjecajem Oktobarske revolucije). No protudemokratske snage bile su relativno male i bilo ih je moguće obuzdati. Ne računajući Irsku, etničke manjine nisu vršile destabilizirajući pritisak. Čak i usred nemirne situacije u Irskoj, nakon stvaranja Slobodne Države 1922., postojao je konsenzus za uspostavu parlamentarne demokracije koji je doveo do stabilnog dvostranačkog sustava. S izuzetkom Francuske, gdje su manjine na krajnjoj ljevici i krajnjoj desnici odbacivale liberalnu demokraciju Treće Republike, postojeći oblik demokratske vlasti uživao je gotovo univerzalnu podršku. Krize legitimiteta nije bilo.

Najveći problemi nalazili su se drugdje. Parlamentarni sustavi u primjerice Grčkoj i Bugarskoj postojali su još u 19. stoljeću, ali nisu bili ništa drugo nego fasada koja je prikrivala klijentelizam i unutarnje sukobe političkih elita. Masovne pokrete zlorabile su i manipulirale tradicionalne i nedodirljive oligarhije i centri moći. Nasilje i represija bili su redovna pojava. Poslijeratne grčke vlade, destabilizirane katastrofalnim ratom protiv Turske u Maloj Aziji, bile su rastrojene ogorčenim sukobima između rojalista i Elefteriosa Venizelosa, kontroverzne ličnosti na čelu liberalne stranke i ključnog čovjeka grčke politike. Najjača politička grupacija, sa sve većim utjecajem na donošenje odluka, bio je vojni vrh. Državni udar antirojalističkih časnika izveden nakon poraza s Turskom primorao je 1922. kralja Konstantinosa I. na abdikaciju. Naslijedio gaje njegov sin Georgios II., koji je i sam svrgnut dvije godine poslije, ovoga puta nakon neuspjelog puča koji su pokušali rojalistički časnici, među kojima i budući diktator Ioannis Metaxas. U ožujku 1924. monarhija je ukinuta i Grčka je postala republika. Duboke su podjele potisnute, ali nisu nestale.

Najjača stranka u ratom iscrpljenoj i ekonomski uništenoj

Bugarskoj bio je Zemljoradnički narodni savez, koji je predstavljao sitne i srednje seljake (kojima je pogodovala agrarna reforma). Sljedeći po snazi bili su komunisti (partija je osnovana 1919.) i socijalisti. Vlada Aleksandra Stambolijskog, vođe Zemljoradničkog narodnog saveza, bila je represivna i korumpirana. Stambolijski je stekao jake neprijatelje, a najopasniji su bili vojni časnici. Godine 1923. bili su spremni na akciju koja će okončati demokratski eksperiment. Stambolijski je uklonjen i vojska je preuzela vlast.

Političke podjele i nasilje, koji su proizlazili iz klasnih sukoba i tradicionalnih plemenskih veza, bili su određujući sastojci demokratske farse u Albaniji (uspostavljenoj 1913.). Država je stvorena kao reakcija na ratnu okupaciju **[**Autor misli na balkanske ratove, (op. prev.)**]** i podjelu između susjednih zemalja - Grčke, Italije, Srbije i Crne Gore - da bi se zatekla u stanju velike nestabilnosti. Pojavile su se političke stranke, podijeljene po pitanju agrarne reforme i izrade ustava. Dominirali su interesi veleposjednika i vođa plemenskih klanova. Težište političkoga grupiranja bile su dvije ličnosti: Fan Noli, patrijarh Albanske pravoslavne crkve koji je završio Harvard, i Ahmed-beg Zogu, potomak jedne od najmoćnijih muslimanskih obitelji. Obojica, kao i njihovi pristaše, redovito su se služila mučenjem, ubojstvima i korupcijom. U političkom sustavu koji je nalikovao na neofeudalizam, a nipošto na demokraciju, Noli je potisnuo Zogua, koji je pred oružanom pobunom u lipnju 1924. pobjegao iz zemlje. Vratio se poslije šest mjeseci uz podršku vojske i stranih plaćenika, uklonio vladu i prisilio Nolija i njegove pristaše na bijeg. U siječnju 1925. preostali članovi parlamenta izabrali su Zogua za predsjednika republike sa sedmogodišnjim mandatom.

U Rumunjskoj je višestranački sustav u okviru ustavne monarhije postojao još od 1881., ali je nakon Prvog svjetskog rata država doživjela preobrazbu zbog golemog (dvostrukog) povećanja

teritorija. Parlament je ostao slab u odnosu na moćne vladajuće elite: aristokraciju, vojni vrh, visoki pravoslavni kler i gornje slojeve buržoazije. Agrarna reforma (potez iznuđen strahom od boljševizma), obuhvat etničkih manjina u novim granicama, socijalna pokretljivost i porast urbanog proletarijata izazivali su sukobe na različitim razinama i trajnu unutarnjopolitičku krizu.

Poslijeratni problemi njihovih nerazvijenih i pretežno agrarnih ekonomija, granični sporovi i teritorijalne pretenzije, kao i nacionalna pitanja, u tim su zemljama izazivali političke napetosti. Dijelovi stanovništva koji su tek stekli pravo glasa, a posebno neuko seljaštvo, podlegli su demagoškoj mobilizaciji i manipulaciji. Autoritarizam je neprikriveno vrebao ispod površine.

S podjednako velikim teškoćama suočavala se i Španjolska, čiju je ekonomiju, usprkos neutralnosti, potpuno poremetio Prvi svjetski rat. Potresena valovima štrajkova protiv vlasti, ali i same države kao takve, Španjolska kao da je bila na rubu revolucije. Da je sudjelovala u ratu, to bi se vjerojatno i dogodilo. I ovdje je ustavna monarhija, uspostavljena 1876., počivala na oligarhiji liberalnih i konzervativnih elita i parlamentarnom sustavu s vrlo ograničenim pravom glasa. Sve jači socijalistički pokret nakon rata je udvostručio svoje članstvo, ali je zbog izborne diskriminacije stekao tek nekoliko mandata. Moć vladajućih elita počela je slabjeti jer se njihova liberalno-konzervativna politička baza raspadala. Trideset Četiri vlade koje su se izmijenile od 1902. do 1923. pogodovale su nezadovoljstvu zbog nejakog i neučinkovitog parlamentarnog sustava. Vladajući krugovi uvidjeli su da država postaje preslaba da bi zaštitila njihove interese. S druge strane, protivnici države, prije svega radništvo, bili su preslabi da bi zbacili sustav, što je stvorilo pat-poziciju.

U Španjolskoj su se pojavile snage koje su se, proklinjući “slabosti liberalizma”, zalagale za “civilnu diktaturu” i likvidaciju

“boljševičke anarhije”. Zahtjevi za uspostavom jake vlade i obnovom poretka sjedinili su se sa strahom od revolucije, iz čega je nastala interesna koalicija koja će u rujnu 1923. podržati puč generala Miguela Prima de Rivere. Preuzeo je vlast uz podršku vojske, Katoličke crkve, veleposjedničke i poslovne elite i srednje klase. Puču je suprotstavljen slabašan pokušaj demoralizirane i podijeljene radničke klase da se organizira generalni štrajk. Uvedeni su izvanredno stanje s vojnim zakonima, cenzura tiska, jedna jedina stranka nacionalnog jedinstva i korporativna struktura radnih odnosa. Anarhosindikalne su organizacije zabranjene (što se svidjelo njihovim socijalističkim protivnicima) i neke su vodeće ličnosti opozicije zatvorene. Ipak, Primova diktatura bila je relativno blaga, a programom javnih radova čak je nakratko stvorila dojam prosperiteta. Primo je nadasve uspio privremeno obnoviti poredak. Većini Španjolaca to je bilo najvažnije. Malotko je žalio za nestankom demokracije koja je ionako bila lažna. Ljudi su bili ravnodušni. Na izvjesno vrijeme bio je to trijumf kontrarevolucije.

U zemljama nasljednicama Austro-Ugarske demokracija je bila nježan cvijet, posađen u nimalo plodno tlo. Otpočetka je trpjela nasrtaje snažnih društvenih grupa i populističkih (u pravilu nacionalističkih) snaga. Nekako je preživjela poslijeratnu krizu, ali se samo u Finskoj i Čehoslovačkoj pokazala trajnim uspjehom.

Neovisnost Finske proglašena je 1918., samo pet mjeseci nakon krvavog građanskog rata između Crvenih i Bijelih (s preko 36.000 poginulih), a parlamentarna demokracija utvrđena je ustavom iz 1919. Vlade su bile nestabilne (odražavale su ideološko suparništvo konzervativaca, socijaldemokrata, agrarnih stranaka i švedskih nacionalista), ali je odlučnost da se neovisnost sačuva od sovjetske prijetnje ojačala legitimitet nove države. Predsjednik republike (bio je to prvih godina neovisnosti Kaarlo Juho Ståhlberg) imao je velike izvršne ovlasti i odigrao je značajnu ulogu u očuvanju tek

uspostavljenog parlamentarnog sustava.

Unekoliko slična bila je Čehoslovačka u poslijeratnim godinama. Predsjednik republike (i njen osnivač) Thomas Masaryk bio je uvjereni demokrat, podržan od lojalne vojske i učinkovite uprave naslijeđene od Austro-Ugarske. Čehoslovačka ekonomija imala je jaku industrijsku bazu, koja ju je izvukla iz poslijeratne recesije. Masaryk je bio ključni faktor u očuvanju poretka kojem su prijetili razni klasni i nacionalni interesi artikulirani kroz više od dvadeset političkih stranaka. U prosincu 1918. i siječnju 1919. Masaryk je upotrijebio češke postrojbe da uguši pokušaje uspostave neovisne republike u Slovačkoj. U svibnju i lipnju 1919. pozvao je Saveznike upomoć, proglasio izvanredno stanje i poslao postrojbe pod zapovjedništvom francuskih časnika da oslobode Slovačku od invazije boljševičkih snaga iz Mađarske. Pokazao se sposobnim u imenovanju ministara koji su bili imuni na političke podjele i tako je smirio nemire koji su izbili u ljeto 1919. Vlada se poslužila izvanrednim stanjem da bi suzbila val štrajkova koje je organizirala prosovjetska frakcija socijalističke partije u studenom i prosincu 1920.

To je bila prekretnica. Nakon toga je čehoslovački parlamentarni sustav, isprva potresen, polako stjecao autoritet. Revolucionarna ljevica ostala je izolirana jer su ljudi htjeli mir i stabilan poredak. Stvorena je ravnoteža između interesa seljaka i industrijskog proletarijata, koji je u Češkoj bio veći nego u bilo kojoj državi nasljednici Austro-Ugarske i nije podržavao komuniste, nego parlamentarnu demokraciju. Političkom integracijom Slovaka i njemačke etničke manjine (koja je otrpjela različite oblike diskriminacije) separatističke težnje bile su oslabljene. Demokracija se postupno stabilizirala, premda potencijalne napetosti nisu dokinute, nego tek stavljene pod kontrolu.

U baltičkim državama Estoniji, Latviji i Litvi važnost novostečene neovisnosti i opća mržnja prema boljševizmu u susjednoj sovjetskoj državi privremeno su održale podršku parlamentarnoj demokraciji, usprkos nestabilnim vladama koje su zastupale agrarne interese i istodobno ograničavale djelatnost malih komunističkih partija. Demokracija je bila krhka i vlade su ovisile o snošljivosti vojnih vrhova (što neće potrajati) i nacionalističkih paravojnih organizacija.

U Jugoslaviji je parlamentarni sustav (sa srpskom dinastijom) utvrđen ustavom iz 1921. bio aranžman koji nije obećavao. Ustav je donesen tijesnom pobjedom centralista nad federalistima, a separatističke težnje otežavale su vladine napore u promicanju jugoslavenskog identiteta u zemlji s dvadesetak etničkih manjina i značajnim nesuglasicama između vodećih nacija, Srba, Hrvata i Slovenaca. Nova država borila se s jakim probugarskim paravojnim grupama koje su težile neovisnoj Makedoniji i protiv albanskih pobunjenika na Kosovu. Ponajviše joj je prijetilo hrvatsko nezadovoljstvo srpskom dominacijom. Jedinstveni identitet nije stvoren, ali su hrvatske separatističke težnje držane u šahu, premda s teškoćama. Slovenci su uvidjeli da su njihovi jezik i kultura ponajbolje zaštićeni u jugoslavenskoj državi, a druge etničke grupe bile su slabe i podijeljene. Talijanske ekspanzionističke ambicije pobudile su jugoslavenske osjećaje na jadranskoj obali.

Uz etničke podjele, Jugoslavija kao pretežno agrarna zemlja nije imala velik industrijski proletarijat, pa je Komunistička partija, zabranjena i progonjena od 1921., bila uglavnom beznačajna. Raznolike korumpirane interesne grupe koje su se okoristile agrarnom reformom podržavale su novu državu. Strukturna slabost parlamentarnog sustava, u kojem je proporcionalno predstavništvo stvorilo četrdeset pet političkih stranaka (odražavale su etničke i regionalne partikularne interese), dovela je do formiranja dvadeset

četiri vlade u osam godina, što je u konačnici jačalo položaj dvora, njegove korumpirane klijentele, vojske (i paravojnih organizacija) te policijskih službi. Ta će lažna demokracija opstati još izvjesno vrijeme.

Za razliku od neukorijenjenog i slabog osjećaja jugoslavenskog identiteta poljska nacionalna svijest bila je jaka već u devetnaestom stoljeću. Obnova poljske države 1918. nakon 123 godine podjele između Rusije, Pruske i Austrije i rat sa Sovjetskim Savezom - jednim od šest ratova za granice koje je nova država vodila od 1918. do 1921. - ojačali su nacionalno jedinstvo. Utjelovio ga je maršal Józef Piłsudski, slavljen kao spasitelj Poljske, a pridonijela mu je i antipatija koju je poljska većina gajila spram velikih i brojnih etničkih manjina. Jedinstvo će ustuknuti pred dubokim i oštrim podjelama u siromašnoj zemlji opustošenoj ratom i hiperinflacijom.

Političke podjele djelomice su slijedile linije etničkih podjela. Etničke manjine činile su trećinu poljskog stanovništva (u nekim područjima predstavljale su većinu): između ostalih, četrnaest posto Ukrajinaca, devet posto Židova, tri posto Bjelorusa i nešto preko dva posto Nijemaca. Njihove nacionalističke težnje neizbježno su stvarale napetosti i sukobe s agresivnim nacionalizmom poljske većine. Klasne razlike izazivale su podjednako intenzivnu političku polarizaciju. Agrarna reforma, u zemlji s velikim seoskim stanovništvom, bila je središnji prioritet za skupinu stranaka na nekomunističkoj ljevici, pa su 1925. poduzeti koraci u smjeru značajne preraspodjele zemljišnih posjeda (uz novčanu nadoknadu veleposjednicima). Blok desnih stranaka žestoko se protivio agrarnoj reformi, odlučan u obrani privilegija vlasničkih klasa.

Demokratski ustav donesen u Poljskoj 1921. pisan je po uzoru na francusku Treću Republiku, što je dovelo do slabe izvršne vlasti i fragmentiranog zastupničkog doma (Sejm) dvodomnog

parlamenta. Mnoštvo stranaka - seljačkih, radničkih i stranaka etničkih manjina - trgovalo je utjecajem. Najveće stranke bile su: Blok nacionalnih manjina (u kojem su interesi manjina bili suprotstavljeni), konzervativni Nacionalni demokrati (zastupali su interese veleposjednika, industrije i srednje klase koji su zahtijevali zaštitu od "stranog", posebno židovskog utjecaja), Seljačka stranka (njen prioritet bila je podjela veleposjeda) i socijalisti (htjeli su održati svoje uspjehe, primjerice osmosatni ratni dan, koje su postigli u gotovo revolucionarnim uvjetima krajem rata). Česte promjene vlade nisu pridonijele stabilnosti niti je vođena koherentna politika. Demokratsku vlast veći je dio stanovništva doživljavao kao nesposobnu da riješi akutne probleme i kao skupinu političara koji se svađaju u parlamentu stavljajući partikularne stranačke interese iznad nacionalnih.

Situacija se pogoršala kada su uvedene stroge mjere štednje radi obuzdavanja hiperinflacije (jedan dolar je u studenom 1923. vrijedio 1,65 milijuna poljskih maraka) i opet 1925., kada je i zlotu, novoj valuti, zaprijetila inflacija, što je dovelo do pada vlade. Uz velike teškoće demokracija u Poljskoj nekako je preživjela traumatične poslijeratne godine, ali nikada se nije stabilizirala i postala široko prihvaćen oblik vladavine. Dominiralo je razočaranje. Govorilo se o potrebi "za željeznom rukom koja će nas izvući iz ove provalije". Nacionalni heroj Piłsudski objavio je početkom 1926. spremnost na borbu protiv, kako je percipirao, prevlasti političkih stranaka koje teže isključivo materijalnim pogodnostima i zlorabe vlast zarad osobnog bogaćenja. Bio je to uvod u državni udar koji je izveo u svibnju 1926. i u Poljskoj uspostavio autoritarnu vladavinu.

Austrijanci više nisu živjeli u velikom carstvu, već u maloj nacionalnoj državi u kojoj se govorio njemački. Većina je nade polagala u uniju s Njemačkom, ali su Saveznici odbacili tu

zamisao. Temelji političkog jedinstva bili su oskudni. Tri političke grupacije bile su podijeljene nepremostivim preprekama: socijalisti i dvije najvažnije antisocijalističke stranke, kršćanski socijalisti (najveća stranka, bliska katoličkom establišmentu, radikalna u svojem austrijskom nacionalizmu) i manji, ali glasni njemački nacionalisti (koji su se zalagali za uniju s Njemačkom). Velike paravojne skupine, sastavljene uglavnom od seljaka radi obrane austrijskih spornih granica, prije svega od jugoslavenskih prodora iz Slovenije na jugu,[12] nisu bile samo nacionalističke, katoličke i antisemitske, nego su nadasve prezirale ono što su percipirale kao socijalističku vlast "Crvenog Beča". **[**Od kraja 1918. do ljeta 1920. u Koruškoj se vodio, s promjenjivom srećom, mali rat između austrijskih i jugoslavenskih postrojbi, (op. prev.)**]**

U samom Beču socijalizam je pak bio odbojan srednjoj klasi, državnoj birokraciji (koja je sačuvala kontinuitet sa starom Monarhijom) i hijerarhiji Katoličke crkve. Izvan Beča socijalizam se borio za opstanak. Nova alpska republika bila je pretežno seoska, konzervativna, nacionalistička, žestoko katolička i vatreno antisocijalistička. Kad je minula početna, revolucionarna faza, te inherentno autoritarne snage znatno će ojačati. Od 1920. socijalisti više neće sudjelovati u vladi, iako su odigrali presudnu ulogu u uspostavi austrijske demokracije. Demokracija je bila identificirana sa socijalizmom i gurnuta u defenzivu.

Jedina zemlja izvan Rusije u kojoj se pokazalo mogućim uspostaviti sovjetsku republiku, premda kratkotrajnu, bila je Mađarska. (Vlada nalik na sovjetsku, koja je u travnju 1919. preuzela vlast u Bavarskoj, nije sezala dalje od svojeg privremenog uporišta u Münchenu, dok je nisu slomile njemačka vojska i desničarske paravojne organizacije.) U Mađarskoj je formirana slaba koalicijska vlada dviju liberalnih stranaka i socijaldemokrata (koji su se oslanjali na podršku dijela ionako male radničke klase).

Nije bila u stanju provesti nužne društvene promjene ili se prihvatiti hitne agrarne reforme u zemlji gdje je mađarsko plemstvo raspolagalo enormnim privilegijama i veleposjedima na kojima su seljaci bili gotovo u ropskom statusu. Velike demonstracije u gradovima zahtijevale su radikalnu promjenu. Komunistička propaganda naišla je na odjek. Umjereni socijaldemokrati izgubili su utjecaj. Sovjeti radnika i vojnika postajali su sve veći izazov za vlast. Poljoprivredni radnici zauzeli su neke bivše kraljevske posjede. Presudan je bio zahtjev Saveznika da se mađarske snage povuku pred rumunjskom vojskom, što je značilo siguran gubitak dijela državnog teritorija. Vlada je 21. ožujka 1919. odbila saveznički ultimatum, što je dovelo komuniste na vlast. Uspostavljene su sovjetska republika i “diktatura proletarijata”.

Četiri mjeseca tog režima bila su potpuna katastrofa. Brzopletoj i drakonskoj državnoj intervenciji - nacionalizaciji ekonomije i konfiskaciji bankovnih pologa - pridružili su se rekvizicija hrane, progon Crkve i, uz "sav državni teror, samovoljno uhićivanje stotina građana koji su bili vlasnici neke imovine. Neki su pušteni nakon plaćanja goleme otkupnine, drugi su strijeljani. Stotine Mađara poginule su kao žrtve “Crvenog terora”. Dok je zemlja tonula u anarhiju, u Mađarsku su nadirale čehoslovačke, rumunjske i jugoslavenske postrojbe.**[**Sudjelovanje jugoslavenskih postrojbi bilo je minimalno. Sukladno ugovoru o primirju iz studenoga 1918., okupirale su Pečuh, Mohač, Baju i Siget, ali nisu zalazile dublje u Mađarsku niti su, ne računajući incidente duž linije razdvajanja, stupale u ozbiljne borbene kontakte s mađarskom vojskom, (op. prev.)**]** U kolovozu 1919. režim je bio u očajnoj situaciji. Otuđio se od srednje klase, seljaštva, pa i većeg dijela radništva. Činjenica da je vođa režima Béla Kun bio Židov, kao i većina komunističkih komesara koji su provodili "Crveni teror”, potpalila je antisemitizam. Samo je pomoć Sovjetske Rusije mogla

spasiti mađarski komunistički režim, ali vjerojatno tek privremeno. Sovjetska Rusija borila se za vlastiti opstanak u Građanskom ratu i nije bila u prilici davati vojnu pomoć. Neuspjeh izvoza komunizma u Mađarsku bio je jasan znak da od svjetske revolucije koju je trebao nadahnuti ruski primjer valja odustati.

Bespomoćna vlada Béle Kuna odstupila je 1. kolovoza 1919., prije nego što će rumunjske postrojbe, koje su već zauzele polovicu Mađarske, okupirati i opljačkati Budimpeštu. Kun je pobjegao i poslije našao utočište u Rusiji, gdje će skončati kao još jedna Staljinova žrtva. U nastupajućim mjesecima desni, nacionalistički konzervativci konsolidirat će svoju kontrolu nad Mađarskom. Agrarna je reforma poništena i veleposjednici su zadržali svoja imanja i svoju moć. Vojska, birokracija, poslovna elita i imućniji seljaci - svi ustrašeni Kunovim režimom - pozdravili su obnovu konzervativnog i autoritarnog poretka. Ratni heroj admiral Miklós Horthy postao je 1920. šef države i nadgledao autoritarni poredak koji će potrajati još gotovo četvrt stoljeća. Neposredna reakcija na "Crveni teror” Kunova režima bio je još strašniji “Bijeli teror” (u kojem je, prema procjenama, stradalo 5000 ljudi, a tisuće su bile zatvorene). Odredi Nacionalne armije pod zapovjedništvom desničarskih oficira počinili su niz zločina, ponajviše protiv komunista, socijalista i Židova.

Kao i Španjolska, Mađarska je bila iznimka u odnosu na trendove prvih poslijeratnih godina. Demokracija je, gdjegod jedva, izdržala velike političke poremećaje tog nemirnog razdoblja. Održala se, između ostaloga, i zato stoje širom Europe uživala idealističku i oduševljenu podršku socijalističke i liberalne ljevice koja se dulje vrijeme i strastveno borila protiv tradicionalnih elita i njihove autoritarne vladavine vjerujući u pravedno i prosperitetno društvo u demokratskoj budućnosti. Demokracija je uspjela preživjeti i zato što je stari poredak doživio težak poraz krajem rata.

Njeni neprijatelji bili su preslabi da bi se suprotstavili njenoj uspostavi. Uživala je široku, premda nestalnu, podršku stanovništva koje je u njoj prepoznalo svoje socijalne i političke interese. Slabost elita i njihov panični strah od boljševizma značili su da su spremne tolerirati, doduše ne i podržati, pluralističku demokraciju, kojom su pak mogle manipulirati u svoju korist. Pritom su se ponajviše oslanjale na populistički nacionalizam, uvijek spreman na vatrene rasprave o teritorijalnim sporovima. No i nacionalističke stranke i pokreti bili su podijeljeni. Nejedinstvo nacionalista i desne elite značilo je da se u prvim poslijeratnim godinama nije mogao organizirati koherentan otpor demokraciji.

Slabost bivših vladajućih klasa na stanoviti je način nalikovala na slabosti i podjele na ljevici. Revolucionarni pristaše boljševizma su gotovo svugdje izvan Rusije bili u manjini u odnosu na socijaliste koji su podržavali parlamentarnu demokraciju. U konačnici je demokracija počivala na slabosti, kako kontrarevolucionarne desnice tako i revolucionarne ljevice: obje su bile nedovoljno jake da je ugroze.

Najvažnija iznimka u obrascu preživljavanja demokracije, zanemarimo li državni udar Prima de Rivere u Španjolskoj, bila je Italija, prva zemlja - i jedina u razdoblju poslijeratne krize - u kojoj je liberalna demokracija doživjela slom i bila zamijenjena fašizmom.

Pobjednički fašizam

Višestranački parlamentarni sustav postojao je u Italiji od ujedinjenja 1861. Nazvati ga demokratskim lišilo bi pojam demokracije pravog značenja. Talijanska politika počivala je na iznimno ograničenom pravu glasa, bila je fragmentirana i

korumpirana i predvođena malom oligarhijom liberalnih uglednika. Reforma izbornog sustava 1912. gotovo je utrostručila broj glasača, s tri milijuna na 8,5 milijuna (većina je bila nepismena). Znatnih promjena u sustavu vladavine nije bilo. Uslijedio je traumatični rat koji je podijelio društvo i u koji je Italija, nakon mnogih oklijevanja i tajnih pregovora, naposljetku stupila 1915. na strani Antante. Odmah nakon rata, u prosincu 1918., svi su odrasli muškarci dobili pravo glasa - bio je to ustupak vojnicima - a sljedeće godine stupio je na snagu novi, proporcionalni izborni sustav. Vlada se nadala da će tako ojačati svoj položaj, ali je učinak bio potpuno suprotan.

Usred poslijeratne krize stanovništvo s novostečenim pravom glasa okrenulo je leđa staroj liberalnoj politici i pretežno glasovalo za novu Talijansku narodnu stranku (Partito Popolare Italiano), koja je zastupala katoličke interese, te Socijalističku partiju, čiji su ciljevi bili “nasilno osvajanje vlasti u ime radničke klase” i uspostava “diktature proletarijata”. Socijalisti su objavili svoju pripadnost Komunističkoj Internacionali (Kominterni), koju je u ožujku 1919. u Moskvi osnovao Lenjin. Na izborima u studenom iste godine utrostručili su broj mandata u Zastupničkom domu, dok su ih narodnjaci učetverostručili. Podrška liberalnoj eliti bila je najjača u siromašnoj, poljoprivrednoj južnoj Italiji, gdje je prevladavala klijentelistička politika. Kako bilo, liberali i njihovi pristaše zatekli su se u parlamentarnoj manjini. Partijska politika raspala se na frakcije. Vlada je postala nestabilna - od 1919. do 1922. izmijenilo se šest vlada - i paralizirana. Činilo se da je Italija na rubu crvene revolucije.

Tijekom 1919. i 1920., koje će ući u povijest kao *biennio rosso* (“dvije crvene godine”), Italiju su potresali veliki socijalni i politički sukobi. U industrijskim gradovima nizali su se štrajkovi (preko 1500 svake godine), zauzimanja tvornica i radnički prosvjedi, a rulja, bijesna zbog visokih cijena, pljačkala je trgovine.

U ruralnim su područjima tek demobilizirani seljaci zauzimali veleposjede, a preko milijun poljoprivrednih radnika pridružilo se štrajkovima. Širenje nereda bilo je alarmantno, vlada je bila nemoćna u pokušaju da uspostavi poredak, strah od revolucije i tjeskoba pred socijalizmom rasli su u redovima vlasničkih klasa, a fragmentirana stranačka politika nije nudila izlaz iz kaosa, pa se otvorio prostor za novu političku snagu. Tu prazninu ispunit će fašisti.

Izvjestan broj malih paravojnih pokreta prozaično je sebe nazivao *Fasci*, "grupe" (ili doslovno "snopovi" po latinskom nazivu za snop štapova koji je bio simbol reda i poretka u starom Rimu). Pojavili su se u gradovima i mjestima sjeverne i središnje Italije usred općega kaosa, privlačeći uglavnom studente i bivše vojnike iz niže srednje klase (osobito demobilizirane časnike). Središnja organizacija nije postojala, ali su te različite grupe povezivali relativna mladost njihovih pripadnika, njihov militantni i radikalni nacionalizam, obožavanje rata, nasilje i iskonski prezir prema svemu što su percipirali kao kompromitiranu, nejedinstvenu, slabu i korumpiranu parlamentarnu politiku liberalnih elita. Herojski ratni doprinos Italije, kakvim su ga doživljavali, potkopala je politička klasa. Italija ne može postati velika pod vodstvom starih uglednika. Treba ih ukloniti. Fašistički militanti nudili su radikalnu akciju obnove Italije. To je podrazumijevalo da su zapravo revolucionarni i da postojeći poredak žele promijeniti iz osnova, i to silom. Pitanje kako će doista izgledati novi poredak ostalo je otvorenim.

Jednu od mnogih fašističkih grupa osnovao je u ožujku 1919. Benito Mussolini, bivši glavni urednik socijalističkih novina, koji je 1915. raskinuo s ljevicom i počeo se vatreno zalagati za ulazak Italije u rat. Na rat, u kojem se borio i bio ranjen, gledao je kao na herojsko razdoblje svoje osobne i talijanske prošlosti. Program koji

je predstavio 1919. prilikom osnivanja *Fasci di Combattimento* nije se bitno razlikovao od programa drugih sličnih skupina, ali se isticao po svojem revolucionarnom tonu.**[**Doslovno: "borbeni snopovi", "borbene grupe", (op. prev.)**]** Mnogi njegovi prijedlozi bili su bliski ljevici: opće pravo glasa, ukidanje svih plemićkih titula, sloboda govora, obrazovni sustav dostupan svima, mjere poboljšanja narodnog zdravlja, ukidanje financijskih spekulacija, osmosatni radni dan, organiziranje radnika u korporacije i sudjelovanje u diobi profita, ukidanje političke policije, Senata i monarhije te uspostava nove talijanske republike utemeljene na regionalnoj autonomiji i decentralizaciji izvršne vlasti. Konačni cilj bila je "radikalna preobrazba političkih i ekonomskih osnova kolektivnog života".

Mussolini će se poslije odreći konkretnih socijalnih i političkih ciljeva rekavši da oni nisu proizlazili iz doktrine, već su bili tek težnje koje s vremenom podliježu prilagodbi. Fašizam, rekao je, "nije dijete unaprijed stvorene i podrobno razrađene doktrine; rođen je iz potrebe za akcijom i otpočetka je njegova narav bila praktična, nipošto teoretska". Bila je to racionalizacija - izgovorena naknadno, poslije dvadeset godina - temeljitih promjena koje je njegov vlastiti pokret doživio prvih dviju godina. Mussolini je bio vrhunski oportunist i za njega je program koji je objavio u Milanu bio nešto što je valjalo ignorirati, zaobići i prilagoditi onako kako su nalagale političke potrebe. "Socijalistički" sastojci fašizma uvijek su bili podređeni cilju nacionalnog preporoda, neodređenoj frazi koja je bila dovoljno sugestivna da ujedini, barem površno, vrlo suprotstavljene interese. Principi Mussoliniju nisu značili ništa, a moć i vlast značile su mu sve. Tako je njegov pokret od revolucionarnoga postao kontrarevolucionarni. Od početne podrške radničkim štrajkovima odustalo se ujesen 1920., kada su fašistički paravojni odredi počeli razbijati štrajkove u interesu veleposjednika

i industrijalaca. Njihovo nasilje znatno je eskaliralo narednih mjeseci. Mussolini je shvatio da neće pobijediti socijalizam i komunizam ako se s njima bude natjecao za podršku istih društvenih slojeva. Za osvajanje vlasti bila mu je potrebna podrška onih koji su raspolagali novcem i utjecajem. Valjalo je pridobiti konzervativnu elitu i srednju klasu, a ne tek nezadovoljne veterane i nasilne razbojnike.

Mussolini je isprva bio tek jedan od mnogih fašističkih predvodnika i regionalnih vođa, ali prevlast koju je stekao nad ranim fašističkim pokretom nije toliko počivala na njegovoj nasilničkoj i dinamičnoj ličnosti - svi su fašistički vođe bili po prirodi stvari nasilnici - koliko na upotrebi tiska i vezama koje je stvorio s industrijalcima ne bi li održavao na životu svoje novine *Popolo d’Italia*. Njegova varijanta radikalizma - naglasak na nacionalnom jedinstvu, autoritetu i redu, spremnost na upotrebu nasilja protiv političkih neprijatelja (socijalističke ljevice, revolucionara i štrajkaša) - nije bila samo kompatibilna s interesima konzervativnih vladajućih krugova, nego im je izravno pogodovala. Kako se slamao poredak, a liberalna država nije ga bila u stanju braniti, fašisti su postajali sve korisnije sredstvo u zaštiti interesa talijanskih političkih i ekonomskih elita.

Sredinom 1921. vlada je fašiste počela snabdijevati novcem i oružjem kako bi se borili protiv nereda. Policiji je rečeno da se ne upleće. Na svibanjskim izborima liberalni premijer Giovanni Giolitti formirao je "nacionalni blok” fašista, nacionalista, liberala i agrarnih stranaka, u nadi da će ih primiriti i oslabiti opoziciju socijalista i narodnjaka. Nacionalni blok osvojio je najviše glasova (fašisti su osvojili samo 35 mandata od ukupno 535). Svejedno, socijalistička i narodna stranka nisu znatno oslabljene. Nastavila se kronična nestabilnost vlade. Postojeći je poredak u parlamentu imao podršku manjine zastupnika. Fašisti su bili rastuća snaga, iako

njihov izborni uspjeh nije bio osobit. Krajem 1919. imali su 870 članova, a sada su narasli na 200.000.

Preokret se nije dogodio na ekonomski zaostalom, pretežno poljoprivrednom jugu ni u sjevernim gradovima poput Milana, gdje je Mussolinijev pokret rođen. Fašizam je stjecao snagu u trgovački razvijenim područjima u pokrajinama Emilia-Romagna, Toskana i Umbrija te u dolini rijeke Po. Veleposjednici i rentijeri, suočeni sa socijalističkim sindikatima, seoskim zadrugama i dominacijom socijalista i narodnjaka u lokalnoj upravi, platili bi kamione pune fašističkih batinaša koji bi došli iz okolnih gradova, prebijali protivnike, prisiljavali ih da piju ricinusovo ulje, izbacivali iz ureda, uništavali njihovu imovinu ili ih terorizirali na druge načine, dok se policija držala po strani. Nekad "crvene" pokrajine postale su fašistička uporišta. Radnici i seljaci "ohrabrivani" su da pod prijetnjom terora pristupe novoosnovanim fašističkim sindikatima koji su zamijenili bivše socijalističke organizacije. Kaotična agitacija zamijenjena je, na zadovoljstvo veleposjednika i industrijalaca, tihom poslušnošću.

Paravojne bande batinaša, najčešće jačine desetak ljudi - poznate kao *squadristi* - bile su pod kontrolom moćnih regionalnih fašističkih vođa. **[**U našoj historiografiji katkad i kroatizirano *skvadristi*. Dolazi od riječi *squadra* ili *squadrone*, u talijanskoj vojnoj terminologiji (mornarička) eskadra ili (konjički) eskadron, ali u ovom kontekstu manji vojni odred, borbena skupina. *Squadristi* su bili prepoznatljivi po crnim košuljama, (op. prev.)**]** Mussolini je bio najvažniji među fašističkim vođama, ali daleko od toga da je imao kontrolu nad pokretom. Štoviše, lokalni fašistički vođe pobunili su se kada je 1921. pokušao ublažiti antisocijalističko nasilje kako bi vladajućoj eliti dokazao kredibilitet "umjerenog" domoljuba koji teži konstruktivnom nacionalnom jedinstvu i čak pokušava naći zajednički jezik sa socijalističkim sindikatima.

Mussolini je bio primoran na ostavku i vraćen je na položaj tek kada je popustio radikalima i odbacio svaku mogućnost pomirenja sa socijalistima. Njegov ugled u zemlji, kontrola fašističkog tiska i veze s industrijalcima i drugim moćnicima naveli su međusobno podijeljene i nepovjerljive regionalne šefove da ga vrate na položaj. Vratio im je uslugu demonstrativnom podrškom *squadristima*, koji su narednih mjeseci preuzeli kontrolu nad brojnim sjevernim gradovima. U listopadu 1921. Mussolini je i formalno etablirao fašizam osnivanjem Nacionalne fašističke stranke (Partito Nazionale Fascista).

Organizacijska struktura u narednim je mjesecima uvećana na 2300 sekcija (svaka je redovito prikupljala članarinu), čime je Mussolini stekao široku političku bazu. Srednja klasa, razočarana u slabu liberalnu vladu, pohrlila je u PNF. U svibnju 1922. imala je 300.000 članova, što je bilo povećanje od pedeset posto u šest mjeseci. Nerazmjerno velik broj veleposjednika, trgovaca, službenika i, posebno, studenata pristupio je tom socijalno heterogenom pokretu koji je uživao simpatije lokalnih elita, policije i sudaca.

Do jeseni 1922. fašizam je prodro u društveni i politički establišment i stekao široku podršku naroda. Generalni štrajk, na koji su pozvali socijalistički sindikati u kolovozu, bio je žalobni promašaj, premda je izazvao strah u redovima srednje klase. U odnosu na očitu slabost ljevice, veliki skup od 40.000 fašista u Napulju 24. listopada bio je demonstracija sile. Mussolini je bio spreman odustati od još jednog svojeg početnog zahtjeva, onoga da Italija treba postati republika, i objavio da nije ni htio ukinuti monarhiju. Proglasio je da je njegov pokret spreman preuzeti vlast i zatražio da u novu vladu uđe najmanje šest fašističkih ministara.

“Marš na Rim” od 28. listopada zapravo uopće nije bio “marš”. Kralj, koji je upravo primio ostavku vlade, bio je pogrešno

informiran da se fašistička milicija jačine 100.000 ljudi nezaustavljivo kreće prema Rimu. Riječ je zapravo bila o tek 20.000 slabo naoružanih “crnokošuljaša” koje je vojska lako mogla rastjerati - da je htjela. Kada ni posljednji pokušaj formiranja liberalne vlade nije uspio, kralj je pozvao Mussolinija da postane premijer. On uopće nije bio na čelu marša trijumfalnih fašista koji su ulazili u Rim, već je stigao vlakom, odjeven u crnu košulju, crne hlače i polucilindar. **[** Fotografije koje prikazuju Mussolinija i njegove doglavnike (“kvadrumvire”) na čelu Marša na Rim nastajale su na fašističkim proslavama godišnjice tog događaja. U vrijeme Marša Mussolini je bio u Milanu, (op. prev.)**]** Imenovan je u skladu s ustavom, a vlada kojoj je bio na čelu bila je široka koalicija u kojoj su sudjelovali liberali, nacionalisti, demokrati i narodnjaci, osim Mussolinija i trojice fašističkih ministara. Sredinom studenoga vladi je velikom većinom izglasano povjerenje u parlamentu. Malotko je očekivao da će ta vlada potrajati, s obzirom na kroničnu nestabilnost vlade u prethodnim godinama.

Situacija se ubrzano mijenjala. Karijeristi su požurili učlaniti se u PNF, koji je do kraja 1923. narastao na 783.000 članova, više nego dvostruko nego u vrijeme Marša na Rim. Fašizam je institucionaliziran. Njegovu jezgru, koju su činili *squadristi*, brutalni batinaši i fanatični sljedbenici, razvodnili su oportunisti u potrazi za poslom i napredovanjem, ali i nekadašnji rivali, nacionalisti i konzervativci. Mussolini još uvijek nije imao jasne planove o uspostavi jednostranačke diktature, ali stjecao je samopouzdanje i, u odnosu na tradicionalnu gerontokraciju stranačkih čelnika, pokazao se kao dinamična figura. U studenom 1923. ishodio je važnu promjenu izbornog sustava koji je stranci koja bi osvojila nešto više od Četvrtine glasova jamčio dvije trećine mandata. Promjena je prikazana kao mjera koja će osigurati stabilnost vlade. U praksi je jamčila da će, žele li ostati na vlasti,

liberali i konzervativci biti primorani podržati Mussolinijevu vladu. Na izborima u travnju 1924., održanim po novim propisima, nacionalni blok u kojem su prevladavali fašisti dobio je dvije trećine glasova i 375 od ukupno 535 mandata. Iza tog uspjeha stajala je nadasve kampanja nasilja protiv političkih neprijatelja. Za sada su opozicijske stranke još uvijek postojale, ali su socijalisti i narodnjaci znatno oslabjeli. Ne računajući radničku klasu, većina Talijana, s većim ili manjim oduševljenjem, bila je spremna prihvatiti Mussolinija kao Vođu.

Opasna prekretnica dogodila se u lipnju 1924., kada je nestao socijalistički vođa Giacomo Matteotti, koji je iznio optužbe da su izborni rezultati posljedica prijevare. Ubrzo je pronađen mrtav. Ubili su ga, kako se točno pretpostavljalo, fašisti, najvjerojatnije po nalogu Mussolinija ili nekog iz njegova užega kruga. Izbila je prvorazredna politička kriza. Socijalisti su demonstrativno napustili parlament, jedini učinak tog poteza bila je ojačana pozicija vlade. Opozicija je ostala podijeljena i nemoćna. Mussolini se u međuvremenu gradio umjerenim. Popustio je uvođenjem nacionalista, monarhista i desnih liberala u vladu i pripojio fašističku miliciju oružanim snagama. U strahu od ponovnog jačanja socijalista veliki centri moći - kralj, Crkva, vojska i najveći industrijalci - podržali su Mussolinija. Provincijski fašistički vođe uvjetovali su međutim svoju podršku daljnjim koracima u smjeru potpune fašističke diktature. Svoj zahtjev naglasili su pokretanjem novog vala nasilja.

Kao i u vrijeme uspona na vlast Mussolini je uzimao u obzir obje strane, manevrirao je između konzervativaca, koji su mu bili potrebni za uspostavu političke kontrole, i svojih fašističkih radikala, koje je uznemirivao svaki oblik umjerenosti. Imajući na umu da mora udovoljiti svojim stranačkim šefovima, dok je istodobno odbacivao svako sudjelovanje u ubojstvu Matteottija,

Mussolini je u siječnju 1925. u svojem govoru u parlamentu javno prihvatio punu političku odgovornost za sve što se dogodilo. Obraćajući se fašističkim radikalima, izjavio je: "Kada se bore dva nepomirljiva elementa, nasilje je jedino rješenje.” Načelo je primijenjeno u praksi. Politički su protivnici uhićeni opozicijske stranke zabranjene, sloboda govora ukinuta, a vladu su gotovo u cijelosti preuzeli fašisti. "Udareni su temelji totalitarne države”, napisao je Mussolini poslije. Kriza povodom ubojstva Matteottija mogla je Mussolinija koštati vlasti. Na koncu ga je ojačala. Fašistička vlast bila je konsolidirana.

Zašto je fašizam uspio samo u Italiji i nigdje drugdje tijekom poslijeratne krize? Presudni za Mussolinijev uspjeh bili su kronična, sve teža kriza legitimiteta liberalne države, učinak rata i percepcija revolucionarne prijetnje. Nigdje drugdje, osim u Španjolskoj, kriza legitimiteta nije bila toliko duboka u prvim poslijeratnim godinama, a Španjolska nije sudjelovala u ratu. Učinak rata na Italiju ne može se pak dovoljno naglasiti.

Talijanska država, nedavno ujedinjena, ali većim dijelom ekonomski zaostala i socijalno podijeljena, počivala je prije rata na uskoj bazi oligarhijske politike. Nakon rata ta je politika postala neodrživa. Rat i tragični gubici razotkrili su i produbili nepremostive socijalne i ideološke podjele. Milijuni Talijana bili su mobilizirani u vojsku. Sada su bili spremni na političku mobilizaciju. Deseci tisuća bivših vojnika, ali i mnogi drugi, vjerovali su daje pobjeda “osakaćena”, da su iznevjerena obećanja o nacionalnoj slavi! imperijalističkoj ekspanziji te da su žrtve bile uzaludne, što je dodatno poticalo žestoko odbacivanje poretka i njegovih predstavnika.

Veterani su činili jezgru početne podrške fašizmu jer su smatrali kako je vladajuča oligarhija izdala upravo njih, talijanske ratne heroje. Emotivni pozivi na nacionalističku posvećenost, na

nacionalni preporod i na uništenje starog i dekadentnog liberalnog poretka privukli su mnoge u tom ozračju ogorčenja, podjela, nereda i revolucionarnih socijalističkih prijetnji. Zbog izbornih uspjeha Socijalističke partije, koja je zastupala da radnička klasa nasilno preuzme vlast, i ranog jačanja Komunističke partije, osnovane 1921., izgledalo je da je revolucionarna prijetnja vrlo realna, posebno ako se uzme u obzir nedavni uspjeh boljševika u Rusiji.

Poslijeratne promjene izbornog sustava potpuno su destabilizirale vladu. Fragmentacija političkih snaga centra i konzervativne desnice te kronična nemoć vlade da obuzda prijetnju sve jačih socijalista - takvima ih je doživljavala vlasnička klasa - otvorile su politički prostor u kojem je fašizam mogao stjecati podršku. Ekstremno nasilje protiv navodnih unutarnjih neprijatelja proširilo je tu podršku, osobito u trgovački razvijenim provincijskim područjima sjeverne i središnje Italije.

Uz sav svoj radikalizam fašizam se nije mogao dokopati prevlasti bez podrške vladajućih elita koje su udružile snage s Mussolinijevim pokretom. Mussolini nije osvojio vlast; on je pozvan da je preuzme. Konzervativne, monarhističke, vojne i klerikalne elite, u strahu od socijalizma, vrlo su rado podržale metode nasilja i manipulacije, čime će 1925. fašizmu omogućiti praktično totalnu kontrolu nad državom.

Europska zemlja gdje su se okolnosti i uvjeti činili ponajviše sličnima onima koji su ohrabrili uspon fašizma u Italiji bila je Njemačka. Zašto je dakle demokracija doživjela propast u “pobjedničkoj” Italiji, a uspjela je preživjeti poslijeratnu krizu u poraženoj Njemačkoj?

Demokracija opstaje u Njemačkoj

Sjeverno od Alpa Mussolinijev Marš na Rim imao je neposredni učinak na ekstremno radikalnu desnicu u situaciji sve problematičnije njemačke političke scene. U Münchenu se 1920. pojavila jedna rasistička i nacionalistička usijana glava s nesvakidašnjim demagoškim talentom. Adolf Hitler izazivao je komešanje u pivnicama, ali ništa više od toga. Postao je 1921. voda Nacionalsocijalističke njemačke radničke stranke (NSDAP), koja je na određeni način, uključujući i postojanje vlastitih nasilnih paravojnih postrojbi, nalikovala na Mussolinijev PNF iz rane faze. Nacistička stranka (kako je NSDAP skraćeno nazivan) isprva se nije znatno razlikovala od sličnih, ekstremno rasističkih i nacionalističkih pokreta u Njemačkoj. Ali Hitler je bio u stanju privući gomilu kao nitko drugi. Iako još uvijek mala, njegova stranka brzo je stjecala sljedbenike, uglavnom u Bavarskoj, pokrajini koja je uživala znatnu autonomiju unutar njemačkog federativnog sustava, a od 1920. bila je utvrda nacionalističke opozicije spram, kako se govorilo, “socijalističke” demokracije u Pruskoj, daleko najvećoj njemačkoj pokrajini.

Hitlerov pokret narastao je od otprilike 2000 članova početkom 1921. na 20.000 do jeseni 1922. Kada je jedan od vodećih članova pokreta nekoliko dana poslije Marša na Rim pred oduševljenom publikom u pivnici uzviknuo da se “njemački Mussolini zove Adolf Hitler”, dao je odlučan poticaj tek rođenom kultu ličnosti koji je nastajao oko nacističkog vođe. Kako je Njemačka 1923. tonula u ekonomsku i političku krizu nakon francuske okupacije Ruhra, Hitlerova sposobnost mobilizacije protuvladinih nacionalističkih nasilnika i ekstremista pokazala se dovoljnom da ga izbaci na vodeći položaj u vrtlogu bavarske paravojne politike, koja se razvijala u snagu voljnu i spremnu krenuti u akciju protiv izabrane vlade Reicha u Berlinu. Demokracija je bila u velikoj opasnosti.

Protudemokratska nacionalistička desnica - koliko

konzervativna toliko i radikalna - počela se iznimno lako oporavljati od šoka poraza i revolucije iz studenoga 1918. U strahu da će revolucija (pretjeranom strahu, pokazat će se) postati radikalna i boljševička, nova socijalistička privremena vlada u Berlinu sklopila je, čak i prije primirja, sudbonosni sporazum s vrhuškom poražene vojske, što je časničkom zboru omogućilo da se pribere i oporavi. Ukratko, revolucionarna vlada pristala je podržati časnički zbor, koji se zauzvrat obvezao da će stati uz vladu u borbi protiv boljševizma. Podjela na ljevici između pristaša parlamentarne demokracije i manjine koja je, osluškujući Moskvu, formirala Komunističku partiju Njemačke i zalagala se za korjenitu revoluciju u sovjetskom stilu, pokazat će se kao trajno prokletstvo za mladu demokraciju koja se rađala 1919. Neusporedivo ozbiljnija prijetnja demokraciji dolazila je zapravo s desnice, privremeno oslabljene porazom i revolucijom, ali tek potisnutom, a ne i uništenom. Već u proljeće 1919. počela je obnova antisocijalističke i antidemokratske desnice. Imala je snažnu podršku srednje klase i seljaka posjednika, čiju je iskonsku mržnju prema socijalizmu i strah od boljševizma pokušaj uspostave sovjetske vlasti u Bavarskoj u travnju 1919. samo ojačao.

U ožujku 1920. ekstremistička skupina desničarskih oficira, predvođena Wolfgangom Kappom, osnivačem aneksionističke proratne organizacije Domovinska stranka, i generalom Waltherom von Lüttwitzom, inspiratorom paravojnih *Freikorpsa* osjetila se dovoljno jakom da pokuša oboriti vladu. Nije prošao ni tjedan, a njihov pokušaj puča potpuno je propao. Kapp, Lüttwitz i njihovi najbliži pristaše pobjegli su u Švedsku. Znakovito je da vojska nije poduzela ništa kako bi ugušila puč. Onemogućili su ga generalni štrajk na koji su pozvali sindikati te odbijanje državnih službenika da izvršavaju Kappove naredbe. Ljevica je još uvijek bila u stanju obraniti demokraciju.

Poslije Kappova puča došlo je do žestokih sukoba između naoružanih socijalista, komunističkih obrambenih odreda i *Freikorpsa* (iza kojih je stajala vlada), i to u Saskoj i Tiringiji, a osobito u velikim industrijskim područjima Ruhra (gdje su radnici formirali "Crvenu armiju"), na što je pozvana vojska i brutalno uspostavila red. Koliko god je njena lojalnost novoj demokraciji bila sumnjiva, vojska se u ovom slučaju pokazala kao njen najjači oslonac. Desni ekstremisti sklonili su se u Bavarsku.**[**U njemačkom federativnom sustavu, s različitim kaznenim zakonodavstvima, tako je bilo moguće izbjeći kazneni progon, (op. prev.).**]** U međuvremenu je demokracija počela slabjeti. Njeni najvažniji oslonci, socijaldemokrati, Stranka centra i lijevi liberali, izgubili su podršku birača. U siječnju 1919. raspolagali su s gotovo osamdeset posto mandata u Reichstagu, da bi u lipnju 1920. opali na 44 posto. Ishodišno demokratske stranke izgubile su većinu, kojoj će se na razini Reicha ponovo približiti još samo jednom, na izborima 1928. Pojavila se izreka, netočna ali slikovita, da je Njemačka demokracija bez demokrata.

Pitanje reparacija više je nego bilo što drugo održavalo visoku političku napetost tijekom 1921. i 1922. i pothranjivalo nacionalističku desnicu. Političko nasilje postalo je dio svakodnevice. Desni su teroristi od 1919. do 1922. počinili 352 politička ubojstva. Parlamentarnu demokraciju napadala je i ljevica, koliko i desnica. Pokušaj komunističkog ustanka u saskom industrijskom području u proljeće 1921. izazvao je žestoke borbe koje su trajale nekoliko dana dok pruska policija nije slomila ustanak. Iako poraženi, komunisti su sačuvali jak utjecaj u industrijskim područjima. U Bavarskoj je pak pokrajinska vlada odbila primjenjivati Zakon o zaštiti Republike, usvojen u Reichstagu 1922. radi suzbijanja političkog ekstremizma i nasilja, pa je ekstremna nacionalistička desnica stjecala nove pristaše.

Hiperinflacija je uništila valutu tijekom 1923., kao i ušteđevine srednje klase, što je intenziviralo političku polarizaciju. Komunistička revolucija ponovno je postala vjerojatna. Vojska je poslana da uguši komunističku “oktobarsku” revoluciju u Saskoj i Tiringiji, gdje je pucala na demonstrante. Kratkotrajna komunistička pobuna u Hamburgu razbijena je nakon sukoba s policijom u kojem je poginulo preko četrdeset ljudi. No te su lijeve prijetnje brzo zgasnule. Desne su bile neusporedivo opasnije i usredotočene na Bavarsku. Velike i sada združene paravojne postrojbe bile su snaga koju je valjalo uzeti u obzir. Ni manje ni više nego sam general Ludendorff postao je njihov simbolični vođa, a Hitler njihov glasnogovornik. Koliko god su paravojne postrojbe bile značajan faktor u bavarskoj politici, nisu bile dovoljno jake da obore vladu u Berlinu bez podrške njemačke vojske, Reichswehra. **[** Doslovno: *Državna obrana*.Službeni naziv njemačke vojske nakon što je 1919. umanjena Versailleskim ugovorom. Preimenovana je u Wehrmacht 1935. kada su nacisti uveli opću vojnu obvezu, (op. prev.)**]**

Vojni vrh imao je ambivalentan odnos prema Republici. Podržavao je državu kao takvu, na apstraktni način, a demokraciju je trpio bez imalo entuzijazma. Prvi čovjek Reichswehra general Hans von Seeckt slao je nejasne signale. Odbio je intervenirati radi uspostave poretka u Bavarskoj, dok je istodobno upozoravao bavarski politički vrh da se suzdrži od podrške odveć glasnoj halabuci koju je podizala ekstremna i paravojna desnica. Lokalno zapovjedništvo Reichswehra u Bavarskoj bavilo se mišlju o maršu na Berlin i uspostavi nacionalne diktature po uzoru na Mussolinijeve pothvate u Italiji. Von Seeckt nije bio sklon toj ideji i izjavio je da neće krenuti na zakonitu vladu u Berlinu, pa su bavarske postrojbe Reichswehra odustale od podrške puču.

Hitler je bio satjeran u kut i zaključio je kako mu nema druge

nego da stupi u akciju, ili će izgubiti podršku. Pokušaj puča Hitler je započeo teatralno 8. studenog 1923. u velikoj münchenskoj pivnici, ali je puč neslavno propao sljedećeg jutra kad je policija otvorila vatru na nacističku kolonu u središtu grada. Tako su obuzdane prijetnje i s desnice i ljevice. Propast pivničkog puča nalikovao je na pucanje čira. Pučisti su uhićeni i nekoliko su mjeseci poslije kolovođe, među njima i Hitler, osuđeni - skandalozno preblago - na zatvorske kazne. Ekstremna desnica raspala se na frakcije. Kriza se smirila. Valuta se stabilizirala ubrzo nakon što je dogovoren novi i blaži aranžman plaćanja reparacija. Demokracija je preživjela. Zasad.

Rat, poraz, revolucija i mirovni ugovor traumatizirali su i polarizirali Njemačku. Vlade su bile nestabilne. Srednja klasa plašila se socijalizma i prezirala ga, čime je hranila bučnu nacionalističku agitaciju i brutalno paravojno nasilje antidemokratske desnice. Utoliko je situacija nalikovala na poslijeratnu Italiju. No, za razliku od Italije, demokracija je sačuvala snagu i dobro organiziranu podršku, i to ne samo u redovima velike Socijaldemokratske stranke nego i Stranke centra i lijevih liberala. Višestranački pluralizam, ako ne i sama parlamentarna demokracija, u Njemačkoj je imao dugu povijest. Politička participacija bila je duboko ukorijenjena nakon više od pola stoljeća općeg prava glasa za muškarce. Nadalje, za razliku od Italije, Njemačka je bila federacija. Premda se SPD, kao glavna demokratska stranka, povukao u opoziciju na razini Reicha i iako je Bavarska postala uporište antidemokratske i nacionalističke desnice, u Pruskoj su, kao najvećoj pokrajini, na vlasti ostale nepokolebljivo demokratske stranke. Samo po sebi to ne bi bilo dovoljno za spas demokracije u slučaju da joj moćne elite - u najboljem slučaju ravnodušne prema republici - okrenu leđa.

Presudni faktor bio je vojni vrh, čiji je odnos prema republici

otpočetka bio dvosmislen, ali je na vrhuncu krize 1923. ipak podržao demokratski poredak, dok se Mussolinijev pokret uspio dokopati vlasti samo zato što je imao podršku talijanske vojske. Zato je demokracija u Njemačkoj preživjela poslijeratnu krizu u isto vrijeme kada je podlegla u Italiji. Njemački je vojni vrh naime otvoreno gajio ozbiljne sumnje da pučisti imaju šanse uspjeti. Sjećanja na neuspjeh Kappova puča 1920. još uvijek su bila svježa. Neovisno o tome, nevoljkost da se podrži puč odražavala je i brigu da vojska neće biti u stanju nositi se s golemim problemima s kojima bi se suočila i kod kuće i u inozemstvu ako bi preuzela političku odgovornost za Njemačku.

Razorna ekonomska kriza i slabost na međunarodnoj sceni bile su same po sebi dovoljni razlozi da se vojska suzdrži od podrške diletantskom pokušaju obaranja izabrane vlade. Sve da je i uspostavljena desničarska diktatura nakon hipotetično uspješnog puča, otpočetka bi se zatekla u vojno i ekonomski opasnoj situaciji. Ona se ne bi mogla nositi s ekonomskom krizom. Vrlo je dvojbeno bi li Amerikanci pružili financijsku pomoć režimu pod vodstvom njemačke vojske. Pod pretpostavkom da je u Berlinu na vlasti agresivno nacionalistička vlada, prisilna naplata reparacijskih dugova mogla bi dovesti do ponovne francuske intervencije i gubitka Rajnskog područja. Više nego oslabljena poslijeratnim poretkom, njemačka vojska nije bila sposobna pružiti oružani otpor. Vrijeme za zamjenu demokracije autoritarnom vladavinom, zaključio je vojni vrh, tek će nastupiti.

S reparacijama se nekako moglo izići na kraj, ali je s revizijom versailleskih vojnih ograničenja i obnovom vojske valjalo pričekati. (Tajni sporazum sa Sovjetskim Savezom nakon Rapallskog ugovora 1922. **[**Jasno, treba razlikovati Rapallski ugovor iz 1920. između Italije i Jugoslavije od ugovora sklopljenog 1922., također u Rapallu, između Weimarske Republike i Sovjetskog Saveza, (op.

prev.)] omogućio je izvjesnu razinu suradnje u obuci časnika, čime su izbjegnute restrikcije nametnute u Versaillesu.) Bez podrške Reichswehra ekstremno nacionalistička desnica u Njemačkoj 1923. nije imala mogućnosti ponoviti uspjeh koji je prethodne godine fašizam postigao u Italiji. Opasnost po demokraciju minula je. Slijedilo je nekoliko boljih godina. Prijetnja se samo primirila, ali nije iščeznula.

Poslijeratna kriza završila je 1924. Ispod površine mirnijih vremena nastavilo se vrenje proizišlo iz Prvog svjetskog rata i poslijeratnog poretka. Glavnu prijetnju trajnome europskome miru predstavljao je kobni amalgam hipernacionalizma i imperijalizma. Nastajao je svijet nacionalnih država. Na njima se temeljio novi poredak u Europi, ali su mnoge bile nestabilne i to je bila najvažnija posljedica Prvog svjetskog rata. Također, velike europske sile još uvijek nisu odustale od svojih imperijalnih snova. Pobjedničke savezničke sile Velika Britanija i Francuska vidjele su u kolonijalnim carstvima zalog svojeg budućeg prosperiteta i ugleda. Znatno su se okoristile poslijeratnim poretkom tako što su bitno proširile svoje izvaneuropske kolonijalne posjede preuzevši kontrolu nad bivšim njemačkim kolonijama širom svijeta i područjima bivšeg Osmanlijskog Carstva na Bliskom istoku.

Sir Mark Sykes i François Georges-Picot sklopili su 1916. sporazum kojim su veći dio arapskog Bliskog istoka podijelili između Britanije i Francuske. Britanski imperij uvećanje za dodatnih 1.600.000, a francuski posjedi za oko 400.000 četvornih kilometara. Nove tvorevine, Sirija i Libanon, prepuštene su Francuskoj, a mandati Palestina (uključujući i Transjordaniju) i Irak Velikoj Britaniji (čime će Bliski istok postati ključna točka obrane Britanskog Carstva).[Mandati su bili nova kategorija međunarodnog prava. Tako su se nazivala nesuverena područja koja su bila u posjedu poraženih sila, a nakon Versaillesa su

stavljena pod starateljstvo ili izravnu upravu neke od savezničkih sila pobjednica, (op.prev.)] Britanski ministar vanjskih poslova Arthur Balfour objavio je 1917, u znak podrške ciljevima tada malog cionističkog pokreta kako britanska vlada podržava "uspostavu nacionalne države židovskog naroda u Palestini". Deklaracija je djelomice bila usmjerena na stjecanje simpatija Židova u SAD-u za stvar Antante - SAD još uvijek nije stupio u rat - ali i zato da strateški važna Palestina ne bude prepuštena Francuskoj. Posljedice sporazuma Sykes-Picot i Balfourove Deklaracije neće se osjećati samo u Europi, već u cijelom svijetu, osobito u drugoj polovini dvadesetog stoljeća, ali i poslije.

Njemačka i Italija, kao sile koje su nekad bile velike ili su to tek htjele postati, također su njegovale imperijalističke pretenzije. Poniženе gubitkom kolonija ili nemoći da ih steknu, osjećale su se kao "osujećene" nacije. Za sada ništa nisu mogle poduzeti, ali su temelji budućih nevolja postavljeni. Nije postojala neprekinuta uzročno-posljedična veza između Prvog i Drugog svjetskog rata. Povijest je mogla krenuti i drugim smjerom. Kako bilo, nasljeđe Velikog rata učinilo je sljedeći veliki rat vjerojatnijim. U međuvremenu su Europljani mislili kako je najgore prošlo i počeli su gajiti realistične nade u budući mir i napredak.

ČETVRTO POGLAVLJE
Ples nad vulkanom

> "Kada bismo ih pitali o značenju i smislu života, njihov jedini odgovor bio bi: ‘Ne znamo što je smisao života, a i ne zanima nas ni potraga za njim. No kako smo očito živi, želimo da nam život pruži sve što od njega možemo uzeti.’”
>
> komentar protestantskog svećenika o "proleterskoj mladeži” u njemačkim gradovima (1929.)

Perspektive Europe izgledale su 1924. svjetlije no što su bile deset godina prije. Uništene su se ekonomije oporavljale. Životni standard počeo se poboljšavati. Nikada do tada, u razdoblju koje je počelo 1914., međunarodni mir nije bio stabilniji. Nasilni su nemiri utihnuli. Cvale su kreativnost i inovacije u kulturi. Kako su se strahote rata povlačile u sjećanje, činilo se da kontinent opet dolazi k sebi, poput proljeća nakon duge i mračne zime. Mladima je osvanula nova i bezbrižna epoha. *Jazz, charleston* i mlade žene sklone nekonvencionalnom i slobodnom ponašanju uvezeni su iz SAD-a i za mnoge suvremenike bili simboli europske inačice "ludih dvadesetih”. Drugi su ih nazivali "zlatne dvadesete”. Konačno se na budućnost moglo gledati s više nade i optimizma. Ono najgore je prošlo. Barem je tako izgledalo.

Samo pet godina poslije slom Wall Streeta u New Yorku pokrenut će globalnu krizu kapitalizma, i to krizu bez presedana. Proširila se Europom i gurnula je u neviđenu spiralu ekonomske depresije koja je raspršila tek rođene nade u mir i napredak,

ugrozila demokraciju i utrla put novom ratu, strasnijem od prethodnoga.

Je li Europa u tom razdoblju doista prevladala tragediju Prvog svjetskog rata i je li bila u prilici krenuti putem mira i napretka, prije nego što je ekonomska depresija stekla strašan, nepredvidiv i nesavladiv zamah? Ili je poslijeratni oporavak samo prikrio zloslutne osobine inherentne tadašnjim europskim okolnostima, osobine koje su bile latentne sve dok ih sveobuhvatna ekonomska kriza nije razotkrila u njihovoj punoj snazi?

Kada je oporavak bio na vrhuncu, njemački ministar vanjskih poslova Gustav Stresemann uputio je 1928. oštro upozorenje protiv neosnovanog optimizma. Njemačka ekonomija, najvažnija za oporavak Europe, doista je doživjela preobrazbu nakon mračnih dana hiperinflacije. Stresemann je upozorio da još uvijek nije stabilna. Nalikovala je na “ples nad vulkanom”. Čini se da ta metafora nije bila prikladna samo za Njemačku, nego i za godine u kojima je Europa plesala *charleston*, blaženo nesvjesna sloma koji će ubrzo povući kontinent u ponor duboke krize.

Gospodarski bum

Niste trebali biti sljedbenik Karla Marxa da biste prepoznali u kolikoj mjeri ekonomski procesi određuju razvoj događaja u poslijeratnoj Europi. To je razumjela tek nekolicina ekonomista (možda čak nijedan), dok političari to uopće nisu shvaćali, a kamoli masa običnih ljudi na čije su sudbine ti procesi utjecali. Dan-danas ekonomisti se ne mogu složiti o točnim uzrocima Velike depresije, ni o tome zašto je bila toliko rasprostranjena, toliko duboka i toliko dugotrajna. Ipak, čini se da su osnovne činjenice dovoljno nesporne. Izravni uzrok sloma bila je pregrijana američka

ekonomija tijekom buma “ludih dvadesetih”. Uzrok pregrijavanja bio je jeftin novac koji se prelijevao u osobnu potrošnju - nadasve u kupnju automobila i električnih uređaja - a poslije i u kupnju dionica i poslovnih udjela čiji porast, izgledalo je, nema gornju granicu. Kada je 1929. balon pukao, posljedice u Europi odražavale su strukturnu ekonomsku slabost zbog koje je izloženi kontinent bio osobito ranjiv. Poslijeratna ekonomska ovisnost Europe o Sjedinjenim Državama bila je sastavnica ionako poremećene globalne ekonomije u kojoj više nisu djelovali predratni mehanizmi kontrole i ravnoteže.

Uoči sloma europska ekonomija pokazivala je očite znakove oporavka nakon enormnih poremećaja tijekom poslijeratne krize. Ekonomski preporod u znatnoj je mjeri ovisio o obnovi njemačkog oštećenog, ali moćnog industrijskog potencijala. Doista, nastupio je velik oporavak nakon što se Njemačka othrvala traumi hiperinflacije iz 1923. Inflacija je uglavnom likvidirala dugove industrije. S druge strane, industrijski pogoni bili su zastarjeli. Problem je riješen programom intenzivne industrijske modernizacije i racionalizacije, što je dovelo do impresivnog tehnološkog napretka u proizvodnji i znatnog porasta prihoda. Svejedno, to nije bila bajka o uspjehu. Naprotiv, razotkrivene su dotad prikrivene strukturne slabosti europske ekonomije, koje su Njemačku ostavile posebno izloženom u trenutku kad se 1929. u Americi dogodio slom.

Vitalna osnovica njemačkog oporavka bila je stabilizacija valute nakon što ju je pomela hiperinflacija. Neodvojivo od te stabilizacije bilo je rješavanje trnovitog problema reparacija koje su bile ishodište premnogih ekonomskih i političkih nevolja 1922. i 1923.

Ključni korak u zamjeni bezvrijedne valute već je poduzet na vrhuncu hiperinflacijske krize kada je u studenom 1923. uvedena

Rentenmark. Ta privremena valuta imala je podlogu u zemljištu, vlasništvu i industrijskom kapitalu i ubrzo je stekla javno povjerenje. Sljedeće godine dodatno je stabilizirana velikim američkim zajmom, njena podloga konvertirana je u zlatni standard i preimenovana je u Reichsmark (čija je protuvrijednost iznosila bilijun starih maraka). Ujesen 1923. sastao se međunarodni odbor stručnjaka, pod predsjedanjem američkog bankara Charlesa G. Dawesa, kako bi raspravio problem reparacija i u travnju 1924. bio je spreman objaviti svoje preporuke.

Dawesov plan utvrdio je postupno povećanje obroka plaćanja, i to u duljem razdoblju, čime je znatno olakšan teret reparacija. Bio je zamišljen kao privremeno rješenje. Jednom kada se njemačka ekonomija potpuno oporavi, reparacije će postati podnošljive. To je bila pretpostavka od koje se polazilo.

Nezgoda se međutim krila u tome što je novac upotrijebljen za otplatu reparacija potjecao pretežno od stranih zajmova, većinom iz SAD-a, odakle je pristizao u velikim količinama. Američki su investitori u dinamičnoj njemačkoj ekonomiji prepoznali tržište koje će vraćati veliku dobit. Tvrtke poput General Motorsa, Forda i General Electrica gradile su tvornice u Njemačkoj. Iznos stranih kredita u Njemačkoj dosegao je 1930. pet milijardi dolara.**[** To je protuvrijednost od sedamdeset milijardi dolara 2015. (op. prev.)**]** Time se isprva ponajviše okoristila njemačka industrija, ali s vremenom su se poslovni ljudi počeli žaliti kako se previše novca preusmjeruje lokalnoj upravi, koja je gradila parkove, bazene, kazališta i muzeje ili je obnavljala javnu infrastrukturu i zgrade. Time je nesumnjivo povećana kvaliteta života u njemačkim gradovima, ali takve, dugoročne investicije financirale su se kratkoročnim kreditima. Činilo se da će zlatne godine potrajati No što će se dogoditi ako se, umjesto produljenja konjunkture, zatraži povrat kratkoročnih američkih kredita i ako se pozajmljivanje

potpuno prekine? U tome tada nitko nije vidio nikakav problem.

Dawesov plan bio je najpouzdaniji pokazatelj da se poslije rata svjetsko ekonomsko težište nepovratno premjestilo u Sjedinjene Države, najvećeg pobjednika strašnog poremećaja globalne ekonomije koji je izazvao Prvi svjetski rat. Na Dalekom istoku kao nova ekonomska sila pojavio se i Japan. Globalna ekonomska dominacija Britanije bila je, u svakom slučaju, stvar prošlosti. U Europi su nastale mnoge države, valute i sve veće carinske prepreke. Ojačale su težnje protekcionizmu - zapravo ekonomskom nacionalizmu - koje su se ogledale u visokim uvoznim dažbinama. Zemlje čije je gospodarstvo cvalo prije rata, prije svega Britanija, mislile su da sat mogu vratiti unatrag. Prije 1914. “zlatni Standard” bio je središnja karakteristika ekonomske stabilnosti, s fiksnim valutnim tečajevima koji su počivali na međunarodno dogovorenoj cijeni zlata, u čemu je bitnu ulogu igrala Engleska banka. Zlatni standard suspendiran je tijekom Prvog svjetskog rata. Bio je obnovljen dvadesetih godina, ne svugdje i ne odjednom, ali u potpuno drugačijim ekonomskim i političkim okolnostima.

Sada su okolnosti bile nestabilne, s ekonomski nadmoćnim Sjedinjenim Državama i Londonom, kao nekadašnjim svjetskim financijskim središtem, čiji su položaj ugrozili New York i Pariz. Britanija je 1925. donijela važnu odluku i ponovno je uvela zlatni standard. Zbog prestiža Britanija je (pridružila joj se nekolicina drugih zemalja) inzistirala na predratnom tečaju dolara. Ideja je prikazivana kao “povratak normalnosti” i ekonomskoj sigurnosti predratne epohe. No svijet se u međuvremenu promijenio. Sustav fiksnih tečajnih lista, u kojem je položaj Britanije, zemlje s ozbiljnim ekonomskim problemima, bio vodeći, više nije bio dokaz snage, nego izvor slabosti. Njihova posljedica bila je gomilanje problema koji će poslije izići na vidjelo.

Nitko te probleme nije mogao predvidjeti sredinom dvadesetih

godina dok se europska ekonomija dinamično oporavljala. Industrijska proizvodnja porasla je za dvadeset posto između 1925. i 1929. Natprosječni rast zabilježili su Njemačka, Belgija, Francuska, Švedska, Finska, Nizozemska, Luksemburg i Čehoslovačka. Također (premda sa skromnijih početnih pozicija) i Mađarska, Rumunjska, Poljska i Latvija. Rastu u Francuskoj i Belgiji pomoglo je umanjenje vrijednosti valute. Francuski rast oslanjao se i na izvanredno brz ekonomski oporavak u ranim dvadesetim godinama. Industrijska proizvodnja uvećala se za više od četvrtine između 1925. i 1929., dok je dohodak po glavi stanovnika povećan za petinu. Uoči Velike depresije francuski izvoz bio je za pedeset posto veći nego prije rata. Belgija je doživjela impresivni porast industrijske proizvodnje za čitavu trećinu, a također je znatno uvećala izvoz. Najveći i najimpresivniji rast, nakon kaosa Građanskog rata, doživio je Sovjetski Savez, ali tamo, dakako, nisu djelovale tržišne sile međunarodne ekonomije.

U Velikoj Britaniji, Italiji, Španjolskoj, Danskoj, Norveškoj, Grčkoj i Austriji ekonomski rast bio je trom. Fašistička Italija trpjela je bitno precijenjenu liru, za što se Mussolini zalagao zbog pukog prestiža. Pokrenuo je javne radove i uveo subvencije poljoprivredi, čime je djelomično ublažio učinke nezaposlenosti i smanjenih plaća. Diktatura Prima de Rivere u Španjolskoj također je sama sebi stvarala dodatne nevolje. Visoke carinske barijere odrezale su Španjolsku od međunarodnog tržišta, a precijenjena pezeta učinila je španjolsku ekonomiju osobito ranjivom kad se 1929. zbio slom. Danska i Norveška također su patile zbog precijenjene valute. Britanska ekonomija doživjela je nagli porast 1928. i 1929. Do ekspanzije je došlo u novim industrijama poput automobilske, kemijske i elektroničke, dok su tradicionalni sektori, rudarstvo, metalna, tekstilna i brodograđevna industrija, stagnirali tijekom dvadesetih godina. Pogledamo li Europu kao cjelinu,

oporavak od poslijeratnog sloma, koji je potrajao do 1929., bio je priča o uspjehu. Djelovanjem američkog privrednog buma međunarodna trgovina porasla je za preko dvadeset posto.

Ritam promjena bio je najbrži u industrijaliziranim i urbaniziranim područjima Sjeverne i Zapadne Europe. U siromašnim, manje razvijenim područjima - u Istočnoj i Južnoj Europi - promjene su bile sporije i ograničene. Automobilska industrija bila je značajan faktor poticanja ekonomskog rasta, ali i društvenih promjena. Automobili su bili luksuzna roba prije rata, dok ih Henry Ford nije počeo masovno proizvoditi u SAD-u. Kupnja automobila još uvijek je bila iznad mogućnosti većine ljudi. Početkom tridesetih godina bilo je samo sedam automobila na tisuću stanovnika u Europi, a u Americi ih je već bilo 183. Automobilska industrija u Europi tek je počela s proizvodnjom za masovno tržište. Predvodnik je bio britanski Austin 7, prvi put proizveden 1922., Fiat u Italiji te Citroën, Renault i Peugeot u Francuskoj, koji su također počeli proizvoditi manje i jeftinije automobile. U Njemačkoj je isto učinio Opel (u vlasništvu američkog diva General Motorsa od 1929.), ali ipak u Europi tijekom konjunkture dvadesetih godina nije bilo većih iskoraka u proizvodnji automobila koje bi si manje imućni ljudi mogli priuštiti.

Kako bilo, automobili i motocikli više nisu bili neuobičajena pojava u europskim gradovima. Sredinom dvadesetih godina bilo je oko milijun automobila na britanskim cestama, pola milijuna u Francuskoj te četvrt milijuna u Njemačkoj. Italija je izgradila prvu autocestu sredinom dvadesetih godina, a za nekoliko godina mreža je narasla na preko 4500 kilometara. [Iako je ta autocesta nazvana *autostrada*, nije odgovarala današnjim standardima autoceste (primjerice kolnik nije bio razdvojen središnjim pojasom), premda je po kriterijima dvadesetih godina omogućivala brzu i sigurnu

vožnju, (op. prev.)] Cestogradnja općenito nije bila razvijena, ali su ceste u Zapadnoj i Srednjoj Europi do kraja dvadesetih godina osposobljene za motorna vozila. Konji više nisu vukli teretna kola, autobuse i taksije u europskim gradovima. Izgled ulica brzo se mijenjao. Počela je motorizacija Europe.

Urbani krajolik izmijenilo je i električno osvjetljenje. Postalo je moguće osvijetliti čitave četvrti pritiskom na dugme u transformatorskoj stanici. Plinska svjetla i poslovi povezani s njihovim održavanjem praktično su nestali. Razvoj elektrotehnike donio je sobom i mnoge kućanske aparate koji su postali uobičajeni u SAD-u. Usisivači su polako osvajali domove srednje klase u Europi, ali su strojevi za pranje rublja, hladnjaci i električni štednjaci bili rijetkost, dok su u radničkim domaćinstvima kućanski poslovi i dalje bili mučna tlaka. Uredski posao promijenio se širenjem telefona. U Berlinu je u to vrijeme bilo 1.250.000 razgovora dnevno, obavljenih preko pola milijuna priključaka. Ipak, malo je privatnih stanova imalo telefon. Švedska je predvodila s 83 telefona na tisuću stanovnika krajem dvadesetih godina, u odnosu na pedeset u Njemačkoj i samo sedam u Italiji. Elektronika je omogućila i početak prve komunikacijske revolucije kada je počelo osnivanje državnih radiodifuznih mreža. Samo dvije godine nakon početka emitiranja radijskog programa BBC je 1924. imao milijun registriranih slušatelja. Odmah iza Britanije slijedila je Njemačka, gdje je broj slušatelja porastao s 10.000 godine 1924. na četiri milijuna 1932., što znači daje gotovo svako četvrto domaćinstvo posjedovalo radioprijemnik.

Ljudi su vjerovali da je Europa krenula putem dugotrajnog napretka. Bila je to iluzija. S druge strane, mnogi uopće nisu osjećali da se zbiva gospodarski bum. Kao i nekad, sastavljali su kraj s krajem i nisu stigli ni razmišljati o prosperitetu. Siromaštvo nije bilo zastrašujuće kao nekada, ali je još uvijek bilo sveprisutno.

Većina je živjela u primitivnim uvjetima na selu ili u jezivim, kronično prenapučenim stambenim zgradama u velikim gradovima i industrijskim zonama. Najčešće bi čitava obitelj stanovala u jednoj jedinoj prostoriji, u sirotinjskim četvrtima s očajnom sanitarnom infrastrukturom. Bilo je i poboljšica, katkad i impresivnih, osobito kada bi intervenirala država. Do kraja dvadesetih godina njemačka demokratska država svake je godine gradila 300.000 stanova, što se financiralo javnim novcem. Velike nove četvrti, namijenjene radničkoj klasi, nikle su u Berlinu i Frankfurtu. Predratni Reich u javnu stambenu izgradnju nije uložio praktično ni pfeniga. Do 1929. ulaganja u stanogradnju doživjela su najveći porast u strukturi državnih troškova u usporedbi s 1913. Od 1924. do 1930. u Njemačkoj je izgrađeno oko 2,5 milijuna stanova (svaki sedmi stan bio je potpuno nov), u koje se uselilo preko sedam milijuna ljudi. Gradske vlasti "crvenog" Beča, pod kontrolom socijaldemokrata, također su postigle impresivan napredak, uselivši 180.000 ljudi u nove stanove. Spektakularno postignuće bio je veliki Karl-Marx-Hof dovršen 1930. sa svoja 1382 stana za gradsko siromašno stanovništvo.

To su bile iznimke. I uopće nisu bile dovoljne. Milijun njemačkih obitelji bilo je bez stana 1927. u jeku trajne nestašice stambenog prostora. Porast stanogradnje u Švedskoj dvadesetih godina nije bitno umanjio tešku prenapučenost gradskih četvrti. Zgusnuti, natrpani i nezdravi stanovi koji su neplanski nicali u predgrađu Pariza i drugih francuskih gradova čekali su migrante sa sela ili one izvan francuskih granica, koje je privuklo zaposlenje u rastućoj industriji. I u Britaniji je stambena bijeda, osobito u industrijskim područjima, bila velik socijalni problem. Neposredno poslije rata procijenjen je akutni manjak od 800.000 stanova. Poslijeratni stambeni program, zahvaljujući kojem je izgrađeno 213.000 novih stanova, napušten je kada je 1920. i 1921. porasla

cijena kreditiranja. Konzervativna je vlada 1923. radije subvencionirala privatnu izgradnju, ali 362.000 stanova koji su izgrađeni privatnim poduzetništvom u sljedećih šest godina bilo je preskupo siromašnim radničkim obiteljima, pa su ih unajmile ili kupile obitelji niže srednje klase. Nova laburistička vlada donijela je 1924. prvi socijalni stambeni program kojim su, u stanovima koje su izgradile općine, najamnine bile subvencionirane i zaštićene. U velikoj ekspanziji takozvanih "općinskih domova” sagrađena je 521.000 stanova do 1933., pretežno za radničku klasu. Bio je to početak i ništa više od toga. Milijuni su još uvijek živjeli u očajnim uvjetima. U gradovima Južne i Istočne Europe zapanjujući uvjeti stanovanja bili su pravilo, utoliko teži zbog pristizanja ljudi iz siromašnih seoskih krajeva, u kojima su pak seoske nastambe ostale primitivne.

Sindikati su značajno uvećali svoje članstvo i koristili se ojačanom pregovaračkom pozicijom stečenom tijekom rata. Uspješno su se izborili (usprkos otporu poslodavaca) za četrdesetosatni radni tjedan, isprva u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji, a s vremenom i u drugim zemljama. Tako je skraćeno predugo radno vrijeme, premda su prekovremeni sati u praksi značili da su radnici ostajali na poslu i dulje od četrdeset sati tjedno. Porasle su plaće kvalificiranih radnika, ali njihova stopa rasta zaostajala je za porastom poslovne dobiti. Postojale su značajne iznimke. Radnici u novim, rastućim industrijama zarađivali su dobro. Zarade u golemim pogonima Renaulta u Francuskoj, koji je zapošljavao tisuće radnika kako bi zadovoljio potražnju za motornim vozilima, porasle su tijekom dvadesetih godina za četrdeset posto. Koliko su plaće rasle, toliko je sam posao bio tupo monoton, jednoličan rad na tekućoj vrpci u uvjetima željezne discipline. Veliki dio radnika bili su imigranti - 1931. u Francuskoj ih je bilo tri milijuna (sedam posto stanovništva) - koji

su trpjeli diskriminaciju i zlostavljanje. Francuska je dvadesetih godina primila 400.000 ruskih izbjeglica, četverostruko više nego bilo koja druga zemlja. Imigranti su dolazili i iz Poljske, Italije, Armenije i Alžira.

U starijim industrijama visina plaće kazivala je drugačiju priču. Najveći štrajk sredine dvadesetih godina bio je generalni štrajk u Britaniji od 3. do 13. svibnja 1926. Organiziranje povodom namjere poslodavaca - koja će se pokazati uspješnom - da se umanje plaće u rudarstvu, koje je postalo neproduktivno. Preko 1,5 milijuna radnika iz raznih sektora prometa i industrije odazvalo se štrajku kako bi podržalo 800.000 rudara koji su bili blokirani u *lockoutu*. **[**Vrst industrijske akcije, svojevrsni "štrajk" poslodavca kojim se obustavlja rad i radnici isključuju s posla uz ponudu da se mogu vratiti na posao prihvate li poslodavčeve uvjete, (op. prev.)**]** Pokušaji slamanja štrajka uzeli su zamah i za deset dana britanski Savez sindikata (TUC) opozvao je štrajk i pristao na vladine uvjete koji su bili gotovo ponižavajući. Rudari su nastavili s otporom, ali su nakon šest mjeseci vraćeni na posao, osiromašeni, potpuno poraženi i primorani pristati na dulje radno vrijeme i manje plaće koje su nametnuli vlasnici rudnika. Njemački poslodavci bili su podjednako agresivni u studenom 1928., kada su proglasili *lockout* radne snage čitave metalne i čelične industrije u Ruhru - oko 220.000 radnika - kako bi nametnuli manje plaće usprkos odluci državne arbitraže. Ti su sukobi bili očiti pokazatelji slabljenja položaja industrijskih radnika (posebno u staroj teškoj industriji) i njihovih sindikata, odnosno jačanja pregovaračke pozicije i odlučnosti poslodavaca, i to u vrijeme rastuće nezaposlenosti, koja je, bitno je naglasiti, počela i prije Velike depresije.

Francuska je, kao i Njemačka, bila među zemljama koje su prednjačile u primjeni modernih industrijskih upravljačkih metoda, za koje se početkom stoljeća u SAD-u zalagao Frederick Winslow

Taylor, kao i nove tehnologije masovne proizvodnje koju je 1913. u automobilsku industriju uveo Henry Ford. U Njemačkoj je dalekosežna racionalizacija industrijske proizvodnje dovela do nezaposlenosti, koja je bila niska početkom dvadesetih godina, ali je utrostručena, pa je tijekom 1925. i 1926. bilo dva milijuna nezaposlenih (deset posto radno sposobnog stanovništva). Slične razine nezaposlenosti nisu bile neuobičajene u čitavoj Europi. U zemljama s niskom stopom rasta, Danskoj i Norveškoj primjerice, dosegla je sedamnaest i osamnaest posto. Bila je visoka i u starijim sektorima teške i tekstilne industrije, koje je brza ekspanzija učinila neproduktivnima, a bile su izložene i konkurenciji na svjetskim tržištima. Nezaposlenost u Britaniji nikada nije opala ispod čitavog milijuna, čak ni prije sloma 1929.

Pravo na naknadu za nezaposlenost, prvi put uvedeno 1911. Zakonom o osiguranju, prošireno je nakon rata i pokrivalo je oko dvanaest milijuna britanskih radnika (što je bilo samo šezdeset posto radne snage). I žene su stekle to pravo, ali njihove tjedne naknade bile su niže od naknade za muškarce. Kućna posluga, poljoprivredni radnici i državni službenici bili su isključeni. Sustav je spriječio najveće nevolje, ali bio je zamišljen kao zaštita od kratkoročne, a ne i dugoročne, strukturne nezaposlenosti. Fond osiguranja bio je nedovoljan i država ga je morala subvencionirati iz poreznih prihoda. U Njemačkoj je problem bio sličan, ali još dublji. Sustav osiguranja od nezaposlenosti uveden je 1927. (kao značajna poboljšica osiguranja od bolesti, nesreće na radu i starosti koje je ustanovljeno u Bismarckovo doba, osamdesetih godina 19. stoljeća), ali je već bio preopterećen u trenutku kad je Depresija poharala ekonomiju, nakon čega je praktično zatajio. Polovina radno sposobnog stanovništva imala je pravo na naknadu za nezaposlenost. I druge europske zemlje slijedile su britanski primjer i uvele sustave osiguranja za nezaposlenost, ali je broj

radnika koji su na naknadu stekli pravo bio još manji.

Gospodarski bum bio je u industrijskim područjima Europe ograničen i neujednačen, ali su na selu, gdje je još uvijek živjela većina Europljana, seljaci i mali posjednici jedva sastavljali kraj s krajem i uopće ga nisu osjetili. Mnogi su zemljoradnici dobro živjeli za vrijeme rata, a poslijeratna inflacija likvidirala je njihove dugove. Niska cijena zemljišta i završetak rata omogućili su onima koji su si to mogli priuštiti uvećanje posjeda. Poljoprivreda se ubrzo zatekla u težim okolnostima. Na valu oporavka u Europi je povećana proizvodnja, ali se suočila s tržištem koje je bilo zasićeno proizvodima izvaneuropskih zemalja, čija je pak proizvodnja povećana za vrijeme rata pod djelovanjem povećane potražnje i nestašica. Krajem dvadesetih godina sovjetska je politika izvoza žitarica, radi nabave vitalno potrebne industrijske opreme, dodatno uvećala ponudu. Cijene su pale. Do 1929. na svjetskom su tržištu umanjene za trećinu u odnosu na razdoblje od 1923. do 1925. Najteže su pogođene zemlje Istočne i Južne Europe, koje su ponajviše ovisile o izvozu poljoprivrednih proizvoda.

Poljoprivreda je ostala uglavnom nemehanizirana. Poslijeratne agrarne reforme usitnile su velike posjede i stvorile velik broj malih, neproduktivnih imanja, a posljedica toga bila je opća fragmentacija zemljišta. Čehoslovačka je primjerice subvencionirala poljoprivredu, što je dovelo do poboljšanja situacije, a preorijentacija na mliječne i stočne proizvode omogućila je baltičkim zemljama da uvećaju izvoz. Kako bilo, ljudi koji su živjeli od zemlje u pravilu su bili u teškoćama davno prije Depresije. Alarmantno je rasla zaduženost zemljišta. Proizvođači su bili na rubu bankrota i prije nego što ih je Depresija gurnula u besparicu. Bijeg sa zemlje u mizerne životne uvjete prenapučenih gradova uvećavao se onoliko koliko se uvećavala i razlika između urbanih i ruralnih prihoda, zbog čega mladi ljudi na selu nisu vidjeli

budućnost. Emigracija u SAD više nije dolazila u obzir jer su početkom dvadesetih postroženi imigracijski propisi. Kretanje radne snage zbivalo se unutar državnih granica. Samo je u Francuskoj između 1921. i 1931. godine 600.000 ljudi napustilo svoje male posjede i potražilo sreću u gradskim radionicama i tvornicama.

Za ljude koji su ostali na selu druga polovina dvadesetih godina doista nije bila razdoblje gospodarskog buma. Depresija je pogodila područja koja su već bila ekonomski pometena. Ta “kriza prije krize” učinila je seosko stanovništvo i prije sloma podložnim političkom radikalizmu. Poljoprivredne radnike bezemljaše privlačio je komunizam. S druge strane, seljaci koji su bili vlasnici zemlje bili su skloni sve jačoj autoritarnoj desnici.

Premda se u drugoj polovini dvadesetih ekonomija značajno oporavila u većem dijelu Europe, prikriveni problemi izložili su kontinent opasnim teškoćama u trenutku kad je počeo slom. Praktično nitko toga nije bio svjestan. Izvjesna skromna poboljšanja životnog standarda osjetili su mnogi, barem u usporedbi s prethodnim desetljećem. Drugi su zasigurno smatrali kako mogu očekivat i bolja vremena. Optimizam, kako oprezan tako i nesuzdržan, bio je glasniji od prorokâ propasti. Taj je optimizam nestao bez traga, i to preko noći, kada se, od 24. do 29. listopada 1929., dogodio slom burze u New Yorku, a njegov strašni učinak potopio je Europu.

Alternativa?

Oni koji su kapitalizmu proricali sigurnu i skoru propast i prije nego stoje izbila ekonomska kriza, mogli su se s obožavanjem i nadahnućem okrenuti jednoj zemlji: Sovjetskom Savezu. Zaštićen

od neizvjesnosti međunarodnog tržišta, Sovjetski Savez doimao se kao utopijska nada budućnosti, sa svojim sustavom državnog socijalizma kojim se pripremao za komunizam, svoj konačni cilj, i s društvom bez privatnog vlasništva, slobodnim od klasnih podjela i nejednakosti. Činilo se da Sovjetski Savez predstavlja privlačnu alternativu tržišnoj ekonomiji kao bolje društvo od beskrupulozno nepravednoga, ekonomski zaostaloga i inferiornoga kapitalističkog sustava. Državno planiranje, državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i autarkija - ekonomska samodovoljnost - kao da su pokazivali na put u napredak. Te su zamisli stjecale pristaše širom Europe.

Gospodarski rast u Sovjetskom Savezu doista je bio impresivan, premda s niskim početnim pozicijama koje su prouzročili Prvi svjetski rat i Revolucija, a napose razorni Građanski rat. Oporavak je bio zapanjujuće brz. Industrija i poljoprivreda dosegle su 1927., odnosno 1928., razine usporedive s 1913. godinom. Sovjetska Nova ekonomska politika pokazala se uspješnom jer je od 1921. do 1928. motivirala seljake na kultiviranje zemljišta i ponudila izvjesne mogućnosti da steknu dobit prodajom svojih proizvoda. NEP je međutim 1927. počeo stvarati vlastite probleme, a sovjetska industrija još uvijek je znatno zaostajala za razvijenim zemljama Zapadne Europe.

Pitanje svladavanja ekonomske zaostalosti bilo je trajni predmet žestokih rasprava u sovjetskoj vrhušci. Bila je to opasna slabost s kojom je valjalo izići na kraj, ponajprije radi odvraćanja prijetnji grabežljivih imperijalističkih sila, ali i radi povećanja životnog standarda kao temelja koji će osigurati budućnost socijalizma u Sovjetskom Savezu.

Neuspjeh bi prije ili poslije zemlju uvukao u rat. Ta je pretpostavka postala aksiom. “Ili ćemo uspjeti, ili će nas slomiti”, rekao je Staljin na sjednici Centralnoga komiteta SKP(b)-a u

studenom 1928. koja će označiti veliku političku i ekonomsku prekretnicu. Put prema tom odlučnom trenutku uopće nije bio pravocrtan. Poslije Lenjinove smrti u siječnju 1924., ekonomska politika u sve većoj je mjeri postajala središnja tema ogorčene unutarnje borbe za vlast, iz koje će Staljin izići kao pobjednik, i koja će se okončati velikim i sudbonosnim zaokretom sovjetske ekonomije.

Od samog početka 1921. NEP je bio osporavan. Neki ugledni boljševici, ponajviše Trocki, u NEP-u su vidjeli privremeno rješenje čija je jedina svrha svladavanje najtežih akutnih problema i započeli su s kampanjom koja je inzistirala na državnom gospodarskom planiranju i ubrzanoj industrijalizaciji na teret seljaštva. Trocki se također nastavio zalagati za izvoz revolucije, odnosno svjetsku revoluciju. Staljin je, naprotiv, u prosincu 1924. objavio da je cilj partije “socijalizam u jednoj zemlji”. Tada je utjecaj Trockog počeo naglo slabjeti. Kakvi god da su bili njegovi argumenti i njegova iznimna ličnost, stekao je previše neprijatelja. Nadalje, njegova kontrola nad polugama moći u partiji bila je slaba. Uz podršku vodećih ličnosti Grigorija Zinovjeva, Lava Kamenjeva i “miljenika partije” (kako gaje Lenjin nazvao) Nikolaja Buharina, Staljin je izigrao Trockog. Trocki je 1925. podnio ostavku na dužnost narodnoga komesara za poslove vojske i mornarice, a krajem godine isključen je iz Politbiroa.**[** U sovjetskoj službenoj terminologiji od 1917. do 1946. “narodni komesar” naziv je za ministra, “narodni komesarijat” za ministarstvo, a Sovjet narodnih komesara *(Sovnarkom)* za vladu. Politbiro je najviše izvršno tijelo Komunističke partije i središte najveće moći u komunističkom režimu. Čini ga u pravilu između deset i petnaest najviših dužnosnika, (op. prev.) **]** Sa svojim pristašama 1927. isključen je i iz partije zbog “heretičkih” stavova, da bi sljedeće godine bio poslan u progonstvo, 3000 kilometara udaljeno od Moskve. Lenjin

je na samrtnoj postelji upozorio da Staljin nije prikladna osoba za dužnost generalnog sekretara koju je obnašao od 1922. Staljin se pobrinuo da ta “oporuka” ostane tajnom i iskoristio je svoj najviši položaj u srcu partijskog aparata kako bi osigurao svoju moć. Zinovjev i Kamenjev olakšali su Staljinov put prema potpunoj moći kada su 1926. promijenili mišljenje i podržali Trockog u njegovu protivljenju ekonomskoj politici koja je bila previše sklona seljaštvu.

Zapravo su koraci prema totalnom gospodarskom planiranju već poduzeti, za sada bez službenog odricanja od NEP-a. Staljin je u toj fazi, kao (tada) vodeći zastupnik NEP-a, u čemu ga je čvrsto podržavao Buharin, bio u prilici oslabiti Zinovjeva i Kamenjeva prije nego što ih je uklonio s vlasti. I oni su 1927. isključeni iz partije (u koju su vraćeni sljedeće godine kad su pokajnički osudili Trockog i na ponižavajući način javno odustali od svojih stavova). Sada je samo Buharin stajao Staljinu na putu.

Staljin je postao pristaša svekolike rekvizicije hrane i oštre linije prema seljaštvu, što ga je vodilo u neminovni sukob s bivšim saveznikom Buharinom, koji je ostao vjeran načelima NEP-a. Sredinom 1928. postali su nepomirljivi politički neprijatelji. Staljin je bio odlučan u stavu da je proizvodnja hrane na malim posjedima nepremostiva prepreka ekonomskom rastu. Trebalo je osigurati opskrbu hrane sve većem broju industrijskih radnika, što je bilo moguće postići isključivo proizvodnjom na velikim poljoprivrednim dobrima kojima će upravljati država. Lukavo je stjecao podršku u partiji za ambiciozni plan koji će u najvećoj mjeri povećati industrijski rast, i to na teret sela. Kako je kontrolirao partijski aparat, uspio je oklevetati Buharina kao “devijacionista”. Buharin je 1929. bio bivši čovjek. Staljin je bio pobjednik u borbi za vlast i postao vrhovni vođa Sovjetskog Saveza kojem nitko nije smio osporiti pravo na Lenjinovo nasljeđe.

Tada je NEP već postao suvišan, iako ne i javno odbačen. Zimi s 1927. na 1928. seljaci su počeli stvarati zalihe žita umjesto da ga prodaju po niskim cijenama koje je propisala država. Došlo je do ozbiljnih nestašica hrane, i to upravo u vrijeme kad su pokrenuti veliki industrijski projekti. Nakupci i preprodavači, koji su ucjenjivački zlorabili nestašice, kupovali su poljoprivredne proizvode i prodavali ih na crnoj burzi. Kao što je i dolikovalo njegovu nadimku ("čovjek od čelika", rođen kao Josif Džugašvili), Staljin je reagirao na karakteristični način: brutalnom represijom. U siječnju 1928. posjetio je Ural i Sibir, gdje je nadgledao nemilosrdnu rekviziciju zaliha žita koja se nije razlikovala od metoda u Građanskom ratu. Svako protivljenje toj, "uralsko-sibirskoj" metodi doživjelo bi nešto nalik na prokletstvo. Buharin je uzalud pokušavao umanjiti razmjere rekvizicije i suprotstaviti se sve većoj Staljinovoj moći.

Sredinom 1928. Staljin je uspješno okončao rasprave povodom buduće ekonomske politike. Načinjen je nacrt programa ubrzane industrijalizacije, koji je i usvojen na partijskom kongresu u travnju 1929. kao "Prvi petogodišnji plan". Provedba Plana bila je podosta kaotična, a zamišljeni, izvanredno visoki iznosi povećanja proizvodnje postignuti su tek krivotvorenjem službene statistike. Čak i usprkos tome napredak je bio impresivan, osobito kad bi se usporedio s ostatkom industrijalizirane Europe koja je tonula u vrtlog Velike depresije. Nikli su novi i veliki industrijski kompleksi. Na donjem toku Dnjepra sagrađena je divovska hidrocentrala, velike željezare u Magnitogorsku i Novokuznjecku, na Uralu, odnosno u Sibiru, te goleme tvornice traktora u Staljingradu i Harkovu. Seljaci su u valovima pristizali u gradove da bi se pridružili industrijskim radnicima, čiji se broj u četiri godine udvostručio. Industrijska proizvodnja je rasla, i to, po skeptičnim procjenama, stopom od deset posto godišnje, a

proizvodnja ugljena, nafte, željezne rude i sirovog željeza udvostručila se do 1932.

Ljudska cijena bila je zastrašujuća, takva da nijedna zemlja u ostatku Europe ne bi ni na trenutak razmišljala o upuštanju u takav pothvat. Uvjeti rada, plaće i životni standard radnika bili su neizrecivo očajni. Disciplina u tvornicama bila je drakonska, s teškim kaznama za “zabušante”. Petogodišnji plan imao je daleko teže posljedice na selu. Režim je otpočetka bio svjestan da industrijski program treba forsirati preko leđa seljaštva. Neuspjeh u nabavi dovoljnih količina žita kojima je trebalo spriječiti nestašice i racioniranje kruha, 1929. potaknuo je odluku o prisilnoj kolektivizaciji poljoprivrede. Planirano je da u roku od dvije godine četvrtina obradivih površina bude u rukama *kolhoza*, velikih gospodarstava i "tvornica” hrane u kojima će raditi ruralni proletarijat lišen vlastitih posjeda. Zapravo se kolektivizacija odvijala i brže nego što je planirano. Do ožujka 1930. kolektivizirano je gotovo 60 posto od 25 milijuna seoskih gospodarstava.

Seljaci nisu bili spremni na suradnju. Tričetvrt milijuna seljaka sudjelovalo je u pobunama koje su izbijale diljem Sovjetskog Saveza. “Provodile su se rekvizicije žita i krumpira i sve su nam oteli silom, kako od siromašnih tako i od srednjeg sloja seljaka. Jednostavno rečeno, to je bila pljačka”, žalio se jedan sitni posjednik koji je tražio obustavu kolektivizacije i molio za "slobodu, jer tek u slobodi rado ćemo pomoći državi”. Režim je bio svjestan problema. Staljin je za ekscese okrivio lokalne dužnosnike koje je obuzela “vrtoglavica od uspjeha” Udio seljaka u kolhozima naglo je opao na 23 posto. Bio je to samo kratak predah. Pritisak je ubrzo nastavljen. Do žetve 1931. više od polovine seoskih gospodarstava još je jednom utjerano u kolhoze, koji su sada proizvodili gotovo cjelokupno sovjetsko žito. Tri godine poslije

kolektivizacija praktično svih obradivih površina trijumfalno je dovršena.

Prisilu su nemilosrdno provodili odredi partijskih fanatika poslanih iz gradova. Proglašena je politika “raskulačivanja” - “uništenja kulaka kao klase” - kako bi ohrabrila nasrtaj na navodno boljestojeće seljake, optužene da su seoski kapitalisti. “Kulak” je naime značio što god su partijski aktivisti poželjeli da znači. Svatko tko se opirao kolektivizaciji mogao je biti označen kao “kulak”, uhićen, prognan u udaljeni radni logor ili jednostavno ustrijeljen. Samo iz Ukrajine tijekom prvih mjeseci 1930. prisilno je protjerano 113.637 “kulaka”. Oni koji su se protivili nasilnoj kolektivizaciji, ali su bili očito presiromašni da bi bili “kulaci”, nazvani su “potkulačnici” i podvrgnuti istim kaznama. Mnogi su "kulaci” pobjegli, prodavali svoju imovinu ako su bili u prilici, ili bi je jednostavno napustili. Neki bi poubijali svoje žene i djecu i onda učinili samoubojstvo.

Očekivalo se da će se proizvodnja žita udvostručiti. Zapravo je opala, ali ne drastično. Preciznije rečeno, državna proizvodnja žita doista se udvostručila, ali je seosko stanovništvo ostalo bez hrane. Kad bi seljaci bili prisiljeni pristupiti kolhozu, zaklali bi svoju stoku ili bi je pustili da crkne od gladi, radije nego da je predaju državi. Fond goveda i svinja prepolovljen je, a ovaca i koza umanjen za dvije trećine. Zavladala je velika nestašica mesa i mlijeka. Kolhozima koji nisu ispunili kvotu rekvizicije nisu se isporučivale industrijska roba i potrepštine i naređeno im je da predaju kompletne zalihe sjemena, što je sljedećeg ljeta prouzročilo katastrofalnu žetvu.

Glad, teža od one iz 1921. i 1922., bila je izravna posljedica sovjetske poljoprivredne politike i tijekom strašnih godina 1932. i 1933. bila je sveprisutna. Kazahstan i sjeverni Kavkaz teško su stradali, ali je učinak bio najstrašniji u Ukrajini, upravo na području

s najplodnijim tlom. Partijskom službeniku koji je obišao jedno selo rečeno je "pojeli smo sve čega smo se mogli dokopati, mačke, pse, miševe, ptice” čak i koru s drveća. Preko 2000 ljudi kažnjeno je zbog kanibalizma 1932. i 1933. Nemoguće je točno utvrditi broj umrlih od gladi u Ukrajini. Bilo ih je vjerojatno oko 3,3 milijuna, ako se uračunaju i oni koji su umrli od bolesti prouzročenih pothranjenošću. U čitavom Sovjetskom Savezu broj je jamačno bio dvostruko veći.

Oskudne vijesti o tom užasu procurile su na Zapad. Obožavatelji Sovjetskog Saveza omalovažavali su ih ili potpuno odbacivali kao antikomunističku propagandu. Zapadna Europa uglavnom nije imala pojma što se zbiva. Tek nekoliko stranih promatrača bilo je u prilici svjedočiti nesreći. Jedan od njih, britanski novinar Malcolm Muggeridge, opisao ju je kao "jedan od najmonstruoznijih zločina u povijesti, tako strašan da ljudi u budućnosti neće htjeti vjerovati da se dogodio”. Bio je u pravu. Ljudi koji su živjeli na istočnom rubu kontinenta propatili su više nego itko; i prije Prvog svjetskog rata, u samom ratu, u poslijeratnim neredima, u Ruskom građanskom ratu i pod sovjetskim režimom. Dolina suza bila je duboka. Potpuna dubina ponora tek će biti dosegnuta.

Zrcalo kulture

Kako su Europljani doživljavali svijet u kojem su živjeli ili sile koje su im neumitno oblikovale sudbinu? Generalizacija je, dakako, nemoguća. Način života i refleksije koje je izazivao ovisili su o premnogim varijablama. U njih su spadale slučajnosti poput mjesta rođenja i obiteljskog nasljeđa, ali i pripadnost društvenoj klasi i političkoj kulturi, kao i sama neizvjesnost povijesnog razvoja.

Dalekosežni refleksivni uvidi neizbježno su bili povlastica dobro obrazovane elite, one koja je imala pristup višim razinama obrazovanja, uskraćenoga velikoj većini stanovništva. Na inovativne i kreativne umjetničke talente odražavalo se, ali su ga oni i oblikovali, nešto što se u najširem smislu može nazvati *Zeitgeist* ili “duh vremena”. Važna dostignuća društvene misli i umjetničkog stvaralaštva imala su, čak i kad su bila neizravna, velik utjecaj na ljude, pretežno one iz obrazovanih slojeva gornje srednje klase koji su navikli na upijanje proizvoda “visoke” kulture. Većini stanovništva ta je kultura bila nedostupna i nalazila se s onu stranu njihove svakodnevice.

Većini je na kraju radnog dana ili tjedna preostala popularna kultura - zabavni filmovi, plesne dvorane i jednako važni (barem za muškarce) pivnice i barovi - koja nije nudila promišljanje svijeta, nego bijeg i trenutačno uzbuđenje, kratkotrajno opuštanje od jednolične, najčešće depresivne stvarnosti svakodnevnog života. Odlazak u kino bio je najvažniji oblik eskapizma. Nove kinodvorane nicale su u europskim gradovima. U Njemačkoj ih je bilo najviše, preko 5000 do 1930. (desetak godina prije bilo ih je dvostruko manje), s ukupno dva milijuna sjedala. Posjet kinu dodatno je porastao kada su krajem dvadesetih godina zvučni počeli potiskivati nijeme filmove. Kino je nudilo ono što je publika htjela. Filmovi su pretežno bili komedije, drame te ljubavni i avanturistički. Profesionalni sport - posebno nogomet - bio je još jedan oblik bijega, ali za muškarce iz radničke klase, no ne i za žene. Popularnost nogometa proširila se iz Britanije u druge europske zemlje i prije Prvog svjetskog rata. Natjecateljske lige osnovane su u Njemačkoj, Italiji, Španjolskoj i drugdje. Velika posjećenost bila je pravilo. U Engleskoj je prvo finale Kupa na Wembleyju održano 1923. - kada je Bolton Wanderers pobijedio West Ham United s 2 : 0 - i privuklo je, po službenim podacima,

126.000 gledatelja, iako je uvriježeno mišljenje kako ih je bilo dvostruko više. [Moj djed - davno prije nego što sam rođen - bio je u publici sa svoja dva starija sina. Putovali su vlakom preko tristo kilometara iz Oldhama, ali su se vratili odvojeno, u različito vrijeme. Stric Jimmy pronađen je kako spava na sporednom kolosijeku u Readingu tri dana nakon utakmice. Obitelj Kershaw to je tada doživjela kao dobar provod! (op. autora)]

"Visoka" i "popularna" kultura rijetko bi se susretale, ali su na različite načine bile bitne za *Zeitgeist* međuratne Europe. Nije bila riječ samo o alternativnim oblicima kulture. Ekstremi kulturnog stvaralaštva i umjetničke inovativnosti koji su karakterizirali prvo poslijeratno desetljeće neizbježno su prijali ukusu male manjine. Avangardne kulturne forme - odveć raznolike da bi ih se jednostavno prikazalo - nisu bile samo udaljene od života većine stanovništva, nego su, kada bi drsko izazivale "tradicionalnu" kulturu i njene vrijednosti, nailazile na neprijateljske reakcije.

Pripadnost avangardi značila je odanost umjetničkim idealima, oblicima i izričajima modernizma u kulturi. Od početka dvadesetog stoljeća - premda su prve ideje začete dvadesetak godina prije - praktično sve grane kulturnog stvaralaštva odbacile su negdašnje klasicističke, realističke i romantične izričajne oblike i samosvjesno prigrlile "modernizam". Difuzna, estetizirana koncepcija "modernizma" pokrivala je širok raspon raznolikih oblika umjetničkog izražavanja. Tim oblicima bila je zajednička pobuna protiv nekadašnjih formi, koje su doživljavali kao zastarjele, umjetne i lišene unutarnjeg značenja. U manifestu koji je 1906. u Dresdenu objavila grupa ekspresionista, a nazivali su se *Die Brücke* (naziv je upućivao na "most" prema novoj umjetničkoj epohi), stajalo je da "kao mladi ljudi na kojima je budućnost želimo izboriti slobodu za svoje djelovanje i svoje živote, slobodu od starih, već etabliranih snaga". Sve što je bilo konvencionalno ili "buržoasko"

bilo je odbačeno. Zamijenjeno je nesputanim estetskim eksperimentiranjem s novim, s "modernim". Preobrazilo se u revolucionarno uništavanje staroga kako bi se izgradili potpuno novi oblici sukladno umjetničkoj mašti i kreativnosti. Dotadašnje ideale ljepote, harmonije i razuma modernizam je radikalno negirao. Rasutost, odsutnost sklada i kaos postali su novi estetski ideali. Bila je to fascinantna kulturna anticipacija političkog i ekonomskog sloma koji će iza sebe ostaviti Prvi svjetski rat.

Poslije rata, ali i prije 1914., Pariz je bio magnet za kulturnu energiju i stvaralaštvo, središte modernističkog vitalizma. Pablo Picasso, već slavan kao začetnik kubizma - novog oblika trodimenzionalne apstrakcije - doselio se u Pariz prije rata i postao najsjajnija zvijezda pariškog neba. Umjetnike iz cijele Europe i cijelog svijeta privukla je vibrantna francuska prijestolnica. Bili su tu modernistički pisci poput Jamesa Joycea, Ernesta Hemingwaya i Ezre Pounda. Inovacije u likovnoj umjetnosti cvale su na Lijevoj obali. Dadaizam (rođen u Zürichu 1916.) i nadrealizam (pojavio se u Francuskoj godinu dana poslije) bili su dva bliska, potpuno nova i revolucionarna umjetnička pravca koja su dominirala pariškom scenom dvadesetih godina. Bili su reakcija na buržoasko društvo koje je bilo u stanju izazvati stravu Prvog svjetskog rata i, osim na likovne umjetnosti, utjecali su na književnost, kazalište, film i glazbu. Odbacivali su razum i logiku, slavili apsurd, besmisao, nelogično i iracionalno te maštom dosezali dotad nepoznata područja. Bili su pod izravnim ili neizravnim utjecajem psihoanalize i primarnih poriva nesvjesnoga o kojima su pisali Sigmund Freud i Carl Jung. Iza prividnog reda u svijetu, krio se, kazivala je eksperimentalna umjetnost, neopisivi kaos. Iza navodnog sklada nalazio se apsurd s čudnovatim uzletima mašte i nesvjesnoga. Trebalo je šokirati osjetila i krenuti u potragu za neznanim oblicima značenja.

Dvadesetih godina oblici kulturnog “modernizma” bili su raznoliki i širili su se kontinentom drugačijim putevima koji bi se katkad susretali ili razilazili. Ruski “konstruktivizam” i nizozemski pokret De Stijl naglašavali su geometrijsku apstrakciju u dizajnu. Talijanski “futurizam”, čiji je predratni vrhunac minuo, apstraktnim slikarstvom prikazivao je brzinu, dinamizam i trijumf tehnologije. Najvažnija djela “modernizma” u književnosti bili su *Uliks* Jamesa Joycea, poezija Thomasa Stearnsa Eliota (najpoznatija je njegova epska kompozicija *Pusta zemlja* iz 1922.) i romani Virginije Woolf, središnje figure londonske “Grupe Bloomsbury”. “Druga bečka škola” postala je sinonim za “atonalnu” glazbu Arnolda Schönberga, Albana Berga i Antona Weberna, koji su se koristili fluidnim mogućnostima dodekafonije kako bi se udaljili od klasične harmonije.

Za kakvom god da je formom posezao, modernizam je odbacivao konvencionalni umjetnički realizam. Njegove najvažnije osobine bile su fragmentacija, iracionalnost, krhkost i nesklad koji su bili u savršenom skladu s poslijeratnim svijetom koji više nije znao za sigurnost i izvjesnost. Čak su i fizičari, nakon što je 1905. objavljena revolucionarna *Teorija relativnosti* Alberta Einsteina, posumnjali u izvjesnost. Werner Heisenberg uveo je 1927. u kvantnu mehaniku “načelo neizvjesnosti” i pokazao da se položaj i brzina čestica koje kruže oko jezgre atoma ne mogu precizno utvrditi, čime je samo učvrstio stav da je svijet nemoguće racionalno objasniti.

Svi oblici modernizma bili su već prisutni u avangardnoj kulturi prije Prvog svjetskog rata, ali su ratne strahote samo potakle umjetnički nasrtaj na razum. Modernizam je prije rata bio marginalni pokret, no sada je ušao u glavne tokove europske kulture, premda je vrlo upitno jesu li ga široki slojevi prihvatili.

Nigdje, čak ni u Parizu, nije nadmašena “modernistička”

izvrsnost njemačkih književnih i kulturnih inovacija. Zbog njezina trajnog značaja lako je precijeniti utjecaj “weimarske kulture” (uvriježeni naziv za fascinantnu njemačku avangardu dvadesetih godina) na tadašnju epohu. Naime većina kulturnih izričaja čak je i u weimarskoj Njemačkoj bila konzervativna i konvencionalna. (Izraz “Weimarska Republika” potječe od grada u Tiringiji, tradicionalnog središta njemačke kulture u kojem su djelovali Goethe i Schiller i gdje se 1919. sastala ustavotvorna skupština.) Primjerice samo pet posto od oko 3000 izložaka na münchenskoj izložbi 1930. bili su “moderni” radovi. U svakom slučaju, weimarska je Njemačka, usprkos svojim političkim mukama - osobito Berlin kao njeno žarište - u samo nekoliko godina doživjela procvat avangardnoga kulturnog i intelektualnog stvaralaštva bez premca u povijesti. Možda nigdje kao u Njemačkoj umjetnost i društvena misao nisu tako vjerno odražavale epohalne promjene kroz eksploziju kreativnosti dvadesetih - i kroz njeno brutalno gušenje tridesetih godina.

Rat nije prekinuo kontinuitet razvoja njemačke kulturne avangarde. Ekspresionizam, koji je svjesno razarao formu i donio neobične kombinacije živih boja kako bi prevladao plitku pojavnost i razotkrio prikrivene emocije i tjeskobe, bio je najprovokativniji i najznačajniji umjetnički pravac u desetljeću uoči Prvog svjetskog rata. Neki njegovi vodeći predstavnici skloni utopijskim snovima čak su i pozdravili rat kao katarzu, kao iskustvo koje će razoriti stari buržoaski poredak. Prva borbena iskustva pojačala su takva raspoloženja. “Kada bih barem mogao naslikati ovu buku”, zapisao je 1914. Max Beckmann. Euforija je ubrzo splasnula. Beckmann, Ernst Ludwig Kirchner i Oskar Kokoschka prijavili su se početkom rata u vojsku kao dragovoljci, ali su poslije bili otpušteni iz vojske zbog fizičkih i mentalnih slomova. August Macke i Franz Marc su poginuli. Ekspresionizam je preživio rat, ali su ga zasjenili

dadaizam, kao izravnija forma društvenog i kulturnog protesta, te novi realizam koji je težio doslovnom prikazivanju “istinitosti” strahota rata i revolucionarnog nasilja.

Obilje idealizma predratnog ekspresionizma preobrazilo se u ledeni pesimizam nad ljudskom prirodom. U ožujku 1919. Beckmann je dovršio veliko platno *Die Nacht* (Noć), zastrašujući prikaz uličnoga nasilja i političkoga kaosa. Otto Dix, koji je 1914. bio oduševljeni dragovoljac, skicirao je osakaćene ratne žrtve pod utjecajem dadaizma i aplicirao ih na kolaž novinskih izrezaka i novčanica kao simbola raspadanja stvarnosti. Proturatne osjećaje otvoreno je politizirao Georg Grosz svojim grotesknim kompozicijama unakaženih mrtvih vojnika, ratnih invalida, gladnih prosjaka, prostitutki na prljavim ulicama, zlokobnih ratnih profitera, debelih industrijalaca i samozadovoljnih militarista.

Sredinom dvadesetih godina u dominantnim kulturnim trendovima kao da su se ogledale stabilnije okolnosti u Njemačkoj. Opsesija unutarnjim svijetom psihe, emocija i idealizma koja je karakterizirala ekspresionizam i srodne pravce povukla se pred traganjem za jasnoćom i redom u estetskoj formi, pred “novom objektivnošću” ili “novim poštovanjem činjenica” (*Neue Sachlichkeit)*, pravcem koji je dobio ime po umjetničkoj izložbi održanoj 1925. u Mannheimu. Tehnički dizajn, arhitektura, slikarstvo, fotografija, glazba i kazalište također su usvojili modernizam. U Weimaru je 1919. Walter Gropius osnovao Bauhaus (sjedište je poslije premješteno u Dessau), koji je okupio slikare, kipare, arhitekte i grafičke dizajnere i promovirao novi racionalni funkcionalni stil. Među vodećim umjetnicima koji su bili povezani s Bauhausom bio je Vasilij Kandinski, prije rata vodeća figura u münchenskoj ekspresionističkoj grupi Der Blaue Reiter (Plavi jahač). Vrativši se iz Rusije, okrenuo se dojmljivim uglatim i apstraktnim geometrijskim kompozicijama. Bauhaus je osim

idealističko umjetničke imao i praktičnu svrhu. Gropius je vjerovao u tehnologiju kao sredstvo stvaranja novih oblika racionalno planiranog stanovanja koje bi prevladalo društvenu bijedu i klasne razlike. Čistoća linija, udobnost i učinkovitost u upotrebi prostora bile su najvažnije značajke Bauhausa. Jednostavnost stila i ljepota bile su neodvojive od njegovih utopijskih vizija. Bila je to "nova objektivnost" u svojem praktičnom i društveno angažiranom obliku.

Jedno od ponajboljih ostvarenja arhitektonske inovacije bio je stambeni blok Weissenhof, izgrađen 1927. za izložbu u Stuttgartu. Šezdeset zgrada, koje je konstruirao tim izvrsnih arhitekata (između ostalih i Le Corbusier) pod vodstvom Ludwiga Miesa van der Rohea, utjelovilo je novi modernistički stil karakterističan po geometrijskim linijama, golim fasadama, ravnim krovovima i prostranim interijerima. Doba strojeva, moderne tehnologije i masovne proizvodnje ogledalo se u umjetničkoj upotrebi čelika, stakla i betona. Geslo je bilo "Forma bez ukrasa". Nije primljeno s dobrodošlicom. Glasni protivnici vikali su o "kulturnom boljševizmu". Istini za volju, avangardna arhitektura i urbanizam nisu imali izravnog utjecaja na stambenu arhitekturu njemačkih gradova dvadesetih godina, premda su arhitekti pozivani da dizajniraju stambene blokove u Berlinu, Frankfurtu i drugdje. Moderni dizajn (kao i njemu bliski *art déco* koji se istodobno pojavio u Francuskoj) postupno će postati dio svakodnevice u Njemačkoj, ali i šire.

Svekoliko bogatstvo književnosti i društvene misli u njemačkom kulturnom prostoru nije se potpuno, ali ni jednostavno, uklapalo u kategorije neoekspresionizma i "nove objektivnosti", koliko god široko bili definirani ti pojmovi. Najutjecajniji njemački roman međuratnog razdoblja bio je ponajbolje djelo jednog od najpoznatijih njemačkih autora Thomasa Manna. Njegov

konzervativizam postupno je evoluirao u racionalnu, ako ne i instinktivnu i emotivnu, odanost novoj njemačkoj demokraciji. *Der Zauberberg* (*Čarobni brijeg)*, koji je započet prije rata, objavljen je 1924. uz velike pohvale. Mann je prekinuo rad na romanu tijekom rata, da bi ga završio deset godina nakon što ga je započeo, sada pod utjecajem ljudske autodestruktivnosti, sposobnosti koja je u ratu doživjela erupciju, i to u obliku bitno drugačijem od početne zamisli. To kompleksno djelo ispunjeno je simbolima i usredotočeno na bolest buržoaskog društva. Mjesto radnje je sanatorij za tuberkulozu u Švicarskim Alpama, što je metafora za bolestan i truo svijet. Dvojica glavnih likova (Settembrini i Naphta) predstavljaju sukob između razuma i zastrašujuće iracionalnosti. Treći (Castorp) raspet je između ove dvojice i isprva se čini kako je sklon prosvjetiteljstvu, da bi na dvosmislenom kraju romana opisao sebe kao pristašu “načela iracionalnosti, *spiritualnog*načela bolesti pod čijom egidom zapravo živim već dulje vrijeme”.

Iracionalnost, u ovom slučaju klaustrofobična, neobjašnjiva prijetnja determinizma koji nemoćnog pojedinca želi zatvoriti u željezni kavez, bila je središnja tema mističnih i proročanskih djela Franza Kafke, koja su postala slavna tek nakon njegove smrti 1924., a dvadesetih godina bila su praktično nepoznata. Zapanjujuća originalnost ispijenog, mršavog, psihološki iscrpljenog i tjeskobnoga Kafke utoliko je impresivnija uzme li se u obzir da je bio odvojen od glavnih tokova njemačke avangarde (premda mu nije bila nepoznata). Nitko kao Kafka nije bio u stanju predvidjeti budućnost. Njegova književnost - modernistička u svojem najsumornijem obliku - na superioran je način oslikala bespomoćnu, potpunu i zbunjujuću otuđenost pojedinca suočenog sa suvremenim društvenim i birokratskim mehanizmima vlasti i represije. Izvrsni njemački sociolog Max Weber u birokratskoj je moći vidio suštinu moderniteta i pisao o “planetarnom razočaranju"

u racionalno društvo, ali i o društvu u kojem je samo organizirani razum jamac slobode. Kod Kafke ni takvog, suzdržanog optimizma nije bilo.

Kafku je zanimala stvarnost koja se zbiva iza prividno uređene fasade svakodnevice i oslikao je nedokučiv svijet birokratskih pravila, naredbi, zakona i progona kad svi pokušaji spasenja iz labirinta nailaze na zatvorena vrata i ne mogu se iščupati iz toga kaosa koliko god čeznuli za nedostižnim iskupljenjem.

U *Procesu*, koji je objavljen 1925., poslije Kafkine smrti, Josef K. uhićen je temeljem optužbi koje nikad nisu obrazložene i suočen s prijetećim, sveprisutnim, neizbježnim, ali i nevidljivim sudom. Kada pokušava dokazati svoju nevinost, rečeno mu je da “upravo tako govore krivci”. Njegov produljeni “sudski postupak”, iako se odvija bez ikakvih pravila procedure, postupno ga prisiljava na prihvaćanje vlastite krivnje, na predaju i na koncu na pomirenje s barbarskom egzekucijom u rukama dvaju nijemih krvnika u napuštenom kamenolomu. U *Dvorcu*, objavljenom 1926., geodet dolazi u udaljeno selo slijedeći upute nikad viđenog vlasnika dvorca, nailazi na uporno neprijateljstvo te zatvorene zajednice, potpuno podložne imaginarnom (ali u njihovim umovima stvarnom) autoritetu koji prebiva u misterioznom dvorcu. Stranac koji sve više i sve pogubnije postaje opsjednut autoritetom dvorca, nailazi na gustu mrežu društvene represije. Time gubi priliku da priđe, ionako imaginarnom, visokom službeniku kako bi otkrio zašto je uopće pozvan u dvorac koji trajno ostaje izvan njegova dosega. Svojevoljna podčinjenost neobjašnjivim pravilima - premda kompleksna Kafkina književnost ostavlja prostor raznolikim tumačenjima - svojevrsna je anticipacija totalitarnih društava koja će se tek pojaviti sljedećih desetljeća.

Koliko god je "visoka kultura” bila plodna na mnogim poljima i u mnogim europskim zemljama tijekom dvadesetih godina, ona se

praktično ni na koji način nije doticala života većine običnih ljudi.

Kazalište u Njemačkoj zorno potkrepljuje tu pretpostavku. Procvat kazališta dvadesetih godina, čak i u manjim gradovima (zahvaljujući velikodušnim javnim troškovima koji su postali mogući zbog kratkoročnih američkih zajmova), bio je središnja značajka izvanredne weimarske kulture. Čuveni Bertolt Brecht eksperimentirao je s novim oblicima kazališnog izričaja, upotrebljavajući improviziranu, oskudnu scenografiju i diskontinuirane prizore, ne bi li poticao otuđenje, umjesto identifikacije s radnjom, čime je stimulirao kritiku kapitalističkog društva. Svejedno, većina Nijemaca koji su voljeli kazalište izbjegavala je Brechta i druge avangardne pothvate. Na eksperimentalno kazalište otpadalo je samo pet posto tipičnog repertoara dvadesetih godina. Većina kazališta bila je konzervativna. Nadalje, publika je žudjela za mjuziklima, komedijama, farsama i sličnom lakom zabavom. Povrh toga, redoviti posjetitelji kazališta bili su sami po sebi manjina i, s obzirom na cijenu ulaznica, pripadnici srednje klase. Njemački radnici, kao što je pokazala studija iz 1934., u pravilu uopće nisu ni išli u kazalište.

I u drugim medijima ogledala se slična podjela na "visoku” i “popularnu” kulturu. Širenje gramofona, napose radioprijemnika, značilo je da ljudi ne moraju napuštati domove radi zabave koja je najčešće bila lake naravi. Mladi ljudi bili su skloniji plesnoj glazbi ili šlagerima koji su stizali preko Atlantika nego Beethovenu ili Wagneru, a kamoli Schönbergu ili Webernu.

Čitalačke navike u pravilu bi također zaobilazile suvremene književne klasike. Knjige su još uvijek bile skupe, pa su ih kupovali boljestojeći ljudi. Mreža javnih knjižnica se širila, ali je nejasno je li se time okoristila radnička klasa. “Obrazovana buržoazija” bila je relativno velik sloj njemačkog društva i možda je čitala *Čarobni*

Thomasa Manna (zasigurno je o njemu vodila znalačke konverzacije), ali njemački radnici čitali su tek novine i časopise. Britanski čitatelji radije su gutali detektivske romane Edgara Wallacea i Agathe Christie ili avanture Jeevesa i Woostera, likova iz popularnih romana Pelhama Grenvillea Wodehousea, nego se zamarali modernističkim i kompleksnim stilom Virginije Woolf. Dok se pariška inteligencija oduševljavala *Manifestom nadrealizma* Andréa Bretona, najnovijim radovima Marca Chagalla ili Picassa ili velebnim (ne samo zbog duljine) romanom *U potrazi za izgubljenim vremenom* Marcela Prousta, nije vjerojatno da su sličnu strast osjećali seljaci u dubokoj francuskoj provinciji ili radnici koji su naporno radili u tvornicama na sjeveru. Čak je i dobronamjerna kritika nijemog filma *Metropolis* Fritza Langa iz 1927. - briljantna, futuristička vizija distopije u kojoj su ljudi robovi strojeva - vidjela u njemu promašaj jer “jednostavno ne nalikuje na stvarni život, ni onaj jučerašnji ni onaj sutrašnji”. Sve veći broj posjetitelja kina najradije se smijao Charlieju Chaplinu i njegovim nijemim komedijama i nije im bilo stalo do traganja za smislom života kroz provokativna remek-djela avangarde.

Sfere “visoke” i “popularne” kulture, odnosno umjetnosti i zabave, rijetko su se dodirivale ili preklapale. Europljani su bili u pravilu ravnodušni spram avangardne modernističke kulture. Nisu je susretali niti je mogla utjecati na njihove živote. Ipak, ona je stekla golemu važnost, ali na najbrutalniji mogući način: samo nekoliko godina poslije, 1933., nacisti su spaljivali knjige koje su bile nepoćudne za rasističku kulturu i ideologiju režima i obrušili se na takozvanu “degeneriranu umjetnost”.

Velika depresija početkom tridesetih godina bila je i kulturna prekretnica. Kako je kritika svega novoga, prijetećega i “modernoga” rasla pod utjecajem krize, tako je napad na "degenerirane” kulturne forme postao važni dio fašističkog

arsenala. Takva reakcija bila je najžešća u Njemačkoj, možda i zato što su umjetnički eksperimenti u toj zemlji dvadesetih godina bili najradikalniji. Kulturna politika fašističke desnice, ne samo u Njemačkoj, nije težila vraćanju sata u neko mitsko drevno doba, nego stavljanju "tradicionalnih” kulturnih vrednota - koje je zapravo iskrivila - u službu vizije alternativne, utopijske budućnosti. Ta je vizija bila “moderna” na svoj specifični način, napose kada bi se koristila tehnološkim napretkom u političke svrhe. Ta vizija “moderniteta” u potpunosti je odbacivala ideje liberalnog pluralizma, individualizma, demokracije i slobode koje su se širile Europom od Francuske revolucije 1789. U središtu fašističke utopije bio je nacionalni preporod iskupljenjem od “dekadentnih” i “bolesnih” oblika moderniteta. Uslijedit će nemilosrdno uništavanje avangardnog umjetničkog stvaralaštva pluralnog društva.

Nesklad između avangarde i popularne kulture karakteristika je svih društava. Zloslutan je bio kulturni pesimizam - najizraženiji u velikom sloju njemačke obrazovane buržoazije, ali nije bio ograničen samo na Njemačku - koji je i avangardu i popularnu kulturu proklinjao kao izraze dekadentnoga, korozivnog moderniteta i kao simptome nacionalne degeneracije. Moderne umjetničke forme same su ponudile obilje ciljeva na koje će konzervativci usmjeriti svoja oružja, dok je hedonistički način života u Berlinu bio omiljeni predmet agresivnog prezira u pristojnim malograđanskim domovima, kavanama u provinciji ili za stolovima seoskih gostionica. Na “dekadenciju” se gledalo kao na ugrozu koja prijeti nacionalnome moralnom i kulturnom tkivu.

Otpor “amerikanizmu” postao je lijek za sve bolesti moderniteta, od kojeg se njemačka srednja klasa osjećala ugroženom. *Jazz* je vrijeđan kao “crnačka glazba”, kao proizvod civilizacije koja je inferiorna civilizaciji Bacha i Beethovena, a

erotični ritam "američkog" plesa doživljavan je kao nasrtaj na spolno, ćudoređe mladih djevojaka. Njihove kratke "bob" frizure bile su, rekao je jedan klerik, "potpuno lišene metafizike". Propast kulture utjelovila je Josephine Baker, afroamerička pjevačica i plesačica iz St. Louisa u Missouriju. Osvojila je Berlin (ali i Pariz) na juriš svojim egzotičnim (i erotičnim) plesom, odjevena samo u svežanj banana. Za hollywoodske filmove, koji su kasnih dvadesetih godina privlačili milijune gledatelja, govorili su da svojom osrednjošću "ne gutaju samo pojedince nego i identitete čitavih naroda". Masovna proizvodnja potrošačkih dobara doživljavala se kao prijetnja tradicionalnim njemačkim obrtima, a potrošačko društvo, čiji su simbol bile velike robne kuće koje su konkurirale malim trgovinama, bilo je još jedan oblik "amerikanizma", te navodno fatalne prijetnje suštini nacionalne kulture.

Napadi na kulturnu dekadenciju u Njemačkoj nisu se zadovoljavali preziranjem "amerikanizma". Njihovim žrtvama priključili su se i socijalizam, marksizam, boljševizam, liberalizam i demokracija. Jasno, postojala je i neizostavna rasna dimenzija. Bilo je lako nasrnuti na Židove, upadljivo prisutne u kulturnom životu i masovnim medijima, kao na vodeće proizvođače moderne "asfaltne kulture" velikih gradova te kao na antitezu "istinske" njemačke kulture utjelovljene u "krvi i tlu" sela.

Nade u stvaranje nove elite jačale su unutar kulturnog pesimizma koji je bio plodno tlo za njegovanje ideja o nacionalnom preporodu pomoću eugenike i "rasne higijene". Prvi svjetski rat i dramatične promjene koje je pokrenuo ojačali su osjećaj raspadanja vrijednosti i kulturnog propadanja. Ratni gubici posebno su potakli brige zbog opadanja stope nataliteta, o čemu se intenzivno raspravljalo kao o prijetnji obitelji, obiteljskim vrijednostima i muževnosti nacije. Ratni invalidi bez udova i mlade udovice koje

oplakuju muževe poginule na fronti bili su simboli demografskih opasnosti po budućnost nacije. Utjecajni medicinski znanstvenici koji su promicali eugeniku nisu bili zabrinuti samo zbog opadanja nataliteta nego i zbog “kvalitete” stanovništva.

Nije to bila isključivo njemačka bizarnost. Eugenička udruga u Britaniji osnovana je 1926. i brzo je narasla na osamsto članova, pretežno pripadnika znanstvene, kulturne i političke elite. Udruga je bila vrlo utjecajna i opsjednuta biološkim poboljšanjem stanovništva. Eugeničke udruge postojale su i u Skandinaviji, Španjolskoj, Sovjetskom Savezu i drugdje. O sterilizaciji mentalnih bolesnika kako bi se poboljšala kvaliteta stanovništva - ali i zbog uštede - raspravljalo se i izvan Njemačke. Švedski Institut za rasnu biologiju primjerice osnovan je 1922. u Uppsali. Ipak, posvećenost kvaliteti rase bila je naglašena u Njemačkoj. Već su 1920. Karl Binding, stručnjak za kazneno pravo, i psihijatar Alfred Hoche počeli zastupati stav, kojem je još uvijek bila sklona samo manjina, kako “uništenje života koji nije vrijedan življenja” treba biti zakonom dozvoljeno. “Težnja kvaliteti umjesto kvantiteti u izgradnji nacije psihološki je povezana sa smanjenjem poljoprivrednih područja”, tvrdi se u predstavci upućenoj Njemačkoj psihijatrijskoj udruzi 1925., čime je populacijska politika izravno povezana s nedostatkom "životnog prostora” (taj pojam, *Lebensraum*, preuzela je nacistička ideologija). Dvije godine poslije pad nataliteta u Njemačkoj tumačio se kao “jedan od najstrašnijih simbola propadanja naše kulture”, kao posljedica “pobjede grada nad selom” i emancipacije žena, ali i kao opasnost koja će dovesti do “nestanka bijele rase”.

Jedan od najutjecajnijih zastupnika kulturnog pesimizma bio je Oswald Spengler. Prvi svezak njegova *Der Untergang des Abendlandes (Propast Zapada)* pojavio se 1918., uoči završetka rata, a drugi četiri godine poslije. Spengler je marljivo uspoređivao

kulture kroz povijest i služio se biološkim analogijama o mijeni životnih ciklusa kako bi zaključio, pomalo mistično, da je zapadna kultura osuđena na propast pod djelovanjem materijalizma kojem na kraj može stati samo jaka država ujedinjena pod vodstvom elite. Njemački malograđani kupili su do 1926. preko 100.000 primjeraka tog zamršenog djela. Lakši za čitanje od Spenglera, ali podjednako odan kulturnom pesimizmu i miljenik političke desnice, bio je Hans Grimm sa svojim romanom *Volk ohne Raum (Narod bez prostora)* iz 1926. Tvrdio je da je prenapučenost u korijenu njemačkih ekonomskih problema i da je se može svladati samo "borbom za opstanak" i osvajanjem novih područja (u Africi, čime je pridonio i nostalgiji za kolonijalnim carstvom). Od 1926. do 1933. roman je prodan u preko 200.000 primjeraka, nesumnjivo i mnogim pristašama sve jačeg nacističkog pokreta.

Ipak, relativno mala manjina njemačkog stanovništva od šezdeset milijuna predano je čitala Spenglera i Grimma. Svejedno, ne treba podcjenjivati utjecaj takvih pisaca i sličnih koji su bili u prilici širiti svoje poglede u novinama i drugim publikacijama, osobito onih koji su, poput javnih službenika i učitelja, stvarali javno mnijenje. Ne treba, dakako, podcjenjivati ni njihovu sposobnost da formiraju stavove koje će poslije popularizirati sam fašizam.

Dio njemačkog stanovništva bio je dovoljno star da se prisjeća - često iskrivljeno i pristrano - epohe koja je, kako je vrijeme prolazilo, izgledala kao veličanstveno doba mira, napretka i civilizacije, da bi ga razorio rat koji je iza sebe ostavio rasulo i kaos. U očima kulturnih pesimista preživjela je samo sjena nekadašnje slave. Sve što je ostalo od europske civilizacije i vrijednosti kršćanskog "Zapada" *(Abendland)* bilo je ugroženo unutarnjom dekadencijom, ali i uvozom tuđih moralnih i političkih "bolesti". Malo je dvojbi o naravi njihova najvećeg straha:

potencijalnog širenja boljševizma koji egzistencijalno prijeti Europi, napose Njemačkoj, na koju ima korozivni učinak.

U odnosu na druge europske zemlje kulturni pesimizam bio je ponajviše prisutan, ali i akutan u Njemačkoj. Nijedna zemlja nije u tolikoj mjeri bila zabrinuta zbog nacionalnog propadanja, premda je Francuska bila blizu, a ni druge zemlje nisu bile imune. Pojava kulturnog pesimizma u Njemačkoj upućuje da su čak i tijekom "zlatnih dvadesetih” u najvažnijoj i najrazvijenijoj srednjoeuropskoj zemlji nastajale ideje koje će steći novu snagu u promijenjenim političkim i ideološkim okolnostima. Za sada te okolnosti nisu nastupile. Kulturni pesimizam i slični trendovi još uvijek su bili opsesija manjine. Sve će se promijeniti kad osvane Velika depresija.

Svijetle perspektive?

Prihvaćanje Dawesova plana 1924. omogućilo je da se odnosi Francuske i Njemačke postave na nove temelje. O njima je ovisila nada u trajnu europsku sigurnost. Novi britanski ministar vanjskih poslova Austen Chamberlain bio je hladno suzdržana, asketska figura u žaketu, s cilindrom, karanfilom u zapučku i monoklom, što ga je, donekle nepravedno, činilo karikaturom tipičnog pripadnika engleske više klase. Upravo je on u siječnju 1925., pun nade, izjavio da se “nova Europa” može “graditi na temeljima koji će zajamčiti mir i sigurnost narodima Starog svijeta”. Nada se doimala realističnom. Ključ europske stabilizacije bilo je prevladavanje inherentne blokade proizišle iz nespojivosti njemačkih zahtjeva revizije Versailleskog ugovora i zahtjeva Francuske da se utvrdi neupitna sigurnost od bilo kakve prijetnje njezina susjeda istočno od Rajne.

Chamberlain je bio važan posrednik koji je 1925. i 1926. uputio Francusku i Njemačku u smjeru novih i drugačijih odnosa. Britanski globalni interesi, koji su podrazumijevali visoke vojne troškove (osobito za ratnu mornaricu) radi obrane prekomorskih posjeda, sastojali su se i u smanjenju napetosti u Europi, što je značilo uspostavu svojevrsne ravnoteže između Francuske i Njemačke. No dva su glavna protagonista u tom procesu bili Chamberlainovi kolege u tim zemljama, njihovi ministri vanjskih poslova Aristide Briand i Gustav Stresemann.

Briand je bio elokventan, šarmantan, s vječnom cigaretom ispod bujnih brkova, arhetip francuskog diplomata i državnika s vizijom, koji je već tada razmišljao o budućoj europskoj federativnoj uniji koja će biti dovoljno jaka da postane neovisna o američkoj moći. Briand je bio svjestan da francuski interesi leže u sjedinjavanju sigurnosnih imperativa s popuštanjem koje bi moglo postati temeljem trajnog mira i napretka i za Francusku i za Njemačku. Imao je teškoća s uvjeravanjem francuske javnosti da pomirenje sa starim neprijateljem neće narušiti sigurnost Francuske.

Njemački ministar vanjskih poslova Gustav Stresemann - stamena figura s markantnim licem, tankim brkovima i ćelavom glavom - bio je snažna, ambiciozna i dominantna ličnost, podjednako dalekovidan u potrazi za temeljima trajnog europskog mira. Svojedobno je bio vatreni monarhist i, tijekom rata, otvoreni aneksionist. Rat, njemačka poslijeratna iskustva i traumatična 1923. godina (te je godine nakratko bio kancelar) uvjerili su Stresemanna da odnose s Francuskom treba postaviti na nove temelje, kako bi ostvario svoj cilj: “mirna Njemačka u središtu mirne Europe”. Na konferenciji Njemačke narodne stranke 1926. rekao je da je “mir jedina osnova nove Njemačke i njenog oporavka”. Upitao se retorički: “Kako taj mir učiniti mogućim ako ne počiva na razumijevanju Njemačke i Francuske?”

Stresemann je bio nepopustljivi nacionalist, ali i oštroumni pragmatičar. U tome nije bilo proturječja. Za njega je najvažnija bila obnova njemačke prevlasti u Europi. Njemačka je međutim bila diplomatski izolirana i vojnički slaba. Neupitni preduvjeti ponovnog njemačkog uspona i obnove statusa velike sile ravnopravne Britaniji i Francuskoj bili su revizija Versaillesa i rješavanje pitanja reparacija. Po Stresemannu, to je bilo moguće postići isključivo mirnim putem i pregovorima, odnosno pomirenjem s Francuskom. Kao i Briand u Francuskoj, Stresemann je imao pune ruke posla s obuzdavanjem moćne i agresivno kritične nacionalističke desnice koja je inzistirala na odlučnijoj vanjskoj politici. Čitavih pet godina uspijevao je u tome.

Odlučan korak prema francusko-njemačkom detantu bio je Locarnski sporazum potpisan 16. listopada 1925. O uvjetima su na parobrodu *Narančin cvijet* tijekom petosatne plovidbe jezerom Maggiore pregovarali Stresemann, Briand i Chamberlain. Njemačka, Francuska i Belgija obvezale su se da neće napasti jedna drugu. Velika Britanija i Italija bile su jamci tog sporazuma. Najvažnija odredba ugovora bio je pristanak Njemačke da prihvati svoje nove zapadne granice i demilitariziranu zonu u Rajnskom području, što su zajamčile države potpisnice. **[**Drugim riječima, Njemačka je i formalno pristala na gubitak pokrajine Alsace-Lorraine u korist Francuske i nekih pograničnih područja u korist Belgije (Eupen-Malmedy). (op. prev.)**]** Ugovor je omogućio Njemačkoj da 1926. postane članica Lige naroda, poboljšani međunarodni odnosi stvorili su “duh Locarna”, a zapadni Europljani ponadali su se da postoje osnove za trajni mir. Francuska je bila zadovoljna što je Britanija sada i formalno zajamčila njenu sigurnost. Za Brianda bilo je to vitalno postignuće. Britanija je pozdravila detant i svođenje svojih budućih odgovornosti na kontinentu na jamstvo francuskih i belgijskih

granica. Za Stresemanna je Locarno bio nužan korak prema dugoročnom cilju njemačke obnove. Sada, kada je diplomatska izolacija uklonjena, otvorila se i mogućnost ranijeg povlačenja savezničkih postrojbi iz demilitariziranog Rajnskog područja (inače predviđenog za 1935.). Osim toga možda bi se Njemačka opet mogla dokopati područja Eupen-Malmedy, kao i Saara, ali i ublažiti reparacije i ukinuti saveznički nadzor svoje vojske. Istina, s gubitkom Alsace-Lorraine valjalo se pomiriti, ali je Stresemann istakao da je to tek neizbježna posljedica njemačke vojničke slabosti. Naposljetku, nije pristao ni na kakve obveze u vezi s njemačkim istočnim granicama. **[**Njemačka je tijekom cijelog međuraća dosljedno osporavala svoje granice s Čehoslovačkom (Sudetsko područje), Poljskom (Gdansk, Poznań, Koridor, Gornja Šleska i dijelovi Pruske) i Litvom (Memel, danas Klaipéda) koje su utvrđene u Versaillesu. (op. prev.)**]**

Sve su zapadne sile imale razloga biti zadovoljne Locarnskim sporazumom. Reakcija Istočne Europe bila je potpuno drugačija. Poljska se osjetila izigranom od zapadnih sila, osobito od svoje saveznice Francuske. Položaj Poljske bio je znatno oslabljen, zatekla se u još većoj izolaciji, opasno uklii ještena između Sovjetskog Saveza i Njemačke. Do “istočnog Locarna” nije došlo. Njemačka je otvoreno odbacila jamstva za poljske granice. Ni Britanija, koja nije htjela preuzimati obveze u Istočnoj Europi, ni Francuska, usprkos svojim savezništvima iz 1921., s Poljskom i “Malom Antantom” Čehoslovačke, Rumunjske i Jugoslavije, nisu imale dovoljno motiva da inzistiraju na takvim jamstvima. Obje su veći interes nalazile u vezivanju Njemačke uz Zapad i sprečavanju jačanja njemačko-sovjetskih veza. Bliski odnosi sa Sovjetskim Savezom u Njemačkoj nisu bili nepopularni, a bila su živa sjećanja i na Rapallski ugovor iz 1922. kojim su uspostavljeni obostrano vrlo korisni i intenzivni trgovački odnosi (kao i tajna vojna

suradnja). Vatreni njemački nacionalisti bili su predvidljivo nezadovoljni Locarnom. Stresemann se trudio umiriti svoje kritičare s desnice, kako je pitanje “korekcije” istočnih granica ostalo otvoreno te da postoji nada da će Danzig, Poljski koridor i Gornja Šleska jednom biti vraćeni Njemačkoj. Istodobno je naglasio da neće ni razmišljati o upotrebi sile. Bio je uvjeren da će Njemačka strpljivom diplomacijom na koncu postići svoje ciljeve.

Njemačka je 10. rujna 1926. primljena u Ligu naroda i postala stalna članica njezina Vijeća. Stresemann je govorio o Njemačkoj koja je našla svoje mjesto pored bivših neprijatelja i isticao kako je čovječanstvo dobilo priliku krenuti u boljem smjeru. Chamberlain je primitak Njemačke u Ligu naroda vidio kao pravi završetak rata i novi početak za Europu. Briand je bio sklon zanesenoj retorici: “Uklonimo puške, mitraljeze i topove! Otvorimo puteve pomirenju, sporazumijevanju i miru.” (Dvije godine poslije Briand će, dosljedan svome idealizmu, inicirati, skupa s američkim ministrom vanjskih poslova Frankom B. Kelloggom, isprazni Pakt Briand-Kellogg kojim se zabranjuje rat kao sredstvo rješavanja međunarodnih sporova. Bilo je to od samog početka mrtvo slovo na papiru.)

Uzvišeni "duh Locarna” ubrzo je raspršen. Kada je minula euforija, bilo je očito da je jaz između francuskih i njemačkih interesa ostao preširok. Strahovanje Francuske za vlastitu sigurnost nije bilo lako prevladati. Jednako tako presahnule su i njemačke nade u okončanje strane okupacije čitavog Rajnskog područja (premda su savezničke postrojbe 1926. napustile područje Kölna). Njemačka je iste godine neuspješno predložila da se željezničke obveznice deponirane kod Reparacijske komisije i vrijedne 1,5 milijuna zlatnih maraka prodaju na tržištu. Ustrajala je u zahtjevima da se savezničke postrojbe povuku iz Rajnskog područja (60.000 savezničkih vojnika bilo je u garnizonima na njemačkom tlu), u

vraćanju područja Eupen-Malmedy i Saara te ukidanju Međusavezničke vojne nadzorne komisije. Francuzi nisu vidjeli nikakvu korist u preuzimanju dodatnih sigurnosnih rizika (iako je saveznički nadzor nad njemačkim razoružanjem 1927. predan u nadležnost Lige naroda). Nadalje, američki bankari protivili su se komercijalizaciji obveza utvrđenih Dawesovim planom. Na sastanku Lige naroda 1928. Njemačka je formalno zatražila evakuaciju Rajnskog područja i ovoga puta nije nudila ništa zauzvrat. Francuska i Britanija nisu bile impresionirane, što se moglo i očekivati, i ustrajale su u stavu da je pitanje Rajnskog područja neodvojivo od konačnog rješenja problema reparacija.

Dotad su se reparacije vratile u središte pozornosti jer su obroci plaćanja, kako je utvrđeno Dawesovim planom, trebali biti uvećani 1928. i 1929., što bi uvećalo i opterećenje njemačke ekonomije. Osnovan je novi reparacijski odbor na čelu s američkim poslovnim čovjekom Owenom D. Youngom, koji je u siječnju 1929. započeo rad na reviziji dotadašnjeg sustava obveza. Svoje preporuke objavio je nakon pet mjeseci, što su zainteresirane vlade i prihvatile u kolovozu. Po Youngovu planu Njemačka je bila obvezana plaćati znatno manje nego po Dawesovu planu, osobito u početnom razdoblju, ali je ukupno razdoblje otplate bilo dulje. Posljednji obrok dospijevao je na naplatu 1988. Njemačku nacionalističku desnicu obuzeo je bijes, organizirala je peticiju protiv Youngova plana i ishodila da se o njemu održi referendum.

Kada je u prosincu 1929. i održan, šest od sedam glasača podržalo je prihvaćanje Plana. Stresemann nije doživio referendum, ali je podržavao Youngov plan jer je ispunjavao jedan od njegovih neposrednih ciljeva: Saveznici su se obvezali evakuirati Rajnsko područje pod uvjetom da Njemačka prihvati Plan. Njemački parlament ratificirao ga je u ožujku 1930., a 30. lipnja savezničke su se postrojbe povukle, pet godina ranije no što je bilo predviđeno

Versailleskim ugovorom.

Dotad je Stresemann, tvorac miroljubivog revizionizma, bio mrtav. Postigao je mnogo u kratkom razdoblju, ali — ne računajući Locarnski sporazum i primitak Njemačke u Ligu naroda - nije doživio sve plodove svoga truda: okončanje okupacije Ruhra, okončanje nadzora Međusavezničke vojne komisije, stabilizaciju ekonomije, uređenje pitanja reparacija i ranu evakuaciju Rajnskog područja. Dugo je patio od ozbiljnih zdravstvenih tegoba, koje je njegova iscrpljujuća diplomatska aktivnost samo pojačala. U vrijeme kad su se nad Njemačkom gomilali oblaci, a ekonomska kriza širila se Europom, Stresemannova smrt uvelike je umanjila nade da će biti nastavljena, njegova politika kompromisa, opreza i obnove njemačke moći putem pregovora. Gubitak je bio utoliko teži jer je i Briand gubio utjecaj. Njegova je politika u Francuskoj tumačena kao slabost kada je požurio s evakuacijom Rajnskog područja i tako ugrozio francuske sigurnosne interese. Briand je bio francuski premijer rekordnih jedanaest puta. Njegov posljednji mandat (koji je počeo u srpnju 1929., a istodobno je bio i ministar vanjskih poslova) završio je u studenom iste godine, mjesec dana nakon Stresemannove smrti.

Konferencija koja se sastala u Haagu u kolovozu 1929. radi sklapanja sporazuma o reparacijama i evakuaciji Rajnskog područja zvala se Konferencija o likvidaciji rata. Zvučalo je to kao početak nove i bolje budućnosti. Na koncu se 1929. godina pokazala kao polovica puta između dvaju golemih sukoba koji su odredili modernu povijest Europe.

Posustala demokracija

Za smirivanje međunarodnih odnosa od sredine dvadesetih

godina bile su zaslužne demokratske vlade. Dok god su demokratske vlade opstajale, preživljavala je i nada u europski mir. Razdoblje ekonomskog oporavka sredinom i krajem dvadesetih godina ipak nije dovelo do općeg jačanja demokracije u Europi. Neke demokracije već su zamijenjene autoritarnim režimima, što je bilo i razumljivo u zaostalim, agrarnim društvima bez demokratske tradicije, s dubokim ideološkim podjelama i teškoćama u nacionalnoj integraciji. Samo u Sjevernoj i Zapadnoj Europi demokracija je ostala stabilna. U drugim dijelovima kontinenta situacija je bila šarolika.

U Srednjoj Europi demokracija u Mađarskoj bila je puka fasada, u Austriji je bila suočena s ozbiljnim unutarnjim problemima, ali je uspješno preživljavala u Čehoslovačkoj. U Mađarskoj su postojale političke stranke, izbori (uz vrlo ograničeno pravo glasa, a izvan gradova glasovanje nije ni bilo tajno) i parlamentarni sustav. Režim je bio pluralan samo formalno, bez ikakva demokratskog sadržaja. Kontrolirale su ga snažna izvršna vlast i neupitna vladajuća stranka koja je predstavljala interese elite u uvjetima opće apatije stanovništva i politički neorganizirane radničke klase.

Austrijska demokracija formalno je ostala netaknuta, ali njeni temelji bili su nesolidni, a problemi nesavladivi. Ničeg zajedničkog nisu imali socijaldemokrati i vladajući kršćanski socijalisti koji su dvadesetih godina kontrolirali parlament uz podršku desničarskih pangermanskih organizacija (lokalna vlast u glavnom gradu Beču bila je u rukama socijaldemokrata). Nepremostivi ideološki jaz bivao je sve širi u godinama stabilizacije. Točka vrenja dogodila se 1927. Dvojicu pripadnika socijaldemokratskog Saveza za obranu Republike ustrijelili su desničari iz Domovinske obrane. Počinitelji su oslobođeni na sudu, na što su radnički prosvjednici spalili bečku Palaču pravde. Policija je pucala na demonstrante koji su bacali

kamenje i ubila osamdesetpetoricu, dok su poginula četvorica policajaca. Stotine su ranjene. Nastupilo je varljivo zatišje, ali incidentom su se ponajviše okoristile desne paravojne organizacije, koje su stekle nove pristaše i financijsku podršku industrijalaca. Jednako zlokobna bila je i sve veća podrška njemačkim nacionalistima. Politička je radikalizacija intenzivirana. Kada je 1930. Austriju pogodila ekonomska kriza, stradala je i demokracija koja je počivala na trusnom tlu.

Čehoslovačka je bila iznimka i potpuna suprotnost, uspješno se nosila s etničkim i stranačkim podjelama i sačuvala demokraciju bez većih iskušenja. Češka je (za razliku od Slovačke) bila industrijski vrlo razvijena. Posjedovala je veliku i dobro obrazovanu buržoaziju, kao i iskusnu javnu upravu. Komunistička prijetnja bila je faktor koji je ujedinio stranke različitog spektra. Naime na izborima 1925., u kojima je sudjelovalo dvadeset sedam stranaka, Komunistička partija osvojila je skoro četrnaest posto glasova i relativno najveći broj mandata. Neovisno o međusobnim razlikama velike stranke (osim komunističke) podržavale su demokraciju. Funkcionalne koalicije pokazale su se mogućima i njihovu zajedničkom interesu u očuvanju demokracije pogodovali su gospodarski rast započet 1923. te znatan pad nezaposlenosti. Teško postignuto i još uvijek krhko državno jedinstvo Čehoslovačke ovisilo je o unutarnjoj stabilnosti i težnji vodećih stranaka da održe demokratski poredak. Pomirljiv stav prema njemačkoj manjini i Slovacima koji su zahtijevali veću autonomiju ublažio je potencijalnu opoziciju tih etničkih grupa.

Čehoslovačka je bila rijetko uspješna priča. No već uoči Velike depresije u većem dijelu Istočne Europe, na Balkanu, širom Sredozemlja pa sve do Atlantika demokracija je podlegla, ili je propadala, ili se borila za opstanak.

U Poljskoj je heroj državne neovisnosti maršal Józef Piłsudski

izgubio strpljenje s neučinkovitim nizom vlada koje nisu uspijevale stabilizirati zemlju i izići na kraj s njenim prijetećim problemima, pa je državnim udarom provedenim od 12. do 14. svibnja 1926. preuzeo vlast i Poljsku skrenuo na put autoritarizma. Pokazalo se nemogućim u kratkom vremenu integrirati zemlju koja je započela život sa šest valuta, tri zakonodavstva, dva inkompatibilna željeznička sustava, mnoštvom političkih stranaka i velikim (teško diskrimininiranim) etničkim manjinama. Ekonomija se počela oporavljati poslije hiperinflacije 1922. i 1923. - uvođenje zlota kao jedinstvene valute 1924. bio je važan korak naprijed - ali je Poljska još uvijek trpjela velike teškoće (produbljene carinskim ratom s Njemačkom), a politička kriza bila je praktično permanentna. Najveća jabuka političkog razdora bila je agrarna reforma. Vlade su dolazile i odlazile i nijedna se nije održala dulje vrijeme.

Do 1926. na vidiku nisu bile ni političke ni ekonomske poboljšice, a vlada je bila u blokadi jer je parlament bio nepremostivo podijeljen. Piłsudski se odlučio na akciju. Uživao je podršku sebi lojalnog dijela časničkog zbora i nakon kratkih borbi u Varšavi, vladu je prisilio na ostavku. Ustav je nominalno ostao na snazi iz dekorativnih razloga, ali su ograničene demokratske slobode i autoritarizam je ojačao kroz pojačanu represiju političkih protivnika.

Slični strukturni uvjeti koji su pridonijeli uspostavi autoritarne vladavine u Poljskoj - problemi dominantno agrarnoga gospodarstva, napetosti proizišle iz agrarnog pitanja, duboke stranačke podjele, velike etničke manjine, teškoće u uspostavi državnog jedinstva i snažan vojni faktor - onemogućili su uspostavu stabilne demokracije u najvećem dijelu Istočne Europe. U Litvi je pad u autoritarizam nastupio vrlo brzo. Litavska vojska, koju je Piłsudski porazio 1920., u njegovu državom udaru sada je prepoznala uzor i u prosincu 1926. izvela puč koji je doveo do

desetogodišnje suspenzije parlamenta i koncentracije moći u rukama predsjednika republike. Drugdje na Baltiku, u Latviji, Estoniji i Finskoj, parlamentarni je sustav u uvjetima unutarnje nestabilnosti izdržao pritiske slijeva i zdesna, ali se jedino finska demokracija pokazala sposobnom za dugotrajni opstanak.

Na Balkanu su klijentelistička politika i sirovo nasilje išli ruku pod ruku s prividom predstavničke vlasti. Korupcija je cvala. Politički sukobi često su odražavali mržnje klanova u pretežno siromašnim, agrarnim zemljama s visokom stopom nepismenosti. Granična i etnička pitanja pridonosila su kroničnoj nestabilnosti. Vojni faktor igrao je odlučujuću ulogu.

Grčka je u kratkom razdoblju doživjela likvidaciju monarhije, uspostavu republike i kratkotrajnu vojnu diktaturu, da bi od 1923. do 1927. republika bila obnovljena kada je usvojen treći ustav u tri godine. Uslijedile su četiri godine relativne stabilnosti dok drahma nije izgubila tri četvrtine vrijednosti u ekonomskoj krizi koja je Grčku gurnula u novu spiralu katastrofalne vladine nesposobnosti. Prividna je demokracija 1936. konačno podlegla autoritarizmu.

Albaniju su u tolikoj mjeri razdirali bezakonje i nasilje da se gotovo i nije mogla smatrati državom. Paranoični i zlobni Ahmed Zogu izišao je kao pobjednik iz mnogih plemenskih sukoba i krvnih osveta kada je 1924. preuzeo vlast predvodeći vojni puč. Četiri godine poslije proglasio se kraljem, vladao uz pomoć svojih pouzdanika i s osloncem na vojsku. Njegova diktatura trajala je ukupno četrnaest godina.

I u Bugarskoj je političko nasilje bilo ekstremno i endemično. Kada je grupa časnika, iza kojih je stajao car Boris III., 1923. ubila premijera Aleksandra Stambolijskog, raskomadali su njegovo tijelo, odsjekli mu glavu i poslali je u Sofiju u limenoj kanti. Pokušaj komunističkog ustanka krvavo je ugušen. Žrtve su se brojile u tisućama. Do drugog vala strašnog “bijelog terora” došlo je 1925.,

nakon što je u sofijskoj prvostolnoj crkvi eksplodirala bomba. Poginulo je 160 ljudi, stotine su teško ranjene, ali su car i njegovi ministri prošli bez ogrebotine. U okolnostima represije održao se prividan oblik parlamentarizma - u kojem je vladina stranka vodila glavnu riječ - koji je kao takav ostao relativno stabilan do razdoblja ekonomske krize.

U Rumunjskoj su rasle napetosti zbog agrarnog pitanja - većinu stanovništva činili su mali seoski posjednici - ali i zbog nacionalnog identiteta. Država je živjela u osjećaju trajne ugroženosti od mađarskih pretenzija na područja koja je stekla versailleskim aranžmanima, od boljševizma (minijaturna komunistička partija zabranjena je 1924. i predstavljala je fantomsku prijetnju), od etničkih manjina i, nadasve, od Židova. Tijekom dvadesetih godina napetosti su bile podnošljive. Novim ustavom iz 1923. ojačane su izvršne ovlasti vlade. Izborne manipulacije omogućile su vladajućoj obitelji Brätianu i njenoj Narodnoj liberalnoj stranci praktično neograničen politički monopol. Smrt kralja Ferdinanda 1927., nakon četrnaest godina vladavine, oslabila je utjecaj

obitelji Bratianu i izazvala političku nestabilnost. Sljedeće je godine Narodna liberalna stranka izgubila na izborima zbog sve težeg stanja rumunjskoga agrarnoga gospodarstva i na vlast je došla Narodna seljačka stranka. Nova vlada nije se mogla nositi s ekonomskim problemima, pa je i ona izgubila podršku. U beskrvnom državnom udaru na vlast je 1930. došao kralj Carol II, koji je 1925. bio primoran odreći se prijestolja zbog židovske ljubavnice. Nastupilo je razdoblje političkih kriza i jačanja nasilnog, žestoko antisemitskog fašističkog pokreta, u okolnostima ekonomskih teškoća. Otvorenje put prema diktaturi.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, otpočetka nestabilnoj, središnji uzrok napetosti bile su eksproprijacija veleposjeda (uz

naknadu) i podjela zemlje seljacima. Država je imala teritorijalne sporove sa svim susjedima, osobito s Italijom i Mađarskom. Njezin strukturni problem bio je neuspjeh u pomirenju suprotstavljenih interesa katoličkih Hrvata i većinskih, pravoslavnih Srba, što je ionako krhku demokraciju odvelo u autoritarizam. Ubojstvo trojice hrvatskih zastupnika u parlamentu 1928. kralj Aleksandar iskoristio je kao povod za raspuštanje parlamenta i ukidanje ustava u siječnju 1929. Ukinuta je i sloboda tiska, političke su stranke zabranjene i ojačana je centralizacija države. (U listopadu 1929. nazvana je "Jugoslavija”, zemlja Južnih Slavena, što je trebalo imati ujedinjujući učinak.) Ti su koraci sankcionirani u novom, autoritarnom ustavu iz rujna 1931.

Na Sredozemlju je pluralna demokracija već dulje vrijeme bila u defenzivi tamo gdje nije bila potpuno likvidirana. Lateranskim ugovorima iz 1929. uspostavljena je suverena država Vatikan, čime je Italija uredila svoje odnose s Katoličkom crkvom, a katolicizam je postao državna religija. Mussolini je tako eliminirao potencijalnu opoziciju Katoličke crkve i konsolidirao svoju kontrolu nad talijanskom državom. I posljednje, relativno neovisno središte moći u fašističkoj državi bilo je neutralizirano. U Španjolskoj se na vlasti održavao Primo de Rivera, sa svojom donekle benignom diktaturom uspostavljenom 1923., ali će u očuvanju tog slabog režima naići na nerješive probleme kad bude nastupila Depresija.

Portugal se 1926. pridružio sredozemnim državama s autoritarnom vlašću. Prvi svjetski rat poremetio je staru oligarhijsku strukturu moći. Kronična nestabilnost vlade dovela je od 1910. do 1926. do smjene četrdeset pet administracija različitih vrsta. Vojna hunta preuzela je 1915. vlast na nekoliko mjeseci. Još jedna vojna diktatura, s nekim protofašističkim značajkama, uslijedila je od 1917. do 1918. Političko nasilje nikada nije iščeznulo iz portugalske politike, a početkom dvadesetih godina

postalo mu je svojstveno. Iako nije bila jedinstvena, vojska je bila faktor potencijalnih nasilnih promjena i jedva je tolerirala disfunkcionalan pluralistički sustav. Loše organizirani državni udar iz 1925. nije uspio. Sljedeće su godine frakcije u vojsci prevladale svoje podjele i civilna vlada, bez podrške apatične javnosti, nije pružila otpor državnom udaru generala Gomesa da Coste. Konzervativna elita i Katolička crkva pozdravile su puč. Mala i slaba ljevica nije bila ozbiljan protivnik. Costu je zamijenilo general Antonio Carmona, čija se vlast oslanjala isključivo na vojnu silu. Carmona je postao predsjednik republike 1928. i na toj dužnosti ostao do 1951. Ključna je figura međutim bio António de Oliveira Salazar, profesor ekonomije na Sveučilištu u Coimbri. U travnju 1928. postao je ministar financija, a dvije godine poslije i premijer. Sljedećih četrdeset godina bit će prvi čovjek portugalskog autoritarnog režima.

Samo u Sjevernoj i Zapadnoj Europi - ekonomski najrazvijenijim područjima kontinenta - kasnih dvadesetih godina demokracija nije bila ugrožena. Okolnosti koje su dokinule demokraciju na Jugu i Istoku ovdje nisu bile prisutne. Demokracija je već bila čvrsto ukorijenjena ili je bila na putu konsolidacije zahvaljujući velikom ekonomskom rastu uoči Depresije. Poredak je počivao na širokom konsenzusu elita i stanovništva, a ekstremno lijeve i desne stranke bile su marginalizirane. Kakve god da su bile specifičnosti pojedinih zemalja, neki opći faktori odigrali su ulogu u očuvanju demokratskog legitimiteta: kontinuitet političkih i društvenih institucija koje rat i poraće nisu doveli u pitanje; oblik vladavine bio je takav da je uzimao u obzir interese različitih slojeva društva, koji su pak pragmatično sudjelovali u političkom procesu; teritorijalni integritet i kulturna homogenost; slabost komunističkog pokreta i relativno jaka socijaldemokracija koja je predstavljala većinu radničke klase. Nacionalna integracija u tim je

zemljama počela rano i bila je postupan i dugotrajan proces, primjerice u Britaniji, Francuskoj, Skandinaviji, Nizozemskoj, Belgiji i Švicarskoj. Nova Slobodna Država Irska, koja je zauzimala južni, veći dio irskog otoka, bila je iznimka koja se pojavila nakon šest godina teške borbe za neovisnost od britanske vlasti. Pokazalo se da je i u neovisnoj Irskoj moguće konsolidirati nacionalnu državu i funkcionalnu dvostranačku demokraciju koja je počivala na homogenoj kulturi, duboko ukorijenjenom katolicizmu i rasprostranjenom neprijateljstvu prema Britaniji.

Neuspjeh demokracije u većem dijelu Europe imao je posljedice po stanovništvo nedemokratskih država, ali i na njihove susjede. One ipak nisu mogle ugroziti mir u Europi. To se moglo dogoditi samo u slučaju da demokracija propadne u nekoj od velikih sila, Velikoj Britaniji, Francuskoj ili Njemačkoj. Njena stabilnost bila je ključna za održavanje krhke poslijeratne ravnoteže.

Britanska ekonomija bila je na niskim granama tijekom duljeg razdoblja dvadesetih godina, ali je Britanija bila model političke stabilnosti u usporedbi s bilo kojom europskom zemljom. Većinski izborni sustav, koji je zamišljen kao prepreka političkom usitnjavanju i nestabilnim koalicijama, nije spriječio da se od 1922. do 1924. na vlasti izmijene tri vlade. Ramsay MacDonald, nezakonito dijete škotskog poljoprivrednog radnika i kućanice, uspio je svladati taj društveni hendikep i postao vođa Laburističke stranke. U prvom od svoja dva mandata MacDonald je formirao kratkotrajnu vladu, koja nije izdržala dulje od siječnja do studenoga 1924., kada su vlast preuzeli konzervativci i vladali narednih pet godina. Novi premijer Stanley Baldwin, potomak bogate obitelji čeličnih magnata iz Srednje Engleske, doimao se kao čvrsta, pouzdana figura. Njegova vlada nosila se s društvenim podjelama i političkim nemirima proizišlima iz generalnog štrajka 1926. i,

doista, uspjela ih je sanirati za godinu dana. Kriza u Britaniji rješavala se prilagodbama samog sustava. Komunizam, s podrškom manjom od jednog postotka izbornog tijela, i male fašističke frakcije koje su podržavali čudaci i ekscentrici nisu imali utjecaja na glavne političke tokove. Britanski društveno-ekonomski problemi dvadesetih godina uopće nisu bili bezazleni, ali nisu doveli u pitanje demokratski legitimitet. Depresija je izazvala krize manjinske laburističke vlade Ramsaya MacDonalda 1930. i 1931., ali nije izazvala krizu poretka.

Stabilnost nije bila toliko čvrsta u Francuskoj, ali ipak, demokracija u Francuskoj nije doživjela ozbiljnu krizu sve do izbijanja Depresije. Česte izmjene vlade - šest vlada u vrijeme krize valute od travnja 1925. do srpnja 1926. - nisu dovodile u pitanje legitimitet Treće Republike. Stabilnost je obnovila vlada Raymonda Poincaréa, koja se održala na vlasti od 1926. do 1929., a izgleda da joj je pridonio i pomak u desni konzervativizam na izborima 1928. Na površini sve se doimalo u najboljem redu.

Za razliku od Britanije, francuski politički sustav trpio je izazove. Relativno mali, ali vrlo utjecajni dio francuskog društva nikada nije prihvatio Republiku ili ju je nevoljko tolerirao. Komunisti, koji su izgubili veći dio glasova, pridružili su se socijalistima u velikoj povorci u Parizu 23. studenoga 1924., kada je pepeo socijalističkog mučenika Jeana Jaurèsa (ubijenog 1914.) prenesen u Panthéon. U to je vrijeme Francuska imala lijevu vladu i bila usred financijske krize, a “more crvenih zastava” koje su se vijorile u povorci pridonijelo je dojmu boljševičke revolucije. Desnica je govorila o “pogrebu buržoazije” te da je “revolucionarna prijetnja svima postala očita”. Za nekoliko dana nikli su “domoljubni pokreti”, koji su sebe nazivali “Ligama” raznih vrsta - jedna od njih, *Faisceau*, samim je imenom preuzetim od talijanskih fašista pokazivala svoje sklonosti - i gotovo preko noći pridružile

su im se tisuće mladih Francuza.

Nisu sve Lige bile fašističke. Neke su, štoviše, odbacivale svaku vezu s fašizmom, a nisu privukle ni cijelu francusku ekstremnu desnicu. Kao i uvijek, granice između ekstremne i konzervativne desnice bile su fluidne. Desnica je propustila priliku. Pod sigurnom rukom Poincaréa i uz osjećaj ljudi koji su raspolagali vlasništvom da će im imovina biti sačuvana kriza se rasplinula. Lige su izgubile podršku, do daljnjega. S konzervativcima na vlasti, potreba za ekstremnom desnicom je zgasnula. Ali nije nestala. U slučaju ponovne krize - produljene i opasnije - ekstremno desne prijetnje mogle su se vratiti u jačem obliku i ugroziti Francusku Republiku.

Dok je Britanija bila postojano stabilna, a Francuska u manjoj mjeri, Njemačka je bila enigmatična. Nije se uklapala ni u model stabilne demokracije ekonomski razvijene Sjeverozapadne Europe ni u model novostvorenih, krhkih istočnoeuropskih demokracija. Njemačka je u mnogočemu bila hibrid. Bila je okrenuta i Istoku i Zapadu. Imala je i velik industrijski proletarijat, poput Britanije i Francuske, ali i veliko seljaštvo, posebno u svojim istočnim područjima, gdje su vrijednosni sustavi bili povezani s tlom. Njemačka je imala dugu tradiciju demokratskog idealizma i višestranački pluralizam, razvijenu upravu, modernu industrijsku ekonomiju i dobro obrazovano, kultivirano stanovništvo.

No demokratski poredak u Njemačkoj bio je nov. Nastao je u traumi ratnog poraza i revolucije i otpočetka je bio izložen otporima. Političko jedinstvo Njemačke bilo je staro tek pola stoljeća i bilo je od drugorazredne važnosti u odnosu na osjećaj kulturnog identiteta koji se prostirao daleko izvan državnih granica. Za razliku od Britanije, Francuske i drugih zemalja Sjeverozapadne Europe njemačka nacija bila je definirana na etničkome, umjesto na teritorijalnom principu. Koliko god se međusobno razlikovali u

svojim nazorima, pripadnici njemačke intelektualne elite pretežno su odbacivali ono što su nazivali “zapadna” demokracija, bile to francuske tradicije s ishodištem u Revoluciji 1789. ili pak liberalizam i kapitalizam slobodnog tržišta koji su odredili razvoj Britanije. Njemačka država, kao utjelovljenje njemačkih kulturnih vrednota, u njihovim očima nije bila samo drugačija, nego i superiorna zapadnoj civilizaciji. O nacionalnom poniženju na kraju Prvog svjetskog rata, poslijeratnoj ekonomskoj i vojničkoj slabosti, gubitku statusa velike sile i parlamentarnom sustavu s njemu imanentnim nejedinstvom većina njemačkih intelektualaca razmišljala je kao o privremenoj katastrofi, a nipošto kao o trajnom stanju stvari.

Politička stabilnost Njemačke nije se ticala samo njenih građana. Bila je vitalna za mirnu budućnost europskoga kontinenta. Geografski položaj Njemačke koji se prostire od zapada na istok, njen ekonomski i vojni potencijal i njene revizionističke pretenzije u Istočnoj Europi učinili su opstanak demokracije i nastavak Stresemannove politike međunarodne suradnje imperativom održavanja teško postignute ravnoteže snaga u Europi.

Činilo se da Njemačka nije razlog za brigu tijekom “zlatnog doba” kasnih dvadesetih godina. Gospodarski rast bio je visok, a životni standard sve viši. Njemačka je postala članica Lige naroda. Njene zapadne granice potvrđene su u Locarnu. Od 1925. do 1927. promijenjene su četiri vlade, ali nakon politički nestabilnih ranih dvadesetih godina činilo se da nema razloga za bojazan da je demokracija nestabilna. Politički ekstremisti izgubili su podršku. Glasovi za KPD opali su na devet posto 1924., a jednako toliko porasli su glasovi za umjereni SPD. Ekstremna desnica bila je u rasulu nakon Hitlerova pokušaja puča u studenom 1923. Kad je naredne godine izišao iz zatvora, obnovio je svoju Nacističku stranku, ali je ona ostala ha političkom rubu. Jedan je promatrač

1927. primijetio da nacisti nisu ništa drugo nego “frakcija nesposobna za bilo kakav utjecaj na većinu stanovništva ili na tijek političkih događaja".

Parlamentarni izbori 1928. odražavali su smirenost situacije. Konzervativna desnica, u najboljem slučaju ionako neiskreno demokratska, bila je velik gubitnik. Da je s nacistima gotovo kao s političkom snagom, činilo se i zbog njihova mizernog izbornog uspjeha od samo 2,6 posto glasova kojima su stekli tek dvanaest mandata u Reichstagu. Najveći pobjednici bili su socijaldemokrati, s nešto manje od trideset posto glasova. Postali su najveća stranka “velike koalicije” s dvije katoličke i dvije liberalne stranke. S kancelarom Hermannom Müllerom socijaldemokrati su opet bili na čelu vlade, prvi put nakon 1920. Demokracija u Njemačkoj, izgledalo je, ima sjajne perspektive.

Ispod površine situacija nije bila tako ružičasta. Müllerova koalicija bila je slabašna od samog početka. Postale su vidljive podjele između socijaldemokrata i njihova inkompatibilnog saveznika, Stresemannove Njemačke narodne stranke, iza koje je stajao krupni kapital. Prva pukotina u suradnji pojavila se u vezi s izgradnjom velikog ratnog broda.

Socijaldemokrati su ušli u predizbornu kampanju s parolom “Ne trebaju nam oklopljene krstarice, nego hrana za djecu.” Kada su ministri centra i desnice u koalicijskoj vladi objavili da će krstarica biti izgrađena, socijaldemokrati su pobjesnjeli. Industrijalci u Ruhru *lockoutom* su blokirali gotovo četvrt milijuna metalskih radnika, što je dodatno udaljilo koalicijske partnere. Njihova nespojivost potpuno je razotkrivena u produljenoj i nepomirljivoj raspravi povodom prijedloga da se neznatno povećaju doprinosi poslodavaca za osiguranje od nezaposlenosti. Taj je sukob u ožujku 1930. doveo do raspada nezgrapne koalicije.

U međuvremenu je ekonomska situacija bivala sve teža.

Nezaposlenost u Njemačkoj dosegla je u siječnju 1929. broj od tri milijuna, za milijun više nego prethodne godine, i obuhvaćala je četrnaest posto radne snage. Komunisti su našli spremne pristaše među nezaposlenima, na izborima 1928. poboljšali svoj rezultat i osvojili deset posto glasova. U skladu s novom staljinističkom linijom koju je usvojila Kominterna svom su se snagom okomili na socijaldemokrate i glupavo ih optužili da su "socijal-fašisti". Na selu je poljoprivredna kriza izazivala duboko i rašireno nezadovoljstvo.

Na vlastito iznenađenje i bez osobitog agitacijskog truda, nacisti su počeli zadobivati značajnu podršku u selima sjeverne i istočne Njemačke. Stranačko je članstvo raslo, i to još za vrijeme njihove političke marginalizacije. NSDAP je sada imao 100.000 članova, što je bila solidna aktivistička baza kojom se dade iskoristiti rastuće nezadovoljstvo. Pomogao im je i publicitet u konzervativnom tisku, koji je o njima pisao sa simpatijama zbog njihove žestoke kampanje protiv revidiranih reparacijskih obveza utvrđenih u Youngovu planu. Nacisti su još uvijek bili daleko od glavnih političkih tokova, ali su povećali broj glasova na regionalnim izborima 1929. Sljedećeg lipnja, dok je grizla Depresija, Hitlerova stranka osvojila je preko četrnaest posto glasova na pokrajinskim izborima u Saskoj, što je bilo šest puta više nego na izborima za Reichstag 1928.

Müllera je 1930. na dužnosti kancelara naslijedio Heinrich Brüning iz Stranke centra. Raspustio je Reichstag nakon što su odbijeni njegovi prijedlozi da se drastično umanje javni troškovi. Nije uložen ni najmanji trud da se pronađe demokratsko rješenje financijskih teškoća. Umjesto toga Brüning je odlučio provoditi svoju deflacijsku politiku pomoću predsjedničkih uredbi. [Weimarski Ustav davao je nerazmjerno velike ovlasti predsjedniku Reicha, koji je bez suglasnosti Reichstaga, a na prijedlog kancelara,

mogao donositi uredbe sa zakonskom snagom. Reichstag ih je, doduše, mogao oboriti, ali je predsjednik Reicha imao pravo raspuštanja Reichstaga, što se u praksi svodilo na uzajamno političko ucjenjivanje i blokadu odlučivanja, (op. prev.) **]** Iznimno važnu dužnost predsjednika Reicha obnašao je od 1925. ratni heroj feldmaršal Von Hindenburg. Iako se zakleo na vjernost demokratskoj republici, Hindenburg uopće nije bio demokrat, nego stup starog monarhističkog režima i sebe je vidio kao svojevrsnog pričuvnoga Kaisera. Zamjena socijaldemokratskoga kancelara Müllera Brüningom, koji je bio sklon vladavini pomoću predsjedničkih uredbi, bila je planirana nekoliko mjeseci unaprijed u okviru strategije slabljenja socijaldemokrata i uspostave poretka bez parlamentarnog pluralizma. Hindenburg, Brüning i konzervativne elite koje su ih podržavale nisu ni na trenutak pomišljali na vladu koju bi vodili nacisti. Na njih su gledali kao na primitivne prostake i bučne populiste koji nisu dostojni upravljati njemačkom državom. Ono što su željeli bilo je zapravo okretanje sata unatrag, s monarhijom ili bez nje, i povratak na Bismarckove ustavne aranžmane po kojima vlada nije podlijegala kontroli parlamenta, a napose nije podlijegala kontroli omraženih socijaldemokrata. Hindenburg, Brüning i konzervativne elite težili su nekoj vrsti antidemokratske poluautoritarne vladavine u kojoj će oni voditi glavnu riječ.

Brüningovo preuzimanje dužnosti kancelara i Hindenburgova spremnost na zaobilaženje parlamenta bili su težak udarac njemačkom demokratskom poretku prije potonuća u Depresiju. Sljedeći udarac bili su izbori za Reichstag 14. rujna 1930. Oni su proizišli iz Brüningove odluke i imali su učinak bumeranga. Hitlerova stranka postigla je zapanjujući izborni iskorak osvojivši 18,3 posto glasova, odnosno 107 mandata u novom sazivu Reichstaga. Iznenada, nacisti su postali politički faktor, druga po

snazi stranka u njemačkom parlamentu. Glasati za naciste više nije bilo uzaludno trošenje glasova za malu marginalnu stranku. Masovna podrška jačala je ubrzano, kao i novac kojim se moglo financirati radikalno agitiranje. Sve više ljudi ukrcavalo se u Hitlerov vlak, ali je mogućnost da on postane kancelar još uvijek bila daleka. Neovisno o tome sudbonosna odluka o vladavini predsjedničkih uredbi i izborni uspjeh nacista 1930. bili su fatalni udarci njemačkoj demokraciji. Samim time rasla je i neizvjesnost u Europi kao cjelini. Krhka ravnoteža uspostavljena u posljednjih nekoliko godina bila je ugrožena.

Dakako, budućnost je uvijek otvoren, nikad konačan i unaprijed određen put niz jednosmjernu ulicu. Možda bi, bez Depresije uvezene iz SAD-a, Europa mogla nastaviti napredovati putem nesmetanog ekonomskog rasta, liberalnih sloboda i demokratskog poretka i dokopati se sunčane visoravni međunarodnog mira i sklada. Iskusan kockar ne bi stavio velik ulog na tu mogućnost. Premda kriza nije bila neizbježna ni predodređena, nije se pojavila iz vedra neba. Europske zlatne dvadesete bile su ispod sjajne površine zapravo tjeskobno i teško doba.

U okruženju nestabilne i neuravnotežene svjetske ekonomije ekonomske slabosti produbljene nacionalističkim protekcionizmom i promicanjem samodovoljnog izolacionizma nisu mogle ponuditi čvrstu branu od udarnog vala krize koji je pristizao s druge strane Atlantika. Kulturne podjele pogodovale su širokom spektru predrasuda i mržnje koje je bilo lako iskoristiti u uvjetima negativne društvene i intelektualne klime. Demokratske i liberalne ideje svugdje su bile u defenzivi. U vrijeme Depresije veći dio Europe već je potonuo u autoritarizam ili je bio na rubu potonuća.

Jedna zemlja bila je, više no i jedna druga, ključna za sudbinu Europe. Nade u bolju budućnost kontinenta oslanjale su se nadasve na Njemačku. U samoj Njemačkoj bilo je, čak i prije sloma Wall

Streeta, dovoljno razloga za zabrinutost. Ekonomski rast prikrivao je jednako rastuće probleme. Kulturne podjele bile su u Njemačkoj najdublje. Znaci potencijalnih političkih prijetnji bili su vidljivi i prije pada u sveopću krizu. Opstanak njemačke demokracije bio je ponajbolje jamstvo europske mirne i stabilne budućnosti. Što će se dogoditi ako dođe do sloma demokracije u najvažnijoj europskoj zemlji? Posljedice Depresije u sljedećih će nekoliko godina biti sudbonosne, kako za Njemačku tako i za čitav kontinent.

Europa je plesala nad vulkanom tijekom naizgled bezbrižnih godina *charlestona*. Sada će se dogoditi erupcija tog vulkana.

PETO POGLAVLJE
Sablasni zbor

> “Povučen u neumitni niz događaja, potonuo bez traga, uništen do kraja. Red i čistoća, nema ih; rad i materijalna sigurnost, nema ih; progres i nada, nema ih ?
>
> Hans Fallada, *A što sad, mali čovječe?* (1932.)

Velika depresija pojačavala je 1930. svoj stisak. Bila je ništa manje nego potpuna katastrofa za Europu. Nije podjednako pogodila čitavi kontinent. Neke su zemlje, ovisno o političkoj i ekonomskoj strukturi, otrpjele njene učinke relativno lako. Unutar pojedinih zemalja nisu sve regije bile podjednako pogođene. Neke su gospodarske grane unutar depresivnih ekonomija bilježile rast. Ovako ili onako, štetu koju je kriza nanijela nemoguće je precijeniti. Bila je rasprostranjena i duboka. U konačnici nitko nije izbjegao njene posljedice.

Depresija je produbila političke podjele u Europi. Kontinent se podijelio na dva dijela. Ne računajući Finsku, Čehoslovačku i Španjolsku (gdje neće zadugo), demokracija je opstala samo u Sjeverozapadnoj Europi. Drugdje je trijumfirao autoritarizam u ovom ili onom obliku. Nad ekonomski i politički slomljenim kontinentom lebdjele su sablasti.

Slom

Veliki američki bum koji je poticao sve riskantnije investicije u potrošačku robu, automobile, čeličnu industriju i građevinarstvo slomio se 24. listopada 1929., kada je pukao spekulativni balon. “Tržište se pokazalo poput bešćutnog bića koje se divljački i nemilosrdno osvećuje svima koji su živjeli u zabludi da ga mogu kontrolirati”, zapisao je jedan promatrač. Na Wall Streetu počela je panična prodaja dionica i njihove su se cijene survale. Upropašteno je na tisuće spekulanata. Poslovno se povjerenje raspalo. Industrijska proizvodnja i izvoz dramatično su opali, kao i cijene roba i usluga. Nezaposlenost je vrtoglavo porasla. Međunarodni krediti već su bili u opadanju. Realizirani kratkoročni krediti, čije je pogodnosti dotad uživala Europa, osobito Njemačka, opozvani su i dospjeli na naplatu.

U neuravnoteženoj međunarodnoj ekonomiji, već izloženoj jakim deflacijskim trendovima, Europa je neizbježno uvučena u sve brži vrtlog ekonomskog propadanja. Zaraza se širila. Proizvodnja je u Europi 1930. doživjela slom. Nezaposlenost je postala masovna s obje strane Atlantika. Početkom ljeta 1930. samo u Njemačkoj bilo je 1,9 milijuna nezaposlenih, a sustav osiguranja od nezaposlenosti pokazao se neodrživim. Prosječni je osobni prihod širom Njemačke već opadao, a 1932. zateći će se na razini od dvije trećine prosječnog prihoda iz 1929. Deflacijski ciklus širio se kontinentom. Kako je opadala potražnja, cijene su bile sve niže. Ljudi su manje kupovali. Potražnja osnovnih potrepština svela se na elementarni minimum. Smanjivane su plaće, premda su oni koji su još uvijek bili zaposleni mogli zbog pada cijena kupiti više, pa su “realni prihodi” statistički porasli. Fiskalni prihodi bili su ugroženi jer je umanjen fiskalni kapacitet.

Pokušaji uravnoteženja budžeta umanjenjem javnih troškova samo su pogoršali situaciju. Jedini pokušaj koordinirane međunarodne reakcije - svečano najavljena Svjetska ekonomska

konferencija u Londonu 1933. - jadno je završio. Vlade su nastojale spasiti svoje ekonomije. U ljeto 1930. SAD je ozakonio najstroži protekcionizam. Druge zemlje uzvratile su podizanjem carinskih barijera. Prosječne uvozne carine u Francuskoj porasle su 1931. na 38 posto, u Čehoslovačkoj do pedeset posto. Britanija je odustala od svoje tradicije slobodne trgovine u ožujku 1932. kad je uvela opću carinu od deset posto, a s dominionima sklopila sporazum koji je jamčio povlašteni uvoz britanske robe. Međunarodnu trgovinu, ionako u mukama, dodatno je oštetio nagli pad izvoza.

Bio je to tek početak. Bankarski sustav u mnogim europskim zemljama trpio je sve veći pritisak. U ožujku 1931. propao je Credit-Anstalt, najmoćnija austrijska banka, kad su štediše, uplašeni da će izgubiti ušteđevine, povukli svoje depozite. Bio je to strašan šok za europski financijski sustav. Domino-efekt za sobom je povukao drugu po veličini njemačku banku, Darmstädter und Nationalbank. Panično povlačenje depozita odvelo ju je u bankrot nakon dva mjeseca. Europske banke htjele su povećati svoje zlatne rezerve, pa su počele prodavati funte, što je ugrozilo njenu vrijednost. **[**Britanska funta počivala je na zlatnom standardu, što je značilo da je svatko tko je raspolagao funtama od Engleske banke imao pravo zauzvrat zatražiti protuvrijednost u zlatu. (op. prev.) **]** Britanija je uzaludno pokušavala održati tečaj, ali je u drugoj polovini srpnja počela gubiti 2,5 milijuna funti dnevno. Ukupni iznos sredstava povučenih iz Londona od sredine srpnja do sredine rujna 1931. bio je dvjesto milijuna funti. Rezerve Engleske banke pale su na opasno nisku razinu i 21. rujna Britanija je bila prisiljena odustati od zlatnog standarda. Istog trenutka funta je izgubila četvrtinu svoje vrijednosti na međunarodnom tržištu novca.

Kriza u Europi doživjela je vrhunac 1932. Bio je to kolaps kapitalističke ekonomije bez presedana. BDP je bio u padu praktično svugdje. U Britaniji, Švedskoj i Italiji pao je za više od

sedam posto, u Belgiji za nešto više od deset posto, ali u Njemačkoj i Jugoslaviji preko sedamnaest posto, dok je u Poljskoj pao za 25 posto. Stope opadanja BDP-a bile su različite koliko i ekonomske strukture pojedinih zemalja i stupnjevi njihove ovisnosti o američkom financijskom tržištu. Francuska ekonomija, jedna od najvećih u Europi, isprva nije bila jako pogođena, između ostalog i zato što je franak od 1931. bio podcijenjen. Veliki poljoprivredni sektor, s velikim brojem malih i samodovoljnih seoskih posjeda, i sitna obrtnička proizvodnja koja se plasirala na lokalnim tržištima omogućili su da se u prvo vrijeme ne osjete učinci sloma Wall Streeta. Mjere zaštite poljoprivrednih cijena, donesene još 1929., sačuvale su živost domaćeg tržišta i time također pridonijele otpornosti Francuske. Vlada je ponosno objavila da će se nastaviti "politika prosperiteta" dok druge zemlje trpe krizu. "Koji god da je uzrok svjetske depresije, Francuska na nju može gledati s izvjesnom vedrinom", objavile su vodeće francuske dnevne novine. "Uravnotežena ekonomija i vrline francuskog naroda učinile su Francusku stupom svjetske ekonomije."

Oholost je plaćena zlom kobi. Još krajem 1931. Francuska je imala samo 55.000 nezaposlenih. Ipak, zemlja se više nije mogla opirati silini međunarodne krize. Kada je Francuska početkom 1931. počela tonuti u depresiju, ona će trajati dulje nego u drugim velikim ekonomijama. Čitavih deset godina proizvodnja neće doseći razinu iz 1929. Francuski je izvoz 1936. iznosio samo polovinu onoga iz 1928. Broj bankrota naglo je porastao 1932. i nastavio rasti. Broj nezaposlenih bio je na vrhuncu 1935., kada ih je po službenim podacima bilo milijun. Stvarni broj bio je znatno veći. Oporavak je bio utoliko sporiji jer je Francuska iz političkih razloga odbijala devalvirati franak, pa je - budući da funta i dolar jesu devalvirali - njeno gospodarstvo postalo nekonkurentno.

Slike koje i danas povezujemo s Velikom depresijom jesu

masovna nezaposlenost u industrijskim gradovima, ali oni koji su živjeli od poljoprivrede - zemljoposjednici, seljaci i poljoprivredni radnici - također su teško patili u toj ekonomskoj oluji. Posebno pogođena bila je pretežno poljoprivredna Istočna Europa. Ekstremno siromaštvo i teška društvena bijeda bili su sveprisutni. Nigdje nije bilo teško kao u Poljskoj, poljoprivrednoj ekonomiji s malim industrijskim sektorom, u kojoj je vlada dodatno pogoršala situaciju velikim umanjenjem javnih troškova i održavanjem precijenjene vrijednosti valute. Ovako izgleda jedan tadašnji sažetak učinaka Depresije na poljsko selo: “Ljeti je lakše, ali zimi je moguće naići na djecu naguranu u kolibama, omotanu do grla u vreće pune sijena bez kojih bi se smrznula u tim ledenim, nezagrijanim nastambama... Svima je život potonuo u bijedu.”

Cijene poljoprivrednih proizvoda strmoglavo su pale, kreditni su izvori presušili, kamatne stope ostale su visoke i zaduženost je mnoge gurnula u siromaštvo. Poljoprivredna imanja prodavana su ili ovršena. Prisilna prodaja imanja, primjerice u Bavarskoj, porasla je 1931. i 1932. za više od pedeset posto. Poljoprivredni radnici jedva su nalazili posao. Sitni posjednici proizvodili su hranu samo za sebe. Bilo je to puko preživljavanje. Obitelji u jednom siromašnom selu u južnoj Francuskoj jele su samo jedan obrok dnevno koji se sastojao od kestena, maslina, radića i nešto povrća koje nisu uspjeli prodati. Seljaci su usmjerivali svoj bijes na svakoga tko je u njihovim očima bio krivac, na državu, na upravu, stanovnike gradova, financijere, strance, na Židove... Ne iznenađuje da je takvo raspoloženje raslo u ruralnoj Francuskoj i u mnogim dijelovima Europe, pogodujući radikalizmu ekstremne desnice.

U industrijskim je područjima opće uništenje ekonomije bio očigledno. Austrijska proizvodnja opala je za 39 posto od 1929. do 1932., a nezaposlenost je gotovo udvostručena. U Poljskoj je u istom razdoblju industrijska proizvodnja opala za trideset posto, a

nezaposlenost je više nego udvostručena. U najvećoj europskoj ekonomiji, njemačkoj, proizvodnja je u tom razdoblju prepolovljena. Tvornice i radionice zatvarale su vrata i milijuni su ostali bez posla. Stopa nezaposlenosti rasla je gotovo okomito. Do kraja 1932. više od petine radne snage u Britaniji, Švedskoj i Belgiji bilo je nezaposleno. U Njemačkoj je nezaposlena bila trećina radne snage, po službenim statistikama šest milijuna ljudi. Dodaju li se tome radnici s nepunim radnim vremenom i prikrivena nezaposlenost, bilo ih je ukupno osam milijuna, što znači da je gotovo polovina njemačke radne snage bila potpuno ili djelomično nezaposlena. Brojevi su, koliko god zastrašujući sami po sebi, prikrivali stvarnost i sav užas ljudske patnje.

Ljudima bez posla valjalo je nekako preživjeti od skromnih naknada za nezaposlenost koje su primali od preopterećenih socijalnih sustava. Britanska je vlada 1931. umanjila naknadu za nezaposlenost za deset posto. Ljudi koji su dulje vrijeme bili nezaposleni nisu na tu naknadu imali pravo i preživljavali su od pomoći predviđene Zakonom o pomoći najsiromašnijima. Pravo na tu vrst pomoći stjecalo se tek nakon podvrgavanja rigidnom i omraženom "Imovinskom testu" kojim se provjeravala nečija prihodovna sposobnost. Taj je test bio već tada na zlu glasu jer je siromašne činio još siromašnijima i jer je nezaposlenom članu obitelji uskraćivao pomoć ako su drugi članovi obitelji bili zaposleni. Nezaposleni otac u četveročlanoj obitelji koja je živjela u četvrti Wigan u Manchesteru doživio je da je njegova naknada za nezaposlenost svedena s 23 na deset šilinga tjedno jer su njegova dva sina ukupno zarađivala 31 šiling.**[**Prije uvođenja decimalnog monetarnog sustava u Ujedinjenom Kraljevstvu 1971. jedan šiling vrijedio je dvanaest penija, a dvadeset šilinga činilo je jednu funtu, (op. prev.)**]** Obitelj iz Blackburna, grada u pokrajini Lancashire, čiju je tekstilnu industriju pomela Depresija i gdje su predionice

pamuka otpustile većinu radne snage, preživljavala je 1932. od naknade za nezaposlenost koju je primao jedan jedini član obitelji. Kada je odbio posao u Cornwallu, udaljenom više od četiristo kilometara, izgubio je pravo na naknadu, a on i njegova obitelj ostali su bez jedinog izvora prihoda. Sjećanja na mrski Imovinski test ostavila su sjenu na britanskoj socijalnoj politici koja je ostala duboka tijekom cijelog dvadesetog stoljeća, a osjeća se i danas.

Bila je to ona vrst siromaštva koje uništava dušu, razara obitelj i svodi se na očaj i beznađe. Početkom 1936. George Orwell, jedan od najutjecajnijih engleskih pisaca i društvenih komentatora epohe, proveo je izvjesno vrijeme u Wiganu, u sjeverozapadnoj Engleskoj, kako bi iz prve ruke iskusio životne uvjete u industrijskom području pogođenom krizom.**[**Neobično je da tako pronicavi promatrač radničke klase nije obratio pozornost na arhetip proleterskog sporta, na ragbi u Wiganu. Prve subote svoga boravka, 15. veljače 1936, u blizini mjesta gdje je stanovao Orwell je mogao vidjeti utakmicu u kojoj je moćni Wigan, na vlastitom terenu ispred 15.000 navijača, poražen sa 17:10 od početničke ekipe Liverpool Stanley, (op. autora)**]**

Zadržao se nekoliko tjedana i vidio “monstruoznu scenografiju s dimnjacima, hrpama jalovine i nakupinama starog željeza, smrdljive i zagađene kanale, putove prljave od blata i ugljena prošarane tragovima drvenih cokula...” Prisjećao se "karakteristično ispijenog lica djevojke iz sirotinjske četvrti koja, iako je stara tek dvadeset i pet godina, izgleda kao da joj je četrdeset zbog pobačaja i napornog rada. U jednom trenutku susreli su nam se pogledi i ugledao sam najočajniji, najbeznadniji izraz lica kakav sam ikada vidio.” Dvije godine prije toga Orwell je svjedočio strahotnom siromaštvu u Parizu. “Počinjete otkrivati što znači biti gladan. S nešto kruha i margarina u želucu lutate okolo i buljite u izloge... Shvatite da je dosada neodvojiva od siromaštva. Kada nemate posla

i kad ste gladni, ništa vas ne može zainteresirati.”

Samo petnaest posto nezaposlenih u Njemačkoj 1932. primalo je punu naknadu, koja je ionako bila bijedna. Drugih 25 posto primalo je izvanrednu pomoć, četrdeset posto ovisilo je o pomoći za siromašne, a dvadeset posto nije primalo nikakvu pomoć. “Cijela nacija je zarobljena u poremećaju; državna pomoć je zanemariva; ljudi žive u pravom paklu podlosti, ugnjetavanja i bolesti”, zapisao je jedan promatrač koji je putovao kroz područja najteže pogođena siromaštvom. Tisuće beskućnika iz Berlina i drugih gradova svakog zimskog dana odlazile su u velike improvizirane hangare, gdje bi se zagrijali, dobili nešto hrane i smještaj preko noći. Učinci po obitelji bili su pogubni. “Moj otac je nezaposlen već dulje od tri godine”, zapisala je četrnaestogodišnja njemačka djevojčica u prosincu 1932. “Nekad smo vjerovali da će jednoga dana dobiti posao, ali sada smo čak i mi djeca izgubili svaku nadu.” Apatija, rezignacija i dubok očaj koje je prouzročila dugotrajna nezaposlenost prikazani su u klasičnoj sociološkoj studiji austrijskog sela Marienthala, smještenog četrdesetak kilometara južno od Beča. Tri četvrtine stanovnika bile su pogođene zatvaranjem tekstilne tvornice, nekad najvećeg poslodavca u okolici. “Ostao je bez svake nade i živi od dana do dana, a da i ne zna zašto.” Tako je opisan jedan osiromašeni nezaposleni radniku srednjim tridesetim godinama, sa ženom i dvoje neishranjene djece. “Nestala je i volja za preživljavanjem.”

Obitelji su bile uništene, što pokazuje i izvještaj iz Poljske. “Nekoliko ljudi živjelo je nagurano u jednu sobu gdje više nije bilo dovoljno ležajeva, gdje je bilo sve manje hrane, a ozračje je bivalo sve beznadnije i depresivnije, što je izazivalo neizbježne i trajne svađe... Raspad obiteljskog života ubrzan je i otvara prostor skitnji i prostituciji.” Žalobni pokazatelj bijede u Poljskoj bio je i značajan porast samoubojstava zbog nezaposlenosti.

Najteže pogođeni bili su zaposleni u teškoj industriji, u ugljenokopima, proizvodnji željeza i čelika i s njima povezanim sektorima, poput brodogradnje. Područja tekstilne industrije (kakav je bio Marienthal), gdje je osnovna gospodarska grana već dulje vrijeme bila u opadanju, također su opustošena. Učinak Depresije ipak je bio raznolik. Nezaposlenost u Njemačkoj kao cjelini učetverostručila se od 1928. do 1932. U pretežno poljoprivrednoj Istočnoj Pruskoj udvostručila se (što ne znači da propast seoske ekonomije nije izazvala opću bijedu). U industrijskoj Saskoj nezaposlenost je pak porasla sedmerostruko. Nezaposlenost u Britaniji bila je 1932. dvostruko veća od prosjeka na sjeveru ili u Londonu. Statistika prosjeka krila je velike razlike. U sjeveroistočnim gradićima Bishop Aucklandu i Jarrowu svaki drugi radnik bio je nezaposlen. “Kamo god da bismo krenuli, nailazili bismo na ljude kako besciljno lutaju, i to ne na nekolicinu, već na stotine, štoviše, na tisuće”, primijetio je ujesen 1933. zapanjeni John Boynton Priestley u svojem *Engleskom putovanju.* U gradu Merthyr Tydfilu, u industrijskom području Južnog Walesa, preko dvije trećine radnika bilo je nezaposleno. Istodobno je u Saint Albansu, sjeverno od Londona, nezaposleno bilo tek 3,9 posto radne snage.

Bilo je, dakako, i područja značajnog rasta čak i usred tako sveobuhvatne krize. Relativni prosperitet južnog dijela Ujedinjenoga Kraljevstva počeo je privlačiti ljude iz pogođenih dijelova zemlje u potrazi za poslom, koji su tako povećavali i potražnju i konjunkturu. Građevinska industrija cvala je zbog izgradnje novih stanova, škola, trgovina, kina i sličnih javnih zgrada. Sve većim predgrađima bile su potrebne nove ceste. Građevinarstvo je poticalo druge sektore. Elektrotehnička industrija, smještena uglavnom u južnoj Engleskoj, nastavila je rast zbog sve veće potražnje kućanskih aparata. Deseterostruko

povećanje potrošnje električne energije između dva rata značilo je i porast proizvodnje električne opreme unatoč Depresiji. Pripadnici visoke i više srednje klase mogli su si priuštiti automobil. Tržište automobila nastavilo se širiti, pa je Srednja Engleska, u kojoj je bila koncentrirana britanska automobilska industrija, izbjegla ekonomsko pustošenje kakvo je pogodilo područja starih industrija sjevernu Englesku, Wales i Škotsku. Produbljenje ekonomski jaz između sjevera i juga. Kao i podjela između zaposlenih i nezaposlenih. Obitelji srednje klase s prosperitetnog juga nisu doživljavale masovnu nezaposlenost u najteže pogođenim regijama kao problem koji bi ih se trebao ticati. Za one koji su radili u konjunkturnim industrijama i za potrošače koji su imali dovoljno novca da kupuju njihove proizvode doista se može reći da su imali sreće.

Ekonomska kriza zaoštrila je već postojeće izvore bijesa i mržnje i produbila tjeskobe i brige pred budućnošću. Društva su postala zlovoljna i netolerantna. Zanimljiv pokazatelj, karakterističan za masovnu nezaposlenost, bile su predrasude prema zaposlenim ženama koje su “muškarcima otimale posao”. “Dvostruko zaposleni”, kako su nazivani muž i žena koji su oboje radili, privlačili su s porastom nezaposlenosti sve veći javni prezir u Njemačkoj. I u Francuskoj je Depresija poticala predrasude prema ženama. Njima je mjesto bilo u kući ili na poljoprivrednom imanju, gdje su bile dužne biti supruge i majke, a u najboljem slučaju mogle su raditi “ženske poslove” socijalnih radnica ili medicinskih sestara. Kako je Depresija jačala svoj stisak, žene su masovno gubile posao, onemogućivane su u napredovanju, nisu bile dobrodošle na sveučilištima i doživljavale su diskriminaciju u svakoj prilici (i to ne samo u Francuskoj, gdje im je pravo glasa bilo uskraćeno do 1944.). Kada bi se žene uspjele zaposliti - kao prodavačice, tajnice ili službenice - bilo je neupitno da imaju biti

plaćene manje od muškaraca koji su radili ekvivalentne poslove. Samo Skandinavija nije slijedila opći europski trend diskriminacije žena u zapošljavanju, štoviše, Švedska je 1939. donijela zakon po kojem je udanim ženama ukinuta zabrana zapošljavanja.

Drugačiji put kojim je krenula Skandinavija proizišao je iz dugoročnog promišljanja socijalne i demografske politike. Svejedno je, i u Skandinaviji, opsesija padom nataliteta i svime što se percipiralo kao neizbježna posljedica "pada kvalitete” stanovništva bila u skladu s takvim tokovima razmišljanja u Europi, sve intenzivnijima u ozračju ekonomske krize. Zabrinutost zbog pada nataliteta - opće mjesto u Europi nakon Prvog svjetskog rata, akutno u Francuskoj i Njemačkoj - izazvala je kampanju protiv kontracepcije, koja se tijekom dvadesetih godina promicala. Reakcionarni trend bio je sveprisutan i imao je podršku velikog dijela stanovništva, čemu je Crkva u katoličkim zemljama dala poseban doprinos svojim neumornim i silovitim protivljenjem kontroli rađanja. Pobačaj je bio zabranjen u većini europskih država, ali su povrh toga zauzimani sve oštriji stavovi. U Britaniji je primjerice pobačaj 1929. postao kazneno djelo. Svaka osoba koja je proglašena krivom zbog "namjere da liši života dijete koje je bilo sposobno roditi se živo” (gdje je "sposobnost roditi se živo” definirana nastupom dvadeset osmog tjedna trudnoće) mogla je biti osuđena na doživotni zatvor. Usprkos tome su stotine tisuća žena u Britaniji i širom Europe, udanih i neudanih, i nadalje odabirale pobačaj, pri čemu nisu riskirale samo teške kazne, nego i ozbiljne zdravstvene posljedice, pa i smrt zbog ilegalnih zahvata.

Kada je Marie Stopes, engleska botaničarka, promovirala kontrolu rađanja dvadesetih godina, bilo je to u kontekstu mjera poboljšanja kvalitete stanovništva. Pitanja nasljeđa, genetike i opadanja “kvalitete rasnih resursa” te neurastenična potreba za superiornim ljudima postali su poslije Prvog svjetskog rata opsesija

europskih intelektualaca. Eugenika, ili još zlokobnije “rasna higijena” - uklanjanje “defektnih” i povećanje “nacionalne učinkovitosti” poboljšanjem rase - stekla je podršku kada je Depresija izazvala sumnje u “zdravlje nacije” Pitanje cijene skrbi za “neproduktivne” članove društva aktualiziralo se kad su države nakon sloma počele umanjivati javne troškove. U Britaniji su eugenički pokret, osim uglednih znanstvenika, psihologa i liječnika, podržavali i vodeći intelektualci, poput ekonomista Johna Maynarda Keynesa i dramatičara Georgea Bernarda Shawa. Prije nego što će 1932. objaviti svoj distopijski roman *Vrli novi svijet* (oslikava društvo čija stabilnost počiva na biološkom inženjeringu i mentalnoj manipulaciji kako bi se postigla maksimalna socijalna i ekonomska korist), Aldous Huxley govorio je o genetici kao sredstvu političke kontrole, stavljajući do znanja kako se slaže s mjerama koje će spriječiti “ubrzano propadanje zapadnoeuropske rase”. Neki ekstremniji eugeničari vjerovali su daje britanska “rasa” suočena s neizbježnom degeneracijom, pa i potpunom propašću svoje biološke kvalitete ako se ne poduzmu drastične mjere rasnog čišćenja, prisilne sterilizacije, pa i bezbolnog ubijanja “nepoželjnih”. Takvim idejama bavio se uzak krug eugeničara i nisu naišle na plodno tlo u Britaniji, ali su pokazale u kojem su smjeru tijekom Depresije puhali vjetrovi, čak i u demokratskim zemljama.

U Njemačkoj su, uz podršku liječnika, izrađeni nacrti zakona kojima bi bila uređena *dobrovoljna* sterilizacija ljudi koji su patili od nasljednih bolesti. To se zbilo 1932., prije dolaska nacista na vlast. Hitlerova vlada odmah će poduzeti daljnje korake. Nedvojbena je široka podrška koju je uživao njen zakon od 14. srpnja 1933. kojim je propisana *obvezna* sterilizacija ljudi koji su patili od velikog broja nasljednih bolesti, teških tjelesnih deformacija i kroničnog alkoholizma. Narednih će godina temeljem

toga zakona stradati 400.000 ljudi ("komore smrti” u kojima su ubijani mentalni bolesnici bit će uvedene nakon šest godina). Obvezna sterilizacija nije bila ograničena isključivo na nehumane diktature. Sve su skandinavske demokracije 1934. donijele zakone, uz široku podršku javnosti, kojima je propisana obvezna sterilizacija nekih skupina građana. Stradali su deseci tisuća ljudi. Zakonom propisana sterilizacija nije bila specifičnost europskoga “mračnoga kontinenta”. Uoči Drugog svjetskog rata sterilizirano je oko 42.000 građana u trideset američkih saveznih država, u pravilu prisilno, a zbog “mentalnih nedostataka” ili “ludila”. Širom Europe (i zapadnog svijeta) državna intervencija u sudbine ljudi postala je prihvatljiva na načine koji su prije 1914. bili nezamislivi.

Katastrofalno pogoršanje ekonomske situacije u Europi nije radikaliziralo samo društvenu misao nego i političku akciju. Kako su se klasne napetosti pojačavale, polarizirala se i politika. Ljevica je bila podijeljena na međusobno suprotstavljene umjerene socijaliste i komuniste pod utjecajem Moskve. Pokušavala je, u pravilu uzaludno, zaustaviti pad životnog standarda radničke klase. Ratobornost ljevice u nemaloj je mjeri bila uvjetovana opasnim jačanjem ekstremnih antisocijalističkih pokreta na desnici. U praktično svim zemljama, osim u Sovjetskom Savezu, Depresija je pokrenula val podrške fašističkim pokretima koji su namjeravali uništiti ljevicu i preurediti društva umjetnim i prisilnim nacionalnim jedinstvom. Kako je kriza bivala sveobuhvatna, veća je bila i mogućnost da će ekstremna desnica uspjeti mobilizirati veće dijelove stanovništva. Kriza je bila najteža u Njemačkoj, pa ne iznenađuje da je reakcija na nju bila ekstremnija nego bilo gdje drugdje u Europi.

Najteže pogođena ekonomija Europe bila je ujedno i najvažnija na kontinentu. Njemačka je bila zemlja krhke demokracije, s osjećajem da je njena kultura ugrožena, ideološki i politički

nepomirljivo podijeljena i još uvijek je trpjela posljedice rata. Pod pritiskom ekonomskoga kolapsa i sve veće bijede demokratski poredak počeo se raspadati i otvorio se prostor političkom nasilju i polarizaciji. Demokracija je bila ugrožena i prije početka krize, a u krizi je toliko oslabjela da nije mogla preživjeti. Uspostava autoritarne vladavine postala je neizbježna. Neke demokracije u Europi već su podlegle, druge će podleći uskoro, ali sudbina njemačke demokracije bila je presudna. Nije bila riječ samo o veličini Njemačke, njenoj (neovisno o ekonomskom slomu) moćnoj industrijskoj bazi i središnjem geografskom položaju u Europi, nego i o njenoj upornoj ambiciji da revidira versailleski teritorijalni poredak. Ti su faktori Njemačku učinili posebnim slučajem i potencijalnom prijetnjom europskome miru u slučaju uspostave autoritarne vlasti koja će voditi agresivnu vanjsku politiku.

Pod pritiskom Velike depresije slamalo se društveno tkivo, a ideološke suprotnosti bivale su sve dublje, kao i osjećaj da je nekad velika nacija ponižena, bespomoćna, ugrožena i beznadno politički podijeljena. U takvim okolnostima rušile su se strukture parlamentarne demokracije. Širio se politički vakuum. Ispunit će ga ona politička snaga koju je sve veći broj Nijemaca percipirao kao jedinu sposobnu da ponudi nadu u nacionalni spas: Hitlerova Nacistička stranka.

Hitler je došao na vlast u Njemačkoj 30. siječnja 1933., na dan koji će se pokazati kao katastrofalna prekretnica u europskoj povijesti. Depresija je temeljito izmijenila europska društva i europsku politiku, ali je promjena koja se dogodila u Njemačkoj bila sudbonosna, i to ne samo za građane Njemačke nego i za cijeli europski kontinent i, u krajnoj konzekvenci, za čitavi svijet.

Najgori mogući ishod

Njemačka kriza nije bila primarno ekonomska ili nije bila samo ekonomska. Bila je to totalna kriza države i društva. Akutni ekonomski poremećaji u SAD-u nisu izazvali krizu poretka. Manje akutna, ali dovoljno ozbiljna ekonomska kriza u Britaniji pridonijela je znatnom jačanju konzervativnog establišmenta. I u SAD-u i u Britaniji vladajuće su elite prepoznale kako postojeći politički sustav optimalno služi njihovim interesima, dok je većina stanovništva podržavala strukturu vlasti i vrednote na kojima je počivala. U Francuskoj konsenzus nije bio tako potpun, ali je poredak izdržao nemala iskušenja kojima je bio izložen. Ekonomska kriza u Švedskoj je pak ojačala socijaldemokraciju.

U Njemačkoj je Depresija otvorila nezacijeljene rane koje su 1918. bile tek površno zaliječene. Političke, ekonomske i vojne elite nisu krile svoje nevoljko prihvaćanje demokracije. Sve veći dio masa bio je uvjeren da je upravo demokracija odgovorna za njemačke nevolje, a kako je ekonomska kriza bivala sve teža, takav stav postao je dominantan. S neprijateljski raspoloženim elitama i sve slabijom podrškom stanovništva njemačka demokracija bila je klinički mrtva već 1930. Politička polarizacija pogodovala je ekstremizmu, s Hitlerom kao konačnim dobitnikom.

Kao kancelar Reicha tijekom vrhunca ekonomske krize, Heinrich Brüning svoju je političku strategiju usmjerio na ukidanje reparacija tako što je htio dokazati da ih Depresijom uništena Njemačka ne može plaćati. Sve veća bijeda bila je, po njemu, isplativa cijena kojom će se Njemačka osloboditi reparacijskog tereta. U lipnju 1931. gotovo da je uspio u svojem naumu kada je predsjednik SAD-a Herbert Hoover, usprkos francuskom protivljenju, ishodio jednogodišnji moratorij na njemačke obveze. Krajem godine sastao se odbor, uspostavljen Youngovim planom, kako bi razmotrio njemačku sposobnost plaćanja i zaključio da Njemačka neće moći otplaćivati obroke kada istekne moratorij.

Odbor je predložio otpis njemačkih reparacijskih obveza, ali i međusavezničkih ratnih dugova. Na Konferenciji u Lausannei sljedećeg ljeta taj je prijedlog prihvaćen. Njemačka je pristala platiti manji iznos koji je ujedno bio i posljednji obrok (i koji zapravo nikada neće biti isplaćen). Time su reparacije, taj mlinski kamen - prije svega politički, u manjoj mjeri ekonomski - koji je pritiskao Njemačku od 1919., bile otpisane. No Brüning više nije bio u prilici preuzeti zasluge za taj uspjeh. Izgubio je povjerenje predsjednika Reicha Hindenburga, koji ga je smijenio s dužnosti kancelara uoči Konferencije u Lausannei. Poslužio je svrsi i postao suvišan u novim okolnostima.

Otpisom reparacija revizionisti su mogli početi realistično razmišljati o daljnjem uklanjanju versailleskih okova i o jačanju vojske, a antidemokratske elite o uvođenju autoritarnog poretka. Sada je Hindenburg mogao pokazati svoje pravo lice. Njemačke vlade počele su se pomicati udesno s kancelarima koji su se ubrzano smjenjivali, Franzom von Papenom (od lipnja do studenoga 1932.) i generalom Kurtom von Schleicherom (od prosinca 1932. do siječnja 1933.). Te vlade nisu uživale masovnu podršku niti su bile sposobne nositi se sa sve težom krizom ekonomije, ali i krizom političkog poretka. Njihov problem sastojao se u tome da je ključ svakog rješenja bio Hitler.

Raspadanje političkog sustava od 1930. do 1933. stvorilo je prazninu koju su ispunili nacisti. Postojeći politički poredak rapidno je gubio podršku građana i plimni val razočaranja otplavio je glasove u ruke Hitlerova pokreta. Sam Hitler postao je psihološko utočište bijesnih i uplašenih masa. Njegov propagandni aparat nije artikulirao samo nezadovoljstvo stanjem u Njemačkoj, nego i snove o boljoj budućnosti. Građani su svoja uvjerenja, želje i težnje projicirali na Hitlera, a on ih je utjelovio u viziji potpunog nacionalnog preporoda.

Jasno, nisu svi bili zavedeni. Ljevica je postojano uspijevala zadržati trideset posto glasova sve do 1933. Dvije katoličke stranke jednako su postojano sačuvale svojih petnaest posto glasova. Dubok jaz između socijaldemokrata i komunista (koji su privukli većinu nezaposlenih) onemogućio je bilo kakvu suradnju protiv nacista. Ta sudbonosna podjela pridonijela je težini poraza njemačke ljevice, ali sama po sebi nije ga prouzročila. Stranke ljevice nisu bile na vlasti. Problem je bio u desnici. Autoritet poretka rušio se dok se širilo bezakonje. Siloviti okršaji nacističkih i komunističkih paravojnih organizacija bili su sve učestaliji. Srednju klasu obuzela je panika zbog povećanog utjecaja Komunističke partije (na račun sve slabijeg SPD-a) i pretjeranih strahova od navodne komunističke revolucije. “Buržoaske” su se stranke centra i desnice rasipale, kao i tridesetak malih i interesnih stranaka (dotad su opstajale zahvaljujući proporcionalnom izbornom sustavu). Njihovi bivši pristaše okretali su se nacistima.

Nacistička agitacija potpalila je požar elementarnog bijesa i mržnje, pri čemu se oslanjala na raznolike nesnošljivosti i predrasude. Njihova propaganda ipak nije počivala isključivo na negaciji. Demonizacija političkih i rasnih neprijatelja povezivana je s općenitim, ali sugestivnim i emotivnim zazivanjem nacionalnog jedinstva i preporoda. Podsjećala je na nacionalno jedinstvo koje je (nakratko) postojalo 1914. i na solidarnost "rovovskog drugarstva” vojnika na fronti kako bi stvorila *Volksgemeinschaft*, "nacionalnu zajednicu” etničkih Nijemaca koja će prevladati sve unutarnje podjele. Ta je simbolika bila učinkovita.

Osamnaestogodišnji službenik koji se pridružio Nacističkoj stranci 1929., nakon što je bio prisutan skupovima drugih stranaka, na svoj je način opisao privlačnost koju je budio strastveni govor nacističkog aktivista:

Bio sam zapanjen njegovom strašću, ali i njegovom iskrenom posvećenošću cjelini njemačkog naroda koji je imao tu nesreću da su ga podijelile premnoge stranke i klase. Konačno sam čuo konkretne prijedloge obnove našeg naroda! Uništimo sve stranke! Ukinimo klase! Stvorimo istinsku nacionalnu zajednicu! To su bili ciljevi kojima sam se mogao posvetiti bez zadrške. Iste noći shvatio sam kamo pripadam: tom novom pokretu. Pružao je nadu u spas njemačke domovine.

Stotine tisuća sličnih, s različitim individualnim motivima, pohrlile su u nacistički pokret od 1930. do 1933. Uoči Hitlerova dolaska na vlast NSDAP je imao blizu 850.000 članova. Četiri petine pridružile su se tijekom Velike depresije. Samo nacistička paravojna organizacija (SA - *Sturmabteilung)* imala je 400.000 pripadnika, a nisu svi bili članovi stranke.

Glasači nisu bili zainteresirani ni za koherentni politički program ni za ograničenu reformu političkog sustava. Hitlerova stranka bila im je privlačna jer je obećavala radikalno drugačiji početak i potpunu likvidaciju starog poretka. Nacisti nisu htjeli popravljati sustav koji je u njihovim očima bio truo i na samrti. Oni su ga htjeli zbrisati i na njegovim ruševinama izgraditi novu Njemačku. Nisu htjeli pobijediti svoje protivnike, htjeli su ih potpuno uništiti. Privlačnost nacista nalazila se upravo u njihovu radikalizmu. Pristojni pripadnici njemačke srednje klase, u kojima je bila ukorijenjena sklonost “redu i miru”, bili su spremni tolerirati nacističko nasilje dok god je bilo usmjereno protiv socijalista i komunista ili pak Židova (koje nisu samo nacisti percipirali kao odveć moćnu malignu metastazu na njemačkom tkivu). Srednja klasa na nasilje je gledala kao na nuspojavu na putu neupitno poželjnog cilja: nacionalnog preporoda. Činjenica da je zazivanje

nacionalnog jedinstva koje će prevladati unutarnje podjele podrazumijevalo upotrebu nasilja bila im je sporedna. Hitler je netoleranciju inaugurirao u vrlinu kada se u ljeto 1932. obratio mnoštvu: “Mi *jesmo* netolerantni. Imamo jedan cilj, a to je čišćenje Njemačke od političkih stranaka.” Masa od 40.000 ljudi bila je oduševljena.

Bizarni amalgam fobija i nacionalističkih parola koji je stajao iza agresivne retorike naveo je neke promatrače na podcjenjivanje nacizma kao improviziranog prosvjednog pokreta koji će se raspasti čim se okolnosti poboljšaju ili ako bude primoran preuzeti odgovornost u vladi. Nacisti *doista jesu bili* nepovezan i heterogen prosvjedni pokret. Ali nisu bili samo prosvjednici koji se služe vještom propagandom. Njihovi vođe, nadasve Hitler, nisu bili samo daroviti demagozi i propagandisti, nego i odlučni, posvećeni i potpuno nemilosrdni ideolozi.

Hitler uopće nije prikrivao svoje ciljeve. U svojoj knjizi *Mein Kampf, koju je pisao od 1924. do 1926. (započeo ju je u zatvoru Landsberg) otvoreno je i jednostavno obrazlagao svoju antisemitsku paranoju i svoju viziju njemačke budućnosti koju može zajamčiti samo teritorijalno proširenje na račun Sovjetskog Saveza. Ne računajući fanatične naciste, tek nekolicina promatrača pridavala je važnost toj poremećenoj distopiji neuspjelog pučista s političke margine.*

Njegova osobna ideološka uvjerenja nisu igrala značajnu ulogu u pridobivanju masa početkom tridesetih godina. Antisemitizam, kao središnja sastavnica Hitlerove ideologije, nije početkom tridesetih godina imao osobitu ulogu u nacističkoj propagandi, za razliku od ranih dvadesetih, kada nacizam nije imao veliku podršku. Jasno, Židovi su služili kao prikladan žrtveni jarac i uzrok svih njemačkih nevolja. Ono što je tijekom Depresije privuklo glasače bilo je obećanje o dokidanju bijede koju je, u njihovim

očima, skrivila weimarska demokracija, obećanje uništenja svih koji su krivi za njemačko propadanje i obećanje stvaranja novog društvenog poretka koji će počivati na “nacionalnoj zajednici” sposobnoj izgraditi snažnu, ponosnu i bogatu Njemačku. Propaganda je veličala Hitlera kao jedinog čovjeka sposobnog postići te ciljeve, kao “nadu milijuna”, kako je stajalo u nacističkom izbornom sloganu 1932. Bio je utjelovljenje stranačke ideologije i čežnje za nacionalnim spasom.

Hitlerov rijedak demagoški talent i njegova ideološka dosljednost (ali i taktička fleksibilnost) omogućili su mu da konsolidira neupitnu moć unutar nacističkog pokreta. Njegove ideološke vizije bile su dovoljno široke da obuhvate različite pravce desne političke misli ili različite interese njegovih doglavnika koji su potencijalno mogli razjediniti pokret, jer je svatko od njih imao svoj vlastiti fetiš koji je bio spreman strastveno (i neoportuno) slijediti. Specifični programski ciljevi onih koji su se zalagali za pridobivanje radnika “nacionalnom” verzijom socijalizma, ili onih koji su prednost davali “krvi i tlu” kako bi stekli podršku seljaštva, bili su obuhvaćeni neodređenim ali sugestivnim imperativom nacionalnog jedinstva, dok su socijalna nezadovoljstva preusmjerena u antisemitsku retoriku. Führer je tako postao utjelovljenje “ideje”. Hitlerov kult ličnosti bio je prepreka tendenciji koja je inače inherentna svim fašističkim pokretima, a to je rasipanje na suprotstavljene frakcije, što se na samom početku dogodilo i Nacističkoj stranci.

U godinama Depresije Nacistička stranka stjecala je podršku napadima na već malaksalu weimarsku demokraciju. Krajem 1932. demokratski poredak htjela je sačuvati još samo petina glasača koji su podržavali SPD, nešto preostalih liberala i dio pristaša katoličke Stranke centra. Demokracija je bila mrtva. Na pitanje što bije trebalo zamijeniti davali su se vrlo različiti odgovori. Oko tri

četvrtine Nijemaca htjelo je neki oblik autoritarne vlasti, ali su postojale varijacije: diktatura proletarijata, vojna diktatura, Hitlerova diktatura... Uza svu halabuku i neumornu agitaciju, nacisti su u ljeto 1932. dosegli svoju gornju granicu - nešto više od trećine ukupnih glasova - i postigli svoj najveći izborni uspjeh. No kada je Hitler u kolovozu 1932. zatražio dužnost kancelara (nakon što je NSDAP iza sebe imao 37,4 posto glasova i postao stranka s relativno najviše mandata u Reichstagu), predsjednik Reicha Hindenburg glatko ga je odbio. Hindenburg je htio drugačiji oblik autoritarizma - nešto nalik na povratak na sustav carske Njemačke - u kojem nije bilo mjesta za Hitlera kao kancelara. Kako bilo, Hindenburg je nakon pet mjeseci promijenio mišljenje, upravo kad podrška nacistima više nije rasla, već je bila u opadanju.

Hitler je postao kancelar 30. siječnja 1933. nakon izbornog poraza. Na (posljednjim demokratskim) izborima u studenom 1932. nacisti su izgubili glasove prvi put otkada je 1929. počeo njihov uspon. Činilo se da njihov balon puca, između ostalog i zbog unutarnjih sukoba u vodstvu. Ti su izbori - drugi parlamentarni izbori 1932., nakon dva kruga predsjedničkih i niza pokrajinskih izbora - bili posljedica trajne i duboke krize poretka. Nasilje na ulicama njemačkih gradova otelo se kontroli, a sukobi nacista i komunista poticali su opravdani strah da zemlja klizi u građanski rat. Vojska je zazirala od svojeg mogućeg sudjelovanja. Vlade konzervativne desnice bile su preslabe da bi ponudile rješenje. Prekoračena je točka bez povratka. Nacionalističke konzervativne elite više nisu mogle vladati bez podrške masa koje su kontrolirali nacisti. Nacisti su međutim bili voljni ući u vladu *isključivo* pod uvjetom da Hitler postane kancelar. Blokadu je dokinula kamarila oko predsjednika Hindenburga koja ga je svojim spletkama uvjerila da mu ne ostaje drugo nego da Hitleru ponudi mandat kancelara, ali ga drži pod kontrolom tako što će većinu ministara činiti

konzervativci. Bila je to sudbonosna kombinacija koja je Hitleru omogućila dolazak na vlast.

Znao je kako će je upotrijebiti. Mussoliniju je trebalo tri godine da uspostavi potpunu kontrolu nad talijanskom državom. Hitler je svoju totalnu prevlast ostvario u roku od šest mjeseci. Glavna metoda bio je otvoreni teror protiv opozicije, kao i neobuzdani pritisak u smjera općeg prihvaćanja novog režima. Deseci tisuća komunista i socijalista - 25.000 samo u Pruskoj - bili su uhićeni prvih tjedana Hitlerove vladavine, bačeni u improvizirane logore i zatvore i neljudski mučeni. Uredbe sa zakonskom snagom policiji su dale neograničene ovlasti. Zakon o ovlastima, donesen u prijetećim okolnostima u Reichstagu 23. ožujka 1933., oslobodio je vladu bilo kakve parlamentarne kontrole i ograničenja. Njemačko društvo, bilo preplašeno ili zlostavljano, bilo oduševljeno, postrojilo se u jednu vrstu. Novi članovi pohrlili su u Nacističku stranku, a bezbrojne društvene i kulturne organizacije, klubovi i udruge, na državnoj, pokrajinskoj i lokalnoj razni, glatko su nacificirani. Osim trideset posto Nijemaca koji su bili privrženi ljevici (i, dakako, židovske manjine koja je činila tek 0,76 posto stanovništva) mnogi nisu glasovali za Nacističku stranku, ali su svejedno u njoj nalazili izvjesnu privlačnost, barem kada bi tvrdila da jamči takozvani “nacionalni preporod”. Oni kojima je nacizam bio odbojan znali su da to mišljenje trebaju zadržati za sebe. Zastrašivanje je bilo neodvojiva sastavnica uzavrelog ozračja nacionalnog preporoda.

Potencijalna organizirana opozicija nacističkoj vladavini sustavno se uništavala. Prkosni komunisti bili su nemilosrdno slomljeni, a SPD - najstariji i najveći radnički pokret u Europi - bio je zabranjen. S nestankom socijaldemokrata i prisilnim ukidanjem velikog sindikalnog pokreta početkom svibnja 1933., njemačka demokracija - nakon četrnaest godina opstanka u jednom zapravo

nedemokratskom ozračju -prestala je postojati kao da je nikada nije ni bilo. Preživjeli su samo tinjajući ostaci u opasnim uvjetima potpune ilegale. "Buržoaske” i katoličke političke stranke također su zabranjene ili su se same raspustile. NSDAP je 14. srpnja službeno proglašen jedinom zakonitom i dopuštenom strankom.

Na početku svoje vladavine Hitler nije mislio samo na golemu vojsku svojih pristaša nego je morao voditi računa i o stupovima konzervativnog establišmenta koji je predstavljala dostojanstvena figura predsjednika Reicha Hindenburga. Na spektakularno režiranoj demonstraciji jedinstva 21. ožujka (“Dan Potsdama”) Hitler je zadobio njihovu podršku ponudivši nacionalni preporod koji će počivati na vezama stare i nove Njemačke. Simbolično je povezao pruski militarizam iz epohe Friedricha Velikog s vizijom buduće nacionalne veličine. Dotadašnji skeptici bili su impresionirani. U odnosu na dane kad je halabučio, sada je ostavljao dojam državnika. Mijenjao je sliku o sebi i više nije htio biti percipiran tek kao stranački, već nacionalni vođa od formata.

Ozbiljna kriza izbila je početkom 1934. kad se ambiciozni Ernst Röhm, vođa Jurišnih odreda, založio za radikalizaciju nacističke revolucije i poželio podčiniti vojsku svojoj paravojnoj organizaciji. Bila je to očita prijetnja jednoj etabliranoj državnoj eliti. Hitler je bio primoran na akciju, što je i učinio 30. lipnja na brutalan način kad je naredio pokolj voda SA-e u “Noći dugih noževa”. Röhm i njegovi suradnici iz zapovjedništva SA-e ustrijeljeni su. Drugi, koji su se svojedobno zamjerili Hitleru, poput Gregora Strassera (njegova neslaganja s Hitlerom ujesen 1932. proglašena su izdajom) i bivšega kancelara generala Kurta von Schleichera (navodno je spletkario protiv režima), također su ubijeni. Ukupni broj ubijenih procjenjuje se na sto pedeset do dvjesto.

Hitlerov položaj nerazmjerno je ojačan, i to upravo kad je javno podržao masovno ubojstvo “radi zaštite države”. Obični ljudi na to

su gledali kao na čišćenje Augijinih štala od oholih i korumpiranih političara staroga kova, kao na uklanjanje “čira” s političkog tkiva. Vojska je bila zahvalna na toj “akciji čišćenja” kojom je uklonjena glavna prijetnja njenoj moći i koja je afirmirala njenu nezamjenjivu ulogu unutar države. Oni koji su možda razmišljali o kakvu pothvatu protiv Hitlerova režima primili su jasnu poruku da će svatko tko bi se u to upustio naići na spremnu i brutalnu reakciju. Hitleru se više nitko nije mogao suprotstaviti. Kada je početkom kolovoza 1934. umro Hindenburg, Hitler je preuzeo dužnost šefa države. **[**Hitler nije nominalno postao *Reichspräsident*, već je sjedinio ustanove predsjednika republike i kancelara u dužnost koja je službeno nazvana *Führer und Reichkanzler*. (op. prev.)**]** Time je njegova apsolutna moć postala nedodirljiva. Državna vlast i Führerova vlast sada su bile jedno te isto.

Konsolidaciju diktature pratili su oporavak ekonomije i ubrzana obnova vojne moći, u isto vrijeme kad su zapadne demokracije, potresene Depresijom, pokazivale svu svoju slabost i nejedinstvo. Dok su europske zemlje pokušavale svladati ekonomsku krizu, demokracija je svugdje bila u općoj defenzivi a autoritarizam ove ili one vrste u usponu. Bio je to duboko zabrinjavajući razvoj događaja koji će biti koban po europski mir.

Putevi ekonomskog oporavka

Velika je depresija 1933. dodirnula dno u većem dijelu Europe. Nejasno su se nazirali prvi slabašni znaci djelomičnog oporavka. U najteže pogođenim industrijskim područjima ti počeci - ako ih je bilo - nisu bili vidljivi golim okom. Francuska je tonula dublje u krizu kada su druge europske velike ekonomije iza sebe ostavile najveća iskušenja. U ljeto te godine novoizabrani predsjednik

Sjedinjenih Američkih Država Franklin Delano Roosevelt odustao je od Svjetske ekonomske konferencije koja je pokušavala stabilizirati valutno tržište i okončati carinske ratove. Konferencija je bila jedini pokušaj međunarodnog sporazumijevanja o mjerama oporavka. Roosevelt je očekivano dao potpuni prioritet američkim nacionalnim interesima i usredotočio se na oporavak ekonomije Sjedinjenih Država. Odmah je devalvirao dolar u odnosu na funtu. Time je zapečaćen već postojeći obrazac suočavanja s krizom. Svakoj zemlji ostavljeno je da traga za vlastitim putem izlaska iz Depresije. One su to činile na različite načine i različitim brzinama. Neuspjeh sporazuma o sustavu međunarodne trgovine nesumnjivo je produljio krizu. Demokracije su posrćući kretale prema izlasku iz nje. John Maynard Keynes objavio je da je ekonomija "zastrašujuća zbrka” čak i za profesionalne ekonomiste. Ne čudi da političari u pravilu nisu imali pojma što se zapravo zbiva.

Britanska ekonomija - uz američku najveća na svijetu - počela je 1933. izlaziti iz Depresije. Naredne godine Britanija je bila prva zemlja koja je nadmašila razinu industrijske proizvodnje iz 1929., premda je njen rast dvadesetih godina bio nizak. Pad nezaposlenosti bio je još jedan pokazatelj da je najgore prošlo. Nezaposlenost je tijekom 1933. opala s tri na 2,5 milijuna. Svejedno je ostala tvrdoglavo visoka i polako se spuštala sa 17,6 posto radno sposobnih 1932. na dvanaest do trinaest posto 1935. U najteže pogođenim područjima još uvijek je bila viša od pedeset posto. U “marševima gladi” koje je organizirala komunistička partija sudjelovale su 1932. tisuće nezaposlenih radnika iz Škotske, Walesa i sjeverne Engleske. Naišli su na neprijateljstvo koalicijske vlade Ramsaya MacDonalda, pa su izbili neredi i krvavi sukobi s policijom. Peticiju za ukidanje Imovinskog testa koja je dobila široku potporu zaplijenila je policija i peticija nikad nije ni zaprimljena u Parlamentu. Dvije stotine siromašnih i nezaposlenih

radnika iz uništenoga brodograđevnoga grada Jarrowa marširale su 1936. prema Londonu, udaljenom više od 450 kilometara. Naišli su na simpatije javnosti, ali je vlada odbila primiti njihovu peticiju koju je potpisalo 11.000 stanovnika Jarrowa tražeći vladinu pomoć za svoj upropašteni grad.

Vlada se čvrsto držala financijske ortodoksije i težila uravnoteženom budžetu. Teorije borbe s depresijom neortodoksnim metodama deficitnog financiranja bile su tek u začetku. Keynes je, na svoju sramotu, nakon sloma Wall Streeta predvidio da neće biti ozbiljnih posljedica po London i da “na budućnost gledamo hrabro i odlučno” Još uvijek nije dovršio svoju protucikličnu ekonomsku teoriju. Kada je Depresija nastupila, najambiciozniji obrazac planskoga gospodarstva čiji bi se rast financirao kreditima zastupao je Oswald Mosley. Njegove, inače nesumnjive, sposobnosti nisu se mogle mjeriti s njegovim političkim ambicijama, nestrpljenjem i pomanjkanjem političke podrške. Porijeklom aristokrat, nekad je bio konzervativac. Razočaran u konzervativce, napustio je stranku početkom dvadesetih godina i postao neovisni parlamentarni zastupnik, ali se poslije pridružio Laburističkoj stranci. Njegovi stavovi o socijalnoj i ekonomskoj politici bili su nedvojbeno lijevi. Kada su njegove ideje o financiranju ekonomije budžetskim deficitom glatko odbačene, poveo je sa sobom grupu laburista i osnovao Novu stranku. Nije postigla nikakav zamjetljiv uspjeh na općim izborima 1931., na što se okrenuo ekstremnoj desnici, otvoreno obožavao Mussolinija, 1932. osnovao Britansku uniju fašista i osudio sebe na politički bezdan.

Koalicijsku vladu, koja je stupila na dužnost tijekom financijske krize 1931., činili su ministri iz tri najveće stranke: Laburističke, Konzervativne i Liberalne. Bio je to mali kabinet od deset članova. Njeni najvažniji članovi bili su bivši konzervativni premijer Stanley Baldwin i Neville Chamberlain, sin nekad uglednog liberalnog

političara Josepha i polubrat Austena, ministra vanjskih poslova koji je pridonio sklapanju Locarnskog sporazuma 1925. Ramsay MacDonald, premijer laburističke vlade od 1929. do 1931., zadržao je svoj položaj, kao i Philip Snowden, koji je još neko vrijeme bio ministar financija. Pristupajući koalicijskoj vladi, MacDonald i Snowden izazvali su rascjep u Laburističkoj stranci, koja ih je s gorčinom i pod optužbom za izdaju isključila iz članstva. Bili su prisiljeni osnovati novu političku grupu, koju su nazvali Nacionalna laburistička stranka. **[**National Labour Organisation. Raspuštena je 1945. (op. prev.)**]**

Snowdenov izvanredni budžet, sastavljen po ortodoksnim pravilima uravnoteženosti, izazvao je predvidljivi bijes u redovima njegove bivše stranke. Koalicijska je vlada međutim imala udobnu većinu u Donjem domu i mogla je ishoditi smanjenje troškova, povećanje poreza na prihod te umanjenje plaća javnih službenika i naknade za nezaposlene. Iste prijedloge prvi je put iznijela laburistička vlada, što je prouzročilo njen pad jer su “bolni rezovi” nerazmjerno pogađali najsiromašnije. Primarni cilj koalicijske vlade bio je vraćanje povjerenja u potresenu funtu, što je pak izazvalo deflaciju i pad potražnje. Ono što je dotad izvlačilo Britaniju iz krize bio je, napose, jeftin novac zbog povoljnih cijena kratkoročnih kredita. Došlo je do ekspanzije stanogradnje, čime je povećana potražnja za građevnim materijalom, namještajem, električnom opremom i drugim sličnim proizvodima. Čak i u najgoroj 1930. godini sagrađeno je 200.000 stanova, a od 1934. do 1938. svake godine izgrađeno je dodatnih 360.000.

Počelo je rušenje sirotinjskih četvrti. Od 1934. do 1939. srušeno je oko četvrt milijuna kuća neprikladnih za stanovanje, dok je vlada subvencionirala gradnju socijalnih stanova (u Britaniji poznatih kao “općinski” stanovi). U Škotskoj su rušenje sirotinjskih četvrti i gradnju stambenih zgrada provodile općinske vlasti. Preko 300.000

radničkih stanova izgrađeno je u Škotskoj u međuratnom razdoblju, ali je 1939. ostalo još 66.000 zgrada neprikladnih za stanovanje, a za rješavanje problema prenapučenosti valjalo je izgraditi još 200.000 stanova. Neke napredne općinske uprave u Engleskoj i Walesu također su pokrenule velike kampanje stanogradnje. Najveći broj stanova - oko dva milijuna, od ukupno 2,7 milijuna - sagrađen je tridesetih godina bez državne pomoći. Financirale su ih stambene zadruge koje su nudile hipotekarne kredite i tijekom međuraća znatno uvećale svoj kapital. I privatna stanogradnja doživjela je procvat, osobito u predgrađima južne Engleske. Zemljišta je bilo u relativnom obilju, cijene gradnje bile su niske, kao i cijene kuća i hipotekarnih kredita. Ekonomiju je poticala i domaća potražnja, kao i izvoz novih industrija, elektrokemijske i automobilske. Ekspanzija motorizacije donosila je značajne fiskalne prihode. Prihodi od poreza na motorna vozila peterostruko su porasli od 1921. do 1939.

Kao i Britanija, Francuska je pokušavala zaliječiti svoju oboljelu ekonomiju ortodoksnim mjerama budžetske štednje. Vladini troškovi drastično su umanjeni. Smanjena je gradnja škola, radničkih stanova i drugih javnih zgrada. Smanjenje velike birokracije bila je popularna mjera. Vlada je nametala rezove uredbama sa zakonskom snagom kojima je zaobilazila parlament. Štednja je pogodila plaće, mirovine i povlastice javnih službenika te izazvala nezaposlenost, a kada je počela zadirati u interese ratnih veterana i drugih dijelova javnosti, poraslo je nezadovoljstvo, koje je prijetilo prerastanju u političke nemire. Za razliku od drugih zemalja koje su tako poticale izvoz, francuska vlada iz političkih je razloga zazirala od devalvacije. Belgija je uz Francusku bila jedna od onih krizom poharanih zemalja koja je ustrajavala u zlatnom standardu. Kada je u ožujku 1935. konačno odustala i devalvirala svoju valutu za 28 posto, došlo je do oporavka proizvodnje i izvoza

te naglog pada nezaposlenosti. Francuska je ostala tvrdoglava. Na koncu i neizbježno, devalvacija se dogodila 1936. Na nju je bila prisiljena lijeva vlada Narodne fronte koja je svojedobno obećala da će braniti franak, ali je sada morala znatno uvećati vojne troškove. Naredna devalvacija dogodila se u lipnju 1937., a treća 1938. Franak je u tri godine izgubio trećinu svoje vrijednosti. Tek je tada počeo primjetan oporavak ekonomije.

Dok je čitava Europa razmišljala u uskim okvirima klasično liberalne financijske ortodoksije kojom je valjalo upravljati krizom dok se ne probude tržišni mehanizmi koji će pokrenuti rast, skandinavske zemlje krenule su drugačijim putem. Danska, Švedska i Norveška bile su teško pogođene Depresijom. Nezaposlenost je bila visoka, preko trideset posto u Danskoj i Norveškoj te više od dvadeset posto u Švedskoj. Na Dansku je posebno utjecao opći pad cijena poljoprivrednih proizvoda o kojima je ovisio njen izvoz. Poslijeratne vlade bile su uglavnom nestabilne. Pomak prema političkom ekstremizmu i polarizaciji činio se vjerojatnim. Umjesto toga početkom 1933. u Danskoj, a ubrzo u Švedskoj i Norveškoj, došlo je do političkog sporazuma između stranaka i postignut je konsenzus o ekonomskoj politici koja će poticati rast.

Danska je u siječnju 1933. utrla put. Socijaldemokrati su pristali na protekcionističke mjere koje će pomoći poljoprivredi, Agrarna stranka zauzvrat je pristala na mjere socijalne skrbi i obuzdavanja nezaposlenosti, a obje stranke suglasile su se da je nužna devalvacija krune. Slični dogovori uslijedili su u Švedskoj i Norveškoj. U Švedskoj je novi pragmatični konsenzus omogućio vođenje protucikličke ekonomske politike s ciljem umanjenja nezaposlenosti državnim ulaganjem u javne radove. Je li takva politika doista pridonijela ekonomskom oporavku, nije potpuno jasno. Deficit kojim su se financirali javni radovi isprva je bio

nizak, a postupni oporavak počeo je i prije negoli su mjere uvedene, zahvaljujući devalvaciji i povećanju izvoza. Kako bilo, politički konsenzus kao put izlaska iz krize imao je trajnu važnost u postavljanju temelja za politiku socijalne skrbi koja se oslanjala na političku stabilnost i podršku stanovništva. Sličnost politika koje su prihvaćene u skandinavskim zemljama označila je novu razinu suradnje, a ona nije proizišla samo iz potrebe ublažavanja unutarnjih napetosti nego i iz međunarodne situacije, osobito zbog razvoja događaja u Njemačkoj.

Diktature su u oporavak krenule svojim zasebnim putem. Fašistički režim u Italiji sam po sebi nije spriječio ekonomsku krizu. Naprotiv, deflacijska politika uvedena 1927. oslabila je ekonomiju i prije sloma Wall Streeta. Deflacijske mjere nastupile su nakon povećanja vrijednosti valute, fiksirane na nerealnih devedeset lira za funtu jer je Mussolini dotadašnju vrijednost lire (150 za funtu) vidio kao podcijenjenu i, napose, kao uvredu talijanskom nacionalnom ponosu. Revalvacija je trebala biti demonstracija snage i političke volje, ali je imala ekonomski pogubne posljedice. Industrijska je proizvodnja od 1929. do 1932. pala za gotovo dvadeset posto, a nezaposlenost se utrostručila. Plaće zaposlenih su opale, ali je taj pad između 1932. i 1934. kompenziran velikim padom cijena i uvođenjem subvencioniranja obitelji. Radni tjedan smanjen je 1934. na četrdeset sati, ponajviše radi smanjenja nezaposlenosti, ali cijena radnog sata nije prilagođena, pa nije mogla kompenzirati opći pad radničkih prihoda. Realne zarade ponovno su počele padati 1935. i uoči Drugog svjetskog rata nisu dosegle razinu iz 1923.

Mussolinijeva vlada reagirala je na Depresiju intenzivnom državnom intervencijom. Ulaganje u javne radove nerazmjerno je uvećana Državne subvencije namijenjene kultiviranju zemljišta nisu bile nikakva novost u Italiji. Ti su troškovi od 1870. do 1920.

iznosili 307 milijuna zlatnih lira (izračunato na bazi cijena iz 1927.), a od 1921. do 1936. porasli su na vrtoglavih 8697 milijuna zlatnih lira. Umanjena je nezaposlenost, ali cijene su ostale jednako visoke, dok su se produktivnost i tehnologija zadržale na jednako niskoj razini. Visok prioritet uživala je težnja samodovoljnosti u proizvodnji hrane. "Bitka za žito" i visoke zaštitne carine na poljoprivredne proizvode povećale su proizvodnju žitarica, unaprijedile prinose i 1937. umanjile uvoz žitarica za četvrtinu u odnosu na kasne dvadesete godine. Konačne posljedice bile su međutim povećanje cijena hrane i pad prosječne potrošnje osnovnih živežnih namirnica.

Tijekom Depresije talijanski fašistički režim krenuo je, s izvjesnim zakašnjenjem, u realizaciju svojih zamisli o korporativnoj državi, pa su 1934. formirane dvadeset dvije "korporacije". Svaka je okupljala zasebni gospodarski sektor i zajedno su trebale osigurati integralnu, plansku ekonomiju. Stvarnost se potpuno razlikovala od zamisli. Korporativna država pokazala se kao heterogena, birokratizirana struktura koja je gušila poduzetništvo. Iza njenih kulisa stvarna ekonomska moć ostala je u rukama krupnoga kapitala. Sindikati su svoju neovisnost izgubili još 1926., što je nerazmjerno ojačalo položaj industrijalaca, organiziranih u Opću konfederaciju talijanske industrije. **[***Confederazione generale dell'industria italiana* ili *Confindustria*, talijanska udruga poslodavaca koja postoji i danas. (op. prev.)**]** Karteli glavnih industrijskih grana osigurali su zaštitu interesa poslodavaca. Ekonomske mjere režima tijekom Depresije također su pogodovale krupnom kapitalu, iako je gospodarstvo bilo pod čvrstom državnom kontrolom. Režim je 1931. osnovao velike državne holdinge, koji su kupili dionice posrnulih banaka, čime je ojačan državni nadzor nad bankarskim sektorom, a 1936. nacionalizirana je i središnja Banka Italije. Još jedan državni

holding (Institut za industrijsku obnovu - IRI) osnovan je 1936. radi poticanja industrija koje su bile u krizi. Postupno se uvećavao izravni upliv države u važnim sektorima poput brodogradnje te industrije strojeva i naoružanja.

U drugoj polovini tridesetih godina povećani su napori u postizanju autarkije, što je neizbježno ojačalo državnu intervenciju i Italiju dodatno udaljilo od liberalnih ekonomija. Ograničena je sloboda djelovanja poslovnih vodstava i ojačana njihova administrativna kontrola.

Bojazan industrijalaca da će država preuzeti potpunu kontrolu nije bila u potpunosti opravdana. U odnosima fašističke države i krupnoga kapitala bilo je napetosti, ali su uspijevali pronaći zajednički interes - da i ne spominjemo profite u vojnoj industriji - čime su osigurali međusobnu suradnju, koja će potrajati i u Drugom svjetskom ratu.

Sveukupno je u desetljeću nakon početka Depresije talijanska ekonomija pretežno stagnirala, s nižim stopama rasta nego od 1901. do 1925. Država je gušila poduzetništvo, ljudi su strahovali od gubitka posla, ali i od represije ako bi na bilo koji način iskazali političko nezadovoljstvo. Životni standard većine stanovništva bio je u padu i donekle će se popraviti uoči rata. Isto se može reći za industrijsku proizvodnju. Talijanski put izlaska iz Depresije, neovisno o uplivu represivne države, pokazao se znatno težim i manje učinkovitim nego u slučaju europskih demokracija. A bio je i neusporedivo opasniji. Ekonomsku je krizu 1935. zasjenila Mussolinijeva težnja imperijalnoj slavi kada je u listopadu pokrenuo invaziju na Etiopiju. Motivi kolonijalnog osvajanja bili su ideološki, ali su vodeći fašisti jamačno imali na umu kako bi osvajanja u Africi u vrijeme velikih ekonomskih teškoća mogla revitalizirati režim. Za fašiste je ekonomski oporavak bio tek segment njihovih ideoloških ciljeva.

U slučaju Njemačke to je bilo još vidljivije. Najbrži ekonomski oporavak dogodio se u zemlji gdje je kriza bila najdublja. Ta je brzina zapanjila i impresionirala suvremenike, kako u inozemstvu tako i u Njemačkoj, pridonijela konsolidaciji podrške Hitlerovoj diktaturi i stvorila legendu o nacističkom "ekonomskom čudu". Nacisti su došli na vlast bez ikakve jasne i artikulirane vizije ekonomskog oporavka. U svojem prvom govoru na dužnosti kancelara Reicha 1. veljače 1933. Hitler je obećao dva velika "četverogodišnja plana" za spas njemačkih seljaka i eliminaciju nezaposlenosti. Kako će postići te ciljeve, nije objasnio, a nije ni znao. Ekonomija za njega nije bila pitanje tehničkih finesa, nego - kao i sve drugo - pitanje volje. U njegovu krutom determinističkom umu odlučujuću ulogu nije igrala ekonomija, nego politika.

U početnim mjesecima Hitler i njegov režim htjeli su - a to su i obećali predstavnicima krupnoga kapitala prije preuzimanja vlasti - promijeniti političke okolnosti u kojima će gospodarstvo funkcionirati. Uništenjem lijevih stranaka i sindikata industrijalci su dobili ono što su htjeli. Radni su odnosi izmijenjeni tako da su pogodovali poslodavcima. Državna represija zapravo je očuvala poduzetničku slobodu. Plaće su mogle ostati na nižoj razini, dok su profiti uvećani. Zauzvrat, industrijalcima je otvoreno stavljeno do znanja da će državni interes, nipošto liberalno tržište, određivati okvire poduzetništva. Hitler je stručnjacima u državnoj upravi i gospodarskom vodstvu prepustio izradu planova koji će pokrenuti ekonomiju. Njemu je najvažnija bila *percepcija* novog dinamizma i obnove. Posvetio se stvaranju predodžbe da je oporavak doista počeo.

Nacisti su imali sreće da su preuzeli vlast u trenutku kad je Depresija dotakla dno. Ciklus oporavka počeo bi u svakom slučaju, neovisno o tome tko je na vlasti. Ipak su ritam i razmjeri njemačkog oporavka bili znatno iznad svjetskog prosjeka, štoviše,

nadmašili su sve uobičajene parametre. Početni rast počivao je umnogome na prethodnim zamislima (čija je primjena počela prije nacističkog preuzimanja vlasti) koje su preuzete i dorađene. Plan otvaranja novih radnih mjesta donesen je još 1932., ali nije bio dovoljno ambiciozan niti je budio nadu. Papenova je vlada 1932. uložila 167 milijuna Reichsmaraka u otvaranje novih radnih mjesta, a nacistički je režim do 1935. uložio pet milijardi. Bio je to tek jedan postotak BDP-a, što je bilo nedovoljno za poticanje ekonomije, ali je zato propagandni učinak bio nerazmjerno veći u odnosu na uloženu svotu. Stvoren je dojam da Njemačka ponovno radi.

Otvaranje novih radnih mjesta - izgradnja lokalnih cesta, melioracijski radovi i kultiviranje zemljišta - bilo je vidljivo. Stvarni ekonomski učinak bio je sporedan. Velike kolone pripadnika dobrovoljne Radne službe (postala je obvezna 1935.) stvarale su dojam da zemlja dolazi k sebi. Plaće su bile bijedne, ali oni koji nisu bili spremni prihvatiti se teškog posla završili bi u koncentracijskom logoru, gdje su brutalno uvjereni da trebaju izmijeniti svoj odnos prema radu. Svi koji su primali kakvu pripomoć brisani su s liste nezaposlenih. Ubrzano opadanje nezaposlenosti - pad je postojao, ali nije bio velik kao što su ga prikazivale službene statistike - vratio je povjerenje u državu te dinamizam i energiju s kojima je obnavljala svoju ekonomiju.

Otvaranje radnih mjesta, uz velika ulaganja u infrastrukturu, porezne olakšice automobilskoj industriji i protekcionizam, koji je sprečavao pad cijena poljoprivrednih proizvoda, što je bilo u interesu seljaka (njihovi prihodi utrostručeni su narednih pet godina), bili su među koracima koje je nacistički režim poduzeo radi poticanja ekonomije. Te su mjere poduzete prije nego što su sredinom tridesetih počela golema ulaganja u vojnu industriju koja su oporavak podigla na novu razinu, u tolikoj mjeri da je

nezaposlenost potpuno dokinuta, štoviše, pojavio se manjak radne snage. Posebno se poticala automobilska industrija zahvaljujući Hitlerovu instinktu za učinkovitu propagandu. Na samom početku vladavine obećao je porezne olakšice automobilskoj industriji, veliki program cestogradnje i proizvodnju jeftinog “narodnog automobila” (premda će Volkswagen civilnom stanovništvu postati dostupan tek poslije rata). Proizvodnja automobila bila je 1934. za pedeset posto veća nego 1929., godine uoči Depresije u kojoj je dosegla vrhunac. Cestogradnja je - uključujući i gradnju autocesta, što je bio velik propagandni uspjeh - doživjela spektakularnu ekspanziju. Ulaganje u cestogradnju bilo je 1934. za sto posto veće nego dvadesetih godina. Državne investicije u građevinsku industriju potakle su privatnu stanogradnju i prateće obrte koji su proizvodili robu i pružali usluge potrebne građevinskim tvrtkama i potrošačima koji su uređivali svoje nove stanove.

Politika stimulacije njemačkoga gospodarstva imala je očite posljedice na vanjsku trgovinu. Njemački resursi nisu mogli zadovoljiti uvećanu potražnju. Sama pomisao na devalvaciju Reichsmarke odbacivana je zbog prestiža, ali i zbog gorkih sjećanja na hiperinflaciju iz 1923. kada je novac izgubio vrijednost. Uvoz je bio skup, izvoz nekonkurentan, a vanjskotrgovačka bilanca negativna. Režim je htio izbjeći integraciju u svjetsko tržište, pa se odlučio za bilateralne trgovačke sporazume i težnju autarkiji. Hjalmar Schacht, predsjednik Reichsbanke i poslije ministar gospodarstva, upotrijebio je mjere koje su se primjenjivale u vrijeme bankarskog sloma 1931., proširio njihov opseg i nametnuo kontrolu prometa stranih valuta te plaćanje dugova stavio pod državnu kontrolu. Početkom 1934. nastupili su kritična nestašica stranih valuta i zabrinjavajući pad deviznih rezervi, što je Njemačku uputilo na bilateralne trgovačke sporazume, u pravilu sa zemljama Jugoistočne Europe. One su Njemačku opskrbljivale

sirovinama, a zauzvrat bi im Njemačka (uvijek sa zakašnjenjem) isporučivala gotove proizvode. Strategija nije proizlazila iz promišljene namjere da se uspostavi ekonomska prevlast nad Srednjom i Jugoistočnom Europom, već je bila pragmatičan odgovor na njemačku ekonomsku slabost. Od nje su i zemlje tog dijela Europe imale koristi i pridonijela je njihovu oporavku. S vremenom, kad je njemačka ekonomija ojačala, porasla je i ekonomska ovisnost tih zemalja koje su postupno uvlačene u njemačku orbitu.

Ekonomski oporavak Njemačke nije bio sam sebi svrha, već sastavnica političkog programa usmjerenog na ubrzano naoružavanje i, u konačnici, na teritorijalnu ekspanziju upotrebom oružane sile. Početkom 1936. državni troškovi bili su dvostruko veći nego prije dolaska nacista na vlast i ponovno će se udvostručiti tijekom naredne dvije godine. Najveći dio javnih troškova - preko trećine 1936. i gotovo polovina 1938. - otpadao je na naoružanje, koje je postalo najveći pokretač ekonomije. U početku vojska nije mogla potrošiti sve što joj je Hitler bio spreman dati. Prioritet ulaganja u naoružanje bio je jednostavan. Goleme svote iz tajnih fondova koje nisu bile prikazane u budžetu zahvaljujući Schachtovu "kreativnom računovodstvu", počele su se 1934. ulagati u velike i moćne oružane snage. Vojna industrija bila je u ekspanziji, postala je faktor povećane potrošnje temeljnih dobara i sirovina te nadmašila proizvodnju potrošačkih dobara.

Jedan očigledan problem postao je zloslutan 1935. Plaćanje uvoza hrane i sve većih troškova naoružanja postalo je nemoguće u uvjetima nestašice stranih valuta i sve manjih deviznih rezervi. Slaba žetva 1934. i neučinkovitost birokratiziranog Ureda za hranu Reicha (osnovanog 1933. radi poticanja poljoprivredne proizvodnje i povećanja životnog standarda seljaštva) izazvale su ozbiljne nestašice hrane ujesen 1935. Pojavilo se i nezadovoljstvo koje je

izazvalo toliku zabrinutost u vrhu režima daje Hitler bio primoran intervenirati kako bi se devizne rezerve preusmjerile u uvoz hrane umjesto sirovina nužno potrebnih vojnoj industriji.

Početkom 1936. ekonomija se zatekla u slijepoj ulici, što je bila neizbježna posljedica nacističke ekonomske politike. Iz slijepe ulice moglo se izići samo na dva načina: ili će Njemačka umanjiti troškove naoružanja i vratiti se u sustav međunarodne trgovine, ili će nastaviti s intenzivnim naoružavanjem i odabrati autarkiju, koja nije bila održiva bez teritorijalne ekspanzije. Teritorijalna ekspanzija nije bila moguća bez rata koji bi izbio prije ili poslije. Hitler je te, 1936. godine trebao odlučiti. Nije bilo dvojbe o tome kojoj je alternativi sklon. Ona je bila imanentna nacističkom režimu: ideologija je uživala potpuni primat nad ekonomijom. Od 1936. europskome miru dani su bili odbrojeni.

Europa se okreće udesno

Tijekom Depresije europska politika naglo je skrenula udesno. Neobično je da je ljevica svugdje gubila tlo pod nogama u razdoblju masovne nezaposlenosti i sveopće bijede, dok je kapitalizam doživljavao nešto u čemu su suvremenici vidjeli samrtnu krizu. Čak i u Španjolskoj, gdje su socijalisti odigrali presudnu ulogu u uspostavi Druge Republike u travnju 1931., socijalizam je 1933. bio u defenzivi. Socijalistička vlada Narodne fronte u Francuskoj, koja je preuzela vlast 1936., pokazala se kratkotrajnom. Uspjeh socijaldemokracije U Švedskoj bio je iznimka. Svugdje je desnica trijumfalno marširala, često i sasvim doslovno. Zašto? Koji je faktor determinirao opstanak, odnosno kolaps demokracije? Dokle je dosezala privlačnost fašizma? Zašto se Europa pretežno pomakla udesno? Zašto se nije pomakla

ulijevo? Do koje je mjere ekonomska kriza sama po sebi pridonijela tako zlokobnom razvoju događaja? Katkad bi pomak udesno ojačao konzervativizam, u relativno benignoj formi u zapadnoeuropskim demokracijama, ili u obliku reakcionarnih autoritarnih režima kojima su upravljale antidemokratske političke elite u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi. Depresija je stvorila uvjete u kojima su populistički pokreti radikalne desnice stjecali podršku i nerijetko dodatno destabilizirali ionako krhke poretke.

Zavodljivost fašizma

Neki pokreti na ekstremnoj, radikalnoj desnici otvoreno su preuzimali metode, simbole i retoriku Mussolinija i Hitlera i ponosno sebe nazivali “fašističkima” ili “nacionalsocijalističkima”. Drugi su dijelili neka, katkad i sva uvjerenja s nedvojbeno fašističkim pokretima, ali su sebe odbijali tako nazivati. Bilo je to zapravo pitanje definicije, ali definiranje “fašizma” katkad nalikuje na bušenje rupe u vodi. Svaki pojedini pokret na ekstremnoj desnici imao je svoje specifične osobine. Kako su svi takvi pokreti tvrdili da predstavljaju “istinsko” ili “stvarno biće” konkretne nacije, a svoju su hipernacionalističku ideologiju temeljili na pretpostavci kako je ta nacija jedinstvena, tako je po prirodi stvari bila nemoguća i međunarodna organizacija koja bi predstavljala međunarodnu desnicu i koja bi bila ekvivalent Kominterni na ljevici. Nešto takvo ipak se pokušalo kad su se predstavnici ekstremne desnice iz trinaest zemalja (Austrije, Belgije, Danske, Francuske, Grčke, Irske, Litve, Nizozemske, Norveške, Portugala, Rumunjske, Španjolske i Švicarske) u prosincu 1934. sastali na obalama Ženevskog jezera kako bi dogovorili okvire zajedničke akcije. No najvažnija zemlja, nacistička Njemačka, bojkotirala je

sastanak, čiji se sudionici na koncu nisu mogli složiti ni oko temeljnih načela zajedničke doktrine. **[**Mussolini je neslužbeno tehnički pomogao organizaciji sastanka, ali njegov PNF također nije sudjelovao, (op. prev.)**]**

Neke zajedničke ideološke značajke ekstremne desnice, neovisno o tome je li se pokret nazivao “fašističkim” ili ne, u svakom su slučaju postojale: hipernacionalističko isticanje jedinstva integralne nacije koja svoj identitet mora sačuvati “čišćenjem” od svih koji joj ne pripadaju (stranaca, etničkih manjina i drugih “nepoželjnih” grupa), rasni ekskluzivizam (ali ne nužno i biologistički rasizam nacističkog tipa) koji se iskazuje kroz "posebnost”, “jedinstvenost” i “superiornost” nacije, radikalna, ekstremna posvećenost nasilnom uništenju političkih protivnika (osobito marksista, ali i liberala, demokrata i “reakcionara”), veličanje discipline, “muževnosti” i militarizma (uključujući često i paravojne organizacije) i vjera u autoritarno vodstvo. Druge značajke bile su također važne, katkad suštinske za ideologiju nekoga konkretnog pokreta, ali nisu bile sveprisutne. Neki pokreti svoj su nacionalizam usmjerivali u iredentističke i imperijalističke ciljeve, što je imalo strahotne učinke, ali nisu svi nužno bili ekspanzionistički Neki, premda ne i svi, njegovali su jaka antikapitalistička uvjerenja. Često, ali ne i u pravilu, zastupali su “korporativnu” ekonomiju, ukidanje neovisnih sindikata i ekonomsku politiku koju bi vodile “korporacije” interesa pod nadzorom države.

Ovaj amalgam ideja, s raznolikim naglascima, općenito je stajao u skladu s pridobivanjem masovne podrške za autoritarni režim reakcionarnoga, kontrarevolucionarnog tipa. Neki radikalni desni pokreti koji su se otvoreno nazivali fašističkima otišli su korak dalje. Nisu se zadovoljavali rušenjem postojećeg poretka i uspostavom nacionalističke, autoritarne vlasti. Zahtijevali su

totalno podčinjavanje svih pojedinaca kolektivnoj volji ujedinjene nacije. Htjeli su i srce i dušu, a ne samo tijelo. Htjeli su stvoriti "novog čovjeka" (njihova retorika uvijek je bila "muževna"), novo društvo, nacionalnu utopiju. Upravo takav, totalni zahtjev, više nego bilo što drugo, davao je fašizmu revolucionarnu značajku i razlikovao ga od sličnih desnih pokreta koji su bili autoritarni i nacionalistički, ali su zapravo težili očuvanju postojećeg društvenog poretka. Fašistička revolucija nije bila klasne naravi, poput marksističke, nego revolucija mentaliteta, vrijednosti i volje.

Terminološka i znanstvena preciznost bila je savršeno nebitna svima koju su patili u šakama ekstremne desnice i onima na ljevici koji su mobilizirali odlučan otpor pokretima koji su se bez zazora nazivali "fašističkima", Doista, finese vještine preciznog definiranja ne bi trebale prikriti širi kontekst pomaka udesno - kakvi god bili njegovi različiti oblici - u epohi Velike depresije.

Neovisno o tome je li se pomak dogodio u smjeru konzervativne ili radikalne desnice, zajednički im je bio poziv na obnovu nacije. Kako su se klasni sukobi intenzivirali - a narav tih sukoba nije bila tek ekonomske, već prije svega političke i ideološke naravi - nacionalno jedinstvo prikazivalo se kao ponajbolja prepreka socijalističkoj prijetnji. Tamo gdje se ta prijetnja percipirala kao slaba, blaga ili manje vjerojatna, kao u Britaniji, prevladao je konzervativizam - odan očuvanju postojećeg političkog i društvenog poretka - i radikalna desnica gotovo da nije postojala. S druge strane, u Njemačkoj, gdje se prijetnja slijeva percipirala kao akutna, konzervativizam se raspao - a i sam je imao ambicija zbaciti postojeći politički i društveni poredak - da bi potom njegovi pristaše masovno prišli fašističkoj desnici. Druge zemlje može se klasificirati unutar te dvije krajnosti.

Nikada fašizam nije bio zavodljiv kao tada. Njegova poruka nacionalnog preporoda i vješta manipulacija nadama i strahovima

bile su dovoljno općenite da su potirale klasne i socijalne granice. Uspio je zbližiti interese suprotstavljenih društvenih grupa upotrebljavajući otrovnu i emotivnu retoriku o sudbini nacije. Artikulirao je interese onih koji su se osjetili ugroženima pred modernizacijom i društvenim promjenama. Mobilizirao je one koji su vjerovali da će nešto izgubiti - status, vlasništvo, moć, kulturnu tradiciju - popusti li se unutarnjim neprijateljima, nadasve socijalistima i njihovim obećanjima socijalne revolucije. Sve te interese fašizam je objedinio vizijom novog društva koje će afirmirati one koji su (u njegovim očima) jaki, odlučni, stručni i zaslužni.

Budući da je fašizam inzistirao na potpunom prevladavanju konvencionalnog pluralizma političkih i klasnih interesa (koje je kriza dodatno fragmentirala), njegova društvena baza bila je očekivano vrlo heterogena. Istini za volju, neki su društveni slojevi bili skloniji podleći fašističkom zavođenju. Emotivne, romantične i idealističke sastavnice fašizma te njegov nasilni i avanturistički aktivizam imali su nerazmjerno velik odjek kod mladih muškaraca koji su već bili izloženi sličnim vrijednostima u omladinskim organizacijama srednje klase, ako nisu već bili aktivni u lijevim ili katoličkim omladinskim organizacijama. “Generacijsku pobunu” protiv establišmenta bilo je lako preusmjeriti u fašistički hipernacionalizam i paravojno rasističko ili antisocijalističko nasilje. Muškarci su činili apsolutnu većinu članstva fašističkih stranaka, dok su u Njemačkoj, gdje je te podatke bilo moguće provjeriti, žene u sve većem broju glasovale za NSDAP kako se približavao osvajanju vlasti, vjerojatno iz istih razloga kao i muškarci.

Nezadovoljna srednja klasa bila je privučena fašizmu u nerazmjernom broju u odnosu na svoju prisutnost u društvu. Uredski zaposlenici, poslovni ljudi, slobodne profesije, bivši

časnici i dočasnici, državni službenici, trgovci, obrtnici, sitni poduzetnici, seljaci i studenti (porijeklom iz srednje klase) bili su nerazmjerno zastupljeni među pristašama fašizma. Iako su pripadnici srednje klase bili dominantni među stranačkim dužnosnicima i u samoj vrhušci, bilo bi pogrešno definirati fašizam kao pokret srednje klase (što se nekad često činilo) i, uopće, tretirati ga pomoću klasnih kategorija. Kvalificirani i nekvalificirani radnici podržavali su fašizam u daleko većem broju nego što se nekad mislilo. Oko četrdeset posto novopridošlih članova NSDAP-a između 1925. i 1932. dolazilo je iz radničke klase. Više od četvrtine glasača NSDAP-a bili su radnici - možda i čitavih trideset ili četrdeset posto uzmemo li u obzir radnička domaćinstva u cijelosti - a 1932. vjerojatno je više radnika glasovalo za naciste nego socijaliste ili komuniste. Mladi radnici činili su većinu pripadnika paravojne SA-e, "muževne" organizacije uličnih batinaša, u svakom slučaju polovinu od 1925. do 1932., a kada je Nacistička stranka došla na vlast, njihov broj bio je i znatno veći.

Većina tih radnika nikada nisu bili pristaše socijalista i komunista. Neki, doduše, jesu promijenili strane, ali mnogi prethodno nisu pripadali institucionaliziranom miljeu radničke klase ni strankama ljevice. Nacistička stranka bila je u mnogočemu atipična za radikalnu desnicu, i to ne samo po golemom broju članova (već početkom 1933. NSDAP je bio trostruko veći od talijanskog PNF-a uoči Mussolinijeva Marša na Rim jedanaest godina prije). Struktura podrške manjim fašističkim pokretima - jezgra koju čine srednja klasa i velik broj radnika koji nikada nisu pripadali ljevici - ipak je svima bila zajednička. To je bio slučaj primjerice u Francuskoj, Španjolskoj, Austriji, Švicarskoj i Britaniji (kao i u Italiji prije Mussolinijeva preuzimanja vlasti).

Nije postojala izravna korelacija Depresije i prilike za uspjeh radikalne desnice. Istina je da je ekonomska kriza pogodovala

Hitlerovu uspjehu, ali Mussolini je u Italiji došao na vlast čitavih sedam godina prije sloma, dok se u nekim zemljama fašizam pojavio tek kad je Depresija bila u povlačenju. Nadalje, i druge su zemlje bile teško pogođene Depresijom (ponajviše Britanija, a izvan Europe SAD), ali ipak se u njima nije pojavio nijedan značajan fašistički pokret. Samo u onim zemljama gdje su društvene i političke napetosti izazvane Depresijom stupile u interakciju s drugim važnim faktorima - nezadovoljstvom zbog gubitka državnog teritorija, paranoičnim strahom od ljevice, opsesivnom mržnjom prema Židovima i drugim "strancima", kao i pomanjkanjem vjere u sposobnost podijeljene stranačke politike da "stavi stvari na svoje mjesto" - nastupio je kolaps poretka i otvorio prostor fašizmu.

Italija i Njemačka bile su jedine zemlje u kojima su njihovi vlastiti fašistički pokreti postali dovoljno jaki da su - uz pomoć konzervativnih elita - uspjeli izmijeniti državu i poredak potpuno u skladu sa svojim zamislima. Drugdje su, u pravilu, represivni autoritarni režimi (kao u Istočnoj Europi) držali u šahu fašističke pokrete, ili su (kao u Sjeverozapadnoj Europi) fašistički pokreti nudili samo nasilne nasrtaje na javni red koji nisu bili dovoljno jaki da ugroze autoritet poretka.

Trijumf fašizma počivao je na potpunoj destrukciji autoriteta poretka, na slabosti političkih elita koje više nisu mogle održati sistemsku podršku svojih interesa, na raspadu stranačke politike i na "slobodi" stvaranja pokreta koji će ponuditi radikalnu alternativu. Ti su preduvjeti postojali u poslijeratnoj Italiji od 1919. do 1922. i u Depresijom upropaštenoj Njemačkoj od 1930. do 1933. Drugdje ih praktično nije bilo, ne računajući Španjolsku, gdje su sve nasilniji sukobi ljevice i desnice (obje su bile nejedinstvene) na koncu izazvali Građanski rat od 1936. do 1939. i vojnu diktaturu, ali ne i fašističko "preuzimanje vlasti". Tamo gdje je

demokratska država sačuvala široki savez između vladajućih elita i većine stanovništva, kao što je bio slučaj u Sjeverozapadnoj Europi, ili tamo gdje su autoritarne elite čvrsto kontrolirale poredak koji je služio njihovim interesima, ograničenjem građanskih sloboda i prava udruživanja, što je bilo pravilo u Istočnoj i Južnoj Europi, fašistički pokreti nisu bili dovoljno jaki da se dokopaju vlasti.

Desnica u Zapadnoj Europi: prilagodljiva demokracija

Britanija je ponajbolji primjer države čiji politički sustav nije ostavljao prostora radikalnoj desnici. Dominantne društvene i političke vrijednosti - monarhija, država, carstvo, parlamentarni sustav i vladavina prava - bile su široko prihvaćene. Politički sustav ustavne monarhije i parlamentarne demokracije nije se suočio s izazovima kada je počelo potonuće u Depresiju. Nije postojala nijedna značajna marksistička partija koja bi bila stvarna ili zamišljena prijetnja političkom poretku. Laburistička stranka (koja je dvadesetih godina zamijenila liberale kao glavni protivnik konzervativaca) nije bila revolucionarna, već reformistička, kao i sindikati koji su činili njenu okosnicu. Konzervativna stranka, za razliku od konzervativaca u drugim europskim zemljama, imala je neupitni interes da sačuva postojeći poredak. Kada je bankovna kriza izazvala pad laburističke vlade 1931., na sljedećim općim izborima konzervativci su trijumfirati s najvećom većinom u britanskoj parlamentarnoj povijesti. Koalicijska vlada osvojila je 521 mandat sa šezdeset posto glasova. Od toga je čitavih 470 mandata pripalo konzervativcima. Iako je naziv “koalicijska vlada” implicirao jedinstvo, bila je to zapravo konzervativna

administracija. Usred ekonomske krize britanski parlamentarni sustav nije samo ostao stabilan, nego je i ojačao. Krize državnog poretka nije bilo. Slijeva nije prijetila nikakva opasnost. Laburisti su bili u opoziciji, ali su podržavali poredak. Politički ekstremizam bio je marginaliziran. Tijekom Depresije u parlamentu nije bilo nijednog jedinog fašista ili komunista. Snaga konzervativizma zatvorila je puteve ekstremnoj desnici.

Britanska unija fašista Oswalda Mosleyja, osnovana 1932., nikada nije imala snage za iskorak. Na svojem vrhuncu BUF je imao 50.000 članova, šaroliku klijentelu nezadovoljnih ljudi različitih zvanja iz srednje klase, bivših vojnika i časnika, malih poduzetnika, trgovaca, službenika i nekvalificiranih radnika iz krizom najteže pogođenih područja i siromašne londonske četvrti East End (tradicionalnog imigrantskog područja u kojem je živjela trećina britanskih Židova). Stil BUF-a uvijek je nalikovao na nespretnu imitaciju. Crne fašističke košulje, marševi, politički rituali i simboli te nadasve patološko i otvoreno nasilje protiv Židova i političkih protivnika nisu se mogli uklopiti u britansku političku kulturu. Sukobi s antifašističkom ljevicom izazivali su veća narušavanja javnog reda. Podršku BUF-u pružao je, među ostalima, lord Rothermere, vlasnik vrlo čitanih novina *Daily Mail*. Podrška je presahnula poslije velikih demonstracija u Londonu u lipnju 1934., osobito zbog mučnog nasilništva protiv Mosleyjevih protivnika. Naime stotine antifašista infiltrirale su se u redove 15.000 fašista. Mosley je bio toliko siguran da će na izborima biti ponižavajuće poražen da BUF nije ni sudjelovao na parlamentarnim izborima 1935. U listopadu iste godine članstvo je opalo na tek 5000 ljudi i polako se uspjelo oporaviti do broja od oko 22.500 uoči Drugog svjetskog rata. Kada je izbio rat, Mosley i drugi vođe BUF-a internirani su, a stranka je raspuštena. BUF je predstavljao stanovitu prijetnju onima koje je označio kao svoje rasne i političke

protivnike, ali i veliku gnjavažu koja je ugrožavala javni red, no njegov utjecaj na glavne tokove britanske politike bio je neznatan.

Također, u Sjeverozapadnoj Europi, u zemljama koje su iz Prvog svjetskog rata izišle kao pobjednice ili su bile neutralne i gdje osjećaj nacionalnog poniženja ili iredentističke ambicije praktično nisu postojali, radikalna desnica u svojem je pokušaju da preuzme vlast naišla na žilavi otpor postojećih političkih struktura. Fašistički pokreti zadobili su smiješno malu podršku u Danskoj, Islandu, Švedskoj i Norveškoj. Nešto više pristaša imali su u Finskoj, ali je 8,3 posto glasova na izborima 1936. bio njihov najveći uspjeh. U nekim germanofonim švicarskim kantonima fašistička Nacionalna fronta sakupila bi i do 27 posto glasova od 1933. do 1936., ali je nakon toga bila u naglom padu, a u drugim kantonima fašizam je naišao na zanemarivu podršku ili pak odlučan otpor.

Irske Plave košulje - službeni naziv bio je Savez armijskih drugova, a od 1933. Nacionalna garda - bile su kratkotrajna epizoda. Osnovane su 1932. pod vodstvom neuravnoteženog ekstremista Eoina O’Duffyja, bivšeg zapovjednika irske policije i šefa stožera IRA-e za vrijeme rata za neovisnost. Plave su košulje 1934. tvrdile da imaju 50.000 članova, ponajviše iz ekonomski teško pogođenog jugozapada. Podrška se rasula nakon što je vlada zabranila organizaciju i nakon što je okončan trgovački spor s Britanijom koji je nanio štetu irskoj poljoprivredi. Plave košulje odustale su od fašističkog radikalizma i rituala te se utopile u stranku Fine Gael, koja je pripadala establišmentu. Do 1935. prestale su postojati. O’Duffy je u međuvremenu napustio Fine Gael - u stranci je zavladala nelagoda zbog njegove prisutnosti - i poslije je bio zapovjednik Irske brigade koja se neko vrijeme borila na strani generala Franca u Španjolskom građanskom ratu.

Iako je nezaposlenost u Nizozemskoj 1936. dosegla 35 posto,

radikalna desnica nije uspjela prodrijeti u političke strukture koje su ostale vjerne protestantskoj, katoličkoj i socijaldemokratskoj supkulturi. Vlade su dolazile i odlazile, ali su na vlasti bili pretežno isti ljudi, dok su vladajuće stranke bile sklone pragmatičnim prilagodbama i kompromisima. Sve veći strah od nacističke Njemačke pridonio je osjećaju nacionalnog jedinstva i ojačao koheziju postojećeg parlamentarnog sustava. Fašizam se doživljavao kao "strana” pojava i kao opasnost po naciju. Najvišu točku *Nationaal Socialistische* lokalni fašistički pokret, dosegao je 1935., kada je sakupio zamalo osam posto glasova. Nakon dvije godine opao je na četiri posto, tako da je podrška ekstremnoj desnici ostala niska u predratnim godinama.

Belgija je nakratko proživjela euforičnu pojavu katoličkog, autoritarnog i korporativnog pokreta koji je nalikovao na fašizam. Na izborima 1936. Stranka reksista (preuzela je ime od katoličkog nakladnika Christus Rex, koji je pak nazvan po nedavno uvedenoj Svetkovini Krista Kralja) dobila je 11,5 posto glasova. Bio je to svojevrsni prosvjed frankofone srednje klase industrijaliziranih područja jugoistočne Belgije protiv navodne korupcije vladajućih stranaka. Broj pristaša ubrzo je splasnuo i podrška reksistima svela se na zanemarivu manjinu. Kao i u Nizozemskoj, snaga postojećeg društvenog i političkog miljea -katoličkog, socijalističkog i liberalnog - spriječila je porast novih ekstremno desnih pokreta. Dodatna prepreka sastojala se i u odsutnosti izvornog *belgijskog* nacionalizma. Reksisti nisu uživali podršku u Flandriji, gdje su postojali drugi nacionalistički i protofašistički pokreti (premda ni oni nisu naišli na odaziv).

Francuska Treća Republika doimala se kao najvjerojatnija potencijalna žrtva krajnje desnice. Francuski politički sustav imao je za posljedicu česte promjene vlada (u kojima su u pravilu sjedili isti ljudi), ali je poticao i sklapanje pragmatičnih koalicija. U tim su

koalicijama uvijek sudjelovali radikali, najvažnija republikanska stranka. Bili su antiklerikalni, odani ekonomskom liberalizmu, oslanjali se na podršku srednje klase i bili spremni na suradnju s umjerenom desnicom ili umjerenom ljevicom kako bi zadržali vlast (u čemu su najčešće i uspijevali). Na izborima 1932., kada se ekonomska kriza u Francuskoj počela rasplamsavati, veliki uspjeh postigli su i socijalisti i radikali. Formirali su nestabilnu, umjereno lijevu koaliciju. Poraz desnoga konzervativnog bloka izazvao je pretjeranu reakciju desnice u ozračju pojačane ksenofobije, bučnog nacionalizma, antisemitizma, antifeminizma i straha od "crvene opasnosti” (premda su komunisti osvojili samo dvanaest mandata od ukupno 605 u Narodnoj skupštini). Grozničavu atmosferu poticala je i drama koja se zbivala s one strane Rajne. Izvanparlamentarne paravojne Lige nacionalističke desnice i velike veteranske udruge, neke s očitim fašističkim značajkama, naglo su oživjele nakon što su tijekom financijske stabilizacije u vrijeme Poincaréove vlade bile u defenzivi.

U sve napetijim okolnostima pretežno desničarski pariški tisak nije propuštao nijednu priliku da se otrovno okomi na vladu. Francuska politička scena bila je notorno korumpirana i ispunjena zlobom, ali krajem 1933. tisak se jednog skandala dokopao s posebnim zadovoljstvom. Skandal je sadržavao sastojke koji su se mogli zlorabiti u kompromitiranju vlade, pa i same Republike. Izbio je povodom prijevare s lažnim državnim obveznicama koju je izveo Alexandre Stavisky, sumnjiva osoba i pronevjeritelj koji je porijeklom slučajno bio istočnoeuropski Židov, dakle idealna žrtva desničarskih predrasuda. U skandalu su sudjelovali mnogi visoki dužnosnici, ponajviše iz Radikalne stranke. Navodno je Stavisky na platnoj listi imao 132 političara. Kada je objavljeno daje učinio samoubojstvo, glasine su se otele kontroli, pa se pojavila teza kako su Židovi i slobodni zidari upleteni u uklanjanje Staviskog.

Njegova smrt bila je povod za velike nerede na ulicama Pariza. Bande pristaša nacionalističkih i rasističkih izvanparlamentarnih Liga - bilo ih je oko 30.000 - započele su 6. veljače 1934. pohod na francuski glavni grad, koji je kulminirao u noći punoj nasilja i sukoba s policijom. Poginulo je petnaest ljudi, a ranjeno preko 1400.

Razmjeri organiziranog nasilja - kakve je Pariz posljednji put doživio 1871. u doba Komune - šokirali su francusku vladajuću elitu. Vlada (bila je na dužnosti tek pet dana) podnijela je ostavku pod dojmom uličnih nereda i snage paravojnih organizacija. Politička nestabilnost produbila je sukob ljevice i desnice, koji će karakterizirati francusku politiku tijekom tridesetih godina. Ipak, prijetnja opstanku Republike pokazala se praznom. Treća Republika nije bila u opasnosti, ali se situacija u tom trenutku percipirala drugačije. Lige su bile povezane ideologijama ekstremnog nacionalizma, vatrenog antikomunizma i autoritarizma (sve su težile nekom obliku korporativne države), ali su bile podijeljene u pogledu ciljeva i nisu imale jedinstveno vodstvo. Najveća Liga, *Croix de Feu* (Plameni križ), sa svojih 40.000 članova početkom 1934., održavala je disciplinu tijekom nemira u veljači, za razliku od pripadnika *Action Française* i drugih desnih organizacija, tako da je Croix de Feu zaradio pohvale konzervativnog tiska. Njegov vođa, pukovnik François de la Roque poslije se distancirao od antisemitskih ispada nekih svojih pristaša.

Izravna posljedica događaja od 6. veljače 1934. bilo je ujedinjenje francuske ljevice u borbi protiv fašizma. Bez tog saveza opstanak Republike doista bi došao u pitanje. Ljevica je uzvratila brzom protuakcijom. Komunisti su mobilizirali svoje pristaše već 9. veljače. U sukobima s desnim paravojnim organizacijama poginulo je devet ljudi, a stotine su ranjene. Tri dana poslije preko milijun članova sindikata blokiralo je Pariz jednodnevnim generalnim

štrajkom. Narednih godina održano je preko tisuću demonstracija ove ili one provenijencije, ali najčešće bi ljevica prosvjedovala protiv fašizma. Hitlerov trijumf u Njemačkoj konačno je uvjerio Staljina da 1934. odustane od apsurdnih Kominterninih napada na socijaldemokrate kao "socijal-fašiste". Pozvao je na stvaranje zajedničke radničke fronte protiv fašizma. Nasilni sukobi naveli su francusku političku elitu na razmišljanje i otvorili put vladi Narodne fronte, koja je i formirana 1936. Poslije događaja iz veljače 1934., razjedinjena desnica prvi se put suočila s ujedinjenom ljevicom.

Vlada Narodne fronte u lipnju 1936. zabranila je Lige. Neke su se reorganizirale kao parlamentarne stranke. Croix de Feu preobrazio se u *Parti Social Français*, tako ojačao svoj položaj i već 1937. imao je tričetvrt milijuna članova, više nego socijalisti i komunisti zajedno. U tom procesu gubio je fašističke značajke i pomakao se u smjeru konzervativnog autoritarizma. Genuino fašistička *Parti Populaire Français* pojavila se u lipnju 1936., na čelu s bivšim komunistom Jacquesom Doriotom. Sve veća prijetnja iz nacističke Njemačke, propast vlade Narodne fronte 1938., nepostojanje unutarnje lijeve prijetnje i jačanje nacionalnog jedinstva u osvit rata, bili su faktori koji su Doriotovu stranku lišili podrške. Neovisno o tome u svojim bezbrojnim oblicima francuska je desnica - otvoreno fašistička ili bliska fašizmu - uživala značajnu i široku narodnu podršku. Bez nje bi 1940. onako spremno prihvaćanje režima u Vichyju bilo nezamislivo.

Kakve god bile njegove slabosti, republikanizam se u Francuskoj oslanjao na veliku i ukorijenjenu podršku. U Španjolskoj je situacija bila potpuno drugačija, a snage koje su se protivile demokratskoj republici bile su daleko moćnije. Isprva se činilo da su izgledi autoritarne desnice slabi, iako je zemlja trpjela velike ekonomske probleme i trajno je bila na rubu krize zbog

svojih dubokih socijalnih i političkih suprotnosti.

Vojna diktatura Prima de Rivere, koja je uspostavljena 1923., gubila je snagu početkom 1930., ako ju je ikad i imala. Raslo je nezadovoljstvo, slabio je autoritet poretka, a minuo je i ekonomski bum na kojem je diktatura počivala u svojoj ranoj fazi. Primo je prisiljen na ostavku, otišao u pariški egzil i ubrzo umro. Za nekoliko mjeseci u egzil je otišao i kralj Alfonso XIII., a izbori u travnju 1931. postavili su temelje nove demokratske republike. U trenutku kad se demokracija u većem dijelu Europe pomicala udesno, Španjolska je krenula suprotnim smjerom, barem privremeno. Premoćna pobjeda ljevice na izborima 1931. bila je varljiva. Španjolci su bili razočarani u Prima de Riveru i monarhiju i bili su spremni pružiti priliku republici, ali ta je podrška bila mlaka, suzdržana i uvjetna. Republici je nedostajao pouzdani i iskreni oslonac u masama, ne računajući industrijsku radničku klasu koja je činila manji dio stanovništva i bila koncentrirana u velikim gradovima i nekim regijama, osobito u Kataloniji, Baskiji i Asturiji. Također, republikanske stranke bile su međusobno ozbiljno podijeljene. Sama ljevica bila je beznadno razjedinjena na socijaliste (glavni oslonac Republike) i anarhosindikaliste (bili su jaki na selu, osobito u južnoj Španjolskoj) koji su u Republici vidjeli tek prvu fazu u trajnoj i nasilnoj borbi protiv državnog autoriteta. Regionalni identiteti bili su jaki i, poput Katalonije i Baskije, gajili su neprijateljstvo prema Madridu, što je onemogućilo stvaranje ujedinjene ljevice. Desnica je bila poražena, dezorganizirana i u rasulu poslije izbora 1931., ali je izborni poraz prikrio potencijalnu snagu i prilagodljivost iznimno konzervativnih, proturepublikanskih snaga. Uspostava Republike zapravo je iznova potpalila stare ideološke vatre koje su tinjale za vrijeme diktature Prima de Rivere.

Nova demokracija bila je poredak koji je od samog početka bio

osporavan, i to na nasilan način. U svoje prve dvije godine koalicijska vlada socijalista i liberala provela je agrarnu reformu, zaštitila radnička prava i znatno ograničila moć Katoličke crkve. Naišla je na bučnu reakciju razjedinjene, ali moćne, militantno antisocijalističke i beskompromisno katoličke, autoritarne desnice. Veleposjednici, poslodavci, Katolička crkva i vojska gajili su nepomirljivo neprijateljstvo prema Republici, dok je spor i ograničen napredak društvene reforme frustrirao i otuđio mnoge republikance. Na izborima u studenom 1933. ljevica je pretrpjela težak poraz. Bio je to trijumf desnih stranaka, koje su u naredne dvije godine poništile ili blokirale reforme provedene u ranoj fazi Republike. Moć se vratila u ruke veleposjednika i poslodavaca. Posijano je sjeme građanskog rata.

Španjolska desnica uopće nije imala jedinstvene ciljeve. Neki njeni segmenti bili su otvoreno reakcionarni, zahtijevali su obnovu monarhije i uspostavu autoritarne, korporativne države s osloncem na vojsku. Veći dio desnice okupio se 1933. u *Confederación Española de Derechas Autónomas* (Španjolska konfederacija samostalnih desnih skupina - CEDA), najveću stranku u Španjolskoj sa 735.000 članova, zapravo veliki konglomerat populističkoga katoličkoga konzervativizma. CEDA je tvrdila kako brani kršćanstvo od marksizma, stranački čelnik José María Gil-Robles imao je titulu “vođe”, **[** *El Jefe*, doslovno “šef”, u danom kontekstu “vođa”. Poznatiji španjolski izraz *caudillo* (titula koju će preuzeti Franco) podrazumijeva i vojno vodstvo, (op. prev.**]** a preuzela je i mnoge fašističke rituale poput parada, uniformi, pozdrava, načina mobilizacije pristaša i fanatičnog omladinskog pokreta. Razlikovala se od radikalnog fašizma utoliko što nije bila sklona paravojnim organizacijama, nominalno je poštovala postojeće ustanove poretka i formalno je prihvaćala nenasilne, parlamentarne metode političke borbe. No u praksi je CEDA obilno

podržavala proturepublikansko nasilje, a poslije se zalagala za autoritarnu korporativnu državu. Njen odnos prema demokraciji bio je, najblaže rečeno, ambivalentan. “Kada kucne čas, parlament će nam se pokoriti ili ćemo ga rastjerati”, govorio je Gil-Robles.

Unutar razjedinjenog mnoštva koje je podržavalo autoritarnu desnicu bilo je zapravo malo sljedbenika genuinog, radikalnog fašizma. Prevladavao je konzervativni autoritarizam, koji je, doduše, imao izvjesne fašističke značajke. Najvažniji fašistički pokret *Falange Española*, koji je 1933. osnovao José Antonio Primo de Rivera, sin bivšeg diktatora, podjednako je napadao i buržoasku desnicu i marksističku ljevicu. Bilo je predvidljivo da tako neće postići osobiti napredak. Falanga nije sakupila više od 10.000 članova u zemlji s 25 milijuna stanovnika i dobila je samo 44.000 glasova (0,7 posto) na izborima 1936. Iste godine Falanga je zabranjena i njeni su vođe zatvoreni. José Antonio osuđen je na smrt i strijeljan u studenom. Dotad je pobuna protiv Španjolske Republike na čelu s generalom Franciscom Francom već počela. Tek kada je u travnju 1937. Franco preuzeo Falangu i preobrazio je, barem nominalno, u stožernu organizaciju desnih nacionalističkih snaga koje su podržale pobunu, fašizam je postao masovni pokret u Španjolskoj. Poslije, nakon Građanskog rata, Falanga je postala državna stranka vojne diktature, kojoj je služila, ali je nije kontrolirala.

Prije Građanskog rata Falanga je imala prejaku konkurenciju. Njene socijalno-revolucionarne poruke otuđile su većinu srednje klase i katoličkog establišmenta. U uvjetima pluralističke demokracije prije rata, pokušaji stvaranja potpuno fašističkog masovnog pokreta u Španjolskoj ostali su neuspješni. No je li to uopće bilo bitno? Raznolike frakcije ljevice nisu se u percepciji svojih ogorčenih neprijatelja zamarale nijansama i razlikama između male Falange i masovne podrške desnici. Neovisno o

specifičnostima definiranja CEDA je u očima ljevice bila podjednako fašistička koliko i Falanga. Je li ljevica bila u krivu? Gledano iz perspektive onih koji su teško patili u šakama desnice prije, za vrijeme i poslije Građanskog rata, fašizam je u Španjolskoj imao solidnu podršku i nije se svodio na malobrojne pristaše Falange.

U Italiji i Njemačkoj politički se prostor za populističke i fašističke masovne stranke otvorio tek kad su se raspale etablirane stranke konzervativne i liberalne desnice, a nova desnica okupila oko programa nacionalnog preporoda i uništenja ljevice. Takav vakuum u Španjolskoj nije postojao. Tu je politički prostor bio ispunjen brojnim konzervativno-autoritarnim pokretima različite jakosti, od kojih su neki, osobito CEDA, posjedovali očite fašističke značajke. Antidemokratska španjolska desnica bila je vrlo velika, ali je upravo snaga tradicionalno konzervativne reakcije potisnula radikalni fašizam. U srpnju 1936., kada je Franco pokrenuo svoju pobunu, španjolska demokracija već je bila u dubokoj krizi. Ipak je španjolska ljevica bila spremna za borbu. Demokracija će pokleknuti tek nakon trogodišnjega krvavoga Građanskog rata.

Plodno tlo za desnicu: Srednja i Istočna Europa

Španjolska je bila iznimka u Zapadnoj Europi. U Srednjoj i Istočnoj Europi otklon prema ekstremnoj desnici bio je opće mjesto. Najveći fašistički pokreti pojavili su se u Austriji, Mađarskoj i Rumunjskoj. U slučaju Austrije dolazak Hitlera na vlast u susjedstvu bio je poseban određujući faktor. U Rumunjskoj i

Mađarskoj presudnu ulogu odigrala je trajna nestabilnost zbog poslijeratnog teritorijalnog poretka.

Sve nesocijalističke političke grupe u Austriji već su bile protofašističke u vrijeme Depresije. Slom bankovnog sustava 1931. i rastuća nezaposlenost teško su pogodili austrijsku ekonomiju i životni standard stanovništva. U uvjetima Depresije trostruka podjela austrijske politike produbljena je i radikalizirana. Dva velika fašistička pokreta - domaći *Heimwehr* (Domovinska obrana, Domobranstvo) i sve jača austrijska nacistička stranka (nadahnuta zbivanjima s druge strane njemačke granice) - bila su suočena s velikom Socijalističkom partijom koja je imala čvrst oslonac u industrijskoj radničkoj klasi. Heimwehr je 1930. još uvijek imao dvostruko veću podršku nego austrijska nacistička stranka, na koju se gledalo kao na tuđu, uvoznu robu. Svejedno, nacisti su jačali. Na regionalnim i lokalnim izborima 1932. dobili su preko šesnaest posto glasova.

Kad je Hitler u siječnju 1933. došao na vlast u Njemačkoj, nacistička prijetnja postala je neposredna. U pokušaju nošenja s tom situacijom tridesetdevetogodišnji, nizak rastom, ali energičan austrijski kancelar Engelbert Dollfuß ukinuo je parlamentarni poredak i uspostavio "socijalnu, kršćansku, njemačku državu ‘Austriju’, utemeljenu na [korporativnim] staležima i jakom autoritarnom vodstvu”. Njegov režim, koji je ograničio slobode i progonio opoziciju, podržale su gotovo sve nesocijalističke stranke, Heimwehr i katolički establišment. U veljači 1934. krvavo je ugušio oružani ustanak socijalista koji je sam isprovocirao, nakon čega je socijalizam stavljen izvan zakona. Snage ljevice nisu se mogle nositi s desnicom, premda, za razliku od Njemačke i drugih zemalja, austrijska ljevica nije bila podijeljena u suprotstavljene socijaldemokratske i komunističke stranke. Novi ustav ukinuo je parlament i ozakonio korporativnu državu. Članstvo u raznolikim

“korporacijama” imenovano je odozgo nadolje, a članstvo u savjetodavnim vijećima pripadalo je isključivo državotvornoj Domovinskoj fronti. Najveću moć u tom autoritarnom režimu posjedovao je kancelar, a sam režim bio je u većoj mjeri represivan, konzervativan i reakcionaran negoli fašistički, u svakom slučaju posvojio je relativno blage oblike fašizma u odnosu na ono što će tek doći. Dollfußa su ubili nacisti u srpnju 1934., ali se režim, usprkos nacističkom pritisku, održao pod novim kancelarom Kurtom von Schuschniggom. On je pokušao ojačati austrijsku neovisnost plebiscitom zakazanim za 13. ožujka 1938., ali su ga 12. ožujka spriječile njemačka invazija i aneksija Austrije *(Anschluss)*.

Rumunjska je bila veliki dobitnik Prvog svjetskog rata i više je nego udvostručila svoj teritorij (ponajviše na račun Mađarske, ali i Rusije, Bugarske i Austrije), pa nisu postojali očiti razlozi zbog kojih bi u toj zemlji fašizam bio privlačan.**[**Rumunjska, dakako, ne graniči s Austrijom, ali su Saveznici nakon Prvog svjetskog rata Austriju i Mađarsku tretirali kao dvije zasebne države, a Rumunjska je stekla Bukovinu, koja je bila u sastavu austrijske polovice Austro-Ugarske. (Danas je sjeverna Bukovina s područjem grada Černivci pod suverenitetom Ukrajine.) Rumunjska je od Mađarske stekla Transilvaniju i istočni Banat, od Rusije Besarabiju i od Bugarske Dobrudžu. (op. prev.)**]** Njegovu jačanju pridonijela je dugotrajna i pogubna poljoprivredna depresija koja je umanjila prihode seljaka za šezdeset posto. Kako su se ekonomske prilike pogoršavale, rasla je nesnošljivost prema etničkim manjinama - Mađarima, Nijemcima, ali nadasve Židovima - koje su dominirale u industriji, trgovini i financijskom sektoru. S proširenjem teritorija u Rumunjskoj se zateklo trideset posto nerumunja. U toj su zemlji Židovi stekli građanska prava tek 1918., a antisemitizam je bio možda najotrovniji u Europi. U uvjetima ekonomske krize nije bilo teško dovesti u vezu njene uzroke s

predrasudama i mržnjom prema manjinama, ni stvoriti nacionalističku predodžbu kako “istinskim” Rumunjima prijete tuđinci.

Ultranasilan (čak i po fašističkim kriterijima) i ultraantisemitski rumunjski fašistički pokret “Legija Arkanđela Mihaela” - poznatija kao “Željezna garda” - čiji je vođa bio bivši student prava, karizmatični Corneliu Zelea Codreanu, 1937. privukao je 272.000 članova i iste godine na izborima dobio 15,8 posto glasova. Željezna garda tako je postala treća po snazi rumunjska politička stranka. Codreanu je stjecao podršku promicanjem opojne mješavine ekstremizma i romantičnog etnorasističkog nacionalizma. Mješavina je uzavrela kada joj je pridodana doktrina brutalnog čišćenja nacije od svih tuđinskih elemenata (ponajprije Židova, identificiranih i s pohlepnim kapitalizmom i s boljševičkom Rusijom, koja je, navodno, prijetila rumunjskim istočnim granicama). Njeni važni sastojci bili su obnova “izvornih” rumunjskih moralnih vrijednosti ukorijenjenih u kršćansku čistotu seljaštva, odnosno “duhovni preporod”, kao i težnja “nacionalnom kršćanskom socijalizmu” koji će stvoriti “novog čovjeka”. Okosnicu Željezne garde činili su učitelji, državni službenici, odvjetnici, pravoslavno svećenstvo, bivši časnici, novinari, studenti, intelektualci i, dakako, seljaci. Seljake nisu osobito zanimali iracionalni “povratak zemlji” i romantični doživljaj sela, već način na koji su se takvi emotivni vapaji povezivali s njihovim ekonomskim nezadovoljstvom, sve dubljim u sve težoj poljoprivrednoj depresiji, te s obećanjem da će se dokopati zemlje nakon konfiskacije židovske imovine.

Iako je fašizam tridesetih godina stjecao sve veću popularnost u Rumunjskoj, ostao je opozicijski pokret, nemoćan da preuzme državnu vlast. Uspjeh Željezne garde na izborima 1937. uzbunio je kralja i vladajuću klasu. Uz podršku vojske, birokracije i većeg

dijela vodstva Narodne liberalne stranke, a iskorištavajući podjele u drugim strankama, kralj Carol raspustio je početkom 1938. parlament i uveo monarhističku diktaturu. Legija Arkanđela Mihaela zabranjena je, a Codreanu uhićen i ubijen u zatvoru. Mnogo toga što je fašizam nudio - uključujući i ekstremni antisemitizam - posvojio je monarhistički režim. Bila je to Pirova pobjeda. Fašističke organizacije povukle su se u ilegalu i, iako su mnogi vođe pobijeni, izišle su na scenu kad je izbio Drugi svjetski rat da bi nakratko sudjelovale u vlasti, ali u potpuno drugačijim okolnostima.

Mađarska je bila opsjednuta nepravdom zbog gubitka velikog dijela teritorija, a poslijeratni versailleski sustav doživljavala je kao zagnojenu ranu. Kada je u takvu ozračju Depresija poharala poljoprivrednu proizvodnju i trećinu industrijskih radnika ostavila bez posla, društvene i političke napetosti višestruko su se povećale. Gyula Gömbös bio je premijer od 1932. do 1936., a njegov desni ekstremizam uspio je podijeliti i na neko vrijeme oslabiti male fašističke grupe. Vladajuće elite, koje su se oporavile kroz konzervativnu obnovu dvadesetih godina, vješto su održavale prevlast u kontroliranom parlamentu i upravljale krizom, tako da se u Mađarskoj nije pojavila veća fašistička stranka sve do 1937. Slabost socijalističke ljevice, koja se nikad nije oporavila od sloma režima Béle Kuna 1919., kao i godine restriktivnog izbornog sustava u lažnoj demokraciji autoritarnog režima Miklósa Horthyja, odigrale su ulogu u sprečavanju fašističke mobilizacije. Tek 1937., pod utjecajem događaja u Njemačkoj i u novoj konstelaciji međunarodnih odnosa, pojavio se velik fašistički pokret. Mađarska nacionalsocijalistička stranka - amalgam šest ekstremno nacionalističkih grupa -izrasla je iz Stranke narodne volje, koju je 1935. osnovao bivši stožerni časnik Ferenc Szálasi i koja će 1939. postati Stranka strelastih križeva. Svoje članove novačila je iz

redova državnih službenika, vojnih časnika i radnika iz budimpeštanskih industrijskih četvrti, da bi do 1940. narasla na 250.000 članova. Strelasti križevi doživjeli su svoj kratkotrajni trijumf - a njihove žrtve stravu - tek krajem Drugog svjetskog rata, kada je Mađarska bila pod njemačkom okupacijom, a neminovni poraz sve bliži.

Drugdje u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi države su bile pod kontrolom reakcionarno-konzervativnih autoritarnih elita ili vojnih vrhova koji su u populističkoj mobilizaciji vidjeli potencijalnu prijetnju, što je bila najveća prepreka jačanju fašističkih pokreta. Katkad su bili i zabranjivani, premda su njihove ciljeve i ideje često posvajali pretežno nacionalistički, pa i rasistički autoritarni režimi. Kada su se vlade okrenule takvu autoritarizmu (u Estoniji i Latviji 1934., u Bugarskoj 1934. i Grčkoj 1936.), ili kada bi establišment podržao već postojeće autoritarne režime, prostor za organizaciju i mobilizaciju fašističkih pokreta, pa čak i potreba za njima bili su potpuno suženi.

Uoči Drugog svjetskog rata demokracija se svela na jedanaest sjeverozapadnih država (Belgija, Britanija, Danska, Finska, Francuska, Irska, Island, Nizozemska, Norveška, Švedska i Švicarska). Sve su bile ili pobjednice ili neutralne u Prvom svjetskom ratu. Oko tri petine Europljana (ne računajući Sovjetski Savez) živjele su u šesnaest država s ovim ili onim oblikom represivne, autoritarne vladavine gdje su građanska prava bila strogo ograničena, a manjine trpjele diskriminaciju ili progone: Italija, Njemačka (s anektiranom Austrijom), Španjolska, Portugal, Mađarska, Slovačka, bivša Češka (sada Češko-moravski protektorat pod njemačkom upravom), Rumunjska, Bugarska, Albanija, Grčka, Jugoslavija, Poljska, Litva, Latvija i Estonija. Od demokracija koje su nakon Prvog svjetskog rata nastale na tlu Austro-Ugarske, preživjela je samo Čehoslovačka, dok nije uništena njemačkom

invazijom u ožujku 1939. Neuspjeh demokracije u državama nasljednicama Austro-Ugarske bio je jasan pokazatelj bankrota poslijeratnog poretka.

Dvije države, Italija i Njemačka, u kojima je nastao fašistički pokret, dovoljno jak da preuzme vlast i uspostavi diktatorski režim, bile su zapravo iznimka, čak i u usporedbi s drugim europskim autoritarnim režimima, i to ne samo po svojim značajkama i totalnoj sveobuhvatnosti nadzora nad društvom već i po svojim ekspanzionističkim ciljevima. Postojala je također i neravnoteža u načinu na koji su prijetile europskome miru. Italija je težila kontroli Sredozemlja i sa zakašnjenjem krenula u stvaranje kolonijalnog carstva u Africi. Sama po sebi ta je prijetnja mogla biti zaustavljena i vrlo vjerojatno ne bi izazvala opći europski rat. Veća, dinamičnija, brutalnija i ideološki radikalnija Hitlerova Njemačka bila je nešto drugo. Težila je ekspanziji u srcu Europe. Bila je to prijetnja čitavom kontinentu. Krhku ravnotežu snaga fatalno je ugrozila njemačka nadmoć. Europski mir opstajao je na kupljenom vremenu.

ŠESTO POGLAVLJE
Opasna zona

> “‘Iskustvo nas uči’, rekao je Gletkin, ‘da se masama, za svekolike složene i komplicirane procese, treba ponuditi lako probavljivo, jednostavno objašnjenje. Koliko ja poznajem povijest, vidim da čovječanstvo ne može opstati bez žrtvenih jaraca.’”
>
> Arthur Koestler, *Pomračenje u podne* (1940.)

Kada je, oko 1934., počela jenjavati ekonomska kriza, Europa je bila promijenjena, i to na prijeteći način. Poslijeratni se poredak raspadao. Intenzivirao se trostruki ideološki sukob između fašizma, boljševizma i liberalne demokracije. Dok su fašistički režimi demonstrirali svoju moć, slabosti demokracije izlazile su na vidjelo. Diktatori su bili u prednosti i određivali tijek događaja. Iz ruševina koje je iza sebe ostavila svjetska ekonomska kriza pomaljao se novi svjetski rat.

Rasap međunarodnog poretka

Poslijeratni europski međunarodni poredak otpočetka je bio krhka građevina što počiva na nesolidnim temeljima. Uskogrudni nacionalistički interesi, nesnošljivosti i etničke napetosti proizišli iz poslijeratnih aranžmana bili su trajna prijetnja tim aranžmanima. Situacija je u istočnoj polovini Europe u tom smislu bila

nedvojbeno akutnija. Na Zapadu je "duh Locarna” u kratkom razdoblju krajem dvadesetih godina probudio nade u stabilnost i pomirenje. Nada se potpuno raspršila u ozračju ekonomske depresije. Konsolidacija fašističkog režima u Italiji i nedavni dolazak Hitlera na vlast u Njemačkoj bili su uznemirujući izazovi. Nakon deset godina fašističke vladavine Italija više nije bila slabašna, podijeljena zemlja kakva je bila prije Velikog rata i počela je razmišljati o izgradnji carstva koje će imati prevlast na Sredozemlju i u sjevernoj Africi. Najstrašniji faktor koji se pojavio tijekom Depresije, sa svojim ogromnim potencijalom sposobnim da uništi međunarodni poredak, bila je obnovljena, samopouzdana i potpuno odlučna Njemačka pod nacističkim vodstvom.

Te će nove snage ubrzo izmijeniti konstelaciju “velikih sila” koju je već poremetio Prvi svjetski rat: raspad Austro-Ugarske doveo je do stvaranja pojasa nestabilnih država u Srednjoj i Istočnoj Europi; zapadne demokracije, Velika Britanija i Francuska bile su znatno oslabljene; Sovjetski Savez bio je obuzet svojom unutarnjom brutalnom obnovom. Međunarodnu arenu potpuno je obilježila promjena u ravnoteži između velikih i moćnih zemalja, dok su manje zemlje ubrzano uvlačene u njihove orbite. Nacionalistička agresivnost fašističkih država, Italije, a napose Njemačke, bio je novi, dinamični faktor koji je ugrožavao međunarodni poredak. Druge velike sile bile su primorane reagirati na procese koje nisu u potpunosti razumijevale, što vrijedi i za Sovjetski Savez, čiji je apsolutni prioritet bilo jačanje obrambenih sposobnosti od pretpostavljene zapadnokapitalističke, imperijalističke invazije. Zbog svojih međusobnih sumnjičavosti i suprotstavljenih interesa te su sile bile suviše nejedinstvene da bi se suprotstavile Njemačkoj i Italiji.

Jedina slaba prepreka snažnim centrifugalnim silama u europskom poretku bila je organizacija zamišljena da prevladava

nacionalne interese, Liga naroda. Bez američkog sudjelovanja učinkovitost Lige otpočetka je bila onemogućena. Tijekom dvadesetih godina Liga je uspijevala pružiti pomoć desecima tisuća izbjeglica što su pristizali iz Istočne Europe. Odigrala je ulogu u sprečavanju državnog bankrota Austrije i Mađarske osiguranjem velikih zajmova koji su stabilizirali valute uništene hiperinflacijom. Liga je, usprkos Depresiji, ali i poslije, nastavila rad u različitim područjima, poput borbe protiv epidemija i trgovine bijelim robljem te unapređenja svjetske trgovine. Sve su se te aktivnosti po prirodi stvari odvijale neovisno o državnim granicama i na različite su načine postavile temelje napretku nakon Drugog svjetskog rata. No njena temeljna funkcija očuvanja i, ako je nužno, nametanja mira (iako nije raspolagala međunarodnim oružanim snagama) pokazala se potpunim neuspjehom. Ona se nije mogla nositi s grabežljivom i pohlepnom nacionalističkom agresijom Njemačke i Italije i nije uspijevala prebroditi politiku autodestruktivnog egoizma zapadnih demokracija ni premostiti njihove međusobne podjele.

Prvi nasrtaj na međunarodni poredak zbio se daleko od Europe, kad je Japan u rujnu 1931. okupirao Mandžuriju. Kina se obratila za međunarodnu pomoć kojom bi se stalo na kraj agresiji, a Liga je sa zakašnjenjem formirala komisiju koja je trebala ispitati pozadinu sukoba i sastaviti prijedloge mirnog rješenja. Trebalo joj je godinu dana da izradi izvještaj u kojem je japanska akcija konačno osuđena, ali je istodobno izvršila pritisak na Kinu da japanske interese u Mandžuriji ima smatrati legitimnima. Ni tako oprezan izvještaj više nije bio aktualan kad je dovršen. U međuvremenu su, početkom 1932., Japanci u Mandžuriji, velikoj i ekonomski vitalnoj regiji, uspostavili marionetsku državu Mandžukuo. Liga nije raspolagala sredstvima da prisili Japan na povlačenje s okupiranog teritorija, a Kina je bila odveć slaba i podijeljena da bi se upustila u

oružanu akciju oslobađanja. Svjetsko javno mnijenje osudilo je japansku agresiju. Uzalud, osim što se osamljeni Japan povukao iz Lige naroda u veljači 1933. Diplomatska izolacija ohrabrila je vatreni japanski nacionalizam i pridonijela prevlasti vojne oligarhije koja je težila ekspanziji. Mandžurija je razotkrila slabost Lige naroda, zapravo slabost Britanije i Francuske, dviju vodećih država Lige. Održavanje britanske vojnopomorske prisutnosti na Dalekom istoku predstavljalo je dodatni teret za ionako opterećene britanske obrambene resurse. Tako je rođena *politika popuštanja*, kako na Dalekom istoku tako i u Europi. **[**U originalu: *Appeasement*, posebni pojam u anglosaksonskoj literaturi i političkom životu kojim se naziva *politika popuštanja* koju su zapadne demokracije vodile prema Njemačkoj i Italiji sve do izbijanja Drugog svjetskog rata. (op. prev.)**]**

Dotad su se napori Lige naroda, usmjereni na sprečavanje međunarodnih sukoba sustavom kolektivne sigurnosti i pregovorima o razoružanju, pokazali kao beznadni promašaj. Velike nade i ideali ugrađeni u osnivanje Lige u siječnju 1920. nisu dali nikakva učinka. Ideja razoružanja uživala je veliku popularnost u javnome mnijenju, barem tamo gdje se mišljenje moglo slobodno iskazivati u javnosti. Deset godina nakon sklapanja primirja kojim je okončan Prvi svjetski rat došlo je do velike obnove interesa za tu katastrofu i sjećanja na njene strahote stopila su se sa strahovima pred apokalipsom koju bi novi rat mogao donijeti. Pacifistički pokreti nisu bili masovni, ali su uživali sve veću podršku u zapadnoeuropskim zemljama, primjerice u Britaniji, Francuskoj i Danskoj. Daleko veći broj ljudi aktivno je sudjelovao u kampanjama iako nisu pripadali pacifističkim organizacijama. Socijalisti, sindikalisti, intelektualci, liberali i svećenici bili su najaktivniji, a prisutnost žena bila je nerazmjerno velika. Pacifističko raspoloženje bilo je jako i u Njemačkoj kasnih

dvadesetih godina na političkoj ljevici. Antiratni roman *Im Westen nichts Neues (Na zapadu ništa novo)* Ericha Marije Remarquea postao je bestseler čim se pojavio 1929. i u Njemačkoj je prodan u više od milijun primjeraka.

Antiratnim osjećajima njemačke ljevice suprotstavljeni su žilavi militarizam i veličanje rata na ekstremnoj desnici. Dvadesetih godina u Njemačkoj su veliki uspjeh doživjeli memoari Ernsta Jüngera *In Stahlgewittern (U oluji čelika)* koji su slavili rat, što je bio znakovit pokazatelj podjela u njemačkom društvu povodom percepcije Prvog svjetskog rata. Bilo je očekivano da će objavljivanje romana *Na zapadu ništa novo* izazvati bijes na desnici, osobito u redovima njenih predvodnika nacista. Kada se američki film *All Quiet on the Western* adaptacija Remarqueova romana - počeo prikazivati u Njemačkoj u prosincu 1930., izazvao je takvu oluju prosvjeda nacističke desnice, koja je u njemu vidjela uvredu njemačke časti, da su projekcije zabranjene zbog "ugrožavanja međunarodnog ugleda Njemačke" i "omalovažavanja njemačke vojske".

Tek s usponom nacista militaristički pogled na rat - slavnu borbu kojoj su pobjedu uskratili marksistički revolucionari zabivši njemačkoj vojsci "nož u leđa" - nadvladao je antiratne osjećaje. Najveća militaristička veteranska organizacija *Stahlhelm* (Čelični šljem), koja je slavila ratna iskustva, bila je dvadesetih godina znatno manja od socijaldemokratske i antiratne veteranske organizacije *Reichsbanner* (Državna zastava). Godinu dana prije Hitlerova dolaska na vlast njemački socijalisti organizirali su mirovne skupove u kojima je sudjelovalo više od 600.000 ljudi. Čak i kad je Hitler postao kancelar, većina njemačkog stanovništva, osobito oni koji su iskusili Prvi svjetski rat, gajila je patološki strah od novog rata. Hitler je izveo majstorsku prijevaru godinama uvjeravajući njemačke građane da teži miru, a nipošto ratu, da je

svrha naoružavanja isključivo obrambena i da samo želi “ravnopravan” položaj u odnosu na zapadne sile u pogledu vojne moći. Ako se zapadne sile ne razoružaju, tvrdio je, elementarna pravičnost te ponos i ugled jedne velike nacije nameću Njemačkoj nužnost da jača svoje oružane snage, i to do razine na kojoj su naoružane zapadne sile, umjesto na ponižavajućoj razini koju je 1919. nametnuo Versailleski ugovor. Mnogi, ne samo nacisti, smatrali su kako je to uvjerljiv argument.

Upravo to se pokazalo presudnim faktorom koji je obesmislio sve pokušaje Konferencije o razoružanju, koja se prvi put sastala u Ženevi 2. veljače 1932. (nakon više godina priprema) ne bi li se postigao međunarodni dogovor. Bili su, dakako, prisutni i mnogi nesavladivi tehnički problemi vezani uz pokušaje uređivanja svjetske trgovine oružjem, ograničavanja budžetskih troškova naoružanja te uvjeravanja država da svoju sigurnost prepuste vjeri u proces razoružanja. Još veća prepreka sastojala se u tome što neke velike sile - Japan, Sovjetski Savez, Italija i Njemačka - nisu ni pomišljale na razoružanje. Dodatna teškoća posebno je zabrinjavala Francusku i Veliku Britaniju: koja je dopustiva razina njemačke vojne moći? Sasvim razumljivo, kako je Francuska dva puta u posljednjih šezdesetak godina doživjela njemačku invaziju, njena središnja briga bila je sigurnost. Razoružanje koje bi i u najmanjoj mjeri ugrozilo tu sigurnost nije dolazilo u obzir. Britanija je pak, kao glavni inicijator Konferencije o razoružanju, zauzela idealistički stav da će razoružanje doista pridonijeti sigurnosti. Francuzi su ostali skeptični i svakako nisu bili skloni promijeniti mišljenje jer je Britanija izbjegavala dati nedvosmisleno jamstvo da će stupiti u akciju sa svojom kopnenom vojskom kako bi pomogla Francuskoj u slučaju njemačkog napada.

Takve podjele između dviju glavnih zapadnih sila u pogledu razoružanja izravno su pogodovale Hitleru. Pružena mu je prilika

da uzvišenu retoriku Konferencije o razoružanju prikaže kao neprincipijelnu i nepravednu: zapadne su sile dakle nespremne smanjiti svoje vojske na razinu koju su nametnuli Njemačkoj, a Njemačkoj ne dopuštaju da se naoruža do one razine koju i same drže nužnom kao jamstvo svoje sigurnosti. Ustrajanje u principu nacionalnog interesa (osobito u slučaju malih zemalja) i predloženi sustav sigurnosti koju je bilo nemoguće zajamčiti raspršili su svaku nadu u uspjeh Konferencije.

Njen rad bio je praktično već zamro, kada je Hitler, uz puno razumijevanje njemačkog vojnog vrha i ministarstva vanjskih poslova, 14. listopada 1933. povukao Njemačku s Konferencije i istodobno istupio iz Lige naroda. Sa svojim nepogrešivim osjećajem za propagandu nije propustio priliku da tu odluku podvrgne provjeri na referendumu, gdje će ona zadobiti podršku od 95 posto, čime je znatno ojačao svoj ugled u njemačkom narodu. Poslije njemačkog odustajanja razoružanje je ostalo mrtvo slovo na papiru. Konferencija je nastavila rad u ozračju besmisla dok joj u lipnju 1934. nisu okončane samrtne muke. Hitler je uživao u trijumfu. Liga naroda doživjela je težak udarac. Šanse za razoružanje svedene su na nulu. Europa je započela novu utrku u naoružanju.

U ožujku 1935. Hitler se osjetio dovoljno sigurnim da objavi uvođenje opće vojne obveze i stvaranje novog i moćnog Wehrmachta jačine trideset šest divizija (oko 550.000 ljudi). Postojanje njemačkog ratnog zrakoplovstva - snažnoga, kako je Hitler (pretjerano) tvrdio koliko i britansko - također je objavljeno. Te su odluke predstavljale eklatantno kršenje Versailleskog ugovora. Zapadne su demokracije prosvjedovale, ali to je bilo sve. U svakom slučaju, Hitlerov ih je potez uznemirio. Započele su vlastite programe ubrzanog naoružavanja.

Uznemireni zbog njemačkog naoružavanja, vođe Britanije,

Francuske i Italije sastali su se u travnju 1935. u mjestu Stresa u sjevernoj Italiji i složili se da će ustrajati u poštovanju Locarnskog sporazuma iz 1925. Nije prošlo više od dva mjeseca kada se Britanija odrekla i tog smokvina lista međunarodne solidarnosti i sklopila bilateralni vojnopomorski sporazum s Njemačkom kojim su ograničene veličine dviju ratnih mornarica. Britanci su se nadali da će Anglo-njemački vojnopomorski sporazum biti prvi korak u općem uređenju pitanja njemačkog naoružavanja, ali i njegovu ograničavanju. Bila je to prazna nada. Zapravo je Vojnopomorski sporazum bio još jedan čavao u lijesu Versailleskog ugovora, ovoga puta s izravnim sudelovanjem velike sile koja je stajala iza tog ugovora i poslijeratnog poretka. Njemačka je bila oduševljena. Francuska je bila bijesna na Britaniju, koja je na svoju ruku i nepotrebno ojačala Hitlerov prestiž.

Kako je Njemačka iz međunarodne izolacije izlazila sve jača i kako se poslijeratni europski poredak vidljivo raspadao, druge države krenule su u potragu za novim savezništvima koja bi zajamčila njihovu sigurnost. Poljska je bila prva država (poslije Vatikana, koji je š Njemačkom sklopio konkordat ubrzo nakon Hitlerova dolaska na vlast) koja je pokušala pronaći nove osnove za razumijevanje s divom koji se budio u Srednjoj Europi. Hitler je u siječnju 1934. pristao na sklapanje pakta o nenapadanju sa svojim istočnim susjedom. Pakt je trebao ostati na snazi deset godina, stabilizirao je odnose Njemačke i Poljske i bio je u obostranom interesu. Poljskoj je zajamčena sigurnost na njenim zapadnim granicama. Njemačka se osigurala od bilo kakvih potencijalnih nevolja na Istoku u vrijeme kada je siloviti nacistički antiboljševizam opasno zaoštrio njene odnose sa Sovjetskim Savezom.

Sovjetski Savez bio je tijekom tridesetih godina pretežno zaokupljen svojim unutarnjim problemima. Kada je Hitler došao na

vlast u Njemačkoj, sovjetska vrhuška bila je svjesna nove prijeteće opasnosti, ali nije bila sklona suradnji sa zapadnim demokracijama u izgradnji sustava europske kolektivne sigurnosti. Diplomatski odnosi uspostavljeni su 1933. s Ujedinjenim Kraljevstvom, Francuskom i SAD-om. U rujnu 1934. Sovjetski Savez pristupio je Ligi naroda, koju je svojedobno nazivao “imperijalističkom zavjerom”. Valjalo je sklopiti nova savezništva. Sljedeće godine Sovjetski Savez potpisao je Pakt o uzajamnoj pomoći s Francuskom te nešto poslije i s Čehoslovačkom, koja je već bila u savezničkim odnosima s Francuskom. Ti savezi nisu na Hitlera imali učinak odvraćanja, već su ga učinili još odlučnijim da raskine sve obveze koje su ga ograničavale.

Fatalni udarac Liga naroda i međunarodni poredak neće doživjeti u Srednjoj Europi, već daleko na jugu. Isti događaj označit će početak približavanja Italije i Njemačke. Italija je 3. listopada 1935. napala Abesiniju (današnja Etiopija). Bio je to staromodni imperijalizam proveden modernim metodama. Mussolini je odlučno zagovarao taj rat, ponajviše zbog jačanja vlastitog prestiža. Pobjeda bi bila osveta za ponižavajući poraz koji je talijanska vojska doživjela od abesinskih snaga kod Adve 1896. Pokazala bi zapadnim silama da Italija više nije slaba zemlja kojoj je 1919., iako je bila na pobjedničkoj strani, uskraćen udio u “pravednoj” podjeli afričkih kolonija. Vojno osvajanje bilo bi dokaz da je Italija dinamična imperijalna sila u vrijeme kada je kolonijalna moć Britanije i Francuske počela opadati. Konačno, Etiopija bi bila prvi korak na putu izgradnje novog Rimskog Carstva i talijanske dominacije na Sredozemlju, Jadranu i Egejskome moru, u Dalmaciji, Grčkoj, sjevernoj i istočnoj Africi.

Bio je to barbarski rat. Talijanski bombarderi obilno su upotrebljavali bojne otrove i terorizirali stanovništvo. Etiopljani su se nadmoćnim talijanskim snagama opirali mjesecima. Rat je

praktično završen u svibnju 1936. kada je etiopski car Haile Selassie napustio zemlju, a talijanske su postrojbe ušle u Addis Abebu, ali je prošlo još sedam mjeseci prije negoli su Talijani, uz velike napore, mogli objaviti da je Etiopija “pacificirana”. Kralj Italije proglašen je carem. Mussolini je uživao u pohvalama talijanske javnosti. Njegova popularnost nikada nije bila, niti će više ikada biti tako velika. Za sada je u Italiji uživao golem ugled.

Na međunarodnom planu rat u Etiopiji dokrajčio je Ligu naroda kao ustanovu koja je trebala štititi europski mir i sigurnost. Liga je Italiji nametnula ograničene ekonomske sankcije. Zabranjen je izvoz guščje jetre u Italiju, ali ne i izvoz željeza, čelika, ugljena i nafte. Procurila je glasina po kojoj su se ministri vanjskih poslova Britanije i Francuske Samuel Hoare i Pierre Laval dogovorili da će nagraditi Mussolinijevu agresiju i prepustiti Italiji dvije trećine Etiopije. Javno mnijenje, osobito u Britaniji, bilo je bijesno. Dvije najvažnije članice Lige složile su se s komadanjem druge države članice koju je okupirala treća članica u neizazvanom ratu.

Odnosi Britanije i Francuske bili su privremeno napeti, ali je šteta nanesena Ligi bila neusporedivo veća. Manje europske države uvidjele su njenu nemoć. Odlučile su preispitati svoju odanost Ligi i potražiti druga jamstva svoje sigurnosti. Švicarska je izjavila da ustraje u svojoj neutralnosti, ali se zapravo pokušavala osloniti na Italiju u želji da nađe protutežu francuskom i njemačkom utjecaju. Poljska, Rumunjska i Jugoslavija izgubile su vjeru u pouzdanost Francuske. Skandinavske zemlje, Španjolska, Švicarska i Nizozemska više nisu nalazile smisao u pridržavanju sankcija protiv Italije u situaciji kada su najvažnije članice pokušavale nagraditi agresiju teritorijalnim dobicima. Poslije Etiopskog rata Liga je svedena na sporedan ideal. Kao organizacija sa svrhom očuvanja i osiguranja europskog mira bila je mrtva. Bizarno je da je njen posljednji dokument, “Razoružanje”, objavljen u lipnju 1940.,

upravo kada je njemačka oružana sila krenula u pohod uništavanja Francuske.

Najveći dobitnik rata u Etiopiji bila je Njemačka. Do tada je Mussolini prema Hitleru bio dosljedno hladan i distanciran. Duce je bio, kao i zapadne sile, potpuno svjestan njemačkih ekspanzionističkih ciljeva, posebno u pogledu Austrije. Kada je 1934. ubijen austrijski kancelar Engelbert Dollfuß, naredio je pokrete talijanskih postrojbi prema alpskom prijevoju Brenneru kako bi upozorio Hitlera da se kloni Austrije. U travnju 1935. Italija se pridružila zapadnim silama u formiranju takozvane "Fronte Strese" s ciljem obuzdavanja njemačke ekspanzije u smjeru zapada, ali i Austrije. No tijekom Etiopskog rata Italija je bila osamljena, bez saveznika, izložena sankcijama i vojnički neuspješna. Hitler se odlučio za neutralnost u tom ratu, ali ni Ligi nije ponudio nikakvu podršku. Mussoliniju su bili potrebni prijatelji. Hitler je prijatelje bio spreman iskoristiti. U siječnju 1936. Mussolini je promijenio stranu. Dao je na znanje kako drži da je Stresa mrtva te da se neće protiviti njemačkom utjecaju u Austriji i da Francuskoj i Britaniji neće pružiti nikakvu podršku bude li Hitler reagirao na ratifikaciju (do koje je trebalo doći u Parizu) francusko-sovjetskog pakta o uzajamnoj pomoći. Hitler je bio spreman. Uvidio je da sada može početi razmišljati o remilitarizaciji Rajnskog područja. Bio je to suštinski korak za njemačku obranu zapadnih granica i njemačko naoružavanje, ali i flagrantno kršenje Locarnskog sporazuma iz 1925. koji je jamčio poslijeratni poredak u Zapadnoj Europi.

Prije ili poslije bilo koja njemačka nacionalistička vlada zatražila bi ukidanje odredbe poslijeratnog poretka, potvrđene u Locarnu, po kojoj je pojas od pedeset kilometara na desnoj obali Rajne imao ostati demilitariziran. [Uključujući i čitavo područje između lijeve (zapadne) obale Rajne i zapadne njemačke granice

prema Francuskoj, Luksemburgu, Belgiji i Nizozemskoj, (op. prev.)**]** Za većinu Nijemaca, pa i za one koji nisu bili nacionalisti, bilo je to nepodnošljivo ograničenje njemačke suverenosti i stigma pobjedničkog “diktata” iz 1919. Vrlo je vjerojatno da bi strpljiva diplomacija pregovorima postigla dokidanje demilitarizacije u sljedećih nekoliko godina. Sam Hitler mislio je da bi se to moglo dogoditi 1937., ali strpljiva diplomacija nije bila u njegovu stilu. Veliku prednost, kako za unutanjopolitički tako i za svoj međunarodni ugled, vidio je u dramatičnoj akciji. Ratifikacija francusko-sovjetskog pakta poslužila je kao zgodan povod. **[**Hitler je tvrdio daje Francuska sklapanjem pakta sa SSSR-om prekršila Locarnski ugovor, (op. prev.)**]** Nejedinstvo zapadnih sila povodom Abesinije, gubitak ugleda Lige naroda i Mussolinijeva suglasnost stvorili su priliku. Valjalo je iskoristiti trenutak. U posljednjim trenucima bilo je nešto oklijevanja i nervoze, ali Hitler nije imao strpljenja za neodlučnost.

Njemačke postrojbe jačine 22.000 vojnika ušle su 7. ožujka 1936. u demilitariziranu zonu. Tek 3000 vojnika, od ukupno 30.000 angažiranih u čitavoj operaciji, dobilo je naredbu da uz podršku policije napreduju duboko u Rajnsko područje. Nije izbio nikakav sukob. Kao što je Hitler i predvidio, zapadne su demokracije prosvjedovale, ali nisu učinile ništa drugo. Bio je to do tada najveći Hitlerov trijumf.

Pokazat će se da je to bila posljednja prilika u kojoj su zapadne demokracije mogle zaustaviti Hitlera bez preuzimanja rizika općeg rata. Zašto to nisu učinile? Tȁ tek su male njemačke postrojbe ušle u Rajnsko područje, s naredbom da se odmah povuku ako bi im se suprotstavila najveća vojska Zapadne Europe. Da su Francuzi demonstrirali silu i zaustavili njemačke postrojbe, Hitlerov položaj u očima njemačkog vojnog vrha i javnosti bio bi ozbiljno oslabljen. Nemoguće je znati kakve bi sve posljedice nastupile, ali je

vjerojatno da se Hitler - u slučaju neuspjeha u Rajnskom području 1936. - ne bi mogao upuštati u svoje sljedeće pothvate, na koje je njemački vojni vrh gledao kao nepromišljene i opasne. S druge strane, Hitler je raspolagao obavještajnim podacima da Francuska neće poduzeti vojne mjere protiv njemačke akcije. Francuski su političari, i prije Hitlerova poteza, odbacili mogućnost upotrebe sile radi protjerivanja njemačkih postrojbi iz Rajnskog područja. Francuska mobilizacija bila bi politički i ekonomski neizdrživa sa svojom cijenom od trideset milijuna franaka dnevno, a financijska panika u Parizu ionako je prijetila i jedva je izbjegnuta. Nadalje, francuska vojska bila je nesposobna za neposredno djelovanje. Za mobilizaciju joj je bilo potrebno šesnaest dana, i to za obranu francuskih granica, a ne i za pohod na Rajnu. Francusko javno mnijenje nije bilo sklono vojnoj akciji. Čak i oni koji su htjeli da Hitler bude kažnjen smatrali su da Rajnsko područje nije vrijedno ratnog rizika.

Francuska, u svakom slučaju, nije htjela djelovati bez britanske podrške. No nije postojala ni najmanja mogućnost da bi Britanci stali iza vojne akcije u Rajnskom području. Britanski vođe bili su svjesni - što su Francuzima jasno stavili do znanja - da Britanija ne može poduzeti vojne korake protiv Njemačke ako ova prekrši Locarnski sporazum. Britansko javno mnijenje ne bi podržalo ništa nalik na to. Raspoloženje u Britaniji povodom abesinske krize zapravo nije bilo protunjemačko, već protufrancusko. Nije postojala ni najmanja sklonost za sukob s Hitlerom, koji je, u očima britanske javnosti, samo ušao u “vlastito dvorište”. Za razliku od reakcija britanske javnosti na talijansku invaziju na Abesiniju, nije bilo prosvjednih marševa, demonstracija ni zahtjeva da se Njemačkoj uvedu sankcije.

Tako ni Britanija ni Francuska nisu učinile ništa više osim što su pokušale prikriti svoja neslaganja u vezi s daljnjim koracima.

Kršile su ruke, obratile se Vijeću Lige naroda - što Hitleru jamačno nije narušilo san - i na koncu sastavile besadržajni prijedlog za diplomatsko rješenje rajnskog pitanja, koji je Hitler s lakoćom odbio jer je problem već riješio na svoj način. Novi britanski ministar vanjskih poslova Anthony Eden rekao je u Donjem domu daje njegov cilj potraga za mirnim i sporazumnim rješenjem. “Mi neprestano imamo na umu popuštanje napetosti u Europi kao cjelini”, izjavio je. “Popuštanje”, odnosno “politika popuštanja” bila je fraza koja će ubrzo postati opsesija britanske vlade.

Krajem ožujka 1936. Hitler je režirao referendum koji će potvrditi njegovu rajnsku akciju. Dobio je 99 posto glasova podrške, ishod tako drag svim diktatorima. Jasno, rezultat je bio namješten, ali nije bilo nikakve sumnje da je velika većina njemačkog stanovništva oduševljeno pozdravila Hitlerov potez, osobito kad je postalo jasno da on neće izazvati rat. Führerova popularnost u Njemačkoj dosegla je nove visine. Ujedno je ojačao i svoj utjecaj u tradicionalnim njemačkim vladajućim elitama. Njihove sumnje pokazale su se pogrešnima, a njegova se odlučnost isplatila. Vojska je još čvršće stala uz Hitlera. Njegova egomanija nije znala za granice. Počeo je sebe doživljavati nepogrešivim, a spram onih koji su oklijevali tijekom neizvjesnih dana uoči pohoda u Rajnsko područje osjećao je tek prezir.

Njemačka vojna moć sada je nedvojbeno postala najvažniji faktor u europskoj konstelaciji snaga. Bio je to zapanjujući preokret u odnosu na samo četiri godine prije kada je zemlja bila na koljenima i u vrijeme kada su zapadne sile pristale na faktično ukidanje reparacija. Remilitarizacija Rajnskog područja zadala je smrtni udarac Versailleskom i Locarnskom sporazumu i raspršila bojažljive nade u trajnu sigurnost na francusko-njemačkoj granici. Sukob zapadnih demokracija i Hitlerove Njemačke postao je vjerojatan u doglednoj budućnosti. Otkad je došao na vlast, Hitler

je neprestano imao inicijativu, dok su zapadne sile oklijevale i dopustile da im na vidjelo iziđu slabost i neodlučnost.

Dok su se Britanija i Francuska diplomatski hrvale s protivnicima koji nisu poštovali pravila igre, oni, diktatori Njemačke i Italije, počeli su se približavati jedan drugome. Početkom 1936. njihovi odnosi uopće nisu bili srdačni. No već ujesen iste godine stvoreno je savezništvo koje je Mussolini 1. studenoga nazvao Osovina Rim-Berlin. Mussolini još uvijek nije poimao da gubi poziciju starijeg diktatora i da postaje slabiji partner. Dvije ekspanzionističke sile, pod vodstvom nepredvidljivih vođa koji su u svojim zemljama uživali praktično apsolutnu moć, bile su dvostruka prijetnja miru u Europi. Lišena talijanske podrške, Austrija je u srpnju pristala na uvjete koji su znatno ojačali njemački utjecaj u toj zemlji. Prije nego što je formalno uspostavljena, Osovina je zajednički djelovala u Španjolskoj. Hitler i Mussolini odlučili su da će pružiti vojnu pomoć nacionalističkoj pobuni na čelu s generalom Franciscom Francom.

Važan faktor koji je zbližio dvojicu diktatora bio je antiboljševizam. Hitler je vodio glavnu riječ. Za Mussolinija je antiboljševizam bio tek propagandno sredstvo za unutarnjopolitičku upotrebu. Rusija za njega nije imala nikakvu stratešku važnost. Hitlerov antiboljševizam bio je radikalniji. Suštinska sastavnica njegova svjetonazora i osobna opsesija, još od ranih dvadesetih godina, bila je navodna veza židovstva i boljševizma. Kada je došao na vlast, Sovjetski Savez ipak nije igrao glavnu ulogu u oblikovanju njegovih vanjskopolitičkih odluka. Promjena je nastupila 1936. Te je godine zamisao konačnog obračuna s najvećim ideološkim neprijateljem - a ta je zamisao bila trajno prisutna u Hitlerovim mislima - počela poprimati čvrste oblike. Postao je opsjednut boljševičkom prijetnjom. U mogućoj komunističkoj prevlasti u Francuskoj i Španjolskoj Hitler je vidio

realnu opasnost. Bio je potpuno svjestan velikih uspjeha koje je Sovjetski Savez postigao u industrijalizaciji i naoružavanju. Vrijeme, razmišljao je, ne radi u korist Njemačke. Europu je doživljavao podijeljenom na dva nepomirljiva bloka. S opasnošću se valjalo suočiti u roku od nekoliko godina, prije nego što postane prekasno.

Krajem kolovoza 1936. Hitler je dovršio dugačak memorandum koji je sadržavao smjernice razvoja njemačke ekonomije za sljedeće četiri godine, zapravo program po kojem je domaća proizvodnja trebala doseći najvišu razinu kako bi se ubrzalo naoružavanje. Njemačka je naime prethodnih mjeseci bila pod golemim ekonomskim pritiskom. Uvoz hrane privremeno je stekao prioritet u odnosu na uvoz sirovina potrebnih za naoružavanje. Stručnjaci su upozoravali vodstvo da uspori naoružavanje i preusmjeri ekonomiju. Trebalo je donijeti odluku.

Hitler ju je donio. Odabrao je topove umjesto maslaca. Razmišljao je politički, no ne i ekonomski. Njegov memorandum o "Četverogodišnjem planu” počeo je tvrdnjom da će boljševizam biti u središtu novog svjetskog sukoba. Još uvijek se ne zna kad će se dogoditi, ali obračun sa Sovjetskim Savezom je neizbježan. Završio je memorandum naglaskom na dvije zadaće: “I. Njemačke oružane snage moraju postati operativne u roku od četiri godine. II. Njemačka ekonomija mora biti spremna za rat u roku od četiri godine.” To još uvijek nije bio konkretan plan za vođenje rata, ali od sada Njemačka više nije mogla skrenuti s puta kojim je krenula. Osim uklanjanjem Hitlera s vlasti, više nije bilo povratka na mirnodopsku ekonomiju oslonjenu na međunarodnu trgovinu. Odabran je intenzivan program postizanja ekonomske samodovoljnosti i izgradnje oružanih snaga spremnih za rat. Ciljevi su definirani. Put njihovu ostvarenju vodio je u rat. Diktature su počele oblikovati sudbinu Europe.

Diktatura

Reakcionarni režimi

Tridesete godine bile su desetljeće diktatora. Neke diktature bile su uspostavljene još dvadesetih godina. Druge će biti formirane u okviru okupacijskih režima četrdesetih godina. Ipak, u tridesetim godinama diktatori su imali najviše uspjeha. Do 1939. više je Europljana živjelo pod diktaturama nego u demokraciji.

Sve su diktature imale zajedničke značajke: dokidanje (ili znatno ograničavanje) pluralističkih oblika političkog predstavništva, ograničavanje (ili dokidanje) osobnih sloboda, kontrola masovnih medija, ukidanje (ili strogi nadzor) neovisnosti sudstva i surova represija političkih protivnika neograničenim policijskim ovlastima. Sve su diktature sačuvale izvjesne oblike lažnog predstavničkog sustava. Za razliku od Sovjetskog Saveza, gdje se "diktatura proletarijata” pozivala na klasni legitimitet, diktatorski režimi beziznimno su tvrdili da predstavljaju "naciju” ili “narod”, da utjelovljuju narodni suverenitet i djeluju u nacionalnom interesu. Neki oblici skupštine ili parlamenta sačuvani su koliko god su bili lažni, kontrolirani i manipulirani. Stvarna moć nalazila se u rukama “jakog čovjeka” čija je vlast počivala na podršci vojske i sigurnosnih službi. U svim diktaturama vojska je igrala odlučnu ulogu. Ne računajući Sovjetski Savez, vojska je uvijek bila ideološki nacionalističko-konzervativna i silovito antisocijalistička. Većina diktatura imala je negativne ciljeve i zadovoljavala se suzbijanjem unutarnjopolitičkih nezadovoljstava, uspostavom “reda” i održavanjem moći postojećih elita. One nisu predstavljale međunarodnu opasnost.

Primjerice autoritarni režim koji je u Estoniji 1934. uspostavio premijer i bivši vođa Seljačke stranke Konstantin Päts objavio je, usred političkih nemira i parlamentarne nestabilnosti, daje njegov cilj očuvanje unutarnje sigurnosti. Savez veterana *(Vapsen)* - radikalno desni populistički pokret s fašističkim značajkama - proglašen je odgovornim za nerede i zabranjen. Izbor parlamentarnih zastupnika poništen je, neki su stranački vođe uhićeni, a pravo na javno okupljanje ukinuto je. Novine su ušutkane. Päts je nakon toga raspustio parlament, opozicijska je aktivnost zabranjena, a državna propaganda počela je promicati nacionalno jedinstvo. Velikih političkih progona nije bilo, kao ni koncentracijskih logora, umjetnost i književnost ostavljene su na miru (pod uvjetom da nisu "buntovne”), a bilo je i malo zadiranja u neovisnost sudstva. Päts je svoj režim nazivao "dirigiranom demokracijom”. Jasno, režim uopće nije bio demokratski. Bila je to nimalo dinamična diktatura i, nakon početne represije, u odnosu na druge autoritarne režime, bila je relativno liberalna.

Blagi oblik autoritarizma (barem u početnim godinama) postojao je i u Poljskoj. Vanjski znaci demokracije sačuvani su nakon državnog udara maršala Pilsudskog u svibnju 1926. Sejm, političke stranke i sindikati nisu raspušteni. Tisak je bio relativno slobodan. Izvršna vlast višestruko je ojačana. Piłsudski je osobno, kao “jaki čovjek”, kontrolirao vladu iako je formalno bio samo ministar vojske. Preko 5000 političkih protivnika uhićeno je 1930., a najugledniji su zlostavljani u zatvoru. Zanemarimo li tu važnu iznimku, represija u toj fazi nije bila rasprostranjena. U ožujku 1933., dok je Poljskom harala ekonomska kriza, Sejm je ovlastio vladu da donosi uredbe sa zakonskom snagom. Stvarna je moć, uz Pilsudskog, bila u rukama vojske. Vodeće položaje u vladi obnašali su *pukovnici*,dokazano lojalni Pilsudskom. Represivni se pritisak pojačao. Predsjedničkim dekretom iz 1934. naređeno je osnivanje

koncentracijskog logora Bereza Kartuska. Zatočenje je trajalo tri mjeseca (s mogućim produljenjem za još tri mjeseca), ali se nije temeljilo na sudskoj odluci. Prvi zatočenici, u srpnju 1934., bili su poljski fašisti, ali su poslije većinu činili komunisti. Sveukupno je kroz logor do 1939. prošlo oko 3000 ljudi. Desetak ih je umrlo u logoru, što je samo po sebi tragično, ali u odnosu na žrtve drugih autoritarnih režima to je mali broj. Autoritarni karakter režima potvrđen je novim ustavom iz travnja 1935., koji je dao velike ovlasti predsjedniku republike i znatno umanjio ulogu parlamenta.

Smrt Pilsudskoga u svibnju 1935. nije donijela bitne promjene. Zbog političkog i stranačkog nejedinstva, kao i opasnosti koja je prijetila od nacističke Njemačke, osnovana je 1937. velika državotvorna organizacija Zbor nacionalnog jedinstva, a prvi čovjek Poljske u drugoj polovini tridesetih godina postao je maršal Edward Rydz-Šmigly, novi “Vođa nacije”. Poljska je postala radikalno nacionalistička, otrovno antisemitska i krajnje nesnošljiva prema etničkim manjinama. Vladajuća ideologija ostala je u općenitim okvirima očuvanja nacionalnog jedinstva. Nije postojao značajni fašistički pokret. U poljskom autoritarizmu nije bilo ničeg dinamičnog, niti je bilo ozbiljnijih pokušaja mobilizacije stanovništva. Režim se zadovoljio kontrolom koju je uspostavio nad društvom. Ambicija da ga promijeni nije imao. Očuvanje poretka koji je služio interesima konzervativnih elita, tradicionalno dominantnih u poljskom društvu, bilo je dovoljno.

Većina autoritarnih diktatura pokazala se neuspješnom u pridobivanju masovne podrške. Grčki general Ioannis Metaxas, osoba potpuno lišena karizme, nije na raspolaganju imao masovnu organizaciju. Prije dolaska na vlast u travnju 1936., uživao je podršku tek četiri posto Grka. S osloncem na kralja Georgiosa II. - monarhija je obnovljena 1935. - i na vojsku, a iskoristivši velike političke nemire, borbu za vlast različitih frakcija i parlamentarnu

blokadu, uspio je uspostaviti diktaturu u kolovozu 1936. Objavio je kako je njegov cilj likvidacija stranaka i frakcija te spašavanje Grčke od komunizma. Parlament je raspušten, ustav ukinut, proglašeno izvanredno stanje, stranke i opozicijske organizacije zabranjene su, a političke slobode ograničene. Uvećane su ovlasti vojske i policije. Nekoliko tisuća zatočenika bačeno je u surove koncentracijske logore. Metaxas je pokušao oponašati fašističke metode, osnovao je nacionalnu omladinsku organizaciju fašističkog tipa i organizirao velike parade koje su ga slavile kao vođu. Fašizam nije imao korijena u Grčkoj prije nego što je Metaxas preuzeo vlast. Njegovi pokušaji mobilizacije masovne podrške po uzoru na talijanski fašizam - s jedinim ciljem da uvećaju njegovu moć - bili su promašeni. Nije bilo ni nečega nalik na koherentnu ideologiju. Metaxas je ostao na vlasti do smrti 1941. Bio je potpuno ovisan o kralju i vojsci. Njegova diktatura bila je još jedan oblik represivnog autoritarizma koji je, bez jasnih ideoloških motiva, društvo držao pod kontrolom, ali ga nije mobilizirao.

Druge međuratne diktature bile su slične, dakako, sa svojim nacionalnim specifičnostima. U Mađarskoj je autoritarni režim Miklósa Horthyja tridesetih godina potpadao pod sve veći utjecaj Njemačke. Zadržan je privid pluralističkog sustava, ali režim uopće nije počivao na podršci mobiliziranih masa, već je ovisio isključivo o vojsci i zaštiti interesa veleposjednika. Moguće osnivanje fašističke stranke nije se percipiralo kao poluga vlasti, već kao potencijalna prijetnja. Fašistički vođa Ferenc Szálasi bio je zatvoren, a njegov pokret (Stranka narodne volje, poslije Mađarska nacionalsocijalistička stranka) zabranjen. Poslije mu je djelovanje dopušteno, pa je u ožujku 1939. osnovao Strelaste križeve, koji su na izborima u svibnju te godile dobili četvrtinu glasova. Usprkos sve jačem fašističkom utjecaju i njegovim ekstremnim nacionalističkim i antisemitskim značajkama suština Horthyjeva

režima nije bila dinamična ni revolucionarna, već samo reakcionarna.

Na suprotnom kraju kontinenta, Portugal Antónija Salazara bio je vjerojatno ponajmanje dinamična europska diktatura. Njegova "nova država” (*Estado Novo),* osnovana 1933., počivala je na korporativnom ustavu koji je utjelovio vrednote reakcionarnoga katolicizma. Uz održavanje portugalskih prekomorskih kolonijalnih posjeda to je bilo sve što je držalo na okupu nedorečenu ideologiju režima. Pravo glasa bilo je ograničeno, tisak cenzuriran, štrajkovi i *lockouti* zabranjeni, a postojala je i uobičajena aparatura represije s političkom policijom, specijalnim sudovima, denuncijacijama i velikom mrežom doušnika. Državna stranka Nacionalna unija, omladinski pokret i paravojna organizacija (koja je upotrebljavala fašistički pozdrav) bili su oslonci režima. Salazar nije htio postati ovisan o fašističkome masovnom pokretu i zabranio je fašističke “plave košulje” koje su djelovale pod nazivom Nacionalni sindikalisti. Bio je bezličan diktator koji nije njegovao ni vlastiti kult i ostao je nezainteresiran za agresivni militarizam i imperijalistički ekspanzionizam. Ta vrst konzervativnog autoritarizma bila je potpuna suprotnost europskim dinamičnim diktaturama.

Dinamična diktatura: ideologija i mobilizacija masa

Već su suvremenici jasno poimali kako se tri diktature - sovjetska, talijanska i njemačka - bitno razlikuju od drugih. Sredinom tridesetih godina njihov međusobni ideološki sukob - sovjetskog boljševizma s talijanskim fašizmom i njemačkim nacionalsocijalizmom - bivao je sve oštriji. Vodstva zapadnih

demokracija uočila su da taj sukob odvlači Europu u opasnu zonu. Crvena svjetla upozorenja da raste vjerojatnost europskog rata sjala su sve jače i sve zlokobnije. Nijedan konvencionalni autoritarni režim nije bio prijetnja europskome miru, ali su zapadne demokracije sve zabrinutije promatrale tri iznimne, dinamične diktature, posebno Staljinovu Rusiju i Hitlerovu Njemačku. Konzervativna desnica nije strahovala od fašizma koliko od komunizma i dvadesetih godina počela ih je promatrati kao jedinstven fenomen, kao "totalitarizam”, pojam koji ih je razlikovao od “autoritarnih” oblika vladavine. U izjednačivanju sovjetskoga komunizma s talijanskim i njemačkim režimom ljevica, i to ne samo komunistička, vidjela je opasnu pogrešku i u fašizmu je prepoznala najveću prijetnju.

Nedvojbeno su, neovisno o ideološkim razlikama, postojale upadljive sličnosti u metodama vladavine triju dinamičnih diktatura: totalna kontrola nad društvom, teror nad protivnicima i manjinama, obožavanje vođe i neprestana mobilizacija koju provodi jedina stranka. Bili su to različiti oblici potpuno novog, modernog tipa diktature i apsolutne suprotnosti liberalnoj demokraciji. Svi su bili revolucionarni, ako pod tim pojmom podrazumijevamo sveopći politički pothvat vođen utopijskim ciljem temeljite promjene društva. Jednako tako, sva tri sustava (načelno, premda je praksa varirala) od pojedinca su očekivala “potpunu posvećenost”. Nije ih zadovoljavala puka represija kao sredstvo kontrole, već su težili mobilizaciji masa pod zastavom ekskluzivne ideologije kojom će “odgojiti” ljude i preobraziti ih u odane vjernike. Bila im je potrebna i duša, a ne samo tijelo. Ti su režimi bili dinamični na način na koji “konvencionalni” autoritarizam nije bio.

Staljinizam: idealizam, teror i strah

Sredinom tridesetih godina boljševička vladavina postala je staljinistička. Kolektivno rukovodstvo, koje nije bilo sasvim fiktivno u ranim godinama sovjetskog sustava, potpuno je dokinuto nakon Lenjinove smrti 1924. Iz frakcijskih borbi koje su obilježile posljednju fazu NEP-a i donošenje Prvog petogodišnjeg plana 1928., izišao je neupitni pobjednik. Takozvana “diktatura proletarijata” postala je diktatura Josifa Staljina.

Novi sovjetski ustav donesen je 1936. (prvi je donesen 1924.). Staljin ga je proglasio “najdemokratskijim od svih svjetskih ustava”. Jamčio je univerzalno pravo glasa, građanska prava, slobodu govora, tiska, religije, udruživanja i okupljanja, ali i pravo na zaposlenost, sve “u skladu s interesima radnog naroda i u svrhu jačanja socijalističkog sustava”. Malo koji je ustav bio tako monumentalna laž. U vrijeme njegova donošenja Sovjetski Savez bio je nemilosrdna diktatura utemeljena na strahu, poniznosti i karijerističkoj ambiciji. Sloboda nije postojala, ni u ograničenom obliku kakva je bila u doba Lenjinova NEP-a. Nije postojala nikakva zakonska zaštita. Sovjetski građani bili su izloženi na milost i nemilost neograničenoj i samovoljnoj državnoj vlasti. Između ostaloga, to je bila i posljedica procesa nasilne i vratolomne industrijalizacije i modernizacije nametnute jednoj zaostaloj zemlji, ali i osjećaja ugroženosti i ratne opasnosti te, što nije najmanje važno, ekstremno autokratskih, brutalnih i paranoičnih poriva samog Staljina.

Sve što se zbivalo tijekom provedbe Prvog petogodišnjeg plana, od 1928. do 1932., uključujući i nasilnu kolektivizaciju poljoprivrede, Staljin je nazvao “revolucija odozgo”. Krajem 1932. objavljeno je da je Plan trijumfalno ispunjen. Bilo je i uspjeha, ali

je statistika u pravilu lažirana. Plan se provodio teškom prisilom i represijom. Bio je masovno nepopularan, posebno u redovima seljaštva. Poljoprivredna područja - pretežni dio te goleme zemlje - bila su opustošena siromaštvom. Nezadovoljstvo je bilo prisutno i u gradovima. Vladala je velika nestašica hrane i stambenog prostora, a cijene su rasle. Razočaranje je bilo sveprisutno, a bilo ga je i u boljševičkoj partiji i u višim ešalonima vladajuće nomenklature. Mnogi boljševički vođe, veterani iz starih Lenjinovih vremena, nisu se slagali sa svime što Staljin radi i kako to radi. Neki su se prisjećali Staljina iz Lenjinovih dana dok je bio poslušnik u sjeni velikog vođe koji ga nije ni simpatizirao ni cijenio njegove sposobnosti. Dobro su poznavali čovjeka koji se sada uzdigao do statusa polubožanstva. Staljin je toga bio svjestan i zbog toga se nije osjećao ugodno.

Raspoloženje sovjetskih ljudi ne može se svesti na puko nezadovoljstvo i opoziciju. Bilo je i idealizma i predanosti. Golema i nagla industrijalizacija mobilizirala je milijune širom Sovjetskog Saveza. Bezbrojni članovi partije i mladi komunisti koji su pripremani za aktivizam u omladinskoj organizaciji Komsomol (za razliku od Njemačke i Italije, to je bila elitna, ali ne i masovna organizacija iako će postati takvom krajem tridesetih godina) neumorno su radili na širenju vizije nadolazeće socijalističke utopije. Jasno, predodžba o ujedinjenom narodu koji teži budućem raju bila je umjetna i nije mogla pružiti utjehu ogromnoj većini stanovništva koja je trpjela svakodnevnu tjeskobu, siromaštvo i represiju. Čak i u takvim uvjetima entuzijasta je bio dovoljno. Vizija vrlog novog svijeta u izgradnji posebno je privlačila mlade urbane radnike, intelektualce i Židove (koje je socijalizam privukao u nerazmjerno velikom broju iz cijele Europe jer su vjerovali da će ih osloboditi od diskriminacije i progona). Veliki projekti - brane, elektrane, moskovski metro i čitavi novi gradovi poput

Magnitogorska na Uralu - doživljavali su se kao veličanstveni iskoraci, znak zapanjujuće transformacije koja je tek počela, kao očit dokaz napretka za kakav je sposobno samo sovjetsko društvo. Idealizam koji je pobuđivalo sudjelovanje u izgradnji nove utopije bio je stvaran.

Osjećaj pripadnosti novom društvu nije počivao samo na dalekim utopijskim vizijama koje je režim jednoga dana trebao doseći, već su ga pratila i stvarna, materijalna dostignuća. Velika mobilizacija za program industrijalizacije značila je i priliku za mnogobrojne aktiviste koji su gradili svoje karijere, poboljšali svoj životni standard i, jednako važno, stekli znatnu moć u svojoj svakodnevnoj borbi za funkcioniranje sustava. U partiju je primljeno pola milijuna novih članova od 1934. do 1939. Bili su uglavnom neobrazovani i neiskusni. Ti su pridošlice popunili mjesta u nižim instancama administracije. Svidio im se okus moći, kao i status i privilegije koje su stekli. Tvornicama nisu bili potrebni samo radnici, nego i nadzornici, predradnici i upravitelji. (Tridesetak milijuna seljaka nahrupilo je tijekom tridesetih godina u gradove, privučeni prilikama za zaposlenje, ali nesvjesni da ih očekuje podčinjenost nemilosrdnim vlastima.) Neobuzdane ambicije nižih administrativnih službenika mogle su biti zadovoljene samo pod uvjetom bezrezervne odanosti režimu. Njihova nemilosrdnost zapravo je odražavala procese koji su se zbivali na višim razinama. Despotski upravitelji mogli su, i često su to i činili, tretirati svoje podređene kao smeće, znajući da će ostati nesankcionirani, štoviše, bit će nagrađeni ako plan bude ispunjen, a usto karijere su im ovisile o tome hoće li planovi biti ispunjeni. O neuspjehu, koliko god samovoljno bio definiran, nitko se nije usudio ni razmišljati. Bila je to suština sustava koji je ovisio o milijunima “malih Staljina” i upravo su ga oni i održavali u bazi društva. Pravila funkcioniranja sustava bila su jednosmjerna:

naredbe su stizale odozgo na dolje, ali je odgovornost ostajala dolje.

Staljinova kontrola partijskog aparata koju mu je osigurao položaj generalnog sekretara jamčila je krutu centralizaciju zapovjednog lanca. Sve ključne poluge vlasti i organizacije bile su u njegovim rukama. Nepregledni birokratski aparat - ovisan o Staljinovim hirovima, ali i sve veći usprkos mnogim nebirokratskim prečacima - omogućio je podrobnu kontrolu i upravljanje pojedinostima iz samog centra. Staljin se u svojim brzojavima bavio i banalnim sitnicama. Mogao je primjerice narediti nekome u državnom ili partijskom tijelu na drugom kraju te velike zemlje da čavlima opskrbi gradilište gdje su bili očajnički potrebni. Partija je u Sovjetskom Savezu upravljala državom, a Staljin je upravljao partijom. Zapravo je njegova autokracija potpuno zaobilazila partijsku institucionalnu strukturu kolektivnog rukovođenja.

Kongres SKP(b)-a sastao se samo dva puta tijekom tridesetih godina, 1934. i 1939. Centralni komitet Partije, formalno njeno najviše tijelo (između dva kongresa), postao je sredinom tridesetih godina puka transmisija Staljinove volje. Politbiro je bio izvršno tijelo Centralnoga komiteta i središte donošenja odluka. U Lenjinovo vrijeme sastajao se tjedno, a tijekom tridesetih godina sve rjeđe. Njegovo članstvo, nekad petnaestorica, svelo se na nekolicinu Staljinovih bliskih klijenata, među kojima je najvažniji bio njegov najodaniji poslušnik Vjačeslav Molotov (predsjednik Sovnarkoma, Sovjeta narodnih komesara, *de facto* predsjednik vlade). Ta grupa lojalnih aparatčika - njihova servilnost bila je zajamčena strahom i prednostima koje je donosila moć - igrala je važnu ulogu u prenošenju i primjeni naredbi u raznim područjima staljinističke vladavine. Njihovi sastanci bili su u pravilu neformalni, najčešće uz večeru u Staljinovoj dači ili njegovoj

ljetnoj rezidenciji na Crnome moru. Politbiro je samo potvrđivao Staljinove odluke. Glasovanja nije bilo. Odluka bi se donijela nakon što bi Staljin ili Molotov iznijeli prijedlog, po potrebi bi bila dopunjena i proslijeđena u obliku naredbe nižim partijskim tijelima, a katkad izravno suverenom državnom tijelu, vladi, odnosno Sovjetu narodnih komesara.

U bazi društva Staljinova autokracija izazvala je velike pomake u partijskom članstvu. Čitava vojska novih partijskih dužnosnika zamijenila je stare kadrove. Novi dužnosnici dugovali su svoje položaje drastičnim promjenama koje je izazvala Staljinova "revolucija odozgo". Uzvratili su poslušnim prihvaćanjem njegova neupitnog autoriteta koji je početkom tridesetih godina sustavno njegovan kroz "herojski" kult ličnosti.

Staljinov kult valjalo je pažljivo graditi. Nije riječ samo o tome što je fizički bio vrlo neugledan - niska rasta, zdepast, s brkovima poput morža i kozičavim licem oštećenim velikim boginjama - ili zato što je bio tajanstvena, povučena osoba koja je govorila tihim, bezizražajnim glasom, s teškim gruzijskim naglaskom. Najveći problem bila je divovska Lenjinova sjena. Staljin sebi nije mogao dopustiti da bude doživljen kao uzurpator legendarne predodžbe o velikom boljševičkom heroju i vođi Revolucije. Postupao je oprezno. Proslava njegova pedesetog rođendana 1929. donijela je prve javne apologije. Kult je još uvijek bio u fazi začetka. Staljin se rado prikazivao kao skroman i javno je odbacivao iskaze izravnog obožavanja, kao i pokušaje da ga se uzdigne na Lenjinov pijedestal. Bio je to samo privid. Prešutno je odobrio stvaranje svoga kulta koje je počelo otvorenom krivotvorinom njegove uloge u Revoluciji iako je zapravo bila sasvim sporedna. Uslijedilo je izjednačivanje s Lenjinom u nekoj vrsti dvostrukoga kulta, da bi s vremenom stekao položaj koji je nadvisio i samog Lenjina.

Velika vojska poslušnika, oportunista i laskavaca požurila se na

bezbrojne načine uljepšati sliku "narodnog vođe”. Već 1933. Staljinovih bisti i portreta bilo je u Moskvi dvostruko više nego Lenjinovih. Sada je i Staljin, nimalo značajan marksistički filozof, stekao status vrhunskog teoretičara, a njegova djela tiskana su u nakladama koje su nadmašile broj tiskanih djela Marxa i Engelsa, pa i Lenjina. Staljin se rijetko pojavljivao u javnosti, odjeven u bezličnu partijsku bluzu. Kada se pojavio na kongresu 1934. u Moskvi, frenetični aplauz više od 2000 delegata trajao je petnaest minuta. Kada je počeo jenjavati, jedna je žena povikala "Slava Staljinu!” i sve je počelo iznova.

Kult je, dakako, bio sazdan na izmišljotinama, ali imao je iskrenog odjeka u stanovništvu. Milijuni običnih Rusa poštovali su ga. "Ruskom narodu potreban je car”, Staljin je navodno rekao 1934. Populistički “baćuška” za mnoge sovjetske građane, osobito za seljake koji su bili vjernici i poštovali rituale, utjelovio je predodžbu o strogom obiteljskom patrijarhu, jamcu reda i blagostanja. Bio je to nesumnjivo važan sastojak sve većeg i sveprisutnog Staljinova kulta. Predodžba o snažnom i odlučnom vodstvu odgovarala je milijunima sovjetskih građana nakon godina intenzivnih poremećaja. Premda je Sovjetski Savez službeno bio ateistička država - nije objavljeno da se 57 posto građana izjasnilo kao vjernici na popisu stanovništva 1937. - duboke religiozne tradicije uklapale su se u kvazisakralne elemente Staljinova kulta, kao i vjera u njega kao proroka, spasitelja i iskupitelja.

Kult je Staljinu nedvojbeno osigurao široku i nehinjenu popularnost, premda je takvo što nemoguće kvantificirati. Imao je neupitnu važnost za konsolidaciju njegove vlasti. Neusporedivo važniji bio je jedan drugi faktor: strah. Staljinova vladavina počivala je, iznad svega, na strahu unutar same strukture vlasti, gdje su život ili smrt svakog dužnosnika ovisili o Staljinovim proizvoljnim odlukama. Režim se oslanjao na sveprisutnu

nesigurnost koja je potpuno obuhvatila sovjetsko društvo. Strah i nesigurnost dosegli su nove razine tijekom "velikog terora” i krvavih čistki 1937. i 1938.

Državno nasilje i masovna uhićenja počeli su već tijekom Prvog petogodišnjeg plana. Preko milijun "antisovjetskih elemenata” bilo je 1933. u logorima i zatvorima. Staljin je bio duboko nezadovoljan onime što je doživio kao opoziciju Planu na lokalnoj razini, pa je iste godine iz partije isključeno preko 850.000 članova. Bilo je napetosti i u samoj vrhušci. Neki partijski vođe zalagali su se za popuštanje pritiska na ekonomiju. Postojali su znaci da Staljin više ne može računati na nepodijeljenu podršku najviših ešalona partije. Njegovi protivnici polagali su nade u Sergeja Kirova, popularnog partijskog čelnika Lenjingrada i člana Politbiroa. U prosincu 1934. Kirov je ubijen u svojem uredu u Lenjingradu.

Ubojica, mladi Leonid Nikolajev, bio je doveden u vezu s Grigorijem Zinovjevom, čiju negdašnju opoziciju Staljinu i podršku Trockom, sada demoniziranom arhineprijatelju, diktator nije zaboravio. Nikolajevljevi motivi bili su, izgleda, osobni. Kirov se udvarao njegovoj ženi. Staljin je međutim tragao za političkim motivima. Atentator je nakratko ispitan i ubijen. Postojale su znakovite indicije, ali Staljinova umiješanost u atentat na Kirova nikad nije dokazana. U svakom slučaju, Staljin je atentat na Kirova učinkovito preokrenuo u svoju korist. Političkoj policiji (NKVD) naložio je da po slobodnoj volji uhićuje, sudi i ubija. Zinovjev i Lav Kamenjev, koji je također nekada podržavao Trockog, osuđeni su na duge zatvorske kazne. Preko 30.000 stvarnih ili navodnih protivnika režima iz Lenjingrada deportirano je u Sibir i druga udaljena područja. Gotovo 300.000 ljudi isključeno je iz partije u narednih pet mjeseci. Staljinova paranoja rasla je dok je čitao policijske izvještaje nakon ubojstva Kirova. “Ubili su Kirova. Mi ćemo ubiti Staljina”, bio je refren koji se trajno ponavljao u tim

izvještajima pored drugih iskaza iz kojih je proizlazilo da bi se partija trebala riješiti Staljina.

Njegove sumnje više nisu znale za granice. NKVD ga je 1936. izvijestio da Trocki iz inozemstva održava veze s Zinovjevom, Kamenjevom i još jednim bivšim protivnikom, Nikolajem Buharinom. Staljin je Zinovjeva i Kamenjeva doveo iz zatvora i izveo na novo, ovoga puta javno suđenje - bio je to prvi montirani proces - zbog tobožnjih “terorističkih aktivnosti”, uključujući i atentat na Staljina, koji je poslije Kirova, navodno, bio drugi na listi. Zinovjev i Kamenjev osuđeni su na smrt i strijeljani 1936. Bili su prve žrtve čistke starih boljševičkih vođa, nekadašnjih članova Centralnoga komiteta, ali svakako ne i posljednje. Buharin je 1938. izveden na montirano suđenje i pogubljen. Članovi Centralnoga komiteta sada su živjeli u strahu, s dobrim razlogom. Od 139 članova no je proglašeno “nepouzdanima” i uhićeno, što je u pravilu značilo pogubljenje ili nezavidnu sudbinu u gulagu. Uhićivani su partijski i državni dužnosnici u svim sovjetskim republikama. Od 1966 delegata 17. kongresa SKP(b)-a uhićeno je 1108. Staljin je uništavao komunističku partiju kao zaseban centar moći. Gospodarski dužnosnici, znanstvenici i inženjeri teško su nastradali u čistkama, stoje bio razlog zaustavljanja ekonomskog rasta nakon 1937.

Kad su jednom pokrenute, čistke su dobile vlastiti zamah i dinamiku. NKVD je Politbirou 1937. predočio listu od četvrt milijuna ljudi koje je trebalo uhititi. Preko 70.000 bilo je strijeljano, a drugi su osuđeni na dugotrajne patnje u zatvorima i radnim logorima. Krajem 1938. čistke su počele jenjavati (nastupili su teški poremećaji koji su štetili industrijskoj proizvodnji), a njihovi početni ciljevi višestruko su premašeni. Broj uhićenja gotovo je dosegao milijun i pol, s preko 700.000 strijeljanih. Nastradao je i Nikolaj Ježov, čovjek koji je provodio čistke, poznat kao "Čelični

Jež”, Staljinov šef policije od 1936. Uhićenje 1939. i strijeljan sljedeće godine. Ukupni broj zatočenika u zatvorima, radnim logorima i kolonijama, što je bila kazna strašnija od smrti, 1939. bio je tri milijuna. Stopa smrtnosti izazvana glađu, pretjeranim radom i samovoljnim pogubljenjima bila je kolosalna.

Staljin je bio vrlo osvetoljubiva i hladno okrutna osoba. (Svoga papagaja udario je lulom jer su mu dojadila oponašanja vlastitog sirovog prostačenja.) Prepustio se i paranoičnom fantaziranju. Sama paranoja dodatno je pothranjivala razvoj događaja koji je Staljinu pružao racionalne argumente da posumnja u svoju sigurnost. No neviđena orgija terora koja je tridesetih godina potopila Sovjetski Savez nije bila tek izraz Staljinove paranoje. Milijuni ambicioznih aparatčika i poniznih građana pridonijeli su učinkovitosti terora na svim razinama društva. Svaka žrtva terora bila je ujedno i osobna pobjeda onih koji su se okoristili služenjem režimu. Nedvojbeno je postojalo i rasprostranjeno uvjerenje, a režim ga je poticao, da je Sovjetski Savez preplavljen "štetočinama”, "saboterima”, “nacionalistima” “kulacima”, špijunima i neprijateljskim agentima. Mnogi su pozdravili teror kojim su iskorjenjivani “opozicionari”, čime su ojačani njihova vjera u Staljina i osjećaj identifikacije s epskom zadaćom izgradnje socijalističkog društva. Čak i oni koji su trpjeli progon i diskriminaciju očajnički su pokušavali pripadati režimu i dokazati svoju odanost sovjetskim vrijednostima.

Denuncijacija na svim razinama sustavno se ohrabrivala. Najmanja “devijantna” primjedba mogla je dovesti do strašnoga kucanja na vrata u gluho doba noći. “Budila bih se ujutro i odmah pomislila: hvala Bogu, noćas me nisu uhitili”, zapisala je jedna žena iz Lenjingrada 1937. u svoj dnevnik. “Danju ne uhićuju, ali nitko ne zna što će se dogoditi kad padne noć.” Drugi građanin Lenjingrada, tvornički radnik, noću je osluškivao zvukove

automobilskih motora. “Došli su po mene!” govorio bi svaki put kada je čuo automobil u blizini, sjećao se njegov sin. “Bio je uvjeren da će biti uhićen zbog nečega što je nekad izgovorio. Katkad je kod kuće psovao boljševike.” Dolazak policije imao je zastrašujući učinak. “Iznenada, nekoliko automobila ušlo je u dvorište”, prisjećao se uhićenja svoga oca sin Osipa Pjatnickog, starog boljševika i Lenjinova povjerljivog čovjeka. “Ušli su ljudi u uniformama i civilu i krenuli prema stubištu... Tih dana su mnogi ljudi očekivali uhićenje, ali nisu znali kada će doći na red.” Strah od doušnika izazvao je smrtnu tišinu u društvu. “Ljudi razgovaraju samo tajnovito, na skrovitim mjestima. Pijanci su bili jedini koji su javno iskazivali svoja mišljenja”, povjerio se 1937. jedan građanin svome dnevniku.

Denuncijacije nisu bile nužno politički motivirane. Donosile su napredovanje u karijeri i izravne materijalne koristi. Bile su prikladno sredstvo namirenja osobnih razmirica, sukoba sa susjedima, kolegama na poslu ili raskidanja intimnih odnosa. Čitava vojska doušnika - plaćenih, podmićenih, ucijenjenih ili dobrovoljnih - prijavljivala je svoje sugrađane policiji. Uslijedili bi zatočeništvo, progonstvo, radni logor ili pogubljenje. Struktura zatvorske populacije - mnogi nisu ni znali zašto su zatvoreni - odražavala je sve segmente društva. U sovjetskom društvu 1937. i 1938. nitko nije bio siguran, od posljednjeg seljaka do člana Centralnoga komiteta. Partijska elita bila je zapravo najugroženija. Ni odani Staljinovi pristaše nisu mogli biti sigurni da ih prije ili poslije neće zateći noćno kucanje na vrata.

Staljinova sve veća zabrinutost zbog navodnih opasnosti koje prijete Sovjetskom Savezu stajala je, između ostaloga, iza eskalacije terora i čistki. Staljin je svugdje vidio "fašističke špijune i neprijatelje” kao veliku "petu kolonu” unutar zemlje, pa je učinio sve ne bi li likvidirao svu unutarnju opoziciju prije nego što izbije

rat. Etničke manjine koje su živjele u blizini sovjetskih granica podvrgnute su masovnim deportacijama i ubijanjima. U posebnoj opasnosti bili su Poljaci (ali i sumnjivi Bjelorusi i Ukrajinci) u zapadnim područjima Sovjetskog Saveza. U strahu da će se Poljska pridružiti Hitlerovoj Njemačkoj u napadu na Sovjetski Savez, Staljin je u kolovozu 1937. naredio uhićenje 140.000 sovjetskih Poljaka, koji su ili strijeljani ili narednih mjeseci poslani u radne logore.

Staljin nije poštedio ni Crvenu armiju. Svjestan prijetnji sa zapada i s istoka - Hitlerova Njemačka i Japan sklopili su u studenom 1936. Anti-Kominterna pakt - nije htio riskirati (tako je barem razmišljao) bilo kakvu smetnju u jačanju Crvene armije. Zapanjujuće je da je 1937. i 1938. praktično uništio svoj vojni vrh. Najsposobniji strateg Mihail Tuhačevski - njegova i Staljinova putanja susrele su se u prošlosti nekoliko puta - prisiljen je na priznanje daje radio na zbacivanju sovjetske vlasti i pogubljen. Preko 30.000 časnika došlo je pod udar čistke. Najmanje je 20.000 pogubljeno. Što je čin bio viši, veća je bila i vjerojatnost uhićenja. Crvena armija bila je “obezglavljena”, što je znatno oslabilo njenu snagu. Stavljena je pod zapovjedništvo Staljinova nesposobnog miljenika Klimenta Vorošilova i postala nesposobna za vođenje velikog rata.

Kako bi se nadoknadilo opasno slabljenje vojske, troškovi obrane rasli su kasnih tridesetih godina vrtoglavim ritmom: od 9,7 posto (nešto manje od 5400 milijuna rubalja) 1934. do 25,6 posto (39.200 milijuna rubalja) državnog budžeta 1939. Stoga je životni standard sovjetskih građana, donekle poboljšan tijekom Drugog petogodišnjeg plana od 1933. do 1937., ponovno naglo opao. Povećanje obvezne kvote poljoprivrednih proizvoda koja je pripadala državi, viši porezi i veći broj sati obveznog rada na kolhozima bile su mjere vrlo nepopularne na selu. Urbani radnici

bili su bijesni zbog strožih radnih propisa donesenih 1938.

To nije bila popularna diktatura. Istini za volju, bilo je mnogo posvećenih pojedinaca, idealista i ideoloških fanatika. No uzme li se u obzir stanovništvo u cjelini, iza scene kojom su dominirali stvarni ili lažni obožavatelji Staljina i iskreni pristaše režima, ono je bilo okovano surovom tišinom. Nije bilo nemira ni iskaza nezadovoljstva. Koliko je poznato, nije bilo nijednog pokušaja ubojstva Staljina. Bio je voljen, ali je u većini građana izazivao smrtni strah. Teror je učinio svoje. Bio je suštinska značajka Staljinova režima. Nikada do tada u povijesti nijedna vlada nije terorizirala toliki broj svojih podanika tako nemilosrdno i tako okrutno.

Mussolinijeva Italija: “totalitarni” san

U lipnju 1925. Mussolini je hvalio “željeznu totalitarnu volju” fašističkog pokreta. Bila je to jedna od njegovih poslovično bombastičnih izjava. Vrlo je dobro znao da “volja”, koliko god bila “željezna” ili “totalitarna”, nije sama po sebi pouzdan oslonac vlasti. Aktivizam i nasilje, koji su zapravo činili tu “volju” u praksi, mogli su poslužiti za likvidaciju protivnika, ali sami po sebi nisu mogli stvoriti ništa. Mussolini je bio dovoljno mudar da se ne oslanja samo na svoje nedisciplinirane ulične batinaše već i da potraži podršku i drugih snaga, kao što je, uostalom, i učinio kad je došao na vlast. Bio mu je potreban oslonac na etablirane talijanske elite. Shvatio je da stabilna vlast ne počiva na stranci, već na državi.

Ili je bio dovoljno lukav, ili je tek imao sreće dok je pokušavao obuzdati ekstremiste u svome pokretu, kada je u veljači 1925. pronašao način kako će izići na kraj s neposlušnim i radikalnim

stranačkim čelnicima. Promaknuo je Roberta Farinaccija, najradikalnijeg od svih provincijskih stranačkih šefova (takozvanih *rasova)*, na dužnost nacionalnog sekretara PNF-a. Farinacci je bio nemilosrdan kriminalni tip, ali sa slabim političkim instinktom. Uklonio je najneugodnije radikale i tako pomogao Mussoliniju. Nasilje u javnosti koje je tolerirao, čak i poticao, imalo je suprotan učinak, što je Mussoliniju omogućilo da 1926. smijeni Farinaccija i distancira se od nepopularnih akcija stranke. Narednih godina, pod umjerenijim i administrativno sposobnijim stranačkim sekretarima, članstvo PNF-a znatno je naraslo (imao je 1933. gotovo milijun i pol članova u zemlji s oko 42 milijuna stanovnika), ali više nije nalikovao na organizaciju sa "željeznom totalitarnom voljom". Postao je stranka establišmenta i pritom izgubio svoj revolucionarni elan.

Svakako je u stranci još uvijek bilo ljudi koji su njegovali revolucionarne ambicije. Među njima su u određenoj mjeri bili i sam Mussolini te dio regionalnih čelnika. Oni su bili jamstvo da neće biti povlačenja u konvencionalni autoritarizam. U suštini je PNF sveden na propagandni instrument, sredstvo kojim je orkestriran Mussolinijev kult ličnosti, aparat društvene kontrole i na organizaciju koja je imala pomoćnu ulogu u održavanju moći države. U Mussolinijevoj Italiji, za razliku od sovjetskog režima, stranka koja je imala monopol - druge stranke zabranjene su 1928. - bila je sluškinja, ali ne i gospodarica države.

“Sve za državu, ništa izvan države, ništa protiv države.” To su bile Mussolinijeve riječi u listopadu 1925. Povećanje uloge i ovlasti države, karakteristično za sve zemlje u Prvom svjetskom ratu, potaklo je uvjerenje, ne samo u Italiji, da je snagu nacije moguće očuvati isključivo totalnom državnom kontrolom društva. Očite slabosti liberalnih političkih sustava, suočenih s golemim problemima koje je iza sebe ostavio rat, samo su učvrstile takve

stavove. Mussolinijev najugledniji teoretičar Giovanni Gentile, profesor filozofije u Rimu i od 1923. ministar obrazovanja, nije govorio o “totalitarnoj volji”, nego o “totalitarnoj državi". Po Gentileu, ništa izvan države nije imalo smisla. Ona je trebala obuhvatiti sve segmente i oblike društva. Bila je utjelovljenje nacionalne volje. “Totalitarna” suština talijanskog fašizma nije bila posvećena “isključivo političkoj organizaciji i političkim kretanjima, već svekolikoj volji, mislima i emocijama nacije”. Koliko god daje bila neodređena i neostvariva, ideja je u svoje vrijeme bila velika novina.

Izgradnja takve, "totalitarne države” nije se mogla dogoditi preko noći, bila je postupna i počela je kasnih dvadesetih godina. Počivala je, dakako, na suzbijanju opozicije, koja je bila razbijena početkom 1925. Od tada s ušutkanom opozicijom nije bilo posebnih problema. Uhićeno je samo stotinjak ljudi. Većina opozicijskih vođa pobjegla je iz zemlje. Tisak je lako stavljen pod državnu kontrolu i uvedena je stroga cenzura. Te mjere nisu izazvale praktično nikakve prosvjede, premda je Senat (koji je sačuvao izvjesnu mjeru neovisnosti) nakratko zadržao usvajanje zakona o tisku. Četiri neuspješna pokušaja atentata na Mussolinija iskorištena su 1926. da se stvori raspoloženje u prilog uvođenju reda, pa je obustavljena aktivnost drugih stranaka. Zabranjeni su štrajkovi i *lockouti*. Komunisti su nekoliko godina uspijevali održati svoju ilegalnu organizaciju, ali su se osipali i 1934. bilo ih je samo nekoliko stotina. Katolička crkva primirena je 1929. Lateranskim ugovorima. **[**Ugovori sklopljeni u rimskoj Lateranskoj palači u veljači 1929. između Kraljevine Italije i Svete Stolice. Njima je uspostavljena samostalna i suverena Država Vatikanskoga Grada. Sveta Stolica zauzvrat je priznala talijanski suverenitet nad Rimom (izuzevši područje Vatikana) koji je osporavala nakon ujedinjenja Italije, (op. prev.)**]** Režim nije očekivao nikakve nevolje

s te strane. Pozdravljajući sklopljene sporazume, papa Pio XI. rekao je da je Mussolinija poslala “providnost” kako bi svoju zemlju oslobodio lažne doktrine liberalizma.

Talijanska fašistička država uspostavljena je nasiljem naoružanih paravojnih organizacija - *squadrista* - ali sustavnu represiju radi suzbijanja potencijalne opozicije mogli su provoditi samo policija i pravosuđe, a oni nisu bili u rukama radikalnih fašista i stranačkih aktivista. Postojeći oblici državne represije prošireni su i zaoštreni, ali nisu revolucionirani. Politička policija - koja nije podlijegala sudskoj kontroli - bila je centralizirana i stvorena je velika mreža agenata i doušnika (uglavnom dobrovoljnih). Uveden je strogi nadzor političkih protivnika. Denuncijacije, u pravilu anonimne, bile su opća pojava. Izvedeno je na tisuće policijskih akcija koje su često pokretane povodom zanemarivih, ako ne i izmišljenih “prekršaja”. “Subverzivni elementi” kažnjavani su dugotrajnim zatvorom ili progonom u udaljene provincije na jugu ili na otoke. Komunisti su bili najčešće mete. (Bivši komunistički vođa Antonio Gramsci svoje je *Zatvorske bilježnice*, koje sadržavaju neke od najznačajnijih teoretskih refleksija o marksizmu, napisao za vrijeme služenja svoje dvadesetogodišnje robije, tijekom koje je i umro). Uvedena je smrtna kazna za nasrtaj na Mussolinija ili kraljevsku obitelj. Godine 1927. osnovan je “Specijalni sud za zaštitu države”, koji je primjenjivao vojne kaznene propise, postupao izvan uobičajenih zakonskih ograničenja i tijekom narednih godina obradio preko 5000 slučajeva.

Takva represija bila je dovoljna da onemogući bilo kakvu unutarnju opoziciju. U usporedbi s drugim autoritarnim režimima - i to ne samo s nacističkom Njemačkom ili staljinističkim Sovjetskim Savezom -unutarnja represija bila je blaga. Francova Španjolska primjerice ubrzo će se pokazati krvožednom. Manje od

dvadeset posto predmeta koji su raspravljani pred talijanskim Specijalnim sudom završilo je osuđujućom presudom. Osuđivani su najčešće komunisti. Na udaru su bili i slobodni zidari. Prije rata izrečeno je samo devet smrtnih kazni, a samo je jedna provedena. **[**Izrečeno je i provedeno više smrtnih kazni, ponajviše nad pripadnicima hrvatskih i slovenskih antifašističkih organizacija u Istri i Julijskoj krajini, (op. prev.)**]** Sveukupno je 14.000 antifašista kažnjeno - temeljem policijskih odluka - dugotrajnim egzilom (*confinio*), ali su nakon kraćeg razdoblja najčešće bili amnestirani.

Stanovništvo nije bilo oduševljeno režimom, ali ga je bilo prisiljeno prihvatiti. Bez takva konformizma nije bilo moguće dobiti posao ili socijalnu pomoć. Korupcija i podmićivanje bili su neizbježni u takvim okolnostima. Kritički raspoloženi ljudi nisu javno iskazivali svoje mišljenje. U svakom slučaju, Talijani koji su se pridržavali režimskih pravila nisu trebali strahovati da će im usred noći politička policija pokucati na vrata. Represija nije bila samovoljna i neograničena i bavila se samo antifašističkim protivnicima. To je bilo dovoljno. Nezadovoljstvo je ušutkano i opozicija je neutralizirana. Zavladali su apatija i tupo prihvaćanje situacije koju je bilo nemoguće promijeniti. Za razliku od Staljinova Sovjetskog Saveza talijansko društvo nije bilo terorizirano. Najstrašnije se oblike terora izvozilo i nisu bili usmjereni na talijansko stanovništvo, već protiv navodno rasno inferiornih u afričkim kolonijama.

Fašizam je posvojio tradicionalna uporišta moći talijanske države. Mussolini je obećao da će smanjiti državnu birokraciju, a zapravo ju je uvećao. Duce je do 1929. osobno preuzeo osam vladinih ministarstava. Bili su mu potrebni državni službenici od karijere koji će operativno voditi ministarstva. Dakako, pristupili su Fašističkoj stranci. Ipak, bili su ponajprije državni službenici, a tek formalno fašisti. Ni u regijama glavnu riječ nisu vodili fašistički

čelnici, već državni prefekti, koji su, štoviše, lokalne fašističke aktiviste držali pod nadzorom kao potencijalne "subverzivne elemente". Ugledni pripadnici tradicionalnih vladajućih klasa u pravilu su nastavili voditi glavnu riječ u svojim lokalnim zajednicama, posebno na jugu, a bili su fašisti samo na papiru.

Valjalo je osigurati i podršku vojske. Planovi smanjenja vojske napušteni su 1925., a ministar rata koji je to predložio bio je smijenjen. Mussolini osobno preuzeo je taj resor (poslije će preuzeti i ministarstva mornarice i ratnog zrakoplovstva). U praksi je to značilo da su oružane snage bez vodstva, lišene minimalne koordinacije i učinkovitosti. Mussolini praktično ništa nije mogao učiniti da bi poboljšao stanje. Časnički zbor bio je konzervativan i nije iskreno prihvatio fašizam. Predmet lojalnosti konzervativnih časnika bila je monarhija. Mussolini nije pobuđivao njihov entuzijazam. S druge strane, generali i admirali, još zadrtiji nacionalisti i konzervativci, bili su više nego zadovoljni kada je uspostavljen fašistički "red" i kada se započelo s progonom ljevice i nametanjem nacionalnog jedinstva, sve pod uvjetom da režim pritom ne zadire u oružane snage.

Početkom tridesetih godina fašistički režim potpuno je konsolidirao svoju vlast. Opozicije vrijedne spomena nije bilo. Podrška središta moći - monarhije, vojske, Crkve, industrijske i veleposjedničke elite - bila je osigurana. Ideja totalnog podređivanja društva državi u praksi nije bila ni blizu ostvarenja. Pokazalo se da fašizam ne može steći podršku velikih dijelova društva, i to ne samo starog socijalističkog miljea u velikim gradovima i na posjedima u ruralnim južnim regijama. No gdje je nedostajalo iskrene posvećenosti, bilo je pasivnog prihvaćanja.

Ljudi su se prilagođavali. U početnoj fazi fašizam je imao podršku srednje klase. Sa slabljenjem straha od ljevice, stabilizacijom reda i poretka, porastom očekivanja od poboljšanja

statusa i materijalnih uvjeta te otvaranjem perspektiva nacionalne veličine, tridesetih godina ta je podrška postala snažnija. Važnost srednje klase za Fašističku stranku uvećana je novačenjem velikog broja službenika, uredskih radnika i pripadnika viših ešalona državne birokracije. Za njih, ali i za svako drugo zaposlenje u državnoj službi članstvo u stranci postalo je obvezno 1933.

Što god da su ljudi doista mislili o režimu, kvaliteta koja je razlikovala talijanski fašizam od konvencionalnih autoritarnih režima toga vremena i koja mu je priskrbila mnoge pristaše, čak i u zapadnim demokracijama, nije se nalazila u represiji i prisili - one su, više ili manje, zajedničke svim diktaturama - već u neumornoj mobilizaciji stanovništva i upadljivom vitalizmu i dinamizmu. Oni su se ogledali i u novoj estetici moći koja je u svoju službu stavila umjetnost, književnost i, napose, monumentalnu arhitekturu. Za mnoge promatrače izvana fašizam se doimao kao moderni oblik vladavine i racionalne organizacije društva koji vješto kombinira red s državno organiziranom socijalnom skrbi.

Fašistička ideja “totalitarne države” težila je obuhvatu svih sfera života, od kolijevke do groba. Njen cilj bilo je stvaranje “novog čovjeka” koji će utjeloviti duh talijanskog fašizma, uz podršku “nove talijanske žene” posvećene svojim dužnostima prema naciji, konkretno u stvaranju obiteljske sreće i rađanju djece. “Misli i želje Ducea moraju postati misli i želje masa”, rekao je Gentile. Fašistička stranka pružala je svoje pipke u sve aspekte svakodnevice. Mobilizacija je otišla mnogo dalje od samih aktivnosti stranke. Polovina ukupnog stanovništva bila je 1939. učlanjena u neku fašističku organizaciju ove ili one vrste. Osnovane su ustanove socijalne skrbi koje su se brinule o trudnicama i novorođenčadi, a siromašne su opskrbljivale hranom, odjećom i smještajem. Omladinske organizacije, osnovane 1926., imale su brojne ogranke, do 1936. narasle su na pet milijuna članova i

indoktrinirale mlade Talijane neizostavnim vojničkim vrednotama. Izgrađen je velik broj omladinskih odmarališta. Pola milijuna djece, pretežno iz siromašnih obitelji, provelo je ljeto 1935. na logorovanju. Škole i sveučilišta intenzivirali su ideološku indoktrinaciju. Najsnažniji dojam, u očima Talijana (i stranih promatrača), ostavila je velika državna organizacija za slobodno vrijeme, *Opera Nazionale Dopolavoro*. Osnovana je 1925., a 1939. imala je 4,5 milijuna članova (četrdeset posto industrijskih radnika). Tvorničkim i uredskim radnicima nudila je bavljenje sportom, zabavu i putovanja, što si nikada prije nisu bili u prilici priuštiti. Dopolavoro je bio popularan, ali njegova popularnost nije se nužno prenosila na režim, a još manje na Fašističku stranku.

Sport je uživao veliku popularnost. Režim se njime koristio za propagandu nacionalnog ponosa i ugleda. Posebno su se poticali biciklizam i skijanje, koji su postali masovni sportovi. Jedan od najviših fašističkih dužnosnika Italo Balbo pokazao je hrabrost i vještinu zrakoplovca kad je preletio Atlantik. Primo Camera bio je svjetski boksački prvak u teškoj kategoriji od 1933. do 1935. Automobilske utrke, uz sudjelovanje slavnih tvrtki poput Maseratija, Bugattija i Alfa Romea, oduševljavale su mase i simbolizirale dinamizam i snagu režima. Ipak je nogomet bio prvorazredna talijanska sportska strast, ali i propagandna prilika za režim kada je Italija 1934. i 1938. osvojila Svjetsko nogometno prvenstvo. Talijanski sportski uspjesi slavili su se u filmskim žurnalima koji su se prikazivali u kinima, najpopularnijem obliku narodne zabave. Katkad suptilno, a katkad otvoreno, film je promicao fašističke vrijednosti najširoj publici. Fašizam se okoristio i širenjem radija. Za one koji nisu posjedovali prijemnik - većinu talijanskih obitelji 1939. - tisuće zvučnika postavljene su na gradske trgove, a stranka bi se pobrinula za okupljanje mnoštva kako netko ne bi propustio Mussolinijev govor.

Najvažniji resurs režima bio je sam Mussolini. Strani promatrači nisu ga cijenili samo zato što je bio prepreka komunizmu. Hvalio ga je ni više ni manje nego Winston Churchill, koji ga je 1933. nazvao personifikacijom rimskoga genija. Duceov kult pažljivo se stvarao. Tek u drugoj polovini dvadesetih godina, kada je opozicija suzbijena, a tisak stavljen pod kontrolu, propaganda je počela raditi na stvaranju slike nadčovjeka i novog Cezara. Sredinom tridesetih godina Mussolinijeva popularnost u Italiji znatno je nadmašivala popularnost režima i Fašističke stranke.

Duce je bio idol i onima koji su bili prešutno kritični prema fašizmu, kao i onima koji su prezirali bahate i korumpirane lokalne velmože, premda su sve veća politička apatija i razočaranje u fašizam krajem tridesetih godina naškodili i Mussolinijevu ugledu. Deifikacija Mussolinija u širim slojevima stanovništva bila je usporediva sa svojevrsnom izobličenom i naivnom narodnom religijom. "Kada se ogledaš oko sebe i ne znaš na koga bi se oslonio, sjetiš se Njega. Tko ti osim Njega može pomoći?” stajalo je 1936. u vodećim novinama *Corriere della Sera,* ali nije bila riječ o Bogu, nego o Mussoliniju. Članak je savjetovao ljudima da pišu Duceu jer će dobiti odgovor “na sva pitanja, kad god osjete životne teškoće”. "Ako pišete Duceu, on zna da to ne biste učinili bez velike nevolje i stvarne potrebe.” Mnogi Talijani vjerovali su u to. Mussolini je svakoga dana primao 1500 pisama: “Obraćam se Tebi koji činiš sve i možeš učiniti sve.” "Za nas Talijane ti si Bog na zemlji i zato ti pišemo, znajući da ćeš nam odgovoriti.” “Duce, obožavam te onako kako se samo sveci obožavaju.” To su bili samo neki od strastvenih ispada seljaka iz regije koja je nekada bila socijalističko uporište.

Težnja imperijalnoj slavi otpočetka je bila važno obilježje režima. Propagandna halabuka kojom je pozdravljena invazija na

Abesiniju 1935. i stvaranje predodžbe o Italiji s kojom Liga naroda nepravedno postupa intenzivirali su domoljubnu groznicu. Ne iznenađuje da je pobjeda u Abesiniji 1936. lansirala Mussolinijevu popularnost u nebo. Pohvale su pljuštale sa svih strana i opisivale ga kao "božanskog” i “nepogrešivog”, kao "genija”, "Cezara” i "osnivača religije” čije je ime “Italija". Time je njegova popularnost ujedno dosegla vrhunac. Policijski izvještaji upućuju da je u godinama uoči rata popularnost opadala kako se širio jaz između propagande i stvarnosti. Obuzeti materijalnim nedaćama svakodnevnog života i zabrinuti zbog mogućnosti izbijanja novog rata, znajući da Italija za njega nije spremna i nezadovoljni zbog sve veće ovisnosti o Njemačkoj, Talijani su do tada izgubili vjeru u fašizam.

Kako bi oživio opadajući dinamizam i pokazao da fašizam ne zaostaje za nacizmom u svojem radikalizmu, režim je kasnih tridesetih godina intenzivirao ideološku isključivost. Fašistički pozdrav s ispruženom rukom postao je obvezan oblik pozdravljanja, državni službenici bili su dužni nositi uniforme i u vojsku je uveden pruski korak. Najvidljiviji znak novog ideološkog radikalizma bilo je donošenje zloslutnih protužidovskih zakona 1938. Njemačka nije činila pritisak da se takvi zakoni donesu, ali je poslužila kao uzor. Svojedobno su nacisti u fašističkoj Italiji vidjeli nadahnuće. Sada je situacija bila obratna. Mussolini nije htio ostaviti dojam pukoga Hitlerova sljedbenika. Htio je dokazati daje radikalan koliko i njemački diktator. Štoviše, nadao se da će, kao i u Njemačkoj, progonom Židova kao “unutarnjih neprijatelja” učvrstiti nacionalno jedinstvo. Rasizam u Italiji tradicionalno je bio usmjeren na crne Afrikance, ali ne i na malu židovsku zajednicu od niti 50.000 ljudi (0,1 ukupnog stanovništva). Antisemitizam nije bio središnje obilježje fašizma, ali bio jest njegova sastavnica. Dobio je na važnosti kad se Italija Osovinom povezala s

Njemačkom i kulminirao je u rasnim zakonima iz 1938. koji su počivali na premisi da “Židovi ne pripadaju talijanskoj rasi”. Nije bilo zamjetljivih prosvjeda, ali većina stanovništva nije dijelila antisemitske osjećaje. Ipak je izvjestan broj ljudi podlegao antisemitskoj propagandi. Kao ni ostale sastavnice fašizma ni ova nije imala dublje korijene u stanovništvu, ali se oslanjala na pasivnost i konformizam masa.

Zapadne demokracije doživljavale su unutarnju politiku diktatura neukusnom, ali i kao unutarnju stvar svake pojedine države. U međunarodnim su odnosima međutim Hitlera i Mussolinija prepoznavale kao “bijesne pse” koji prijete europskome miru. Prije invazije na Abesiniju talijanski fašizam nije se percipirao kao osobita opasnost. Kada se, kao dio Osovine, 1936. povezao s nacističkom Njemačkom, percepcija se promijenila. Neovisno o tome, stvarna prijetnja nedvojbeno je bio obnovljeni, ujedinjeni i snažni Njemački Reich.

Hitlerova Njemačka: zajednica rase

Dolazak fašizma na vlast u Italiji i, napose, Mussolinijeva ličnost kao utjelovljenje jakog autoritarnog vođe koji je slomio marksizam i ujedinio svoju zemlju snagom volje fascinirali su njemačke nacionaliste davno prije 1933., godine u kojoj je Hitler preuzeo vlast. Mussolini je bio jedan od rijetkih ljudi koje je Hitler obožavao. Između vodećih nacista i vođa talijanskog fašizma uspostavljene su osobne veze. "Njemački pozdrav” s ispruženom rukom, koji je postao obvezan u Nacističkoj stranci 1926., preuzet je od talijanskih fašista. “Dogovor” nacističkog vodstva i nacionalističko-konzervativnih vladajućih krugova koji je doveo Hitlera na vlast podsjećao je na konstelaciju snaga koja je dovela

Mussolinija na vlast jedanaest godina prije toga. Davno prije negoli su Mussolini i Hitler povezali sudbine svojih zemalja u Osovini, bliskosti talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma bile su očite.

Velika nacistička organizacija za slobodno vrijeme “Snaga kroz radost”, osnovana kao sekcija Njemačke fronte rada (državna sindikalna organizacija, zamjena za raspuštene sindikate), pružala je radnicima niz kulturnih i zabavnih aktivnosti, po uzoru na talijanski Dopolavoro osnovan 1925. Autoceste (*Autobahn*) postale su simbol njemačkog ekonomskog oporavka i modernizacije, ali su bile nadahnute prvom autocestom u povijesti *(autostrada)*, građenom u Italiji od 1924. do 1926. Njemački kult poginulih u Prvom svjetskom ratu, nametanje militarističke etike stanovništvu, stvaranje omladinske organizacije koja će indoktrinirati mlade ljude nacističkim vrijednostima, niz organizacija socijalne skrbi i, dakako, prevlast velike, monopolističke stranke koju povezuje neupitna odanost vođi bile su sličnosti koje su povezivale dva režima. Progon ljevice i antiboljševizam također su bili važna zajednička sastavnica. Sličan je bio i oslonac na krupni kapital (za razliku od radikalnog državnog socijalizma u Sovjetskom Savezu), dok god je bio spreman služiti interesima režima. Obje diktature nisu bile samo beskompromisno nacionalističke i militarističke, već i suštinski imperijalističke. Neovisno o sličnostima postojale su i bitne razlike između dva režima. Nacistički režim bio je radikalniji, dinamičniji, agresivniji, ideološki dosljedniji u svakom aspektu svoga djelovanja i utoliko su njegove sličnosti s talijanskim fašističkim režimom bile samo površinske.

Iznimnost nacističkog režima počivala je u velikoj mjeri na ideološkim nadama, očekivanjima i prilikama koje su proizlazile iz Hitlerova vrhovnog i neupitnog položaja njemačkog Führera. Jasno, kult Hitlerovih "herojskih”, gotovo nadljudskih kvaliteta,

koji ga je iz pivničkog demagoga preobrazio u predmet bogobojaznog obožavanja, bio je umjetan, upravo kao i Duceov kult u Italiji, Staljinov kult u Sovjetskom Savezu i, uopće, kult ličnosti u bilo kojoj diktaturi. Hitler nije morao oslanjati svoj kult na neko prethodno uporište ideološkog legitimiteta, kao što se Staljin morao oslanjati na Lenjinovo nasljeđe i klasike marksizma. Hitler nije svoj kult gradio tek nakon preuzimanja vlasti, poput Mussolinija. Korijeni Führerova kulta nisu bili tako plitki, kult je trajao dulje i imao je veći utjecaj na ideološki dinamizam režima.

Sredinom dvadesetih godina Hitler je uspostavio potpunu prevlast u nacističkom pokretu. Kada je 1933. imenovan kancelarom Reicha, već je odavno utjelovio utopijsku viziju nacionalnog preporoda i buduće veličine, čime je stekao podršku milijuna. Nacionalsocijalizam nije uzalud bio poznat i kao “Hitlerov pokret”. Njegova prevlast u stranci prenesena je 1933. na jednu modernu i naprednu državu. Totalnu moć u toj državi konsolidirao je 1934., za razliku od Mussolinija, koji je ostao, barem nominalno, podređen kralju. Neupitni elementi Hitlerove ideologije te daleki i neodređeni ciljevi sada su proželi čitavu državu i njen aparat, s osloncem na bezbrojne organizacije povezane s monopolističkom strankom i na učinkovit policijsko-obavještajni represivni sustav te uz podršku nacionalističko-konzervativnih elita i milijuna običnih Nijemaca. Hitlerova osobna vizija - utemeljena na ratu kao sredstvu nacionalnog spasa koji će poništiti sramotu kapitulacije iz 1918. i na uništenju onih koji su za nju odgovorni, dakle Židova - ponudila je “akcijski program” koji je sada postao državna politika.

Trajnu ideološku dinamiku režima jamčile su dvije međusobno neodvojive sastavnice: “uklanjanje Židova” (ideja koja je različitim ljudima u različitim vremenima imala različito značenje) i osvajanje “životnog prostora” (*Lebensraum*) koje je

podrazumijevalo pripremanje za vojni sukob koji će nastupiti u doglednoj budućnosti kako bi osigurao njemačku ekonomsku moć i prevlast u Europi (njemački ekspanzionizam mogao se tumačiti na različite načine). Mussolinijeva Italija nije posjedovala tako snažnu ideološku podlogu, a manijakalni društveni poremećaji u Sovjetskom Savezu također su bili suštinski drugačiji i nisu slijedili koherentni plan ili precizan obrazac. No i smjer radikalizacije i njena silina bili su bitne značajke nacističkog režima.

Rasističko čišćenje bilo je središnji element te radikalizacije. Rasizam talijanskog fašizma, čak i nakon donošenja protužidovskih zakona 1938., nikada nije stekao takvu važnost, takav intenzitet i mobilizacijski učinak kakve je ideja rasne čistoće imala za nacistički režim. Njegov rasizam nije se svodio na puki antisemitizam. Ipak je u njegovoj jezgri stajala mržnja prema Židovima. Židovi su imali jedinstveni položaj u panoptikumu nacističkih fobija. Za Hitlera i njegove vatrene sljedbenike Židovi su postali sveopća opasnost koja prijeti samom opstanku Njemačke. U unutarnjoj politici viđeni su kao trovači kulture, pogubni za njemačke vrijednosti i skupina koja narušava njemačku rasnu čistoću. U vanjskoj politici percipirani su kao maligni međunarodni faktor koji stoji i iza plutokratskoga kapitalizma i iza boljševizma. Likvidacija navodne židovske moći i utjecaja bila je od stožerne važnosti za utopijsku viziju nacionalnog preporoda utemeljenog na rasnoj čistoći.

Takve su patološke zablude 1933. postale svakodnevna državna politika. Nakon općeg bojkota židovskih poduzeća 1. travnja 1933. donesen je prvi paket zakona koji su Židove isključili iz državne službe i proveli diskriminaciju u zdravstvu i odvjetništvu. Za mnoge Židove bio je to prvi znak da u Njemačkoj nemaju budućnosti. Drugi val progona počeo je 1935. i kulminirao u rujnu, donošenjem Nürnberških zakona kojima je Židovima oduzeto

državljanstvo i zabranjen brak s ljudima “njemačke krvi”. Bila je to tek osnovica za intenziviranje diskriminacije u nastupajućim godinama. Sljedeći val - najgori - nastupio je 1938. i doživjet će vrhunac u općem pogromu 9. i 10. studenoga (koji je sarkastično nazvan *Reichskristallnacht* zbog krhotina slomljenog stakla s izloga židovskih dućana). Deseci tisuća Židova pobjegli su iz zemlje. Dotad su sustavno isključivani iz ekonomije, otimana im je imovina i postali su izopćenici iz "narodne zajednice” utemeljene na rasnoj diskriminaciji i progonima. Njen identitet bio je definiran isključenjem onih kojima nije bilo dopušteno da joj pripadaju.

Osim Židova čitav spektar društveno nepoželjnih manjina - Romi, homoseksualci, mentalno bolesni, alkoholičari, prosjaci, "ljenjivci”, “rođeni kriminalci” i “antisocijalni” ove ili one vrste - isključen je iz “arijevske” zajednice. Zdravstveni sustav, službe socijalne skrbi, pravosuđe i policija prionuli su bez posebnog poticanja od Nacističke stranke na provedbu takva ekskluzivizma. Socijalne i demografske mjere usmjerene na većinsko stanovništvo - obiteljski krediti, poticanje materinstva, skrb o djeci, čak i sterilizacija “degenerika” (što je počelo već 1933.) - bile su uobičajene za gotovo sve europske zemlje. No nigdje kao u Njemačkoj iza njih nije stajao tako radikalan i sveobuhvatan ideološki princip “rasne higijene”, s ciljem stvaranja rasno čistoga, genetski ojačanog društva koje se priprema za rat (što se nije glasno izgovaralo).

Unutar velikog, poput hidre proširenog nacističkog pokreta rasna podloga “narodne zajednice” imala je važnost aksioma. Nacistička stranka nije bila podređena državi kao u Italiji, niti je bila iznad države kao u Sovjetskom Savezu, već je koegzistirala usporedno s državom, dok su im se nadležnosti prepletale u potencijalno konfliktnom dualizmu. Bila je trajno posvećena isključenju “inferiornih” iz “narodne zajednice” i pazila da

protužidovski zamah ne posustane. Ključna ustanova u provedbi rasne politike nije imala paralele u Italiji ili Sovjetskom Savezu. Bio je to SS *(Schutzstaffel*, doslovno “Zaštitni odred”), elitna i ideološki najdinamičnija organizacija unutar nacističkog pokreta posvećena “rasnom čišćenju” kojim će unaprijediti “političko zdravlje nacije” i tako postaviti temelje njemačke prevlasti u Europi.

Od 1936. u nadležnosti SS-a bili su koncentracijski logori (čije funkcioniranje nije podlijegalo bilo kakvom zakonskom ograničenju) te sigurnosna i kriminalistička policija koja je imala ogromnu doušničku mrežu. Poslije je unutar SS-a formirano i njegovo oružano, vojno krilo *(Waffen-SS)*. Sredinom tridesetih godina surova represija i gušenje bilo kakve opozicije postigli su svoj cilj. Početkom 1935. broj zatočenika koncentracijskih logora, u kojima su uglavnom bili pripadnici bivših lijevih stranaka, opao je na 3000, najniži broj u čitavoj povijesti režima. Logori, koji su poslužili početnoj svrsi, sada su mogli biti raspušteni, no to nije odgovaralo ni Hitleru ni vodstvu SS-a. Dokaz da misija SS-ova policijskog aparata neće nikada prestati i da je težila sve intenzivnijoj kontroli, progonu "unutarnjih neprijatelja naroda" i rasnom pročišćenju “narodne zajednice”, bili su planovi proširenja logora usvojeni upravo u to vrijeme. Isključenje iz “narodne zajednice” onih koji su živjeli na margini društva i proglašeni “štetnima za narod” (*volksschädigend*) za sedam je puta povećalo broj zatočenika koncentracijskih logora, koji je uoči Drugog svjetskog rata dosegao 21.000.

Osim rasne politike, neumorni ideološki tempo koji nije smio posustati proizlazio je i iz potrebe izgradnje moćnih oružanih snaga, militarizacije “narodne zajednice” i preorijentacije ekonomije radi ubrzanog naoružanja. Tempo je 1936. drastično ubrzan. Hitler nije dvojio, kako je pokazao i njegov memorandum o

pokretanju Četverogodišnjeg plana, ni nad svojom vizijom rasističkog imperijalizma koju je zacrtao u *Mein Kampfu* prije deset godina ni nad pretpostavkom da će sukob za osvajanje "životnog prostora" započeti prije ili poslije. Njegov imperij neće se prostirati u kolonijalnoj Africi ili drugim prekomorskim posjedima, već u samoj Europi.

Sama ideja bila je trajno prisutna u umu Hitlera i drugih vodećih nacista, ali je bila i neodređena. Postojala su različita tumačenja pojma "životni prostor" i različita poimanja karaktera ekspanzije. Neki generali razmišljali su o moćnoj vojsci kao sredstvu odvraćanja i osiguranja obrane Njemačke. Drugi su računali da će prije ili poslije izbiti sukob radi uspostave njemačke hegemonije u Srednjoj i Istočnoj Europi. Tek je nekolicina 1936. bila u stanju zamisliti rat protiv Francuske i Britanije ili invaziju na Sovjetski Savez, i to u doglednoj budućnosti. Koliko god su scenariji budućeg sukoba bili neodređeni, bilo je jasno da velika vojska nije stvorena da bi zauvijek sjedila u vojarnama. Za razliku od nedinamične talijanske vojske, sposobne za pobjedu u imperijalističkoj kampanji u Abesiniji i ništa više od toga, njemački Wehrmacht imao je iskusno, sposobno, učinkovito i odlučno vodstvo.

Njemački vojni vrh formiran je u kulturi koja je moćnu vojsku, nacionalnu veličinu i imperij doživljavala kao neupitne atribute velike sile. Njemački časnički zbor iskusio je borbu, osvajanje i okupaciju europskih područja već u Prvom svjetskom ratu, prije nego što je progutao gorku pilulu mučnog poraza, nacionalnog poniženja i psihološki razornoga gubitka statusa velike sile. Časnici su već sredinom dvadesetih godina razmišljali o velikom ratu i predviđali upotrebu moderne tehnologije ubijanja i razaranja kada jednom opet budu bili u prilici zapovijedati novom i snažnom vojskom. Hitlerovi ciljevi i postignuća u obnovi njemačke moći i

likvidaciji versailleskog sustava te ulaganje bezbrojnih milijuna u naoružavanje naišli su na topao prijam u njemačkom vojnom vrhu. Kada su zapadne demokracije pokazale svoje slabosti i nejedinstvo 1935. i 1936. povodom kršenja Versailleskog i Locarnskog sporazuma, njemačka ekspanzija postala je vjerojatnom. Druga sastavnica Hitlerove ideologije, širenje "životnog prostora", došla je - kao i prva, "uklanjanje" Židova - u središte pozornosti nacističke vrhuške.

Svi pokazatelji govore da je nacistički režim sredinom tridesetih godina mogao računati na veliku podršku stanovništva. Koliko je ta podrška doista bila rasprostranjena, nemoguće je kvantificirati, kao, uostalom, i u drugim diktaturama koje su brutalno suzbijale neprijateljske stavove i monopolizirale masovne medije režimskom propagandom. Bez sumnje su ekonomski oporavak, dokidanje nezaposlenosti, obnova političkog "reda", nacionalnog jedinstva i snage, a iznad svega domoljubni uspjesi (ponižavanje zapadnih sila prilikom remilitarizacije Rajnskog područja) bili više nego popularni. Sama Hitlerova popularnost bila je golema, čak i u redovima onih koji nisu voljeli Nacističku stranku i njene lokalne čelnike ili su bili nezadovoljni zbog napada stranačkih radikala na službe, ustanove i svećenstvo Katoličke i Protestantske crkve. I najogorčeniji protivnici režima rezignirano su se mirili sa žalobnom činjenicom da široke mase obožavaju Hitlera. Ulazak u Rajnsko područje donio je njegovoj deifikaciji nove uzlete. "Hitler je dobar momak. Imao je hrabrosti preuzeti rizik", često se čulo među radnicima industrijskih područja koji dotad nisu imali lijepih riječi za režim, ali su bezrezervno podržavali njegove akcije u raskidanju omraženog Versailleskog ugovora. Hitler je percipiran kao simbol novog svjetskog statusa Njemačke. Bila je prisutna "jednostavno divna" vjera da će "uspjeti u svemu što bi Njemačkoj moglo donijeti korist".

Propaganda se oslanjala na pseudoreligijske osjećaje i naivnu pučku pobožnost, kao i na odanost patrijarhalnim vrijednostima koje su jamčile disciplinu i red. Svake je godine više od 12.000 Nijemaca iz svih društvenih slojeva Hitleru pisalo pisma ispunjena hvalospjevima i laskavim obožavanjem. Režim je postigao nerazmjerno velik uspjeh kod mladih Nijemaca obaju spolova, čak i onih koji su pripadali nekadašnjem komunističkom ili socijalističkome miljeu. Upijali su nacističke vrijednosti u organizaciji *Hitlerjugend* (koja je bila državna omladinska organizacija, od 1936. s praktično obveznim članstvom). Mladi su ljudi u nacizmu nalazili uzbuđenje, avanturizam i pripadnost zajednici koja nadilazi klasne podjele. Bili su fascinirani svijetom koji nudi nove i uzbudljive mogućnosti i iskustva, napose osjećaj posebnosti kroz pripadnost iznimnom, superiornom narodu. “Bilo je to dobro vrijeme. Svidjelo mi se”, priznala je jedna starija gospođa mnogo godina poslije prisjećajući se svoje mladosti. Bila je jedna od mnogih. Mnogi Nijemci koji su iskusili rat od 1914. do 1918., poslijeratnu hiperinflaciju, masovnu nezaposlenost i duboke weimarske političke podjele poslije su se prisjećali tridesetih godina kao “dobrog razdoblja”.

Što se ostalih tiče, teroristička represija učinila je svoje. Posljednji, tinjajući ostaci lijeve opozicije potpuno su ugašeni 1935. Socijalisti koji nisu otišli u emigraciju pokušavali su, koliko su mogli, održati međusobne ilegalne kontakte, ali to je bilo sve što su uspijevali učiniti i zapravo ničim nisu ometali režim. Komunističke su se ćelije stalno iznova obnavljale, infiltrirale doušnicima i slamale, a taj ciklus hrabrog ali uzaludnog otpora ponavljao se sve do kraja Trećeg Reicha. Osim malih grupa koje su ustrajno živjele u opasnom svijetu podzemne opozicije, većina Nijemaca neminovno je tragala za načinima prilagodbe diktaturi i njene zahtjeve prihvaćala s više ili manje entuzijazma. Praćenje,

uhođenje, denuncijacija i sve uobičajene pojave strogo kontroliranog društva bili su sveprisutni. Nije bilo mudro izdvojiti se iz gomile i primjerice ne uzvratiti pozdrav “Heil Hitler!” Ljudi su živjeli na oprezu. Pritisak je bio stalan. Oni koji su se prilagodili mogli su biti prilično sigurni da neće imati nevolja s Gestapom. Ne računajući manjine označene “narodnim neprijateljima” - Židove i široki spektar socijalno izopćenih (“izroda iz zajednice”, kako su nazivani) - teror tridesetih godina nije uopće igrao onako veliku ulogu kakvu je imao u Staljinovu Sovjetskom Savezu.

Ljudi su se zadovoljavali idejom da pripadaju ujedinjenoj “narodnoj zajednici” kojoj će rasna superiornost i rasistički ekskluzivizam zajamčiti slavnu budućnost. Većina nije žalila “izopćenike” prognane iz “zajednice”, a ponajmanje Židove. Neprestana i neumorna propagandna demonizacija Židova imala je učinka. “Nacionalsocijalisti su produbili jaz između naroda i Židova”, zaključio je ilegalni pouzdanik odbjeglog vodstva SPD-a u svojem izvještaju iz Berlina 1936. “Tvrdnja da Židovi pripadaju drugoj rasi postala je ovih dana općeprihvaćena”, kao i tvrdnja da Židovima nema mjesta u njemačkoj “narodnoj zajednici” te da trebaju milom ili silom napustiti Njemačku. Bilo je dovoljno “narodnih drugova” (kako su se nazivali pripadnici njemačke nacije) koji su rado otkupili židovska poduzeća po bagatelnim cijenama, dokopali se imovine Židova i uselili se u njihove stanove.

Na pristupanje etničkih Nijemaca iz drugih dijelova Europe “narodnoj zajednici” gledalo se s odobravanjem, ali nitko zbog toga nije htio riskirati rat. Za sada su strahovi bili potisnuti, a glave skrivene u pijesku. Ubrzo će svima postati jasno da su zašli duboko u opasnu zonu.

Usporedna analiza dinamičnih diktatura

Tri dinamične diktature - Staljinov Sovjetski Savez, Mussolinijeva Italija i Hitlerova Njemačka - bile su u svojoj provedbi poprilično različiti oblici vladavine, premda su imali mnoge zajedničke strukturne osobine. Staljinov režim bio je bitno drugačiji od preostalih dvaju koja su dijelila mnoge sličnosti (uključujući i neka izravna oponašanja fašističke Italije u nacističkoj Njemačkoj), ali i imala bitne razlike. Svi su pretendirali na “totalnu posvećenost” svojih podanika. Fašistička Italija u tome je bila ponajmanje uspješna, što je paradoksalno jer je jedina eksplicitno objavila da gradi “totalitarnu državu”. U svakom slučaju, zahtjev “totalne posvećenosti” imao je nedvojbeno teške posljedice po ponašanje i sudbinu podanika u tako dirigiranim i kontroliranim društvima. “Politički prostor” i oblici organiziranih društvenih aktivnosti - čak i u usporedbi s drugim diktaturama toga doba, da i ne spominjemo liberalne demokracije - efektivno su prestali postojati izvan granica koje je dopuštao i nadzirao režim. Sva tri režima neprestano su pokušavala ustrojiti stavove i ponašanja u skladu sa svojom ekskluzivnom ideologijom. Identitet režima temeljio se i jačao na navodnoj prijetnji “unutarnjih neprijatelja” i “izopćenika” čije je puko postojanje oblikovalo zajednicu “pripadnika”.

Prodor režimskih vrijednosti u društvo imao je najmanji intenzitet u Italiji i vjerojatno najveći u Njemačkoj. Uspjeh indoktrinacije je varirao, ali ona je imala najvećeg odjeka među mladim ljudima. Svi su režimi uspjeli mobilizirati velik broj idealista i steći veliku podršku stanovništva. Kvantifikacija te podrške nemoguća je uzmu li se u obzir represija opozicije i odsutnost slobode izražavanja na kojima su režimi počivali. Posegnemo li za nepreciznim pokazateljima, možemo zaključiti da je nacistička Njemačka posjedovala najviši stupanj podrške stanovništva, Italija je za njom bitno zaostajala, a stanovništvo

Sovjetskog Saveza trpjelo je najveću prisilu, što upućuje na to da je sovjetski režim imao ponajmanje autentičnu podršku.

Sva tri režima služila su se teškom rukom terorističke represije. Ljudi koji su trpjeli teror policijske države bili su spram ideoloških i strukturnih razlika između tih režima savršeno ravnodušni. Ipak, te su razlike važne. Sovjetski režim usmjerio je neviđene razmjere terora na vlastite građane, u daleko većoj mjeri nego fašistički ili nacistički režim. Tako samovoljna i nepredvidljiva represija bila je besprimjerna. Nacistički teror bio je usredotočen na slamanje organizirane političke opozicije, a nakon toga, sve intenzivnije, na slabe i male grupe, posebno Židove i druge rasno ili društveno “izopćene” skupine. Najstrašniji oblici fašističkog terora bili su usmjereni na talijanske afričke kolonije. Kod kuće, kada je utihnulo ulično nasilje s ricinusom i toljagama, primjena terora bila je blaga u odnosu na staljinizam i nacizam, posvetila se eliminaciji poznatih protivnika, a u većini slučajeva zadovoljila se strategijom obuzdavanja.

Fašistička Italija bila je najslabija i po ideološkom dinamizmu i po militarizaciji. Mobilizacija društva bila je uglavnom površna. Nakon deset godina fašističke vlasti jaz između retorike i stvarnosti bio je prevelik. Totalitarno sjedinjenje države i društva pokazalo se iluzornim. Režim nije posjedovao specifičan ideološki motiv koji bi ga tjerao naprijed. Kolonijalni rat i pobjeda u Abesiniji bili su popularni, ali su tek površno korespondirali s talijanskim mentalitetom i njihov mobilizacijski učinak bio je kratkotrajan. Koliko god su se Mussolini i fašističko vodstvo trudili biti ratoborni, perspektiva rata i vojničke slave nije bila osobito privlačna talijanskom narodu, koji zasigurno nije imao volje trpjeti teškoće i patnje koje donosi rat. Talijanske oružane snage bile su, u najboljem slučaju, sposobne tek za kratke kampanje protiv slabijih protivnika, ali su bile potpuno nespremne za veliki rat. Tehnološki

zaostala vojna industrija nije se mogla nositi s tempom naoružavanja u drugim zemljama.

Ideološki motiv sovjetske vrhuške bio je, za razliku od Italije, iznimno jak. Golemi napori, uz kolosalnu cijenu u ljudskim životima, poduzeti su radi mobilizacije državne ekonomije, promjene strukture poljoprivredne proizvodnje i vratolomno brze industrijalizacije. Pretpostavka da će prije ili poslije doći do rata također je utjecala na izniman tempo tih događaja. Za razliku od Njemačke, čak i Italije, u središtu pozornosti bilo je pripremanje ekonomije i društva za obrambeni rat, ali ne i za ekspanzionističku agresiju (aneksija baltičkih država i zapadne Poljske bila je u funkciji stvaranja vanjskog obrambenog pojasa). Staljin je vrlo dobro znao da je naoružavanje Crvene armije tek u početnoj fazi. Sovjetski Savez uopće nije bio spreman za veliki sukob, da i ne spominjemo štetu koju je Staljin velikim čistkama nanio vodstvu Crvene armije.

Ideološki dinamizam Hitlerova režima ističe se u odnosu na fašizam i staljinizam svojom oštrinom i usredotočenošću na progon "unutarnjih neprijatelja”, prije svega Židova, kao i grozničavim pripremama za rat u doglednoj budućnosti, i to pripremama koje su po svojoj naravi bile otvoreno agresivne, a nipošto obrambene. Njemačka je raspolagala najnaprednijom ekonomijom na europskom kontinentu i takva je ekonomija ubrzano i intenzivno pripremana za rat. Imala je također i najsposobnije vojno vodstvo.

Sve su tri diktature tijekom tridesetih godina odigrale nerazmjerno veliku ulogu u oblikovanju budućnosti europskoga kontinenta, ali su vođe zapadnih demokracija očekivano i točno prepoznali da je Njemačka ponajveća napast. Staljin je u to doba doživljavan prije svega kao opasnost za svoje vlastite građane. Mussolini je bio najveća opasnost za potlačene narode u talijanskim kolonijalnim posjedima u Africi i izvor nepredvidljivosti na

Sredozemlju. Hitler je bio opasnost za njemačke Židove, ali u kontekstu međunarodnih odnosa, nadasve velika, sve veća prijetnja miru u Europi.

Britanska vlada gajila je nepovjerenje i neprijateljstvo prema Sovjetskom Savezu, prezirala tamošnji društveni sustav i dodatno mistificirala Staljinove čistke. Italiju je doživljavala kao rješiv problem u Sredozemlju koji, doduše, ugrožava zapadne interese, ali sam po sebi ne predstavlja preveliku prijetnju. Središnja i sve veća briga bila je Njemačka, s jedinstvenim narodom i bezobzirno odlučnim diktatorom, zemlja koja se sve brže naoružavala i čija je vojna moć već gotovo nadmašila silu kojom je raspolagala u Prvom svjetskom ratu. Velika Britanija stupila je 1914. u rat ponajprije zato da bi spriječila njemačku prevlast u Europi i zaštitila svoj imperij od pretenzija Njemačke na status svjetske sile. Bivalo je sve izvjesnije da nije ostalo mnogo vremena do ponovnog obračuna.

U međuvremenu su se najmoćnije diktature zatekle u prilici da sudjeluju u sukobu koji će ući u povijest kao uvertira nastupajuće kataklizme. U srpnju 1936. general Franco poveo je pobunu protiv Španjolske Republike. Hitler i Mussolini priskočili su mu upomoć, dok je Staljin podržavao republikanske snage. Diktatori su, odabravši protivničke strane u Španjolskom građanskom ratu, demonstrirali svoju moć. Zapadne demokracije još su jednom pokazale svoju slabost. Sudjelovanje velikih sila u Španjolskom građanskom ratu, strašnoj tragediji španjolskog naroda, bilo je jasan znak da se međunarodni poredak u Europi raspada. Opasnost od potonuća kontinenta u novi rat bila je veća nego ikad.

SEDMO POGLAVLJE
Put u ponor

> “Nipošto ne smije prevladati princip po kojem bismo se prilagođavali okolnostima i tako izbjegavali rješavanje problema. Okolnosti treba prilagođavati našim zahtjevima. To nije moguće bez ‘prodora’ u druge zemlje i bez otimanja tuđih resursa.”
>
> Adolf Hitler obraća se njemačkom vojnom vrhu, 23. svibnja 1939.

Izbijanje rata, i to samo jedan naraštaj nakon što su milijuni krvarili na poljima smrti Prvog svjetskog rata, bilo je zastrašujuća vizija mnogim Europljanima. Tek nekolicina suvremenika kasnih tridesetih godina nije uviđala da je Europa nepovratno krenula prema sljedećem ratu. Ovoga puta nitko neće zdvajati nad “klizanjem preko ruba” ili “mjesečarenjem” političkih i vojnih vođa koji srljaju u maglu katastrofe. Sada je nedvojbeno postojala agresivna sila čije su akcije sustavno dokidale svaku alternativu ratu i prihvaćanju prevlasti tiranske i moćne nacističke Njemačke. “Put u pakao”, kaže izreka, “popločan je dobrim namjerama.” Ona možda ponajbolje oslikava način na koji su zapadne demokracije pokušavale postupati s Hitlerom. Njihovi neuspješni pokušaji udovoljavanja njemačkom ekspanzionizmu omogućili su da Hitler preuzme inicijativu i dopustili mu da diktira događaje na koje su zapadne demokracije tek slabašno reagirale. On je na njihovo popuštanje uzvraćao ucjenjivački i tražio sve više. Ostatak Europe

promatrao je situaciju sa sve većom tjeskobom. Svugdje su počele pripreme za rat od koga su svi strahovali i sve ga nervoznije iščekivali.

Poraz ljevice

Posljedice poraza ljevice u Njemačkoj tijekom Depresije i njezina uništenja 1933., kada je Hitler došao na vlast, sada su došle do potpunog izražaja. Obje stranke njemačke ljevice, SPD i KPD, odlučno su se, s potpuno različitih ideoloških pozicija, opirale militarizmu desnice jer su ispravno predviđale da bi mogao izazvati rat. Da ljevica nije uništena nakon Hitlerova dolaska na vlast i da je demokracija preživjela u Njemačkoj - njen stožerni oslonac bio je SPD - vjerojatnost izbijanja novog europskog rata bila bi znatno umanjena. Umjesto toga otvoren je prostor za agresivnu vanjsku politiku koju je, uz podršku žestokog populističkog nacionalizma, zastupala nacionalističko-konzervativna vladajuća elita i koju je svojim riskantnim kockarskim potezima provodio Hitler.

Tragična propast ljevice u Njemačkoj bila je sastavni dio trenda u većem dijelu Europe. Izvan Sovjetskog Saveza ljevica je 1935. svugdje bila nemoćna. Socijaldemokracija je zadržala vlast u skandinavskim zemljama, ali one nisu imale nikakvu težinu u oblikovanju međunarodne konstelacije snaga. Drugdje su desne snage, u pravilu s osloncem na vojsku, policiju i obavještajne službe, bile odveć jake. Europa je sredinom tridesetih bila pretežno pod vlašću represivnih nacionalističkih režima, kako reakcionarnih tako i otvoreno fašističkih, dok je ljevica ostala nemoćna i izložena nemilosrdnom progonu. U najjačim zapadnim demokracijama, Velikoj Britaniji i Francuskoj, u godinama Depresije prevlast su uživale konzervativne vlade. I tamo je ljevica bila u političkoj

defenzivi.

Poraz ljevice imao je kontinentalne razmjere, premda je situacija u svakoj pojedinoj zemlji bila, dakako, specifična. Bila je to, uz ostalo, i posljedica pogubnih podjela između socijaldemokrata i komunista (premda u Austriji njihovo jedinstvo nije spriječilo poraz ljevice). Komunistička ljevica i sama je bila razjedinjena, razbijena na suprotstavljene frakcije i njen veći dio bio je potpuno podređen državnim interesima Sovjetskog Saveza. Porazu ljevice pridonijeli su i iskonska mržnja prema socijalističkoj ideologiji i paničan strah od komunizma koje su gajile srednje i više klase, seljaštvo, pa i dijelovi radničke klase. Dok su se nacionalisti svih boja obraćali čitavom društvu, ljevica je, bilo komunistička, bilo socijalistička, prije svega zastupala interese samo jedne društvene grupe, industrijske radničke klase. Klasna politika socijalizma, da i ne spominjemo “diktaturu proletarijata” kao komunistički cilj, sama je sebi ograničila pristup onima - većini stanovništva - koji su sebe doživljavali kao sigurne gubitnike u slučaju trijumfa ljevice.

Strah od ljevice, posebno strah od boljševizma, bio je nerazmjerno veliku odnosu na njenu stvarnu snagu, čak i njenu potencijalnu snagu u većini europskih zemalja. Taj strah unekoliko i nije bio neopravdan uzmu li se u obzir klasna mržnja, koju je iskazivala ekstremna ljevica tamo gdje je još uvijek imala pristup javnosti, strašne priče o situaciji u Sovjetskom Savezu te sveopća dominacija desnog, antisocijalističkog tiska. Europljani su stoga radije poklanjali povjerenje onima koji su obećavali održavanje “reda” i nacionalnih interesa, umjesto interesa neke zasebne klase.

Labuđi pjev u Francuskoj

Dok je europska ljevica tonula u tamu, jedni parlamentarni izbori bili su tračak svjetlosti. Na francuskim izborima 1936. dogodilo se nešto što je izgledalo kao trijumf antifašizma i završetak trenda koji je Europu godinama odvlačio u smjeru militantne, ekstremne desnice. Kada su 3. svibnja 1936. prebrojeni glasovi drugoga kruga izbora (prvi krug održan je tjedan dana prije, 26. travnja), Narodna fronta socijalista, komunista i radikala odnijela je zapanjujuću pobjedu i osvojila 376 mandata u odnosu na 222 mandata desne Nacionalne fronte. Pristaše ljevice - radnike, ali i intelektualce, književnike i umjetnike - obuzela je euforija. Manès Sperber bio je židovski pisac, rođen 1905. u Poljskoj, koji je emigrirao u Pariz nakon kratkog iskustva u nacističkom zatvoru 1933. Bio je vrlo kritičan član komunističke partije, koju će napustiti 1937. Poslije je pisao o svojem oduševljenju izbornim rezultatima. Za njega, ali i za mnoge druge, prisjećao se, bilo je to nešto više od izborne pobjede. Bio je to svjež vjetar koji je rastjerao zagušljivi, ustajali zrak. Cilj koji se nekada doimao nedostižnim sada je bio nadohvat ruke. “Nikada bratstvo nije izgledalo tako blizu kao u svibanjskim danima 1936.” zapisao je. “Iz svih avenija ljudi su hrlili na Place de la Bastille i na Place de la Nation”, a njihove pjesme i radosni povici odjekivali su okolnim ulicama i pozivali svakoga na jedinstvo u borbi za slobodu i pravdu, a sve se pokazalo mogućim bez revolucionarnog nasilja. No Sperberove humanističke nade bile su tek neobuzdano optimističan san.

Francuska je ostala duboko podijeljena zemlja. Mržnja nacionalističke desnice prema Narodnoj fronti dramatično je prelazila granice konvencionalne političke opozicije. Posebno otrovan bio je njen odnos prema vođi Narodne fronte Léonu Blumu, židovskom intelektualcu koji je svojedobno bio među prvima koji su podržali Dreyfusa. Nacionalistička rulja fizički je napala Bluma u veljači 1936. Prethodnog proljeća vođa ekstremno

desne Action Française Charles Maurras izjavio je da je Blum "čovjek kojeg treba ustrijeliti, i to u leđa". Izborni trijumf ljevice nije ublažio francusku političku polarizaciju. Njena pobjeda i nije bila tako potpuna kao što se činilo na prvi pogled. Ljevica je dobila 37,3 posto glasova, tek nešto više od 35,9 posto koliko je dobila desnica. Najveći pomak dogodio se unutar same ljevice, što je samo dodatno pojačalo neprijateljstvo desnice. Radikali, centrističko uporište Republike, bili su na zalasku. Sa 157 mandata 1932. opali su na samo 106 mandata 1936. Socijalisti, najveća stranka Narodne fronte, popela se sa 131 na 147 mandata. Razne male ljevičarske stranke dobile su 51 mandat, u usporedbi s četrnaest koliko su dobile 1932. Desnicu je ponajviše zabrinulo što su komunisti bili najveći pojedinačni pobjednici jer su 1932. imali deset, a 1936. dobili su 72 mandata.

Pobjeda je postala moguća kada su Staljin i Kominterna 1934. odustali od dogme da su socijaldemokrati "socijal-fašisti", što je bilo naglo, kako je rekao Blum, "poput promjene scene u kazalištu". Jačanje Hitlerove Njemačke nametalo je potpunu promjenu komunističke strategije u Europi. Nova strategija zastupala je uspostavu kolektivne sigurnosti s nekad omraženim "buržoaskim" državama. Staljin je sada aktivno poticao suradnju komunista sa socijalistima, čak i "buržoaskim" strankama u "narodnim frontama" ljevice radi suprotstavljanja sve jačoj fašističkoj prijetnji. Novu politiku potvrdio je Sedmi kongres Kominterne u ljeto 1935.

U Francuskoj je zahtjev da se formira "narodna fronta" stizao odozdo, iz baze, i prvi su ga artikulirali sindikati, da bi ga poslije prihvatila Komunistička partija Francuske. Pritisak je intenziviran tijekom 1935. Ujesen su se radikali pridružili socijalistima i komunistima i Narodna fronta postala je stvarnost.

Njena izborna obećanja sadržavala su program javnih radova

(odnosno kraj deflacijske politike), skraćenje radnog tjedna te uspostavu mirovinskog osiguranja i fonda za zaštitu nezaposlenih. U skladu sa snažnim antifašističkim raspoloženjem paravojne organizacije trebale su biti zabranjene. Izbjegnute su radikalne mjere koje bi uplašile srednju klasu. Socijalna revolucija trebala je pričekati. Socijalisti su odustali od svojih ideja o nacionalizaciji ekonomije. Komunisti su prestali govoriti o sovjetima i kolhozima. Središnja Banque de France trebala je biti reorganizirana tako da njene dionice više ne budu pod kontrolom male oligarhije dioničara, ali banka nije nacionalizirana. Vlada je namjeravala braniti vrijednost franka - što je srednjoj klasi trebalo zajamčiti da neće izgubiti svoje uštеđevine kao što se dogodilo za vrijeme prethodne lijeve koalicije - ali ta se upornost ubrzo pokazala pogrešnom. Ženama je zajamčeno pravo na rad, ali u strahu da ne pokrene raspravu o izmjeni ustava (što je htjela ekstremna desnica) Narodna fronta nije spominjala uvođenje općeg prava glasa za žene.

Blum je bio prvi socijalist i prvi Židov u povijesti koji je postao francuski premijer. Bio je na čelu vlade u kojoj su sjedili ministri iz socijalističke i radikalne stranke, među njima i tri žene. Komunisti (i drugi manji koalicijski partneri) nisu ušli u vladu, ali su je podržavali u parlamentu. Prije nego što je vlada stupila na dužnost, cijelu Francusku zahvatio je dotad najveći val štrajkova, koje su karakterizirali spontanost, povišeno raspoloženje i ozračje karnevalskog slavlja. Oko dva milijuna radnika, koji većinom nisu bili članovi sindikata, i veliki broj slabo plaćenih žena sudjelovali su u tisućama štrajkova, zauzimanjima tvornica i pasivnom sjedenju u tvorničkim krugovima, pretežno u privatnom sektoru. Restorani i kavane bili su zatvoreni, hotelski gosti ostali su bez hrane, u velikim pariškim robnim kućama nije bilo prodavača, a zbog zatvorenih benzinskih postaja prekinut je automobilski

promet. Oduševljenje štrajkaša i onih koji su ih podržavali bilo je samo jedna strana medalje. Pristaše desnice iz srednje klase osuđivali su društveni nered, u strahu da je na djelu početak komunističke revolucije. Politička polarizacija dosegla je nove visine.

Masovni štrajkovi zabrinuli su poslodavce. Jednog poslijepodneva, 7. lipnja, na sastanku u palači Matignon, sjedištu predsjednika vlade, popustili su zahtjevima sindikata. Industrijski odnosi promijenili su se preko noći. Poslodavci su pristali na pravo radnika na članstvo u sindikatu, na kolektivno pregovaranje, na uređenje prava naučnika i šegrta, na zabranu odmazde protiv sudionika štrajka i na povećanje plaća za petnaest posto. Za nekoliko dana na snagu su stupili zakoni koji su jamčili četrdesetosatni radni tjedan i dva tjedna plaćenog godišnjeg odmora svake godine (što je, uz jeftinu željeznicu, potaklo ljetni egzodus iz Pariza i drugih gradova, običaj koji će postati trajno obilježje francuskog društva). Štrajk se postupno primirio. Nastavila se zakonodavna aktivnost zabranom paravojnih liga 18. lipnja, čime su suzbijeni politički neredi i ulično nasilje (ali se dio ekstremne desnice povukao u podzemlje). Novim zakonima reformirana je Banque de France, obvezno školovanje produljeno je do četrnaeste godine, nacionalizirana je vojna industrija, a seljaštvo umireno fiksiranjem viših cijena žitarica. Osnovano je ministarstvo sporta i slobodnog vremena kako bi se demokratizirao pristup ustanovama za zabavu i slobodno vrijeme (mjera je bila usmjerena protiv militarizacije slobodnog vremena koju su provodile fašističke organizacije), čime je unaprijeđeno javno zdravlje, a radničkoj klasi ponuđeni su novi oblici odmora. Procvali su biciklizam, planinarenje i omladinska odmarališta, turizam je postao pristupačan, poboljšana je sportska infrastruktura i porastao je opći interes za sport. Sveukupno su intervencije koje je u kratkom

vremenu poduzela vlada Narodne fronte bile impresivne.

Na francuskoj ljevici vladala je euforija. Eric Hobsbawm, koji će poslije postati jedan od najuglednijih europskih povjesničara, kao devetnaestogodišnji revolucionar iskusio je posebno ozračje u Parizu 14. srpnja 1936., godišnjicu pada Bastille 1789. Sjećao se "crvenih zastava i francuskih trobojnica, voda i radničkih kolona koje su prolazile pored ljudi koji su ispunili pločnike i prozore, srdačnih vlasnika kavana i konobara, veselih gostiju i osobito gostoljubivog i oduševljenog osoblja bordela”.

Ljetna euforija ubrzo je zgasnula, karnevalsko je ozračje iščeznulo, a svakodnevne su se brige i obveze vratile. Blumov ograničeni socijalistički eksperiment zatekao se u oluji koju su podigli zakoni međunarodnog tržišta. Odbijanje devalvacije franka pokazalo se kao pogreška i suzilo je vladin manevarski prostor. Krupni investicijski kapital napuštao je zemlju. Povećani troškovi nastali uvođenjem četrdesetosatnog ratnog tjedna utjecali su na rast cijena, koje su povećavale inflaciju, ali inflaciju nije pratila povećana produktivnost. Povećan je pritisak na rezerve franaka i zlata. Radničke plaće i ušteđevine srednje klase pojela je inflacija. Podrška vladi je slabjela. Kada je konzervativni Senat u lipnju 1937. odbio ovlastiti vladu da se uredbama nosi s francuskim financijskim teškoćama, Blum je dao ostavku. Zamijenio ga je radikal Camille Chautemps. Socijalistički ministri (među njima i Blum) ostali su u vladi, ali je socijalistički zamah bio okončan. Vladom su sada dominirali radikali koji su naginjali udesno, u smjeru snažnijeg konzervativizma.

Chautemps je od parlamenta dobio ovlasti da donosi uredbe sa zakonskom snagom (iste ovlasti uskraćene su Blumu), povisio je poreze i zaustavio socijalne reforme. Okolnosti koje su oborile Blumovu vladu ostale su nepromijenjene. Porast cijena je nastavljen, kao i porast javnog duga. Franak je nastavio gubiti

vrijednost (što će poslije dovesti do devalvacije). Produktivnost je stagnirala. Počeli su prvi nemiri. Narodna fronta je venula, pogođena nerješivim ekonomskim nevoljama, suočena s nepomirljivom opozicijom konzervativne i fašističke desnice i sve opasnijom međunarodnom situacijom.

Blum se vratio na premijerski položaj u ožujku 1938., ali sada je međunarodna klima bila drastično izmijenjena nakon što je Njemački Reich anektirao Austriju. Zabrinuta zbog vanjskopolitičke situacije, Francuska je izgubila strpljenje za društvene i ekonomske eksperimente. Blum je odmah izgubio nadu da će potaknuti napredak državnim investicijama, kontrolom tržišta novca i porezom na bogatstvo. Povećanje vojnih troškova znatno je ograničilo civilne javne rashode, a bijeg kapitala i umanjene zlatne rezerve nametali su dodatno umanjenje javnih troškova i, na koncu, treću devalvaciju franka. Prva Blumova vlada potrajala je 382 dana, a druga je izdržala samo 26. Kada je smijenjen drugi put, dogodio se pomak prema konzervativnoj desnici pod vodstvom novog premijera, radikala Édouarda Daladiera. Bio je promatran kao “čovjek sigurne ruke”, kao tipični izdanak maloga grada u francuskoj provinciji koga su podržavali mali i krupni kapital, a desnica slavila zato što je ukinuo Blumovo socijalno zakonodavstvo i tako dokrajčio “lipanjsku revoluciju 1936.”

Formiranje Narodne fronte, koja je okupila socijaliste, komuniste i radikale kao predstavnike političkog centra, ne bi li svladala fašizam u Francuskoj, bila je racionalna i smislena strategija. Ako ništa drugo, zaustavila je paravojnu desnicu u njenim prijetnjama Republici. Koliko je Narodna fronta bila nužna, toliko je otpočetka bilo jasno da je osuđena na neuspjeh. Revolucionarni socijalni program, za koji su se zalagali komunisti, nije imao nikakve šanse. S podrškom od petnaestak posto stanovništva bilo ga je nemoguće provesti. Srednja klasa, koja je

glasovala za radikale, užasavala se svakog zadiranja u privatno vlasništvo. Socijalisti su odabrali srednji put koji nije zadovoljavao ni desnicu ni ljevicu. Polovične socijalne reforme koje su provedene usprkos protivljenju većine stanovništva otuđile su predstavnike krupnoga kapitala, a djelovanjem međunarodnog tržišta bile su pometene. Na putu su im stajale jednostavno prevelike prepreke.

Stvaranje Narodne fronte bilo je nemoguće bez kompromisa, ali se pokazalo da je Fronta zapravo bila prisilni brak ideološki nespojivih partnera. Kompromis je privremeno prikrio duboke podjele zbog prijetnje zajedničkog neprijatelja. Bila je to ipak krhka građevina čiji su temelji dodatno potreseni nerješivim problemima s kojima je vlada bila suočena. Odnosi između dviju lijevih stranaka bili su na velikoj kušnji. Socijalističku antipatiju prema komunistima pojačale su loše vijesti o uvjetima u Sovjetskom Savezu i izvještaji sa Staljinovih montiranih procesa. Komunisti su, sa svoje strane, Bluma nazvali “ubojicom radnika” kad je policija u ožujku 1937. otvorila vatru na komunističke demonstrante u Clichyju, pariškoj radničkoj četvrti, pri čemu je ubila šestero i ranila dvjesto ljudi.

Španjolski kotao

Neuspjeh ljevice u Francuskoj ostat će u sjeni njene neusporedivo veće tragedije u Španjolskoj. Događaji koji su se odvijali s druge strane Pireneja privlačili su veću pozornost javnosti nego nevolje francuske vlade Narodne fronte. Španjolska ljevica, s velikom podrškom stanovništva i s državnim resursima na raspolaganju, bila je spremna braniti Republiku. Svejedno, bila je znatno oslabljena ogorčenim frakcijskim borbama, međusobnim

sukobima i ideološkim podjelama, čemu se pridružio i najjači regionalni separatizam u Zapadnoj Europi (u ekonomski relativno razvijenijim područjima Katalonije i Baskije). Ljevici je bitno naškodila i dugogodišnja duboka polarizacija španjolskog društva. Čak ni u Francuskoj nije bilo toliko podjela unutar lijevog i desnog tabora. Republikanski lojalisti nisu bili ukorijenjeni poput francuskih, niti su u svojoj povijesti imali tako epohalan i simboličan doživljaj kakav je bila Francuska revolucija.

Druga Španjolska Republika bila je mlada tvorevina, nastala u travnju 1931. Izborila ju je ljevica i odbacivali su je praktično svi na sve jačoj desnici. Njihovi antisocijalistički osjećaji bili su duboki, iskonski i rasprostranjeni. Mržnja prema ljevici bila je neodvojiva od finog tkanja katoličkih vrednota koje je pokrivalo veći dio španjolske provincije i koje je desnica povezala s predodžbama o španjolskoj naciji. To su neprijateljstvo poticale tradicionalne vladajuće elite koje su u omraženom socijalističkom poretku mogle ponajviše izgubiti: veleposjednici, industrijalci, Katolička crkva i, najvažnije, značajni dio vojnog časničkog zbora. Bili su u defenzivi, ali nisu bili slomljeni. Otpočetka su računali na nasilnu likvidaciju Republike. Uostalom, diktatura Prima de Rivere završila je nedavno, u siječnju 1930., a *pronunciamento* (vojni puč) bio je sastavni dio španjolske političke tradicije. U ožujku 1936. španjolski generali započeli su zavjeru kako bi još jednom zbacili izabranu vladu.

Trijumf socijalističke i republikanske ljevice na izborima 1931., pokazat će se, kako je rečeno u 5. poglavlju, kratkotrajnim. U studenom 1933., na novim izborima, desnica je obnovila svoju snagu. Ljevicu je hametice pobijedila desna koalicija koju su činili CEDA i radikali na čelu s Alejandrom Lerrouxom koji je postao premijer. U naredne dvije godine poništene su skromne socijalne reforme poduzete nakon uspostave Republike. Ljevica je to

razdoblje nazvala *bienio negro*, “dvije crne godine” fašističkih prijetnji i teške represije. U sjevernoj regiji Asturiji izbio je štrajk u listopadu 1934. Rudari su se naoružali svime što im je dopalo ruku i nasrnuli na policiju. Štrajk je trajao dva tjedna dok ga u krvi nisu ugušile posebno brutalne postrojbe poslane iz Španjolskog Maroka, pod zapovjedništvom nikog drugog nego budućeg diktatora, generala Francisca Franca. Represija je bila divljačka, zapravo barbarska. Poginulo je 2000 civila, 4000 je ranjeno, a 30.000 zatočeno u zatvore, gdje su mnogi bili mučeni. Španjolska se približavala rubu građanskog rata.

Kada se zbog financijskih skandala i političkih nesuglasica raspala desna koalicija, novi izbori zakazani su za veljaču 1936. Ljevica je u međuvremenu formirala Narodnu frontu, izborni pakt republikanaca (imali su podršku srednje klase) i socijalista. To su bila dva najjača faktora koja su, s neujednačenim i nevoljnim entuzijazmom podržavali komunisti, katalonski separatisti te socijalistički i anarhistički sindikati. Protivničku grupaciju činio je nacionalni blok desnih stranaka. Zemlja je bila podijeljena po sredini i radikalizirana više nego ikad.

Izbori su prikazani kao sudbonosni za španjolsku budućnost. Za desnicu to je bio izbor između dobra i zla, katolicizma i komunizma, "španjolske drevne tradicije” i “protušpanjolske revolucije koja razara društvo i pali crkve”. Bilo je ljevičara koji su prijetili da će "učiniti u Španjolskoj ono što je već učinjeno u Rusiji”. Kada su glasovi prebrojeni, Narodna fronta odnijela je povijesnu pobjedu, tijesnu u broju glasova (4.654.111 spram 4.503.524), ali premoćnu po broju mandata (278 spram 124).

Jedinstvo Narodne fronte trajalo je koliko su trajali izbori. Vlada, koju su činili samo republikanci, bila je preslaba. Socijalisti, i sami razjedinjeni, odbili su sudjelovanje u vladi. Partija se podijelila na reformističko krilo, kojem je na čelu bio umjereni

Indalecio Prieto, i na sve revolucionarniju Opću radničku uniju koju je vodio Francisco Largo Caballero, koji je uživao što ga sovjetski tisak naziva "španjolskim Lenjinom”. Socijalistički omladinski pokret i sindikati na budućnost su također gledali kroz prizmu sveopće revolucije, a nipošto reforme. Privlačnost još uvijek male komunističke partije rasla je naočigled.

Vlada se posvetila obnovi socijalnih i ekonomskih reformi pokrenutih od 1931. do 1933., oslobodila je političke zatvorenike, eksproprirala zemljišta veleposjednika i vratila autonomiju Kataloniji (isto je obećala i Baskiji). Vlada međutim nije imala kontrolu nad situacijom. Siromašni seljaci i poljoprivredni radnici zauzeli su velike posjede u južnoj Španjolskoj. U gradovima su izbili štrajkovi. Paljenje crkava - simbola katoličke opresije - bilo je raširenije nego 193- i propagandni dar s neba za desnicu. I ljevičari i desničari počinili su mnoga ubojstva. Obje strane kretale su se prema ekstremizmu. Falanga, nekad mala frakcija desnice, naglo je zadobila podršku. Prilazili su joj mladi članovi CEDA-e koji su, za razliku od starijih članova, bili skloni agresivnoj proturepublikanskoj akciji. U međuvremenu se zavjera zahuktala, a da vlada o tome nije imala pojma.

Neki ljudi iz vojnog vrha, uključujući i Franca, razmišljali su o puču odmah nakon izbora. No vrijeme još nije bilo sazrelo, pa su generali promatrali i čekali. Vlada je pokušala spriječiti potencijalne prijetnje iz vojske tako što je smijenila Franca s dužnosti načelnika glavnog stožera i poslala ga na Kanarske otoke. General Emilio Mola, poznat kao vatreni neprijatelj Republike (zapravo siva eminencija zavjere i planiranog puča), također je smijenjen. Začudo, Mola je vraćen iz Španjolskog Maroka i postavljen za zapovjednika garnizona u Pamploni, na sjeveru Španjolske, što je bila idealna lokacija za održavanje veza s ilegalnim pristašama pobune. Neki su falangisti uhićeni, ali su i u

zatvoru sačuvali svoju organizaciju. To je bilo sve što je slabašna vlada poduzela kako bi spriječila opasnosti koje su joj prijetile.

Pobuna je počela 17. srpnja 1936. u Španjolskom Maroku i na Kanarskim otocima, da bi se u sljedeća dva dana proširila i na samu Španjolsku. Zavjerenici su očekivali brz i jednostavan državni udar kojim će vojska preuzeti vlast. Ubrzo je postalo jasno da se to neće dogoditi. U nekim su područjima garnizoni i stanovništvo podržali pobunjenike. U roku od dva dana promijenjena su trojica premijera, što je bio očit znak panike. Mola se osjećao dovoljno sigurnim u sebe da odbije prijedlog kompromisnog primirja. U mnogim područjima vojska i policija nisu bile sigurne u konačnu pobjedu Republike, ali su joj ostale lojalne. Radnici u Madridu, Barceloni, San Sebastiánu, Baskiji i drugdje naoružali su se i stavili na raspolaganje Republici. U roku od nekoliko dana Španjolska je bila potpuno podijeljena, dublje nego na izborima u veljači.

Istočni i južni dijelovi zemlje ostali su na republikanskoj strani. Pobunjenici su postigli brze uspjehe na jugozapadu, zapadu i u dijelu središnje Španjolske. U vojnom smislu strane su bile izjednačene, ali su najvažnije industrijske regije bile u rukama zakonite vlade. Ljudi su odabirali strane, sve do posljednjeg sela: ljevica ili desnica, Republika ili fašizam. Nasilje je eskaliralo. Već prvih dana obje su strane počinile teške zločine. Kada bi osvojili neko područje, pobunjenici bi po kratkom postupku masovno strijeljali sve sumnjivce. Nemoguće je utvrditi točan broj ubijenih, ali je zasigurno dosezao nekoliko tisuća. Republikanska strana poduzimala je velike osvetničke akcije protiv pristaša pobune i klasnih neprijatelja. Izravnani su računi. “Revolucionarna pravda” improviziranih sudova značila je brojna pogubljenja. Svećenstvo je bilo izloženo strašnom nasilju. Preko šest tisuća pripadnika svećenstva - svećenika, redovnika i opatica - bilo je ubijeno, crkve su spaljivane, a relikvije uništavane. Građanski rat bio je u punom

zamahu. Pobjednik je još uvijek bio neizvjestan.

Važna promjena u ravnoteži vojne moći zbila se krajem srpnja i početkom kolovoza kada su Hitler i Mussolini - odlučni da spriječe uspostavu komunističke vlasti na Pirenejskom poluotoku - Franca opskrbili avionima da iz Španjolskog Maroka u Španjolsku preveze elitnu Afričku armiju, preko 30.000 okorjelih i iskusnih boraca. To je bio tek početak sve veće pomoći koju su Francove postrojbe primale od Njemačke i Italije. I Hitler i Mussolini nadali su se savezništvu s nacionalističkom Španjolskom, a istodobno su iskoristili zgodnu priliku da provjere svoju borbenu moć daleko od kuće. Salazarov Portugal, uplašen od boljševičke pobjede u susjedstvu, također je pomagao pobunjenike ljudstvom i oružjem.

Pobunjenici su stekli znatnu prednost. Ona bi bila neusporedivo manje značajna da su zapadne sile priskočile upomoć ugroženoj demokraciji. U kolovozu je Britanija inicirala međunarodni sporazum po kojem je spriječena opskrba Španjolske Republike ratnim materijalom. Francuska se pridružila, premda je Blum bio na mentalnim mukama i trpio krizu savjesti što je španjolskim socijalistima uskratio pomoć. Zapadne demokracije nisu htjele riskirati širenje sukoba i mogućnost izbijanja sveeuropskog rata. Time su bitno povećale vjerojatnost nacionalističke pobjede. Staljin je ujesen odgovorio na molbe republikanske vlade za pružanje vojne pomoći, ali je neravnoteža u opskrbi oružjem ostala trajna. Poslije su dvadeset četiri države potpisale Ugovor o sprečavanju intervencije. Potpisali su ga i Njemačka, Italija i Sovjetski Savez, koji su u javnosti cinično zastupali zabranu intervencije dok su u Španjolsku slali goleme količine oružja.

Usprkos službenoj zabrani intervencije najmanje 30.000 dragovoljaca (mnogi su bili Židovi) iz različitih europskih zemalja - socijalisti, komunisti i sindikalisti koje je Kominterna organizirala u Internacionalne brigade - počelo je ujesen 1936. pristizati u

Španjolsku u pokušaju spašavanja Republike. Bili su, na ovaj ili onaj način, većinom idealisti koji su Španjolski građanski rat vidjeli kao klasni rat ili kao antifašističku borbu. Na tisuće ih je izgubilo živote. Sovjetska je propaganda tada, ali i poslije, uveličavala njihov vojni doprinos. Brigade su nesumnjivo odigrale važnu ulogu u nekim velikim bitkama, osobito u Bici za Madrid. Britanski novinar Henry Buckley vidio je brigade u akciji i ovako ih procijenio: "Bili su heroji koji su se junački borili. Njihovo oružje bilo je loše, disciplina se teško održavala, govorili su premnogim jezicima, a tek nekolicina je razumjela španjolski. Pukim heroizmom činili su čuda.” Za europsku ljevicu početak Španjolskoga građanskog rata bio je svojevrsno nadahnuće. S vremenom će postati uzrok demoralizacije.

Nakon što Francove postrojbe, koje su postojano napredovale prema sjeveru, nisu uspjele zauzeti Madrid usprkos dugotrajnoj opsadi u studenom 1936., sukob je poprimio značajke produljenog, iscrpljujućeg i neobuzdano divljačkog rata. Postupno su napredovanja nacionalista postala kontinuirana, dok su republikanci, koji su katkad uspijevali izvesti kratkotrajne protuofenzive, bili prisiljeni na upornu obranu koja je bivala sve više očajnička. U proljeće i ljeto 1937. nacionalisti su izveli nekoliko velikih prodora prema sjeveru. Ujesen su zauzeli sjevernu (atlantsku) obalu, uključujući i Baskiju (što je Francu omogućilo pristup vitalnim sirovinama i kontrolu nad važnom industrijskom regijom). Teritorij pod kontrolom republikanske vlade svodio se na veliko područje jugoistočno od Madrida prema (sredozemnoj) obali i na Kataloniju (s okolnim područjima) na sjeveru.

Španjolski građanski rat omogućio je Nijemcima eksperimente s bombardiranjem, a da “pritom ne snosimo odgovornost” (kako je rekao Wolfram Freiherr von Richthofen, zapovjednik “Legije Condor”, njemačke zrakoplovne postrojbe). Nakon bombardiranja

nekoliko južnih španjolskih gradova dogodili su se napadi na Madrid. Richthofen je zaključio da su rezultati “vrlo dobri”. U proljeće 1938. i Talijani su počeli bombardirati španjolske gradove i sela tijekom nacionalističke ofenzive u smjeru sjevera, dok su Nijemci intenzivirali napade kako bi podržali tu ofenzivu i na Bilbao bacili šesto tona bombi. Stravični napad trideset njemačkih i tri talijanska bombardera na baskijski grad Guernicu poslijepodne 26. travnja 1937. šokirao je svijet, ali bio je jedan od mnogih. Istoga jutra njemački bombarderi “nijednu kuću nisu ostavili neoštećenu” u napadu na osam kilometara udaljeno mjesto Guerricaiz. Napad na Guernicu, koji je trajao neprekidna tri sata s ciljem demoralizacije Baska, bio je u njemačkim očima “potpun tehnički uspjeh”. Gradić je pretvoren u zgarište, a oko tristo ljudi je poginulo. Svećenik koji je stigao upravo na vrijeme da bi svjedočio razaranju živo je opisao zapomaganje i ljude koji su ustravljeno bježali s tržnice dok je grad gorio. Slavna slika Pabla Picassa, izložena u španjolskom paviljonu na Svjetskoj izložbi u Parizu 1937., ovjekovječila je razaranje Guernice nesuzdržanim prikazom barbarizma modernog rata. Usprkos osudama svjetske javnosti teška su njemačka bombardiranja nastavljena. Kada su se te jeseni borbe u Asturiji primakle kraju, zapovjedništvo Legije Condor odlučilo je da “sve eskadrile uputi u nemilosrdnu borbu protiv svih područja i prijevoznih sredstava koja su još uvijek pod kontrolom Crvenih”.

Ujesen 1937. rat je još uvijek bio daleko od završetka, ali je krenuo svojim neumitnim smjerom. Nacionalističko zauzimanje Španjolske bilo je sporo ali neumoljivo. Bilo je sporo zbog uporne republikanske obrane, ali i zbog načina na koji je Franco vodio rat. Doživljavao ga je kao križarski pohod kojim obnavlja slavu katoličke Španjolske. To nije značilo samo poraz, nego i totalno uništenje svih u kojima je vidio unutarnje neprijatelje. Stoga i nije

žurio postizanju brze i površne pobjede.

Francisco Franco rođen je 1892. i svoje formativne godine proveo je u vojsci. Kombinacija prvorazrednog vojničkog talenta, žestoke ambicije i nepokolebljive odlučnosti dovela ga je na čelo vojske. Premda je nešto poslije pristupio zavjeri protiv Republike, njegovo zapovjedništvo nad Afričkom armijom bilo je presudno za njen uspjeh. Krajem rujna 1936. nacionalisti su ga prihvatili kao vrhovnog zapovjednika i šefa države. U travnju 1937. ujedinio je različite frakcije desnice u organizaciju s nazivom Tradicionalne španjolske falange nacional -sindikalističkih udarnih grupa, koji je bio toliko nezgrapan da ga nije bilo preporučljivo upotrebljavati, pa je organizacija u pravilu nazivana kratko: FET.

Franco nije imao populističku karizmu Hitlera ili Mussolinija. Bio je tipični vojnik. Na svoj visoki položaj nije došao držanjem govora gomili ni političkim manevrima, već je svojim nesumnjivim vojničkim talentom napredovao uzduž vojne hijerarhije. Fizički neugledan, niska rasta, s iritantnim tenorom, bio je hladnokrvno nemilosrdan prema neprijateljima, kojih je, kako je mislio, imao mnogo. U slobodnom zidarstvu, komunizmu i separatizmu vidio je zlo koje je donijelo dekadenciju, korupciju i propast Španjolske, koja je u šesnaestom stoljeću živjela svoje Zlatno doba. Njegov oprez kao vojnog zapovjednika bio je neodvojiv od njegove odlučnosti da konsolidira nacionalističko osvajanje Španjolske potpunom i kontinuiranom likvidacijom svih neprijatelja koji su mu stajali na putu. Osobno je provjeravao smrtne presude donesene nakon masovnih suđenja svojim protivnicima i sve bi ih potpisao. Njegove postrojbe provele su oko 200.000 pogubljenja. Milijuni zatvorenika nagurani su u zatvore i radne logore. Bila je to trajna poruka ljevici i svim drugim neprijateljima.

Činjenica da se Republika opirala Francovim snagama onoliko dugo i onako uporno sama po sebi je fascinantna s obzirom na

podjele, unutarnje sukobe, mržnje i ideološke nepomirljivosti koje su je razdirale. Socijalisti (i sami gorko podijeljeni), anarhisti, socijalistički i anarhistički sindikati, komunisti koji su slijedili Staljinovu liniju, komunističke frakcije koje su odbacivale Staljina i katalonska ljevica koja je imala svoje posebne ciljeve, svi su bili ujedinjeni ničim drugim nego odlučnošću da poraze fašizam. (Akademska rasprava o tome jesu li nacionalističke snage doista bile fašističke *per definitionem*, nije imala nikakvu važnost. Za republikance oni bili fašisti. Uostalom, jesu li bili u krivu?) Antifašizam je bio moćna kohezivna snaga, ali su se iza njega krile podjele i frakcije.

Činilo se da će se Republika raspasti na samom početku rata. Vlada je bila opkoljena u Madridu i u studenom 1936. povukla se u Valenciju (u listopadu 1937. povukla se u Barcelonu u Kataloniji). Državna tijela zamijenili su antifašistički odbori, osnovani kad je izbila nacionalistička pobuna, i na svome su području obnašali vlast. Baskijski nacionalisti proglasili su autonomnu Baskijsku Republiku. I Katalonija je krenula svojim putem, kao i Aragon. Anarhistički i socijalistički sindikati provodili su nešto što Je nalikovalo na spontanu socijalnu revoluciju. Zemljišni posjedi, tvornice i poduzeća eksproprirani su i predani kolektivima, osnovane su lokalne milicije, a vlast su preuzela revolucionarna vijeća. Bio je to opći kaos koji je kako-tako funkcionirao, barem kratkoročno.

George Orwell opisao je prilike u Barceloni, gdje se pridružio miliciji Radničke partije marksističkog jedinstva (POUM), male komunističke organizacije koja nije bila pod kontrolom Moskve. "Praktično sve zgrade svih veličina zauzeli su radnici i ukrasili ih crvenim zastavama ili crveno-crnim anarhističkim zastavama. Na svakom zidu bio je naslikan srp i čekić, s različitim kraticama revolucionarnih stranaka. Gotovo svaka crkva bila je opustošena, a

svete slike spaljene... Na svakoj trgovini i svakoj kavani stajao je natpis da su kolektivizirane. Svi su nosili grubu odjeću radničke klase ili plave ogrtače uniforme neke od milicija.” Socijalna revolucija bila je privlačna samo grupama posvećenih marksista, ali izbora nije bilo i svi su se prilagodili novom poretku.

Milicije su bile slabo naoružane i loše organizirane, "po svim kriterijima bile su obične gomile”, zapisao je Orwell. Bilo je nevjerojatno da bi takve postrojbe mogle dobiti rat protiv dobro naoružanih i discipliniranih Francovih trupa. Središnja vlada morala se prilagođavati, i to brzo. Socijalisti i komunisti ušli su u vladu Narodne fronte u rujnu 1936. na čelu s Largom Caballerom. On je sada bio viđen (privremeno) kao ličnost jedinstva, ne i ličnost podjela. Vlada se složila da nije trenutak za socijalnu revoluciju. U međuvremenu se morala uhvatiti ukoštac s formiranjem organizirane vojske koja će zamijeniti milicije. Postupno je središnja vlast uspostavila kontrolu i jedinstvenu vojsku iza koje su stajali centralizirana ekonomija, novačenje, opskrba i organizirana civilna zaštita.

Do toga je došlo pod sve većim sovjetskim utjecajem. Dolaskom Staljinova oružja porastao je i utjecaj komunista u vladi, a komunisti nisu bili odveć zainteresirani za “buržoasku” republiku. Sve što su htjeli jest da je obrane od fašizma kako bi poslije proveli "pravu” revoluciju, a u međuvremenu su iskorištavali priliku da likvidiraju sve suparnike, poput anarhista i trockista na radikalnoj ljevici. U svibnju 1937 - Largo Caballero uklonjen je s mjesta premijera. Zamijenio ga je Juan Negrín, lukav političar i sposoban administrator (bio je ministar financija), koji je pristao na pojačani utjecaj komunista kao prihvatljivu cijenu i ponajbolju mogućnost za pobjedu nad Francom. U Kataloniji i Aragónu obustavljena je socijalna revolucija, a POUM je razbijen u surovoj čistki. Republika je bila sposobna nastaviti borbu, ali snažnim utjecajem

komunista mnogi republikanci nisu bili zadovoljni, što je pridonijelo padu borbenog morala.

Konačna agonija Republike počela je 1938. Posljednja velika republikanska ofenziva na donjem toku rijeke Ebro u istočnoj Španjolskoj završila je neuspjehom. Borbeni moral naglo je opadao, a iscrpljenost ratom bila je opća. Zaliha hrane bilo je sve manje. Katalonija je zauzeta početkom 1939. Golem broj vojnika pao je u zarobljeništvo, na milost i nemilost nacionalista. Pola milijuna izbjeglica prešlo je u Francusku, u neizvjesnu i bijednu budućnost. Područja koja su još uvijek bila pod kontrolom Republike podlegla su u ožujku. Nacionalisti su ušli u Madrid 26. ožujka. Do kraja mjeseca ostaci Republike bili su u njihovim rukama. Franco je 1. travnja objavio da je rat završen. Preko 200.000 ljudi poginulo je na bojnom polju. Više od milijuna (od 25 milijuna stanovnika) suočilo se s pogubljenjima, mučenjima ili zatočeništvom. Neki su se uspjeli dokopati egzila.

Franco i njegovi sljedbenici bili su nemilosrdni u svojoj pobjedi. Utjelovljenje duha osvetničkog iskupljenja koje će pročistiti Španjolsku bio je Enrique Suñer Ordóñez, imenovan predsjednikom državnog Suda za politička kaznena djela. Taj bivši profesor pedijatrijske medicine opisao je 1938. republikance kao “vragove... sadiste i luđake... monstrume...” Iza njih je vidio slobodne zidare, socijaliste, anarhiste i sovjetske Židove koji su prionuli na ostvarenje planova iz *Protokola sionskih mudraca.* U njegovu poremećenom umu svrha rata bila je "jačanje rase” i “totalno uništenje naših neprijatelja”. Takvi stavovi karakterizirali su odmazdu protiv demonizirane ljevice. Oko 20.000 republikanaca ubijeno je odmah nakon rata. Tisuće su umirale u zatvorima, logorima i na prisilnom radu. Ubijanje se nastavilo i tijekom četrdesetih godina.

Nad polovinu Španjolske koja je branila Republiku od

Francovih nacionalističkih pobunjenika spustila se tišina u kojoj se nije moglo očekivati ništa osim diskriminacije, teškoća, patnje i gorke prilagodbe novoj, represivnoj diktaturi. Tišina će potrajati preko trideset pet godina, dok Francova smrt 1975. Španjolskoj ne pruži priliku za novi početak.

Je li bilo moguće izbjeći Španjolski građanski rat? Nije vjerojatno. Do 1936. šanse su već postale gotovo zanemarive. Zemlja je bila potpuno podijeljena i vlada je, već tijekom prvih mjeseci nakon izbora u veljači, ubrzano gubila kontrolu nad situacijom. Kada je u svibnju Prieto zamoljen da formira vladu, ali ga je spriječio njegov ljevičarski protivnik Largo Caballero, posljednja šansa da se izbjegne rat bila je propuštena. Jaka, ali umjerena socijalistička vlada u tom je trenutku mogla privući podršku barem dijela srednje klase, koja je bila ustrašena od ekstremne ljevice i zato je naginjala nacionalistima. Kao što se pokazalo, Largo Caballero pobrinuo se da vlada ostane slaba, a ljevica podijeljena, što je srednju klasu gurnulo u naručje pobunjenika. Prietovi planovi da ograniči ovlasti policije, razoruža fašističke terorističke odrede i na čelo državne sigurnosti postavi pouzdanog čovjeka postali su neostvarivi. Također je vrlo dvojbeno bi li Prieto uspio provesti reforme koje bi smirile situaciju, s obzirom na nepovjerenje koje je ljevica gajila prema “umjerenim” rješenjima i na odlučnost s kojom je desnica htjela zbaciti Republiku. Jednako je dvojbeno je li on ili bilo koji republikanski vođa raspolagao političkom moći dovoljnom da uhiti desničarske vođe i smijeni istaknute generale čija je nelojalnost Republici bila općepoznata. U svakom slučaju, takvo što nije se ni pokušalo. Oni koji su Republici htjeli nanijeti najveće zlo uživali su potpunu slobodu u pripremi vojne pobune koja će je na koncu i slomiti.

Je li Republika mogla dobiti Građanski rat? Jednom kad je pobuna izbila, Mola odbio mirovne prijedloge, Franco doveo

Afričku armiju iz Maroka u Španjolsku, a nacionalisti stigli konsolidirati svoje velike početne teritorijalne dobitke, pobjeda Republike postala je malo vjerojatna, a sredinom 1937. praktično nemoguća. Podjele i sukobi na ljevici svakako nisu išli u prilog Republici, ali ipak nisu prouzročili poraz. Vladine snage bile su, premda nikad dovoljno učinkovite, sposobne voditi dug obrambeni rat. No nikada nisu postale dovoljno jake da postignu preokret. Možda bi u tome i uspjele da strana pomoć nije bila jednostrana - u sukobu koji je poprimio karakter surogata velike ideološke borbe između međunarodnoga fašizma i međunarodnoga komunizma - i da nije pogodovala isključivo nacionalistima. Sovjetska pomoć pomogla je republikancima da produlje borbu i ništa više od toga, ali je pomoć fašističke Italije i nacističke Njemačke bila presudna za vojni uspjeh pobunjenih nacionalističkih snaga. I konačno, politika neintervencije zapadnih demokracija - kao i odlučnost SAD-a da ostane striktno neutralan - značila je da, ne računajući sovjetsku pomoć, republikanci svoje potrebe stružu s dna bačve, dok su nacionalisti redovito primali velike količine oružja od fašističkih sila. Takva neravnoteža dokinula je svaku mogućnost republikanske pobjede, a Francov konačni trijumf učinila potpuno izvjesnim.

Rat je iza sebe ostavio Španjolsku koja je oplakivala svoje mrtve (najbolnije rane ostale su prikrivene nekoliko naraštaja). Iza tankog vela nacionalnog jedinstva društvo je ostalo duboko podijeljeno, ekonomija uništena, a nužna modernizacija odgođena unedogled. Za španjolsku ljevicu rat je bio katastrofa koja će trajati desetljećima, poraz čije je razmjere nemoguće preuveličati. Je li ljudska tragedija Španjolske imala šire političke posljedice po ostatak Europe? Je li i, ako jest, na koji način poraz ljevice utjecao na glavne tokove europske povijesti? Bi li pobjeda ljevice u Španjolskom građanskom ratu, koliko god je bila malo vjerojatna,

pridonijela sprečavanju drugog velikog europskog sukoba?

Čini se da ne bi. Nemoguće je predvidjeti kojim bi putem španjolska republikanska vlast krenula nakon poraza Francovih nacionalističkih snaga. Vjerojatno bi najveću korist izvukli komunisti, koji bi Španjolsku odvukli prema ljevičarskoj diktaturi. Da je pobijedila umjerena ljevica, što je bilo manje izgledno, ojačao bi položaj socijalista u Zapadnoj Europi i zapadne demokracije stekle bi potencijalnog saveznika u budućem sukobu. Uvećale bi se mogućnosti formiranja “velike međunarodne koalicije” koja bi se, uz sudjelovanje Sovjetskog Saveza, suprotstavila Hitleru. Najvjerojatnije bi pobjeda ljevice u Španjolskoj (i Francuskoj) dodatno isprovocirala Hitlera, tu najveću prijetnju europskome miru.

Španjolska bi mogla, u kasnijoj fazi, postati i žrtva nacističke invazije. Nikad nećemo saznati. U svakom slučaju, događaji u Španjolskoj demoralizirali su ljevicu: deseci tisuća dragovoljaca iz preko pedeset zemalja, većinom komunista, koji su se idealistički pridružili Internacionalnim brigadama u borbi za Republiku, bili su ogorčeni na zapadne demokracije, koje su doživljavali kao izdajnike republikanske stvari. Španjolska je pridonijela spoznaji u redovima ljevice da su pacifizam i razoružanje neodržive zamisli. Samo silom oružja moguće je pobijediti fašizam.

Mnogi su strahovali da će Španjolski građanski rat prerasti u sveopći obračun fašizma i boljševizma u novom europskom ratu. To se nije dogodilo. Koliko god su Njemačka, Italija i Sovjetski Savez bili angažirani u Španjolskoj, još uvijek nisu bili spremni za veliki rat (premda je Njemačka činila sve da ga učini neizbježnim). Nijemci su stekli važna taktička iskustva o zračnim bombardiranja i njihovoj koordinaciji s kopnenim postrojbama, kao i potrebi da poboljšaju svoje tenkove. Oni i Talijani uvidjeli su što su njihovi bombarderi u stanju učiniti gradovima. Sovjeti su pak shvatili da se

ne mogu osloniti na zapadne “buržoaske” sile u obrani od prijetećeg fašizma. Zapadne demokracije bile su, sa svoje strane, više nego zadovoljne što nisu uvučene u sukob. Konačni ishod uvećao je mogućnost da će Španjolska uspostaviti bliske veze s fašističkim diktaturama, ali u očima Londona i Pariza to je bilo manje zlo od uspjeha boljševizma u njihovu neposrednom susjedstvu.

Španjolski građanski rat trajao je tri strašne godine, a oporavak će trajati desetljećima. Ipak, bio je odvojen od glavnih tokova koji su oblikovali kontinent. Španjolska je i prije Građanskog rata bila na europskim marginama. Nakratko je njena kataklizma privukla pozornost Europe. Poslije 1939. opet je potonula u pozadinu. Postala je u stanovitoj mjeri ponovno strateški važna kada je izbio Drugi svjetski rat, ali je veliku pozornost privukla tek kada je u potpuno izmijenjenim okolnostima Hladnog rata Franco postao važan saveznik Zapada.

Za ostatak Europe tijek događaja koji je izravno vodio u smjeru drugoga velikoga kontinentalnog sukoba nije bio u bitnoj vezi sa Španjolskom. Ti su se događaji zbivali u najopasnijem području, u Srednjoj Europi, i oblikovale su ih sile na koje stravični Građanski rat u Španjolskoj nije utjecao. To je u prvom redu bio bezobzirni ekspanzionizam nacističke Njemačke.

Utrka u naoružanju

Mračnoga i turobnoga kasnog poslijepodneva 5. studenog 1937. vrhovni zapovjednici njemačke Kopnene vojske, Ratnog zrakoplovstva i Ratne mornarice general Werner von Fritsch, general Hermann Göring (koji je bio i na čelu Četverogodišnjeg plana) i general-admiral Erich Raeder krenuli su prema Kancelariji

Reicha kako bi saznali Hitlerovu odluku o raspodjeli čelika rodovima oružja. Barem su mislili kako će o tome biti riječi.

Na sastanku je Hitler govorio puna dva sata, ali raspodjelu čelika nije ni spomenuo. U Hitlerovu izlaganju isprva nije bilo ničeg novog. Trojica zapovjednika rodova oružja već su ga bezbroj puta slušala kako govori o budućoj njemačkoj ekonomskoj sigurnosti koja ne smije ovisiti o neizvjesnostima međunarodnog tržišta, već mora biti postignuta osvajanjem "životnog prostora" *(Lebensraum).* Sama ideja bila je inačica imperijalističke ideologije i straha od ekonomske blokade koju je Njemačka doživjela u Prvom svjetskom ratu, kao i Hitlerovih opsesija iz dvadesetih godina. Implicirala je i rizik, ako ne i izvjesnost, oružanog sukoba koji će izbiti prije ili poslije. Ta mogućnost nije zabrinjavala vojne zapovjednike ni ostale prisutne, ministra rata Wernera von Blomberga, ministra vanjskih poslova Konstantina von Neuratha i Hitlerova vojnog ađutanta pukovnika Friedricha Hossbacha. Što je "životni prostor" značio u praksi, ostalo je neodređeno. Taj izraz pokrivao je različite varijante buduće ekspanzije. Nitko dotad nije izravno spominjao rat. Hitler je namjeravao reći da razmišlja upravo o toj mogućnosti. Vrijeme ne radi za Njemačku. Trenutačno ima prednost u naoružavanju, ali ona neće potrajati. Bio je odlučan da stupi u akciju najkasnije 1943. ili 1944., a pod određenim okolnostima i znatno ranije. Spomenuo je mogućnost napada na Austriju i Čehoslovačku već sljedeće, 1938. godine. To je njegovu malu publiku prilično zabrinulo.

Nije bila riječ o tome da se protive njemačkoj političkoj prevlasti u Srednjoj Europi ili ekonomskoj prevlasti u Podunavlju (zašto se zalagao Göring). Brinula ih je mogućnost rata sa zapadnim silama. Njemačka nije bila spremna za veliki rat i oni su to vrlo dobro znali. Blomberg, Neurath i, osobito, Fritsch bili su vrlo nervozni kad je sastanak završio. Tri mjeseca poslije skeptici

su uklonjeni. Hitler je smijenio svu trojicu.

Kako se približavao kraj 1937., utrka u naoružanju između najjačih europskih država sve će snažnije određivati akcije njihovih vlada. Hitlerov sastanak s vojnim zapovjednicima prividno je bio posvećen raspodjeli čelika. Doista, nestašica čelika stvarala je velike prepreke njemačkom programu naoružanja. Proizvodnja čelika nije uspijevala zadovoljiti vojne potrebe, znatno je usporavala proizvodnju aviona, a gradnja ratnih brodova zaostajala je za planovima koje je zacrtala ratna mornarica. Sve veća kriza čelika dovela je krajem 1937. do smjenjivanja ministra gospodarstva Hjalmara Schachta, čovjeka koji je bio zaslužan za ekonomski oporavak nakon 1933., ali je počeo prigovarati visokim vojnim troškovima koji su se otimali kontroli. Göring, povjerenik Četverogodišnjeg plana - velikog programa naoružanja koji je počeo 1936. - sada je bio zadužen za čitavo gospodarstvo i zainteresiran isključivo za maksimalnu proizvodnju naoružanja kako bi Njemačku učinio spremnom za rat u najkraćemu mogućem roku i po svaku cijenu. Kada su se industrijski baruni Ruhra pobunili zbog troškova upotrebe nekvalitetne željezne rude radi postizanja ciljeva zacrtanih Četverogodišnjim planom, Göring je naložio čeličanama u državnom vlasništvu da postupaju upravo tako.

Predstavnici njemačkoga krupnoga kapitala nisu bili oduševljeni Hitlerom prije nego što je došao na vlast, ali su lako promijenili mišljenje kada su naslutili velike profite koje će donositi oporavljena ekonomija, bum naoružanja i perspektiva dominacije u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi. Koliko god su ruhrski baruni čelika bili nevoljni investirati u nekvalitetnu željeznu rudu, toliko su se okoristili velikim državnim vojnim troškovima. Veliki koncerni, primjerice kemijski div IG Farben, već su doživjeli velik porast profita provedbom Četverogodišnjeg plana, au slučaju

teritorijalne ekspanzije smiješile su se neslućene mogućnosti otimanja plijena. Krupni kapital nije imao ništa protiv zauzimanja Austrije i Čehoslovačke jer je nudilo velike i kratkoročne ekonomske prednosti, između ostaloga, sirovine i industrijski potencijal, sve potrebnije za održavanje tempa naoružavanja u situaciji kad je njemačko gospodarstvo bilo pod velikim pritiskom.

Uska grla opskrbe i manjak radne snage postali su akutni i bit će vrlo ozbiljni narednih mjeseci. Štoviše, postao je izvjestan i neposredni kolaps njemačkog financijskog sustava. Svaka "normalna” vlada osjetila bi se dužnom uhvatiti se s time ukoštac i umanjila bi troškove da izbjegne ekonomsku katastrofu. Nacistički režim ni po čemu nije bio "normalan”. Hitler je ustrajao u stavu, a počeli su ga podržavati značajni faktori vojno-industrijskoga kompleksa, da samo rat i otimanje novih ekonomskih resursa mogu riješiti njemačke probleme. Ti problemi uopće nisu omeli Hitlerovu namjeru da pokrene rat i samo su učvrstili njegovo uvjerenje daje on hitan i nužan.

Druga europska zemlja koja se naoružavala radi agresivne ekspanzije bila je Italija, njemački partner u Osovini. Ritam njezina naoružavanja bio je potpuno drugačiji od onog u Njemačkoj. Proizvodnja čelika također je bila velika prepreka. U prilog joj nisu išle ni premale devizne rezerve. Talijanski industrijalci bili su zadovoljni zbog proizvodnje oružja koja je donosila profite, ali nisu bili skloni dugoročnom investiranju u kratkoročne ciljeve. Loša uprava i teške pogreške u narudžbi oružja izazvale su zaostajanje u tehnologiji i produktivnosti. Slabi talijanski resursi bili su iscrpljeni sudjelovanjem u Španjolskom građanskom ratu, koji je potrajao dulje nego što je Mussolini predvidio kada je brzopleto Francu priskočio upomoć. Krajem 1937. svekoliki problemi talijanske ekonomije počeli su značajno usporavati program naoružavanja. Italija nije raspolagala industrijskim kapacitetima i financijskom

snagom za suštinski iskorak u vojnoj industriji. Dok su druge zemlje intenzivirale svoje programe naoružavanja, talijanski su vojni troškovi 1937. i 1938. zapravo pali za dvadeset posto u odnosu na prethodne godine. Mussolini se nadao da će za pet godina Italija biti spremna za rat. Bila je to optimistična računica.

Sovjetska je vrhuška od 1936. reagirala sa sve većom nervozom na opasnost koja je prijetila od Njemačke i bila je uvjerena da su “fašističke” i “imperijalističke” države povezane u svojevrsnom savezništvu. Sa svim sektorima industrijske proizvodnje u državnim rukama, u zatvorenoj ekonomiji i pod brutalnom diktaturom, nisu postojale nikakve prepreke sveopćem naoružavanju. Konačni učinak bio je upitan zbog nedjelotvornosti, sukoba nadležnosti između industrije i vojske te strukturnih problema preorijentacije iz civilne u vojnu proizvodnju. Povrh svega, najteži problem bile su katastrofalne čistke, odraz Staljinove paranoje u vezi s “unutarnjim neprijateljima” koji navodno prijete sovjetskoj obrambenoj moći. Bilo je očekivano da će strani analitičari stanja u Kremlju kategorično zaključiti daje Sovjetski Savez ozbiljno oslabljen i da u doglednoj budućnosti zasigurno neće biti faktor na koji treba računati. U vojnoj industriji napravljen je veliki napredak, ali su sovjetski vođe raspolagali obavještajnim podacima kako nerazmjer u naoružanju postaje sve veći u korist Njemačke, osobito u osjetljivoj sferi kvalitete zrakoplovstva. Bila je to nelagodna spoznaja.

Zapadne demokracije na naoružavanje su gledale kao na nužno zlo i kao na reakciju na sve veću talijansku, osobito njemačku prijetnju (ali i japansku na Dalekom istoku). Njihove međunarodne financije, poslovi i trgovina teško bi stradali u slučaju velikoga globalnog, pa i kontinentalnog poremećaja. Njihov interes bio je očuvanje mira. Taj je prioritet imao posebnu važnost u Britaniji, suočenoj sa sve većim i skupljim teškoćama u održavanju kontrole

nad svojim prekomorskim posjedima. Indija je bila najveći problem sa svojim upornim zahtjevima za neovisnošću. Osim toga Britanija je od 1936. (i sljedeće tri godine) bila zauzeta brutalnim gušenjem velike arapske pobune protiv kolonijalne vlasti i protiv naseljavanja Židova u palestinskome mandatnom teritoriju.

Nisu samo resursi za obranu Ujedinjenoga Kraljevstva bili raspršeni širom Carstva. Francuski resursi za obranu kolonija bili su ugroženi potrebom da se ojača obrana matičnog teritorija protiv očite opasnosti koja je prijetila s druge strane Rajne. Kako bilo, obrana kolonijalnog Carstva značila je odvajanje ljudstva i sredstava. Britanski državni i vojni vrh bio je potpuno svjestan da globalna obrana Carstva nadilazi mogućnosti zemlje. Sama pomisao na istodobni rat na tri fronte, protiv Njemačke, Italije i Japana, bila je noćna mora. Ta mračna perspektiva pridonijela je politici popuštanja potencijalnim neprijateljima. Britanija ju je inicirala, a Francuska joj se priklonila.

Sposobnost održavanja koraka s ubrzanim njemačkim naoružavanjem bilo je pitanje koje je izazivalo tjeskobu. Stanje protuzračne obrane bilo je zabrinjavajuće. Stanley Baldwin, vodeća ličnost koalicijske vlade i od lipnja 1935. po treći put premijer, prije tri godine uopće nije umanjio opći strah od zračnih napada kada je izjavio da će "bombarderi ionako proći što god da učinimo”. U to vrijeme, 1932., dok su trajali razgovori o međunarodnom razoružanju, bio je to izraz uzaludne nade da će uspjeti britanska inicijativa da se zabrani zračno bombardiranje. Ta je nada iščeznula i njemačko naoružavanje trebalo je priznati kao nespornu činjenicu. Ujesen 1934. iskazan je strah da je obrana Britanije zanemarena i da se neće moći nositi sa sve većom neravnotežom u vojnoj moći, osobito u zrakoplovstvu. Hitler je na sastanku s britanskim ministrom vanjskih poslova sir Johnom Simonom i ministrom bez portfelja Anthonyjem Edenom,

održanom u Berlinu u ožujku 1935., izjavio da je njemačko zrakoplovstvo po svojoj snazi sada izjednačeno s britanskim. U Londonu je zavladala panika. Od tada su i oni koji su se zalagali za razoružanje - većina liberala i pristaša laburista - postupno ušutjeli. U lipnju 1935. Baldwin je zamijenio nesposobnog ministra zrakoplovstva lorda Londonderryja energičnim i silovitim sir Philipom Cunliffe-Listerom. Jačanje i modernizacija zrakoplovstva zadobili su novu hitnost kao dio općeg (i sve većeg) programa britanskog naoružavanja.

Baveći se procjenama njemačke prednosti u naoružavanju, britanski vojni analitičari zaključili su da će 1939. biti godina najveće opasnosti te da do tada Britanija mora biti spremna na rat s Njemačkom. Mnogi su smatrali kako je zamisao neostvariva. Vojni se vrh, dakako, zalagao za veliko povećanje vojnih troškova, ali je ozbiljno upozoravao da Britanija do tada neće biti sposobna obuzdati njemačku prijetnju. Slično su mislili i visoki službenici Ministarstva vanjskih poslova. Upozoravali su da se nerazmjer u vojnoj moći, osobito u zrakoplovstvu, ne smanjuje, naprotiv, povećava se u korist Njemačke. Iskazana je i zabrinutost da bi prebrza preorijentacija ekonomije na ratnu proizvodnju iziskivala povećanje poreza i samim tim troškova života. Time bi bila ugrožena socijalna stabilnost i možda bi se čak stvorile i pretpostavke za državno upravljanje militariziranom ekonomijom socijalističkog tipa. Politički i vojni vrh nisu bili suglasni po pitanju ozbiljnosti njemačke prijetnje, po pitanju koji su segmenti britanske obrane u najvećoj opasnosti i, konačno, po pitanju što treba poduzeti da bi se prevladao sve veći jaz između njemačke i britanske vojne moći. Dominiralo je stajalište da je najvažnije kupovati vrijeme, izbjeći preran rat i, ako bude sreće, potpuno izbjeći rat mudrom diplomacijom, što je nesumnjivo impliciralo postizanje sporazuma s Njemačkom. Prevladali su oni ekonomski i

vojni argumenti koji su vodili u istom smjeru, u politiku popuštanja.

Ekonomski argumenti u prilog politike popuštanja imali su još većeg odjeka kod francuskih ministara nakon pada Blumove vlade Narodne fronte 1937. Politika štednje kojom su se pokušale stabilizirati državne financije bila je nespojiva s opsežnim programom naoružavanja. Ministar financija Georges Bonnet rekao je da je nemoguće imati i topove i maslac. Vojne troškove treba umanjiti. Francuska liberalna ekonomija, tvrdio je, jednostavno se ne može nositi s neograničenim sredstvima koja Njemačka ulaže u vojsku. Ishod takvih rasprava bilo je smanjenje vojnog budžeta za 1938. Vojni vrh uzaludno je prosvjedovao.

Na prijetnju iz zraka gledalo se, u Francuskoj i drugdje, kao na najveću opasnost u svakom budućem ratu i izazivala je posebnu zabrinutost. Reforma nedavno nacionalizirane francuske zrakoplovne industrije stvorila je, osim nedostatnih financija, i probleme u samoj proizvodnji. Samo 370 aviona proizvedeno je 1937. u usporedbi s 5606 koliko ih je proizvedeno u Njemačkoj. Ministar zrakoplovstva Pierre Cot - percipiran kao lijevi radikal i nepopularan jer se zalagao za blisko savezništvo sa Sovjetskim Savezom - rekao je da mu je potrebno povećanje budžeta od šezdeset posto kako bi unaprijedio zrakoplovnu industriju. Zbog financijskih ograničenja to nije dolazilo u obzir. Ne iznenađuje da je francusko ratno zrakoplovstvo svoje šanse u budućem ratu vidjelo u tamnim bojama. Njegov je zapovjednik početkom 1938. predvidio da će u slučaju rata *“Armée de L'air* **[***Armée de L'air*, Francusko ratno zrakoplovstvo (op. prev.)**]** biti uništena za nekoliko dana”. Svjesni svojih ekonomskih i vojnih slabosti, francuski vođe živahno su pristali na politiku kupovanja vremena skrojenu u Londonu ne bi li tako izišli na kraj s Hitlerovom Njemačkom.

Do kraja 1937. utrka u naoružanju koju je pokrenula Njemačka

zadobila je vlastiti zamah i svim velikim sudionicima suzila političke opcije. Obrisi strašne drame koja će početi u sljedeće dvije godine poprimali su oblik. U takvoj drami, dok je manevarski prostor bivao sve manji, uloga malog broja ključnih igrača bit će odlučujuća.

Jastrebovi i golubovi

U studenom 1937., upravo u vrijeme dok se održavao opisani sastanak u Kancelariji Reicha, u Londonu se lord Halifax, predsjedavajući Gornjeg doma i budući britanski ministar vanjskih poslova, pripremao za svoj posjet Hitleru. Nadao se da će s njemačkim diktatorom postići sporazum o Srednjoj Europi. Bio je to prvi korak prema aktivnijoj politici popuštanja, odraz inicijative novog britanskog premijera Nevillea Chamberlaina, koji je 28. svibnja zamijenio Baldwina.

Čini se da se Baldwin povukao s dužnosti premijera u pravom trenutku. Prošlog prosinca spretno se nosio s abdikacijskom krizom kada je kralj Edward VIII. odustao od prijestolja u korist svojeg brata Georgea VI. da bi se oženio razvedenom ženom, Amerikankom Wallis Simpson. Dva tjedna prije Baldwinove ostavke krunidba novoga kralja pobudila je domoljubno jedinstvo u zemlji koja se oporavljala od ekonomske depresije i izbjegla politički ekstremizam koji je pustošio Europu. Baldwin je bio sve zabrinutiji zbog vjerojatnosti rata i dao je ostavku prije negoli se morao suočiti s teškom i dugotrajnom međunarodnom krizom na kontinentu.

Kada se sastao s Hitlerom 19. studenoga, Halifax je sam dao naslutiti da će britanska vlada prihvatiti “mirnu evoluciju” trenutačnog statusa Austrije, Čehoslovačke i Danziga jer snažno

želi izbjeći “dalekosežne poremećaje”. Bila je to glazba za Hitlerove uši. Rekao je Halifaxu da ne namjerava anektirati Austriju, premda je iza scene radio upravo na tome. Halifax je zabilježio u svojem dnevniku da smatra kako je Hitler “veoma iskren” i želi prijateljske odnose s Britanijom. Kultivirani britanski aristokrat bio je očito nedorastao političaru koji je predložio da Britanija svoje probleme u Indiji može riješiti lako ako ustrijeli Gandhija i poubija nekoliko stotina članova Kongresne stranke dok ponovno ne uspostavi red. Kada je podnosio izvještaj britanskoj vladi, Halifax je uvjeravao ministre da Hitler nema na umu nikakvu “avanturu u neposrednoj budućnosti” i predložio da mu se ustupi neki kolonijalni posjed kako bi bio spremniji na suradnju u Europi.

Chamberlain je bio uvjeren da je Halifaxova misija postigla “velik uspjeh”. Pisao je privatno svojoj sestri da ako Nijemci žele prevlast u Istočnoj Europi, on ne vidi nikakvu prepreku sporazumu, pod uvjetom da se Nijemci suzdrže od upotrebe sile u svojim poslovima s Austrijancima i Čehoslovacima te da se Britanija zasigurno neće protiviti promjenama postignutim mirnim putem. Jedan ministar oštro se protivio takvoj, aktivnoj politici popuštanja koja traga za sporazumom s Njemačkom kroz bilateralne pregovore i teritorijalne koncesije u Srednjoj Europi. Bio je to, ministar vanjskih poslova Anthony Eden, ali je od siječnja 1938. bio bolestan i oporavljao se u južnoj Francuskoj. U njegovoj odsutnosti Chamberlain je rukovodio britanskom diplomacijom. Iscrpljen bolešću i stalnim sukobima s Chamberlainom, Eden je u ožujku 1938. dao ostavku. Njegov nasljednik bio je najveći pristaša politike popuštanja, lord Halifax.

Britanska vlada bila je potpuno svjesna svojih vojnih slabosti i globalnih zadaća koje su bile iznad njenih mogućnosti. Zato je aktivno pokušavala postići *sporazum* s Hitlerom, ali je time ujedno postala i glavnom preprekom njemačkoj ekspanziji u Europi. Ta

pomisao nije joj bila draga. U studenom 1937., kad su francuski premijer Chautemps i njegov ministar vanjskih poslova Yvon Delbos otputovali u London da saslušaju Halifaxov izvještaj sa sastanka s Hitlerom, Pariz se pomirio s činjenicom da je njegova vanjska politika postala podređena britanskoj. Kada su Francuzi upitali može li njihov saveznik Čehoslovačka računati na britansku i treba li računati na francusku podršku ako postane žrtvom agresije, Chamberlain je odbio obećati bilo što i dodao kako je Čehoslovačka "prilično daleko” i zemlja “s kojom nemamo gotovo ništa zajedničko”. Chautemps je privatno priznao neminovnost širenja njemačkog utjecaja u Srednjoj Europi na štetu Austrije i Čehoslovačke i rado je Britaniji prepustio inicijativu u politici popuštanja.

U Rimu se Benito Mussolini tijekom studenog 1937. mogao prisjećati kako je bio zaslijepljen svojim službenim posjetom Njemačkoj otprije nekoliko tjedana. Hitler je uložio maksimalan trud kako bi impresionirao svojeg partnera u Osovini. Početkom mjeseca Italija je pristupila Antikominternskom paktu koji su prethodne jeseni sklopili Njemačka i Japan. Pakt je bio neprikriveno usmjeren protiv Sovjetskog Saveza. U svojim razgovorima s Talijanima prije negoli su ovi pristupili tom paktu, Hitlerov vanjskopolitički emisar i trenutačno ambasador u Londonu Joachim von Ribbentrop dao im je naslutiti što se doista krije iza toga. Rekao je da su Britanci odbili njemačke prijedloge o anglo-njemačkom pomirenju (čemu se Hitler nadao kada je poslao Ribbentropa u London). Objasnio je Mussoliniju i njegovu ministru vanjskih poslova grofu Galeazzu Cianu da je Antikominternski pakt "zapravo potpuno protubritanski”, kao i da je svojevrsna priprema za blisku vojnu suradnju Njemačke, Italije i Japana. Italiju je sve jače stiskao čelični njemački zagrljaj. U siječnju 1938. talijanskoj je vojsci prvi put naređeno da razmotri planove o savezničkom

djelovanju Njemačke i Italije protiv Britanije i Francuske. Talijanskom vojnom vrhu, svjesnom potpunog neuspjeha svoga programa naoružavanja, nije ostalo drugo nego nadati se da rat neće izbiti tako skoro.

U Moskvi je Staljin proveo veći dio 1937. godine u uništavanju vrha Crvene armije velikim čistkama. Vanjski promatrači na to su gledali kao na čisto,ludilo. I Hitler je tako mislio. “Moramo ih uništiti”, rekao je otvoreno ministru propagande Josephu Goebbelsu u prosincu. Sovjetski Savez u tom trenutku nije bio njegov prioritet i nije imao nikakvu ulogu u scenariju koji je iznio vojnom vrhu prethodnog mjeseca. Sovjetska vrhuška smatrala je kako je rat s kapitalističkim silama neizbježan, a u njih su ubrajali i Njemačku i Italiju (jer su u fašizmu vidjeli najekstremniji i najagresivniji oblik kapitalizma). Bila je uvjerena da zapadne demokracije ohrabruju Hitlera da krene na istok i umjesto njih se bori protiv komunizma. Staljin je bio zabrinut i zbog stanja na svojim istočnim granicama. Japanski militarizam bivao je sve veća prijetnja na nemirnoj granici između Mandžukua i Sovjetskog Saveza. Bilo je samo pitanje vremena kada će izbiti rat. Što kasnije, to bolje za Sovjetski Savez. Pred sovjetskim ratnim strojem stajao je još dugačak put do potpune spremnosti.

U međuvremenu su se Staljinove opcije sužavale. Politika kolektivne sigurnosti koju je zastupao njegov ministar vanjskih poslova Maksim Litvinov postala je neprivlačna kada su izišle na vidjelo očita slabost zapadnih demokracija i njihova spremnost na udovoljavanje Hitlera. Alternativa se krila u pokušaju nekog oblika pomirenja s Njemačkom i ta je ideja postupno dobivala na težini. Suradnja tijekom dvadesetih godina nakon Rapallskog ugovora 1922. te zajednički ekonomski interesi mogli su poslužiti kao presedan. Hitlerov iskonski antiboljševizam, ponovno iskazan na stranačkom skupu NSDAP-a u rujnu 1937., stajao je međutim kao

nepremostiva prepreka i pred opreznim, neizravnim prijedlozima. Staljinova treća mogućnost bila je pomirenje s izolacijom Sovjetskog Saveza i intenziviranje tempa naoružavanja u nadi da rat neće prerano početi. Za izvjesno vrijeme bila je to zapravo jedina opcija.

U glavnim gradovima Srednje i Istočne Europe političari su kasne jeseni 1937. postali svjesni da se ravnoteža snaga drastično promijenila i da njihov manevarski prostor postaje sve uži. Njihova ovisnost o akcijama velikih europskih sila na koje nisu imali nikakva utjecaja bila je očigledna. Kolektivna sigurnost u Ligi naroda bila je mrtva, kao što je pokazao slučaj Abesinije. Francuska, koja je sustavom svojih savezništava nekada jamčila sigurnost, bila je vrlo oslabljena, a njene unutarnje podjele i ekonomski problemi bili su upadljivi. Jednako upadljiva bila je i činjenica da Britanija nema interesa u očuvanju *statusa quo* u Srednjoj Europi. Njemačka je svojim utjecajem ispunjavala politički i ekonomski vakuum. Nacionalistički interesi i uzajamno nepovjerenje onemogućivali su vojnu suradnju zemalja Srednje i Istočne Europe. Kako je rasla moć Njemačke, tako je postajalo jasno da će Srednja Europa postati neposredna žrtva njene ekspanzije. Nervoza i strah postali su opipljivi. Beč i Prag imali su najviše razloga za zabrinutost. Ni Austrija ni Čehoslovačka nisu imale prijatelja. Francuzi, koji su svoju vanjsku politiku podredili Britaniji, više nisu bili pouzdani saveznici Čeha kao nekad. Austrija, koja je izgubila zaštitu Italije, bila je najvjerojatnije prva na udaru. Hitlerov potez nije trebalo dugo čekati.

I na Dalekom istoku razvoj događaja bio je u punom zamahu i imat će velike posljedice po Europu. Sve agresivniji militaristički Japan bio je od srpnja 1937. u krvavom ratu s Kinom. Događali su se teški zločini. Svijet je bio šokiran stravičnim pokoljem koji su u prosincu pomahnitale japanske postrojbe počinile nad kineskim

civilima u Nankingu. Pokolj je utjecao na sporo i postupno opadanje izolacionističkih osjećaja u Sjedinjenim Državama, gdje je predsjednik Roosevelt još prije tri mjeseca izjavio kako agresivne sile koje ugrožavaju svjetski mir treba “staviti u karantenu”. Ipak, na žalost Britanaca (čije je interese na Dalekom istoku izravno ugrožavala japanska agresija), to je bilo sve što je SAD poduzeo. Neovisno o tome, tijekom 1937. porasle su napetosti između Japana i SAD-a na Pacifiku, što će na koncu obje zemlje uvući u svjetski rat. Iste godine Roosevelt je postao svjestan da mora uvjeriti američku javnost kako njemačka agresija u Europi može imati teške posljedice po interese SAD-a.

Dalekosežne promjene u političkom i vojnom vrhu Njemačkog Reicha iznenada su objavljene u Berlinu 4. veljače 1938. Smijenjeni su ministar rata Blomberg i zapovjednik Kopnene vojske Fritsch. Sam Hitler preuzeo je kontrolu nad reorganiziranim vrhovnim zapovjedništvom Wehrmachta. Njegova moć time je bila dodatno i višestruko uvećana, a pozicija vojnog vrha značajno oslabljena. Generali koji su iskazivali strah zbog mogućeg rata sa zapadnim silama ostali su u manjini u odnosu na Hitlerove lojaliste koji su kupljeni visokim vojnim izdacima, obnovljenim ugledom Njemačke i njenom ojačanom međunarodnom pozicijom. Druge moćne elite u gospodarstvu i vrhovima državne birokracije, koje nikada nisu odustale od obnove njemačke moći, bezrezervno su stale uz Hitlerov režim. Agresivna vanjska politika koja je iskorištavala slabosti zapadnih demokracija učinila je Hitlera iznimno popularnim diktatorom. Mase su mu davale plebiscitarnu podršku koja je i u Njemačkoj i u inozemstvu učvrstila njegov ionako neupitan status. Golem i slojevit nacistički pokret bio je organizacijska podloga njegove vladavine i aparat koji je jamčio neprestanu mobilizaciju masovne podrške. Hitlerova diktatura bila je snažna, sigurna i uopće joj nije prijetila bilo kakva značajna

opozicija. Svaki potencijalni organizirani otpor odavno je slomljen. Samo je vojni puč mogao ugroziti Hitlerovu svemoć, ali o tome u Wehrmachtu za sada nitko nije ni razmišljao.

Početkom veljače 1938. provedena je velika rekonstrukcija u vodstvu režima. Osim generala Blomberga i Fritscha otišao je i konzervativni Neurath, koga je na dužnosti ministra vanjskih poslova, upravo u to kritično vrijeme, zamijenio jastreb Ribbentrop. Bio je poznat kao vjeran glasnogovornik Hitlerova mišljenja, a nakon neuspjeha na ambasadorskoj dužnosti u Londonu bio je i ogorčeno protubritanski raspoložen. Velike promjene provedene su i u višim ešalonima diplomatskog i časničkog zbora. Hitler je sada na ključnim dužnostima raspolagao ljudima koji su bili spremni na vanjsku politiku visokog rizika. Mogućnost da se netko usprotivi njegovim odlukama svedena je na ništicu. Ljudi u Hitlerovu okruženju naslutili su da će ubrzo biti povučen odlučan potez. Austrijskoga kancelara Kurta von Schuschnigga “treba natjerati da drhti", zapisao je jedan visoki službenik Hitlerova ureda u svoj privatni dnevnik.

Mjesec dana poslije austrijska vlada kapitulirala je pod besprimjernim pritiskom Berlina, njemačke postrojbe prešle su austrijsku granicu i na brzinu su doneseni zakoni po kojima je Austrija postala dio Velike Njemačke. Ispred goleme, ekstatične mase na bečkom Heldenplatzu Hitler je 15. ožujka objavio “povratak moje domovine u Njemački Reich”. Kao stoje i predvidio, zapadne demokracije mlako su prosvjedovale i to je bilo sve što su učinile. Ni svirepi progon austrijskih Židova i političkih protivnika koji je uslijedio nije izazvao nikakvu reakciju Pariza i Londona, niti je umanjio nade Nevillea Chamberlaina "kako ćemo jednoga dana ponovno započeti mirovne pregovore s Nijemcima”.

Granice Čehoslovačke sada su bile izložene i bilo je izvjesno da će ta država postati sljedeća Hitlerova žrtva. Britanija i Francuska

otpisale su Austriju davno prije *Anschlussa*. Čehoslovačka je bila nešto drugo. Njen geografski položaj imao je veliku stratešku važnost. Bila je vezana savezništvima s Francuskom i sa Sovjetskim Savezom, a Francuska je bila saveznica Britanije. Napad na Čehoslovačku potencijalno je mogao izazvati opći europski rat. Iz njemačke perspektive veze Čehoslovačke s Istokom i Zapadom i njen ključni položaj u Srednjoj Europi bili su ozbiljan strateški problem. Njene sirovine i vojna industrija bile bi dragocjene za njemačke ratne pripreme. No napad na Čehoslovačku bio je riskantan pothvat. Mogao je uvući Njemačku u rat sa zapadnim demokracijama, rat koji je nemoguće dobiti, u što su bili sigurni neki generali, a posebice načelnik Glavnog stožera Kopnene vojske general Ludwig Beck.

Kako bilo, Čehoslovačka nije imala moćnih prijatelja. Još u vrijeme kad je Njemačka gutala Austriju, francuskoj je vladi ministar obrane Édouard Daladier rekao da Francuska ne može pružiti vojnu pomoć svojem češkom savezniku. **[**U vrijeme *Anschlussa* premijer je bio Léon Blum, a Daladier ministar obrane. Ubrzo je Bluma na dužnosti premijera zamijenio Daladier, ali je zadržao i dužnost ministra obrane, (op. prev.) **]** Francuski vojni vrh istodobno je odbacio mogućnost da Crvena armija pomogne Čehoslovačkoj. Nekoliko tjedana poslije francuski vođe saznali su da Britanija neće pružiti vojnu pomoć u slučaju njemačkog napada na Čehoslovačku. Tijekom ljeta 1938. stav zapadnih sila bio je definiran. Francuska je, neovisno o povremenim izjavama da će stati uz saveznicu Češku, odlučila da neće djelovati ako ni Britanija ne bude djelovala, a Britanija je bila više nego nesklona vojnoj intervenciji. Česi su bili prepušteni sami sebi.

Nezavidni položaj Čehoslovačke postao je još gori i nalikovao je na situaciju u Austriji uoči *Anschlussa*, kada su u zemlji izbili neredi. Konrad Henlein, vođa nacificirane njemačke manjine u

Sudetskom području (koju češka većina jest diskriminirala, ali nipošto u onoj mjeri kako je to tvrdila njemačka propaganda), dobio je naputak od Hitlera da postavlja zahtjeve kakve vlada u Pragu nikada neće moći zadovoljiti. Zapadne sile mislile su da neki Henleinovi zahtjevi nisu nerazumni. Kada je Hitler izjavio da ne želi ništa drugo nego vratiti te progonjene Nijemce u "dom Reicha”, ostavio je dojam kako je samo još jedan nacionalistički političar, doduše ekstreman i beskompromisan, ali političar koji teži ograničenom cilju uključivanja njemačke etničke grupe u granice Reicha. Nesposobnost poimanja Hitlerovih motiva odigrala je važnu ulogu u tragediji Čehoslovačke. I njemačka bezobzirnost i čehoslovačka bespomoćnost i anglo-francuska slabost odigrale su svoju ulogu u drami koja je Europu dovela na rub rata.

Krajem ljeta, koje je proteklo u nepodnošljivoj napetosti, blefiranju i riskantnom ispitivanju granica do kojih je protivnik spreman ići, Hitler je odlučio preuzeti rizik rata sa zapadnim silama kako bi silom uništio Čehoslovačku. Ratni planovi odredili su 1. listopada kao najkasniji datum početka invazije. Za potrebe svoje javnosti Hitler je započeo dotad neviđenu, bjesomučnu propagandnu kampanju protiv čehoslovačke vlade, ali je i izjavio da nakon rješenja sudetskog pitanja više neće imati teritorijalnih zahtjeva u Europi.

Uvjeren da Hitler samo želi aneksiju Sudetskog područja i ništa više, Neville Chamberlain je sredinom rujna dva puta letio u Njemačku na razgovore s Hitlerom. S prvog sastanka 15. rujna vratio se optimističan i uvjeren daje dogovor nadohvat ruke, a taj dogovor trebao se sastojati u tome da Čehoslovačka Njemačkoj ustupi Sudetsko područje i da će se Njemačka zauzvrat suzdržati od upotrebe sile. Chamberlain je privatno izjavio da Hitler jest težak i grub, ali je “čovjek kojem se može vjerovati na riječ”. Britanski premijer ubrzo će se grubo razočarati u Hitlerovu dobru vjeru. U

međuvremenu su Britanija i Francuska izvršile rijetko odlučan pritisak na bespomoćne Čehe, stavile im do znanja da ne mogu računati na njihovu pomoć u slučaju rata i uvjeravale ih da pristanu na teritorijalne ustupke. Čehoslovačka je konačno popustila anglo-francuskom diktatu 21. rujna, duboko ogorčena zbog zapadne izdaje. Hitleru to nije bilo dovoljno. Na sljedećem sastanku s Chamberlainom 22. rujna odustao je od uvjeta koje je britanski premijer doživio dogovorenima samo tjedan dana prije. Sada je zahtijevao da Prag mora pristati na njemačku okupaciju Sudeta u najkraćem roku, do 1. listopada, a ako ne pristane, Njemačka će ih uzeti silom. Tvrdio je kako ga se ne tiču britanska upozorenja da bi se u tom slučaju Njemačka mogla zateći u ratu sa zapadnim silama.

Intimno je Hitler za sada odustao od svoje prvotne zamisli da Čehoslovačku potpuno uništi vojnom silom. Uostalom, Britanci i Francuzi uspjeli su prisiliti Čehe da mu daju što je htio. Budući da su Česi na ponižavajući način pristali na sakaćenje svoje države, sporna pitanja sa zapadnim silama postala su relativno sporedna. “Nemoguće je voditi svjetski rat zbog modaliteta”, jezgrovito je sažeo Hitlerov ministar propagande Joseph Goebbels.

Svejedno, malo je nedostajalo da rat doista izbije. Hitler je pretjerao sa svojim pritiscima na Chamberlainov kabinet i uspio je uznemiriti čak i ministra vanjskih poslova lorda Halifaxa. Britanska je vlada 25. rujna izjavila da ne prihvaća Hitlerov ultimatum. Francuska i Britanija složile su se da će u Berlin poslati glasnika koji će upozoriti Hitlera da bi njegov napad na Čehoslovačku značio rat. Francuska je započela mobilizaciju. Britanija je mobilizirala svoju ratnu mornaricu. Mobilizirali su i Sovjeti. Rat nikad nije izgledao toliko vjerojatnim. Počeli su panični pokušaji sazivanja konferencije kako bi se postigao sporazum. Preokret se dogodio kada je Mussolini predložio četvorni sastanak Njemačke, Italije, Francuske i Britanije (Sovjetski Savez uživao je opće

nepovjerenje i nije pozvan). Tako je omogućen rasplet drame čiji je vrhunac bio Münchenski sporazum od 30. rujna 1938. Na konferenciji velikih sila koja je odlučivala o komadanju njihove države Česi nisu bili zastupljeni. Zapadne demokracije prisilile su drugu demokraciju da poklekne pred nasiljem jednog diktatora.

"Vlada Čehoslovačke Republike”, stajalo je u službenom priopćenju o kapitulaciji objavljenom u Pragu, prosvjeduje “pred cijelim svijetom protiv jednostranih odluka donesenih u Münchenu bez sudjelovanja Čehoslovačke.” Njemački humanist, pisac i publicist Frederic W. Nielsen, koji je u listopadu 1933. emigrirao iz Njemačke u Prag užasnut ratobornim nacističkim režimom (poslije će morati bježati i iz Praga, u Britaniju i SAD), ponajbolje je iskazao ogorčenost čehoslovačkog stanovništva u otvorenim pismima Chamberlainu i Daladieru. “Ne zavaravajte se!” napisao je britanskom premijeru. “Isti ljudi koji danas slave vaše ime proklinjat će vas u vrlo skoroj budućnosti kada postane jasno kakav ste otrov posijali svojim 'mirovnim sporazumom'.” Njegova osuda Daladiera bila je jednako cinična: “Veličinu Francuske, rođenu u ruševinama Bastille, vaš je potpis sveo na predmet ismijavanja čitavog svijeta.”

Hitler je dobio ono što je i htio. Tako se barem činilo na prvi pogled. Zauzimanje Sudetskog područja imalo je biti provedeno odmah. Likvidacija Čehoslovačke, o čemu Hitler nije dvojio, odgođena je. Mir je bio sačuvan, ali po koju cijenu?

Chamberlain i Daladier doživjeli su po povratku oduševljeni doček. Sramota kapitulacije pred njemačkim pritiskom i na štetu Čeha sporo je prodirala u svijest. Je li postojala alternativa? Mišljenja o tome i danas su podjednako podijeljena kao i tada. Hitler je u toj riskantnoj igri imao bolje karte od Chamberlaina. O tome nema dvojbe. Otvoreno je pitanje koliko je loše Chamberlain igrao lošim kartama.

Njegova najslabija karta bilo je stanje britanske vojske. S druge strane Kanala Daladier je bio u još težoj poziciji. I britanski i francuski vojni vrh otvoreno su tvrdili da njihove vojske nisu opremljene za rat protiv Njemačke. Zapravo su i Britanija i Francuska precijenile njemačku vojnu moć. Njihov osjećaj inferiornosti, osobito u zrakoplovstvu, temeljio se na tadašnjim obavještajnim podacima, no ne i na blagodati naknadnih saznanja. (Njemačka još uvijek nije bila sposobna za velika strateška bombardiranja koja su izazivala veliki strah.) Postojali su i obavještajni podaci koji su upućivali da Njemačkoj nedostaje sirovina i da je nespremna za veliki rat, ali se njihova važnost umanjivala ili su se potpuno ignorirali. Vojni vrhovi pozdravili su kupovinu vremena kao priliku za dodatno naoružavanje.

Usprkos tome na vrhuncu krize 26. rujna francuski vrhovni zapovjednik general Maurice Gamelin obavijestio je francusku i britansku vladu da su njihove kombinirane vojne snage, zajedno s čehoslovačkima, jače od njemačkih. Na granici s Njemačkom Francuska je raspolagala s dvadeset tri divizije spremne za odvraćanje njemačkog napada na Čehoslovačku naspram samo osam njemačkih divizija. Za slučaj da Italija stupi u rat Gamelin je predlagao da francuska vojska krene u protunapad preko Alpa u Padsku nizinu, porazi Talijane i nastavi prodor u smjeru Beča kako bi pomogla Čehoslovačkoj. Nije bio tako odlučan kad je riječ o Njemačkoj, ustvrdivši da bi francuska vojska napredovala preko njemačke granice sve dok ne bi naišla na odlučan otpor, nakon čega bi se povukla na Maginotovu liniju. Britanci i, u većoj mjeri, Francuzi patili su od neopravdanoga kompleksa vojne inferiornosti spram Njemačke. Suština problema međutim nije bila vojne, već političke naravi.

Korijeni sežu u razdoblje prije 1938. Britanci i Francuzi već su se pokazali slabima, ali i nesposobnima da pojme Hitlerove ciljeve

i pronađu prave odgovore na njegove poteze, što je izišlo na vidjelo u mnogim prilikama, a ponajviše tijekom remilitarizacije Rajnskog područja 1936. Nisu učinili ništa da spriječe vojno jačanje Hitlerove Njemačke. S takvim je okolnostima Neville Chamberlain bio suočen kada je postao britanski premijer u svibnju 1937. Također, Britanija do tada nije poduzimala ništa glede naoružavanja, već je težila razoružanju, a osim toga je, zbog velikih ekonomskih teškoća, pokušavala uravnotežiti raspored svojih snaga između Dalekog istoka, Sredozemlja i matičnog otočja. Kako je Francuska trpjela unutarnjopolitičke probleme i još veće ekonomske nevolje, Chamberlain je postao vodeća ličnost zapadnih demokracija. Osim što se zalagao za politiku aktivnog udovoljavanja njemačkim ekspanzionističkim zahtjevima, obuzelo ga je nevjerojatno neosnovano samopouzdanje kako točno zna što Hitler želi, kako zna s njime izići na kraj i kako ga može nagovoriti na mirno rješavanje europskih problema.

Takva Chamberlainova uvjerenja bitno su se odrazila na britansku vanjsku politiku i nerijetko su bila u suprotnosti sa savjetima iskusnih službenika Ministarstva vanjskih poslova. Chamberlainovo samopouzdanje došlo je do izražaja prilikom njegova prvog putovanja u Njemačku sredinom rujna 1938. kada je s Hitlerom pregovarao sam, u četiri oka. Njegov ministar vanjskih poslova lord Halifax nije ni putovao s njim. U današnje bi vrijeme u pogon bila stavljena intenzivna međunarodna diplomatska aktivnost kojom bi se pokušala razriješiti kritična situacija. Sudetska kriza zbivala se međutim u doba koje nije znalo za transkontinentalnu *shuttle* diplomaciju. **[**Shuttle je prijevozno sredstvo koje učestalo putuje između dva odredišta. Sedamdesetih godina nastala je fraza *Shuttle Diplomacy* koja označuje intenzivna putovanja diplomatskih posrednika, (op. prev.)**]** Liga naroda bila je potpuno disfunkcionalna, tako da faktično nije postojalo

međunarodno tijelo koje je moglo intervenirati. Britanski dominioni, koji su iskrvarili u Prvom svjetskom ratu, nisu bili voljni riskirati još jedan rat i podržavali su politiku popuštanja. Sjedinjene Države bile su zatočene u vlastitom izolacionizmu i promatrale su situaciju izdaleka. Roosevelt je u ljeto 1938. apelirao na mir, ali to je bilo sve što je učinio. Chamberlain nikada nije krio svoje protuameričke osjećaje i protivio se bilo kakvoj pomoći Sjedinjenih Država. U svakom slučaju, SAD je bio vojnički slab i nije bio u poziciji intervenirati, sve i daje htio. Roosevelt je Chamberlainu poslao kratak brzojav - “Dobar momak!” - kada je čuo da ovaj putuje na konferenciju u München. Sasvim nedosljedno potom je usporedio potpuno predvidljivi ishod konferencije s Judinom izdajom Isusa.

Žarište dramatskog zapleta bio je osobni dvoboj Hitlera i Chamberlaina. Povijest vjerojatno ne poznaje sličan nesklad. Chamberlainovo uvjerenje da će dogovoriti mirovni sporazum s Hitlerom pokolebano je tek kad se vratio sa svojeg drugog posjeta Njemačkoj i kad je naišao na neslaganje članova vlade, čak i inače lojalnog Halifaxa. Njegova vjera oporavila se u vrijeme Münchenske konferencije. Tada je ishodio Hitlerov potpis na jednom bezvrijednom papiru i mahao njime po povratku u London tvrdeći daje postigao “mir za našu epohu”. **[**Riječ je o pravno neobvezujućem dokumentu u kojem su Hitler i Chamberlain zajednički izjavili da će se pridržavati Anglo-njemačkog vojnopomorskog sporazuma iz 1935. (v. 6. poglavlje) i da će sva sporna pitanja rješavati sporazumno, (op. prev.) **]** Poslije je zažalio zbog tog pretjerivanja i pokušao se opravdati da je bio pod dojmom oduševljene gomile u Londonu, ali je bio dovoljno realan da shvati kako nije spriječio rat, već ga je samo odgodio. Do svoje smrti 1940. ustrajao je u tezi da bi rat u 1938. godini bio pogibeljan i neusporedivo strašniji da nije odgođen. Uporno je govorio da

Britanija nije bila spremna i da je uspio kupiti vrijeme.

I danas se vode beskrajne rasprave o tome bi li bilo bolje da su, usprkos upozorenjima vojnih vodstava, Britanija i Francuska prihvatile borbu 1938. umjesto što su čekale još godinu dana. Istina je da su se tek 1939. vojni troškovi Britanije i Francuske približili njemačkim troškovima i da su tek te godine dvije demokracije započele ozbiljno ratno planiranje. U međuvremenu je i Njemačka dodatno intenzivirala svoje naoružavanje koje je trajalo već četiri godine i bila je bolje opremljena za rat nego 1938. To je, uz ostalo, postigla i likvidacijom jake čehoslovačke vojske i preuzimanjem čehoslovačkih sirovina i vojne industrije. Neravnoteža snaga u mnogim se aspektima 1939. dodatno produbila u korist Njemačke.

Rasprave o tome je li bilo moguće izbjeći debakl u Münchenu također ne prestaju. Winston Churchill bio je uporni ali osamljeni protivnik politike popuštanja, a 1938. zalagao se za "veliku alijansu" sa Sovjetskim Savezom i istočnoeuropskim zemljama koja će zaustaviti Hitlera. Poslije je kategorično tvrdio da rat ne bi bio neizbježan da je umjesto politike popuštanja odabrana strategija odvraćanja. Laburistička stranka i ljevica podržale su ideju "velike alijanse". Veliko nepovjerenje i prezir prema Sovjetskom Savezu, produbljeni jezivim izvještajima o Staljinovim čistkama, značili su da nije bilo nikakve šanse da će francuska i britanska vlada prihvatiti takvu strategiju.

Ideja "velike alijanse" doista je bila ponajbolja opcija za zaustavljanje Hitlera. Drugo je pitanje bi li postala operativna. Ugovor s Čehoslovačkom obvezivao je Sovjetski Savez da počne djelovati tek kada bi, u skladu sa svojim pak ugovornim obvezama prema Čehoslovačkoj, Francuska stupila u akciju, a to nije bilo vjerojatno. Sve i da je Sovjetski Savez odlučio djelovati, Rumunjska i Poljska ne bi dopustile prolazak Crvene armije preko svojih teritorija. [Sovjetski Savez tada nije imao izravnu

teritorijalnu vezu s Čehoslovačkom, koja je na istoku graničila s Poljskom i Rumunjskom, (op. prev.)] Rumunjska je, doduše, stavila do znanja da će dopustiti prelet sovjetskih aviona kroz svoj zračni prostor. Sovjetsko zrakoplovstvo bilo je spremno priskočiti Čehoslovačkoj upomoć ako Francuska ispuni svoje obveze, a provedena je i djelomična mobilizacija Crvene armije. Staljin je svejedno bio oprezan tijekom krize, čekao je razvoj događaja, nevoljan da bude umiješan u sukob "imperijalističkih sila". Potencijalna prijetnja Njemačkoj s istoka i sa zapada kakvu bi predstavljala "velika alijansa" nikada nije ostvarena.

Odvraćanje "velikom alijansom" moglo je ohrabriti i opoziciju u Njemačkoj. Zavjera da se uhiti Hitler u slučaju napada na Čehoslovačku poprimila je obrise tijekom ljeta u vojnom vrhu i višim ešalonima Ministarstva vanjskih poslova. Münchenski sporazum poništio je svaku mogućnost djelovanja zavjerenika. Možda se sa zavjerom u svakom slučaju ne bi ni pokušalo, a dvojbeno je bi li uopće uspjela. No postojala je barem mogućnost da bi Hitler - usprkos savjetima svoga vojnog vrha - napadom na Čehoslovačku izazvao rat na dvije fronte, što bi ga znatno politički oslabilo, a možda bi bio i svrgnut.

Bi li opći rat bio dugoročno spriječen, nemoguće je reći. Vjerojatnije je da bi prije ili poslije postao neizbježan. No daje Hitler 1938. bio spriječen ili čak uklonjen, bio bi to drugačiji sukob u drugačijim okolnostima. Kako bilo, poslije Münchena put prema ratu znatno je skraćen.

Rekvijem za mir

Hitler nije bio zadovoljan, štoviše, bio je bijesan zbog dobitaka koje mu je njegova agresivnost donijela u Münchenu. Popustio je

pritisku na mirno rješenje sudetskog pitanja i bio prisiljen odustati od svoje namjere da uništi Čehoslovačku oružanom silom. “Taj tip (Chamberlain) pokvario mi je ulazak u Prag”, navodno je rekao po povratku iz Münchena. Radosne gomile u Njemačkoj nisu toliko slavile teritorijalne dobitke postignute po cijenu ratnog rizika koliko očuvanje mira (što su mnogi pripisivali Chamberlainu). Nekoliko tjedana nakon Münchenskog sporazuma, io. studenoga, Hitler se obratio skupu njemačkih novinara i glavnih urednika i rekao (što nije bilo za objavljivanje) da je dugogodišnje pretvaranje kako Njemačka ima miroljubive ciljeve nedovoljno pripremilo njemački narod na upotrebu sile.

Samo dan prije tog iskrenog priznanja Njemačka je doživjela noć stravičnog nasilja *(Reichskristallnacht).* U užasnim pogromima ubijeno je gotovo stotinu Židova (bio je to službeni broj, vjerojatno umanjen), a mnoge druge okrutno su zlostavljale nacističke bande, spaljivale su se sinagoge i širom zemlje uništavala se židovska imovina. Bila je to kulminacija protužidovskog nasilja - nadmašila je kampanje iz 1933. i 1935. - koje je počelo aneksijom Austrije u ožujku i steklo novi zamah tijekom napetog ljeta 1938. Pun prezira prema slabosti svojih zapadnih protivnika nakon Münchena i na prijedlog ministra propagande Josepha Goebbelsa, Hitler je odobrio da se nacističke horde puste s lanca.

Cilj pogroma bilo je ubrzanje židovske emigracije, u čemu su nacisti i uspjeli. Pola milijuna Židova, inače potpuno asimiliranih prije dolaska nacista na vlast, ostalo je u Njemačkoj, usprkos zastrašujućem ozračju sveopćeg progona. Sada su tisuće pohrlile preko njemačkih granica kako bi našle utočište u Zapadnoj Europi, a mnogi su krenuli preko Kanala u Britaniju ili preko Atlantika u sigurnost Sjedinjenih Država. Imigracijska politika bila je restriktivna, ali se 7000 Židova uspjelo smjestiti u Nizozemskoj, 40.000 stiglo je u Ujedinjeno Kraljevstvo i oko 85.000 u SAD.

Britanija je zbrinula 10.000 djece u akciji nazvanoj *Kindertransport* koju je britanska vlada pokrenula nekoliko dana nakon pogroma.

Židovski imigranti sljedećih će desetljeća dati izniman doprinos znanstvenom i kulturnom životu zemalja koje su ih primile. Njemačka je samoj sebi nanijela golemu štetu. Deseci tisuća Židova kojima je odbijen ulazak u europske zemlje, SAD i Palestinu (tada britanski mandat) nisu imali sreće. Mnogi su ostali u Njemačkoj, a još više će ih pasti u šake nacista kad izbije rat. Nije prošlo ni tri mjeseca nakon pogroma kada je Hitler uputio svoje zlokobno upozorenje - "proročanstvo", kako ga je nazvao - čitavom svijetu: ako izbije rat, on će označiti uništenje Židova u Europi. **[**Autor misli na Hitlerov govor u Reichstagu 30. siječnja 1939. koji je u povijest Holokausta ušao kao "Proročanski govor". Hitler je rekao: "Ako međunarodni židovski financijeri u Europi i izvan nje uspiju još jednom gurnuti nacije u svjetski rat, njegov ishod neće biti boljševizacija svijeta ni pobjeda židovstva, već uništenje židovske rase u Europi!" (op. prev.)**]**

Njemačka nije bila jedina koja se okoristila komadanjem Čehoslovačke. Poljska je ostala neutralna tijekom ljetne krize 1938., ali nikada nije voljela svoju susjedu i računala je na teritorijalne dobitke od raspada Čehoslovačke. Nakon Münchena nije gubila vrijeme i anektirala je Tešin, multietnički gradić u jugoistočnoj Šleskoj na koji su poslije Prvog svjetskog rata pretendirale obje države, ali je 1920. pripao Čehoslovačkoj. Kad se Hitleru budu našli na putu, Poljacima će postati jasno koliko je beznačajan pakt o desetogodišnjem nenapadanju koji su s njim sklopili u siječnju 1934.

Prve napetosti pojavile su se ujesen 1938. kad su Poljaci odbili da se Danzig vrati pod njemačku upravu (današnji Gdansk bio je pod zaštitom Lige naroda od 1920., ali su većinu stanovnika činili etnički Nijemci), kao i njemački zahtjev da se uspostavi

eksteritorijalna prometna veza kroz “Koridor” koji je odvajao Istočnu Prusku od Reicha. Poljsko uporno odbijanje nastavilo se i u 1939. godini. Hitler je suzdržavao bijes. Čekao je. U proljeće 1939. usmjerio je svoju pozornost na Poljsku.

Toga su proljeća naime njemačke postrojbe dovršile posao koji je Hitler planirao još prethodnog ljeta. Ostaci Čehoslovačke okupirani su 15. ožujka. Formiranje “Protektorat Češke i Moravske” i uspostavljena je autonomna slovačka država. Najuspješnija nova demokracija nastala na ruševinama Austro-Ugarske nestala je s geografske karte. Poslije njemačkog ulaska u Prag više nije bilo iluzija o Hitleru kao uobičajenom nacionalističkom političaru koji želi okupiti sve etničke Nijemce unutar granica Reicha. Dogodilo se očigledno imperijalističko osvajanje. Zapadne demokracije konačno su ugledale Hitlera u pravom svjetlu. Politika popuštanja bila je mrtva. Svakome tko je htio vidjeti bilo je jasno da se Hitler neće zaustaviti. Jednako jasno bilo je da će se u sljedećoj prilici - a ona će se zasigurno dogoditi - morati suočiti s oružanim otporom. To će značiti rat.

Oporavljajući se od šoka zbog njemačke okupacije ostataka Čehoslovačke i osjećajući se grubo prevarenim, Chamberlain je 31. ožujka 1939. ponudio Poljskoj, očiglednoj sljedećoj žrtvi, jamstvo britanske vojne podrške u slučaju napada. Francuska, koja više nije ni vodila vlastitu vanjsku politiku, pridružila se britanskoj odluci. Sovjetski Savez još uvijek nije smatran prikladnim saveznikom u alijansi koja bi Hitlera suočila s ratom na dvije fronte. Moskva je o britanskom jamstvu Poljskoj obaviještena samo nekoliko sati uoči objavljivanja, što je razbjesnilo sovjetsku vrhušku i uvjerilo je da Chamberlain igra igru s ciljem da izbije rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza.

Svrha jamstva bilo je odvraćanje. Chamberlain se konačno odlučio odvratiti Hitlera od daljnjih agresivnih poteza. Još uvijek se

nadao da će se Hitler urazumiti i rješavati svoje teritorijalne sporove mirnim putem. Chamberlain je opet pogriješio jer je njegova nakana došla u pogrešno vrijeme i Britaniju je lišila inicijative. Znao je da Britanija ne može vojnički spriječiti Njemačku da pregazi Poljsku, što će se, kako su mu rekli njegovi vojni savjetnici, dogoditi u roku od tri mjeseca od početka invazije. Nakon što je prethodnog ljeta odbio dati takvo jamstvo demokraciji koja je bila spremna na borbu i stajala u savezničkim odnosima s Francuskom i Sovjetskim Savezom, sada je sudbinu Britanije vezao uz sudbinu Poljske. Poljska se pak, kako je rekao Churchill, “prije samo šest mjeseci kao hijena pridružila komadanju Čehoslovačke”, a bila je strateški neobranjiva i vojnički previše loše opremljena da bi se oduprla njemačkoj invaziji. Odgovor na pitanje hoće li Britanija stupiti u novi rat sada je ovisio isključivo o Njemačkoj i Poljskoj.

Britansko jamstvo nije odvratilo Hitlera. Zapravo ga je dodatno isprovociralo. Bijesan na Britance, obećao je da će im “zakuhati čorbu koju će morati progutati”. Početkom travnja izdao je naredbu za uništenje Poljske koje će nastupiti najranije i. rujna 1939. Dosljedno poljsko odbijanje po pitanju Danziga i Koridora išlo mu je u prilog. Obrisi krize koja će u kasno ljeto 1939. doseći vrhunac poprimili su oblik.

U međuvremenu je Mussolini, ponižen zbog Hitlerovih uspjeha u Pragu i nezadovoljan što ne sudjeluje u općoj otimačini teritorija, pokazao nešto što je nalikovalo na demonstraciju talijanske vojne moći i u travnju anektirao Albaniju. Britanija i Francuska uzvratile su jamstvima Rumunjskoj i Grčkoj. Koliko god je talijanski napad na Albaniju nespretno izveden, toliko je slavljen kao velik trijumf, a jedan od vodećih fašista Dino Grandi rekao je da su njime “Mussolinijevoj Italiji otvoreni drevni putevi rimskog osvajanja Istoka”. Putevi koje su Talijani počeli graditi u toj maloj i

siromašnoj zemlji vodili su u smjera Grčke. Namjera Italije bila je da u slučaju rata potpuno izbaci Britaniju iz Sredozemlja. Stvoreni su preduvjeti i za napetosti u Južnoj Europi.

Obični građani Europe mogli su samo tjeskobno promatrati vođe velikih sila koji su, kao da miču figure na šahovnici, određivali njihovu sudbinu. Opće raspoloženje u ljeto 1939. bilo je drugačije nego prethodnog ljeta. Na vrhuncu sudetske krize vladao je široko rasprostranjen i opipljiv strah da Europa tetura na rubu ponora i da je ratna opasnost neposredna. Euforija kojom su dočekani Chamberlain, Daladier, Hitler i Mussolini po povratku s Münchenske konferencije bila je iskaz olakšanja što je izbjegnut rat. Moralne implikacije kojima je plaćena ta iluzija postale su vidljive tek poslije, ako su uopće bile osviještene. Tijekom poljske krize 1939. prevladavala je rezignacija i, začudo, strah je bio manji.

U Njemačkoj su izvještaji sigurnosnih službi upućivali da kod stanovništva uglavnom nema “ratne psihoze”. Dominirala je pretpostavka kako nije vjerojatno da će zapadne sile zaratiti zbog Danziga (službeni cilj Njemačke u poljskoj krizi), ako to već nisu učinile zbog Čehoslovačke. “Ljudi na ulicama bili su sigurni da će Hitler postići svoje ciljeve bez rata”, zapazio je krajem kolovoza William Shirer, američki novinar i radijski dopisnik iz Berlina. “Sve će se dobro završiti”, razmišljao je Viktor Klemperer, židovski znanstvenik, koji je živio u opasnoj izolaciji u Dresdenu, i briljantni promatrač neprijateljskog okruženja u kojem se zatekao. Čini se da je većina razmišljala slično. Kako se kriza zaoštravala, još uvijek je postojala nada da će rat i ovoga puta biti izbjegnut, dok je spremnost na borbu ako Britanija i Francuska Njemačkoj “nametnu” rat (tu je frazu propaganda uporno ponavljala) bila osrednja. Postojala je želja da se problem Danziga i Koridora riješi u korist Njemačke, ali su mnogi, možda i većina, smatrali da to pitanje nije vrijedno rata. Suvremenici su se prisjećali daje 1914.

raspoloženje bilo potpuno drugačije. Ovoga puta entuzijazma nije bilo.

I u Francuskoj se također promijenilo raspoloženje. Strah od rata, posebno strah od bombardiranja, nije jenjavao, ali s Hitlerovim ulaskom u Prag došlo je do preokreta i pojavila se odlučnost da se stane na kraj njemačkoj agresiji, sažeta u osjećaj: “bilo je dosta”. Tri četvrtine upitanih u državnoj anketi provedenoj u srpnju 1939. reklo je daje spremno na upotrebu sile za obranu Danziga. Iluzija normalnosti je sačuvana. Kina, kavane i restorani bili su puni jer su ljudi htjeli “iskoristiti dan” i pobjeći od pomisli što će biti sutra. Proroci propasti bili su uglavnom intelektualci. Sljedećeg su mjeseca veliki gradovi bili prazni jer su ljudi otišli u obalna odmarališta ili na selo. Nosili bi sa sobom najnoviji bestseler, primjerice francuski prijevod romana Margaret Mitchell *Prohujalo s vihorom*, i uživali u svojim praznicima i krasnom ljetnom vremenu. Bila je to posljednja prilika koju se nije smjelo propustiti.

Slično je bilo u Britaniji. Njemačka okupacija ostataka Čehoslovačke promijenila je javno mnijenje. “Potpuno su se promijenili stavovi prema pacifizmu i općoj vojnoj obvezi”, prisjećao se poslije William Woodruff. **[** William Woodruff (1916.-2008.), povjesničar i pisac. (op. prev.)**]**

Tada je bio mladić porijeklom iz sjevernih radničkih područja koji se uspio upisati na Oxford. Studenti su raspravljali o tome “hoće li otići u rat ove ili sljedeće godine. Naoružavanje više nije bilo nepristojna riječ.” U anketi koja je provedena u srpnju praktično isti broj ljudi kao i u francuskoj anketi, oko tri četvrtine, smatrao je kako Britanija treba ispuniti svoju obvezu i boriti se na strani Poljske ako spor oko Danziga preraste u rat. Kao i u Francuskoj ljudi su se prepustili iluziji normalnosti i pokušavali ostati gluhi na odjek ratnih bubnjeva. Plesne dvorane i kina

doživjeli su procvat, sportska publika bila je opsjednuta “Test” utakmicama kriketa između Engleske i Zapadne Indije (treći Test održan je na Ovalu u Londonu tjedan dana prije početka rata), dok je trajao uobičajeni egzodus iz sjevernih industrijskih gradova prema obali. **[***Test Status* najviša je razina natjecanja u kriketu u kojoj sudjeluju državne reprezentacije. *The Oval* je stadion za kriket u Londonu na kojem se tradicionalno igra finalna Test utakmica, (op. prev.)**]** Na engleskom selu, koje je tog predivnog ljeta bilo spokojno, užasi rata bili su nezamislivi. Mnogi su htjeli vjerovati da Hitler blefira u sporu oko Danziga i da će na koncu odustati od napada na Poljsku ako bi time izazvao rat s Britanijom.

U samoj Poljskoj francusko-britansko jamstvo također je utjecalo na promjenu u razmišljanju. Iznenada je prevladalo anglofilsko i frankofilsko raspoloženje. Neprijateljstvo prema Njemačkoj bilo je nesuzdržano. Izvjesnost izbijanja rata visjela je u zraku i zasjenila sve. Rasla je nervoza. Književnica Maria Dabrowska, poznata po obiteljskoj sagi *Noći i dani* za koju je 1935. dobila uglednu poljsku književnu nagradu, oporavljala se od operacije, uživala je u srpanjskoj ljepoti južne Poljske i zdvajala hoće li se vratiti u Varšavu jer bi najradije ostala na selu. “Vrijeme je tako lijepo, a rat je sve bliži. Ovo je vjerojatno posljednja idila koju ću doživjeti”, razmišljala je. Svaki trenutak postao je dragocjen. Kada se vratila u Varšavu, kolega ju je nagovorio da ode u toplice u sjeverozapadnoj Poljskoj. “Idi bez razmišljanja”, savjetovao je. “Ovo je posljednja mogućnost, posljednja prilika. Svaka riječ je suvišna. Za nekoliko tjedana izbit će rat.” Posljednjih dana kolovoza trajala je ubrzana mobilizacija ljudstva, prijevoznih sredstava i konja. Domaćinstva su gomilala zalihe. Plinske maske bile su tražene jer ih vlasti nisu nabavile u dovoljnom broju. Bilo je pokušaja da se stanovi hermetično zaštite od bojnih otrova. Prozori su osiguravani papirnatim trakama. Svi su znali da su miru

odbrojeni dani. “Poljska je bila na rubu strašne katastrofe.”

Nevjerojatna vijest objavljena je 21. kolovoza navečer. Njemačka i Sovjetski Savez, ultimativni arhineprijatelji, pregovarali su o sklapanju izuzetne pogodbe. Sovjetski građani godinama su slušali o fašizmu kao najvećem zlu. Bili su zapanjeni kad su shvatili da je Hitler postao njihov prijatelj. Jedna žena koja je tada živjela u Moskvi rekla je da se “svijet okrenuo naglavce”. Godinama su njemački građani bili izloženi propagandi o dijaboličnoj naravi boljševizma. Sada su bili podjednako zapanjeni pred neshvatljivim preokretom. Prevladao je osjećaj olakšanja. Noćna mora ratovanja na dvije fronte i strah od opkoljenosti raspršeni su.

Njemačka je prva pokrenula opreznu inicijativu u smjeru nevjerojatnog pomirenja sa Sovjetskim Savezom još prije nekoliko mjeseci Staljin je 3. svibnja 1939. smijenio narodnoga komesara za vanjske poslove Maksima Litvinova, koji je bio zastupnik ideje kolektivne sigurnosti, i imenovao Vjačeslava Molotova. Bio je to znak promjene načina razmišljanja u Kremlju. Ribbentrop je uočio da se otvaraju nove mogućnosti koje će spriječiti stvaranje bilo kakve protunjemačke alijanse Sovjetskog Saveza i zapadnih demokracija (Pariz i London ponovno su razmatrali tu ideju, ali bez entuzijazma), a ujedno će se jednim potezom potpuno izolirati Poljska. Narednih tjedana odvijali su se neodlučni pregovori o trgovačkom sporazumu. Tada su neizravni signali iz Moskve ohrabrili Ribbentropa, koji je na dnevni red htio staviti politički sporazum i razgovore o zajedničkim teritorijalnim interesima.

Užurbanost je sama po sebi bila faktor pritiska jer je Hitler htio započeti invaziju na Poljsku krajem kolovoza, prije jesenjih kiša. Staljin je 19. kolovoza konačno dao naslutiti da je spreman na sporazumijevanje s Njemačkom. Hitler je učinio sve da Ribbentrop u najkraćemu mogućom roku otputuje u Moskvu. Četiri dana

poslije Molotov i Ribbentrop potpisali su Pakt o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke. U tajnom protokolu utvrdili su liniju razgraničenja interesnih sfera na Baltiku, u Poljskoj i Rumunjskoj, s ciljem “teritorijalne i političke preobrazbe” tih područja. Bilo je nemoguće zamisliti ciničniji sporazum. No bio je u očitom interesu obiju strana. Njemačka je spriječila otvaranje istočne fronte, a Sovjetski Savez kupio je dragocjeno vrijeme da konsolidira svoju obranu.

Više ništa nije stajalo na putu njemačkoj invaziji na Poljsku. Hitler je još uvijek gajio nadu da će Britanija i Francuska odustati od obveza koje su preuzele prema Poljskoj. No bio je spreman postupati kako je naumio, čak i ako će to značiti rat sa zapadnim demokracijama. Njegov prezir prema njima učvrstio se prethodnog ljeta. “Naši neprijatelji su mali crvi”, rekao je svojim generalima. “Upoznao sam ih u Münchenu.” Ono što ga je najviše brinulo bila je mogućnost mirovne inicijative u posljednjem trenutku koja bi mogla dovesti do “drugog Münchena” i spriječiti ga u namjeri da uništi Poljsku.

Hitlerova riskantna politika koja je prethodne godine mogla izazvati rat sa zapadnim silama potakla je začeće opozicije u redovima vojne i diplomatske elite. Münchenska konferencija lišila je tu opoziciju bilo kakvih hipotetičnih šansi za uspjeh. Oni koji su se i nadalje tajnovito opirali Hitlerovu srljanju u rat i, kako su predviđali, totalnu katastrofu, godinu dana poslije imali su još manje šansi. Vojni vrh, koji je 1938. bio podijeljen, sada nije ni rekao ni učinio ništa, ako je uopće i razmišljao da nešto treba poduzeti. Podržavao je Hitlera fatalistički, ako ne i oduševljeno. To se pokazalo presudnim. Nijedan unutarnjopolitički faktor nije stajao na putu Hitlerovoj odluci da započne rat.

Britanski ambasador u Berlinu sir Nevile Henderson počeo je 22. kolovoza trpjeti mnoge iznimno napete sastanke u Kancelariji

Reicha tijekom kojih se Hitler pretvarao da želi mirno rješenje krize dok je istodobno pripremao invaziju na Poljsku. Göring je svog osobnog emisara, švedskog industrijalca Birgera Dahlerusa, tri puta slao u London kako bi pokazao njemačku dobru volju, no to je bilo puko zavaravanje. Njemačka uopće nije namjeravala odustati od planiranog napada na Poljsku. Isprva je napad trebao početi 26. kolovoza. Hitler je prethodnog poslijepodneva izdao mobilizacijske naredbe, ali je bio primoran odgoditi napad kad ga je Mussolini obavijestio da Italija nije spremna za rat. Za Mussolinija to je bilo poniženje, a za Hitlera samo beznačajna odgoda. Odredio je novi datum invazije. U zoru 1. rujna 1939. njemačke postrojbe prešle su poljsku granicu.

Britanci su se do posljednjeg trenutka nadali da će Hitler pregovarati i napad na Poljsku zapravo ih je iznenadio. Uslijedila su dva dana oklijevanja tijekom kojih Britanija i Francuska nisu djelovale koordinirano, dok su Hitlerove postrojbe prodirale kroz Poljsku. Mussolini je ponudio posredovanje i predložio da se konferencija održi 5. rujna. Francuzi su, za razliku od Britanaca, bili spremni razmišljati o tome prijedlogu. Hitler nije bio zainteresiran. Francuski ministar vanjskih poslova Georges Bonnet, čovjek koga su Churchill i njegov krug nazivali “kvintesencijom defetizma”, slao je konfuzne poruke, pokušavao dobiti na vremenu i oklijevao povući posljednji, zastrašujući potez. Kasnog poslijepodneva 2. rujna Chamberlain i Halifax još uvijek su bili voljni pristupiti konferenciji pod uvjetom da se njemačke postrojbe povuku iz Poljske. Iste večeri u Donjem domu Chamberlainu je nedvosmisleno stavljeno do znanja da će svaki pokušaj pregovaranja s Hitlerom izazvati pad njegove vlade. Suočen i s otporom u samoj vladi, odlučio je izjaviti ultimatum Njemačkoj da momentalno povuče svoje postrojbe iz Poljske. Ultimatum je uručen Berlinu sljedećeg jutra u devet sati. Hitlera su ostavljena

dva sata za odgovor.

Građani Britanije okupili su se oko radioprijemnika u 11.15 prijepodne 3. rujna 1939. kako bi čuli Chamberlainov žalosni i monotoni glas. Rekao je da Britanija nije zaprimila odgovor na ultimatum i daje “slijedom toga ova zemlja u ratu s Njemačkom”. Nakon toga začule su se sirene. Bila je to lažna uzbuna, ali i slutnja svega što će se tek dogoditi. Zbog Bonnetove neodlučnosti objava rata nije bila sinkronizirana. Došlo je do zakašnjenja od gotovo šest sati, pa je Francuska objavila rat Njemačkoj teku 17.00 toga poslijepodneva.

Put u pakao sljedećeg rata bio je zavojit. Doista je bio “popločan dobrim namjerama” zastupnica politike popuštanja. Chamberlain je u britanskom Donjem domu 3. rujna izjavio: "Sve što sam činio, sve čemu sam se nadao, sve u što sam vjerovao tijekom svoje državne službe, sada je u ruševinama." Neovisno o svojim dobrim namjerama politika popuštanja bila je, kako je rekao Churchill, "žalosna priča o pogrešnim procjenama dobronamjernih i sposobnih ljudi”, svedena na “niz putokaza prema katastrofi”. Zastupnici politike popuštanja u Britaniji i Francuskoj bili su nesumnjivo "dobronamjerni”. Njihovo porijeklo, iskustvo i politički profili učinili su ih potpuno nespremnima za gangstera na međunarodnoj sceni. Jednostavno su bili nedorasli Hitleru. *Oni* su mislili da će dogovoriti mir, pa ako treba i prepustiti drugu zemlju vukovima. *On* je, ovako ili onako, htio samo rat. Dva desetljeća njegovao je svjetonazor po kojem je osvajanje bilo jedina opcija koja može zadovoljiti njemačke interese. Kakvi god da su bili putevi, njihovo odredište uvijek je bilo jedno te isto: rat u Europi.

“Na stanoviti način ovo je olakšanje. Više nema nikakvih sumnji”, lapidarno je reagirao sir Alexander Cadogan, stalni podtajnik u britanskome Ministarstvu vanjskih poslova. Oxfordski student radničkog porijekla William Woodruff toga je dana odustao

od svojih pacifističkih uvjerenja: “Sada je rat manje zlo. Ispisat ću se s Oxforda i prijaviti u vojsku.” Stav da je rat neizbježan i da Hitlera treba zaustaviti bio je vjerojatno karakterističan za većinu građana Britanije: “Bilo nam je drago da je pretvaranje okončano i da je počela bitka na život i smrt.” Židovski pisac Manès Sperber stajao je u Parizu u dugačkom redu dragovoljaca, ustrašen pred svime što ga čeka, ali se tješio da su mu roditelji i braća na sigurnome, u Engleskoj. “Nema oduševljenja. Stvar je u tome da treba obaviti posao. To je sve”, zapisao je u svoj dnevnik Pierre Lazareff, urednik novina *Paris Soir*. Francuski vojnici bili su svjesni pokolja koji se zbivao na njihovu tlu prije nešto više od dvadesetak godina, ali su se odazvali, njih oko 4,5 milijuna iz Francuske i kolonija. Prefekture su javljale da su vojnici spremni za borbu, ali da nema traga entuzijazmu iz 1914.

U Njemačkoj je bilo donekle drugačije. William Shirer opisao je ozračje u Berlinu 3. rujna: "Na licima ljudi dade se prepoznati zapanjenost, depresija... Vjerujem da je 1914. prvoga dana rata u Berlinu oduševljenje bilo golemo. Danas ga nema. Nema povika, nema slavlja, nema cvijeća, nema ratne groznice, nema histerije.” Marcel Reich-Ranicki, koji će poslije u Njemačkoj postati slavan književni kritičar, prisjećao se sasvim drugačijeg raspoloženja u Varšavi. Na vijest da su Britanija i Francuska objavile rat Njemačkoj izbila je euforija. Gomila se u deliriju okupila ispred britanske ambasade i uzvikivala "Živjela Britanija!” i "Živjela borba za slobodu!” Istoga dana mnoštvo je pjevalo “Marseljezu” ispred francuske ambasade. Bili su uvjereni da pomoć samo što nije stigla. Kad su njemački avioni sravnili poljske gradove i kad je počelo mučeništvo, shvatili su da ta pomoć neće doći.

Mnoštvo raznolikih osjećaja preplavilo je kontinent 3. rujna, ali su praktično svi njegovi stanovnici shvatili da će im se životi drastično promijeniti. Što će rat sobom donijeti, nitko nije znao.

Bilo je dovoljno razloga da se nastupajuće godine iščekuju u velikoj tjeskobi. Mnogi su naslutili da ih čeka još jedan pakao. Samo je nekolicina osjetila svu strahotu zle kobi koju je u svojem dnevniku (na lošem engleskom) opisao židovski pisac iz Austrije Stefan Zweig, koji je bio u britanskom egzilu. Ovaj rat, zapisao je 3. rujna 1939., bit će "tisuću puta strasniji od 1914... Nemamo predodžbu o *novim* strahotama trovanja i patnji koje će donijeti sobom. Od tih zločinaca očekujem sve. Civilizacija je slomljena.”

OSMO POGLAVLJE
Pakao na Zemlji

> "Činilo nam se da promatramo prekid evolucijskoga kontinuiteta čovječanstva, potpunu propast čovjeka kao racionalnog bića.”
>
> Heda Margolius Kovály, *Pod okrutnom zvijezdom: život u Pragu 1941.-1968. (1986.)*

Za milijune Europljana Drugi svjetski rat bio je neusporediv s Prvim i točka u kojoj su bili najbliži paklu na Zemlji. Već činjenica da je u Europi nasilnom smrću umrlo preko četrdeset milijuna ljudi daje stanoviti uvid u razmjere užasa. Ipak, gubici izmiču poimanju. Samo Sovjetski Savez izgubio je 23 milijuna ljudi. Njemačka je imala oko sedam milijuna mrtvih, Poljska šest milijuna. Ti brojevi ne kazuju ništa o intenzitetu patnje ni o bijedi koju su trpjele bezbrojne obitelji. Ne upućuju ni na geografsku rasprostranjenost gubitaka.

Zapadna Europa prošla je relativno dobro. U Britaniji i Francuskoj poginulo je znatno manje ljudi nego u Prvom svjetskom ratu. Ukupni saveznički vojni gubici u Drugom svjetskom ratu iznosili su nešto više - od četrnaest milijuna. Britanija (sa svojim prekomorskim teritorijima) sudjelovala je s 5,5 posto u tom broju, Francuska (s kolonijama) oko tri posto, a Sovjetski Savez sa sedamdeset posto. Izuzme li se rat s Japanom, postotak sovjetskog udjela bio bi i veći. **[**Drugim riječima, u navedene gubitke Zapadnih saveznika uračunati su i gubici na Dalekom istoku, (op. prev.)**]**

Civilnih žrtva u Britaniji, ponajviše od bombardiranja, bilo je nešto manje od 70.000. U epicentru ubijanja - Poljskoj, Ukrajini, Bjelorusiji, baltičkim zemljama i zapadnim dijelovima Rusije - civilnih žrtava bilo je deset milijuna.

Za razliku od Prvog svjetskog rata civilne su žrtve u Drugome višestruko nadmašile vojne gubitke. Taj je rat, neusporedivo više nego Prvi, totalno obuhvatio čitava društva. Visoka stopa smrtnosti civila nije bila tek posljedica genocidne naravi Drugog svjetskog rata. Genocid je bio njegova suština. Takvo što ne može se reći za Prvi svjetski rat. Ovaj rat bio je napad na čovječanstvo kakav je nepoznat u povijesti. Bio je to, dotad neznani, pad u ponor i uništenje svih civilizacijskih ideala nastalih u doba prosvjetiteljstva. Bio je to rat apokaliptičnih razmjera, europski Armagedon.

Drugi veliki rat u razdoblju jednog naraštaja značio je da prvi na stanoviti način nije bio dovršen. Osim što su milijuni žalili za svojim poginulima, prvi je iza sebe ostavio kontinent u grčevitom previranju. Goleme i međusobno prepletene nacionalističke, etničke i klasne mržnje stvorile su ozračje ekstremnog političkog nasilja i sukoba u kojem je rođen Hitlerov režim i - ugrozio europski mir. Nigdje kao u Njemačkoj nije prevladavao osjećaj da je Prvi svjetski rat nedovršen. Pokušaj uspostave kontinentalne, a poslije i svjetske prevlasti novim ratom bio je iznimno riskantan kockarski potez. Prepreke na tom putu, posebno ograničeni njemački resursi, upućivale su da toliki hazard ne može uspjeti. Druge zemlje ubrzano su se naoružavale i bile odlučne da po svaku cijenu spriječe njemačku prevlast, a kada su mobilizirale svoje resurse, pokazalo se da su veći od njemačkih. Njemačka je mogla pobijediti isključivo ako bi to učinila prije negoli njeni protivnici dovoljno ojačaju. Prilika je postojala, ali je kratko trajala.

Hitler i nacistička vrhuška imali su snažne psihološke motive za novi rat. On je trebao poništiti ishod prethodnoga, izbrisati sramotu

poraza i versailleskog poniženja i dokinuti nasljeđe “Novembarskih kriminalaca” (vođa ljevice koji su u Hitlerovim očima skrivili revoluciju u studenom 1918.). Također, kako je Hitler “prorekao” u svojem govoru u siječnju 1939., bio je to rat za uništenje onoga što je vidio kao kobnu židovsku svemoć u Europi. Ukratko, novi rat trebao je napisati novu povijest.

Zapadne demokracije, Britanija i Francuska, čiju je slabost Hitler u potpunosti razotkrio, bile su spremne prihvatiti širenje njemačkog utjecaja u Srednjoj Europi - pristavši u okviru tog procesa i na sakaćenje Čehoslovačke - kao cijenu za očuvanje mira, ali time je dodatno poremećena ravnoteža snaga u Europi. Perspektiva neograničene njemačke ekspanzije bila je nešto drugo. Ona nije bila tek pitanje europske ravnoteže snaga i prijetnje britanskim i francuskim prekomorskim posjedima, nego izravna prijetnja Francuskoj i Britaniji. Europa kojom dominira Hitler sa svojim nehumanim režimom bila je neusporedivo strašnija mogućnost od Europe kojom dominira Kaiser. Došlo je vrijeme u kojem Britanija i Francuska nisu imale izbora nego oduprijeti se njemačkoj ekspanziji. Praktično nitko u Britaniji i Francuskoj nije htio novi rat. Rane nastale od 1914. do 1918. bile su još svježe. Oružane snage bile su nespremne za veliki sukob. Ekonomije su se tek oporavile od Depresije i nisu bile u stanju financirati ratovanje. Londonski City i francuski krupni kapital užasavali su se ekonomskog potresa kakav je izazvao Prvi svjetski rat. Građani su se sjećali strašnoga krvoprolića i zasigurno nisu htjeli još jedno. Svejedno, bilo je očigledno da treba prihvatiti borbu. Nacionalni interesi i moralni razlozi stajali su u skladu. Ako je ikada postojao pravedan rat, to je bio ovaj. Hitlera je valjalo poraziti ako je Europa htjela živjeti u miru.

Ako je prvi veliki rat bio epohalna katastrofa, drugi je bio kulminacija te katastrofe, potpun raspad europske civilizacije. Bio

je to konačni sukob ideoloških, ekonomskih i vojnih snaga rođenih u prvom ratu, onih koje su izazivale kontinentalnu nestabilnost i napetost tijekom sljedećih dvadesetak godina. Bio je to događaj koji je definirao i oblikovao dvadeseto stoljeće. Drugi svjetski rat dokrajčio je nasljeđe Prvoga u Europi. Kontinent je bio na rubu samouništenja. Uspio je preživjeti. Stvorena je potpuno drugačija Europa.

Kontinent u plamenu

Rat koji će postati svjetski kada se sukobi na Dalekom istoku i u Europi stope u jednu cjelinu imao je tri faze i pogodio je Europu različitim intenzitetom u različitim razdobljima. Švedska, Švicarska, Španjolska, Portugal, Turska i Irska ostali su službeno neutralni. Nisu sudjelovali u borbama, ali nisu izbjegli neizravno sudjelovanje u neprijateljstvima. Sve druge europske zemlje bile su na ovaj ili onaj način pogođene ratom.

U prvoj fazi rat se širio od Poljske i Baltika na Skandinaviju, zapadnu Europu, Balkan i sjevernu Afriku. Širio se putem njemačke i talijanske agresije, ali i sovjetske ekspanzije u Poljsku i na Baltik kojom je Sovjetski Savez pokušao konsolidirati svoj obrambeni pojas. Istočnu Poljsku Sovjetski Savez okupirao je sredinom rujna 1939. sukladno sporazumu s Njemačkom. Baltičke države Estonija, Latvija i Litva prisiljene su u travnju 1940. postati sovjetske republike. U srpnju iste godine Sovjetski Savez anektirao je Besarabiju i sjevernu Bukovinu, dotad dijelove Rumunjske. Finska je hrabro odolijevala moćnoj Crvenoj armiji u Zimskom ratu 1939. i 1940., ali je na koncu prisiljena ustupiti dijelove teritorija Sovjetskom Savezu, čime je Staljin ojačao svoj obrambeni pojas na Baltiku.

Poljska je brzo slomljena ujesen 1939. U proljeće 1940. pregažene su neutralne države Danska, Norveška, Nizozemska, Luksemburg i Belgija. Tada se dogodilo ono što se činilo nemogućim. Francuska vojska, najveća u Europi, kapitulirala je kada je okončana kampanja koja nije trajala dulje od pet tjedana. Preko milijun i pol francuskih vojnika odvedeno je u Njemačku, gdje će kao ratni zarobljenici provesti sljedeće četiri godine. Narednog proljeća Jugoslavija i Grčka brzo su podlegle njemačkoj vojnoj moći.

Na popisu njemačkih pobjeda ostala je upadljiva praznina. Britanija, oslonjena na svoj globalni imperij, ostala je nepokorena. Za to je najzaslužniji Winston Churchill - od 10. svibnja 1940. premijer - koji je nakon napetih rasprava odbio prijedlog lorda Halifaxa da Britanija treba razmotriti mirovne uvjete u trenutku kada je britanska vojska krajem svibnja bila opkoljena na plažama Dunkerquea. (Kraljevska obitelj i dio Konzervativne stranke preferirali su Halifaxa na dužnosti premijera.) Kako je Britanija bila odlučna nastaviti borbu, Njemačka se suočila s neveselom perspektivom da će Britaniji početi pristizati američka ekonomska, a možda i vojna pomoć. Okončanje rata na zapadu bilo je preduvjet za rat protiv Sovjetskog Saveza, o čemu je Hitler maštao već dvadesetak godina. Nije uspio oboriti Britaniju na koljena i svoju pobjedu u Zapadnoj Europi učiniti potpunom. O invaziji na Britansko otočje nakratko je razmišljao 1940. Logističke teškoće bile su nesavladive, tako da invazija zapravo nikad nije bila vjerojatna i ubrzo se od nje odustalo. Prisiliti Britaniju na predaju sustavnim bombardiranjem bio je preveliki zalogaj za Luftwaffe, iako su britanski gradovi pretrpjeli veliku štetu, a u zračnim napadima 1940. i početkom 1941. izgubljeni su deseci tisuća života.

U proljeće 1941. zapanjujući niz munjevitih napada -

kombinacija nove i razorne moći zrakoplovstva i brzih tenkovskih postrojbi dala je Wehrmachtu zastrašujuću nadmoć - donio je njemačku prevlast koja se pružala od Norveške do Krete. Italija nije bila tako uspješna. Stupila je u rat u lipnju 1940. kad je Njemačka pokorila Francusku, ali se pokazala sramotno slabom u Grčkoj i sjevernoj Africi. Njemačka je bila primorana priskočiti upomoć svojem ugroženom osovinskom savezniku.

Opsjednut utrkom s vremenom kako bi iskoristio ponajbolju priliku da Njemačkoj izbori europsku i svjetsku prevlast, Hitler je u potpunosti promijenio način razmišljanja. Rekao je svojim generalima kako prvo treba poraziti Sovjetski Savez jer je to jedini način da se porazi Britanija. Njegovo podcjenjivanje sovjetske vojne moći bilo je groteskno (ohrabrile su ga, doduše, teškoće koje je Crvena armija imala s malom finskom vojskom u Zimskom ratu), ali je uvjerilo njemačke generale u pretpostavku da će pobjeda na istoku biti postignuta za nekoliko tjedana. U prosincu 1940. izdana je naredba za izradu planova invazije na Sovjetski Savez idućeg proljeća. Pobjeda u toj kampanji osigurat će Njemačkoj "životni prostor" koji je, kako je Hitler tvrdio, bio od vitalne važnosti. Time bi ujedno bio postignut i cilj o kojem je Hitler razmišljao puna dva desetljeća: "konačno rješenje židovskog pitanja" koje je Hitlera i nacističku vrhušku opsjedalo otpočetka.

Druga faza rata počela je u rano jutro 22. lipnja 1941. kada su njemačke snage, bez objave rata, započele invaziju na Sovjetski Savez. Preko tri milijuna njemačkih vojnika prešlo je sovjetske granice. Na zapadu je Crvena armija raspolagala jednakim brojem vojnika. Počeo je divovski, najveći i najsmrtonosniji oružani sukob u čitavoj povijesti.

Potpuna i brza pobjeda u toj kolosalnoj operaciji donijela bi Njemačkoj goleme dobiti. Bogati sovjetski resursi bili su krucijalni za njemačku kontinentalnu prevlast. Bio je to preduvjet za

dovršetak rata na zapadu, gdje je Britanija bila blizu potpunog ratnog savezništva sa Sjedinjenim Državama. Hitler je procjenjivao da će 1942. Sjedinjene Države biti spremne stupiti u rat na strani Britanije. Zato je bio odlučan da do tada uspostavi potpunu dominaciju nad Europom. Njegove brige bile su produbljene kada je Kongres SAD-a u ožujku 1941. donio Zakon o zajmu i najmu koji je omogućio da se do golemih razmjera poveća pomoć Britaniji. Predsjednik Roosevelt još uvijek se nije usuđivao predložiti Kongresu stupanje u rat. Politika izolacionizma bila je u opadanju, ali je još uvijek imala značajan utjecaj. Zakon o zajmu i najmu pokazao je da su Sjedinjene Države odlučile staviti svoju ekonomsku moć u službu poraza Osovine. Za Njemačku je pobjeda nad Sovjetskim Savezom bila pitanje utrke s vremenom prije negoli američka ekonomska - a možda u određenom trenutku i vojna moć - počne odlučno utjecati na ishod rata.

Njemački napad koji je činio invaziju na Sovjetski Savez - “Operaciju Barbarossa” - kretao se trima općim pravcima. Napredovanje se odvijalo nevjerojatno brzo na sjevernom, središnjem i južnom pravcu fronte duge oko 1800 kilometara. Staljin je fatalno ignorirao sva upozorenja, a mnoga su bila potpuno točna, da predstoji invazija i tvrdio kako je riječ o dezinformacijama. Postrojbe Crvene armije bile su izložene na prednjim položajima i postale su lak plijen brzim tenkovskim prodorima i velikim opkoljavanjima. Zarobljeno je na stotine tisuća vojnika. Ipak, za dva mjeseca postalo je jasno da ambiciozni ciljevi Operacije Barbarossa neće biti postignuti prije zime, za koju Wehrmacht nije bio pripremljen. Neprijatelj je bio bahato podcijenjen, a logistička podrška osvajanju tako prostrane zemlje suočila se s prevelikim izazovima. Osvojena su bogata ukrajinska poljoprivredna područja, ali napredovanje prema naftnim poljima Kavkaza i zauzimanje Lenjingrada pokazali su se nemogućima.

Napredovanje prema Moskvi počelo je prekasno, tek početkom listopada. Staljin je počeo razmišljati o ustupanju teritorija kako bi Hitlera privolio na mirovni sporazum. Nacistički diktator nije bio zainteresiran. Bio je uvjeren da se Njemačka nalazi na rubu pobjede. Kako su se njemačke postrojbe približavale, u Moskvi je sredinom listopada zavladala panika.

Staljin je isprva htio napustiti grad, ali se predomislio. Sovjetski borbeni moral počeo se oporavljati nakon početne krize. U međuvremenu su njemačko napredovanje usporile jesenje kiše, a nakon njih pao je snijeg i rana zima oborila je temperature na minus trideset Celzijevih stupnjeva. U tom su trenutku dvije petine stanovništva i polovina materijalnih resursa Sovjetskog Saveza bile pod njemačkom kontrolom. Tri milijuna vojnika bilo je zarobljeno, ali dramatično su rasli i njemački gubici. Gotovo 750.000 vojnika - zamalo četvrtina osovinskih snaga na Istočnoj fronti - registrirano je kao poginulo, ranjeno ili nestalo od početka invazije. Rezerve ljudstva opale su na kritičnu razinu. Staljin je pak raspolagao neograničenim resursima. Sovjetska protuofenziva počela je 5. prosinca, u trenutku kad su njemačke prethodnice bile na manje od pedeset kilometara od prilaza Moskvi. Bila je to prva velika kriza koju je njemačka vojska doživjela u ratu. Nade u brzu pobjedu zamijenila je spoznaja da će rat biti dugotrajan i strahotan.

S japanskim napadom na Pearl Harbor 7. prosinca i američkom objavom rata Japanu sljedećeg dana, rat je postao svjetski. Hitler je u tome vidio stratešku priliku. Rat s Japanom vezat će američke snage na Pacifiku. Njemačke podmornice, koje su bile suzdržane dok je SAD vodio "neobjavljeni rat” na Atlantiku, sada su se mogle okomiti na američko brodovlje, prekinuti vitalnu pupčanu vrpcu o kojoj je ovisila Britanija i dobiti rat na moru. S takvim optimističnim mislima Hitler je 11. prosinca 1941. objavio rat Sjedinjenim Državama. Kakve god da su bile Hitlerove zamisli,

vjerojatnost da bi Njemačka mogla dobiti rat u Europi sada je znatno umanjena.

Hitler je zapravo precijenio japansku vojnu moć. Pearl Harbor bio je šok za Sjedinjene Države, ali daleko od toga da je bio fatalni udarac. Isprva uspješna japanska ekspanzija dosegla je svoje granice u prvoj polovini 1942., a velika američka vojnopomorska pobjeda kod Midwaya u lipnju 1942. označila je prekretnicu u pacifičkom ratu.

Preokret na Atlantiku nastupio je godinu dana poslije. Hitler je pogrešno procijenio i razornu moć svojih podmornica. Uspjehe koje su podmornice postizale tijekom 1942. postalo je nemoguće održavati na istoj razini jer je britanska obavještajna služba, nakon mnogo muka, razbila njemačke šifre koje su se slale strojem za šifriranje Enigma i tako došla u priliku da locira njemačke podmornice. Poboljšana obrana od podmornica značila je da će saveznički opskrbni brodovi sigurnije ploviti Atlantikom. Početkom 1943. Hitler je počeo gubiti Bitku za Atlantik.

Njemačka je u međuvremenu dosegla vrhunac svoje ekspanzije. Bitka za El Alamein trajala je više od tri tjedna u listopadu i studenom 1942., dokrajčila njemačko napredovanje u sjevernoj Africi i stvorila preduvjete za potpunu savezničku pobjedu na tom ratištu, do koje će doći 1943. Cilj druge velike njemačke ofenzive na Istočnoj fronti u ljeto 1942. (bila je manjih razmjera u usporedbi s 1941.) bio je osvajanje kavkaskih naftnih polja. Ofenziva je skončala u staljingradskoj katastrofi, iscrpljujućoj petomjesečnoj zimskoj bici koja je završila u veljači 1943. potpunim uništenjem njemačke Šeste armije i gubitkom 200.000 vojnika (i oko 300.000 vojnika njemačkih satelita). Ratna sreća nepovratno se preokrenula krajem 1942. Pred njima je još uvijek stajao dug put, ali saveznički vođe sada su bili uvjereni u svoju konačnu pobjedu. Roosevelt i Churchill sastali su se u Casablanci u siječnju 1943 - i složili se da

će voditi rat do bezuvjetne predaje sila Osovine.

Savezničko iskrcavanje u sjevernoj Africi u studenom 1942 - otvorilo je put kapitulaciji osovinskih snaga na tom ratištu u svibnju 1943. U srpnju iste godine Saveznici su se iskrcali na Siciliji, što je navelo fašističku vrhušku da svrgne Mussolinija. U rujnu je Italija pristala na primirje sa Saveznicima, ali je na to njemačka vojska okupirala veći dio zemlje. Savezničke snage započele su sporo i bolno napredovanje duž Apeninskog poluotoka. Bila je to druga fronta, ali ne one vrste kakvu je zahtijevao Staljin. Ni kampanja bombardiranja njemačkih gradova i industrijskih instalacija 1943. još uvijek nije bila u punom razornom zamahu. Britanska strategija "područnog bombardiranja” koju je razvio zrakoplovni maršal Arthur Harris s ciljem uništenja njemačkog borbenog morala (vjerovalo se da je tako moguće dobiti rat) počela je prethodne godine. U velikom napadu u svibnju 1942. razoren je gotovo cijeli Köln. Napadani su i drugi gradovi u sjevernoj i zapadnoj Njemačkoj. Ništa nije bilo nalik na razaranje Hamburga krajem srpnja 1943., kada je u zračnim napadima ubijeno 34.000 civila, što je gotovo polovina ukupnih britanskih gubitaka od zračnih napada tijekom čitavog rata. Time kampanja bombardiranja nije dosegla vrhunac. Postat će masovna tek kada u posljednjoj ratnoj godini Saveznici budu stekli potpunu nadmoć u zraku.

Posljednja velika njemačka ofenziva na Istočnoj fronti u srpnju 1943. nije trajala dulje od tjedan dana. "Operacija Citadela” prekinuta je nakon kolosalne tenkovske Bitke - sudjelovalo je preko 5000 tenkova - kod Kurska. Sovjetski gubici bili su znatno veći od njemačkih, ali su njemačke snage bile oslabljene zbog angažmana u južnoj Italiji kako bi ojačale obranu nakon savezničkog iskrcavanja na Siciliji. S okončanjem Operacije Citadela Crvena armija nepovratno je preuzela inicijativu. Srpanj 1943. bio je katastrofalan za Njemačku. Iznimna upornost spriječila je kolaps, ali njemačka

strategija sada se svela na iscrpljujuću obranu protiv daleko nadmoćnijih snaga i na nadu da će se raspasti "Velika koalicija" kapitalističkih zemalja Britanije i Amerike s komunističkim Sovjetskim Savezom. U odnosu na savezničke njemački resursi bivali su sve manji i time je sudbina Njemačke bila zapečaćena. Dokaz preokreta bilo je i sovjetsko zauzimanje Kijeva u studenom. Istoga mjeseca, na Teheranskoj konferenciji, saveznički vođe suglasili su se da će Britanija i Sjedinjene Države naredne godine izvršiti invaziju na okupiranu Zapadnu Europu.

S uspješnim savezničkim iskrcavanjem u Normandiji 6. lipnja 1944. (Dan D) i, dva tjedna poslije, s golemom i razornom sovjetskom ofenzivom - "Operacija Bagration" - počela je treća i posljednja faza Drugog svjetskog rata u Europi koji je završio njemačkom kapitulacijom. Ta je faza bila i najkrvavija. Tih, posljednjih mjeseci, poginula je četvrtina europskih žrtava čitavog rata, što je broj jednak ukupnom broju poginulih u Prvom svjetskom ratu. Većina britanskih i američkih vojničkih žrtava, veliki dio sovjetskih žrtava, polovina ukupnih njemačkih vojničkih žrtava te većina civilnih žrtava dogodit će se u posljednjih jedanaest mjeseci sukoba. Mnogi civili poginut će u savezničkim zračnim napadima kojima su sravnjeni njemački gradovi tijekom posljednjih mjeseci rata, kada su napadi dosegli vrhunac. Razaranje Dresdena u veljači 1945. u kojem je poginulo 25.000 civila ostat će simbol terora koji je poput kiše padao s neba na njemačke gradove kada se raspala protuzračna obrana. Samo u ožujku 1945. britanski avioni bacili su više bombi nego tijekom prve tri ratne godine.

Njemački gubici na istoku tijekom Operacije Bagration i nakon nje daleko su nadmašili gubitke u Staljingradskoj i svim dotadašnjim bitkama i bili su nenadoknadivi. Njemačka se do kraja uporno borila. Strah od sovjetske okupacije (zbog nečiste savjesti potaknute strašnim zločinima koje su njemački vojnici počinili na

sovjetskom tlu), intenzivirana represija svakog nesuglasja kod kuće, sveopća kontrola Nacističke stranke i njenih ustanova, nemogućnost organiziranja bilo kakva otpora nakon neuspješnog atentata na Hitlera 20. srpnja 1944., spoznaja nacističkih doglavnika da će ili opstati ili pasti zajedno s Hitlerom i vjera koju je u njega polagala vojna i državna vrhuška - sve su to bili faktori koji su pridonijeli uzaludnoj borbi iako je razum nalagao predaju.

Njemački poraz sada je bio pitanje vremena. Kako se raspadala Istočna fronta, Finska, Rumunjska i Bugarska okrenule su se protiv Njemačke u rujnu 1944. Rumunjsku i Bugarsku okupirala je Crvena armija. Poljska je bila u sovjetskim rukama krajem siječnja 1945., s Varšavom, koju su Nijemci razorili nakon dugih i teških borbi s ustanicima u kolovozu 1944. Mađarska je pala pod sovjetsku kontrolu u ožujku 1945. Dotad su Zapadni saveznici već prešli Rajnu, čime su stvoreni preduvjeti za prodor u sjevernu Njemačku, zauzimanje vitalnog ruhrskog industrijskog pojasa i napredovanje u južnu Njemačku. Crvena armija napredovala je kao nezaustavljivi valjak i približavala se baltičkoj obali i Odri, odakle će 16. travnja 1945. krenuti u konačni napad na Berlin. Sovjetsko napredovanje kroz Njemačku i zauzimanje prijestolnice Reicha zbivali su se uz strašnu okrutnost prema njemačkom stanovništvu i bezbrojna silovanja. Bila je to divljačka osveta za neizrecive zločine koje su njemački okupatori počinili na sovjetskom teritoriju.

Moćne savezničke snage koje su prodirale u Njemačku s istoka i sa zapada sastale su se 25. travnja na rijeci Labi. Sovjetski i američki vojnici su se rukovali. Reich je presječen. Istoga dana Crvena armija dovršila je opkoljavanje Berlina. Bitka je završila 2. svibnja. Hitler se dva dana prije ubio u svojem bunkeru. Uslijedio je kratak ali krvav epilog dok se veleadmiral Karl Dönitz, kojeg je Hitler imenovao nasljednikom, konačno nije pomirio s

neizbježnim. Potpuna kapitulacija Njemačke na svim frontama potpisana je u prisutnosti predstavnika Velike Britanije, Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza 8. svibnja 1945. Završio je najstrašniji ratu povijesti Europe. Njegova cijena - u životima i materijalnim dobrima - tek će biti utvrđena. Političke i moralne posljedice oblikovat će nastupajuća desetljeća.

Bezdana jama nehumanosti

Svi su ratovi nehumani, osobito moderni ratovi. Suvremeno oružje učinilo je da je ubijanje u borbi izgubilo osobnu narav i poprimilo goleme razmjere. Taj je pokolj obuhvatio i civile. Veliki rat od 1914. do 1918. obilovao je upravo takvim značajkama. Koliko god je bio strahotan, ostao je u sjeni nehumanosti koja je potopila čovječanstvo u Drugom svjetskom ratu.

Razdirana etničkim i klasnim mržnjama, ekstremnim rasizmom, paranoičnim antisemitizmom i fanatičnim nacionalizmom, Europa je tonula u bezdan. Ulazak u rat s mržnjom i namjerom da se neprijatelj potpuno uništi - ne tek pobijedi - izazvao je kolaps svih elementarnih ljudskih kriterija. To je bilo najvidljivije na Istočnoj fronti, a u manjoj mjeri u Zapadnoj Europi. Totalni rat sublimirao je smrtonosna neprijateljstva u masovna ubojstva nezamislivih razmjera.

U svim ratovima ubojstva na bojnom polju imaju svoju vlastitu dinamiku. Drugi svjetski rat nije bio iznimka. U kampanjama u Zapadnoj Europi i sjevernoj Africi borbe su uglavnom bile relativno konvencionalne. U Istočnoj Europi bilo je drugačije. Tamo su svirepost, beskrupuloznost i prezir prema ljudskom životu prešli granicu pojmljivoga. Borba je bila dio rasnog rata. Bila je to izravna posljedica kolonijalnog osvajanja i rasnog čišćenja kao

ciljeva njemačkog nacionalsocijalističkog vodstva.

Taj pakao na Zemlji nisu trpjeli samo vojnici nego i civili i bio je proizvod ideologije. Odgovor na pitanje tko će preživjeti i tko će umrijeti bio je ideološke naravi. Teror i ubijanja, koje je trpjelo civilno stanovništvo u Poljskoj i Istočnoj Europi, jasno su odražavali tu narav od samog početka. Očit pokazatelj prvorazredne važnosti ideologije bilo je odvajanje Židova - pored svih ostalih bezbrojnih žrtava ekstremnog nasilja - koje će prerasti u sveopći genocid.

Ideologija je išla ukorak s ekonomskim imperativima. U Njemačkoj je to postalo jasno 1939. kad je počela takozvana "akcija eutanazije". Bila je usmjerena na uništenje “rasnih degenerika”, što je suštinsko načelo eugenike. Hitler je prije govorio da slične akcije ne treba poduzimati dok ne izbije rat. U listopadu 1939. antidatirao je svoju već potpisanu naredbu za pokretanje “akcije eutanazije” na 1. rujna. Bio je to nesporni dokaz da je u početku rata vidio pogodan trenutak za fundamentalno odustajanje od temeljnog humanitarnog načela kakvo je pravo na život. Podjednako tajnovito “akcija” je obustavljena u kolovozu 1941. kada je procurila u javnost i kada ju je osudio biskup Münstera Clemens August Graf von Galen. Dotad je ubijeno 70.000 pacijenata duševnih bolnica. Broj je premašio očekivanja liječnika, kao i kriterije za procjenu pacijenata podobnih za podvrgavanje “akciji eutanazija”. Naredba o obustavi akcije iz kolovoza 1941. nije značila i prestanak uništavanja “beskorisnih” duševnih bolesnika. Njihovo ubijanje premješteno je u tajnovitost koncentracijskih logora. Ukupni broj žrtava “eutanazijskih" ubojstava procjenjuje se na više od 200.000. Liječnici i medicinske sestre bili su duboko umiješani u ubijanje svojih pacijenata. Premda su mentalni bolesnici ubijani iz ideoloških razloga, “beskorisni životi” uklanjali su se i zbog financijske uštede, o čemu su

načinjeni precizni izračuni. “Duševni bolesnici su teret za državu”, rekao je načelnik sanatorija Hartheim pored Linza u Austriji.

Koraci poduzeti prema genocidu nad Židovima također su imali važnu ekonomsku sastavnicu. Kada je postalo jasno da masovno “čišćenje” Židova na okupiranim područjima, isprva uzeto zdravo za gotovo, nije provedivo u kratkom roku, židovska geta u Poljskoj donijela su velike profite njemačkim okupatorima. Neki nacisti koji su rukovodili tim poslovnim pothvatima poslije su se, kad je Židove trebalo otpremiti u logore smrti, protivili likvidaciji geta. Što učiniti sa Židovima koji su nesposobni za rad? Već u srpnju 1941. čelnik njemačke službe sigurnosti u Poznańu, sada anektiranom dijelu zapadne Poljske, predložio je da “budući da Židove više ne možemo hraniti”, treba “na brz i učinkovit način završiti sa Židovima nesposobnim za rad”. Pet mjeseci poslije Hans Frank, nacistički šef okupiranog dijela Poljske poznatog kao Generalno gubernatorstvo, rekao je svojim podređenima kako na njegovu području treba likvidirati 3,5 milijuna Židova jer su “užasno štetni i gutaju ogromne količine hrane”. Poslije, kada su ubijani milijuni Židova, u najvećem nacističkom koncentracijskom logoru u drugom dijelu Poljske, u Auschwitzu u Gornjoj Šleskoj, masovno ubijanje kombinirano je s industrijskim profitom. Veliki kompleks činilo je dvadeset osam logora i industrijskih instalacija u kojima je radilo 40.000 robova i stvorilo trideset milijuna maraka profita za njemačku državu. Kada su zatočenici postali nesposobni za rad, poslani su u plinske komore. **[**Protuvrijednost Reichsmarke nemoguće je po prirodi stvari točno preračunati u današnje vrijednosti, ali su povjesničari uglavnom složni da je jedna RM približno vrijedila koliko i deset eura u vrijeme njegova uvođenja, (op. prev.)**]**

Ideologija je prikladno usklađena s ekonomijom u stavu njemačke vrhuške prema osvajanju i okupaciji. Najveći prioritet

uživala je opskrba njemačkog stanovništva hranom. Učinak “zime kisele repe” s 1916. na 1917. nije se sveo samo na pad borbenog morala u Prvom svjetskom ratu. Takvo što nije se smjelo ponoviti. Bilo je potpuno sporedno što je ostatak Europe umirao od gladi. Uzeto je zdravo za gotovo da će između dvadeset i trideset milijuna Slavena i Židova umrijeti od gladi zbog njemačke okupacije Sovjetskog Saveza. Bilo je jedino važno, kako je Göring rekao nacističkim zapovjednicima okupiranih područja, da “glad nipošto neće izazvati njemački poraz”. Među očajnim sovjetskim ratnim zarobljenicima bilo je slučajeva kanibalizma. Bili su toliko nagurani da se nisu mogli micati. U takvim uvjetima vršili su i nuždu i umirali po stopi od 6000 dnevno. Od 5,7 milijuna sovjetskih ratnih zarobljenika 3,3 milijuna umrlo je strašnom smrću od gladi i s njom povezanih bolesti ili od smrzavanja. Istodobno je Njemačka dvadeset posto svojih potreba za žitom, dvadeset pet posto masnoća i trideset posto mesa zadovoljavala otimanjem iz okupiranih područja Europe.

Poslije se prehrana sovjetskih zarobljenika donekle poboljšala (još uvijek je bila bijedna) kada je nacističko vodstvo shvatilo daje apsurdno izgladnjivati zarobljenike dok vojna industrija trpi manjak radne snage. Svejedno, većina sovjetskih zarobljenika nije preživjela zatočeništvo. U slučaju Židova postojalo je očito proturječje između troškova njihova prijevoza širom Europe u logore smrti i akutnog nedostatka radne snage. U tome je ideologija zadržala potpunu prednost nad ekonomijom.

Od početka njemačke okupacije Poljska je postala zona ideološkog eksperimentiranja. Njena zapadna područja - zapadni dijelovi Istočne Pruske, područje Poznańa (nazvano Reichsgau Wartheland, prema rijeci Warti) i Gornja Šleska - izravno su anektirana Reichu, čime su znatno uvećana područja koja su prije Prvog svjetskog rata bila pod njemačkim suverenitetom. Ta

područja, gdje su većinu činili etnički Poljaci, bila su podvrgnuta nemilosrdnoj germanizaciji. Središnja i južna Poljska, najgušće naseljeni dijelovi zemlje, postala je *Generalgouvernement* - kolokvijalno “ostatak Poljske” (*Restpolen*) - i svojevrsno odlagalište “rasno nepoželjnih” iz anektiranih područja. Hitler je, kao i uvijek, svojim opservacijama dao opće smjernice. Bit će to “teška rasna borba”, rekao je. Nije bilo mjesta za zakonska ograničenja. Potlačeno poljsko stanovništvo trpjelo je nevjerojatnu bijedu i patnje u Generalnom gubernatorstvu, koje je postalo predsoblje genocida nad najnižom skupinom među najnižima, nad Židovima.

Mržnja prema Poljacima bila je široko rasprostranjena u Njemačkoj. Hitler je govorio kako su "sličniji životinjama nego ljudima”. Nije bio jedini Nijemac koji je tako mislio. Iznimki je bilo, ali pripadnici njemačke vojske koji su služili u Poljskoj nisu imali primjedbi na slobodu ubijanja, na bezdušne progone i na sveopću pljačku kojima su svjedočili ili su u njima aktivno sudjelovali. Poljaci su tretirani kao podljudi, nije ih štitio zakon, uskraćeno im je bilo kakvo obrazovanje, nasumce su ubijani i zatvarani i, riječju, nisu bili ništa drugo nego robovska radna snaga. Racioniranje hrane bilo je tek toliko da ne izazove opći pomor od gladi. Poljska kultura i svaki oblik poljske državnosti trebali su biti izbrisani kao da ih nikada nije bilo. Poljska inteligencija, kao čuvarica poljske kulture i državnosti, bila je likvidirana ili poslana u njemačke koncentracijske logore. Auschwitz je bio poprište patnji Poljaka prije nego što će postati logor smrti za Židove. U anektiranim područjima zapadne Poljske katoličke su crkve zatvorene, a svećenstvo je zatočeno ili ubijeno. Javna smaknuća bila su česta i žrtve bi visjele danima kao sablasno upozorenje.

Podzemni pokret otpora nikada nije slomljen. Zapravo je jačao usprkos stravičnim odmazdama i postao značajan, iznimno hrabar

ilegalni pokret koji je, neovisno o drakonskoj represiji, okupatorima predstavljao sve veći problem. Individualni čin otpora u pravilu bi izazvao kolektivno kažnjavanje. Jedna procjena, utemeljena na nepotpunim podacima, spominje 769 slučajeva otpora zbog kojih je u represalijama ubijeno gotovo 20.000 Poljaka. Oko tristo sela potpuno je uništeno tijekom njemačke okupacije. Kako je okupacija odmicala, ratna se sreća mijenjala, a njemačka prisutnost postala neizvjesna, teror se intenzivirao, ali je i pokret otpora dodatno jačao. “Nije postojao trenutak u kojem nismo bili u opasnosti”, prisjećala se jedna žena. “Svaki put kada bismo odlazili od kuće, nismo znali hoćemo li se vratiti.” Svi su strahovali od racija radi deportacije u Njemačku na prisilni rad. Milijun Poljaka radilo je do 1943. u njemačkoj vojnoj industriji. Njihovi najbliži nisu znali gdje su. Mnogi se nisu vratili.

Nacisti su zaključili da nasilnu deportaciju Židova iz anektiranih područja nije moguće provesti na brzinu. Konačna namjera bila je i njihovo uklanjanje iz Generalnog gubernatorstva. Od 1939. do 1941. Židovi su međutim bili deportirani u Generalno gubernatorstvo umjesto iz njega. Usred zime s 1939. na 1940. preko 100.000 poljskih kršćana i Židova dobilo je naredbu da u nekoliko minuta spakiraju potrepštine, potom su nagurani u hladne stočne vagone i otpremljeni u Generalno gubernatorstvo. Takvu sudbinu doživjele su stotine tisuća tijekom 1940. Do ožujka 1941. deportirano je u Generalno gubernatorstvo preko 400.000 ljudi, a isti broj poslanje u Njemačku na prisilni rad. Planirana je deportacija još 831.000 ljudi, ali je odgođena zbog priprema Operacije Barbarossa.

Cilj deportacija bilo je stvaranje prostora za naseljavanje etničkih Nijemaca s Baltika i drugih područja. Židove je trebalo nagurati u veliki rezervat u području Lublina u jugoistočnoj Poljskoj. Ako ništa drugo, to je bila prvotna namjera, ali su Nijemci

podcijenili logističke teškoće takva pothvata. Hans Frank odbio je daljnju deportaciju Židova u “svoje” Generalno gubernatorstvo. Nacistički čelnici radili su pritisak da se Židovi iz njihovih područja deportiraju, ali ih se nije imalo kamo smjestiti, a osim toga dodatni milijuni Židova pali su u nacističke ruke okupacijom Poljske. To je značilo da hitno treba pronaći alternativu deportaciji u Generalno gubernatorstvo. Poslije njemačke pobjede u Francuskoj 1940., nakratko je razmatrana mogućnost deportacije u francusku koloniju Madagaskar, ali i to je odbačeno kao nepraktično. Deportacija u ledene pustoši Sovjetskog Saveza na kraju se pojavila kao mogućnost tijekom planiranja Operacije Barbarossa.

Poljska je nakon dvadesetak godina neovisnosti ponovno podijeljena u rujnu 1939. Istočno od demarkacijske linije podjele koju su dogovorili Njemačka i Sovjetski Savez poljsko stanovništvo bilo je izloženo drugoj vrsti ideološkog terora. Ovdje cilj nije bila germanizacija, već sovjetizacija. Istočna Poljska podvrgnuta je socijalnoj revoluciji. Zemlja je kolektivizirana 1940., a vlasnici protjerani sa svojih imanja. Banke su nacionalizirane i štednja je konfiscirana. Industrijski su pogoni rastavljeni i poslani u Sovjetski Savez. Privatne i vjerske škole zatvorene su, vjeronauk i povijest ukinuti i zamijenjeni katekizmom Marxa i Engelsa. Uništenje poljskog nacionalizma bio je aksiomatski cilj, kao i eliminacija svih za koje se smatralo da predstavljaju prijetnju sovjetskim interesima. Najugroženija je bila poljska elita.

Staljin i drugi članovi Politbiroa osobno su 5. ožujka 1940. potpisali naredbu za ubojstvo 20.000 pripadnika poljske elite u istočnoj Poljskoj. Među njima je bilo i 15.000 poljskih časnika, koji su nestali u svibnju te godine. Preko 4000 njihovih tijela Nijemci su pronašli u Katinskoj šumi pored Smolenska u travnju 1943. Dugo je trajao spor o tome tko ih je ubio. Danas nema nikakve sumnje da ih je ubio NKVD, sovjetska tajna policija. Preostalih 11.000

zasigurno je doživjelo istu sudbinu. Ukupno 21.857 ljudi registrirano je kao žrtve Staljinove naredbe.

Sovjetska okupacija donijela je val uhićenja. Više od 100.000 poljskih građana zatočeno je i osuđeno na prisilni rad u Gulagu, a 8500 osuđeno je na smrt. U najvećoj opasnosti bili su Poljaci koji su živjeli u blizini bivše sovjetske granice. Gdjegod se lokalne Ukrajince i Bjeloruse poticalo na pljačku poljske imovine, pa i ubojstva svojih susjeda Poljaka. Lokalne milicije bile su predvodnici nasilja. Oni Poljaci koji su prokazani kao posebna prijetnja Sovjetskom Savezu (što je u pravilu bio plod mašte) bili su žrtve deportacija koje su se provodile posebno brutalno. Preko 400.000 Poljaka - po nekim procjenama i više - poslano je usred zime zatvorenim i ledenim stočnim vagonima u koncentracijske logore u Sibiru i Kazahstanu. Putem je umrlo 5000 ljudi, a još 11.000 od gladi i bolesti do sljedećeg ljeta.

Jedan pripadnik NKVD-a koji je sudjelovao u uhićenjima prije deportacija svjedočio je o svojem tadašnjemu mentalitetu: “Bio sam odgovoran za deportaciju jednog od dvaju sela”, prisjećao se:

> Sada kada mislim o tome, shvaćam koliko je teško odvajati djecu kad su vrlo mala... Jasno, znao sam da su ona naši neprijatelji, neprijatelji Sovjetskog Saveza i da trebaju biti “reciklirana”... Sada žalim, ali tada je to bilo drugačije... Staljin je za sve nas bio poput boga. Njegova riječ bila je posljednja. Niste se usuđivali ni pomisliti daje u krivu. U takvo što nije se sumnjalo. Svaka njegova odluka bila je ispravna. Nije to bilo samo moje mišljenje, svi smo tako razmišljali. Gradili smo komunizam. Izvršavali smo naredbe. Vjerovali smo.

Nije iznenađujuće da su zbog nacističkih progona mnogi Židovi

pozdravili sovjetsku okupaciju istočne Poljske. U predratnoj Poljskoj trpjeli su diskriminaciju. Dolazak Crvene armije činio se kao oslobođenje. Navodne osloboditelje Židovi bi katkad dočekali crvenim zastavama. Nerijetko bi preuzeli dužnosti u sovjetskoj okupacijskoj upravi, a njihova spremnost na suradnju izazvala je mržnju katoličkih Poljaka. Kada su Nijemci u lipnju 1941. okupirali to područje poslije invazije na Sovjetski Savez i otkrili tijela tisuća žrtava NKVD-a u zatvorima u istočnoj Poljskoj, lako su poticali mržnju prema boljševicima, ali i Židovima, koji su se percipirali kao njihovi suučesnici. Zapravo je većina Židova ubrzo shvatila da sovjetska okupacija uopće nije oslobođenje. Oteta im je imovina, a intelektualci i ljudi slobodnih zanimanja masovno su uhićivani. Trećina deportiranih bili su Židovi.

Brutalnost sovjetizacije u istočnoj Poljskoj bila je slična situaciji u Estoniji, Latviji i Litvi nakon što su 1940. anektirane Sovjetskom Savezu. Divljaštvo njemačke okupacije Poljske ipak je bilo jedinstveno i nemoguće ga je usporediti s njemačkim postupcima u okupiranoj Zapadnoj Europi.

Poslije njemačke invazije na Jugoslaviju u travnju 1941. formirana je Nezavisna Država Hrvatska (čiji je sastavni dio bila i Bosna i Hercegovina). Ovdje su Nijemci prepustili drugima da za njih obave prljave poslove. Instalirali su režim Ante Pavelića, vođe ustaškog fašističkog pokreta, čiji teror izmiče svakom pokušaju opisa. Bio je to fanatični pokret koji je prije dolaska na vlast imao najviše 5000 pripadnika odlučnih da “očiste" zemlju od svih nehrvata, dakle polovinu od 6,3 milijuna stanovnika. Pavelićev cilj bilo je rješavanje "srpskog pitanja” tako što će trećinu od oko dva milijuna Srba preobratiti na katolicizam, trećinu protjerati i trećinu pobiti. To je ludilo bilo smrtonosno.

Je li Pavelić bio mentalno zdrav - navodno je na radnom stolu držao košaru punu ljudskih očiju - otvoreno je pitanje. **[**Curzio

Malaparte u svojem romanu *Kaputt* spominje košaru s ljudskim očima na Pavelićevu radnom stolu. Roman sadržava mnoge slične, , nadrealističke i simboličke epizode (scene s Himmlerom u sauni, zaleđeni konji i slično). Zasigurno je i u navedenoj epizodi riječ o književnoj slobodi i fikciji koja, iako izmišljena, ekspresivno oslikava narav ustaškog režima, (op. prev.)**]** No nema sumnje da mnogi njegovi sljedbenici nisu bili prisebni. Zločini koje su počinili ustaški eskadroni smrti protiv Srba, Židova i Roma te masakri čitavih zajednica, s ciljem da se potre svaki nehrvatski utjecaj, spadaju u samo dno sadističkog užasa. Primjerice u gradu nedaleko od Zagreba ustrijeljeno je oko petsto srpskih muškaraca, žena i djece. Kada su se, čuvši za to, ljudi iz okolnih sela, njih dvjesto pedeset, okupili da bi pristupili konverziji u katolicizam i tako izbjegli smrt, šestorica ustaša zatvorila su ih u pravoslavnu crkvu, gdje su ih pobili maljevima. Ustaška ubijanja bila su opscene orgije ponižavanja i torture. Čak i u regiji kojoj je političko nasilje bilo svojstveno nikada prije nije se dogodila takva ljudska katastrofa. Do 1943. ustaše su pobili oko 400.000 ljudi.

Nesumnjivo je da su ustaše zlorabili etničke antagonizme u Kraljevini Jugoslaviji kada su preuzeli vlast u Hrvatskoj, ali njihovo barbarstvo prouzročilo je neusporedivo dublju etničku mržnju nego u bilo kojem prethodnom razdoblju. Ono je također bilo kontraproduktivno sa stajališta Njemačke. Doduše, ustaške akcije u NDH uživale su nedvosmislenu njemačku podršku. (U Rumunjskoj je bilo drugačije jer su orgije nasilja fašističke Željezne garde zaprijetile stabilnosti, a time i sigurnosti nalazišta rumunjske nafte, pa su Nijemci podržali progon Željezne garde koju je provodio rumunjski diktator general Antonescu.) Ustaški zločini poticali su antifašističke osjećaje i pridonijeli jačanju komunističkog partizanskog pokreta na čelu s Josipom Brozom Titom.

Dok su Istočna i Južna Europa tonule u ponor neljudskosti, njemačka invazija na Sovjetski Savez u ljeto 1941., otvorila je jedno sasvim novo poglavlje. Rat na istoku - Hitlerov rat - bio je drastično drugačiji od svih dotadašnjih kampanja, premda je svirepa njemačka okupacija Poljske u rujnu 1939. na stanoviti način najavila potonuće u ničim ograničenu okrutnost u Sovjetskom Savezu, zemlji koja je u očima nacista bila leglo “židovskog boljševizma". Hitler je odigrao presudnu ulogu u promicanju i dopuštanju barbarstva. On je bio njegov pokretač i glasnogovornik, ali ne i jedini uzročnik.

Vojnom vrhu rekao je da će rat u Sovjetskom Savezu biti “rat istrebljenja”. Komunistički vojnici nisu se smatrali dostojnim protivnicima. Njemački vojni vrh sudjelovao je u izradi naredbi da sovjetske političke komesare treba ustrijeliti odmah po zarobljavanju. Faktično nikakva ograničenja nisu postojala za ubijanje sovjetskih civila. Vojnici su se poticali da nemilosrdno postupaju s neprijateljima koji su uporno prikazivani kao “životinje” i “zločinci”, u nečemu što je i sam vojni vrh nazvao “borbom između rasa”. Utoliko nije iznenađujuće da je ekstremni barbarizam otpočetka bio rasprostranjen na istočnom ratištu. Postao je najvažnija značajka ponašanja njemačkih vojnika te je izazvao osvetnički barbarizam sovjetskih branitelja i spiralu nesuzdržanih okrutnosti na objema stranama. Ništa slično nije se događalo u kampanjama u Zapadnoj Europi, gdje je sama brzina operacija pridonijela relativno niskim gubicima, Čak i na strani poraženih. Postupanje sa stanovništvom u okupiranim područjima nije bilo surovo kao na istoku. U invaziji na Sovjetski Savez uništavanje ljudskih života bilo je enormno od samog početka. Ovdje je, za razliku od Zapadne Europe, masovno ubijanje civila bilo sastavni dio vojnih operacija.

Rat na istoku bio je neskriveno genocidan. Takvim je bio i

planiran. Mjesecima prije početka Operacije Barbarossa *Reichsführer SS* Heinrich Himmler i čelnik Glavne uprave sigurnosti Reicha (RSHA) Reinhard Heydrich - uz Hitlerovu eksplicitnu podršku - pripremali su “konačno rješenje židovskog pitanja” deportacijom svih Židova koji su bili u njemačkim rukama, njih oko 5,8 milijuna, na sovjetska područja koja će biti osvojena. Tamo su trebali umrijeti od gladi, prekomjernog rada, bolesti i arktičke hladnoće. Kako Njemačka nije uspjela postići brzu i potpunu pobjedu, politika deportacije Židova u Sovjetski Savez pokazala se neostvarivom. Neovisno o tome ubijanje sovjetskih Židova bilo je implicitna sastavnica njemačkog napredovanja. Uoči invazije formirane su četiri velike "specijalne postrojbe” (*Einsatzgruppen*) sa stavljene od ljudi iz RSHA-a, koje su u pozadini fronte trebale likvidirati sve "subverzivne elemente”. U praksi to su uglavnom bili Židovi.

Kada je početkom Operacije Barbarossa njemačka vojska prodrla u baltičke zemlje, vrlo je lako pronašla spremne kolaborante u redovima nacionalista Litve, Latvije i Estonije koji su u Nijemcima vidjeli osloboditelje od sovjetskog jarma. Deseci tisuća građana tih zemalja bili su deportirani u Gulag kada ih je Sovjetski Savez anektirao 1940. Sovjetska represija svojom se teškom rukom okomila na čitave zajednice. Židovi su zauzimali visoke položaje u sovjetskoj upravi i policiji. Mnogi su u baltičkim zemljama rado povjerovali kako između Židova i boljševika nema nikakve razlike, kao i da su Židovi odgovorni za njihove patnje u rukama Sovjeta.

Nijemci i njihovi kolaboranti lako su proširili protužidovsku mržnju u redovima nacionalista. Ubrzo nakon njemačke okupacije Litve, nekoliko dana nakon početka invazije 22. lipnja 1941., rulja je u pogromima ubila oko 2500 Židova. Litavske postrojbe pomagale su njemačkim *Einsatzgruppen* u njihovim zločinačkim

operacijama. Te su postrojbe bile iznimno okrutne čak i po nacističkim mjerilima. Slična situacija bila je u Latviji, gdje su Nijemci do kraja 1941. uz pomoć lokalnih nacionalista ubili 70.000 od 80.000 Židova. U Estoniji nije bilo mnogo Židova, ali su lokalne postrojbe pod njemačkim nadzorom ubile 963 Židova, sve kojih su se dokopale, i još 5000 Estonaca koje su optužile za suradnju sa Sovjetima. Einsatzgruppen su vodile preciznu evidenciju svojih ubijanja. Do kraja godine baltička Einsatzgruppe ponosno je i birokratski pedantno izvijestila da je ubila 229.052 Židova (i još oko 11.000 drugih žrtava).

Na jugu, u Ukrajini, Židovi su također bili masakrirani u golemom broju. Za razliku od Baltika, u Ukrajini su njemački osvajači nemilosrdno postupali i s nežidovima, “inferiornim” Slavenima. Isprva su Ukrajinci Nijemce dočekali s dobrodošlicom. “Bili smo tako sretni što ih vidimo”, sjećala se jedna žena. “Oni će nas spasiti od komunista koji su nas izgladnjivali i oteli nam sve.” Sjećanja na strašnu glad iz 1932. bila su živa, a staljinistička represija nije popuštala. Kad je počela invazija, mnogi Ukrajinci dezertirali su iz Crvene armije ili su izbjegavali mobilizaciju. Tijekom povlačenja Crvene armije NKVD je pobio sve Ukrajince koji su se zatekli u njegovim zatvorima. Bezbrojni Ukrajinci ostali su bez ičega zbog sovjetske taktike "spaljene zemlje”, uništavanja stoke i industrijskih pogona u povlačenju. Danima nakon njemačkog zauzimanja Kijeva 19. rujna 1941. odjekivale su eksplozije mina koje su Sovjeti podmetnuli u povlačenju. Izazvale su požare u kojima su mnogi poginuli, a 20.000 ljudi ostalo je bez krova nad glavom. Postojali su dakle razlozi stoje ukrajinsko stanovništvo mrzilo sovjetski režim, pa ne čudi da su Nijemci dočekani kao osloboditelji. Samo je slijepa glupost mogla prouzročiti da mržnja prema Nijemcima nadmaši mržnju prema Sovjetima. Upravo to su postigli nacistički osvajači.

Čak i fanatični nacistički ideolozi predlagali su da se Ukrajinci učine saveznicima, a Ukrajina postane dio pojasa satelitskih tvorevina koje će zajamčiti trajnu njemačku prevlast na Istoku. Hitler je međutim gledao na Ukrajince baš kao i na Ruse, kao na “azijatske ništarije”. Naredio je da se Ukrajina podvrgne nemilosrdnoj okupacijskoj upravi koju je provodio njegov povjerenik, silno brutalni *Reichskommissar* Erich Koch. Himmler je smatrao kako Ukrajinu treba “očistiti” za buduće naseljavanje Nijemaca. Sudbinu ukrajinskog stanovništva trebao je zapečatiti “Opći plan za Istok” koji je predviđao da se u narednih dvadeset pet godina s osvojenih istočnih teritorija “ukloni” 31 milijun ljudi, pretežno Slavena.

Taj, još strašniji genocid nikada nije započet jer je u ratu došlo do preokreta. U svakom slučaju, okupacija je bila tako brutalna - surova nacistička represija oslanjala se na pomoćne policijske postrojbe Ukrajinaca, Litavaca, Latvijaca i drugih kolaboranata - da je izazvala sveopći strah među stanovništvom. Mrtva tijela na ulicama i nasumična ubojstva bili su redovita pojava. Žrtve javnih smaknuća ostavljene su, kao i u Poljskoj, da vise danima radi zastrašivanja. Sabotaže su izazivale represalije u kojima su pogubljene stotine. Čitava sela spaljivana su ako ne bi isporučila propisanu količinu hrane ili ako bi bila osumnjičena za suradnju s partizanima. “Kada bismo ugledali skupinu Nijemaca, odmah bismo se sakrili”, sjećao se jedan Kijevljanin.

Kako je Njemačka kronično oskudijevala radnom snagom u vojnoj industriji, 1942. pojavio se novi razlog za strah jer je počela prisilna deportacija u Reich. To se doživljavalo kao smrtna presuda. Gotovo svaka obitelj bila je pogođena jer je broj deportiranih do lipnja 1943. narastao na milijun. Deportacije i brutalnost s kojom su provođene znatno su utjecale na jačanje partizanskog pokreta. Stanovništvo koje ih je dočekalo s dobrodošlicom Nijemci su

preobrazili u naciju neprijatelja. Ali ukrajinski neprijatelji bili su i Sovjeti. Ukrajinski nacionalistički partizani bili su u žestokom sukobu i s Nijemcima i sa sovjetskim partizanima. Jedan ukrajinski partizan poslije se prisjećao kako je to izgledalo: “Nijemci su nas samo ubijali, ali Crveni partizani bili su drugačiji... Oni su imali svoj azijatski način”, kako je rekao, “mučenja ljudi, rezanja ušiju i jezika... Jasno, i mi smo bili vrlo okrutni... Nismo uzimali zarobljenike, a nisu ni oni i tako smo ubijali jedni druge. To je bilo prirodno.”

Ukrajinski Židovi (njih oko milijun i pol, pet posto stanovništva, od toga četvrtina u Kijevu) bili su, za razliku od nežidova, razumljivo ustrašeni njemačkom invazijom. Ni u svojim najstrašnijim pretpostavkama nisu mogli zamisliti kakva ih sudbina čeka pod njemačkom okupacijom.

Otrovni antisemitizam bio je rasprostranjen u Ukrajini davno prije njemačke okupacije, a kada se okupacija dogodila, ukrajinski Židovi zatekli su se između neprijateljskog okruženja i smrtonosne prijetnje okupatora. Dio Ukrajinaca pomagao je svojim židovskim susjedima, a neki su ih pak spremno denuncirali njemačkim okupatorima ili su sudjelovali u pokoljima. Većina Ukrajinaca držala se pasivno i nije učinila ništa. Zavist spram židovskog bogatstva, imovine i položaja bila je značajan faktor ukrajinskog antisemitizma, kao i uvjerenje (često na Istoku) da su Židovi suučesnici sovjetske represije. Kada je Crvena armija 1943. oslobodila Ukrajinu, moglo se čuti kako su se “Židovi vratili”.

Kada su Nijemci ušli u Ukrajinu, nisu ubijali samo židovske muškarce nego i žene. U klancu Babin Jar pored Kijeva, u kolosalnom pokolju koji je trajao dva dana, 29. i 30. rujna 1942,, ustrijeljen je mitraljezima 33.771 Židov; muškarci, žene i djeca. Deseci tisuća ubijeni su u Ukrajini, Bjelorusiji i drugim sovjetskim područjima tijekom jeseni i zime kako se širio doseg njemačkog

osvajanja. Genocid na Istoku postao je potpun. Uskoro će biti koordiniran s programom genocida kontinentalnih razmjera.

U siječnju 1942. zacrtan je cilj da u "konačnom rješenju" treba biti ubijeno jedanaest milijuna Židova (procjene broja Židova u različitim europskim zemljama često su bile vrlo nepouzdane). **[** Na poznatoj međuresornoj Konferenciji u Wannseeu koju je sazvao Reinhard Heydrich. (op. prev.)**]** Taj je broj uključivao i Židove u Engleskoj, Finskoj, Irskoj, Portugalu, Švedskoj, Švicarskoj, Španjolskoj i Turskoj, dakle zemljama koje nisu bile pod njemačkom kontrolom, ali se polazilo od pretpostavke da će biti obuhvaćene “konačnim rješenjem”. Bio je to neostvariv cilj, ali do kraja rata nacisti su uspjeli ubiti preko pet i pol milijuna Židova.

U stravičnom pokolju civila tijekom Drugog svjetskog rata ne bi smjela postojati hijerarhija žrtava. Neovisno o tome je li pojedinac bio izgladnjen do smrti, ubijen radom, ustrijeljen ili ugušen u plinskoj komori, jesu li ga ubili Hitlerovi ili Staljinovi ljudi i je li bio “kulak”, Židov, homoseksualac ili Rom (stradalo je pola milijuna Roma), bio je osoba koja je imala svoje voljene. Nije bio nesretna žrtva u borbi, već čovjek koji je ubijen svjesnom i promišljenom odlukom. Nijedna žrtva nije vrednija ili manje vrijedna od druge žrtve. Doduše, postojale su razlike u motivaciji ubijanja i u naravi programa ubijanja. Samo su Židovi - za razliku od drugih društvenih i etničkih grupa - još davno prije rata bili demonizirani kao kozmičko zlo dijabolične snage koje je trebalo biti uništeno. Samo je Židove za uništenje pripremio pedantni birokratski aparat. Nijedan drugi narod - čak ni Sinti i Romi (uvredljivo nazivani “Ciganima”) - nije bio tako neumitno i tako sustavno uništavan, i to ne samo masovnim strijeljanjima nego i industrijom masovnog uništenja.

U čitavom katalogu uništenja, razaranja i bijede koje je donio Drugi svjetski rat ubojstvo europskih Židova bilo je najniža točka

koju je čovječanstvo ikada doseglo u svojem padu u ponor neljudskosti. Plamen krematorija u logorima smrti bio je doslovno pakao na Zemlji.

Tijekom jeseni 1941. ubijanje Židova u zasebnim akcijama u različitim regijama Istočne Europe inicirali su lokalni nacistički čelnici na temelju općenitih ovlasti i naputaka iz Berlina. Bili su nadahnuti Hitlerovom namjerom da na najradikalniji način "riješi židovsko pitanje". Te su akcije u Istočnoj Europi pokrenule proces koji je doveo to totalnoga genocida. Proces je te jeseni dobio zamah jer je prvotni cilj deportacije europskih Židova u Rusiju postao neostvariv zato što je izostala njemačka pobjeda nad Sovjetskim Savezom. Istodobno, nacistički čelnici mjesecima su bili pod pritiskom da svoja područja proglase "očišćenim od Židova", a kako su sovjetske pustare Nijemcima ostale nedostupne za deportaciju, valjalo je pronaći drugačije "konačno rješenje židovskog pitanja".

Početkom 1942. donesen je program masovne deportacije u gubilišta u Poljskoj. Metoda masovnih strijeljanja zamijenjena je pokretnim i stalnim plinskim komorama. Pokretne plinske komore, zapravo kamioni koji su ispuštali ugljični monoksid u hermetično zatvoren tovarni prostor, počele su tijekom 1941. djelovati u Chelmnu u zapadnoj Poljskoj i u kratkom roku tako je ubijeno oko 150.000 Židova. Do ožujka i travnja 1942. poljski Židovi ubijani su u stalnim plinskim komorama u Belzecu i Sobibóru u istočnoj Poljskoj. Treblinka pored Varšave počela je s radom u lipnju kao treći logor smrti, uz Belzec i Sobibór, koji su tog ljeta provodili "Akciju Reinhard", čiji je cilj bio potpuno uništenje poljskih Židova.

To nisu bili radni logori. To zapravo i nisu bili logori. Nije bilo nastambi osim onih za stražare i nekoliko zatočenika koji su privremeno ostavljeni na životu da kao pripadnici "posebnih

jedinica” (*Sonderkommando*) obavljaju prljave poslove rukovanja tijelima u plinskim komorama i krematorijima. “Logori” Akcije Reinhard imali su jednu jedinu svrhu: ubojstvo svih Židova koji su u njih dovedeni. Nakon dolaska život u njima trajao je tek nekoliko sati. Do zatvaranja tih logora ujesen 1943., samo u njima ubijeno je oko 1,75 milijuna, pretežno poljskih, Židova. Tijekom 1942. ubijeno ih je ukupno 2,75 milijuna, što je gotovo polovina broja svih ubijenih Židova. Većina je nestala u logorima Akcije Reinhard.

Najveće gubilište 1943. i 1944. bio je Auschwitz. Za razliku od logora Akcije Reinhard Židovi su dovođeni u Auschwitz radi ropskog rada i većina ih nakon 1942. nije bila porijeklom iz Poljske. Auschwitz je već postojao kao golemi koncentracijski i radni logor - isprva za poljske zatvorenike - kada je u ožujku 1942. počela deportacija Židova iz cijele Europe, prvo iz Slovačke i Francuske, potom iz Belgije i Nizozemske, a poslije i iz drugih zemalja.

Zatočenici su se pretežno slali u Birkenau, pomoćni logor udaljen dva kilometra od matičnog logora Auschwitza, ali znatno veći od njega. U svibnju 1942. Židovi nesposobni za rad odvojeni su i poslani izravno u plinske komore čiji je ubilački kapacitet 1943. znatno povećan kada je izgrađen novi krematorij u kojem je bilo moguće spaliti 5000 tijela dnevno. Dotad su pipci genocidnog programa stigli u posljednji kut okupirane Europe, čak i do Kanalskih otoka, jedinih posjeda Britanske Krune koji su potpali pod njemačku okupaciju. Tamo su nacisti pronašli tri Židovke (dvije Austrijanke i jednu Poljakinju) i deportirali ih u Francusku, poslije u Auschwitz. Sve što se zna o njihovoj sudbini jest da nisu preživjele.

Najveća deportacija u Auschwitz bila je ujedno i posljednja. U proljeće i ljeto 1944., nakon njemačke okupacije Mađarske,

deportirani su mađarski Židovi. Nijemcima su bili potrebni njihova radna snaga i bogatstvo. Ekonomski motivi prikladno su usklađeni s ideološkim imperativom ubijanja. Hitler je svojim generalima u svibnju 1944. rekao da je mađarska država “podrivena” Židovima koji čine “učinkovitu mrežu agenata i špijuna”. Njihovo uništenje od suštinske je važnosti za njemačku pobjedu. Generali su uzvratili burnim aplauzom kada je rekao da je osobno intervenirao kako bi “riješio problem” i naglasio da je najvažnije očuvanje njemačke rase. Posljedica toga bila je masovna deportacija mađarskih Židova. Do srpnja ih je u plinskim komorama Auschwitza nestalo 437.402.

Oko 1,1 milijun ljudi ubijen je u Auschwitzu, milijun Židova, 70.000 poljskih zatočenika, više od 20.000 Sinta i Roma, 10.000 sovjetskih ratnih zarobljenika i stotine Jehovinih svjedoka i homoseksualaca. Crvena armija oslobodila je zatočenike Auschwitza krajem siječnja 1945. Čak su i okorjeli sovjetski vojnici bili u šoku kada su prethodne godine ušli u logor smrti (imao je i funkciju koncentracijskog logora) Lublin-Majdanek, gdje je ubijeno 80.000 Židova od ukupno 200.000 ubijenih zatočenika. Ono što su otkrili u Auschwitzu bilo je još strašnije. Patnje Židova time nisu bile okončane. Oko četvrt milijuna zatočenika, većinom Židova, umrlo je na marševima smrti u posljednjim mjesecima rata kada su pred nastupajućim Saveznicima ispražnjeni preostali logori, prvo u Poljskoj, poslije i u Njemačkoj.

Svatko tko je bio doveden u Auschwitz ili druge logore smrti jednom je imao ime. Birokracija industrije smrti njihova imena zamijenila je brojevima. Za ubojice žrtve su bile anonimne. Smrt se modernizirala. Primo Levi, talijanski Židov i kemičar kojeg je uhvatila fašistička milicija u veljači 1944., poslan je u radni logor Auschwitz-Monowitz. Prisjećao se kako je biti lišen identiteta. Bila je to “demontaža čovjeka”. "Dotakli smo dno”, nastavlja. “Nemoguće je potonuti dublje. Nema položaja koji je jadniji od

ovoga i nemoguće ga je zamisliti. Više ništa nam ne pripada, uzeli su nam odjeću, cipele, čak i kosu... Uzet će nam i imena.” Tako je i bilo. Ubrzo je saznao da je zatočenik broj 173417, koji mu je tetoviran na lijevu podlakticu. Komentirao je: “Ovo je pakao. Danas, u našem vremenu, pakao zasigurno izgleda upravo ovako.”

Bilo je ljudi koji su uspijevali sačuvati svoj identitet usprkos logorskom broju i koji su zadržali ljudsko dostojanstvo i kada su odvođeni u plinske komore. Chaim Hermann napisao je pismo svojoj ženi i kćeri. Bio je to doista glas iz plinske komore. Pismo je pronađeno u veljači 1945 - ispod ljudskog pepela u jednom od krematorija u Auschwitzu. Opisao je svoj život u logoru kao “potpuno drugačiji svijet” kakav nitko ne može zamisliti. "Jednostavno, to je pakao, ali Danteov pakao je smiješan u usporedbi s ovim, stvarnim paklom.” Uvjeravao je svoju ženu da napušta taj pakao “mirno, možda i herojski (ovisno o okolnostima)”.

Nisu se svi držali stoički. Pjesma koju je u Auschwitzu napisao jedan Čeh i koja je nadživjela svoga autora ispunjena je dubokim bijesom spram počinitelja, buntom protiv poniženja i smrti, ali i slutnjom, koju su zasigurno osjećale mnoge žrtve, da će jednom svanuti dan osvete:

Sve više, sve nas je više ovdje na dnu;
bujamo i rastemo iz dana u dan;
vaša polja su otečena od naših tijela
raspuknut će se ta polja jednoga dana.
I mi ćemo ustati kao strašna vojska,
lubanja do lubanje, kost do kostiju;
i urlat ćemo u lice čitavom svijetu
Mi, mrtvi, optužujemo vas!

Raznolika poimanja pakla na Zemlji

Anonimni češki pjesnik i mnogi drugi nisu mogli pojmiti značenje pokolja tolikih nevinih žrtava. Židovi su se pitali *gdje je Bog* dok se zbivaju patnja i smrt. Ako postoji, zašto je dopustio ovaj užas? I kršćani, izloženi patnjama širom Europe, postavljali su sebi slična pitanja. Drugi su još čvršće prigrlili svoju vjeru. Bilo je to zapravo sve što im je preostalo. Jesu li stotine tisuća romskih žrtava našle utjehu u vjeri ili su se osjećale beznadno u besmislu progona i ubijanja, nemoguće je saznati. Nije preživjela nijedna njihova pjesma. Većina je bila nepismena i nisu ostavili pisana svjedočanstva o svojoj patnji, o bezbrojnim, namjerno prekinutim ljudskim životima. Nestali su bez traga i bez sjećanja.

Na genocid i “etničko čišćenje” divovskih razmjera nacistička vrhuška i većina podređenih u vojsci, policiji i birokraciji koji su provodili rasnu politiku gledale su kao na neodvojivu sastavnicu rata. Za milijune njihovih žrtava takvo što bilo je s onu stranu pojmljivoga. Ledeni pesimizam u doživljaju ljudske vrste bila bi, a često i jest bila, savršeno prirodna, opravdana reakcija na patnje koje su otrpjeli. No zapanjujuće je da nije bilo nihilizma. Čak i u Auschwitzu pjevala se Beethovenova “Oda radosti”. Čak i tom ljudskom paklu opstajale su humanost i potreba za transcendencijom koju je glazba, ako ne i religija, mogla pobuditi.

Ljudi su nalazili vlastiti smisao ili odsutnost smisla. Je li uopće bilo moguće govoriti o “smislu” rata milijunima koji su živjeli, borili se i ginuli u tom titanskom sukobu? Kako su proživljavali vrtlog događaja koji im je opustošio živote i zauvijek ih promijenio, i to na vrlo traumatični način? Jasno, svaki je pojedinac doživio rat na svoj, jedinstveni način. Rat je imao mnoga značenja ili ih često uopće nije imao. Raznolike okolnosti određivale su raznolika

iskustva, a time i raznolika poimanja rata. Iskustva nisu bila samo individualna. Mnoga su bila zajednička i oblikovana etničkom pripadnošću, druga su je nadilazila čak i kada bi ta percepcija bila etnički uvjetovana.

Milijuni su služili na različitim frontama, na moru ili u zraku, neki u okupacijskim snagama, drugi u gerilskim pokretima otpora. Žene su u velikom broju pristupale oružanim snagama, stotine tisuća radile su u važnim pomoćnim službama i odigrale značajnu ulogu u pokretima otpora, a u redovima Crvene armije i jugoslavenskih partizana borile su se u prvim linijama. Civili, obuhvaćeni ratom kao nikada do tada, proživljavali su svakodnevnu tjeskobu zbog sudbine voljenih koji su bili daleko, u borbi. U Europi su se morali prilagoditi neprijateljskoj okupaciji, trpjeti tešku materijalnu oskudicu i suočiti se s užasom bombardiranja i prisilnih evakuacija. Oblici okupacije određivali su ratno iskustvo na mnoge bitne načine. Groteskna neljudskost u Istočnoj Europi na Zapadu je ostala nepoznata, ali su i na Zapadu godine okupacije ostavile trajni pečat na mentalitetu. Život je svugdje bio teži nego ikada. Milijunima rat nije bio ništa drugo nego puko preživljavanje. Bio je upravo to, napose za premnoge vojnike svih nacija.

Vojnici

Za vojnike, mornare i zrakoplovce, kad bi se zatekli u smrtnoj opasnosti, preživljavanje je nedvojbeno bilo jedina pomisao i jedina briga. U žara bitke nema vremena za razmišljanje. Strah i zebnja preplavili bi svakoga kada bi se oglasilo oružje. Pomisao na voljene kod kuće, potreba da ih se zaštiti i želja za životom i povratkom bili su snažni motivi. Motiv je bila i osveta za sve što je neprijatelj učinio bližnjima. Osim borbe za vlastiti opstanak značajan motiv

bila je lojalnost prema suborcima. No kada se ginulo u onako velikim razmjerima kao na Istočnoj fronti i kada su čitave postrojbe bile iznova uništavane i ponovno formirane, “grupna solidarnost” nije imala važnost kao primjerice kod “drugarskih bataljuna" koji su iz britanskih industrijskih gradova otišli u Prvi svjetski rat. Kako bilo, preživljavanje je u velikoj mjeri ovisilo o ponašanju neposrednih suboraca. Strah od posljedica koje bi nastupile ako se vojnik *ne bi borio* također je igrao ulogu. Sovjetski i njemački vojnici znali su da ne mogu očekivati milost od vlastite strane ako dezertiraju ili se odbiju boriti.

Kada ne bi bili u samoj borbi, vojnici bi se, čak i ako nisu bili ljudi skloni refleksijama, često u svojim pismima, katkad i dnevnicima, ovlaš osvrtali i na vlastiti doživljaj smisla svoje borbe. Taj doživljaj formirao se porijeklom, odgojem, vojničkom obukom i djelovanjem zajedničkih kulturnih vrijednosti. Njegova prisutnost potiskivala je neposredne i osobne razloge sudjelovanja u ratu.

Uvjerenje da su dio križarskog pohoda koji će obraniti Njemačku od strašne boljševičke prijetnje nesumnjivo je utjecalo na motiv mnogih vojnika Wehrmachta kada su u lipnju 1941. prešli sovjetsku granicu. Pružilo im je i privid opravdanja za barbarski način na koji su ratovali, kako protiv civila tako i protiv Crvene armije, napose za sudjelovanje u pokolju Židova. “Europa ovdje završava”, pisao je prijatelju jedan kultivirani njemački vojnik kada je stupio na sovjetsko tlo. Nijemci su, činilo mu se, imali zadaću obraniti kulturni kršćanski Zapad od ogavnog, ateističkog i vandalskog boljševizma. Iako ideološki nije bio antisemit, isti vojnik postao je žrtvom nacističke propagande o “židovskom boljševizmu”. Nije krio svoje gađenje spram židovskog stanovništva u nekim selima kroz koja je prošla njegova postrojba. Rezervni njemački policajac, trgovac u civilu, pisao je svojoj ženi u kolovozu 1941. o ubojstvu 150 Židovskih muškaraca, žena i djece.

"Židovi su potpuno istrijebljeni”, komentirao je. “Molim te, ne misli o tome jer tako mora biti.” Vojnici nerijetko nisu bili pasivni promatrači masovnih pogubljenja. Neki su fotografirali. “Promatrali smo tu predstavu i vratili se na posao kao da se ništa nije dogodilo”, povjerio se jedan svojoj ženi. Osjetio je potrebu za opravdanjem: “Partizani su neprijatelji i gadovi i moraju nestati.” Takvi stavovi ublažavali bi grizodušje, isprva s teškoćama, ali bi prilagodba nastupila nakon stoje spaljeno na stotine sela, a njihovi stanovnici pobijeni (ili živi spaljeni) - samo u Bjelorusiji šesto sela - kao odmazda za stvarne ili navodne partizanske aktivnosti.

Bilo je iznimaka u sveopćoj nehumanosti. Hrabri časnici koji su činili okosnicu njemačkog pokreta otpora -1943. i 1944. vrebali su priliku da ubiju Hitlera - bili su u svojoj zavjeri motivirani saznanjem o strašnim zločinima koji su počinjeni protiv Židova i drugih na Istoku. Njihove pokušaje omela je zla sreća. Imena generala Henninga von Tresckowa i pukovnika Clausa Schenka Grafa von Stauffenberga stoje uz mnoge druge koji su bili užasnuti spoznajom o zločinačkoj naravi Hitlerove Njemačke.

Neki obični vojnici također su otpočetka osjećali nelagodu zbog svega što se događalo. Neki su se na tragu svojih vjerskih uvjerenja u sebi bunili protiv barbarstva, a u rijetkim bi prilikama i pomogli Židovima. Wilm Hosenfeld, svojedobno pripadnik SA-e i član Nacističke stranke koji je obožavao Hitlera i vjerovao u opravdanost rata, bio je toliko zapanjen svime što je čuo i vidio kao niži časnik u Varšavi da su se probudila njegova katolička uvjerenja i odlučio je pomoći Židovima u svakoj mogućoj prilici. Među onima koje je spasio bio je i glazbenik Władysław Szpilman. čija je priča poslije postala poznata kroz film *Pijanist* Romana Polanskog. “je li Vrag poprimio ljudsko obličje?” pitao se Hosenfeld u pismu svojoj ženi u srpnju 1942., nakon što je napisao da Židovi bivaju ubijeni u tisućama. “Ne sumnjam", odgovorio je na vlastito pitanje.

Takvo što nikad se nije događalo, dodao je. Opisao je ubojstva kao "tako strašan smrtni grijeh da čovjek poželi propasti u zemlju od stida”.

Broj onih koji su se ponijeli tako plemenito procijenjen je na stotinjak. Možda ih je bilo i više, ali o njima nema tragova. U svakom slučaju, taj je broj mali u odnosu na osamnaest milijuna vojnika koliko je služilo u Wehrmachtu. **[**Autor misli na ukupni broj vojnika koji su u različitim mobilizacijskim ciklusima prošli kroz Wehrmacht. Najveće brojno stanje dosegao je 1944. s nešto više od deset milijuna vojnika, (op. prev.)**]**

Mnogi, su progutali sve što su im tumačili kao svrhu rata. Ponajbolja ilustracija tih tumačenja jesu stavovi feldmaršala Waltera von Reichenaua, fanatičnog nacista i Hitlerova miljenika, koje su zasigurno, u većoj ili manjoj mjeri, prihvatili i njegovi vojnici. Reichenau je u općoj naredbi od 10. listopada 1941. objasnio dužnosti njemačkih vojnika na Istoku:

> Cilj kampanje protiv židovsko-boljševičkog sustava jest totalno uništenje njegovih snaga i istrebljenje azijatskog utjecaja u sferi europske kulture. Vojnici su stoga dužni preuzeti zadaće koje nadilaze uobičajene i vojničke u užem smislu. Na istočnom ratištu vojnik nije samo borac koji se bori po ratnim pravilima, nego čimbenik nemilosrdne rasne [*völkisch*] ideologije i osvetnik svih zvjerstava koja su počinjena protiv njemačke nacije i njoj bliskih etničkih grupa. Zato su vojnici dužni pokazati puno razumijevanje za strogo postupanje kakvo zaslužuju židovski podljudi.

Koliko god je ta vizija bila neodređena, njemački vojnici mislili su da se bore za buduću utopiju, za "novi poredak” u kojem će njemačka rasna superiornost i prevlast nad poraženim neprijateljem

jamčiti njihovim obiteljima mir i boljitak. Te su nejasne nade iščeznule 1944. i 1945. No rat je još uvijek imao smisao. I dalje je vođen s neviđenom upornošću (i to do kraja), ali ovoga puta s drugačijim ideološkim imperativom, radi “obrane Reicha”. Ta fraza nije obuhvaćala samo jedan apstraktan politički ili geografski entitet nego i obranu obitelji, doma, vlasništva i kulturnih korijena. Sa saznanjem kakve su sve zločine oni i njihovi suborci počinili, osobito na Istoku, nastavak borbi značio je spriječiti osvetničku pobjedu Crvene armije po svaku cijenu jer će ona zasigurno donijeti uništenje svega što im je bilo drago. Ideološko tumačenje rata utjecalo je, osim discipline, obuke i vještog zapovijedanja, na iznimno visok borbeni moral Wehrmachta do samoga kraja.

Njemačkim saveznicima smisao rata bio je daleko manje jasan, a borbeni moral bilo je teže održavati. Preko 660.000 nenjemačkih vojnika, uglavnom Rumunja, pridružilo se 1941. invaziji na Sovjetski Savez. U ofenzivi koja je kod Staljingrada završila u katastrofi sudjelovali su Rumunji, Mađari, vojnici NDH, Slovaci i Talijani. Preko 300.000 nenjemačkih osovinskih vojnika zarobljeno je u sovjetskoj protuofenzivi. Hitler je bio bijesan zbog pomanjkanja njihova borbenog duha. Doista, taj je borbeni duh zaostajao za njemačkim, i to zbog razumljivih razloga. Mržnja prema Sovjetskom Savezu bila je rasprostranjena, ali nedovoljna da stvori onakvu motivaciju kakvu su posjedovali njemački vojnici. Njemački saveznici nisu imali jasnu viziju budućeg društva ili režima koja bi bila vrijedna borbe ili gubitka života. Dezertiranje je bilo opće mjesto, moral nikakav, a zapovjedništvo loše. Rumunjski su časnici sa svojim slabo opremljenim i gladnim vojnicima postupali kao sa psima. Ne čudi da su se borili isključivo pod prisilom. “Rumunji nisu imali pravi cilj. Zašto su se uopće borili?” bilo je pitanje koje si je neprekidno postavljao vojnik Crvene armije koji ih je promatrao i suočio se s njihovim slabostima u borbi.

Talijanski vojnici na Donu čudili su se zašto se uopće tamo nalaze. Bili su daleko od kuće, u užasnim uvjetima, u ratu koji im ništa nije značio. Dakako, nisu ni imali borbenog morala. Kada je sovjetski prevoditelj upitao talijanskog narednika zašto se njegov bataljun predao bez ispaljenog metka, narednik je odgovorio: “Nismo pucali jer smo zaključili da bi to bilo pogrešno." Većina Talijana nije se htjela boriti. Shvatili su da ih je Mussolini uvukao u rat koji je samo omraženim Nijemcima mogao donijeti koristi.

Bez jasnog i uvjerljivog ideološkog cilja nisu imali nikakvog motiva za borbu. Njihove predaje bile su potpuno razumne, kao i njihova težnja da prežive u ratu za izgubljenu stvar. Kada su Italiju na sjeveru okupirali Nijemci, a Saveznici na jugu, i kada je Italija kapitulirala u rujnu 1943., Talijani su se pokazali kao dobri borci - protiv okupatora i međusobno - jer je na djelu bio ideološki cilj koji se izravno ticao njih, njihovih obitelji i njihovih domova: hoće li Italija poslije rata biti i dalje fašistička ili pak socijalistička država?

Vojnicima Crvene armije, velike multietničke vojske, rat je imao posve drugačije značenje. Većina je potjecala iz neobrazovanih sredina i polovina je živjela u primitivnim uvjetima. Tri četvrtine sovjetskog pješaštva činili su seljaci. Neki mladići iz zabačenih sela nisu vidjeli električno svjetlo dok nisu došli u vojsku. Rijetko su razmišljali o dubljem značenju rata u kojem su se borili. Borili su se jer su morali, jer nisu imali izbora i jer bi odbijanje značilo sigurnu smrt. No sam strah ne bi mogao održavati onakav borbeni moral i snagu kakvi su Crvenu armiju s ruba katastrofe 1941. doveli nakon četiri godine do totalne pobjede.

Moral Crvene armije gotovo da se rasuo dok se činilo da je njemačko napredovanje nezaustavljivo i dok je tijekom ljeta 1941. Wehrmacht nizao pobjedu za pobjedom. Stopa dezertiranja bila je visoka. Jednako visoka bila je i stopa smrtonosne odmazde za dezerterstvo. Neprekidna propaganda, ponavljanje priča o

njemačkom divljaštvu na okupiranim područjima i, konačno, epsko junaštvo Crvene armije u obrani Moskve zaustavili su krizu morala. Sovjetski vojnici, kao i vojnici Wehrmachta, poimali su smisao rata i kada ga ne bi bili u stanju artikulirati. Bilo bi pogrešno podcijeniti ideološki faktor u njihovoj motivaciji. Nije to nužno bila službena ideologija režima, premda je režim sada naglasak stavio na domoljublje. Kada se Staljin u studenom 1942. obratio vojnicima uoči velike ofenzive Crvene armije na Donu koja je kulminirala pobjedom kod Staljingrada, poslužio se domoljubnim frazama: “Dragi generali i vojnici, govorim vam kao braći. Danas počinje ofenziva i u vašim rukama sada je sudbina domovine, hoće li opstati kao neovisna država ili će nestati.” Jedan svjedok sjećao se svojih emocija: “Te su riječi doista doprle do mog srca... Bio sam na rubu suza... Osjetio sam pravo nadahnuće, duhovno nadahnuće.”

Nije to bilo samo domoljublje. Marksizam-lenjinizam i domoljublje uzajamno su se dopunjavali. Vojnici su bili odgajani u boljševizmu. Oni koji su se borili na prilazima Moskve, u Staljingradu, kod Kurska, nisu znali ni za što drugo. Od djetinjstva su upijali vizije novog i boljeg društva za sve. Veteran Crvene armije priznao je da je u Staljinu "vidio oca” i slušao bi njegov glas kao “božji glas” i, rekao je, kakva god da je bila represija, "Staljin je utjelovio onu budućnost u koju smo svi vjerovali”. Utopija komunističke domovine bila je opasno ugrožena. Ta je utopija još uvijek mogla postati stvarnost, ali samo ako budu uništeni Hitlerovi nacisti koji su kao hijene nasrnuli na sovjetsku domovinu, ubijali njene građane i pustošili njene gradove i sela. Bila je to moćna poruka. Dodatno je dobila na snazi kad je nastupio preokret i kada je stupanje Crvene armije na teritorij Reicha pobudilo osvetnički nagon. Za vojnike Crvene armije bio je to obrambeni rat, pravedan rat i valjalo se boriti u njemu i pobijediti, po svaku cijenu. Takva motivacija bila je snažna, a s njom je rat zadobio svoje stvarno

značenje.

Za vojnike zapadnoeuropskih saveznika smisao rata nije se mogao svesti na jedno i jednostavno tumačenje. Trima savezničkim zemljama, u početku Velikoj Britaniji, Francuskoj i Poljskoj, odmah su se pridružili britanski dominioni. Britanski i francuski kolonijalni posjedi pridonijeli su velikim brojem vojnika. Samo Indija mobilizirala je 2,5 milijuna ljudi, koji su se pretežno borili protiv Japana, dok su sjevernoafričke kolonije poslije 1942. postale uporište obnove francuske vojne moći. Česi, Belgijci, Nizozemci i Norvežani bili su među mnogim Europljanima koji su se od samog početka rata borili s Poljacima, Francuzima i Britancima. Antifašističku alijansu činilo je 1942. dvadeset šest država koje su se nazvale “Ujedinjeni narodi”. Za toliko mnoštvo muškaraca i žena i tako nehomogenu borbenu silu rat je, dakako, imao raznolika značenja. On se nije vodio samo u Europi, nego i, nakon ulaska Japana u rat, na Dalekom istoku, ali i u zraku i na svjetskim morima. Kao ni drugi vojnici, ni saveznički nisu ponajbolje uspijevali artikulirati za što se bore. Pisma su se u pravilu bavila svakodnevnim i banalnim temama života u vojsci. Vojnici su htjeli poštedjeti svoje najbliže opisa teškoća, bolova, strahova i traumi koje su trpjeli. Ratno drugarstvo igralo je veliku ulogu, a čežnja za povratkom kući i obitelji bila je univerzalna. Na koncu, bilo je najvažnije preživjeti. Iako najčešće neizgovoreni, kulturne vrijednosti i motivacijska uvjerenja održavali su borbeni moral i vjeru da borba u tom ratu ima smisla.

Za Poljake i Francuze koji su izbjegli u Britaniju i za građane drugih europskih država koje su se pridružile Saveznicima smisao rata bio je razumljiv sam po sebi: oslobođenje njihovih zemalja od njemačke okupacije. No general De Gaulle, vođa Slobodne Francuske, još neko vrijeme neće biti u prilici govoriti u ime većine građana Francuske. Za Francuze, gdje god da su se nalazili, rat nije

imao jedno značenje, a slično su se osjećali i Poljaci u egzilu. Njihov cilj nije bilo samo oslobođenje od njemačke okupacije, nego i težnja - koja je stjecala sve veću važnost kako je rat odmicao - da poslijeratna Poljska ne zamijeni jedan oblik ropstva drugim i potpadne pod dominaciju Sovjetskog Saveza.

Oko 19.000 poljskih vojnika i zrakoplovaca evakuirano je 1940. iz Francuske u Britaniju pod zapovjedništvom generala Władysława Sikorskog, vrhovnog zapovjednika poljske vojske i premijera poljske vlade u egzilu. Tri četvrtine Poljaka koji su se borili na francuskom tlu poginule su ili zarobljene. Poljski piloti dali su nerazmjerno velik doprinos u Bici za Britaniju. Manje je poznato da su poljski kriptografi, zajedno s britanskima i francuskima, sudjelovali u razbijanju šifre stroja Enigma - šifru starijeg modela Enigme već su razbili krajem tridesetih godina - što je Saveznicima omogućilo praćenje njemačkog sustava veza i bilo presudni faktor savezničke pobjede u Bici za Atlantik.

Staljin je 1942. počeo puštati desetke tisuća poljskih zatvorenika iz Gulaga i obnovio sovjetsko-poljske diplomatske odnose. Oko 40.000 poljskih vojnika pod zapovjedništvom generala Władysława Andersa borilo se uz Britance u sjevernoj Africi, a poslije i na fronti u Italiji. Andersa je 1939. zarobila Crvena armija i u sovjetskom je zatvoru bio podvrgnut mučenju. Ne iznenađuje da je poslije puštanja bio žestoko antisovjetski raspoložen. Strašno otkriće u Katinskoj šumi u travnju 1943. trajno je podsjećalo Poljake u egzilu na strahote sovjetske, ne samo njemačke okupacije. Slamanjem Varšavskog ustanka 1944. nestale su i nade u obnovu neovisne Poljske. Na Konferenciji u Jalti u veljači 1945. Britanci i Amerikanci pristali su da Poljska, s izmijenjenim granicama, ostane u sovjetskoj interesnoj sferi. Poljaci su se osjetili izdanima. Za Poljake koji nisu bili komunisti, a to je bila većina i u zemlji i u egzilu, rat je i počeo i završio u

nacionalnoj katastrofi.

Charles de Gaulle bio je do 1940. slabo poznati mlađi časnik u francuskoj vojsci. Promaknut je u čin generala tijekom njemačke invazije na Belgiju i ubrzo postavljen za podtajnika u francuskom Ministarstvu obrane. Uz britansku se pomoć u ljeto 1940. nametnuo kao vođa Slobodne Francuske u egzilu, slabe snage od oko 2000 vojnika i 140 časnika. U seriji nadahnutih govora na londonskom radiju De Gaulle je tvrdio da pravu Francusku predstavlja samo njegova Slobodna Francuska. Trudio se ostaviti dojam prkosa, kako spram Nijemaca tako i spram režima u Vichyju (koji je nakon poraza 1940. kontrolirao neokupirani dio Francuske), kojem je odricao svaki legitimitet. Nije imao uspjeha sve dok rat nije ušao u drugu polovicu. Francuzi su, pod utjecajem propagande u Vichyju, u njemu vidjeli izdajnika.

Potapanje francuske flote u alžirskoj luci Mers el-Kébir 3. srpnja 1940. po Churchillovoj naredbi (radi sprečavanja da flota padne u ruke Nijemaca), kad je poginulo 1297 francuskih mornara, nije pridonijelo savezničkoj stvari ni u Francuskoj ni u njenim kolonijama. Kolonijalna uprava i francuska vojska u kolonijama - koja je bila veća od vojske na matičnom teritoriju - isprva su bile lojalne režimu u Vichyju i u rujnu 1940. spriječile su iskrcavanje snaga Slobodne Francuske u Dakaru. Tek postupno, kako se ratna sreća mijenjala, a Vichy je gubio podršku, kolonije su počele podržavati politiku Slobodne Francuske. De Gaullovi loši odnosi s Churchillom i Rooseveltom kao i interni sukobi unutar vodstva Slobodne Francuske bili su velika prepreka konsolidaciji otpora protiv Vichyja, sve dok se u studenom 1942. Saveznici nisu iskrcali u sjevernoj Africi, pa i nakon toga. U tom su trenutku snage Slobodne Francuske raspolagale sa samo 50.000 ljudi u odnosu na 230.000 koji su još uvijek bili nominalno lojalni Vichyju. Tek u ljeto 1943., kada je svoj stožer preselio u Alžir i stekao ugled

podrškom pokretu otpora u Francuskoj, De Gaulle je *de facto* postao neupitni prvi čovjek Francuske. Postao je realni i sve jači protivnik režima u Vichyju, koji se u studenom 1942. - kad su Nijemci okupirali i dotad neokupiranu zonu - sveo na kvislinški režim u službi sve omraženijih Nijemaca.

Britanski vojnici bili su u jedinstvenom položaju u odnosu na svoje europske saveznike jer se jedini nisu borili za oslobođenje svoje zemlje od strane okupacije. Motivi njihove borbe i značenje koje su pridavali ratu bili su utoliko apstraktni, manje očigledni. Churchill je kao ratni vođa uživao njihovu potpunu podršku. S druge strane, ako ne računamo elitu koja je bila prisutna u časničkom zboru, malo tko je dijelio Churchillova uvjerenja o smislu rata jer je, osim borbe za slobodu i demokraciju, Churchill na umu imao i očuvanje veličine Britanskog Carstva. Kolonijalni vojnici, koji su se borili rame uz rame s Britancima, nadali su se zapravo nečem sasvim suprotnome, naime oslobađanju svojih zemalja od kolonijalne uprave. Ni vojnici s Britanskog otočja, koji su se tisućama kilometara daleko borili protiv brutalnog i nemilosrdnog japanskog neprijatelja, nisu sebe doživljavali kao nekoga tko se bori za opstanak britanskog imperijalizma. Preživjeti paklene uvjete u džungli i japanske napade te, napose, izbjeći neopisive strahote i barbarski postupak u japanskom zarobljeništvu, bili su jedini ciljevi kojima su se posvetili. Praktično nijedan vojnik u svojim pismima nije govorio o značenju rata, već samo o vlastitom preživljavanju. Jedan ipak jest. Britanski časnik pisao je svojim roditeljima neposredno prije nego što će poginuti u sjevernoj Africi. Govorio je o općenitim idealima koji su nesumnjivo imali čovječansku vrijednost. Bio je spreman poginuti za nešto što je opisao kao “duboku čežnju ‘običnih ljudi’ za nečim boljim, za svijetom u kojem će njihovoj djeci biti bolje”.

Osjećaj da je smisao Drugog svjetskog rata otvaranje puteva

prema boljoj budućnosti bio je rasprostranjen, ako ne i izgovoren, među britanskim vojnicima. Našao je svoj izraz u Britaniji kada je u studenom 1942. objavljen izvještaj liberala Williama Beveridgea u kojem su postavljena načela sustava socijalne sigurnosti koji će svim britanskim građanima zajamčiti državnu socijalnu skrb od kolijevke do groba.

Britanski vojnici na svim ratištima živo su raspravljali o Beveridgeovu izvještaju, što je također upućivalo da se rat doživljava kao osvit novog društva. Sveprožimajući osjećaj da u ovom ratu nije riječ samo o pobjedi nad nacizmom i njegovim uništenjem - premda je to bio očigledan, primarni cilj - nego i o raskidu sa starim svijetom u samoj Britaniji, davao je britanskim vojnicima osjećaj smisla i održavao je borbeni moral na visokoj razini. Takvo raspoloženje iskazano je i na britanskim parlamentarnim izborima 1945. koji su održani nakon pobjede nad Njemačkom (rat protiv Japana još uvijek je trajao), kada je ratni heroj Churchill izgubio glasove milijuna vojnika kao predstavnik staroga klasnog poretka privilegija, bogatstva i moći, koji je trebalo zamijeniti pravednijim društvom. Utopijske nade, podjednako kao i borba protiv Hitlerove Njemačke, davale su smisao britanskom ratnom naporu.

Neki vojnici koji su vojsci pristupili s velikim nadama u ratu su doživjeli gorko razočaranje, u politiku, u bolju budućnost, u samu ljudsku vrstu. William Woodruff napustio je u doba ekonomske krize radnički Lancashire i upisao se na Oxford. Bio je socijalist koji je odustao od svojeg pacifizma zbog nužnosti borbe protiv nacizma i uspostave novog i boljeg društva. Vratio se iz rata potpuno promijenjen. Njegov optimizam rasuo se na bojnom polju. “Prije rata govorio sam o izgradnji nove civilizacije”, zapisao je poslije. “Na koncu sam shvatio koliko je civilizacija krhka... Trebalo mi je previše vremena da zaboravim na umiranje drugih

ljudi.” Mnogi vojnici koji su se vratili iz rata nesumnjivo su se osjećali upravo tako.

Pozadinska fronta

Jaz između fronte i pozadine nikad nije bio toliko uzak koliko u Drugom svjetskom ratu. Najčešće taj jaz nije ni postojao jer bi se fronta i pozadina stopile u jedno. U Istočnoj Europi, koju su pregazile Hitlerove i Staljinove armije, kao i sve veća aktivnost partizana, izbrisano je odvojeno poimanje borbene i pozadinske fronte. U drugim dijelovima Europe razlika je bila uočljiva. Na ovaj ili onaj način građani svih zaraćenih zemalja izdržali su pakao na Zemlji, osobito oni koji su trpjeli njemačku okupaciju.

Samo šest neutralnih država - Švicarska, Švedska, Španjolska, Portugal, Turska i Irska (Éire; do 1937. Slobodna Država Irska) - kao i minidržave Lihtenštajn, Andora i Vatikan, uspjele su preživjeti Drugi svjetski rat neoštećene. No rat je i na njih imao učinka. Njihovo stanovništvo trpjelo je oskudice zbog ekonomskih poremećaja, katkad i izravnih blokada, ali i povremene zračne napade (primjerice Schaffhausen, Basel i Zürich u Švicarskoj) zbog pogrešnog savezničkog bombardiranja u kojima je bilo i mrtvih i ranjenih. U svakom slučaju, neutralne države izbjegle su ono najgore. Uzroci njihove neutralnosti bili su različiti. Samo su djelomice na to utjecale ideološke sklonosti. Uglavnom je bila riječ o strateškim imperativima i ekonomskim prednostima.

Švicarska je, s tri četvrtine germanofonog stanovništva, bila zabrinuta zbog mogućnosti njemačke invazije. S vremenom su sve njene granice postale izložene Osovini i tako je na stanoviti način neizravno sudjelovala u sukobu. I Njemačka, a poslije i Saveznici redovito su narušavali švicarski zračni prostor. I obje su strane

imale koristi od švicarskog bankarstva. Potreba za uvozom hrane i goriva značila je da je u vitalnom interesu Švicarske očuvanje trgovačkih veza s Njemačkom. Izvoz švicarskih proizvoda precizne mehanike pridonio je njemačkom ratnom naporu. U švicarskim bankama bile su deponirane velike količine njemačkog zlata. Veći dio opljačkan je s okupiranih područja i upotrijebljen za nabavu strateških sirovina od drugih neutralnih zemalja. Usprkos savezničkim prosvjedima prijevoz ugljena, željeza, građevnog materijala i, u prvim fazama rata, oružja i vojne opreme između Njemačke i Italije odvijao se preko švicarskog teritorija. Istodobno, kako Švicarska graniči s Njemačkom, postala je odredište mnogih izbjeglica i ratnih zarobljenika koji su uspjeli pobjeći. Švicarska je primila, često nevoljko, nekoliko stotina tisuća vojnih i civilnih bjegunaca. Ipak, mnoge je i odbila primiti, među njima i trećinu Židova koji su pred nacističkim progonom pokušali pobjeći u Švicarsku.

Švedska neutralnost, kao i švicarska, bila je ozbiljno kompromitirana. Britanska blokada teško je pogodila švedsku trgovinu. Stoga je u početnoj fazi rata došlo do značajnog porasta trgovine s Njemačkom, koja je i inače bila najveći švedski trgovački partner. Njemačka proizvodnja čelika ovisila je o uvozu visokokvalitetne švedske željezne rude. Švedski kuglični ležajevi također su bili važni za njemačku vojnu industriju (podjednako i za britansku, kad bi pošiljke uspjele zaobići njemačku blokadu). **[**Britanska blokada Sjevernog mora neizravno je pogađala i Švedsku, koja je *de facto* trpjela i njemačku blokadu jer je Njemačka bila u posjedu danskih tjesnaca. Njemačko-š vedska trgovina odvijala se nesmetano preko Baltika, (op. prev.)**]** Švedska je očajnički trebala ugljen i iz Njemačke je uvozila velike količine. Njena neutralnost narušena je kada je dopustila tranzit postrojbi i oružja. Njemački su se vojnici preko Švedske prevozili u Finsku

uoči napada na Sovjetski Savez. Preko dva milijuna njemačkih vojnika prošlo je kroz Švedsku u tranzitu između Norveške i Njemačke. Tisuće vagona s oružjem i vojnom opremom prevezene su preko Švedske u Finsku i Norvešku. U kasnijem tijeku rata Švedska je primila tisuće izbjeglica (i Židove koji su bježali iz Danske i Norveške). Švedska je, kao i Švicarska, Saveznicima stavljala na raspolaganje dragocjena saznanja svoje obavještajne službe.

Na Pirenejskom su se poluotoku Portugal i Španjolska, iako obje službeno neutralne, različito odnosile spram zaraćenih strana. Kao najstariji britanski saveznik, Portugal je simpatizirao Saveznike, osobito kad se ratna sreća nepovratno preokrenula na štetu Njemačke. Saveznicima je 1943. dopustio, premda nerado, korištenje zrakoplovnim bazama na Azorskom otočju, što je znatno uvećalo sigurnost savezničkih konvoja na Atlantiku. S druge strane, Franco je bio vrlo sklon stupiti u rat na strani Osovine, iako je poslije tvrdio kako je njegovo mudro vodstvo sačuvalo Španjolsku od sudjelovanja u sukobu. Cijena koju je tražio za ulazak u rat bila je previsoka. Zahtijevao je teritorijalnu ekspanziju u Africi na račun Francuske, ali i tako velike količine hrane i oružja da Njemačka o njihovoj isporuci nije htjela ni razmišljati.

Franco je dosljedno ustrajao u svojim ideološkim simpatijama spram Osovine. Izvozio je strateške sirovine u Njemačku, njemačke podmornice slobodno su obnavljale zalihe u španjolskim lukama i gotovo 20.000 Francovih dragovoljaca borilo se uz Nijemce na Istočnoj fronti. Kada je postalo jasno da će Njemačka izgubiti rat i kada je saveznička blokada omela uvoz očajnički potrebne hrane i drugih dobara, Franco je bio natjeran na razmišljanje. Postupno je mijenjao stav i dopustio da njegova neutralnost počne pogodovati Saveznicima.

Turska je po svaku cijenu htjela izbjeći još jedan pogubni rat, a

njena geografska izloženost sve žešćim sukobima na Sredozemlju pokazala se faktorom koji je učvrstio njenu neutralnost. Početkom rata, ohrabrena kreditom od preko četrdeset milijuna funti za nabavu vojne opreme, Turska je bila sklona Saveznicima, ali se opirala pritiscima da stupi u rat. Kao i u slučaju Španjolske, turska neutralnost neizravno je pogodovala Saveznicima u Sredozemlju i sjevernoj Africi. Kada je njemačka ekspanzija 1941. stigla na njene granice, Turska je sklopila ugovor o prijateljstvu s Njemačkom. Bila je to svojevrsna polica osiguranja za slučaj da Njemačka dobije rat. Njemačka je 1943. izvršila snažan pritisak na Tursku kako bi osigurala isporuke kroma, potrebnog njemačkoj vojnoj industriji. Turska je uspjela sačuvati neutralnost. U takvu stavu ustrajala je i suočena sa savezničkim pritiskom u kasnijoj fazi, kad je njemački poraz postao izvjestan. Posve simbolično, i izbjegavši sudjelovanje u bilo kakvim borbama, Turska je 23. veljače 1945. konačno objavila rat Njemačkoj.

Iako su irski nacionalisti gajili duboke protubritanske osjećaje, neutralnost Irske naginjala je savezničkoj stvari. Istina, Britanija je ostala bez svojih irskih vojnopomorskih baza - predane su Irskoj 1938. - iz kojih bi bili skraćeni pomorski putovi za Sjedinjene Države. **[**Anglo-irskim ugovorom potpisanim krajem 1921., kojim je *de facto* uspostavljena neovisna irska država, Velika Britanija zadržala je pravo korištenja lukama Berehaven, Cobh i Lough Swilly na irskom teritoriju, tzv. *Treaty Ports*. Sporazumom iz 1938. luke su predane Irskoj, (op. prev.)**]** Ipak, britanski brodovi popravljali su se u irskim brodogradilištima, a irski zračni prostor upotrebljavao se za nadzor šireg obalnog područja. Saveznički piloti koji bi se zatekli u Irskoj bili su repatrirani, ali su njemački bili internirani. Postojala je i tijesna suradnja irske i britanske vlade u pitanju zajedničke obrane irskog otočja. Neovisno o odnosima dviju zemalja mnoge irske obitelji imale su rodbinu u Britaniji. Oko

42.000 irskih građana, usprkos neutralnosti, dragovoljno je otišlo u rat (nekoliko tisuća izgubilo je živote u britanskim uniformama), dok je oko 200.000 radnika radilo u britanskoj vojnoj industriji. Irska neutralnost imala je i bizarno obilježje. Éamon de Valera, irski *Taoiseach* (premijer) i veteran borbe za neovisnost, bio je petnaestak dana nakon što je izrazio sućut zbog smrti predsjednika Roosevelta među nekolicinom koja je njemačkom poslanstvu u Dublinu izrazila sućut povodom Hitlerove smrti.

Britanski civili bili su najsretniji od svih civila zaraćenih zemalja u Europi. Stanovnici londonskog East Enda i drugih britanskih gradova (Coventryja, Southamptona, Bristola, Cardiffa, Manchestera, Liverpoola, Sheffielda, Huila, Glasgowa i Belfasta) s time se ne bi složili jer su trpjeli njemačka bombardiranja 1940. i 1941. i opet 1944. i 1945., kad su napadani letećim bombama V-i i raketama V-2. Civilno stanovništvo Britanije, kao i u drugim zemljama, trpjelo je oskudicu hrane, dulje radno vrijeme, brigu zbog najbližih koji su na fronti i beskućništvo zbog srušenih kuća. Osjećali bi težak gubitak kada bi kucanje na vrata donijelo onaj kobni brzojav u kojem stoji da su muž, sin, otac ili brat poginuli ili nestali u borbi. Poseban teret nosile su žene. Snalazile su se s racioniranom hranom koje nikada nije bilo, niti je moglo biti dovoljno, same se brinule o djeci i tragale za ravnotežom između obiteljskih obveza i dugog radnog vremena. Žene koje nikada do tada nisu bile zaposlene, ili su bile domaćice, činile su osamdeset posto novozaposlenih - bilo ih je pola milijuna - između 1939. i 1943.

Kakve god da su bile teškoće civilnog života u Britaniji, a nisu bile bezazlene, potpuno su neusporedive s iskustvom civila u svim drugim europskim zemljama. Uostalom, Britanija nije bila okupirana. Njena ekonomija nije bila izložena bezobzirnoj njemačkoj eksploataciji. Nije bilo prisilnog rada, ni prisilnog

odvođenja u neizvjesnu budućnost.

Izvan velikih gradova nije bilo znatnih razaranja, a čak je i u pogođenim gradovima šteta, iako velika, bila relativno ograničena na određene četvrti. Tisuće ljudi ostale su bez doma, ali to nije bilo usporedivo s rijekama izbjeglica i prognanika koje su se kretale kontinentom. Racioniranje hrane značajno je utjecalo na životni standard, ali nije nimalo nalikovalo na glad koju je izazvala njemačka okupacija Grčke (kojoj je pridonijela i saveznička blokada) ili njemačka blokada opskrbnih linija u Nizozemskoj krajem rata, da i ne spominjemo strahotno gladovanje u Lenjingradu. Crna burza cvala je i u Britaniji, ali u manjoj mjeri nego u drugim zemljama, gdje su nestašice bile znatno veće. Konačno, činjenica da Britanija nije bila okupirana značila je da nije bilo potrebe prilagoditi se okupatoru, niti je bilo jaza između onih koji su kolaborirali (na različitim razinama) i onih koji su pružali otpor (na različite načine).

Britanija je vjerojatno bila društvo koje nikada nije bilo ujedinjeno kao za vrijeme rata niti će ikada biti. Sve manji broj onih koji su htjeli sklapanje mira s Hitlerovom Njemačkom - pretežno pripadnici viših ešalona establišmenta - sada je svoje mišljenje držalo za sebe ili su, kao sir Oswald Mosley i drugi viđeni fašisti, bili internirani. Većinski stav nije nastao pod prisilom niti je bio lažan kao u represivnim autoritarnim sustavima. Široki konsenzus koji je stajao iza ratnih napora bio je stvaran i iskren. Dakako, borbeni je moral opadao i rastao ovisno o situaciji na ratištu i bio je u uskoj vezi s materijalnim brigama, preciznije, s mogućnostima nabave hrane. Bombardiranje je negativno utjecalo na borbeni moral (poslije je kreirana drugačija legenda), ali ga nije uništilo. Preko 300.000 ljudi ozlijeđeno je u bombardiranjima tijekom rata (ponajviše 1940. i 1941. te 1944. i 1945.), a preko 60.000 ljudi poginulo. Bili su to strašni brojevi, ali manji od

očekivanih i nedovoljni da bi slomili borbeni moral stanovništva.

Bilo je uobičajenih nezadovoljstava i gunđanja nad svakodnevnim životom, čak su i industrijski sporovi i štrajkovi porasli, s preko 2000 obustava rada i više od tri milijuna izgubljenih radnih dana, samo u 1944. Vlada je na štrajkove gledala zlovoljno, ali uglavnom su bili kratki i svodili se na pitanja plaća i radnih uvjeta. To nisu bili antiratni protesti. Kakve god da su bile fluktuacije borbenog morala, britansko civilno stanovništvo te vojnici na bojištu imali su osjećaj da je borba u tom ratu nužna i pravedna. Propaganda je, dakako, naglašavala osjećaj pravednosti. Svoj uspjeh duguje i osloncu na konsenzus koji je već postojao. Churchill je prije rata percipiran kao proturječna i reakcionarna politička ličnost, ali sada je utjelovio taj konsenzus. Prema anketama katkad bi postizao i devedeset posto podrške. Njegovi snažni govori nisu odigrali veliku ulogu u podizanju borbenog morala kao što se nekada pretpostavljalo, ali su u kritičnim trenucima (kakvo je bilo povlačenje iz Dunkerquea u svibnju 1940.) bili nadahnjujući, ojačali su osjećaj da borba ima smisla i da o njoj ovisi sudbina slobode i demokracije. Churchillovu važnost moguće je pojmiti u potpunosti tek kada se zamisli kakva bi bila sudbina Britanije da je ratni vođa postao lord Halifax, što se umalo i dogodilo.

Rat je imao ujedinjujući učinak i u golemom neokupiranom zaleđu Sovjetskog Saveza koje je bilo izvan domašaja Wehrmachta. Staljinistička propaganda stavila je naglasak na domoljublje, a došlo je i do privremenog pomirenja s Ruskom pravoslavnom crkvom, što je imalo pozitivnog učinka na spremnost sovjetskih građana da izdrže strašne napore u borbi s onako svirepim i beskrupuloznim neprijateljem. Ratna mobilizacija civilnog stanovništva nije mogla proći bez surove prisile i represije (premda je opao broj zatočenika radnih logora). Kad god bi se posumnjalo u

lojalnost stanovništva, poduzimale su se drakonske mjere. Budući da je dio nekih etničkih manjina - povolški Nijemci, krimski Tatari, Kalmici i Čečeni - bio sklon osvajačima, Staljin je bez oklijevanja deportirao čitave etničke grupe, uz velike patnje i pogibelj, u negostoljubive i udaljene dijelove sovjetskog imperija. Neovisno o tome, bilo bi pogrešno samim terorom i represijom tumačiti izvanredne ratne napore koje je podnijelo sovjetsko civilno stanovništvo.

Ti napori i razmjeri teškoća s kojima su se suočili sovjetski građani bili su neopisivi. Preko 25 milijuna ljudi ostalo je bez doma na početku njemačke invazije 1941. Sva hrana osim krumpira bila je strogo racionirana i svi civili morali su se nositi s akutnom oskudicom. Preko milijun ljudi umrlo je od gladi u Lenjingradu. U drugim sovjetskim područjima gradsko stanovništvo opstajalo je na rubu teške gladi. Crna burza seoskih proizvoda koji su skrivani od nemilosrdne državne rekvizicije bila je presudna za preživljavanje iako su kazne bile drakonske. U uvjetima neprestane gladi borbeni moral svejedno se nije slomio. Radni je dan produljen i uvedene su stroge kazne za svako kršenje radne discipline. S druge strane, veliki broj ljudi - kućanica, studenata i umirovljenika - dragovoljno se javljao na rad. Žene su kao nikad dotad uključene u radnu snagu. Činile su 57 posto industrijskih radnika, a 1943. i osamdeset posto radne snage na kolhozima.

Uvedene su nove proizvodne norme, katkad dvostruko ili trostruko veće. Sovjetskoj proizvodnji trebalo je pune dvije godine da se oporavi od katastrofe iz 1941. Kada se oporavila, ta je proizvodnja bila osnovica vojničke pobjede. Ljudi su prihvaćali intenzivne napore jer su uvidjeli da se njihovi muževi, očevi i sinovi bore za sam opstanak domovine. U zemlju gdje je masovno umiranje postalo sastavnim dijelom kulture rat je donio novu kvalitetu, novu dimenziju stradanja. Praktično nije bilo obitelji koja

nije bila pogođena. Toliko žrtava, materijalnih i ljudskih, slomilo bi moral u zemlji nenavikloj na muke i smrt. Opasnost koja je svima prijetila ako rat bude izgubljen stvorila je novi osjećaj zajedništva, izdržljivosti i volje koje nikakva prisila sama po sebi ne bi mogla pobuditi.

Iskustvo njemačke okupacije razlikovalo se od zemlje do zemlje. Češke zemlje - nazvane Protektoratom Češke i Moravske - bile su pod njemačkom vlašću od ožujka 1939. i u njima nije bilo borbi sve do samoga kraja rata. Ekonomska važnost Protektorata i oslonac na češku radnu snagu toliko su značili Nijemcima da su se isprva suzdržali od radikalno drakonskog pristupa i uvođenja surovog režima, iako su se "stručnjaci za rasna pitanja” SS-a zalagali za iseljenje, pa i uništenje slavenskog stanovništva. Ozračje se promijenilo kada je ujesen 1941. šef RSHA-a Reinhard Heydrich imenovan na dužnost *Reichsprotektora* kako bi ugušio sve prisutnije nezadovoljstvo i otpor. Represija je intenzivirana. Dosegla je vrhunac kad su dvojica čehoslovačkih domoljuba, koje je u Prag poslala britanska Služba za specijalne operacije (SOE), fatalno ranila Heydricha 27. svibnja 1942. Heydrich je umro 4. lipnja, čime je započeo val krvavih represalija. Čehoslovački agenti učinili su samoubojstvo, ali je 1300 Čeha, među kojima dvjesto žena, strijeljano u znak odmazde. Čitavo selo Lidice - to je ime nađeno kod mrtvog čehoslovačkog atentatora - bilo je uništeno. Hitler je zaprijetio da će početi s deportacijama Čeha na istok ako u Protektoratu bude problema. Nakon toga je Protektorat ostao relativno miran sve do kraja rata, kada je približavanje Crvene armije potaklo pobunu.

Za razliku od rane okupacije Češke, Mađarska je okupirana tek u ožujku 1944. U listopadu iste godine Crvena armija približila se mađarskim granicama, na što je državni poglavar (od ožujka nije imao nikakvu moć) admiral Horthy proglasio raskid savezništva s

Njemačkom i sklapanje separatnog mira sa Sovjetskim Savezom. Hitler ga je odmah smijenio i instalirao drugu marionetu, Ferenca Szâlasija, fanatičnog vođu fašističkih Strelastih križeva. Njegov režim trajao je kratko, do veljače 1945., kada se Mađarska predala Crvenoj armiji nakon tjedana žestokih uličnih borbi u Budimpešti. Szâlasijev režim imao je dovoljno vremena da bude koban po mađarske Židove. Strelasti križevi izložili su ih takvu teroru koji je mučeništvu koje su doživjeli pod njemačkim nacistima dao novu, strahotnu kvalitetu.

U nekim dijelovima Europe rat nije pobudio jedinstvo potlačenog stanovništva, već je produbio podjele. U Južnoj Europi te su podjele bile toliko duboke da su izazvale građanski rat koji se prepletao s ratom protiv okupatora.

Brutalnost njemačke okupacije Jugoslavije, pokolji i represalije, uz psihopatske zločine koje su počinili ustaše, doveo je do nastanka dvaju odvojenih pokreta otpora: četnika, pod vodstvom nacionalističkih oficira koji su htjeli uspostavu Velike Srbije pod dinastijom Karađorđevića, i komunista, koje je predvodio Hrvat Josip Broz Tito. Oba pokreta otpora borila su se međusobno, kao i protiv Nijemaca, ustaša te bosanskih muslimanskih, crnogorskih i albanskih separatista. Tek kad je rat ušao u posljednju fazu, Titovi komunistički partizani, uz političku i logističku podršku Britanaca, postali su dominantna snaga otpora i uspostavili temelje svoje poslijeratne vlasti u Novoj Jugoslaviji, jedinoj europskoj zemlji u kojoj je pokret otpora (uz izvjesnu pomoć Moskve) stekao kontrolu i formirao vlast. **[** Pomalo pojednostavljen i neprecizan prikaz zbivanja u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata. Četnici nikada nisu bili faktor otpora niti su se upuštali u ozbiljne sukobe s okupatorima (sami su tvrdili da za to nije vrijeme), štoviše, aktivno su kolaborirali s njima i, također, bili su, uz ustaše, aktivni sudionici međuetničkih sukoba. Utoliko je pogrešna i teza o

nejedinstvu pokreta otpora. Nacionalisti iz redova bosanskih muslimana nisu imali zasebni separatistički pokret, već je jedan njihov dio djelovao unutar ustaškog pokreta, a crnogorski separatisti bili su beznačajni faktor koji nije ni raspolagao oružanim postrojbama. Partizani su od početka rata i tijekom cijelog rata bili jedini faktor antifašističkog otpora u Jugoslaviji. Četnici su izgubili vojnu i političku važnost nakon poraza koji su im partizanske snage nanijele u istočnoj Hercegovini u proljeće 1943. (op. prev.)**]**

U Grčkoj su nesputana pljačka, uništenje valute i količina materijalnih dobara koju su oteli njemački i talijanski okupatori izazvali opću glad. Teškoj nestašici hrane pridonijela je zabrana uvoza iz istočne Makedonije i Trakije (pod bugarskom kontrolom nakon njemačke invazije), odakle je nekad dolazila trećina grčkog žita. Rat je za Grke bio pitanje preživljavanja iz dana u dan. Surova represija i nemilosrdne njemačke odmazde zbog sabotaža, pobudile su, kao i u Jugoslaviji, gerilsku aktivnost sve jačih, ali i ogorčeno suprotstavljenih, pokreta otpora. Komunistički pokret otpora, najjači u Europi, bio je suočen sa žestokim neprijateljstvom nekomunističkih, nacionalističkih republikanaca, koji će na koncu steći britansku podršku. Bili su to korijeni katastrofalnoga građanskog rata koji je ubrzo uslijedio.

U Italiji su pad Mussolinijeva režima u srpnju 1943. te njemačka okupacija sjevera i benigna saveznička okupacija juga stvorili preduvjete za izbijanje građanskog rata unutar svjetskog rata. Fašistički režim površno je prikrio duboke pukotine u talijanskom društvu. Rat otpočetka uopće nije bio popularan, izazvao je rastuće nezadovoljstvo i slom borbenog morala. Nestašice hrane (uz visoke cijene i crnu burzu koja je evala) i savezničko bombardiranje dodatno su pogoršali situaciju i nisu ujedinili stanovništvo, niti je stanovništvo podržavalo vlast, štoviše, u njemu je kipio golemi bijes spram fašističkog režima koji ga je

izložio pogibelji i nije ga bio u stanju prehraniti.

Nijemci su u rujnu 1943. postavili Mussolinija na Čelo marionetskog režima sa sjedištem u mjestu Salo na jezeru Garda. Uslijedila je radikalizacija postojećih političkih podjela. Mussolinijevi sljedbenici, fanatični fašisti koji su se nadali dovršetku fašističke revolucije, postali su očajni i formirali su opasne eskadrone smrti. Vješali su i ubijali partizane i svakog tko bi im se našao na putu. U međuvremenu su različite partizanske organizacije naplaćivale stare račune i ubijale na stotine fašista gdje god bi ih pronašli, ali su vodile i gerilski rat protiv njemačkih okupatora. Građanski rat na sjeveru Italije u doba Mussolinijeve takozvane Republike Salò bio je najstrašnija pogibelj za Talijane tijekom čitavog sukoba **[**Službeno: *Repubblica Sociale Italiana*, Talijanska Socijalna Republika, (op. prev.) **]**. Preko 40.000 partizana poginulo je u borbi, 10.000 antifašista ubijeno je u represalijama, a oko 12.000 fašista u akcijama "čišćenja". Antifašistički pokret, koji su predvodili komunisti, ali su u njemu sudjelovale raznolike političke snage, mogao je krajem rata, u travnju 1945., računati na više od četvrt milijuna aktivista.

Za razliku od Jugoslavije ili Grčke, talijanski partizani bili su u stanju ujediniti se protiv zajedničkog neprijatelja u sukobu koji su doživjeli kao rat za nacionalno oslobođenje. Ustanak protiv njemačkih postrojbi koje su se povlačile poprimio je takve razmjere da su talijanski partizani preuzeli kontrolu nad mnogim sjevernim gradovima prije dolaska Saveznika. Krajem travnja uhvatili su i strijeljali Mussolinija i njegovo tijelo objesili u središtu Milana. Saveznička okupacija južne Italije, započeta u rujnu 1943., spriječila je građanski rat kakav je izbio na sjeveru. Nakon ulaska Saveznika u Rim u lipnju 1944., pod krinkom obnove višestranačke politike, u južnoj Italiji došlo je i do obnove staroga klijentelizma i korupcije u društvu. Rat nije poremetio stare podjele između

talijanskog juga i sjevera.

U Sjevernoj i Zapadnoj Europi, za razliku od Južne, njemačka okupacija nije izazvala građanske ratove. U usporedbi s Istočnom i Južnom Europom okupacija tih dijelova kontinenta bila je, barem u početnoj fazi, relativno blaga. U svakom slučaju, bio je to život u pokorenoj zemlji. Nijemci su svugdje naišli na suradnju zatečenih državnih aparata i na podršku manjine koja je kolaborirala po crti svojih političkih uvjerenja. Druga vrst manjine bivala je sve veća kad je postalo jasno da su dani njemačke okupacije odbrojeni i odabrala je opasan svijet aktivnog otpora. Većina ipak nije pripadala ni kolaborantima ni pokretu otpora. Htjela je oslobođenje svoje zemlje, ali kako se nije znalo koliko će potrajati okupacija, ovaj ili onaj oblik prilagodbe novom režimu bio je neizbježan. Način na koji su se ljudi sjeverozapadnih europskih zemalja prilagođavali oblikovao je i njihov stav prema ratu, ali i poslijeratno nasljeđe. Karakter okupacijskog režima, dominantna politička kultura u pojedinoj zemlji (koja je određivala ponašanje političkih elita i stanovništva) i promjena iz početne, donekle benigne uprave prema sve snažnijoj represiji i sve težim materijalnim oskudicama bili su najvažniji faktori koji su oblikovali odnos prema njemačkim vlastima.

Nizozemska, Belgija, Norveška i Danska prošle su kroz različita, ali, općenito uzevši, slična iskustva. Nijemci su isprva namjeravali Zapadnu Europu održavati mirnom. Nisu htjeli poticati bunt, nego suradnju. Cilj okupacije nije bila preobrazba stanovništva u robove kao u Istočnoj Europi. Osim toga postojala je i općenita namjera da se germansko stanovništvo Belgije, Nizozemske i Skandinavije s vremenom priključi Reichu. U svakoj zemlji postojala je manjina lokalnih fašista ili nacionalsocijalista koji su njemačku okupaciju dočekali s dobrodošlicom. Predsjednik norveške marionetske vlade Vidkun Quisling postao je sinonim -

kvisling - za lokalnoga kolaboranta. U Belgiji, Nizozemskoj, Danskoj i Norveškoj male postrojbe fanatika unovačene su u strane legije Waffen-SS-a u kojima je služilo oko 50.000 Nizozemaca, 40.000 Belgijaca (i Flamanaca i frankofonih Valonaca), 6000 Danaca i 4000 Norvežana. Kako su ideološki fanatični kolaboranti izazivali opći prezir kao izdajnici, postali su sa stajališta okupatora kontraproduktivni. Daleko značajnija za učinkovitost okupacije bila je suradnja državne uprave i policije.

Tijekom 1942. bivalo je sve jasnije da okupacija neće trajati zauvijek, dok je Njemačka postavljala sve teže zahtjeve u hrani, materijalnim dobrima i radnoj snazi, što je dovelo do različitih i sve intenzivnijih oblika otpora. Postojale su međutim i unutar Zapadne Europe bitne razlike u okupacijskom režimu.

Njemačka okupacija Danske bila je tijekom čitavog rata ponajmanje represivna u odnosu na druge dijelove Zapadne i Sjeverne Europe. To se ogledalo i u relativno malom broju žrtava. Poginulo je ukupno oko 1100 danskih civila. Odmah po invaziji u travnju 1940., Danska se predala. Kralj Christian X. ostao je u zemlji, a vlada je nastavila obavljati administrativne poslove pod nadzorom njemačkog punomoćnika. U početku je taj aranžman funkcionirao. Racioniranje hrane nije bilo nepodnošljivo (premda je Danska opskrbljivala Njemačku velikim količinama hrane), prisilni rad nije uveden, nije bilo izravne pljačke, a troškovi okupacije dosezali su samo 22 posto BDP-a godišnje, u odnosu na 67 posto u Norveškoj ili 52 posto u Belgiji. U kolovozu 1943. politika prema Danskoj je promijenjena. Uslijedila je pobuna protiv kolaboracije, koja je dansku vladu prisilila na ostavku. Okupacijski režim postao je stroži, a njemačka policija aktivnija. Povećane su represalije, a odbijanje suradnje i otpor postali su vidljivi. S vremenom je otpor postao aktivan i doživio je vrhunac 1944. i 1945.

Početno pasivno prihvaćanje njemačke okupacije u

sjeverozapadnim zemljama zbog povećanja represije evoluiralo je poslije u nepomirljivo nezadovoljstvo. U Nizozemskoj je primjerice drastično racioniranje hrane već 1940. izazvalo velike nestašice, osobito stanovnicima gradova, praćene rastom cijena i crnom burzom, a policijski sat i ograničeno kretanje sveli su javni život na minimum. Ljudi koji su uvijek bili skloni poštovanju zakona sada su ga kršili da bi nabavili hranu i ogrjev. Prisilna mobilizacija radne snage za njemačku vojnu industriju - kad je u Njemačkoj manjak radnika postao akutan - postala je uzrokom masovnog nezadovoljstva.

U Nizozemskoj se omanji broj ljudi priključio podzemnom otporu. Bila je to iznimno opasna aktivnost. Izdaje su bile česte, obitelji pripadnika pokreta stradavale su, a oni koji su bili uhvaćeni bili bi ubijeni nakon stravičnog mučenja. Aktivnih pripadnika pokreta otpora bilo je uoči jeseni 1944. oko 25.000, dok se desetak tisuća pridružilo poslije. Trpjeli su velike gubitke. Više od trećine bilo ih je uhvaćeno, a gotovo četvrtina nije doživjela kraj rata.

U Norveškoj, s njenih tri milijuna stanovnika, veći je postotak stanovništva sudjelovao u pokretu otpora. Njegovi pripadnici u pravilu su prolazili obuku u Britaniji da bi u Norveškoj sabotirali pomorski promet, zalihe goriva, industrijske instalacije, a pred kraj rata i željezničke pruge kako bi spriječili prijevoz trupa. Norveški pokret otpora bio je u tijesnim vezama s britanskim SOE-om i održavao je aktivnost pomoću "Shetlandskog autobusa”, brodica koje su operirale između Bergena i otočja Shetlanda. Do kraja rata pokret je narastao na 40.000 pripadnika. Zbog sabotaže i napada na okupacijske snage čitave zajednice trpjele bi svirepu njemačku odmazdu. Malo ribarsko mjesto Telavåg bilo je potpuno uništeno, a svi muškarci poslani su u koncentracijski logor Sachsenhausen pored Berlina (trideset jedan je tamo i ubijen) zato što su se u selu skrivali pripadnici pokreta otpora koji su ubili dvojicu agenata

Gestapa.

Ljude koji su se priključili aktivnom otporu njemačkoj okupaciji spajala je isključivo težnja oslobođenju, ali su inače bili ideološki podijeljeni na konzervativne nacionaliste, socijaliste i komuniste. Usprkos svim opasnostima, kako se rat bližio kraju, pokret otpora stjecao je sve veću podršku. Koliko je njemački okupacijski režim bio represivniji, toliko su jačali protunjemačko raspoloženje, osjećaj jedinstva i želja za oslobođenjem. Patnje stanovništva zbog njemačkih kaznenih mjera bile su ekstremne. Nizozemski pokret otpora zaustavio je u rujnu 1944. željeznički promet kako bi pomogao saveznički desant na Arnhem, na što su Nijemci obustavili opskrbu hrane i čitavo stanovništvo izložili gladi i oskudici ogrjeva tijekom ledene "gladne zime" s 1944. na 1945. Posljednjih dana rata Saveznici su iz zraka bacali pomoć. Nizozemci će pamtiti rat ponajviše zbog patnji koje su proživjeli u tom razdoblju.

Kakvu god solidarnost da je potakla okupacija sjeverozapadnih europskih zemalja, ona je rijetko obuhvaćala i židovske zajednice, relativno male u odnosu na Istočnu Europu. Nije bilo ni agresivnog antisemitizma. Kako bilo, Židovi su se percipirali kao "tuđinci", osobito kad su bili prisiljeni nositi žutu zvijezdu. Potpuna odlučnost njemačkih okupatora u provedbi "konačnog rješenja" i strah od kazne za pomaganje Židovima značili su da će skupina koja je bila u najvećoj opasnosti biti ponajmanje zaštićena i ponajviše izložena.

Nežidovsko stanovništvo nije uvijek bilo pasivno ili neprijateljski raspoloženo. Prvi pokušaj deportacije amsterdamskih Židova u veljači 1941. čak je izazvao masovni, ali kratkotrajni štrajk. Učinak je bio kontraproduktivan jer je nizozemsku birokraciju i policiju motivirao na blisku suradnju s okupatorom. Suradnja se nerijetko rukovodila anticipiranim i pretpostavljenim njemačkim željama i namjerama i zato je pridonijela nerazmjerno

velikom broju deportiranih Židova (većina je ubijena) - oko 107.000 od 140.000 koje su nacisti označili kao “potpune” Židove - u odnosu na ostale zapadnoeuropske zemlje.

Bilo je i ljudi koji su prihvaćali rizik i pomagali Židovima, poštujući kršćanska načela ili iz drugih razloga. Oko 25.000 nizozemskih Židova i “polu-Židova” te Židova u braku s nežidovima, koji su u određenoj mjeri bili izuzeti od trenutačne deportacije, bilo je spašeno zahvaljujući ilegalnim organizacijama ili pojedincima. Izbjegli su hvatanje ili bi se sklonili u opasnu ilegalu. (Uhvaćeno je 8000 Židova koji su se skrivali.) Belgijske podzemne organizacije koje su pomagale Židovima bile su učinkovite, a postojala je i židovska ilegalna mreža. Oko 24.000 Židova deportirano je iz Belgije u Auschwitz, ali je većina emigranata, njih 30.000 koji su pobjegli od siromaštva i pogroma iz Istočne Europe dvadesetih i iz Njemačke tridesetih godina, našla neku vrst utočišta i preživjela okupaciju. Stotine Židova, preko polovine male norveške židovske zajednice, uspjele su pobjeći u neutralnu Švedsku, ali oni koji su ostali na koncu su ubijeni. U Danskoj su nežidovi upozoravali svoje židovske susjede - Židovi su činili mali postotak populacije i bili su asimilirani - kada bi Nijemci planirali racije i pomogli su im u bijegu. Velika većina Židova kojima je prijetila deportacija u smrt prevezena je preko Øresunda u sigurnost Švedske. Židovi su imali veću šansu preživjeti u Zapadnoj nego u Istočnoj Europi, ali svejedno je većina nastradala zbog beskompromisne njemačke namjere da se “konačno rješenje židovskog pitanja” provede bez ostatka.

Stanovništvo Francuske, najveće među okupiranim zemljama Sjeverozapadne Europe, prošlo je slična iskustva. Bilo je i značajnih specifičnosti. Prije svega, Francuska je bila podijeljena u dvije zone: okupirani dio obuhvaćao je dvije trećine teritorija (sjeverna Francuska s Parizom i čitava atlantska obala), a južni,

neokupirani dio imao je izvjesnu autonomiju sa sjedištem u toplicama Vichy. Iskustva pojedinih ljudi mijenjala su se tijekom rata i ovisila o geografskoj lokaciji, i to ne samo o tome jesu li se zatekli u zoni Vichyja ili u okupiranoj zoni nego i o regiji ili gradu, kao i o njihovim ideološkim sklonostima.

U Drugom svjetskom ratu u Francuskoj nije postojala *union sacrée* koju je predsjednik Poincaré uspješno uspostavio 1914. Katastrofa poraza u ljeto 1940., kad je tri četvrtine stanovništva pred njemačkim postrojbama panično bježalo iz sjevernih gradova prema jugu, ponizila je i podijelila Francuze. Neovisno o tom šoku i o svojim unutarnjim podjelama francuska desnica bila je jedinstvena u mržnji prema Trećoj Republici i pozdravila je poraz jer je u njemu vidjela priliku za nacionalni preporod.

Postojali su, u prvom redu, kolaboracionisti iz ideoloških uvjerenja, poput bivšeg socijalista Marcela Déata, koji je postao ministar rada i nadležan za mobilizaciju francuskih radnika na rad u Njemačku. Bio je tu i fašistički vođa Jacques Doriot, koji će se pridružiti francuskim dragovoljcima - bilo ih je 4000 - na Istočnoj fronti, u “križarskom pohodu protiv boljševizma”. Prvi čovjek kolaboracije bio je Pierre Laval, premijer u Vichyju, lukavi pragmatičar i politički manipulator koji je javno izjavio da se nada njemačkoj pobjedi “jer će u suprotnom svugdje prevladati boljševizam”. Tako nedvosmislena kolaboracija nije bila tipična za Francusku, ali nije ni aktivni otpor, svakako ne u prvim godinama okupacije. Većina ljudi, kao i drugdje u okupiranim zemljama Zapadne Europe, pokušavala se prilagoditi (premda bez entuzijazma) okupaciji, surađivati s novim vlastima kad je to bilo neizbježno, održavati distancu i držati se načela “čekati i vidjeti”. Nezadovoljstvo je jačalo kako su uvjeti okupacije bivali teži i kad je postalo izvjesno da će Njemačka izgubiti rat.

Kao i u drugim zemljama Sjeverozapadne Europe njemački

okupacijski režim isprva je bio blag, ali je postao drakonski kad su se Nijemci počeli suočavati s otporom. Francuske ekonomske obveze bile su teške: 55 posto francuskih fiskalnih prihoda pokrivalo je troškove okupacije, a četrdeset posto francuske industrijske i petnaest posto poljoprivredne proizvodnje bilo je namijenjeno Njemačkoj. Osim toga do 1943. je 600.000 ljudi bilo mobilizirano za rad u Njemačkoj. Francuske obitelji u gradovima, kao i u drugim dijelovima Sjeverozapadne Europe, doživjele su rat kao trajnu borbu za nabavu hrane, u pravilu na crnoj burzi.

Oskudice i materijalne teškoće karakterizirale su obje zone u Francuskoj, ali je demarkacijska linija imala svoje stvarno značenje. U južnoj trećini Francuske vlast nije bila u njemačkim, već u francuskim rukama. Iako materijalno i psihološki poniženi porazom, Francuzi su koliko-toliko gospodarili svojom sudbinom u neokupiranoj zoni. Vichy je imao još jedno značenje za milijune Francuza: obnovu "tradicionalnih" francuskih vrijednosti "Rad - Obitelj - Domovina" i odbacivanje Republike, koja je u očima mnogih bila kompromitirana, korumpirana i dekadentna davno prije kapitulacije 1940 **[**Nasuprot republikanskom geslu "Jednakost - Bratstvo - Sloboda", (op. prev.)**]**. Autoritarni režim maršala Pétaina - nakon poraza Republike uspostavljena je takozvana "Francuska Država" - bio je isprva vrlo popularan (ali je ta popularnost nakon godinu dana bila u oštrom padu). Oko 1,2 milijuna veterana požurilo je pridružiti se Francuskoj boračkoj legiji **[***Légion française des combattants* (op. prev.)**]** - u nekoj mjeri sličnoj fašističkim masovnim organizacijama - koja je prisegnuta na vjernost maršalu Pétainu i aktivno promicala njegov kult ličnosti. Kao zastupnik ideologije patrijarhalnog autoriteta i kršćanstva te borbe protiv ateizma, socijalizma i sekularizma Pétain je uživao i podršku katoličke hijerarhije.

Pétain je 1940. imao osamdeset četiri godine i nije bio

prikladno utjelovljenje mladosti karakteristične za fašističke pokrete. Njegov je režim u svakom slučaju imao fašističke značajke: veličao je mitologiziranu prošlost, slavio selo, “povratak zemlji” i takozvano “organsko” društvo, veličao mladost, majčinstvo i natalitet radi “demografske obnove” i, što je najvažnije, progonio “unutarnje neprijatelje”. Čim je režim preuzeo vlast, uklonjeni su lijevi gradonačelnici, slobodnim zidarima zabranjeno je zapošljavanje u državnoj službi, a sindikati su raspušteni. Otvoreni su deseci koncentracijskih logora za strance, političke protivnike, društveno “nepoželjne”, Rome i Židove. Vlasti u Vichyju usvojile su program “arijanizacije” koji je počeo u okupiranoj zoni i eksproprirale tisuće židovskih poduzeća koja su francuska trgovačka društva otkupila po iznimno niskim cijenama. Doneseni su i protužidovski zakoni kojima je ograničeno zapošljavanje Židova. Od 1942. vichyjska uprava i policija aktivno su sudjelovale u racijama i brutalnim deportacijama Židova koji nisu bili francuski državljani (polovina francuskog židovskog stanovništva od 300.000 ljudi), čime su se pridružile deportacijama koje su u okupiranoj zoni već bile u tijeku. Od 75.721 Židova koji su iz Francuske deportirani u logore smrti u Poljskoj (samo je 2567 preživjelo) 56.000 nije imalo francusko državljanstvo. **[**Riječ je o Židovima koji su emigrirali u Francusku krajem tridesetih godina pred nacističkim progonima u Njemačkoj, Austriji i Čehoslovačkoj. (op. prev.) **]**

I nežidovi su bili suočeni sa sve intenzivnijom represijom. Ujesen 1941. ubijeno je nekoliko službenika njemačke okupacijske uprave, na što je strijeljano pedeset talaca. Uslijedila su i druga masovna pogubljenja. Odmazde su drastično učestale nakon savezničkog iskrcavanja u lipnju 1944. Najstrašnija je bila akcija u mjestu Oradour-sur-Glane, sjeverozapadno od Limogesa, gdje je Waffen-SS pobio cijelo stanovništvo zbog pretpostavke daje u

mjestu skrivena zaliha oružja pokreta otpora. Stanovnici, njih 642, bili su ustrijeljeni ili živi spaljeni. Francuska crnokošuljaška paravojna policija *Milice*, osnovana u vichyjskoj zoni 1943., svojim je represivnim terorom izazivala podjednak strah kakav je izazivao Gestapo. Represija je s vremenom postala kontraproduktivna, kada je pomalo jasno da su dani njemačke okupacije odbrojeni. Put do jedinstva bio jo dug, ali je ono na koncu bilo jače nogo ikad jer je pred sobom imalo jedan cilj: oslobođenje.

Aktivni otpor bio je podijeljen na komuniste (nakon invazije na Sovjetski Savez) i konzervativce (koji su se okupljali oko De Gaullea) i širio se usprkos strahu od strašne smrti koja je čekala uhvaćene pripadnike. Dok je većina Francuza izbjegavala aktivno sudjelovanje i držala se stava "čekati i vidjeti” rasli i razni oblici podrške pokretu otpora. Tome je najviše pridonio zakon koji je režim u Vichyju donio 16. veljače 1943., a potpisao ga je premijer Laval, po kojem je uveden obvezni rad u Njemačkoj. Stvorio je klimu građanskog neposluha u kojoj je rastao i aktivni otpor. Veliki broj ljudi obuhvaćenih radnom obvezom jednostavno je nestao u planine ili udaljena sela. Tamo im je pomagalo lokalno stanovništvo i nerijetko bi se pridružili pokretu otpora, koji je naglo porastao poslije savezničkog iskrcavanja u Normandiji u lipnju 1944.

Poslije rata je pokret otpora postao simbol francuskog odnosa prema Drugom svjetskom ratu. Time je svjesno i uspješno prikrivena manje vidljiva strana francuskih iskustava nakon poraza i tijekom "crnih godina”, posebno u neokupiranoj zoni, koju su (barem u početku) nadzirali sami Francuzi. Proći će mnogo godina dok Francuska ne postane spremna suočiti se sa "sindromom Vichyja”.

“Pozadinska fronta” i rat u Njemačkoj su imali potpuno drugačije značenje nego u drugim zemljama. Američki novinar

William Shirer od samog je početka u Berlinu, dok SAD u prosincu 1941. nije stupio u rat, stjecao neposredna iskustva o njemačkoj percepciji rata. Cinično je primijetio reakcije na kratku kampanju u Poljskoj koje su potrajale do jeseni 1941., kada su se pojavili prvi znaci tjeskobe: "Dok god Nijemci budu imali uspjeha i dok god ne budu morali stezati remen, ovaj rat neće biti nepopularan.” Zimi s 1941. na 1942., usprkos općoj pljački Europe, počele su nestašice hrane i drugih potrepština, a civilno stanovništvo bilo je primorano stezati remen. Popularnost rata, ali i režima koji je Njemačku uvukao u rat, počela je naglo opadati.

Drastično pogoršanje vojne situacije - simbolizirao ga je katastrofalni poraz kod Staljingrada u veljači 1943. - pobudilo je u njemačkom stanovništvu razmišljanja kako bi rat doista mogao biti izgubljen, ali i o posljedicama izgubljenog rata. Propaganda se nije oslanjala samo na strahove od vojnog poraza, nego i potpunog uništenja Njemačke i njemačkog naroda ako pobijedi neobična neprijateljska koalicija zapadnih demokracija i zastrašujućih boljševika.

Ljudi su vrlo dobro znali, iako su to svjesno ili podsvjesno potiskivali u zavjeri šutnje, da su Nijemci počinili stravične zločine na okupiranom Istoku, posebice protiv Židova. Tek je nekolicina znala pojedinosti, ali su mnogi znaci upućivali na istinu o sudbini Židova. Strah od “židovske osvete” u slučaju poraza bio je svojevrsni odraz uspjeha antisemitske propagande. Znali su također da se ne mogu nadati milosti ako Crvena armija uđe u Njemačku. Strah od posljedica poraza pridonio je spremnosti stanovništva da ustraje do kraja iako se vojna situacija naglo pogoršavala.

U posljednje dvije godine rata obični Nijemci doživjeli su onaj isti užas koji su nacisti sijali širom Europe. Za njemačke je civile posljednja faza sukoba bila njihov pakao na Zemlji. Milijuni su traumatizirani strahom od savezničkog bombardiranja. Goebbels ga

je nazvao “terorističkim”. Ovoga puta propaganda nije bila u krivu. Svrha bombardiranja bilo je teroriziranje stanovništva i ta svrha je postignuta. Ljudi su bili bespomoćni dok su njihovi gradovi nestajali u plamenu. Preko 400.000 ljudi je poginulo, a 800.000 je ranjeno u napadima bombardera na gradove. Napadi su postali besmisleni s vojne točke gledišta. Uništeno je oko 1,8 milijuna stanova, a pet milijuna ljudi ostalo je bez krova nad glavom.

Civilno stanovništvo njemačkih istočnih regija bilo je pošteđeno bombardiranja, ali izloženo drugoj vrsti terora. Ljudi su u strahu od Crvene armije bježali iz svojih domova pri temperaturi od minus dvadeset Celzijevih stupnjeva u valu izbjeglica koji se kretao prema zapadu. Gotovo pola milijuna civila, uglavnom žena i djece, umrlo je u pokušaju bijega s njemačkog istoka, koji je bio osuđen na propast. Za njemačke žene koje su se našle na putu Crvenoj armiji posljednja faza rata značila je nasilje nad njihovim tijelima. Procjenjuje se da su sovjetski vojnici silovali dvadeset posto žena koje su zatekli na pravcima svojih napredovanja. Istodobno, u posljednjim mjesecima rata dnevno je ginulo prosječno 10.000 njemačkih vojnika.

Kako je stopa poginulih civila i vojnika astronomski rasla, rat je za Nijemce dobio novo značenje. Percipirali su sebe kao žrtve sukoba. Krivili su Hitlera i nacističko vodstvo koje je Njemačku odvelo u katastrofu, Saveznike za uništavanje njihove zemlje, a manjina zadrtih antisemita krivila je Židove kao izazivače rata. "Shvatili smo da smo bili prevareni, zaslijepljeni, iskorišteni”, rekao je bivši general nakon rata izražavajući široko rasprostranjeni osjećaj. U potrazi za žrtvenim jarcima i u doživljaju sebe kao žrtava traumatizirani ljudi previdjeli su da su svojedobno oduševljeno pozdravljali Hitlerove početne uspjehe i radovali se pobjedama Wehrmachta, dok su premnogi Europljani pod nacističkom vlašću trpjeli bijedu, ropstvo, razaranje i smrt. Za spoznaju moralnog

posrnuća bit će potrebne godine, ali ovoga puta, za razliku od 1918., poraz je bio potpun, očigledan i konačan.

Trajno nasljeđe

Raznoliki oblici neposrednog iskustva onih koji su preživjeli taj pakao na zemlji odredili su i njihovo poimanje rata. Kasnije generacije bile su u prilici sagledati trajno nasljeđe Drugog svjetskog rata na jasniji način, napose kao dubok ožiljak na povijesti europskog dvadesetog stoljeća.

Konačni poraz fašizma kao snažnog političkog faktora bio je očita posljedica. Iz Prvog svjetskog rata proizišla je trijada suprotstavljenih ideologija i konstelacija moći: liberalna demokracija, komunizam i fašizam. Poslije Drugog svjetskog rata kao protivnički politički sustavi preostali su liberalna demokracija i komunizam. Totalni vojni poraz i spoznaja dotad nezamislivih fašističkih zločina protiv čovječnosti potpuno su diskreditirali tu ideologiju, osim u očima njenih marginalnih i politički nemoćnih obožavatelja.

Najznačajnija posljedica Drugog svjetskog rata bila je promjena europske geopolitičke strukture. Prvi svjetski rat završio je s Rusijom (koja će postati Sovjetski Savez) rastrganom revolucijom i građanskim ratom i Sjedinjenim Državama koje su se udaljile od Europe, odbile pridružiti Ligi naroda i odabrale izolacionizam. Drugi svjetski rat završio je, kako je odlučeno na Konferenciji na Jalti u veljači 1945., širenjem granica sovjetskog utjecaja na Istočnu Europu i samu Njemačku. Zahvaljujući svojoj vojnoj pobjedi Sovjetski Savez bio je na putu da postane supersila. Sjedinjene Države već su u ratu postale supersila s osloncem na svoj moćni vojno-industrijski kompleks (koji je i sam bio proizvod

tog sukoba) i uspostavile dominaciju nad Zapadnom Europom te su, za razliku od 1918., odlučile ostati na europskom kontinentu do daljnjega. Prvi svjetski rat slomio je carstva, iz čijih su ruševina nastale nestabilne nacionalne države. Drugi je podijelio Europu po sredini na dva bloka kojima su dominirali Sovjetski Savez i Sjedinjene Države, a nacionalni interesi europskih država podređeni su geopolitičkoj strategiji dviju supersila.

Za ljude Istočne Europe koji su najviše pretrpjeli u šestogodišnjem ratu, rat je značio zamjenu jedne tiranije drugom. Istočne zemlje, koje su Crvenu armiju dočekale kao spasitelja od nacističkog terora, sada su potpale pod višedesetljetnu sovjetsku dominaciju. Staljin nije namjeravao odustati od svega što je postigao po cijenu velikih žrtava i u to nije bilo nikakve sumnje. Zapadni saveznici pristali su na takvu podjelu Europe. Drugog izbora nisu ni imali osim da se okrenu protiv bivšeg saveznika i započnu novi rat, za što ni vojnički ni ekonomski niti psihološki nisu bili spremni. Ljudima Istočne Europe to je bila slaba utjeha.

Zapadnoj Europi završetak rata donio je novi početak. Bilo ga je teško prepoznati u ruševinama 1945. Čim je oružje utihnulo, počelo je planiranje obnove Europe koja će izbjeći pogreške počinjene 1918. Dok je Istočna Europa stagnirala pod sovjetskom dominacijom i državnom socijalističkom ekonomijom, obnova Zapadne Europe potakla je kapitalističko poduzetništvo. Rat Europu nije podijelio samo politički, nego i ekonomski.

U preuređenoj Europi došlo je do velikog slabljenja nekadašnjih velikih sila, Britanije, Francuske i Njemačke, nekadašnjih gospodara kontinenta. Britaniju je rat odveo u bankrot i njezin status velike sile bio je upitan. Njeno kolonijalno carstvo podržalo je ratne napore, ali su narodi u kolonijama, prepoznavši slabost imperija, počeli zahtijevati neovisnost. Odavno nestabilna kolonijalna uprava bila je slabija nego ikad. Francuski nacionalni

ponos pretrpio je strašan udarac porazom iz 1940., a uveličane zasluge pokreta otpora nisu ga uspijevale kompenzirati. I francuske kolonije počele su težiti neovisnosti i nisu bile spremne zauvijek ostati pod vlašću Pariza.

Njemačka je 1918. bila poražena, ali ne i uništena, i u sebi je nosila emocije koje će pridonijeti dolasku Hitlera na vlast. Ovoga puta bila je potpuno slomljena. U skladu s dogovorom na Jalti bila je podijeljena u četiri okupacijske zone: britansku, američku, sovjetsku i - poslije utanačenu - francusku. Njemačka je bila uništena zemlja i ekonomski i politički. Njena je suverenost dokinuta. Bio je to kraj "njemačkog pitanja" koje je opterećivalo europsku politiku još od Bismarckovih dana. Odmah nakon poraza ukinuta je pokrajina Pruska, dominantna snaga Reicha. Njemačke su oružane snage raspuštene (čime je nestala i prijetnja njemačkog militarizma), a industrijska baza koja je ekonomski omogućila njemačku dominaciju stavljena je pod savezničku kontrolu. Veliki posjedi u istočnim provincijama, osnovica njemačke aristokracije, koja je igrala presudnu ulogu u vojsci i birokraciji, zauvijek su izgubljeni kada su granice pomaknute na zapad. **[**Njemačko-poljska pomaknuta je na liniju Odra - Nisa (op. prev.)**]** Nekad ugledna zbog svoje kulture i obrazovanja, Njemačka je postala moralni parija, a do obračuna s nacističkim vodstvom tek će doći na suđenjima za ratne zločine koje će uskoro organizirati pobjednički Saveznici.

Proći će mnogo godina dok svekoliki razmjeri civilizacijskog sloma ne budu spoznati u potpunosti i dok ne zauzmu središnje mjesto u poimanju nasljeđa Drugog svjetskog rata. Nacistička genocidna politika znatno je izmijenila etničku sliku Istočne Europe. Uništenje Židova zbrisalo je stoljeća jedne bogate kulture. Akcije "etničkog čišćenja" koje su provodili Nijemci i njihovi saveznici ostavile su trajne posljedice, katkad i nasljeđe nezadovoljstva koje će se, kao u Jugoslaviji, pojaviti na površini tek

nakon više desetljeća komunističke vlasti.

Staljinistička brutalnost i divljačke akcije “čišćenja” koje su proveli Poljaci, Česi, Mađari i Rumunji dokinule su prisutnost etničkih Nijemaca u Istočnoj Europi. Slom civilizacije obilježila je ipak njemačka namjera da se fizički unište svi europski Židovi, i to na temelju rasističke ideologije. S vremenom će Drugi svjetski rat biti definiran kao u suštini rasistički i genocidni projekt.

Kontinent će generacijama opsjedati moralno pitanje kako je uopće takav sukob postao moguć i zašto je Europa potonula u bezdan neljudskosti. Rat je, kao nijedan događaj prije njega, razotkrio da su ljudska bića sposobna počiniti najstrašnije zločine u okolnostima kada su uklonjene sve pravne prepreke ili kada je pravo stavljeno u službu nehumanih ciljeva. Koncentracijski logor postao je najvažniji simbol svijeta noćnih mora u kojem je ljudski život bio bezvrijedan i u kojem je puka samovolja odlučivala o životu i smrti. Postalo je jasno da je Europa, stvorivši taj pakao na Zemlji za toliko mnoštvo svojih građana, došla na rub samouništenja. Spoznaja daje kontinent pokušao samoubojstvo rodila je potrebu za posve novim početkom.

Rat u Europi završio je njemačkom kapitulacijom 8. svibnja 1945. (Dan pobjede u Europi), ali su europske vojske još tri mjeseca nastavile borbu na Dalekom istoku, sve do bezuvjetne predaje Japana. Potpun poraz Japana označio je kraj Drugog svjetskog rata. Rat je završio događajem koji će, više od svih, oblikovati budućnost Europe i ostatka svijeta: nuklearnim napadom na japanske gradove Hirošimu 6. kolovoza i tri dana poslije na Nagasaki. Sjedinjene Države ulagale su četiri godine ogromna sredstva u pionirska istraživanja nuklearnih znanstvenika koja su dovela do stvaranja atomske bombe. Nijemci su, na svu sreću, bili u zaostatku sa svojim istraživanjima. Eksplozija atomske bombe odjednom je i dramatično promijenila osnovicu političke i vojne

moći i izmijenila način razmišljanja o ratu.

U budućnosti će biti nemoguće voditi rat iscrpljivanja i masovnog pokolja kakav se vodio na Sommei u Prvom svjetskom ratu ili kod Staljingrada u Drugome. Budući rat u Europi značio bi uništenje takvih razmjera kakvi nisu dosegnuti ni u Drugom svjetskom ratu. Atomska je bomba onima koji su je posjedovali dala strašnu moć. Kada je nuklearno oružje postalo još razornije, čitava država mogla je biti uništena pritiskom na dugme. Nasljeđe Drugog svjetskog rata izložit će Europu i čitavi svijet trajnoj prijetnji nezamislivog razaranja. Europljani su bili primorani naučiti živjeti u sjeni bombe i suočiti se s prijetnjom nuklearnog uništenja. Gljiva nuklearne eksplozije postat će simbol novog doba. Bila je to epohalna prekretnica.

DEVETO POGLAVLJE
Promjene i kontinuiteti

"Povijest se opire završetku istom snagom kojom se priroda opire vakuumu. Priča o našem vremenu rečenica je koja nema kraja. Svaka točka zapravo je začeće zareza.”

Mark Slouka, *Eseji posljednjeg trenutka: refleksije i poricanja (2010.)*

Trideset godina u kojima je Europa bila obuzeta samouništenjem bilo je tako katastrofalno i obilježeno tako strašnim poremećajima da se činilo kako je kontinuitet uvriježenih društvenih, ekonomskih i kulturnih vrijednosti neodrživ. No ipak, usporedno s tim mračnim razdobljem ljudski su se životi oblikovali - i preoblikovati - u tišini koju velika trauma nije slomila iako ju je doticala.

Osim impersonalnih i dugotrajnih determinanti društvenih i ekonomskih promjena opstajale su vrijednosti i uvjerenja koji su vodili ljude u njihovim životima, ponajviše ukorijenjene vrijednosti kršćanskih crkvi. Glavni tokovi političke i društvene misli najčešće su se kretali izvan crkvenog utjecaja ili su mu bili suprotstavljeni. Kako se europska intelektualna elita odnosila spram civilizacijske krize? Kada su rad, razmišljanja i (ponekad) molitva bili obavljeni, otvarala se četvrta sfera: slobodno vrijeme i užitak koji su se zbivali na području koje se mijenjalo brzo i dinamično, u popularnoj ili masovnoj kulturi zabave.

Ekonomske i društvene promjene, uloga kršćanskih crkvi,

reakcija intelektualaca i “industrija kulture” bila su četiri područja kontinuiteta, ali i mijena koje će ostaviti dubok trag na poslijeratni svijet.

Ekonomija i društvo: dinamika promjena

U razdoblju strahota koje su pogodile Europu između 1914. i 1945. ekonomija i društvo europskih zemalja razvijali su se zapravo na sličan način. Jasno, postojale su i razlike: nacionalne, etničke, regionalne i (usko povezane s njima) religijske naravi. One su oblikovale osjećaj identiteta, čak u većoj mjeri nego pripadnost društvenoj klasi. Prilike za putovanja, ne računajući imućne klase i vojnu službu, bile su vrlo ograničene, što je dodatno jačalo osjećaj nacionalnog identiteta i predrasude koje su ga pratile. Nakon Prvog svjetskog rata kontinent se raspao na mnoštvo nacionalnih država (u kojima je ekstremni nacionalizam najčešće bio dominantna ideologija), a u Rusiji, Italiji i Njemačkoj uspostavljeni su sustavi vladavine s različitim (i inkompatibilnim) ekonomskim modelima. Bili su to faktori koji su razdvajali države do čijeg međusobnog približavanja nije došlo. Suvišno je reći da su dva svjetska rata sama po sebi izazvala dodatne poremećaje i razilaženja.

Usprkos tome postojao je obrazac razvoja koji je nadilazio političke razlike i podjele ili bi, u najgorem slučaju, bio privremeno ometen. Dugoročni učinak industrijalizacije, iako je na različite dijelove Europe djelovao na različite načine i različitom brzinom, bio je određujuća i dinamična sila. Taj je proces poticao promjene koje su utjecale na čitavi kontinent, neovisno o državnim granicama. I ponajmanje razvijene zemlje bile su na ovaj ili onaj

način dotaknute promjenama, uvozile su, oponašale ili asimilirale promjene koje su već bile u zamahu. Jaz između bogatih i razvijenijih dijelova Zapadne i Sjeverne Europe te siromašnog Istoka i Juga neznatno je umanjen u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Ipak su trendovi razvoja - glede demografije, urbanizacije, industrijalizacije, zapošljavanja, socijalne sigurnosti, pismenosti i socijalne pokretljivosti - bili slični.

Stanovništvo

Europsko stanovništvo kontinuirano je raslo tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća (iako nešto sporije nego u drugoj polovini devetnaestoga) usprkos svjetskim i mnogim građanskim ratovima, politički izazvanome masovnom gladovanju, ekonomskoj depresiji i velikim “etničkim čišćenjima”. U Europi je 1913. živjelo gotovo petsto milijuna ljudi. Do 1950. bit će ih zamalo šesto milijuna. Jasno, taj porast nije bio ravnomjeran. Politički i vojni faktori negdje su imali manji, negdje veći utjecaj. Sovjetsko stanovništvo bilo je 1946. za 26 milijuna manje nego 1941. Njemačke statistike također upućuju na pogubni učinak dvaju svjetskih ratova, ali i Velike depresije tridesetih godina. U obje zemlje taj će se pad pokazati privremenim, premda su neko vrijeme žene bile u znatnoj većini u odnosu na muškarce. Ekonomska zaostalost također je bila značajan demografski faktor. Irsko stanovništvo doživjelo je primjerice velik pad jer su mladi ljudi odlazili u emigraciju u potrazi za poslom, pretežno u Englesku.

Opći je trend, u svakom slučaju, bio porast. Glavni uzrok bio je velik pad stope smrtnosti koji je počeo u drugoj polovini devetnaestog stoljeća, a strmo je ubrzan u prvoj polovini dvadesetoga. Opadale su i stope rađanja, ali sporije nego stope

smrtnosti. Očekivani je životni vijek 1910. u Sjeverozapadnoj Europi bio pedeset pet godina, u Rusiji trideset sedam, a u Turskoj trideset pet. Četrdeset godina poslije u čitavoj je Europi očekivani životni vijek bio šezdeset pet godina, pa i više. Početkom stoljeća stope nataliteta i mortaliteta bile su najviše u Istočnoj i Južnoj Europi. Razlika u odnosu na Zapadnu Europu se 1950. bitno smanjila. Čak i u Rusiji, čije je stanovništvo pretrpjelo svakojake strahote, znatno je opala stopa mortaliteta, od 28 promila u doba Carstva na 11 promila 1948.

Pad stope mortaliteta bio je posljedica poboljšanja javne higijene, stambenih uvjeta i zdravstvenog prosvjećivanja, osobito prosvjećivanja trudnica i majki (što je pridonijelo velikom padu dječjeg mortaliteta). Općenito uzevši, koliko god su stope nataliteta i mortaliteta ovisile o razini ekonomskog razvoja, europske zemlje doživjele su veliki napredak u zdravstvenoj zaštiti tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća. Veliki bum stanogradnje (spomenut u 4. poglavlju), koju su financirale države, dokinuo je najteže oblike prenapučenosti i donio poboljšanja u sustavu kanalizacije, vodovoda i osobne higijene. Skromno povećanje prihoda i kvalitetnija prehrana (rastao je udio mesa u odnosu na žitarice) također su utjecali na pad mortaliteta. Svijest o važnosti javnog zdravlja proširila se s relativno naprednih zemalja Sjeverozapadne Europe na istok i jug kontinenta. Svejedno, učinjeno je nedovoljno u svladavanju zaostalosti, loših sanitarnih uvjeta, manjkave osobne higijene i nedostatka medicinskih ustanova u Albaniji, Makedoniji, južnoj Italiji i Turskoj, gdje su stope mortaliteta ostale nerazmjerno visoke.

Napredak medicinske znanosti i zdravstvene skrbi pridonio je padu mortaliteta i suzbijanjem zaraznih bolesti. Napredak medicine nije bio posebno vidljiv u kirurgiji (premda je rekonstruktivna kirurgija doživjela izvjestan napredak u Prvom svjetskom ratu)

koliko u tretmanu rana i proizvodnji lijekova protiv dotad smrtonosnih tuberkuloze i gripe. Epidemija gripe krajem Prvog svjetskog rata ubila je više ljudi nego sam rat. Djeca su bila posebno izložena crijevnim bolestima, a smrtnost novorođenčadi bila je visoka. Sulfonamidi su se sve češće upotrebljavali u liječenju zaraznih bolesti, kao i lijekovi protiv malarije, a razvijena su i cjepiva protiv tetanusa i difterije. Penicilin je isprva bio namijenjen sprečavanju infekcije rana i ušao je u široku primjenu krajem Drugog svjetskog rata, doduše samo za Zapadne saveznike. Cijepljenje je postalo masovno u poslijeratnom svijetu. U seoskim područjima Južne Europe, gdje države nisu učinile dovoljno u poboljšanju životnih uvjeta i javnog zdravstva, malarija je i dalje bila velik problem, čak i nekoliko godina nakon rata. No općenito su zarazne bolesti svugdje stavljene pod kontrolu. Slučajevi malarije u Italiji su primjerice opali s 234.000 u 1922. do ispod 50.000 u 1945., da bi 1950. praktično nestali.

I u siromašnim, manje razvijenim dijelovima Europe pojavio se trend opadanja rodnosti. U Rusiji, Španjolskoj i Portugalu taj je trend započeo dvadesetih godina, a u južnoj Italiji tek nakon Drugog svjetskog rata. U Turskoj je prosječni fertilitet između dva rata iznosio petero djece po majci. U većem dijelu Europe dotad je opao na oko dva i pol rođenja po majci, a u nekim zemljama i ispod dva (ili ispod razine potrebne za obnovu stanovništva bez imigracije). To je izazvalo zabrinutost da bi nacija mogla iščeznuti, posebice u Francuskoj (koja je već u ranijem razdoblju doživjela pad fertiliteta), skandinavskim zemljama i, osobito, u Italiji i Njemačkoj, gdje je pad fertiliteta pogodovao fašističkoj ideologiji. Širenje metoda kontrole rađanja, veća prosviježenost i planiranje obitelji (čemu je pridonijelo i povećanje pismenosti) odigrali su važnu ulogu u padu fertiliteta. U Zapadnoj Europi devedeset posto djece rađalo se u braku (izvanbračna rođenja još su uvijek bila

društveno stigmatizirana) i stopa sklapanja braka bila je stabilna (štoviše, tridesetih godina doživjela je kratkotrajni bum), ali su bračni parovi jednostavno odlučivali da neće imati mnogo djece, često i zato što je sve veći broj mladih žena bio zaposlen. Katolička i siromašnija seoska područja Istočne i Južne Europe postupno su počela slijediti trend opadanja fertiliteta - u Zapadnoj je Europi ruralna Irska bila iznimka - ali je opći smjer bio isti, utoliko brži ukoliko je bila veća razina ekonomske modernizacije.

Kad i nije izravno utjecao na njih, rat je svakako intenzivirao velike društvene i ekonomske promjene u Europi. Migracija iz ruralnih u industrijska područja, s juga i istoka prema zapadnoj Europi bila je jedna od karakteristika tih promjena. Rat je dodatno potakao taj trend. Masovna raseljavanja, izazvana ratom i “etničkim čišćenjem”, bila su neposredna posljedica teških političkih poremećaja, ali su imala dugotrajne učinke.

Prije Prvog svjetskog rata emigracija u Sjedinjene Države nudila je stanovnicima najzaostalijih dijelova Europe izlaz iz siromaštva. Početkom dvadesetih godina SAD je donio stroge imigracijske propise i negdašnji egzodus sveo se na zanemariv broj useljenika. Ljudi su u potrazi za boljim životom ili u bijegu od političkog progona bili primorani naći dom unutar same Europe. Ekonomski migranti tražili su zaposlenje u rastućim industrijskim područjima. Migracije iz sela u gradove bile su važna značajka ekonomskog oporavka dvadesetih godina, a nisu prestale ni tijekom Depresije tridesetih godina, premda su bile u padu.

Svugdje je opao broj ljudi koji su živjeli od poljoprivrede. Poljoprivreda u Europi sudjelovala je 1910. s 55 posto u ukupnoj proizvodnji. Do 1950. njen udio opao je na četrdeset posto. Najveći pomak od poljoprivrede prema industriji dogodio se u Rusiji, gdje je udio poljoprivrede prepolovljen. U svim je zemljama seoskog stanovništva bilo sve manje. Industrijalizirana Češka privlačila je

radnike iz ruralne Slovačke. U Milano i Torino dolazili su radnici s juga Italije. Poljaci su se selili iz južnih i istočnih krajeva zemlje u industrijalizirane zapadne regije. Velik broj radnika iz Istočne i Južne Europe nalazio je stalan posao u dinamičnim industrijama Njemačke, Francuske i Nizozemske. Broj stanovnika Francuske stagnirao je (stagnaciju je prekinuo Drugi svjetski rat), pa je i njena potražnja za stranom radnom snagom bila najveća u međuraću. Osam posto francuskog stanovništva ili 3,3 milijuna ljudi 1931. bili su imigranti.

Dugoročne migracijske trendove - iz sela u grad, iz poljoprivrede u industriju te s juga i istoka prema sjeveru i zapadu - drastično je ubrzao Drugi svjetski rat. Njemačka, koja je postigla punu zaposlenost, 1939. zapošljavala je oko pola milijuna stranih radnika, usprkos ksenofobičnoj državnoj ideologiji. Pedesetak posto tih radnika - Poljaka, Talijana, Jugoslavena, Mađara, Bugara i Nizozemaca - radilo je, najčešće sezonski, na selu (gdje je manjak radne snage bio akutan), ali je i industrija zapošljavala velik broj stranaca, ponajviše iz Čehoslovačke. Očajnička njemačka potražnja za radnom snagom tijekom rata dovela je od 1942. do velikog priljeva stranaca (trećina su bile žene), ali sada je to u pravilu bila mobilizacija za okrutan prisilni rad. Sredinom 1944. je 7.651.970 stranaca (1.930.087 ratnih zarobljenika) činilo više od četvrtine ukupne njemačke radne snage.

Njemačka je bila u prilici da potrebe za radnom snagom rješava posezanjem u okupirani kontinent (što je činila nemilosrdno), ali je u svim zaraćenim zemljama došlo do povećane potražnje radne snage. Kako su muškarci bili na fronti, zapošljavane su žene. To se već dogodilo u Prvom svjetskom ratu, ali je bilo privremene naravi. Žene su uklonjene s tržišta radne snage čim su se muškarci vratili iz vojske. Zapošljavanje žena tijekom Drugog svjetskog rata postalo je trajno. Rat je likvidirao nezaposlenost u Britaniji, koja je u

međuraću bila endemična. Kućanice i prethodno nezaposlene žene činile su tri četvrtine novozaposlenih radnika. U Sovjetskom Savezu žene su se masovno zapošljavale i prije rata, a 1942. činile su čitavu polovinu radne snage.

Iznenadne i nasilne promjene u strukturi europskog stanovništva tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća nisu bile tek posljedica dugoročnih trendova na tržištu radne snage, pa ni dinamike tog tržišta izazvane ratom. Drastične promjene bile su posljedica poremećaja izazvanih političkim i vojnim akcijama. Najstrašnije su bile u Istočnoj Europi, ali je i Španjolski građanski rat od 1936. do 1938. izazvao val od dva milijuna izbjeglica. Tijekom Prvog svjetskog rata i neposredno nakon njega oko osam milijuna ljudi raseljeno je na istočnom dijelu kontinenta, ponajviše zbog teritorijalnih promjena i etničkih "prilagodbi" koje su provodile novonastale države. Više od milijun Armenaca prognano je i većina ih je umrla u stravičnim deportacijama koje je 1915. provela Turska. Gotovo milijun Grka i Turaka nasilno je raseljeno u okviru "razmjene" stanovništva nakon rata 1923. Procjenjuje se da je u Rusiji, uništenoj Prvim svjetskim ratom, Revolucijom i Građanskim ratom, poginulo ili prisiljeno na bijeg više od deset milijuna ljudi. Milijuni su umrli ili raseljeni tijekom staljinističke kolektivizacije i čistki tridesetih godina, a dodatni milijuni bježali su prema istoku ispred njemačkog napredovanja 1941. Staljin je za vrijeme rata masovno deportirao one skupine u kojima je vidio sigurnosnu prijetnju, pa je primjerice 1941. prognao 400.000 povolških Nijemaca u bespuća srednje Azije i Sibira, a poslije je prognao i krimske Tatare te Kalmike, Inguše, Karačajce, Balkare i Čečene, milijun ljudi samo s Kavkaza.

Krajem 1941. počela je eskalacija ubijanja europskih Židova. Stotine tisuća izbjeglica iz nacističke Njemačke, većinom Židova, potražile su prije rata spas u drugim zemljama (koje su ih nerado

primale). Polovina ih se uspjela dokopati SAD -a i Palestine. Kad je izbio rat, bijeg je postao nemoguć. Oko pet i pol milijuna Židova nestalo je u nacističkoj politici uništenja. Teritorijalne promjene i progoni poslije Drugog svjetskog rata donijeli su nova i golema raseljavanja. Trećina stanovništva nove Savezne Republike Njemačke, prema podacima iz 1950., nije bila rođena na njezinu teritoriju. Doprinos novopridošlog stanovništva bit će od vitalne važnosti u poslijeratnoj obnovi i oporavku Zapadne Njemačke.

Sirova statistika raseljavanja, kao što je uvijek slučaj s makroekonomskim podacima, potpuno je depersonalizirana. Ona ne govori ništa o umiranju, razaranju, patnji i bijedi. Svejedno, značajnije pokazatelj promjena koje su utjecale na Europu dvadesetog stoljeća. Depersonalizirani su i podaci koji, temeljem raznolikih kriterija, upućuju na to da je životni standard u Europi rastao tijekom katastrofalne prve polovine stoljeća, barem onima čiji životi nisu bili uništeni borbama, bombardiranjima, pljačkom ili smrtonosnom politikom. Uz porast očekivane životne dobi, dohodak po glavi stanovnika porastao je za više od 25 posto, a povećala se i kupovna moć većine. Prosječna ljudska visina porasla je za četiri centimetra (što je pokazatelj bolje prehrane i viših prihoda), a podignuta je i razina pismenosti. Ti trendovi, dakako, prikrivaju mnoge raznolikosti koje su uzrokovali ratovi i drugi poremećaji, ali ipak upućuju na općenite poboljšice. Regije Južne i Istočne Europe koje su prije Prvog svjetskog rata bile nerazvijene počele su se uoči Drugoga postupno približavati naprednim zapadnim dijelovima kontinenta.

Ratna ekonomija: pouke

Oba svjetska rata predstavljala su katastrofalni slom

dugoročnog ekonomskog razvoja, premda su trajala relativno kratko. Prosječne stope rasta u većini europskih zemalja bile su niže tijekom strašne epohe od 1914. do 1945. negoli prije Prvoga ili poslije Drugog svjetskog rata. Zemljama koje su poražene u Prvom svjetskom ratu trebalo je čitavo desetljeće za oporavak. One su se ipak oporavile i njihov se rast nastavio, premda je bio sporiji nego prije rata. Procijenjeno je da bi, pod pretpostavkom da se rast od prije 1914. neometano nastavio, razine svjetske proizvodnje koje su postignute 1929. bile dosegnute u proizvodnji hrane već 1923., u proizvodnji industrijske robe 1924. i u proizvodnji sirovina 1927. Koliko god su takve procjene spekulativne - i odnose se na cijeli svijet, a ne samo na Europu - ipak upućuju da rat nije izazvao dugotrajni nazadak, nego tek privremeni prekid rasta.

Razinu globalizacije koja je postignuta do 1914. prekinuli su ili omeli Prvi svjetski rat i poslije ekonomski nacionalizam kao reakcija na Veliku depresiju tridesetih godina. Europski ekonomski učinak doživio je novi pad s Drugim svjetskim ratom i veći dio proizvodnje preusmjeren je u naoružanje. Nakon Drugog svjetskog rata oporavak je bio brz, neusporedivo snažniji nego poslije Prvoga, i imao je trajniji učinak. Lekcija je naučena. Postojala je spremnost na međunarodnu suradnju koja je kronično nedostajala u međuraću, a sada je shvaćena kao vitalni preduvjet oporavka. Novi oblici državne intervencije utjecali su na ekonomiju i obnovili stabilnost. Presudni faktor bila je svekolika ekonomska nadmoć Sjedinjenih Država, koje su izvozile ideje, tehnologiju i kapital. Temelji dotad nepoznate razine ekonomskog rasta u sljedeća tri desetljeća postavljeni su međutim u Europi, upravo u njenoj najmračnijoj epohi. S usko ekonomskoga gledišta čak i onako strašni ratovi kakvi su se dogodili od 1914. do 1918. i od 1939. do 1945. u konačnici nisu stvorili negativnu bilancu, što je bila pozitivna posljedica od trajne važnosti.

Rat je poticao ekonomski rast i tehnološki napredak. Čak su i demokratske zemlje, diktature da i ne spominjemo, bile prisiljene na masivnu državnu intervenciju u ekonomiju kako bi upravljale golemom ratnom proizvodnjom. Državne investicije u građevinarstvo, industrijsku opremu i obuku radne snage bile su nužne jer je rat postavljao nove zahtjeve (koji će se pokazati trajnima) primjerice u proizvodnji aluminija za zrakoplove u Drugom svjetskom ratu. Masovna proizvodnja oružja već je u Prvom svjetskom ratu nametala učinkovite metode tvorničke organizacije i poslovodstva te intenzivnu mehanizaciju.

Poljoprivreda se okoristila mehanizacijom i povećala prinose u vrijeme kad joj je nedostajalo radne snage. U Britaniji je primjerice tijekom prve godine Drugog svjetskog rata poljoprivrednicima isporučeno 3000 novih traktora, a porasla je i proizvodnja svih vrsta poljoprivrednih strojeva. S druge strane, u Njemačkoj je zbog grozničave potražnje za tenkovima, topovima i avionima ostalo malo proizvodnih kapaciteta za traktore, pa su se poljoprivrednici morali osloniti na dodatne napore članova obitelji, ali i na stranu radnu snagu i ratne zarobljenike. U Njemačkoj, kao i u drugim dijelovima kontinenta gdje je modernizacija poljoprivrede za vrijeme rata sporo napredovala, njena mehanizacija i intenziviranje proizvodnje pričekat će razdoblje poslijeratne obnove. Bilo je naime nemoguće zaustaviti dugoročni trend umanjenja poljoprivredne radne snage koji je nametnut ratom.

Tehnološke i znanstvene inovacije u oba su svjetska rata, osobito u Drugome, bile fascinantne i imale su trajni učinak. Nije riječ samo o tome da je rat potakao posve nova otkrića. Neki iskoraci učinjeni su već u mirno doba, ali je hitnost ratne proizvodnje ubrzala njihovu primjenu. Zrakoplovna tehnologija znatno je napredovala u Prvom svjetskom ratu jer je rat u zraku prepoznat kao odlučujući faktor u svakom budućem sukobu. Te su

novine potakle ekspanziju putničkog zrakoplovstva tijekom dvadesetih i tridesetih godina. Mlazni su motor, neovisno jedan od drugoga, tridesetih godina izumili i razvili inženjer britanskog RAF-a Frank Whittle i njemački inženjer Hans von Ohain. Masovna proizvodnja mlaznih aviona počela je u Njemačkoj 1944. s lovcem Me-262 i poslije rata će dovesti do revolucije u zračnom prijevozu. Istraživanje svemira počivat će na raketnoj tehnologiji koju su konstrukcijom i usavršavanjem rakete V-2 razvili Wernher von Braun i drugi njemački znanstvenici.

Von Braunove sposobnosti, a bio je član NSDAP-a i počasni pripadnik SS-a, brzo su prepoznali Amerikanci i odveli ga u SAD, gdje će odigrati ključnu ulogu u razvoju američkog svemirskog programa. Otkriće nuklearne fisije uoči rata, koje je omogućilo proizvodnju atomske bombe u SAD-u, otvorilo je put mirnodopskoj upotrebi nuklearne energije. Mnoge druge ratne inovacije ili ubrzani razvoj postojeće tehnologije - radioprijenos, radar, sintetički materijali i elektronska računala -imali su nesaglediv utjecaj na poslijeratnu epohu. Neovisno o napretku potaknutom ratom, do mnogih otkrića došlo bi u svakom slučaju, ali bi njihov razvoj i primjena nesumnjivo bili sporiji.

Drugi svjetski rat bio je, neusporedivo više nego Prvi, “totalni rat”, i to ne samo u društvima koja su bila pod diktatorskom vladavinom. Politički su vođe u prethodnom ratu stekli važne pouke u upravljanju ratnom ekonomijom. U tome su bili znatno učinkovitiji od svojih prethodnika, primjerice u kontroli inflacije, kojoj nije dopušteno da dosegne destruktivni zamah kao što se nekim zaraćenim zemljama dogodilo u Prvom svjetskom ratu. U Britaniji su porezi bili znatno veći nego u prethodnom sukobu, što je umanjilo potrebu za kratkoročnim zaduživanjem i vladama omogućilo da se zadužuju dugoročno uz manje kamatne stope. U Njemačkoj je strah od hiperinflacije ostao trajno prisutan, ali su

porezi mogli ostati niži nego u Britaniji jer su se enormni ratni troškovi podmirivali pljačkom okupiranih teritorija.

Britanija i Njemačka bile su primjeri dviju krajnosti i u državnom nadzoru racioniranja hrane. Nacisti su bili potpuno svjesni nezaustavljivog zamaha nezadovoljstva u Njemačkoj tijekom Prvog svjetskog rata, kad je životni standard drastično opao, a nestašice hrane postale akutne. Njihova bezobzirna eksploatacija hrane i drugih resursa s okupiranih teritorija spriječila je ponavljanje tih problema u Drugom svjetskom ratu. Prva značajnija ograničenja u opskrbi hranom nakon zimske krize s 1941. na 1942. bila su vrlo nepopularna, ali velike nestašice nisu nastupile sve do pred kraj rata. Okupirane europske zemlje platile su cijenu i trpjele oskudice koje su izazvale glad, ponajviše u Ukrajini i Grčkoj te u Nizozemskoj tijekom “gladne zime” s 1944. na 1945. Premda su cijene hrane bile pod državnom kontrolom, a opskrba racionirana, crna burza cvala je svugdje. U Britaniji su državne subvencije i strogo racioniranje osigurali da cijene hrane rastu sporije od poljoprivrednih prihoda. Racioniranje svih temeljnih namirnica osim krumpira i kruha izazivalo je gunđanje, ali je ipak bilo široko prihvaćeno i čuvalo je društvenu harmoniju. Zapravo je mnogima poboljšalo zdravlje, ali po cijenu jednolične ishrane.

Tijekom Drugog svjetskog rata vodeći ljudi poslovnog i industrijskog svijeta angažirani su kako bi pomogli oblikovanju vladine politike u većoj mjeri nego u Prvom svjetskom ratu. Industrijalci se nisu posvetili isključivo ratnoj proizvodnji, nego i planiranju poslijeratnog svijeta.

Čak i u Njemačkoj, gdje je nacistički režim intenzivirao svoj nadzor ekonomije (kao i svega drugoga) i gdje su saveznički bombarderi razarali infrastrukturu i industriju, industrijalci su se usporedno s intenzivnom ratnom proizvodnjom posvetili tajnom

planiranju obnove. Nisu pristali na suučesništvo u uzaludnom samouništenju nacističkog režima, koji je u samrtnim hropcima tijekom posljednjih mjeseci rata pokušao provesti strategiju "spaljene zemlje”, i surađivali su s ministrom naoružanja i proizvodnje Albertom Speerom da bi spriječili besmisleno uništenje industrijskih postrojenja koje je Hitler naredio u ožujku 1945. U odnosu na sveopću i visoku razinu razaranja koju je Njemačka pretrpjela njena industrija zapravo nije bila uništena u znatnoj mjeri, tako da su industrijalci bili u prilici - logikom vlastitog interesa - sudjelovati u mjerama koje su poticale oporavak. Sličan proces zbivao se i u drugim velikim ekonomijama. Ratna mobilizacija potakla je ogromne ekonomske kapacitete, koji su gdjegod bili teško oštećeni, ali nisu bili potpuno uništeni, dok su velike rezerve radne snage bile na raspolaganju za poslijeratnu obnovu i preorijentaciju na mirnodopsku proizvodnju. Potencijali obnove kao da su spavali u ruševinama.

Obnova, kao i ratna ekonomija, bila bi nemoguća bez državnog upliva. Velika materijalna razaranja u Europi učinila su povlačenje države iz upravljanja ekonomijom nemogućim. Pretpostavku da bi se ekonomije mogle oporaviti djelovanjem tržišnih sila demantirao je ekonomski nacionalizam međuratnog razdoblja. Samo je država, a u tome su bili složni britanski i francuski planeri, mogla osigurati onu razinu investicija koja je bila potrebna za velike infrastrukturne projekte koji će oporaviti ekonomiju. Američki su vođe preferirali slobodno tržište i teško su se mirili s takvim pristupom, dok je, s druge strane, u Sovjetskom Savezu već dulje bila na snazi rigidna državna kontrola. Valjalo je primjerice provesti programe masivne stanogradnje. Nestašice hrane također su zazivale državnu kontrolu, pa će racioniranje u Britaniji ostati na snazi i pedesetih godina.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata europsku ekonomiju oblikovale su razine državne potrošnje i kontrole o kakvima se

dvadesetih i tridesetih godina nije ni razmišljalo. No pod američkim utjecajem Zapadna Njemačka nije slijedila model velikog *dirigizma* koji su usvojile Britanija i Francuska (u istočnoj Njemačkoj pod sovjetskom kontrolom razvoj događaja išao je sasvim drugačijim smjerom). Iskustvo totalne državne kontrole tijekom nacističke vladavine ohrabrilo je uklanjanje prepreka slobodnom tržištu, drastično ograničenje administracije i ukidanje industrijskih kartela. Većina zemalja ubrzo će krenuti putem državnog intervencionizma, ali u vrijeme kad je oporavak već bio u punom zamahu.

Socijalni učinci totalnog rata

Kada je završio Drugi svjetski rat, očekivanja da je država dužna unaprijediti životne uvjete društva također su pridonijela državnoj intervenciji. Takva očekivanja rasla su i tijekom Prvog svjetskog rata, ali su ubrzo doživjela razočaranje. Ipak, u jednom ključnom području dogodio se značajan napredak. Pod pritiskom radničkih stranaka ekonomski najrazvijenije europske zemlje u međuraću su proširile opseg socijalne skrbi, a neke su to, primjerice Njemačka i Britanija, učinile i prije rata. Postojale su i dalje velike razlike u dosegu i visini pomoći, kao i između samih sustava socijalne skrbi. No postojao je trend. Nakon drugog velikog rata korak unatrag u izgradnji socijalne države više nije bio moguć. Očekivanja su bila još veća i države nisu imale izbora nego da im udovolje. Političari svih uvjerenja, liberali i konzervativci, kao i vode radničkih pokreta, radili su, premda s različitim motivima, pritisak u smjeru široko postavljenog sustava socijalne skrbi. Čak i u fašističkim režimima masovna je mobilizacija uvećala očekivanja bolje budućnosti, pa i socijalne skrbi. Obećanja višeg životnog standarda, stanova, sveobuhvatnog socijalnog osiguranja, ustanova

za zabavu i odmor, pa i automobila za svaku obitelj - narodni automobil *Volkswagen* - bili su sastavnica privlačnosti nacizma, kao i Mussolinijeva talijanskog fašizma.

Obećanja su ostala neispunjena prije početka katastrofalnog rata. Očekivanja kako država treba osigurati okvir materijalnog napretka i socijalne skrbi nadživjela su međutim fašizam, a poslijeratne su ih vlade prihvatile. U Britaniji je prevladalo mišljenje da žrtve uložene u "totalni rat” ovoga puta trebaju biti počašćene državnim jamstvom da će puna zaposlenost koju je donio rat biti sačuvana, da će socijalna skrb i zdravstvena zaštita postati dostupne svima i da se siromaštvo i oskudice iz tridesetih godina više nikada neće ponoviti. Britanska se vlada 1944. posvetila izradi programa pune zaposlenosti kao preduvjeta za uspjeh sustava socijalnog osiguranja za koji se William Beveridge zalagao u svojem znamenitom izvještaju iz 1942. Socijalna politika postala je jedna od važnijih briga svih poslijeratnih vlada.

Bilo bi pogrešno precijeniti dosege socijalnih promjena u Europi tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća. Položaj žena upućuje na takav oprez. Prije Prvog svjetskog rata feministički pokreti bili su relativno jaki i usredotočeni na žensko pravo glasa, posebno u Skandinaviji i Britaniji (gdje je kampanja sufražetkinja privukla veliku pozornost javnosti). Ženski pokreti bili su znatno slabiji u katoličkim dijelovima Europe, posebno na istoku i jugu kontinenta, gdje su liberalni oblici ustavne vladavine bili nerazvijeni. U područjima Srednje Europe gdje se govorilo njemački feministički pokreti stekli su podršku među ženama srednje klase. Njihovi uspjesi bili su ograničeni jer su stajale između čekića i nakovnja reakcionarnoga konzervativizma i socijalizma. U oba ideološka tabora dominirali su muškarci, a socijalizam je žensku emancipaciju doživljavao kao drugorazredno pitanje u odnosu na opća pitanja borbe za društvenu i ekonomsku

preobrazbu.

Prvi svjetski rat u nekim je zemljama označio prekretnicu, barem u pitanju ženskog prava glasa. Priznanje vitalnog doprinosa koji su žene dale ratnim naporima dovelo je do promjene stava prema ženskom pravu glasa i poslije rata žene su ga stekle u većini europskih zemalja. Francuska je uvela pravo glasa za žene tek 1944., Italija, Rumunjska i Jugoslavija 1946., **[**Jugoslavija je zapravo uvela pravo glasa za žene 1945. na izborima za Ustavotvornu skupštinu, (op. prev.)**]** a Belgija 1948. Grčka je kasnila do 1952., nakon završetka građanskog rata. U neutralnoj Švicarskoj žene su stekle pravo glasa na saveznim izborima tek 1971. (u nekim kantonima stekle su ga 1958.), a u malom Lihtenštajnu 1984.

Zanemarimo li pravo glasa, položaj žene kod kuće i na radnome mjestu nije se bitno promijenio. Društvom su još uvijek dominirali muškarci. U Britaniji je Beveridgeov izvještaj predviđao ovisnost supruge o socijalnom osiguranju supruga, a Ustav Francuske iz 1946. naglašavao je ulogu žene kao majke. Žene su i nadalje bile diskriminirane na tržištu rada. To se posebno odnosilo na udane žene, koje su smatrane tek domaćicama i odgajateljicama. Viši profesionalni ešaloni bili su im nedostupni. Žene su u pravilu nalazile zaposlenje u poslovima na koje se gledalo kao “ženske”: medicinske sestre, socijalne radnice, učiteljice, tajnice ili trgovačke pomoćnice.

Žene su bile osujećene i na području obrazovanja. Nesumnjivo je od 1900. do 1945. bio prisutan trend da se sve više žena upisuje na sveučilišta. Ukupni broj studenata (koji je bio mali) udvostručio se u tom razdoblju, ali žene nisu imale velikog udjela u tom porastu. Prije Dragog svjetskog rata udio žena u broju studenata bio je manji od petine u Zapadnoj Europi. Bio je najviši u Finskoj (gotovo trećina), u Francuskoj, Britaniji i Irskoj nešto više od

četvrtine, ali samo sedam do osam posto u Španjolskoj i Grčkoj. Kada je veliki broj mladih muškaraca pozvan u vojsku, tijekom Drugog svjetskog rata znatno je porastao broj žena na sveučilištima. Suštinske promjene u obrazovanju žena, kao i u njihovu općem položaju, nastupit će tek nekoliko desetljeća poslije.

Socijalna pokretljivost bila je znatno manja nego što bi se moglo pretpostaviti. Golema razaranja, kolosalni poremećaji svjetske ekonomije i političke krize koje su obilježile epohu dvaju svjetskih ratova i Velike depresije neizbježno su izazvali promjene, ponajviše u bogatstvu veleposjedničke elite. Eksproprijacija vlasništva bila je, dakako, jedno od glavnih obilježja boljševičke revolucije. Iako su veleposjednici pružali otpor, velike agrarne reforme dogodile su se primjerice i u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Rumunjskoj i Bugarskoj. Čitava epoha svjetskih ratova označila je velik poremećaj dugoročnih trendova akumulacije kapitala i stvaranja nove vrijednosti. Neovisno o tome ljudi koji su posjedovali bogatstvo i socijalni status uoči rata htjeli su ih zadržati i po njegovu završetku, što je bilo nemoguće u Istočnoj Europi, koja je potpala pod sovjetsku dominaciju.

U Britaniji, koja nije iskusila okupaciju, donekle je sačuvan institucionalni i socijalni kontinuitet, ali su društvene elite doživjele značajna posezanja u svoje bogatstvo kroz povišene poreze, rekviziciju imovine za potrebe vojske i dažbine u slučaju smrti. **[**Britanija je uvela visoke poreze na nasljeđivanje, tako da je preuzimanje naslijeđene imovine nerijetko bilo neisplativo, (op. prev.) **]** Bogatstvo veleposjednike aristokracije, seoskog plemstva i drugih privatnih vlasnika krupnoga kapitala drastično je umanjeno. Bogati ljudi često su se žalili kako je teško naći kućnu poslugu. Mlade žene više nisu bile sklone dugotrajnom zapošljavanju na teškim poslovima sluškinje u kućama više klase. Patricijski način života predratnih godina praktično je iščeznuo. Socijalni status

uglavnom je sačuvan. U Engleskoj i Walesu 1946. i 1947. polovina kapitala još je uvijek bila u vlasništvu manje od jednog postotka odraslog stanovništva.

I u Francuskoj je bilo promjena u strukturi političkih i ekonomskih elita. Neki drugi muškarci - žene samo iznimno - koji su stekli ugled u pokretu otpora zamijenili su predratne i kompromitirane vođe Treće Republike i kolaborante iz Vichyja. Kada su na lokalnoj razini uklonjeni najgori kolaboranti, uglavnom je sačuvan kontinuitet. U Italiji je stara politička klasa, nakon poslijeratne čistke fanatičnih fašista i uklanjanja komunista iz vlade, također opstala u većoj ili manjoj mjeri. Kada se slegla prašina, nije došlo do bitnih promjena ni u vlasničkoj strukturi talijanskoga krupnoga kapitala i *latifundija* (velikih posjeda) na jugu. Obitelji koje su prije rata kontrolirale ekonomiju ostale su iste. U Francuskoj i Italiji nova je tehnokratska i poduzetnička klasa ubrzo počela stjecati kontrolu nad industrijom, dok su u velikim koncernima poput Pirellija i Fiata moćni sindikati bili jamci nove klime na radnome mjestu. Ipak bi bilo brzopleto podcijeniti promjene u državnoj upravi i pravosuđu nakon pada fašizma, kako u središnjoj vlasti tako i u regijama, uzme li se u obzir da je lokalna uprava gradova i provincija na sjeveru došla u ruke ljevice.

Pripadnici njemačke više klase imali su značajnu ulogu u zavjeri protiv Hitlera u srpnju 1944. Istodobno su sudjelovali i u užasnim zločinima. Činili su nerazmjernu većinu u vojnom vrhu i višim ešalonima SS-a. Mnogi poslovni ljudi bili su upleteni u eksproprijaciju imovine, sustavnu eksploataciju okupiranih zemalja, ropski rad i ekonomiju genocida. Najteži slučajevi bit će sankcionirani na poslijeratnim savezničkim suđenjima, ali je razina kontinuiteta u elitama Zapadne Njemačke ostala iznenađujuće visoka usprkos općem razaranju 1945., osim na područjima gdje je elita izgubila svoje posjede zbog rata, okupacije i teritorijalnih

promjena, što se dogodilo veleposjednicima u istočnim područjima.

Općenito uzevši, političke i ekonomske elite trudile su se sačuvati svoj položaj u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Značajnije promjene nastupit će u drugoj polovini. Pokretljivost iz nižih u više klase još uvijek je bila neuobičajena. Zanimljivu iznimku među zaraćenim zemljama predstavlja Njemačka, gdje su Nacistička stranka i njene organizacije omogućile socijalnu pokretljivost. Sličan proces zbivao se i u fašističkoj Italiji. Razmjere te pokretljivosti ipak ne treba precjenjivati Velike promjene nastupit će poslije. Čak i često ponavljana tvrdnja da bombe ne poznaju klasne razlike te da pogađaju i siromašne i bogate podjednako, nije sasvim točna. Siromašni ljudi bili su nagurani u prenapučene stanove u sirotinjskim četvrtima industrijskih gradova, gdje su trpjeli najgore posljedice bombardiranja. Zdravije četvrti srednje klase, vile i veleposjedi uživali su veću vjerojatnost da neće biti pogođeni.

Ono što će se poslije nazvati “ciklus siromaštva” imalo je, čini se, neke osnove.**[***Ciklus siromaštva* teorija je koja se pojavila sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Pokušava objasniti tvrdokornost siromaštva i drugih oblika socijalnih i ekonomskih osujećenosti. Empirijska istraživanja dokazala su znanstvenu neutemeljenost te teze. (op. prev.)**]** Vojnike koji su se vraćali kući nakon Drugog svjetskog rata čekala su ista zaposlenja koja su ostavili kad su bili mobilizirani. Njihov socijalni položaj ostao je nepromijenjen, kao i društveni okoliš koji im je oblikovao živote. Dugoročni trend migracije iz sela u grad uvećao je radničku klasu, čiji su se pripadnici lako navikli na bijedan smještaj u industrijskim četvrtima i nisu imali šanse za prelazak u srednju ili profesionalnu klasu. Pokretljivost prema nižim službeničkim mjestima u administraciji povećavala se kako se povećavao sektor usluga u Europi, ali su stope pokretljivosti bile različite. Mogućnosti

obrazovanja još uvijek su bile niske za ljude koji su rođeni kao pripadnici nižih klasa. Seoska područja doživjela su pad stanovništva, na selu je bilo sve manje mladih ljudi i zavladao je manjak poljoprivrednih radnika. To su bili znaci trajnih promjena, koje je ratna ekonomija dodatno poticala. Na seoskim posjedima u udaljenim područjima Europe, koja je rat zaobišao i gdje praktično nije bilo mehanizacije i prometnih veza, svakodnevica je bila jednaka kao prije pola stoljeća. Isto se može reći i za svakodnevicu tvorničkog radnika. Premda je bila manje iscrpljujuća nego prije Prvog svjetskog rata i radni je dan bio kraći, suštinski je bila slična svakodnevici prethodnih radničkih generacija.

U europskim područjima koja su ponajviše stradala u Drugom svjetskom ratu - Njemačka, istočna i južna Europa te zapadni dijelovi Sovjetskog Saveza - više nije ni bilo normalne svakodnevice kojoj bi se netko mogao vratiti. Veliki dijelovi Ukrajine, Bjelorusije i Poljske bili su opustošeni i tijekom borbi i tijekom genocidnog ubijanja - strašnijih nego bilo gdje u Europi - kao i strategijom “spaljene zemlje” koju su provodili Nijemci u povlačenju. U samoj Njemačkoj, gdje je uporna borba do samoga kraja nanijela kolosalna razaranja, dvije trećine stanovništva raseljeno je u raznim smjerovima. Milijuni vojnika bili su u zarobljeništvu (Zapadni saveznici zarobili su gotovo tri milijuna i sve ih postupno otpustili do 1948., ali je još tri milijuna ostalo u sovjetskom zarobljeništvu do 1955.). Civilno stanovništvo povećalo se priljevom izbjeglica s Istoka, koje su nagurane u improviziranom smještaju, deprimirane totalnim porazom i neizvjesnom budućnošću. Istodobno, ti su ljudi bili sretni da su se uspjeli zateći u onom dijelu zemlje koji su okupirali Zapadni saveznici, a ne zastrašujući i omraženi Sovjeti.

Narav političkog režima bila im je važnija i od velikih ljudskih i materijalnih gubitaka. Njihove živote u podijeljenoj Njemačkoj u

prvim poslijeratnim godinama određivat će interesi okupatora, na Zapadu Amerikanaca, Britanaca i Francuza, a na Istoku Sovjeta.

Za sovjetsko su stanovništvo trijumfalizam velike pobjede i, nesumnjivo, osjećaj olakšanja zbog sačuvanog života bili samo jedna strane medalje. Drugi su žalili milijune poginulih ili pokušavali obnoviti svoje egzistencije u gradovima i selima koje je razorio neprijatelj. Završetak rata nije dokinuo kontinuitet staljinističkog sustava, koji je ostao nepromijenjen, a sada mu je ratna slava podarila novu snagu i legitimitet. Još uvijek su ga karakterizirale eksproprijacije, teške obveze ispunjenja proizvodnih kvota, samovolja policijske države, nehumano postupanje s milijunima ratnih zarobljenika i s “nepouzdanima”, dok su vojni obveznici radili na obnovi cesta i željeznica. Takav sustav nametnut je čitavoj Istočnoj Europi, koja je i prije Prvog svjetskog rata spadala u najsiromašnije dijelove kontinenta. Sada su, povrh patnji i razaranja koje su doživjele u Drugom svjetskom ratu, te zemlje bile odvojene od ekonomskih kretanja koja će ubrzo udahnuti novi život Zapadnoj Europi.

Perspektive ekonomskog oporavka

Drugi svjetski rat potvrdio je dugoročni trend u međunarodnoj ekonomiji koji je počeo s Prvim, a to je pad udjela Europe u svjetskoj proizvodnji i trgovini. Svjetski ratovi donijeli su i konačnu prevlast SAD-a kao prve svjetske ekonomske sile u odnosu na Britaniju. Takav razvoj događaja počeo je i prije Prvog svjetskog rata, a potpuno je dovršen u procesu financiranja Drugoga. Kako su rasli dugovi Britanije zbog financiranja ratnih napora, sve je više rasla i njena ovisnost o SAD-u, koji je iz rata izišao kao svjetski industrijski div. Pred kraj sukoba Britanija je

financijski bila na koljenima, a SAD je doživio ekonomski bum kao najveći pobjednik Drugog svjetskog rata. Njegova je industrijska proizvodnja tijekom rata bila veća nego ikad u povijesti. Rasla je stopom od petnaest posto godišnje (za razliku od sedam posto tijekom Prvog svjetskog rata), a proizvodni kapaciteti povećani su, prema procjenama, za pedeset posto. Oko četrdeset posto svjetskog naoružanja proizvedeno je 1944. u Americi. Dok je britanski izvoz bio u padu, američki je rastao i 1944. bio je za dvije trećine veći nego 1919.

Snaga njihove ekonomije omogućila je Sjedinjenim Državama da obilno financiraju saveznički ratni napor kroz Zakon o zajmu i najmu, ideju predsjednika Roosevelta koju je Kongres podržao u proljeće 1941. Zakon je omogućio Sjedinjenim Državama da svoje saveznike opskrbljuju "zajmovima” u naturi umjesto da potražuju plaćanje od preopterećenih i zaduženih zemalja. Do kraja rata ukupna vrijednost američkog izvoza temeljem Zakona o zajmu i najmu premašila je 32 milijarde dolara, od čega je četrnaest milijardi otišlo Britaniji, a Sovjetskom Savezu neprocjenjivih devet milijardi (hrana, alatni strojevi, kamioni, tenkovi, avioni, željezničke tračnice i lokomotive). Amerika je bila blagajnik rata. Ubrzo će postati i blagajnik mira.

Sjedinjene su Države zahvaljujući svojoj ekonomskoj superiornosti pred kraj rata odigrale odlučnu ulogu u oblikovanju institucionalnog okvira poslijeratne ekonomije onog dijela Europe koji 1945. nije pripao sovjetskoj sferi utjecaja. Potpuni učinak tih odluka bit će vidljiv u narednim desetljećima. Tijekom srpnja 1944., mjesec dana nakon što su se savezničke postrojbe iskrcale u Normandiji, preko sedamsto delegata iz četrdeset četiri savezničke zemlje koje su činile Ujedinjene narode sastalo se u jednom hotelu u mjestu Breton Woods u državi New Hampshire (bilo im je neudobno jer je hotel bio u lošem stanju). Konferencija je usvojila

načela poslijeratnog svjetskog ekonomskog poretka kojima je trebalo zauvijek spriječiti katastrofe poput Velike depresije, ekonomskog nacionalizma i pobjede fašizma početkom tridesetih godina. Britanska i američka delegacija vodile su glavnu riječ, ali bilo je očito koja je delegacija važnija. Nekoliko ključnih ideja, koje su postale sastavni dio sporazuma postignutog posljednjeg dana konferencije, progurao je čelnik britanske delegacije John Maynard Keynes. On je poimao opasnosti ekonomske ortodoksije koja je bila dominantna tijekom Depresije, a svojim protucikličnim teorijama te zalaganjem za državnu intervenciju i deficit kao sredstvo financiranja zapošljavanja stekao je značajan utjecaj tijekom rata. Bila je to točka na kojoj su se razilazile britanska i američka delegacija, pa su ipak prevladali interesi Sjedinjenih Država, čiji je glasnogovornik bio čelnik američke delegacije Harry Dexter White.

Konferencija u Breton Woodsu uspostavila je novi monetarni poredak (bila je to Keynesova ideja) slobodnog tržišta konvertibilnih valuta čiji je tečaj bio vezan uz američki dolar, koji je tako zamijenio bivši i kompromitirani zlatni standard. (Prvi veliki test konvertibilnosti završit će neslavno u ljeto 1947., kada je Britanija bila prisiljena ukinuti konvertibilnost funte zbog financijske krize i prevelike potražnje koje su prijetile njenim zalihama dolara.) Dva Whiteova prijedloga na koncu će biti uobličena u dvije važne poslijeratne institucije: Međunarodni stabilizacijski fond (poslije Međunarodni monetarni fond), čiji je cilj bio svladavanje budžetskih kriza pojedinih država i održavanje opće stabilnosti sustava, i Međunarodnu banku za obnovu i razvoj (poslije Svjetska banka), koja je osiguravala sredstva za poslijeratnu obnovu, iako je njezin kapital isprva bio malen u odnosu na goleme potrebe. Sudionici konferencije prepoznali su potrebu izgradnje novih institucija koje će regulirati liberaliziranu

svjetsku trgovinu. Takvo što nikada nije zaživjelo, ali su poslije međunarodni trgovački odnosi uređivani u okviru Općeg sporazuma o carinama i trgovini (GATT) koji su 1947. sklopile dvadeset tri države.

Neovisno o nepremostivim političkim preprekama koje su spriječile početni uspjeh Breton Woodsa, konferencija je pokazala odlučnost da nema povratka na katastrofe predratne epohe. Iskazala je i općeprihvaćeno mišljenje da treba reformirati same temelje kapitalističke ekonomije ako se želi izbjeći ponavljanje sloma međunarodne trgovine i financija koji je pridonio izbijanju Drugog svjetskog rata. Nije bilo dvojbe da će američki dolar preuzeti ulogu glavnog sredstva međunarodnih plaćanja koju je nekad imala sada oslabljena britanska funta. Amerikanci su time bili više nego zadovoljni, kao i sporazumom o liberalizaciji međunarodne trgovine. Ta su načela prihvatili i Europljani kao osnovicu svojeg poslijeratnog ekonomskog poretka. No postojale su razlike u naglascima. U Britaniji i Francuskoj državna intervencija - čiji su razmjeri bili nezamislivi prije rata - zadobila je suštinsku važnost, i to ne samo kao mehanizam obnove već i kao sredstvo za suzbijanje neizvjesnosti neobuzdane kapitalističke ekonomije i sprečavanje masovne nezaposlenosti. Dogodio se kompromis - od njega je, dakako, bio izuzet sovjetski blok - iz kojeg je nastala mješovita ekonomija liberalne slobodne trgovine i državnog dirigizma. Kapitalizam je svugdje doživio veću ili manju reformu, ali nije izmijenjen radikalno niti su se njegovi temelji suočili s bitnim izazovima, da i ne spominjemo kako je broj članova i pristaša komunističkih partija bio u padu (dok su se u uvjetima Hladnog rata borile za podršku). U okolnostima sveopće razorenosti 1945. bilo je nemoguće predvidjeti da će amalgam ekonomskog liberalizma i socijaldemokracije - ono što su Nijemci nazivali "socijalna tržišna ekonomija” (*Soziale Marktwirtschaft*) - dovesti

do neviđenog prosperiteta i sljedećih tridesetak godina jamčiti političku stabilnost Zapadne Europe.

Preduvjeti za uspjeh takve kombinacije nisu postojali nakon Prvog svjetskog rata. Nakon Drugoga Zapadni saveznici nisu Njemačkoj nametnuli teške reparacijske obveze - u istočnoj zoni Njemačke stvari su stajale drugačije - kao što su učinili 1919. s teškim posljedicama po Njemačku i druge poražene zemlje. Plan Morgenthau iz 1944., po kojem je poslijeratnu Njemačku trebalo svesti na predindustrijsku ekonomiju, nakratko je razmatran vrlo ozbiljno, ali se pokazalo da je samo pogodovao nacističkoj propagandi. Roosevelt i Churchill bili su suglasni da treba znatno ograničiti razinu buduće njemačke industrijske proizvodnje, ali je prevladala svijest - potaknuta napose i Hladnim ratom - o besmislenosti permanentnog osiromašenja sedamdeset milijuna ljudi i uništenja ekonomije ključne za oporavak Europe.

Željezna zavjesa osudila je Istočnu Europu na nezavidnu sudbinu, ali je Zapadnoj Europi pružala izvjesne pogodnosti. Jasno, bila je to velika tragedija za sve koji su se zatekli s njene pogrešne strane. Gubitak slobode koji je trajao više od četiri desetljeća nenadoknadiv je. Teška ruka sovjetske represije pritiskala je one dijelove kontinenta koji su nakon Prvog svjetskog rata bili žrtve etničkih sukoba, nacionalističkog nasilja i teritorijalnih sporova, ali je zapravo pogodovala bogatijim, zapadnim dijelovima Europe. Zapadne su države, za razliku od sovjetskih satelita, bile u prilici iskoristiti prednosti američke pomoći u obnovi svojih ratom uništenih ekonomija.

Činilo se da su Europljani od 1914. do 1945. bili posvećeni uništenju svojih vlastitih ekonomskih temelja. Desetljeća nakon Drugog svjetskog rata u zapanjujućem su kontrastu mnogima na Zapadu donijela kontinuirani prosperitet bez presedana kakav je u ruševinama 1945. bilo nemoguće zamisliti. Trajni napredak

potpuno je izmijenio životni standard u Zapadnoj Europi. Čak i u Istočnoj Europi, u potpuno drugačijim uvjetima, također će rasti životni standard i velika većina stanovništva doživjet će nemale poboljšice u odnosu na prilike u nemirnome međuraću. Europske države same po sebi bile bi nesposobne za takvu preobrazbu. U odvojenim polovinama kontinenta njihova ekonomska obnova bila je ovisna o dvjema novim supersilama, o Sjedinjenim Državama i Sovjetskom Savezu, premda na dijametralno suprotne načine. Ekonomski i politički dvije su europske polovine 1945. krenule odvojenim putevima.

Kršćanske crkve: izazovi i kontinuitet

Način života, neovisno o brizi za egzistenciju, još uvijek je bio pod velikim utjecajem morala i vrijednosti kršćanskih crkvi. U prvoj polovini dvadesetog stoljeća Europa je - zapadno od službeno ateističkog Sovjetskog Saveza i sjeverozapadno od sekularne Turske s muslimanskom većinom - ostala kršćanski kontinent. Crkve su posjedovale golemu društvenu i ideološku moć, osobito u redovima seljaštva i srednje klase. Tom su se moći i koristile jer su sudjelovale u političkim poremećajima koji su tresli Europu nakon Prvog svjetskog rata.

Njemački filozof Friedrich Nietzsche već je 1882. svojom slavnom rečenicom objavio “Bog je mrtav.” Bio je to preuranjeni nekrolog. Tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća kršćanske crkve osjećale su nelagodu zbog defanzive pred prijetnjama koje su predstavljali moderno društvo i, napose, "ateistički boljševizam”. Doista, ljudi su se okretali državama, političkim pokretima i drugim javnim ustanovama u potrazi za zadovoljenjem svojih potreba, dok se činilo da crkve nemaju što ponuditi. “Nacionalizam je nova

religija. Ljudi ne idu u crkvu. Idu na nacionalističke skupove”, rekao je grof Chojnicki, lik romana *Radetzky marš* Josepha Rotha iz 1932., mračne i provokativne vizije moderniteta. “Razočaranje u svijet” o kojem je pisao Max Weber značilo je da mistična vjera u sakramente, ritual, spasenje, iskupljenje i vječnu sreću zagrobnog života gubi privlačnost. Kako su rat i genocid harali Europom, Nietzscheov napad na vjeru u razum i istinu i njegovo negiranje morala utemeljenog u religiji doimali su se umjesnima. Crkve nisu mogle prebroditi tu epohu neoštećene. Ipak, ni gubitak interesa za vjeru ni pad broja vjernika glavnih kršćanskih vjeroispovijesti ne treba precjenjivati ni smještati u dalju prošlost. Nakon dvaju svjetskih ratova crkve su uspjele sačuvati svoj nemali utjecaj. Usprkos svim iskušenjima kršćanske crkve zapravo su netaknute preživjele katastrofalnu prvu polovinu dvadesetog stoljeća. S pravim izazovima suočit će se poslije.

Početak Prvog svjetskog rata znatno je pogodovao kršćanstvu. Činilo se daje Bog na svačijoj strani. Kršćanske crkve u svim su zaraćenim zemljama zazivale Božju pomoć. “Bog je s nama” (Gott mit uns) tvrdili su Nijemci. “Bog je na našoj strani” (*Dieu est de notre côté*), uzvraćali su Francuzi i proglasili “sveto jedinstvo” (*union sacrée*) u obrani zemlje. I druge zemlje rado su amalgamirale domoljublje i kršćanstvo. Svećenstvo je u ratu vidjelo križarski pohod, “sveti rat” civilizacije protiv barbarstva, dobra protiv zla. Pacifista je svakako bilo, ali je velika većina svećenstva podržavala rat. Svećenici su blagoslovili vojnike koji su išli u borbu i njihovo oružje. Molili su se za uspjehe ofenziva. Svugdje je nacionalizam progutao temeljne vrijednosti kršćanstva. Iako je trebao biti odan miru, kler je bio naglašeno ratoboran. Anglikanski biskup Londona Arthur Winnington-Ingram pozvao je na adventskoj misi 1915. britanske vojnike da "ubijaju dobre, kao i zle, da ubijaju mlade, kao i stare”, dok je britanski premijer Herbert

Asquith smatrao kako je riječ o ispadu posebno glupog biskupa. Jedan crkveni vođa bio je dosljedan svojoj neutralnosti i pozivao države da sklope pravedni mir. Papa Benedikt XV. (izabran u rujnu 1914.) predložio je 1917. mirovni plan koji je sadržavao međunarodnu arbitražu, povlačenje s okupiranih teritorija, odustajanje od reparacija i ograničenje naoružanja. Zbog toga je optužen za pristranost, kao licemjer koji ne želi priznati svoje naklonosti. Francuzi su ga zvali “švapski papa”, a Nijemci “francuski papa”.

Kler je u ratu vidio priliku za obnovu kršćanstva koju su promatrači nazvali “povratak oltaru”. Ostalo je nejasno je li povećani dolazak u crkvu u Engleskoj bio prolazan. Naime 1916. bio je manji nego prije rata (čemu je pridonijela i odsutnost vojnika koji su bili na fronti). Vjera u duhovni spas - odnosno zajednicu živih i mrtvih - povećavala se kako se povećavao i broj ožalošćenih. Bilo je očekivano da će se ljudi u okolnostima velike tjeskobe okrenuti molitvi. Vojnici su se molili uoči bitke, a preživjeli bi poslije zahvaljivali Bogu. Granica između religije i praznovjerja postala je neodređena. Mnogi vojnici nosili su na fronti religijske simbole. Križ, krunica ili džepna Biblija služili su kao talismani. U slučaju najgorega vojni kapelan podsjetio bi vojnike na kršćansku simboliku smrti i žrtve, dok je privremenih drvenih križeva nad grobovima palih bilo sve više.

Zasigurno je bilo i onih koji bi se pitali je li vjera još uvijek moguća nakon Verduna i Somme. Nemoguće je saznati koliko je vojnika izgubilo vjeru u kršćanstvo usred pokolja. Jedan njemački pastor u svojem je izvještaju naveo kako su “neuspjeh molitvi te dugotrajna i strašna brutalnost rata mnoge vojnike naveli da posumnjaju u Božju pravdu i svemoć, tako da im više uopće nije stalo do religije”. Većina vojnika ipak je, kao i njihove obitelji kod kuće, sačuvala barem nominalnu pripadnost ovom ili onom obliku

kršćanstva kad su se poslije rata vratili u izmijenjeni svijet. Čak i kad ljudi nisu aktivno pohađali crkvu, još uvijek bi joj se obraćali zbog krštenja, vjenčanja ili ukopa. Militantnih i radikalnih antireligijskih osjećaja zapravo nije bilo (premda je u nekim dijelovima Južne Europe bio nasilnog antiklerikalizma). Tamo gdje su religijske veze već bile slabe, ponajviše kod gradskog stanovništva, tijekom rata nisu trajno ojačale. Nastavio se dugoročni trend - prisutniji kod muškaraca nego kod žena - udaljavanja od kršćanske vjere i povezanosti s Crkvom.

Protestantizam je prošao lošije nego katolicizam. U Švicarskoj, baltičkim zemljama, Skandinaviji i Nizozemskoj ljudi su prvih desetljeća dvadesetog stoljeća osjećali sve manju odanost protestantskim crkvama, ali su same crkve institucionalno ostale jake. Broj ljudi koji su na Uskrs pohađali anglikansku crkvu postojano je opadao od dvadesetih do pedesetih godina. U Njemačkoj je broj onih koji su se pričešćivali pao za jedanaest posto, a krizmali za 45 posto između 1920. i 1930.

Katolička crkva bila je uspješnija u očuvanju broja svojih sljedbenika. Nastavila se obnova katoličke vjere započeta sredinom devetnaestog stoljeća. Proširenje njen utjecaj u stanovništvu dok je istodobno ustrajala u doktrinarnoj rigidnosti i organizacijskoj centralizaciji utjelovljenoj u dužnosti pape koji je postao svojevrsna brana od prijetnji modernog svijeta, osobito od liberalizma i socijalizma. Obnovljen je kult Djevice Marije kada je 1854. Papa Pio IX. proglasio dogmu bezgrešnog začeća, koja je potakla pučku pobožnost. Tome je dodatno pridonijela navodna Marijina pojava u Lourdesu u Pirenejima 1858. (uoči Prvog svjetskog rata to je svetište privlačilo milijun hodočasnika godišnje), u Knocku u zapadnoj Irskoj 1879. i u Fatimi u Portugalu 1917. Ohrabreno je i obožavanje pučkih svetaca. Nisu prošle ni dvije godine od završetka Prvog svjetskog rata, koji je Francuzima donio premnoge

patnje, kada je procijenjeno da je nastupio trenutak za kanonizaciju nacionalne heroine Ivane Orleanske, premda ju je Crkva prije pet stoljeća ekskomunicirala (temeljem neosnovanih optužbi koje su poslije ukinute) i spalila na lomači zbog hereze. Svrha kanonizacije bila je jačanje vjere u državi koja je zastupala sekularne vrijednosti i u kojoj je antiklerikalizam bio snažan. Uslijedile su i druge važne kanonizacije: mlade francuske karmelićanke Thérèse de Lisieux ("Malog Cvijeta”), uzora katoličkog spiritualnog života 1925., i Bernadette Soubirous, kultne figure u Lourdesu 1933. Pučku pobožnost ojačala je objava pape Pija XI., koji je 1925. proglasio Svetkovinu Krista Kralja, koja je trebala biti odgovor na nacionalizam i sekularizam i pozivala katolike da kršćanski moral stave u središte političkog i društvenog života.

Socijalne i dobrotvorne organizacije u kojima su radili katolički laici također su vezivale stanovništvo uz Crkvu. “Katolička akcija” osnovana je sredinom devetnaestog stoljeća i s izvjesnim je uspjehom radila na uključivanju laika u katolički život i na nametanju katoličkih vrijednosti radničkim i seljačkim pokretima. U nekim dijelovima Bretanje svećenici su uređivali lokalne popularne novine i organizirali seoske zadruge gdje su seljaci kupovali gnojivo. U Donjoj Austriji i seoskim područjima sjeverne Španjolske aktivno sudjelovanje u radu kreditnih banaka i drugi oblici pomaganja seljacima i zakupcima zemljišta jamčili su podršku Crkvi i ojačali položaj klera.

Katolička crkva bila je u ponajboljem položaju tamo gdje je religiju povezivala s nacionalnim identitetom ili gdje je predstavljala diskriminirane manjine. U Poljskoj i Slobodnoj Državi Irskoj, novim državama nastalim poslije Prvog svjetskog rata, katolicizam je postao učinkovit oblik iskazivanja nacionalnog identiteta. Kako su tijekom tridesetih godina u Poljskoj rasle političke i društvene napetosti, Crkva se pridružila konzervativnim

snagama koje su težile nacionalnom jedinstvu, a stala je i uz nacionalizam, koji je naglašavao razliku između katoličkih Poljaka, s jedne strane, i ukrajinske, bjeloruske, njemačke i, posebno, židovske manjine, s druge strane. U pretežno protestantskoj Sjevernoj Irskoj katolički identitet građen je na diskriminaciji - u pogledu stanovanja, zaposlenja i praktično svih područja društvenog i političkog života - i posebnoj supkulturi koja je nastala u okviru nacionalističkih težnji ujedinjenju s većim i katoličkim, sada neovisnim južnim dijelom Irske.

U Britaniji su stare predrasude također jačale osjećaj katoličkog identiteta i odanosti Katoličkoj crkvi, i to ne samo među irskim imigrantima koji su se u velikom broju doselili u sjeverozapadnu Britaniju nakon Velike gladi 1845. **[**Najezda krumpirove zlatice u Irskoj između 1845. i 1852. poharala je uzgajališta krumpira, koji je bio najvažniji sastojak svakodnevne prehrane. Od Velike gladi - poznata kao *Great Famine* ili *Gorta Mór* - umrlo je milijun ljudi, a milijun se iselilo. (op.prev.)Homogene irsko-katoličke zajednice nailazile su na prezir i diskriminaciju protestantske većine. Katolicima nije bilo dopušteno igrati u nogometnom klubu Glasgow Rangers, a protestantima u suparničkom Celticu. U Nizozemskoj se manjinska supkultura pokazala plodnim tlom za jačanje katolicizma, u Baskiji je identificirana kao čuvar osujećene jezične zajednice, a jačala je i u Njemačkoj u okolnostima Bismarckovih napada na Katoličku crkvu (katolici su činili trećinu stanovništva) sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća. Katoličke ustanove i uopće vjera cvale su do Hitlerova dolaska na vlast, kada su se i Protestantska i Katolička crkva suočile s novim radikalnim izazovima.

I protestantske crkve (sa svojim raznim denominacijama) i jedinstvena Katolička crkva vidjele su u borbi protiv ljevice, posebno boljševizma, presudni faktor opstanka kršćanstva u

modernom svijetu. “Modernitet” u svim svojim oblicima doživljavao se kao najopasnija prijetnja. Stoga su obje crkve aksiomatski podržavale političku desnicu i konzervativne temelje države i društvene moći kao branu protiv ljevice. Crkve i njihovi sljedbenici neizbježno su postali bitni sudionici ogorčenih političkih sukoba međuratne Europe.

Crkve time nisu nužno postale i antidemokratske. Katolička Stranka centra bila je među najvažnijim političkim snagama koje su osnovale Weimarsku Republiku 1919. i ostala je oslonac nove demokracije u Njemačkoj dvadesetih godina. Talijanska narodna stranka (*Popolare Italiano*), osnovana 1919., iskazivala je katoličke političke stavove svojih pretežno seoskih pristaša prije nego što je Mussolini 1926. likvidirao višestranački sustav. U demokratskoj Britaniji, gdje politički sustav nije bio ugrožen, Anglikanska crkva bila je jedan od stupova poretka ili, kako su je nazivali, “Konzervativna stranka u molitvi”. Raznolike pak nonkonformističke crkve bile su radikalni kritičari vlade, ali ne i demokracije. Gdje god je prijetnja s ljevice bila jaka, crkve svih denominacija bez ostatka su podržavale autoritet države. Ukoliko je ta prijetnja percipirana kao ekstremna, utoliko su i crkve bile spremne podržati još ekstremniju reakciju.

Nigdje reakcija nije bila tako ekstremna kao u Njemačkoj. Ovdje je Protestantska crkva - doktrinarno i regionalno podijeljena, ali s utjecajem u dvije trećine njemačkog stanovništva - još od doba Martina Luthera sebe vidjela kao saveznicu državne vlasti. Revolucija iz 1918., svrgavanje Kaisera i nova demokracija koja je zamijenila monarhiju izazvali su veliko nezadovoljstvo u crkvenim redovima. Navodna “kriza vjere” *Glaubenkrise* poticala je težnju da se obnovi monarhija ili uspostavi neki novi oblik vladavine koji će spasiti njemački moral od političkih i ekonomskih pošasti. Protestantski kler smatrao je kako je Njemačkoj potreban istinski

vođa. On će biti, kako je 1932. zapisao jedan protestantski teolog, “pravi državnik” (za razliku od običnih “političara” Weimarske Republike) koji “u svojim rukama drži i rat i mir i izravno opći s Bogom”. Na tragu sličnih razmišljanja protestantski je kler Hitlerov dolazak na vlast vidio kao nacionalni preporod koji će nadahnuti obnovu vjere. Postojalo je i nacističko krilo Protestantske crkve: “Njemački kršćani” odbacivali su *Stari zavjet* kao židovski i ponosili se sobom kao “jurišnicima Isusa Krista”. Takve ekstreme, ne računajući manjinu klera (premda su u nekim područjima uživali podršku), odbacivala je većina protestanata, čije su ideje o obnovi vjere bile doktrinarno i organizacijski konzervativne.

Isprva se činilo da će Njemački kršćani postići veliki uspjeh, ali izazvali su reakciju. Početni cilj nacista da ujedine dvadeset osam autonomnih regionalnih crkvi u jednu “Crkvu Reicha” izazvao je snažan otpor, pa se od te ideje odustalo. U Barmenu se 1934. sastala grupa svećenika koja je odlučno odbacila “herezu” Njemačkih kršćana, politički pritisak u smjeru centralizacije Crkve, i javno se usprotivila težnji da se Crkva podredi državi kao “lažnoj doktrini”. Barmenska deklaracija ograničila se na pitanja doktrinarne čistoće (pod utjecajem švicarskog teologa Karla Bartha) i suzdržala se od političkih i opozicijskih očitovanja. No Ispovjedna crkva (kako su sebe nazvali svećenici koji su stajali iza Barmenske deklaracije) predstavljala je samo manjinu protestantskih pastora. Većina klera podržavala je Hitlerov režim. Neki protestantski teolozi tragali su za doktrinarnim opravdanjem antisemitizma, rasizma i nacističkog režima. Protestantska crkva nije javno prosvjedovala zbog postupanja sa Židovima, pogroma iz studenoga 1938. ni zbog njihova upućivanja u logore smrti. Tek nekolicina protestanata imala je primjedbe na agresivno nacionalističku vanjsku politiku, ratna osvajanja ili na pokušaj uništenja omraženog boljševičkog režima u Sovjetskoj Rusiji.

Političke stavove Katoličke crkve bitno je određivalo njeno odbacivanje socijalizma i anatema komunizma. U svojoj enciklici “Quadragesimo Anno” (“Četrdeseta godina”) iz 1931. papa Pio XI. kritizirao je nejednakosti u kapitalizmu i međunarodnim financijama, ali je njegova osuda komunizma bila nedvosmislena. Ustvrdio je da su materijalističke sastavnice socijalizma nespojive s učenjem Katoličke crkve. Njeno zalaganje za društveni poredak koji bi počivao na solidarnosti umjesto na sukobu i na industrijskim odnosima utemeljenim na suradnji poslodavaca, radnika i države s lakoćom je usvojio talijanski fašizam kroz svoju “korporativnu državu”, kao i kvazifašistički režimi Austrije, Portugala i Španjolske. “Solidarnost” je nametala država, značila je favoriziranje poslodavaca i provodila se represijom.

Katolička crkva u Italiji sklopila je krhko primirje s Mussolinijem u obliku Lateranskih ugovora 1929. U zamjenu za uspostavu Države Vatikanskoga Grada - prethodne papinske države prestale su postojati 1870. dovršetkom ujedinjenja Italije - i proglašenje katolicizma kao jedine državne religije u Italiji, Crkva se zapravo obvezala na političku pasivnost i snošljivost prema fašističkoj vlasti u Italiji. **[**Lateranski ugovori izmijenjeni su 1984. tako da je odredba o katolicizmu kao jedinoj i državnoj religiji u Italiji stavljena izvan snage. (op. prev.) **]** Crkva je šutjela na nasilje fašističkih batinaša, pozdravila je invaziju na Etiopiju i nije se protivila donošenju rasnih zakona. Koliko god je to partnerstvo bilo bizarno, fašizam je Crkvi bio neusporedivo prihvatljiviji od komunizma. U pitanjima koja su se ticala isključivo Crkve Vatikan je pružao uporan i učinkovit otpor, osobito spram “totalne kontrole” države nad svim sferama života. Crkva je procjenjivala da je ta politika bila uspješna. Došlo je do izvjesne obnove religioznosti. Povećao se i broj svećenika, crkvenih brakova i polaznika crkvenih škola. Papa Pio XI. bio je posebno zainteresiran da zaštiti vjersko

obrazovanje i Katoličku akciju. Poslije je pristao na ograničenje njenih aktivnosti, ali je država zauzvrat odustala od njezina ukidanja.

Crkva u Francuskoj gajila je neprijateljstvo prema Trećoj Republici, koja je poticala antiklerikalizam, zastupala sekularne vrijednosti modernog društva i sprečavala utjecaj Crkve na obrazovanje. Između dva rata Crkva je obilno podržavala reakcionarnu (pa i ekstremnu) desnicu, a 1940. toplo je pozdravila uspostavu režima u Vichyju. U Španjolskoj je radikalni antisocijalizam bio ukorijenjen i obilježio je oduševljenu podršku koju je Crkva davala Francu tijekom Građanskog rata. Već 1916. religijski je tisak u Španjolskoj "upozoravao na drskost socijalizma" i na "modernističku zarazu". Isticalo se kako je Španjolska bila velika samo kada je bila istinski katolička te da je oseka religije izazvala nacionalnu propast. Crkva je pozivala na "križarski rat" koji će Španjolsku ponovno učiniti katoličkom. S takvim stavovima Crkva je na Pirenejskom poluotoku postala udarna snaga protiv "bezbožnog" marksizma i nakon Francove pobjede postala je ideološka okosnica režima u Španjolskoj, ali i u Salazarovu Portugalu.

Njemački katolički biskupi upozoravali su do 1933. na protukršćanske porive nacističkog pokreta, ali su nekoliko tjedana nakon što je Hitler postao kancelar i nakon što je obećao da će poštovati crkvena prava i ustanove, promijenili politiku i pozvali katolike da podrže novi režim. Ratificiran je Konkordat s Vatikanom (jedan od četrdeset konkordata koje je Vatikan sklopio tijekom međuraća) iako je otpočetka bilo jasno da je nacistički režim neprijateljski raspoložen prema katolicizmu i njegovim organizacijama i ustanovama. Konkordat je ostao mrtvo slovo na papiru. Bio je to jednostrani aranžman kojim je Hitlerov režim stekao ugled i učvrstio svoj položaj, dok u praksi uopće nije štitio

Katoličku crkvu u Njemačkoj.

Napadi na crkvene ustanove počeli su i prije ratifikacije Konkordata. Stranka centra je raspuštena. Veliki je katolički omladinski pokret zabranjen. Crkveni tisak bio je faktično dokinut. Svećenici su zlostavljani i uhićivani. Ograničene su i crkvene procesije. Crkva je bila izložena trajnom nasilju. Vatikan je od 1933. do 1937. više od sedamdeset puta službeno prosvjedovao zbog kršenja Konkordata, ali uzalud.

Ključno područje bilo je obrazovanje, koje je postalo poprište iscrpljujuće borbe između Crkve i države, u kojoj je postupno pobjeđivao nacistički režim, usprkos nezadovoljstvu i ponekom otvorenom prosvjedu. Katolička hijerarhija bila je u načelu neprijateljski raspoložena prema nacizmu. Njegova protukršćanska suština i režimska ideologija totalne kontrole nad građanima doživljene su kao nespojive s katoličkom vjerom. U praksi se, istodobno s odlučnom obranom od napada, Crkva općenito slagala s drugim aspektima režimske politike ne bi li izbjegla još veću izloženost. Režim se mogao potpuno pouzdati u podršku Crkve u pogledu svoga antiboljševizma, ali i agresivnog nacionalizma u vanjskoj politici.

Katolička crkva u Njemačkoj nije službeno osudila sve strasniji progon Židova, čak ni nakon pogroma 9. i 10. studenoga 1938. Još u travnju 1933. nadbiskup Münchena i Freisinga, kardinal Michael von Faulhaber, čovjek koji je izazivao opće strahopoštovanje, objasnio je vatikanskom državnom tajniku i bivšem nunciju u Njemačkoj, kardinalu Eugeniju Pacelliju (poslije papa Pio XII.), zašto se katolička hijerarhija “ne zauzima za Židove. To za sada nije moguće zato što bi progon Židova mogao prerasti u progon katolika.” Bilo je to objašnjenje za kojim je Katolička crkva najradije posezala kada bi opravdavala svoju pasivnost spram sudbine Židova u nacističkoj Njemačkoj.

Istina, Pio XI. je 1937. u svojoj enciklici “Mit brennender Sorge” (“S gorućom zabrinutošću”) otvoreno osudio rasizam. Encikliku je izvorno napisao Faulhaber, ali ju je dotjerao Pacelli i ublažio neke formulacije od kojih je Vatikan odustao ne htijući da otvoreno osudi nacizam ni da otvoreno spomene progon Židova. Nadalje, enciklika je bila zakašnjela. Izazvala je bijes nacista, koji su intenzivirali zlostavljanje katoličkoga klera i sveukupno nije imala odjeka u Njemačkoj. Sveta Stolica pripremala je ujesen 1937. novu izjavu s “konkretnim činjenicama” kojima bi osudila nacističku doktrinu, uključujući i antisemitizam, ali je kardinal Faulhaber savjetovao da se ne objavi kako Katolička crkva u Njemačkoj ne bi bila izložena pogibelji.

Tako je njemačka katolička hijerarhija krenula putem dugotrajne pasivnosti. Istodobno je pojačan pritisak na Crkvu. Deportacija i ubijanje Židova tijekom rata nisu izazivali javnu osudu njemačkih katoličkih biskupa. S druge strane, münsterski biskup Galen 1941. hrabro je reagirao protiv “akcije eutanazija”. U međuvremenu su njemački katolički vojnici, kao i njihovi protestantski sunarodnjaci, otišli u rat uz punu podršku svojih crkvi i u vjeri, koju je kler poticao, da barbarskom invazijom na Sovjetski Savez vode križarski rat protiv ateističkog boljševizma i brane kršćanske vrijednosti.

U njemačkim satelitima kršćanske su crkve reagirale na raznolike načine kada je Židovima i drugim žrtvama brutalnog rasizma trebalo pružiti pomoć. Patološki sadizam ustaša prema Srbima, Romima i Židovima Vatikan nije osudio. Štoviše, Anti Paveliću, neprikosnovenom gospodaru NDH, omogućena je audijencija kod pape. Franjevci su sudjelovali u nekim od najstrašnijih ustaških zločina. Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac bio je lojalan NDH, ali je intervenirao u korist Židova ili Srba u trideset četiri navrata, nedvosmisleno je osudio rasizam i

uspješno je spriječio uhićenje i deportaciju židovskih bračnih drugova i djece u mješovitim brakovima.

Praktično svi biskupi u Slovačkoj, čiji je predsjednik monsinjor Jozef Tiso i sam bio katolički svećenik, podržali su vladinu protužidovsku politiku, premda je bilo slučajeva hrabrog opiranja. Vatikan Tisu nije oduzeo svećeničko zvanje, vjerojatno zbog njegove popularnosti u Slovačkoj, kao ni šesnaestorici svećenika koji su bili članovi Državnog vijeća u Bratislavi. Monsinjor Domenico Tardini, pomoćnik vatikanskog državnog tajnika, bio je zbunjen i u srpnju 1942. komentirao: “Svima je jasno da Sveta Stolica ne može Hitlera dovesti u red. No može li itko razumjeti da nismo u stanju kontrolirati jednog svećenika?”

Katolička hijerarhija u Mađarskoj snažno je podržavala režim admirala Horthyja i do 1944. nije se protivila njegovoj protužidovskoj politici. Vatikanski nuncij i čelnik Katoličke crkve u Mađarskoj tada su intervenirali kako bi spriječili deportaciju (samo) krštenih Židova. Uzalud, jer je deportacija išla svojim tijekom. Kada je 1944. gotovo pola milijuna Židova poslano u Auschwitz, biskupi su jednim bojažljivim pastirskim pismom prekasno uložili mlak prosvjed protiv deportacija. Vatreni antisemitizam u Rumunjskoj, koji je izazvao smrt stotina tisuća Židova pod režimom maršala Antonescua, naišao je na ravnodušnost, ako ne i odobravanje, u redovima pravoslavne hijerarhije. Vjerojatno je zahtjev vatikanskog nuncija u Bukureštu pridonio opiranju njemačkom pritisku da se deportira još 300.000 Židova. Budući da se ratna sreća počela mijenjati, Antonescu je odugovlačio s deportacijom nekoliko mjeseci. Kako se nepovratno pogoršavao položaj Osovine, njegovu nevoljkost da deportira preostale rumunjske Židove treba tumačiti u kontekstu pokušaja pregovora sa Saveznicima.

U Bugarskoj su Židovi činili malu zajednicu, a antisemitizam je

bio relativno umjeren. Stavovi pravoslavne hijerarhije bili su bitno drugačiji nego u Rumunjskoj. Ovdje se Pravoslavna crkva izravno suprotstavila deportaciji Židova. Ipak, zaustavljanje deportacija u užoj Bugarskoj (ali ne i u anektiranim područjima Makedonije i Trakije) nije bilo posljedica prosvjeda Crkve. Spram nje car Boris ionako nije gajio osobite simpatije. Nije to bila principijelna politika, nego puki oportunizam. Bugarska vlada jednostavno je uvidjela kako ne bi bilo mudro narediti deportaciju kad je postalo jasno da Njemačka gubi rat.

U europskim državama koje je okupirala Njemačka položaj crkvi i njihove reakcije na progon Židova bili su raznoliki. Na Baltiku i u Ukrajini svećenstvo je uglavnom bilo sklono ekstremnom nacionalizmu i antisemitizmu i gajilo je snažne antisovjetske osjećaje, kao i stanovništvo koje je ostalo pasivno, ako ne bi izravno sudjelovalo u ubilačkim akcijama. U Poljskoj su katolički svećenici i pripadnici crkvenih redova, uz golem osobni rizik, pružali pomoć tisućama Židova, ali kod svećenstva je bilo i otvorenih antisemitskih ispada, u skladu s raširenim neprijateljstvom stanovništva prema Židovima. U Nizozemskoj su Protestantska i Katolička crkva 1942. prosvjedovale u korist Židova i zahtijevale da ne budu deportirani. Katolička hijerarhija u tom je smislu dobila prethodnu dozvolu iz Vatikana. Odlučni brzojav koji je poslan *Reichskommissaru* Arthuru Seyss-Inquartu, u kojem se prosvjedovalo protiv deportacija, pročitan je u svim crkvama 26. srpnja 1942. Prosvjed je međutim bio uzaludan. U znak odmazde za javni prosvjed (vodstvo Protestantske crkve prosvjedovalo je privatno) i beskompromisni stav utrechtskog nadbiskupa Joachima de Jonga nekoliko stotina Židova koji su bili kršteni u Katoličkoj crkvi poslano je u roku od dva tjedna u smrt. Svećenstvo u Nizozemskoj i u susjednoj Belgiji sudjelovalo je u aktivnostima podzemnih mreža koje su spašavale Židove, ali javnih osuda

deportacija više nije bilo.

Francuski katolički kler, koji je oduševljeno pozdravio maršala Pétaina kao glasnika obnove morala i religioznih vrijednosti, bio je uglavnom ravnodušan prema Židovima. Francuski biskupi bez krzmanja su prihvatili protužidovske zakone donesene od 1940. do 1942. Njihov stav donekle se promijenio kad su u ljeto 1942. počele deportacije. Postojao je strah da bi javni prosvjed izazvao odmazdu protiv Crkve. Neki biskupi ipak su glasno i nedvosmisleno govorili protiv deportacija u svojim propovijedima i pastirskim pismima, što je zabrinulo vladu u Vichyju. Ti su prosvjedi naglo utihnuli kao što su se i pojavili. Vlada je kler podsjetila na njegovu odanost Pétainu, što je zasladila poreznim olakšicama i subvencijama religijskim ustanovama. Deportacije su se nastavlile početkom 1943., ali prosvjeda više nije bilo. Pojedini pripadnici klera (i laici), kako katoličkog tako i protestantskog, te neke religijske ustanove pomogli su u skrivanju stotina Židova, pretežno djece (među djecom je bio i Saul Friedländer, poslije ugledni povjesničar Holokausta). Katolička vrhuška u Francuskoj ostala je rezignirana i odala se fatalizmu, prihvaćajući situaciju koja je bila izvan dosega njene moći.

Papa Pio XII. u međuvremenu nije otvoreno, javno i nedvosmisleno osudio genocidni pokolj, premda je Vatikan najkasnije 1942. svega bio svjestan, osim možda potpunih razmjera i pojedinosti. Motivi tog enigmatičnog pape vjerojatno nikada neće biti potpuno objašnjeni, čak i kada vatikanski arhivi budu potpuno dostupni. Tvrdnje da je bio “Hitlerov papa” i bešćutan prema sudbini Židova ili da nije djelovao zbog vlastitih antisemitskih uvjerenja zasigurno su promašene. Pio je 1939. tajno ohrabrivao njemački otpor Hitleru, Zapadnim saveznicima dostavio je datum ofenzive na Francusku 1940., organizirao dostavu hrane izgladnjeloj Grčkoj i osnovao službu za pomoć izbjeglicama.

Uopće nije bio pasivan u pogledu progona Židova. No njegova najveća briga bila je zaštita Katoličke crkve. Sebe je vidio, poput Benedikta XV. u Prvom svjetskom ratu, kao pobornika mira i branitelja katolicizma, prije svega od ateističkoga komunizma, i zato je djelovao iza scene kroz tajnu diplomaciju.

Pio je bio čvrsto uvjeren kako bi javno očitovanje samo pogoršalo situaciju, ne samo katolicima i Katoličkoj crkvi, za što je bio izravno odgovoran, nego i svim potencijalnim žrtvama njemačkih zločina. Njemački biskupi odustali su od sukoba s nacističkim režimom već tridesetih godina u strahu da bi u suprotnome samo pogoršali položaj Crkve. Poljski su biskupi 1940. savjetovali Vatikanu da se suzdrži od otvorene osude zločina jer su slutili da bi došlo do strašnih represalija. “Jedini razlog zašto šutimo”, rekao je papa talijanskom ambasadoru, “jest spoznaja da bismo javnim istupima znatno otežali položaj poljskog naroda.” Čini se daje na sličan način razmišljao o sudbini Židova.

Ujesen 1942. više nije moglo biti ni najmanje sumnje u genocidne namjere Hitlerova režima. Javna osuda njemačke politike u tom trenutku ionako nije mogla pogoršati položaj Židova. Svjestan da je nemoćan spriječiti Hitlerov režim u njegovu beskompromisnom planu uništenja europskih Židova, Pio XII. ipak nije posezao za drugačijom strategijom. Njegova središnja briga ostala je zaštita Katoličke crkve. U rujnu 1942. američkom otpravniku poslova u Vatikanu rečeno je da papa neće javno osuditi ubijanje Židova jer ne želi otežati položaj katolicima u Njemačkoj i okupiranim zemljama.

U svojoj Božičnoj poruci objavljenoj 24. prosinca 1942. papa se aluzijom osvrnuo na genocid, nakratko i eliptično, govoreći o “stotinama tisuća onih koji su bez ikakve vlastite krivice, a katkad i samo zbog svoje nacionalnosti ili rase, obilježeni i namijenjena im je smrt ili postupno uništenje”. Ovih dvadeset sedam riječi našlo se

u tekstu od dvadeset šest stranica. Tvrdio je da je poruka bila “kratka, ali svima razumljiva”. Kako god bilo, bio je to njegov jedini javni prosvjed. U pismu berlinskom biskupu monsinjoru Konradu Grafu von Preysingu u travnju 1943. Pio se vratio na problem svoje suzdržanosti i primijetio da “opasnost od pritisaka i odmazde nameće oprez”. Izjavio je svoje “suosjećanje sa svim nearijevskim katolicima”. Nije spomenuo "nearijevce” koji nisu katolici, ali je dodao da “na nesreću, pri sadašnjem stanju stvari, sve što možemo učiniti jest da molimo za njih jer im drugačije ne možemo pomoći”.

Papa je osobno intervenirao kada je kod slovačke i mađarske vlade prosvjedovao protiv deportacija, ali se opet suzdržao od javne osude. U listopadu 1943. deportacija Židova dogodila se praktično pred njegovim očima. Tjedan dana prije nego što su počele racije rimskih Židova, njemački ambasador pri Svetoj Stolici Ernst von Weizsäcker na to je upozorio Vatikan, ali tu informaciju papa nije prenio židovskim vođama. Kad su Židovi zatočeni, Vatikan je njemačkom ambasadoru uručio prosvjednu notu. Opet nije bilo javnog prosvjeda, uz naknadu ispriku da bi njime “samo pridonio da se deportacije provode s još većom žestinom”. Postojale su pretpostavke daje papa strahovao od uništenja Vatikanskoga Grada bombardiranjem ili izravnom invazijom ako bi izazivao preveliko nezadovoljstvo Berlina, što uopće nije bilo nevjerojatno. Kakvi god da su bili njeni motivi, Crkva jest poduzela praktične korake u spašavanju rimskih Židova i sakrila je oko 5000 izbjeglica u svojim ustanovama i samostanima. Pisana papina naredba o provedbi takve mjere nije pronađena, ali nije vjerojatno da je do simultanih napora u skrivanju Židova po crkvenim ustanovama došlo spontano. Jedan svjedok, jezuit Robert Leiber, poslije je tvrdio kako je Pio osobno naredio crkvenim starješinama da Židovima otvore vrata svojih ustanova. Petstotinjak Židova našlo je utočište u samoj

pontifikalnoj ljetnoj rezidenciji u Castel Gandolfu.

Javna šutnja Pija XII. ipak je nepopravljivo naškodila njegovu ugledu. Božična poruka iz 1942. bila je propuštena prilika jer su naime Saveznici samo tjedan dana prije javno osudili “bestijalnu politiku hladnokrvnog ubijanja". Kad je već odlučio osuditi genocid, Pio je to trebao učiniti glasnom, otvorenom i nedvosmislenom izjavom. Nedovoljno eksplicitan jezik pridonio je zanemarivom učinku njegove poruke. Neovisno o tome nikakav javni prosvjed ili osuda, koliko god bili nedvosmisleni, u tom trenutku zasigurno ne bi zaustavili njemačku opsesivnu provedbu “konačnog rješenja židovskog pitanja”.

Koliko se taj problem ticao običnih vjernika? Vjerojatni odgovor jest da ih se zapravo nije ticao. U cijeloj Europi Židovi su bili mala i, u pravilu, nevoljena manjina. Rat je milijune primorao na borbu za vlastiti opstanak, pri čemu je malo tko mislio na sudbinu Židova. Tamo gdje spram njih nije bilo mržnje vladala je ravnodušnost. Ljudi su imali svojih briga. Jednom kada je rat završio, posrnuća velikih religija dok su europski Židovi bili ubijani nisu imala učinka na ponašanje vjernika ni na njihovu odanost svojim crkvama.

Neovisno o njihovu dvojbenom odnosu prema progonu Židova problemi s kojima su se crkve suočavale u međuraću i tijekom Drugog svjetskog rata zapravo nisu bitno utjecali na njihov položaj ni na stavove vjernika u prvim poslijeratnim godinama. U područjima sovjetske dominacije situacija je, dakako, bila drugačija.

Štoviše, Katolička crkva doživjela je stanoviti oporavak. Odlasci u crkvu bili su tijekom rata učestali. Taj trend nastavljen je i poslije rata i vjerojatno je bio odraz osjećaja sigurnosti koji je katolicizam pružao vjernicima u okolnostima rata i nasilja. Neke političke stranke - a neke su bile i novoosnovane - u Zapadnoj

Njemačkoj, Nizozemskoj, Belgiji, Italiji, Francuskoj i Austriji zastupale su katolička načela. U Njemačkoj i Austriji Crkva je sebe uspjela prikazati kao žrtvu nacizma koja je bila izložena napadima i progonima. Naknadnom preobrazbom Crkve u faktor otpora nacizmu spušten je veo na nekadašnje oblike suglasnosti i kolaboracije.

Poslijeratni talijanski ustav potvrdio je Mussolinijeve Lateranske ugovore s Vatikanom iz 1929., tako da je Crkva sačuvala svoju ulogu u obrazovanju i oblikovanju javnog morala. U Salazarovu Portugalu i Francovoj Španjolskoj nacionalni identitet bio je neodvojiv od Crkve, koja je objema diktaturama i njihovu dosljednom antisocijalizmu davala ideološki legitimitet. U Španjolskoj je Crkva bila izuzeta od poreza, bila je slobodna od državnog upliva i cenzure, a zauzvrat je bezrezervno podržavala režim i njegovo jednostrano tumačenje povijesti Građanskog rata. U katoličkoj Irskoj položaj Crkve također je bio neupitan kao nikada do tada, uživala je veliku popularnost - bila je to jedina zemlja u kojoj je većina stanovništva redovito pohađala crkve - i golem politički utjecaj. U samom Vatikanu pontifikat Pija XII. nastavljen je u punom kontinuitetu, a njegov ugled čak je i porastao jer je postao uporište reakcije na navodna zla modernog svijeta, ponajviše na ateistički komunizam. Vrhunac pontifikalnog monarhizma dosegnut je 1950. kada je papa upotrijebio svoj "nepogrešivi” autoritet da bi *ex cathedra* objavio dogmu kako je Djevica Marija dušom i tijelom uznesena na nebo. U epohi koja je sve više bivala sekularna, skeptična i demokratska takvi i slični pojavni oblici monarhističkog apsolutizma samo su kupovali vrijeme.

Protestantska crkva zbog svoje doktrinarne, organizacijske i nacionalne podijeljenosti nije posjedovala međunarodni položaj i snagu katolicizma. U zemljama Sjeverozapadne Europe nastavila se

dugotrajna erozija protestantizma. Stanovništvo Britanije i Skandinavije bilo je pretežno kršćansko u nominalnom smislu, ali je opadanje broja vjernika koji su pohađali crkve rat tek privremeno zaustavio. U neutralnoj Švedskoj taj je pad bio kontinuiran i bio je naglašeniji u gradovima nego u selima. U Norveškoj i Danskoj sudjelovanje Crkve u pokretu otpora privremeno je zaustavilo opadanje broja aktivnih vjernika. U Nizozemskoj se Reformistička crkva također oslanjala na ugled stečen u otporu okupaciji kako bi u neposrednom poraću ojačala protestantizam. U Švicarskoj, domovini Karla Bartha, najvažnijeg teologa epohe, sjedištu mnogih međunarodnih protestantskih organizacija i zemlji gdje je Protestantska crkva sudjelovala u zbrinjavanju izbjeglica, protestantizam je sačuvao svoju vitalnost za vrijeme rata, što je na neko vrijeme zaustavilo opće sekularne trendove. I britanski protestantizam doživio je poslije rata kratkotrajni oporavak, dosežući pedesetih godina najveći broj sljedbenika, da bi nakon toga bio u postojanom padu.

Protestantska crkva u Njemačkoj morala se suočiti sa svojim držanjem u razdoblju Trećeg Reicha. Bila je riječ o istim svećenicima koji su djelovali i u nacističkoj epohi, što je samo po sebi značilo da će suočavanje ostati nepotpuno sve do dolaska sljedeće generacije i da će ga obilježiti opravdavanje, dok je uloga Crkve u otporu preuveličana, a podrška nacizmu umanjivana. No za razliku od katoličkoga klera vodstvo Protestantske crkve bilo je spremno, barem na općenitoj razini, javno priznati svoje pogreške u doba nacizma. Crkvena deklaracija o krivnji - u kojoj nisu spominjane pojedinosti - usvojena u Stuttgartu u listopadu 1945. izazvala je podjele. Donekle je primirila savjest svećenstva, no mnogi Nijemci doživjeli su je kao nedostatnu, a drugi su odbacivali implikacije o kolektivnoj krivnji za nacističke zločine.

U poratnim godinama Protestantska crkva u Njemačkoj

reorganizirala se i konsolidirala, a odigrala je bitnu ulogu i u zbrinjavanju izbjeglica. U skladu s općim kretanjima u Sjeverozapadnoj Europi, nominalna pripadnost Crkvi bila je postojana, ali je sve manje ljudi pohađalo službe, posebno u gradovima. U istočnoj, većinski protestantskoj, sovjetskoj okupacijskoj zoni Crkva i njene organizacije bile su pod velikim pritiskom. Crkva je nastavila djelovanje, ali tek kao sporedna ustanova. Pohađanje službi znatno je opalo, ne računajući manjinu koja je pokušavala sačuvati svoju vjeru u službeno bezbožnom društvu.

Za razliku od katolicizma protestantizam nije doživio labuđi pjev. Neposredno poslije rata obje su vjeroispovijesti sačuvale kontinuitet. Velike promjene nastupit će šezdesetih godina. Ljudi koji nisu bili veliki vjernici i koji su bili skloni razmišljanju, nakon ratnih strahota i otkrića o zločinima nevjerojatnih razmjera zdvajali su nad ponašanjem crkvi i pitali se zašto je Bog dopustio takvu nadmoć Zla. Kako je odmicalo vrijeme, slične sumnje bit će sve dublje.

Intelektualci i europska kriza

Tijekom prve polovine dvadesetog stoljeća europski intelektualci - vodeći mislioci i autori koji su se bavili raznim područjima - bili su opsjednuti društvenom krizom. Strava Prvog svjetskog rata produbila je osjećaj iracionalnog svijeta, a ta je slutnja bila prisutna u društvenoj misli još od devedesetih godina devetnaestog stoljeća. Činilo se da je društvo potonulo u ludilo. Civilizacija se pokazala bespomoćno krhkom, čak i smrtno bolesnom, i bila je na rubu sljedeće katastrofe. Ta je predodžba potakla kulturno stvaralaštvo dvadesetih godina. Kada su nastupile

Depresija i kriza kapitalizma bez presedana, dok je fašizam bivao sve privlačniji, intelektualna percepcija civilizacijske kataklizme postala je praktično sveopća.

Liberalno-građanske vrijednosti koje su, navodno, prouzročile tako deformiranu civilizaciju izložene su napadima sa svih strana. Još dvadesetih godina intelektualci su shvatili daje arogantna izolacija u kuli od slonovače potrošena opcija. Hitlerov uspjeh u Njemačkoj to je samo potvrdio. Spaljivanje knjiga autora nepoćudnih za novi režim u svibnju 1933. i emigracija ponajboljih imena njemačke književnosti i umjetnosti, pretežno Židova, imali su učinak šoka.

Osjećaj civilizacijske krize bio je sveprisutan. Liberalna demokracija nikada nije imala manje pristaša među intelektualcima. Nisu vjerovali da korjenitu promjenu stanja može provesti onaj isti sustav koji je i prouzročio krizu. Potpuno razočaranje u građansko društvo i gubitak vjere u njegov politički sustav polarizirali su intelektualnu reakciju. Najčešći je bio pomak ulijevo, u neku od varijanti marksizma. Manjina se priklonila fašističkoj desnici. Obje su reakcije, na potpuno različite načine, polazile od pretpostavke da staro mora biti uklonjeno i zamijenjeno novim društvom koje će se temeljiti na utopijskim idealima socijalne obnove.

Intelektualci su bili pretežno neskloni socijaldemokratskoj ljevici, čija se umjerenost činila neumjesnom u epohi suprotstavljenih ekstrema, pa kao da nije imala odgovora primjerenih težini krize. (Britanija je ostala netaknuta političkim ekstremizmom koji je harao kontinentom, a u Skandinaviji je nastao konsenzus povodom socijaldemokratskih reformi, no to su bile iznimke.) Mnogi su spas našli u komunizmu, a u Sovjetskom Savezu vidjeli su svjetionik koji sjaji u sve dubljoj tami. Usred te tame vizija svjetske komunističke revolucije nudila je velike nade u budućnost. Marksističke vrednote besklasne jednakosti,

internacionalizma i kidanja kapitalističkih lanaca bile su iznimno privlačne idealističkim intelektualcima. Marksistički politički teoretičari - Antonio Gramsci (koji je najvažnija djela napisao u fašističkom zatvoru), Nijemac August Thalheimer, prognani Lav Trocki, Austrijanac Otto Bauer i Mađar György Lukács - ponudili su sofisticirane analize krize kapitalizma koje nisu robovale staljinističkim dogmama.

Drugi intelektualci međuratnog razdoblja nisu bili skloni čitanju marksističke teorije, nego su se radije emocionalno vezivali uz marksizam (što nije značilo da su slijedili službenu doktrinu Sovjetskog Saveza), u kojem su vidjeli okvir za stvaranje novog društva utemeljenog na slobodi, pravdi i jednakosti. Među njima su bili Henri Barbusse, Romain Rolland, André Gide i André Malraux iz Francuske, Bertolt Brecht i Anna Seghers iz Njemačke, Aleksander Wat iz Poljske, Arthur Koestler iz Mađarske te John Strachey, Stephen Spender, Wystan Hugh Auden i George Orwell iz Britanije.

Najvažniji od svega bio je antifašizam: komunizam je predstavljao potpunu negaciju rasizma, hipernacionalizma, militarizma i nacističke brutalnosti. Intelektualci su bili užasnuti nacističkim nasrtajem na progresivne vrijednosti i slobodu kulture. Ono što ih je zapanjilo bio je nesmiljeni napad na samu suštinu humanističkih uvjerenja. Otvoreno zastupanje nasilja protiv onih koji su označeni političkim i rasnim neprijateljima - tako očito u nemilosrdnom postupanju sa Židovima - u intelektualcima je pobudilo uvjerenje koje je postalo aksiomom: nema drugog izbora nego podržati sovjetski komunizam, jedini beskompromisni antifašistički faktor.

Eric Hobsbawm, čuveni povjesničar i ugledni lijevi intelektualac, prisjećao se poslije Drugog svjetskog rata vlastitog izbora kada je kao mladić u Berlinu i svjedok umiranja Weimarske

Republike odabrao svoju životnu posvećenost komunizmu i Sovjetskom Savezu. To je uvjerenje preživjelo otkrića o staljinističkim zločinima, ali i invaziju na Mađarsku 1956. i Čehoslovačku 1968., zbog čega su mnogi intelektualci odustali od marksizma. “Za nekog poput mene postojao je samo jedan izbor”, rekao je Hobsbawm. “Što je drugo osim komunizma mogao odabrati mladić koji je, kad je došao u Njemačku, emocionalno već bio naklonjen ljevici?”

Iluzije o sovjetskom komunizmu držale su mnoge intelektualce u svojevrsnom spoznajnom zatočeništvu čak i nakon što su strahote staljinizma postale nesporne. Bili su jednostavno nekritički zaslijepljeni sovjetskom propagandom o veličanstvenoj izgradnji novog društva. Dvoje vodećih intelektualaca britanske Laburističke stranke Sidney i Beatrice Webb objavilo je 1935. sramotan hvalospjev staljinizmu pod naslovom *Sovjetska Rusija: nova civilizacija?* Bili su toliko sigurni u svoj sud da su u drugom izdanju, dvije godine poslije i u jeku moskovskih čistki, izostavili upitnik iz naslova. Drugi, kao veliki njemački dramatičar Bertolt Brecht, zatvorili su oči na nehumanu stvarnost komunističke diktature i istodobno ustrajali u zastupanju humane vizije utopijskoga komunističkog društva. Bila je to sustavna samoobmana. Nisu htjeli dopustiti da njihov san umre. Bili su psihološki nesposobni odustati od svoje vjere u komunizam, u kojem su vidjeli jedinu nadu u čovjekovu sposobnost da stvori bolji svijet, iako je bilo očito da je staljinizam surova parodija te nade.

Bilo je i intelektualaca koji su smatrali kako je staljinističko krvoprolića žalosna nuspojava izgradnje nove utopije. Ako su nevini patili kao “kolateralne žrtve”, to ne znači da nisu stradali i stvarni neprijatelji Revolucije, bilo je jedno od obrazloženja. Brutalno staljinističko nasilje bilo je samo reakcija na snagu unutarnjih neprijatelja Revolucije, puka nesretna nužnost.

Druga vrst samoobmana sastojala se u često iznošenoj tvrdnji kako staljinizam nije sastavnica kontinuiteta Revolucije, već njena negacija, potpuno sakaćenje izvornih ideala, devijacija “istinske” vizije Lenjina, oca osnivača Sovjetskog Saveza. Poljski pjesnik Antoni Słonimski primjerice uporno je odbijao okriviti marksizam i revoluciju za staljinističku represiju. Njegov sunarodnjak Aleksander Wat, avangardni pjesnik i urednik marksističkog časopisa koji je pretrpio muke u rukama sovjetskog režima tijekom Drugog svjetskog rata, poslije je tvrdio da je za njega “Staljin bio zastrašujuće biće koje čini zastrašujuće stvari”, ali je odbio kritizirati Sovjetski Savez, "domovinu proletarijata”.

Engleski filozof Bertrand Russell bio je među nekolicinom onih koji su, nošeni revolucionarnim entuzijazmom, posjetili Rusiju (već 1920.), ali se vratio užasnut terorom i surovim obračunom s političkim protivnicima. Bio je međutim vrlo dobro svjestan da bi u to vrijeme bilo kakav iskaz protiv boljševika izazvao optužbu kako podržava reakcionare. Ugledni francuski pisac André Gide također je simpatizirao ciljeve Revolucije, ali je promijenio mišljenje nakon posjeta Sovjetskom Savezu sredinom tridesetih godina. Svoju kritiku komunizma objavio je 1936., što mu je donijelo mnoge osobne neugodnosti i gubitak prijatelja na ljevici. Manès Sperber, poljsko-židovski autor koji je živio u egzilu i radio u Parizu - odredištu mnogih židovskih emigranata - nakon što je zbog Hitlerova dolaska na vlast napustio Njemačku, počeo je gajiti sumnje u sovjetski komunizam već 1931. nakon posjeta Moskvi. "Potisnuo sam spoznaje koje bi mi donijele političke i emocionalne teškoće”, rekao je i ostao član partije jer ga je napose motivirala borba protiv fašizma, sve dok ga apsurdi staljinističkih montiranih procesa nisu 1937. primorali da odustane.

Arthur Koestler, također Židov, bio je talentiran pisac i novinar rođen u Budimpešti. Pridružio se KPD-u 1931., ali se razočarao u

sovjetsku stvarnost kada se suočio s nasilnom kolektivizacijom i gladovanjem u Ukrajini. Njegov raskid s komunizmom bio je bolan i spor. Španjolski ga je građanski rat ubrzao. Kao i mnogi drugi lijevi intelektualci otišao je u Španjolsku da se bori protiv fašizma. Kad je postao svjedokom tamošnje komunističke politike koja je bila isključivo u službi sovjetskih interesa i kada je čuo očito lažne optužbe na montiranim procesima protiv lojalnih komunista, u svojoj nutrini odbacio je staljinizam, upravo dok je skapavao u Francovu zatvoru (bio je osuđen na smrt). Šutio je o tome radi očuvanja antifašističkog jedinstva dok 1938. konačno nije raskinuo s komunizmom. Njegov izvrstan roman *Pomračenje u podne* iz 1940. sumorni je prikaz psihološkog pritiska koji su trpjeli optuženi za najmanje skretanje s dogmatske partijske linije, ali su kao lojalni staljinisti davali apsurdna "priznanja” na montiranim procesima. Koestler je izravno postavio temeljno pitanje koje je mučilo mnoge lijeve intelektualce tridesetih godina: kako ostati lojalan jedinom faktoru sposobnom zaustaviti i pobijediti fašizam, a istodobno priznati da je Sovjetski Savez postao groteskna karikatura njihovih uzvišenih ideala?

Za značajnu manjinu intelektualaca ideali ljevice - neovisno o nasilju Ruske revolucije, Građanskog rata i staljinističke diktature - bili su anatema. Oni su u desnici vidjeli spas od europske krize. Neki su postali otvoreni pristaše fašizma. Bila im je zajednička vjera u potrebu duhovne obnove koja će zaustaviti potonuće u barbarizam i nihilizam degeneriranog čovječanstva. Fašizam su dvadesetih i tridesetih godina - puni iskaz njegove suštine u strahotama Drugog svjetskog rata i Holokausta još se nije dogodio - doživjeli kao alternativnu utopiju koja je sjedinjavala mitološku revalorizaciju negdašnjih kulturnih vrednota s vizijom moderne, homogene i ujedinjene nacije.

Privlačnost fašizma nije bila isključivo atavističke naravi.

Filippo Marinetti i futuristi primjerice, koji su veličali Mussolinija i revolucionarno nasilje epohe strojeva, nisu bili zagledani u prošlost, nego u utopiju modernog društva. Ekspresionistički pjesnik kakav je bio Gottfried Benn u nacizmu je vidio revolucionarnu snagu koja će stvoriti novu, modernu estetiku. Ubrzo se razočarao. Utjecajni modernistički pjesnik i kritičar Ezra Pound rođen je u SAD-u, ali je uoči Prvog svjetskog rata živio u Londonu. Zgadio mu se međunarodni kapitalizam, u kojem je vidio uzročnika rata i, pun prezira prema liberalnoj demokraciji, preselio se u Pariz pa potom u Italiju, gdje je slavio Mussolinija, a talijanski fašizam doživio je kao preteču nove civilizacije. Za razliku od Benna Pound se nikada nije razočarao i nikada nije javno opozvao svoju vjeru u fašizam.

Vizije "novog čovjeka", obnove "istinske" kulture i nacionalnog preporoda u pravilu bi završavale u misticizmu koji nije podlijegao racionalnoj argumentaciji. Francuski politički mislilac i romanopisac Pierre Drieu la Rochelle bio je opsjednut nacionalnom i kulturnom dekadencijom, a fašizam (i nacistička okupacija Francuske) za njega je bio "velika revolucija dvadesetog stoljeća", "revolucija duše". Drugi francuski profašistički pisac Robert Brasillach u fašizmu je vidio "poeziju dvadesetog stoljeća" i duh "nacionalnog zajedništva".

Vjera u duhovnu obnovu kroz nacionalni preporod znatno je pridonijela privlačnosti fašizma kod nekih intelektualaca. Dvije stotine pedeset talijanskih intelektualaca potpisalo je 1925. *Manifest fašističkih intelektualaca* u kojem se tvrdi daje fašizam "vjera svih Talijana koji su odbacili prošlost i koji čeznu za obnovom". Manifest je sastavio Giovanni Gentile, ugledni profesor filozofije na Sveučilištu u Rimu. Gentile je u fašizmu vidio snagu koja će prevladati dekadenciju buržoaskog liberalizma i izgraditi etičku državu nadređenu moralnoj volji pojedinca. Sredinom dvadesetih godina govorio je o "duši nove Italije koja sporo ali

postojano nadrasta sve što je zastarjelo”. Nije prezao od veličanja fašističkog nasilja “kao iskaza zdravih energija koje uništavaju lažne i štetne idole i obnavljaju zdravlje nacije u okviru državotvorne svijesti o njenim suverenim pravima, zapravo dužnostima”.

Posvećenost vodećeg njemačkog filozofa Martina Heideggera nacističkom pokretu bila je začudna. Filozofija tog iznimno kompleksnog i sofisticiranog mislioca, koji je stekao međunarodnu slavu svojim djelom *Sein und Zeit* (*Bitak i vrijeme*) iz 1927., uputila ga je na ideale koje je, kako je on to sebi protumačio, utjelovio nacistički pokret. Na to su ga naveli predodžba o “duhovnom propadanju” epohe, erozija nečega što je nazivao “autentično biće” i uvjerenje da njemački narod ima posebnu misiju kulturne obnove. Usprkos svojem briljantnom umu potonuo je u romantični misticizam. Položaj Njemačke vidio je u stisku “velikih kliješta Rusije i Amerike” koje proizvode “jednu te istu tehnološku ekstazu i bezgraničnu kontrolu nad prosječnim ljudskim bićem”. “Put k uništenju” kojim je krenula Europa, zapisao je 1935., može se zaustaviti “oslobađanjem novih povijesnih duhovnih snaga iz njezina središta”. Dotad je već bio odani član NSDAP-a, kojem je pristupio 1. svibnja 1933. Tri tjedna poslije izgovorio je hvalospjev novom režimu u pristupnom govoru povodom imenovanja na dužnost rektora Sveučilišta u Freiburgu. Slavio je Hitlera (kao “njemačku stvarnost, sadašnjost i budućnost i najviši zakon”) i sudjelovao u isključenju “nearijevskih” kolega sa sveučilišta, među kojima je bio i njegov bivši učitelj i mentor Edmund Husserl.

Težnja kulturnoj ili “duhovnoj” revoluciji ili obnovi bila je neodvojiva od potpunog odbacivanja liberalne demokracije. Obje su tendencije bile posebno jake u Njemačkoj, ali nisu bile prisutne samo u toj zemlji. Njemački povjesničar kulture Arthur Moeller van den Bruck za “svu njemačku političku bijedu” okrivio je

političke stranke. Njegova knjiga *Das Dritte Reich* (*Treći Reich*) objavljena je 1923. i nudila je milenarističku viziju njemačkog savršenstva kojem treba težiti iako možda nikada neće biti dosegnuto. Bruck nije doživio trenutak u kojem je njegov slogan posvojila nacistička država, ali kao i mnogi drugi njemački “neokonzervativni” radikali koji su zazivali “konzervativnu revoluciju” vjerojatno bi bio užasnut Hitlerovim režimom. Drugi neokonzervativac Edgar Jung, koji je u stvaranju organske njemačke nacije vidio sredstvo nacionalnog preporoda i duhovne obnove, vrlo se brzo razočarao u stvarnost nacističke vladavine, štoviše, smrtno je stradao od Hitlerovih ubojica u Noći dugih noževa u lipnju 1934.

Njemački teoretičar ustavnog prava Carl Schmitt lako se prilagodio okolnostima novog poretka u Njemačkoj. Stekao je ugled već dvadesetih godina i negirao je da su parlamentarne ustanove izraz istinske demokracije. Zalagao se za snažnu suverenu državu i vođu koji će utjeloviti jedinstvo podanika i vlasti te biti sposoban donositi sudbonosne odluke, slobodan od bilo kakvih ustavnopravnih ograničenja kako bi mogao služiti javnom interesu. U tom smislu zakoni ne sputavaju vlast, nego proizlaze iz njenih suverenih odluka čija je svrha održavanje poretka. Schmitt je pristupio NSDAP-u u svibnju 1933. i dao svoj prilog legitimiranju tzv. *Führerprinzipa*. Nakon što je Hitler naredio ubojstvo vođa SA-e u Noći dugih noževa, Schmitt je bez krzmanja objavio članak “Führer kao čuvar zakonitosti”.

Kompleksnost i raznolikost intelektualnog života međuratne Europe nemoguće je protumačiti kroz pojednostavljene suprotnosti ljevice i desnice ili komunizma i fašizma. Postojali su intelektualni trendovi koji su bili potpuno nezainteresirani za politiku. Primjer za to jest logički pozitivizam Ludwiga Wittgensteina, koji je tvrdio da samo oni sudovi koje je moguće empirijski dokazati imaju

značenje. Ni ekonomska ni politička misao nisu nužno zastranjivale u ekstremizam. Jedan od najvažnijih intelektualaca epohe bio je britanski liberal John Maynard Keynes, koji je odbacivao i komunizam i fašizam. Budući da je Europa težila društvu utemeljenom na marksističkom državnom socijalizmu ili fašističkom autoritarizmu, Keynes je kapitalističkoj liberalnoj demokraciji ponudio spasonosnu reformu. Kao jedan od najuglednijih ekonomista svoga vremena Keynes je dao neprocjenjiv doprinos oblikovanju ekonomske politike poslije Drugog svjetskog rata. Njegova *Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca*, objavljena 1936., kritika je ekonomske ortodoksije koja je zastupala financiranje s pokrićem i uravnotežen budžet, a slobodnom tržištu prepuštala dinamiku ekonomske ravnoteže. Umjesto toga Keynes je postavio teoretske osnove državne intervencije kroz povećanje javnih troškova koji će stimulirati tržište, povećati zaposlenost, a time i potražnju, koja će pak poticati ekonomski rast. Keynesa je napose motivirala sveobuhvatna kriza, ali nije tragao za rješenjima izvan okvira liberalne demokracije jer je bio pripadnik engleske više klase i živio u Britaniji, koja je imala čvrstu političku strukturu.

Vjerojatno je samo u Britaniji, zemlji iznimne političke stabilnosti gdje je viša klasa uživala neupitni status, bilo moguće onako bizarno razmišljanje kakvo je zastupao romanopisac Evelyn Waugh. Bio je snob, politički reakcionar, vatreni konvertit u tridentski katolicizam, oduševljen engleskom aristokracijom i prezriv prema svima drugima. Bilo kakva politika nije ga zanimala i apsurdno je tvrdio da na postizanje sreće "uopće ne utječu političke ili ekonomske okolnosti” u kojima ljudi žive te da nijedan oblik vladavine nije ni bolji ni lošiji.

Tako ekscentrični stavovi nisu bili karakteristični za većinu europskih intelektualaca, koji su bili opsjednuti krizom. Kasnih

tridesetih godina ljevicu je obuzelo beznađe. Ljudi koji su otišli u Španjolsku da bi se borili protiv fašizma vratili su se razočarani. Potpuna rezignacija nastupila je 1938. izdajom Čehoslovačke. Francova pobjeda 1939. i Pakt Hitler-Staljin - sklapanje prijateljstva između režima u kojem su vidjeli utjelovljenje političkog zla i zemlje koju su obožavali - bili su dodatne gorke pilule koje su ljevičari morali progutati. U međuvremenu su pluralizam i otvorenost o kojima ovisi intelektualni život bili slomljeni u Njemačkoj, Italiji, Sovjetskom Savezu i većem dijelu Europe. Ubrzo će “normalni" intelektualni život u Europi tijekom šest dugih ratnih godina praktično prestati.

Najglasniji zastupnici antifašizma bili su intelektualci koji su izbjegli iz Njemačke. Među njima su bili pripadnici utjecajne Frankfurtske škole (koja je našla utočište u New Yorku) poput uglednih marksističkih (ali ne i lenjinističkih) filozofa i sociologa Maxa Horkheimera i Theodora Adorna. Iz Njemačke su izbjegli pisci raznih političkih uvjerenja, kao što su Thomas Mann, njegov brat Heinrich, Alfred Döblin, Erich Maria Remarque, Lion Feuchtwanger i Anna Seghers. Kada je Hitlerovo carstvo obuhvatilo praktično cijeli europski kontinent, Stefan Zweig izbjegao je u Brazil, razočaran u Europu, njenu kulturu i budućnost čovječanstva. U veljači 1942. on i njegova supruga uhvatili su se za ruke i dočekali smrt od trovanja tabletama za spavanje.

Kada je nakon 1945. obnovljen europski intelektualni život, pesimistična i optimistična predviđanja budućnosti bila su podjednako prisutna. Dno na koje je civilizacija potonula probudilo je nadu da će se društvo vratiti kršćanskim vrijednostima i vjeri, što je osobito bilo vidljivo u kršćanskoj obnovi i teologiji Karla Bartha. Obnovljena je i vjera u liberalnu demokraciju, koja je na koncu uspjela pobijediti nacističku opasnost, ali taj proces uzeo je maha tek pedesetih godina. Ugledni francuski politički filozof (i vatreni

antimarksist) Raymond Aron smatrao je “kako je minula epoha hiperboličnih ratova i ropstva”. Lekcije dvaju svjetskih ratova usvojene su. “Nasiljem se ne rješava ništa.” “Misija slobode” Zapada, mislio je Aron, mogla bi uspjeti.

Bilo je i onih čiji je optimizam počivao na potpuno drugačijim temeljima: na njihovoj obnovljenoj vjeri u konačnu pobjedu komunizma. Sovjetski Savez trijumfalno je porazio nacizam. Komunisti su odigrali presudnu ulogu u pokretima otpora i hrabro se borili protiv nacističke okupacije. No povjerenje u Sovjetski Savez slabjelo je u Zapadnoj Europi. Ratno savezništvo sa Sovjetskim Savezom raspalo se i preobrazilo u Hladni rat. Istočna Europa bila je pod sovjetskom čizmom i strahote staljinizma postale su općepoznate, pa je nadu u sovjetski model komunizma zamijenilo ozračje neprijateljstva.

Vjerojatno nijedno književno djelo nastalo u neposrednom poslijeratnom razdoblju i u doba početka Hladnog rata nije toliko utjecalo na stavove prema Sovjetskom Savezu koliko dva distopijska romana Georgea Orwella *Životinjska farma* i *1984*. Orwell je bio razočaran i užasnut staljinističkom brutalnošću spram svakog odstupanja od rigidne partijske linije, čemu je svjedočio u Španjolskoj tijekom Građanskog rata. Pakt Hitler-Staljin iz 1939. samo je produbio njegov antikomunizam. Kada je Staljin postao britanski saveznik nakon invazije 1941., Orwell je osjetio gađenje što je "taj odvratni ubojica sada privremeno na našoj strani, pa su čistke iznenada zaboravljene”. Zbog britansko-sovjetskog savezništva izdavači su odbili objaviti njegovu gorku satiru o nastanku Staljinove diktature - *Životinjsku farmu* - koju je dovršio 1944. Objavljena je, s velikim uspjehom, sljedeće godine, kad je završio rat u Europi. Bila je odraz atmosfere Hladnog rata, ali je i utjecala na nju. Još značajniji bio je roman 1984., zastrašujuća vizija budućnosti u kojoj diktatura dokida individualnu slobodu.

Naslov je bio inverzija godine u kojoj je roman dovršen: 1948. Objavljenje 1949., u vrijeme kad je Istočna Europa već bila pod potpunom sovjetskom kontrolom.

Važnu preobrazbu poslijeratne intelektualne klime označio je novi pristup kritici sovjetskoga komunizma koji ga je povezivao sa strukturnom analizom nacizma. Na dva režima počelo se gledati kao na odvojene manifestacije suštinski jednog te istog fenomena. Strahovi koje je izazivao bivši nacistički režim transponirani su u strahove od aktualne sovjetske prijetnje. Teorija totalitarizma, začeta već dvadesetih godina, sada je s razornim učinkom primijenjena na istodobnu analizu neizrecive nehumanosti obaju režima. Taj iskorak snažno su obilježili radovi američkog politologa (njemačkog porijekla) Carla Joachima Friedricha koji su objavljeni u ozračju Hladnog rata sredinom pedesetih godina.

No još i prije njega Hannah Arendt objavila je kapitalno djelo koje je imalo golem utjecaj u zapadnom svijetu. Bila je Njemica židovskog porijekla koja je emigrirala u SAD i, ironično, prije negoli je postala ugledna politička filozofkinja, bila je ljubavnica Hitlerova kralja filozofije Martina Heideggera. Tijekom 1949. dovršavala je svoju izvrsnu analizu *Izvori totalitarizma*, koja je objavljena 1951. Knjiga se bavi objašnjenjem dolaska nacista na vlast i u prva dva poglavlja posvećena je antisemitizmu i imperijalizmu, temama koje nisu relevantne za narav sovjetske vlasti. Zloslutna usporedba sa Sovjetskim Savezom nalazi se u trećem poglavlju pod naslovom “Totalitarizam”, koje je u potpunosti objavljeno tek u sljedećem, znatno izmijenjenom izdanju. Komparativnom analizom staljinizma i nacizma Arendt je mračnim bojama oslikala “radikalno zlo” kao posve novi politički fenomen čija je suština “totalni teror” koji uništava temelje prava, “slama sve nam poznate vrijednosti” i stvara sustav što počiva na “tvornicama uništenja” gdje “svako ljudsko biće postaje

podjednako beznačajno i suvišno”

Bilo je to bolno svjedočanstvo propasti civilizacije. U očima mnogih intelektualaca put kojim je Europa krenula u doba prosvjetiteljstva u osamnaestom stoljeću prema civiliziranom društvu razuma i napretka ležao je u ruševinama. Sami temelji modernog društva postali su upitni. Horkheimer i Adorno zaključili su 1944. daje epoha prosvjetiteljstva perverzno kulminirala u “samouništenju razuma”.

Njihova kritika nije međutim bila usredotočena na nacizam i staljinizam. Ona se bavila i modernom kapitalističkom masovnom kulturom. Uskoro će ta “kulturna industrija”, kako su je nazvali Horkheimer i Adorno, preplaviti čitavu Zapadnu Europu.

"Neka predstava počne”: industrija masovne zabave

Praktično nijedan pripadnik europskih neobrazovanih masa nije znao za muke koje su trpjeli intelektualci ne bi li shvatili krizu u kojoj žive. Stisak religije je slabio, sporo ali postojano. Što je stanovništvo bilo pismenije i obrazovanije, što je razina urbanizacije bila veća, a industrijska ekonomija razvijenija, to je više opadao broj sljedbenika Katoličke i Protestantske crkve. Crkve nisu bile suočene samo s filozofijom koja je odbacivala kršćanstvo i nudila alternativne “sekularne religije” nego i s bezbrojnim drugim interesima koje je nudio svakodnevni suvremeni život u gradovima (u manjoj mjeri i u selima). Crkve su bile prazne, ali su barovi, nogometni stadioni, plesne dvorane i kina bili prenapučeni. Usprkos stradanjima u oba svjetska rata i bijedi Depresije ljudi su tragali za životom koji je vrijedan življenja. Htjeli su se zabaviti.

Koliko god su njihovi životi bili jednolični, na njih nisu utjecale samo ekonomske prilike ili moralne zapovijedi crkvi, nego i potraga za nečim što bi im moglo pružiti užitak, malo šarenila u sivilu, uzbuđenja u dosadi, malo predaha od nelagode.

Ljudi su žudjeli za zabavom, a ne za crkvenim propovijedima, intelektualnim raspravama ili prosvjećivanju kroz "visoku kulturu”. Masovna zabava postala je zamjetno prisutna već tijekom dvadesetih godina, ali će tek početi donositi veliku zaradu. Njezinu vrtoglavom usponu znatno je pridonio tehnološki napredak tridesetih godina, usprkos nedaćama Velike depresije. Zabava je nekada ovisila o živoj izvedbi i u svakoj pojedinoj prilici moglo ju je pratiti, u najboljem slučaju, nekoliko stotina ljudi. Masovna proizvodnja jeftinih radioprijemnika i gramofona (pojavio se i “radiogram” koji je objedinjavao oba uređaja) značila je da milijuni, istodobno i širom zemlje, u vlastitim domovima mogu slušati svoje omiljene izvođače.

Poticaji i inovacije stizali su pretežno iz Sjedinjenih Država. Milijunima, osobito mladima u Zapadnoj Europi, Amerika je postala simbol novog, dinamičnog i uzbudljivog. Presudnu ulogu odigrali su film i popularna glazba. Kao zemlja koja je imala jake kulturne veze sa Sjedinjenim Državama, a s njima je dijelila i zajednički jezik, Britanija je bila najotvorenija američkom utjecaju (premda su tridesetih godina propisane izvjesne prepreke kako bi se britanski glazbenici zaštitili od američke konkurencije). Mladi Britanci spremno su prigrlili tu otvorenost. Establišment nije bio oduševljen. Prvi glavni direktor BBC-ja, strogi puritanac sir John Reith, pokušavao je zaustaviti ono u čemu je vidio kulturno zagađenje britanskog radija američkim utjecajem. Ti su pokušaji bili osuđeni na propast. Potrošačko društvo u nastajanju nezasitno je potraživalo sve što su novi mediji mogli ponuditi. Ta je potražnja snažno potakla ubrzani rast industrije zabave i sve veću zaradu

njenih vlasnika, upravljača, agenata, producenata, proizvođača ploča i drugih.

Nezaustavljivo širenje popularne glazbe išlo je ruku pod ruku sa širenjem radija, koji je preko noći izvođače preobražavao u zvijezde. Thomas Edison izumio je fonograf i mikrofon sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, ali je tehnologija snimanja zvuka dvadesetih godina još uvijek bila na niskom stupnju. Zvučni zapisi iz te ili prethodne epohe uglavnom nisu preživjeli. To će se ubrzo promijeniti. Tridesetih godina usavršeni su mikrofoni i tehnologija snimanja. Zbog upotrebe pojačala pjevači više nisu morali imati snažne glasove. Bilo je dovoljno da stanu pred mikrofon umjesto da pokušavaju pjevati tako da bi ih se čulo i u dnu dvorane, a poboljšana je i sama kvaliteta zvuka. Golemu popularnost stekla je nova vrsta pjevača - *crooners* - koji su tiho, nježno i “intimno” pjevali sentimentalne stihove. Bing Crosby bio je prvi među sličnim “superzvijezdama” čija se popularnost tridesetih godina proširila iz Amerike u Europu. Nekoliko godina poslije pojavio se i Frank Sinatra. Njihove ploče prodavale su se u milijunskim nakladama. Preko pedeset milijuna snimaka Crosbyjeva sladunjavog “Bijelog Božića”, koji je skladao Irving Berlin, prodano je nakon što je 1941. izveden prvi put. I danas, desetljećima poslije, uoči Božića tu je pjesmu nemoguće izbjeći kao zvučnu kulisu u trgovačkim centrima.

Europski pjevači također su stjecali veliku popularnost, ali nisu uspijevali prijeći granice svojih zemalja, za razliku od primjerice britanskog pjevača Ala Bowllyja (rođen u Mozambiku), čija je pjesma “Sama pomisao na tebe” postala hit i u Sjedinjenim Državama. Europske pjevačice postale su slavne u svojim zemljama, no katkad i šire. Edith Piaf, “Vrapčić”, započela je svoj put prema statusu zvijezde sredinom tridesetih godina i postala najpopularnija francuska zabavljačica, a poslije Drugog svjetskog

rata i međunarodna zvijezda. Gracie Fields bila je tekstilna radnica u Lancashireu prije nego što je kao glumica i pjevačica dvadesetih godina postala britanska zvijezda. Vrhunac popularnosti dosegla je u doba Depresije svojim sentimentalnim i komičnim repertoarom. Rat i radijski program za vojnike stvorili su svoje vlastite ženske zvijezde. Vera Lynn bila je poznata pjevačica krajem tridesetih godina kao članica nekih od najpoznatijih britanskih plesnih sastava, a tijekom rata postala je “miljenica borbenih postrojbi”. Praktično nije bilo britanskog vojnika koji nije čuo njezin veliki hit “Srest ćemo se opet”. Naslov je bio više nego prikladan za ratne prilike. Pjesma “Lili Marleen”, koju je izvodila Lale Andersen, nije se svidjela nacističkoj vrhušci, ali bila je omiljena vojnicima Wehrmachta. Začudo, premostila je linije fronte i, u engleskoj verziji i izvedbi Marlene Dietrich, postala hit kod savezničkih vojnika.

Popularni pjevači tridesetih i četrdesetih godina bili su proizvodi preobrazbe i - komercijalizacije - same glazbe kao takve. Negdašnje male afroameričke sastave koji su svirali *jazz* i *blues*, glazbu nastalu na plantažama američkog Juga, zamijenili su kasnih dvadesetih godina veliki *jazz*-orkestri sastavljeni pretežno od bijelaca. Svi su nosili ime svoga šefa, imali pjevača koji je bio “zvijezda” i izvodili blažu, orkestriranu glazbu čija je sentimentalnost bila prilagođena široj radijskoj publici.

Taj novi zvuk također je začet u Americi dvadesetih godina s uspjehom Orkestra Paula Whitemana, gdje je Bing Crosby dobio priliku za svoj prvi nastup. Postojali su i veliki *jazz*-orkestri u kojima su svirali Afroamerikanci poput Fletchera Hendersona, ali su trpjeli diskriminaciju na glazbenom tržištu. Neki vrhunski izvođači *jazza*, primjerice veliki trubač Louis Armstrong - postao je slavan dvadesetih godina u grupama Hot Five i Hot Seven - prilagodili su se trendovima i postali zvijezde u velikim grupama

prije nego što su započeli samostalnu karijeru. Armstrong je postigao golem uspjeh u Europi. U SAD-u je bio vrlo popularan, no tamo tridesetih godina zbog rasnih predrasuda Afroamerikanci nisu mogli sklapati unosne ugovore. Kada je 1932. bio na europskoj turneji, “izazvao je oduševljenje kakvo nikada do tada nije doživio nijedan američki izvođač”. Duke Ellington bio je posebno kreativan i inovativan među ranim “kraljevima jazza” i 1933. doživio je nešto slično u londonskom Palladiumu. “Aplauz je bio zastrašujući, bio je to aplauz s one strane aplauza”, prisjećao se. Šest godina poslije, u travnju 1939., njegova druga europska turneja doživjela je vrhunac u Stockholmu, gdje je sa švedskim obožavateljima proslavio četrdeseti rođendan.

Čak su i Armstrong i Ellington zaostajali za novim trendovima popularne glazbe kada je u modu ušao *swing*. Njegov najznačajniji predstavnik - koji se njime ponajviše i okoristio - bio je Benny Goodman, čiji je otac izbjegao u Ameriku pred antisemitskim pogromima u Rusiji. Goodman - “*kralj swinga*” - bio je vrhunski klarinetist. Njegov bend svirao je autentični *jazz* u aranžmanima Fletchera Hendersona (koji je, poput drugih vodećih afroameričkih glazbenika, teško živio u vrijeme Depresije). Mnogi su oponašali Goodmana, ali nisu bilo toliko kreativni i inovativni. Prilagođavali su popularnoj plesnoj glazbi u želji da iskoriste “plesno ludilo” koje je tridesetih godina obuzelo Europu.

Plesne su dvorane, u još većoj mjeri nego dvadesetih godina, bile masovna okupljališta mladih ljudi u potrazi za zabavom. Brzi ritam *charlestona* ustupio je mjesto nešto smirenijem *foxtrotu*, *quickstepu* i valceru, dok američki vojnici nisu u Europu donijeli *jitterbug* (ili *jive*). Popularni vođe plesnih bendova postali su velike zvijezde. Jack Hylton, šef najuspješnijeg britanskog plesnog sastava, zarađivao je 10.000 funti tjedno u vrijeme kada je naporan tvornički rad plaćan dvije do tri funte tjedno. Hylton je 1938. poveo

svoj bend na gostovanje u Berlin (nekoliko njegovih glazbenika bili su Židovi), gdje su mjesec dana svirali oduševljenoj publici ispred zastave s ogromnim kukastim križem.

Swing je u nacističkoj Njemačkoj, kao i proglašen “crnačkom glazbom”. Tijekom rata su mladi ljudi svjesno oponašali britanski stil u odijevanju i ponašanju, štoviše, njihova ljubav prema *swingu* postala je svojevrsni mladenački prosvjed protiv nacističkog discipliniranja omladine. Bili su uporno proganjani. No Hitlerova Njemačka ipak nije mogla u potpunosti ignorirati trend, pa je osnovala vlastiti, “službeni” *swing*-sastav Charliejev orkestar, čija se glazba, usprkos ratu, slušala i u Britaniji. U međuvremenu su mladi, “politički nekorektni” oficiri SS-a u okupiranom Parizu redovito odlazili u jazz-klubove. Ni sam nacizam nije se mogao oduprijeti privlačnosti popularne glazbe.

Ono što je nacistički režim mogao učiniti bila je eliminacija popularnih zabavljača koji nisu ispunjavali kriterije rasne čistoće. Među njima je bio židovski kabaretski zabavljač Fritz Grünbaum, koji je pokušao pobjeći iz Austrije nakon Anschlussa 1938., ali je vraćen s čehoslovačke granice. Poslan je u Buchenwald pa u Dachau, gdje je i umro 1941. Fritz Löhner-Beda, također Židov, porijeklom iz Češke, bio je poznati tekstopisac koji je s Franzom Lehárom surađivao u pisanju libreta za lake mjuzikle i operete. Uhićen je u Beču nakon Anschlussa, poslan u Dachau, nakon toga u Buchenwald, a 1942. u Auschwitz. Nasmrt je pretučen u satelitskom radnom logoru Monowitz. Židov Ralf Erwin, rođen u Šleskoj, postao je poznat kao autor hita “Ljubim ruke, gospođo” u izvedbi tenora Richarda Taubera. Pobjegao je iz Njemačke 1933. kad su nacisti došli na vlast, ali je uhvaćen u okupiranoj Francuskoj, gdje je 1943. umro u sabirnom logoru. Kao i u drugim područjima kulturnog života nacisti su groteskno osiromašili njemačku popularnu zabavu svojom koliko zločinačkom toliko i

apsurdnom rasističkom politikom.

Zenit *swinga*, velikih bendova i plesnih dvorana u međuvremenu je minuo. Previše mladih ljudi bilo je mobilizirano, što je utjecalo na poslovanje plesnih dvorana. Bendovi su se rasipali kad su njihovi članovi bili pozivani u vojsku. Mnogi su nastavili svirati u uniformi. Drugi nisu bili u prilici, a neki su poginuli u borbi. Poznati šef velikog savezničkog orkestra Glenn Miller nestao je nad Kanalom kada se njegov avion srušio u prosincu 1944. na putu za nastup pred američkim vojnicima u Francuskoj. Njegova smrt simbolično je označila kraj epohe velikih bendova. Počelo je dugo razdoblje njihova odumiranja jer su se pojavili manji sastavi koji su bili jeftiniji i organizacijski nisu bili zahtjevni. Rat je znatno usporio komercijalizaciju glazbe, ali je nije prekinuo. Ona će doživjeti dramatičnu ekspanziju nakon rata.

Industrija zabave svoj je najočitiji bum doživjela u filmskom sektoru, u kojem je ujedno i tehnološki napredak došao do najvećeg izražaja. Golem porast posjetitelja kinodvorana počeo je dvadesetih godina u epohi nijemog filma. Pojava zvučnog filma označila je početak slavnog razdoblja kinematografije. Prvi dugometražni igrani film koji je sadržavao i zvuk (tek desetak minuta u inače nijemom filmu) bio je *Pjevač jazza*. U tome sentimentalnome mjuziklu glavni glumac Al Johnson tumačio je lik Afroamerikanca s našminkanim licem. Film je 1927. postigao trijumfalni uspjeh u SAD-u. U roku od dvije godine svi su hollywoodski filmovi postali zvučni. Njihovo naglo širenje (kao i proizvodnja filmova u boji, koji su bili iznimno skupi i zato rijetki) dovelo je do ogromne ekspanzije filmske industrije i Hollywoodu priskrbilo nesagledív kulturni utjecaj.

Manji broj najvećih korporacija - Metro-Goldwyn-Mayer, Warner Brothers, Paramount, RKO Pictures i 20th Century Fox - postigao je sporazum o podjeli produkcije i vlasništva kinodvorana

te o kontroli tržišta. Na svojem vrhuncu sredinom četrdesetih godina Hollywood je proizvodio četiristo filmova godišnje, većinom komedija, mjuzikala, vesterna i crtanih filmova Walta Disneyja. Veći dio izvezen je u Europu. Sredinom tridesetih godina Miki Maus i Pajo Patak bili su poznati u Europi koliko i u Americi, a prvi Disneyjev dugometražni crtani film *Snjeguljica i sedam patuljaka* bio je 1937. i europska i američka senzacija. Usprkos ograničenjima na uvoz stranih filmova i ideološkoj averziji spram proizvoda "dekadentne" američke kulture kojom, navodno, dominiraju Židovi. Čak je i Hitler volio Disneyjeve crtane filmove. Bio je oduševljen kada mu je njegov ministar propagande Joseph Goebbels za Božić 1937. poklonio osamnaest filmova Mikija Mausa.

Nekad vrlo kreativna njemačka filmska industrija bila je do tada pod potpunom kontrolom nacista. U posljednjim nestabilnim godinama weimarske demokracije snimljen je prvi njemački zvučni film *Plavi anđeo* (snimljena je i engleska verzija), koji se pojavio u kinima 1930., a Marlene Dietrich preko noći je postala međunarodna zvijezda. Po dolasku nacista na vlast filmski producenti, glumci i redatelji bili su prisiljeni na emigraciju, pretežno u SAD. Tisuće "nearijevaca" koji su ostali u Njemačkoj izgubile su posao. Preostali talentirani ljudi stavili su se u službu nacističkog režima. Mlada i lijepa Leni Riefenstahl demonstrirala je svoju darovitost kao redateljica propagandnih filmova *Trijumf volje* (1935.) i *Olympia* (1938.) koji su veličali Hitlera i režim.

Nijemci su masovno hrlili u kina - milijardu posjetitelja godišnje - ali nije ih zanimala propaganda, nego zabava. Toga je bio svjestan i sam Goebbels, vodeći nacistički propagandist. Većina filmova snimljenih u nacističkoj Njemačkoj bile su zabavne limunade i nisu imali eksplicitno propagandnu narav. Romantični filmovi i mjuzikli - *Koncert po želji* iz 1941. i *Velika ljubav* iz

1942. - nudili su kratkotrajni bijeg od ratne stvarnosti. Goebbels je takvoj vrsti zabave posvećivao posebnu pozornost (stavio je eskapizam u službu održavanja borbenog morala), pa je velik novac uložen u snimanje filma u boji *Münchhausen*, fantastične komedije o avanturama lažljivog baruna koja je 1943. oduševila njemačku publiku i skrenula pozornost s katastrofalnog poraza u Staljingradskoj bici.

U fašističkoj Italiji film je također bio žrtva režimske kontrole i cenzure. Kao i u Njemačkoj ograničen je uvoz stranih filmova. Većina filmova sadržavala je elemente fašističke propagande i veličanja rata, ali snimale su se i mnoge lake komedije i romantične drame. Praktično nijedan od tih filmova nije izdržao test vremena. Ipak, preživjeli su *Cinecittà* (“Filmski grad”), veliki studio opremljen modernom tehnologijom koji je Mussolini otvorio 1937. u predgrađu Rima, i Venecijanski filmski festival, osnovan 1932., gdje se svake godine “Mussolinijev pokal” dodjeljivao najboljim talijanskim i stranim - najčešće njemačkim - filmovima.

Umjetnička kreativnost potpuno je ugušena u Sovjetskom Savezu, gdje je tridesetih godina staljinistička kontrola svih područja društvenog života postala totalna. Filmska je industrija birokratizirana i uvedena je stroga cenzura, tako da je proizvodnja prepolovljena u odnosu na dvadesete godine. Uvoz stranih filmova praktično je ukinut. Eksperimentalni i avangardni film koji je cvao dvadesetih godina zamijenjen je dosadnim obrascem “socijalističkog realizma”, ali su sovjetsku filmsku publiku, kao i drugdje, privlačile komedije i laki mjuzikli (premda je i taj žanr bio opterećen propagandom).

Europska filmska industrija doživljavala je izvan totalitarnih režima veliki procvat. Svejedno, nije bila dovoljno jaka da konkurira financijskoj moći, sjaju i ambicijama divovskih korporacija Hollywooda. Posebnu prepreku prodoru na anglofona

tržišta predstavljao je jezik. U Francuskoj, zemlji gdje je film rođen, dvadesetih godina postao je važan dio umjetničke avangarde, ali je pojava zvuka tu intelektualnu artističku formu preobrazila u medij masovne zabave. Osim toga pojavili su se problemi financiranja jer je francuski film bio sveden isključivo na nacionalno tržište. Proizvodnja igranih filmova porasla je tridesetih godina, ali je industrija ostala fragmentirana i raspolagala je ograničenim fondovima. Tri četvrtine filmova koji su prikazani 1934. bile su stranog porijekla, što je izazvalo prosvjede zbog navodne ugroženosti francuske umjetnosti i američke “invazije” na francuska kina te zahtjeve da se zaštiti domaća proizvodnja. Francuska filmska industrija borila se za opstanak. Prilika za privatno financiranje kakvo se prakticiralo u SAD-u nije bilo. Izvještaj nastao po narudžbi vlade Narodne fronte preporučio je državnu intervenciju, koja je i provedena neposredno uoči pada Treće Republike i nastavljena je pod vichyjskim režimom.

Financiranje i američka konkurencija bili su također najveći problemi britanske filmske industrije. Pokušaji poticanja britanske produkcije i ograničenje uvoza stranih - dakle američkih - filmova doveli su do velikog povećanja proizvodnje, ali i pada kvalitete. Oko dvjesto filmova snimljeno je 1936., čime je britanska filmska industrija dosegla svoj zenit. Filmske su se kompanije međutim borile za opstanak. Do 1937. preživjelo ih je dvadesetak, dok ih je dvadesetih godina bilo preko šesto. I najveći producenti koji su raspolagali s najviše sredstava, poput mađarskog emigranta Alexandera Korde, trpjeli su financijske teškoće. Krajem tridesetih godina manji broj velikih kompanija - najveća je bila Rank Organization koju je 1937. osnovao Joseph Arthur Rank - kontrolirao je većinu produkcije, distribucije i kinodvorana. Rank je postao vlasnik velikih lanaca kinodvorana - Gaumont i Odeon - koje su zauzimale središnje mjesto u gotovo svakom britanskom

gradu.

Te “palače snova” bile su kitnjaste zgrade u stilu *art déco* s raskošnim interijerima i kapacitetom od tisuću sjedala. No većina kina uopće nije bila “palače”, već “stjeničave jazbine”, male i neovisne dvorane koje su živjele od milosti i nemilosti velikih distributera i pravo prikazivanja stjecale tek nakon što bi se film premijerno pojavio u velikim dvoranama. Britanija je 1939. imala 5000 kinodvorana i sve su dobro poslovale zbog porasta popularnosti filma. Kino je bilo jeftinije od kazališta. Vlasnici provincijskih kazališta osjetili su kako vjetar puše, pa su svoje dvorane prilagodili unosnom prikazivanju filmova. Cijene kino ulaznica bile su pristupačne i u doba Depresije, a osim bijega od stvarnosti nudile su i nekoliko sati sjedenja u zagrijanom prostoru. Daljnji pad cijena omogućio je tridesetih godina i nezaposlenima da redovito odlaze u kino. Svakog je tjedna 23 milijuna ljudi gledalo “pokretne slike”. Ukupna godišnja prodaja ulaznica približila se milijardi.

Kino je postalo hram novih oblika obožavanja, a filmske zvijezde stekle su status božanstava. Svaka europska zemlja imala je svoje zvijezde, ali njihova slava u pravilu ne bi prelazila državne granice. Britanski glumac koji je stekao međunarodni ugled bio je sofisticirani Robert Donat, poznat po ulogama u filmovima *Duh odlazi na zapad* (1935.), *39 stepenica* Alfreda Hitchcocka (također 1935.) i *Doviđenja, gospodine Chips* (1939.)- Izvan anglofone zone filmske zvijezde neusporedivo su teže postizale međunarodni uspjeh. Hans Albers bio je velika zvijezda u Njemačkoj, ali izvan nje praktično nepoznat. Slava se nalazila u Americi. Marlene Dietrich i Peter Lorre (austrijsko-židovskog porijekla) emigrirali su u SAD i postali međunarodne zvijezde. Emil Jannings i švedska glumica Zarah Leander odustali su pak od Hollywooda i gradili svoje karijere u germanofonim zemljama. Utjecaj Hollywooda bio

je hegemonijski, pa je bilo neizbježno da su zvijezde uglavnom bili Amerikanci. Kad je u Europi izbio rat, Clark Gable doživio je ulogom u filmu *Prohujalo s vihorom* iz 1939. - najveći *blockbuster* tadašnjega Hollywooda - dotad nepoznatu međunarodnu popularnost, a ubrzo su mu se pridružili John Wayne, Humphrey Bogart, Lauren Bacall, Orson Welles i drugi. Otvoren je put američkoj prevlasti u europskoj masovnoj kulturi - barem u zapadnoj polovini kontinenta -koja će nakon rata postati trajna.

Prvu polovinu dvadesetog stoljeća obilježili su i kontinuiteti i tihe preobrazbe društveno-ekonomskih okolnosti, vjerskih obrazaca i institucionalnog položaja kršćanskih crkvi, promjene u intelektualnim trendovima, širenje potrošačkog društva i industrije zabave pod američkom dominacijom, ali više od svega to je za Europu bilo katastrofalno, samoubilačko razdoblje u kojem je zamalo uništila sebe samu. Ratom razorenom kontinentu nametalo se pitanje hoće li iz ruševina nastati novi europski poredak sposoban svladati samoubilačke sklonosti stare Europe.

Ideje europskog ujedinjenja nisu bile nove, ali ih je katastrofa aktualizirala kao sredstvo prevladavanja nacionalizma koji je sam opstanak Europe doveo u pitanje. Poslije Prvog svjetskog rata austrijski aristokrat Richard von Coudenhove-Kalergi (sin austrougarskog diplomata i japanske majke) zalagao se za europsku carinsku i monetarnu uniju koja bi se prostirala od Portugala do Poljske. U prevladavanju francusko-njemačke mržnje vidio je suštinsku osnovicu nove Europe. Francuski ministar vanjskih poslova Aristide Briand govorio je nekoliko godina poslije, 1929., o federaciji europskih država koja bi počivala na političkoj i ekonomskoj suradnji. Briandov sunarodnjak Jean Monnet rekao je 1943., kao član vlade Slobodne Francuske u Alžiru - poslije inspirator prvih koraka prema europskoj integraciji - da u Europi neće biti mira ako se europske države ne reorganiziraju kao članice

federacije. Slične ideje bile su u optjecaju i u antinacističkim krugovima u Njemačkoj.

Tijekom najmračnijih ratnih dana postojali su iznimno hrabri ljudi koji su se pridružili njemačkom pokretu otpora protiv Hitlera i često su životom plaćali svoj san o boljoj Europi izgrađenoj na međudržavnoj suradnji. Teolog Dietrich Bonhoeffer govorio je 1942., na sastanku s biskupom Chichestera Georgeom Bellom u Stockholmu, o spremnosti nove njemačke vlade - one koja je trebala preuzeti vlast kad Hitler bude uklonjen - da pruži aktivnu podršku povezivanju europskih ekonomija i formiranju europske vojske. “Krug Kreisau”, grupa antinacističkog pokreta otpora, bavio se vizijama poslijeratne Europe i došao je 1943. do kategoričnog zaključka da “slobodan i miran razvoj nacionalne kulture više nije moguć u uskim okvirima zasebne suverene države” Iste je godine konzervativni antinacist Carl Goerdeler sastavio memorandum u kojem se govori o “Europskoj federaciji” kao faktoru sprečavanja budućih ratova, o ukidanju carinskih granica, stalnom ekonomskom vijeću i zajedničkim ministarstvima ekonomije i vanjskih poslova, kao i o zajedničkim europskim oružanim snagama.

Ta su razmišljanja u svoje vrijeme bila uzaludna. Oni koji su takve stavove zastupali u Njemačkoj ubrzo su zauvijek ušutkani. No njihov idealizam, pa i neke konkretne ideje jednoga će dana, kad ruševine budu uklonjene, postati aktualni, a njihovi stavovi pokazat će se dalekovidnima. Nova Europa, izgrađena na potpuno drugačijim načelima, počet će rasti iz pepela stare.

DESETO POGLAVLJE
Iz pepela...

“Na svijetu postoje bolesti i postoje žrtve i koliko god je moguće čovjek ne smije biti na strani bolesti.”

Albert Camus, *Kuga (1947.)*

Europa je 1945. bila kontinent koji je živio u sjeni smrti i razaranja. “Ovo je groblje. Ovo je Smrt.” Tako je poljska književnica Janina Broniewska opisala neprepoznatljivo srušenu Varšavu kada se vratila u grad neposredno nakon oslobođenja. Vrativši se u Njemačku nakon dvanaest godina prisilnog egzila, slavni autor romana *Berlin Alexanderplatz* iz 1929. Alfred Döblin bio je u šoku kad je ugledao gradove “od kojih je ostalo samo ime”.

U kontinentalnoj su Europi željezničke mreže, kanali, mostovi i ceste bili razoreni bombardiranjem ili su ih uništavale vojske u povlačenju. U mnogim područjima nije bilo plina, električne energije ili vode. Vladala je teška nestašica hrane, lijekova i - kako se približavala zima - ogrjeva. Poljoprivredna proizvodnja bila je prepolovljena. Pothranjenost je bila masovna. Svugdje gdje je bila prisutna glad pojavile su se bolesti koje ju prate. Stambeno zbrinjavanje predstavljalo je golem problem. Ako su ljudi i imali dom, često su ga bili primorani dijeliti s drugima, u pravilu strancima. Kad je razaranje prestalo, razmjeri beskućništva bili su katastrofalni. U zapadnim dijelovima Sovjetskog Saveza, koje su opustošili njemački okupatori, dvadeset pet milijuna ljudi bilo je bez krova nad glavom. Njemačka je ostala bez četrdeset posto

predratnog stambenog prostora ili bez deset milijuna stanova. Sveukupno je više od pedeset milijuna ljudi bilo bez doma i očajnički su tragali za hranom i smještajem lutajući kroz srušene gradove.

Milijuni su ostali bez doma iz drugih razloga: “raseljene osobe”, bivši prisilni radnici, izbjeglice i ratni zarobljenici. Crveni križ neumorno je radio na organiziranju pomoći. Agencija Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UNRRA) osnovana je 1943. u SAD-u sa sjedištem u Washingtonu dvije godine prije osnivanja same Organizacije ujedinjenih naroda. Uz podršku četrdeset država UNRRA je činila što je mogla - a činila je mnogo - kako bi prehranila i zbrinula 6,5 milijuna raseljenih ljudi koji su pretrpjeli teške traume. Oni će se na koncu vratiti svojim obiteljima, ali tek nakon mnogih stresnih situacija. Katkad nisu bili dobrodošli. Bračni partneri ponekad bi čekali nekoliko godina dok se ne bi sreli, a u međuvremenu su se otuđili jedno od drugoga. Broj razvoda očekivano je porastao.

Mnogi se nikada neće vratiti. Umrijet će daleko od svojih domova, u logorima za raseljene osobe ili u zarobljeništvu (u teškim uvjetima u Sovjetskom Savezu umrlo je preko milijun ratnih zarobljenika). Neki se nisu htjeli vratiti kući. Rusi i Ukrajinci bili su među onima koji su s razlogom strahovali od onoga što ih čeka ako bi se vratili. Preko dva milijuna ljudi, među njima i nekoliko desetaka tisuća Kozaka koji su se borili na strani Osovine, Zapadni saveznici vratili su u Sovjetski Savez, u skladu s dogovorom Velike Trojice. Ako ne bi bili odmah ustrijeljeni, poslani su u Gulag na dugogodišnje kazne. Židovi, čiji su rođaci bili ubijeni i čije su zajednice uništene, nisu se imali kamo vratiti. Drugi su pak, kao političke izbjeglice ili ratni zločinci, otišli u udaljene zemlje, gdje su stekli novi identitet.

Razmjeri materijalnog uništenja europskoga kontinenta uvelike

su nadmašili razaranja od 1914. do 1918. Ukupni ljudski gubici bili su najmanje četiri puta veći od broja poginulih vojnika u Prvom svjetskom ratu. Taj je rat ostavio nasljeđe kroničnih političkih i ekonomskih poremećaja i posijao sjeme budućeg sukoba. Drugi svjetski rat bio je neusporedivo strašnija katastrofa, ali je nakon njega nastupilo razdoblje stabilnosti bez presedana u povijesti i, barem u Zapadnoj Europi, neusporedivog prosperiteta. Kako je to bilo moguće?

Takvo što zasigurno je bilo nezamislivo u ruševinama 1945. Nitko tada nije mogao predvidjeti dubinu promjena koje će u kratkom roku zahvatiti Europu. U svakom slučaju, prve poratne godine nisu pružale priliku za naslućivanje promjena koje će nastupiti. Bilo je to razdoblje političke neizvjesnosti, ekonomskog kaosa, društvene bijede, ali i nehumanosti. Tek 1949. počeli su se nazirati obrisi nove Europe, kontinenta koji je bio podijeljen i politički i ideološki i ekonomski.

Katarza (nešto nalik na katarzu)

Prije nego što se Europa počela oporavljati od vlastitog samouništenja, trebalo je izravnati račune s onima koji su bili odgovorni za užase neposredne prošlosti. Europa nije bila samo razorena. Europa je podivljala. Kaos i odsutnost poretka bili su sveopći. Okupacijske vojske tek su postupno uvodile red. Lokalna uprava nije funkcionirala. Situacija je nerijetko nalikovala na anarhiju. Javne vlasti, tamo gdje su uopće postojale, nisu bile u stanju spriječiti, ako nisu otvoreno poticale, brutalno poravnanje računa. Osveta je nudila nešto nalik na katarzu za pretrpljene patnje, groteskna zlostavljanja, nepodnošljive boli i beskrajnu bijedu koju su ljudi bili prisiljeni podnositi. Kada je rat završio,

mnogim je Europljanima potreba za osvetom postala važnija od svega, čak i od radosti oslobođenja.

Eksplodiralo je nasilje protiv bivših ugnjetača. Isprva je bilo rasprostranjeno i neobuzdano. Zatočenici koncentracijskih logora katkad su poticani na osvetu ili ih u tome vojnici Zapadnih saveznika nisu sprečavali pod dojmom šoka koji su doživjeli kad su oslobodili Dachau, Buchenwald, Natzweiler-Struthof, Bergen-Belsen i druga poprišta nezamislive strave. Ponekad bi bivši zatočenici nasrtali na stražare s ubilačkim gnjevom. Grupe raseljenih ljudi i bivših prisilnih radnika pljačkale su trgovine, opijale se alkoholom koji bi pronašli te tukle i ubijale njemačke civile. U samoj Njemačkoj okupacijske su snage takva divljanja brzo stavile pod kontrolu. Drugdje su Nijemci bili izloženi i bespomoćni. U Istočnoj Europi etnički su Nijemci želi mržnju koju su posijali njihovi sunarodnjaci.

Neposredno poslijeratno nasilje u Jugoslaviji - čiji su razmjeri bili vjerojatno najveći u Europi - nije bilo usmjereno protiv Nijemaca koji su pod borbom napustili zemlju u travnju 1945. povlačeći se prema zapadu. Bilo je usmjereno protiv omraženih ustaša i slovenskih kolaboracionista i nisu ga provodile nekontrolirane grupe, nego su ga organizirali pobjednički partizani, pretežno srpski komunisti. Dogodili su se brojni pokolji, masovna strijeljanja i divljaštva. Većina ubojstava bila su osvete za ratne, etnički motivirane zločine. Pouzdane procjene govore daje ubijeno oko 70.000 pripadnika kolaboracionističkih vojski, ali i civila. Razmjerno broju stanovnika, bilo je to deset puta više od žrtava osvetničkih ubijanja u Italiji i dvadeset puta više nego u Francuskoj.

I u Zapadnoj Europi bilo je divljih represalija za sve što je stanovništvo moralo pretrpjeti. Najstrašnije su bile u Italiji, gdje je u posljednjoj fazi rata ubijeno, prema procjenama, oko 12.000 ljudi,

uglavnom bivših fašista. Tjednima nakon završetka rata partizani su u sjevernim gradovima po kratkom postupku strijeljali fašističke velikodostojnike, dužnosnike, kolaborante i doušnike. Gomila je provaljivala u zatvore i linčovala zatvorene fašiste. U Francuskoj je neposredno po oslobođenju u kolovozu 1944. ubijeno 9000 viđenih pristaša vichyjskog režima. No ni u Nizozemskoj ni u Belgiji nije u potpunosti “osvanuo dan osvete”: u obje zemlje ubijeno je ukupno četiristo kolaboranata. Svejedno, osveta je bila brutalna. Stotinjak kolaboranata, pretežno sitne ribe, po kratkom je postupku strijeljano nakon oslobođenja Belgije ujesen 1944. Drugi val pogubljenja počeo je u svibnju 1945. Nastradali su i nevini, kao žrtve osobnih antipatija i poslovnog suparništva.

Žene optužene za “horizontalnu kolaboraciju” - bile su krive jer su spavale s neprijateljem - postale su žrtveni jarci nakupljenog bijesa čitavih zapadnoeuropskih zajednica. U Francuskoj, Italiji, Danskoj, Nizozemskoj i na Kanalskim otocima te su žene izopćene iz društva i ritualno javno ponižavane, šišanjem i skidanjem do gola, a katkad su i mazane izmetom. U Francuskoj je oko 20.000 žena bilo izloženo takvu zlostavljanju pred okupljenim lokalnim stanovništvom, uglavnom muškarcima.

Ono što je zapanjujuće nije samo nasilje, već činjenica da je bilo kratkotrajno, čak i u vichyjskoj Francuskoj ili drugim područjima gdje su režimi bili pod njemačkom kontrolom, u Mađarskoj, Rumunjskoj te u bivšoj Slovačkoj i NDH. Ne računajući Grčku (gdje su još tijekom rata stvoreni preduvjeti za građanski rat koji će potrajati i prouzročiti velike gubitke) okupacijske snage ili nove vlasti začuđujuće su brzo uspostavile red. Nekontrolirano nasilje stavljeno je pod kontrolu, osim u onim područjima gdje su same vlasti poticale osvetničke akcije, kao što je bio slučaj s progonom etničkih Nijemaca iz mnogih dijelova nekad okupirane Srednje i Istočne Europe.

Saveznici su dali blagoslov izbjegličkoj poljskoj i čehoslovačkoj vladi kad su iskazale svoju namjeru da poslije rata prognaju sve Nijemce iz svojih zemalja. Progoni - koji su se eufemistički nazivali "razmjenom stanovništva” - nisu se sveli samo na etničke Nijemce. Masovne deportacije Poljaka i Ukrajinaca nastupile su nakon uspostave novih granica dogovorenih u Jalti i Potsdamu. Sovjetske (ukrajinske i bjeloruske) granice pomaknute su na zapad i obuhvatile istočne dijelove bivših poljskih područja, a poljske su granice pomaknute, također na zapad, na račun bivšeg njemačkog teritorija. Najmanje 1,2 milijuna Poljaka i gotovo pola milijuna Ukrajinaca brutalnim je nasiljem protjerano iz svojih domova i upućeno na daleka odredišta. Još 50.000 Ukrajinaca iseljeno je iz Čehoslovačke, dok je preko 40.000 Čeha i Slovaka krenulo suprotnim smjerom (iz Potkarpatske Ukrajine (Rutenije), koja je pripadala Čehoslovačkoj, ali je 1945. ustupljena Sovjetskom Savezu). Oko 100.000 Mađara protjerano je iz Rumunjske, gotovo isti broj ljudi iz Slovačke u Sudetsko područje, a 70.000 Slovaka preseljeno je iz Mađarske u Čehoslovačku.

Zastrašujuće je da patnje Židova koji su preživjeli Holokaust nisu bile okončane. Poput kakvog napuštenog broda plutali su na moru nehumanosti U poslijeratnoj Poljskoj još uvijek je bilo 220.000 Židova i možda četvrt milijuna u Mađarskoj. Došlo je do provale antisemitskog nasilja u nekim poljskim, mađarskim i slovačkim gradovima, a najteži je bio pogrom u poljskom gradu Kielceu u srpnju 1946. te, nekoliko tjedana poslije, u mađarskome Miškolcu. U tim ispadima ubijeno je nekoliko stotina Židova, što je ubrzalo njihovu emigraciju.

Pogrom u gradu Kielceu izbio je 4. srpnja, nakon što je otac jednog dječaka, koji je dva dana bio odsutan od kuće, optužio Židove da su ga oteli. Brzo su se proširile glasine da su Židovi ubili

kršćanskog dječaka. Pojavili su se ljudi koji su spremno povjerovali u staru zabludu o ritualnim ubojstvima. Policija i vojne vlasti nisu učinile ništa da rastjeraju okupljenu gomilu žednu krvi. U pogromu je ubijen četrdeset jedan Židov. Iako najteži od svih incidenata, Kielce je bio samo segment sveopćeg antisemitskog nasilja u kojem je 351 poljski Židov izgubio život. Smrtonosne antisemitske predrasude očito su preživjele rat, okupaciju i Holokaust. Nacistički progon poljskih Židova zapravo je mnogim Poljacima omogućio sudjelovanje u pljački židovske imovine. Poslijeratno nasilje impliciralo je predodžbu da Židovi još uvijek predstavljaju prijetnju društvenom poretku, tim veću jer su bili izopćeni i osiromašeni. Kada bi se preživjeli iz logora smrti vraćali svojim domovima - u Poljsku i druge dijelove Istočne Europe - nailazili su na neprijateljstvo svojih bivših prijatelja i susjeda koji su se u međuvremenu dokopali njihove imovine. Tri mjeseca nakon incidenta u gradu Kielceu, oko 70.000 poljskih Židova potražilo je novi dom u Palestini. Broj židovskih emigranata iz Poljske, Mađarske, Bugarske, Rumunjske i Čehoslovačke je rastao. Zaključili su da u Europi nemaju budućnosti.

Za narode Istočne Europe katarze nije bilo dok god su Nijemci živjeli među njima. Etnički Nijemci, koji su u Istočnoj Europi stoljećima živjeli u svojim gradskim i seoskim zajednicama, zatekli su se izloženi brutalnostima. Saveznici su propisali “uredno i humano” preseljenje. Stvarnost je bila potpuno drugačija. Nitko nije imao interesa da pokuša zaštititi one koji su smatrani odgovornima za strahote prethodnih godina. Mržnja koja se nakupljala tijekom okupacije bila je razumljiva, ali je s njemačkim porazom prerasla u nesputane, isprva nekontrolirane osvetničke ispade. Do kraja srpnja između pola milijuna i tričetvrt milijuna Nijemaca - opljačkanih, silovanih, prebijenih, lišenih hrane i medicinske njege - protjerano je s novih poljskih teritorija. Zločini

su postali uobičajeni. Poljske vlasti činile su malo ili ništa da bi ih spriječile. Na Nijemce se gledalo kao na divlje zvijeri ili gamad koju treba hvatati i zatući. Čak su i Sovjeti bili šokirani nemilosrdnom poljskom osvetom za sve što su pretrpjeli pod okupacijom. "Sve češći su slučajevi ničim izazvanih ubojstava njemačkih građana, neosnovanih uhićenja, dugih zatočeništva i sustavnih ponižavanja”, stajalo je u izvješću Crvene armije poslanom u Moskvu 30. kolovoza 1945.

U Čehoslovačkoj su svi sudetski Nijemci, neovisno o tome jesu li simpatizirali naciste, smatrani izdajnicima. Čehoslovački predsjednik Edvard Beneš govorio je na radiju 12. svibnja 1945. o potrebi “definitivne likvidacije njemačkog problema”, što je odmah dovelo do iseljavanja više od 20.000 muškaraca, žena i djece iz Brna. Neki nisu preživjeli prisilni marš do austrijske granice. Kršćanska zapovijed “voli bližnjega svoga” nije vrijedila za Nijemce, rekao je jedan katolički svećenik, oni su zli i došlo je vrijeme obračuna.

Takav govor mržnje predvidljivo je izazvao užasno nasilje. Nijemci su tjerani iz svojih domova, a njihova je imovina opljačkana. Bili su brutalno zlostavljani u sabirnim logorima, gdje su uvjeti bili ekstremno teški. Margarete Schell, nekad poznata glumica rođena u Pragu, vodila je dnevnik svojih logorskih iskustava. Sjećala se kako su muškarci bili bičevani za vrijeme večernje prozivke. Neki su bili prisiljeni hodati četveronoške po logorskom krugu dok ne bi posrnuli, kad su ponovno bičevani. Nju je, osim drugih svakodnevnih poniženja i zlostavljanja, izvrijeđao zapovjednik logora zato što je poslala pismo bez dopuštenja.

Izvan logora su čehoslovačka milicija, grupe komunističkih aktivista i naoružane bande napadale, ponižavale i samovoljno ubijale Nijemce. Najteži incident dogodio se 31. srpnja 1945. u gradu Ústí nad Labem (bivši Aussig) gdje su masakrirane stotine

Nijemaca. Mnogi Nijemci učinili su samoubojstvo, samo 1946. njih 5558 prema čehoslovačkim statistikama. Više od tri milijuna Nijemaca protjerano je iz Čehoslovačke do jeseni 1947. Ubijeno je najmanje 19.000 do 30.000 sudetskih Nijemaca. Ukupni broj vjerojatno je veći, osobito ako mu se pribroje bolesti, pothranjenost i izloženost kao izravne posljedice brutalnih progona. Nakon nekoliko tjedana okončana su divlja protjerivanja i zločini, a deportacije su regulirane, premda su se još uvijek provodile na brutalan način. Zaustavljanje nasilja bilo je naime u interesu i čehoslovačke vlade i Saveznika.

Sveukupno je najmanje dvanaest milijuna Nijemaca protjerano iz Srednje i Istočne Europe u okupiranu Njemačku, koja ih zbog ratnih razaranja nije bila u stanju valjano zbrinuti. Prognanici nisu bili dobrodošli. “Mi gladujemo i patimo. Dragi Bože, vrati tu bagru njenim kućama. Pošalji ih, Bože, natrag u Čehoslovačku i oslobodi nas tog ološa”, molili su se ljudi u selima Württemberga 1946. i 1947. Ispitivanje javnog mnijenja iz 1949. pokazalo je da šezdeset posto starosjedilaca i devedeset šest posto prognanika svoje međusobne odnose ocjenjuje kao loše. Starosjedioci su prognanike doživljavali kao arogantne, zaostale i nepouzdane, a prognanici starosjedioce kao sebične, beščutne i zle. “Znamo da nismo dobrodošli i da nas ljudi ne žele ni vidjeti”, stajalo je 1948. u jednoj predstavci lokalnom gradonačelniku, “ali i mi bismo, vjerujte nam, radije bili u svojim domovima i nikome na teret. Mi nismo izbjeglice. Protivno svakom moralnom zakonu prognani smo iz svojih domova, odvedeni iz zavičaja, opljačkani i dovedeni ovamo protivno svojoj slobodnoj volji.”

Po pouzdanim procjenama, najmanje je pola milijuna Nijemaca na ovaj ili onaj način izgubilo život tijekom brutalnih progona, a sudbina 1,5 milijuna ostala je nepoznata. Dio etničkih Nijemaca, pripadnika starih njemačkih zajednica u Rumunjskoj, Mađarskoj i

Jugoslaviji, doživio je nezavidnu sudbinu deportacijom u sovjetske radne logore.

Do 1950. znatno je umanjeno manjinsko stanovništvo u Istočnoj Europi. Ipak, etničke manjine nisu u potpunosti eliminirane. U baltičkim zemljama i Ukrajini postojala je velika ruska manjina, ali nije bila diskriminirana, uostalom, Sovjetskim Savezom dominirali su etnički Rusi. Jugoslavija je sačuvala svoju multietničku strukturu. Kako bilo, istočnoeuropske države postale su etnički homogene u znatno većoj mjeri nego što su bile prije Drugog svjetskog rata. Nekadašnja multietnička Istočna Europa više nije postojala. Drastični progoni i stravično etničko čišćenje ostavili su svoj jezivi trag.

Poslije eksplozije duboke mržnje koja se tijekom prvih tjedana nakon njemačke kapitulacije oslobađala kroz ekstremno i neobuzdano nasilje, države su preuzele kontrolu nad provedbom pravde. Taj je proces tekao utoliko lakše tamo gdje je postojalo povjerenje da će nove vlade spremno provesti temeljite reforme, očistiti administraciju od kolaboranata, uhititi ih i izvesti pred sud te oštro kazniti krivce. Prisutnost uglednih pripadnika pokreta otpora u novim vladama ubrzala je taj proces. U Norveškoj, Danskoj i Francuskoj provedene su brze čistke u policiji, što je ojačalo povjerenje stanovništva u državni poredak. U većem dijelu Europe stanovništvo je bilo spremno poštovati autoritet vlasti. Bilo je premoreno borbama i željno povratka u “normalnost” - kako god se ta “normalnost” percipirala - u kojoj neće biti nasilja. Tamo gdje se povjerenje u državni poredak obnavljalo sporije, dakle u većem dijelu Južne i Istočne Europe, proces obuzdavanja nasilja trajao je dulje. Razne paravojne grupe, bivši pripadnici pokreta otpora i vigilanti, raspolagale su zalihama oružja i nisu ga se bile spremne odreći. Amnestije osvetničkih ubojstava neke su uvjerili da predaju oružje. No prije nego što su državne vlasti osvetničko nasilje stavile

pod kontrolu, trebale su steći povjerenje poduzimanjem odlučnih akcija protiv ratnih zločinaca i kolaboranata.

U zemljama koje su sada bile pod sovjetskom dominacijom “službena” čistka fašista i njihovih simpatizera bila je drastična, ali je ubrzo postala sredstvo obračuna s neprijateljima novog režima. Najveći ratni zločinci izvedeni su pred sud i pogubljeni, ponekad javno. Golemo mnoštvo (premda ne i čitavih 100.000, kako se tvrdilo) promatralo je vješanje sedmorice Nijemaca u Rigi 1946. Viđeni kolaboranti najčešće su bili ustrijeljeni čim bi sovjetske snage zauzele neki teritorij. Tako je samo u Litvi tijekom srpnja i kolovoza 1944. pogubljeno 1700 ljudi. Uobičajena kazna bila bi deportacija u radne logore smještene u negostoljubivim područjima Sovjetskog Saveza, odakle u pravilu ne bi bilo povratka. Procjenjuje se daje najmanje pola milijuna ljudi deportirano iz Estonije, Latvije i Litve od 1944. do 1949. Između 140.000 i 200.000 ljudi uhićeno je u Mađarskoj i deportirano u Sovjetski Savez, pretežno u Gulag. Velik broj optuženih za simpatije prema fašizmu ili za antikomunističku aktivnost - na što se gledalo kao jedno te isto - završio je u zatvoru. U Rumunjskoj je broj političkih zatvorenika do 1948. narastao na 250.000 ljudi ili dva posto od ukupnog broja stanovnika. Dotad je izbrisana razlika između stvarne kolaboracije i “kontrarevolucionarnog” djelovanja onih koji su proglašeni “klasnim neprijateljima”.

U jednome su mađarskom gradu ujesen 1945. uhićeni franjevac, otac Szaléz Kiss i šezdesetak mladih ljudi, pripadnika grupe kojoj je bio na čelu. Optuženi su za “fašističku zavjeru” i ubojstva sovjetskih vojnika. Prisiljeni su na priznanja pod mukama. Kiss i trojica mladića pogubljeni su, drugi su poslani u zatvor ili u sovjetske logore. Činjenica da marksistička teorija (i komunistička praksa) smatra kako je fašizam najekstremniji oblik reakcije značila je da će sudski postupci u Istočnoj Europi biti suočeni s teškoćama

u pokušaju sustavne čistke jer je čitavo nekomunističko stanovništvo bilo njihova potencijalna žrtva. U Rumunjskoj, Bugarskoj i Mađarskoj čistke su postale sredstvo kojim je osigurana politička poslušnost. Potpuno nevini građanin mogao je zbog nečije zlovolje biti oglašen “fašistom” ako bi i u najmanjoj mjeri iskazivao politički nonkonformizam.

“Službene” čistke u Zapadnoj Europi bile su manje drakonske nego u komunističkim zemljama, ali i manje drakonske nego što je stanovništvo očekivalo. Najveći kolaboranti - Vidkun Quisling u Norveškoj, Anton Mussert u Nizozemskoj i Pierre Laval u Francuskoj - bili su pogubljeni. (Maršalu Pétainu, koji je imao osamdeset sedam godina, smrtna kazna zamijenjena je doživotnom robijom.) Čistkama se pristupalo s dužnom ozbiljnošću, osobito u razdoblju neposredno nakon rata. Širom Zapadne Europe uhićeno je nekoliko stotina tisuća ljudi i izvedeno pred sud pod optužbama za izdaju, ratne zločine ili kolaboraciju: 40.000 u Danskoj, 93.000 u Norveškoj, 120.000 u Nizozemskoj i čitavih 405.000 u Belgiji. Mnogi su bili osuđeni zbog relativno manjih prijestupa i izrečene su im lakše kazne. Većina je ubrzo puštena iz zatvora ili amnestirana.

Nije izrečeno mnogo smrtnih kazni, pa čak ni kazni doživotnog zatvora. Više od osamdeset posto uhićenih u Belgiji nije bilo optuženo, 241 je pogubljen, a većini su izrečene blaže kazne. I u Nizozemskoj je izrečeno četrdeset smrtnih kazni i 585 kazni dugotrajnog zatvora od ukupno 44.000 presuda (većinom za manje prijestupe). Dobro su prošli državni službenici i policajci koji su sudjelovali u racijama, deportacijama Židova i odmazdama zbog otpora. Čistke u Francuskoj bile su pak relativno oštre. Procesuirano je oko 300.000 slučajeva, iz kojih je proizišlo 125.000 optužnica. Izrečeno je gotovo 7000 smrtnih osuda, premda većinom u odsutnosti. Provedeno je 1500 smrtnih i 39.000 (kraćih) zatvorskih kazni. Većina presuda preinačena je amnestijom iz 1947.

Samo 1500 najvećih ratnih zločinaca bilo je 1951. još uvijek u zatvoru.

Pola milijuna Austrijanaca, četrnaest posto odraslog stanovništva, bili su članovi Nacističke stranke, a neki od najgorih nacističkih ratnih zločinaca bili su iz Austrije. Usprkos tome Austriji je dopušteno da sebe prikazuje kao prvu žrtvu nacističke agresije. Bilo je općepoznato da je Austrija u Europi najsigurnije utočište za kolaborante. Austrijski sudovi izrekli su samo trideset smrtnih kazni. U susjednoj Češkoj taj broj bio je 686. Provedena je čistka austrijske policije i pravosuđa. Od 270.000 nacista u državnoj službi polovina je otpuštena do sredine 1946., ali su mnogi amnestirani i ponovno zaposleni. Sudovi su izrekli 13.600 zatvorskih kazni, uglavnom kratkotrajnih. Amnestija proglašena 1948. obuhvatila je devedeset posto blažih prijestupa, a sredinom pedesetih godina amnestirani su i neki uvjereni nacisti. Kako je vrijeme odmicalo, sudovi su bivali sve blaži. Svugdje je obnova državne uprave imala prioritet u odnosu na kažnjavanje ponašanja za vrijeme rata, osim u najtežim slučajevima.

U svim zemljama okupirane Europe bilo je oduševljenih kolaboranata. Okupacija je međutim rijetko, ako igdje i jest, uživala podršku većine stanovništva, a kolaboranti su nakon rata bili predmet sveopće mržnje. U Njemačkoj je pak Hitler praktično do kraja uživao veliku popularnost, kao i njegov militaristički i nacionalistički režim koji je razorio europski mir. Milijuni Nijemaca bili su članovi NSDAP-a i nacističkih organizacija. Mnogi su podržavali progon Židova i druge užasno neljudske postupke u samoj Njemačkoj, dok su pripadnici okupacijskih snaga - uz prešutnu podršku njemačkih građana - bili suučesnici strašnih barbarstava u okupiranoj Europi. Kad se vratio u svoju rodnu zemlju, Alfred Döblin stekao je dojam da Nijemci gaje “neobično distanciran odnos spram nedavnih događaja”, da su nesposobni

pojmiti katastrofu koja ih je zadesila te da ih zanima isključivo kolotečina svakodnevice. Malotko je 1945. mogao sa sigurnošću odgovoriti na pitanje hoće li Njemačka ikada igrati pozitivnu ulogu u budućoj Europi. Čistka bivših nacista bila je prvi korak u procesu obnove demokracije u Njemačkoj, što je bilo u skladu s dogovorom Saveznika na Konferenciji u Potsdamu u ljeto 1945. Bilo je to lakše reći nego provesti.

Neki vodeći nacisti izbjegli su suđenje samoubojstvom, bilo u trenutku sloma Trećeg Reicha, bilo u savezničkom zarobljeništvu. Među njima su bili ministar propagande Joseph Goebbels, Hitlerova desna ruka Martin Bormann (njegovi ostaci nađeni su desetljećima poslije nedaleko od Hitlerova bunkera), fanatični čelnik Radne fronte Robert Ley i zastrašujući Heinrich Himmler, šef SS-a i njemačke policije. Bivši zapovjednik Auschwitza Rudolf Höss i okrutni gospodar područja “Warthegau” (dio zapadne Poljske) Arthur Greiser izručeni su Poljacima, koji su im surovo sudili i pogubili ih. Drugi su, poput Adolfa Eichmanna, “menadžera Konačnog rješenja židovskog pitanja”, a bilo je ih je začuđujuće mnogo, uz pomoć Vatikana prokrijumčareni preko Španjolske u Južnu Ameriku. Saveznici su uspjeli uhvatiti dvadeset jednog visokog dužnosnika nacističkog režima. Među njima su bili Hermann Göring, nekad Hitlerov nasljednik, bivši ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop, šef RSHA-a Ernst Kaltenbrunner, šef poljskog Generalnog gubernatorstva Hans Frank i Rudolf Hess, nekad drugi čovjek NSDAP-a, dok na bizaran način nije 1941. pobjegao u Škotsku. Pred sud su kao ratni zločinci izvedeni i vojni zapovjednici: Wilhelm Keitel (načelnik Vrhovnog zapovjedništva Wehrmachta), Alfred Jodl (načelnik Operativnog odjela Vrhovnog zapovjedništva Wehrmachta), Erich Raeder (do 1943. vrhovni zapovjednik Ratne mornarice) i Karl Dönitz (vrhovni zapovjednik ratne mornarice od 1943. i nakratko, nakon Hitlerova

samoubojstva, predsjednik Reicha).

Izvođenje uhvaćenih nacističkih vođa pred sud zbog njihovih zločina bilo je jednostavno, ali je samo suđenje bilo pravno minsko polje jer nisu postojali ni presedani ni prethodno uspostavljena jurisdikcija Međunarodnog vojnog suda (činili su ga suci i tužitelji četiriju sila pobjednica) koji je stolovao u Nürnbergu 1945. i 1946. Churchill je predlagao da se najveći zločinci ustrijele na licu mjesta, odmah po hvatanju. Staljin je predložio da im se prvo sudi pa da se potom ustrijele. Europsko javno mnijenje bilo je sklono kratkom postupku. Prevladao je stav Amerikanaca, koji su smatrali kako pretpostavljena krivnja optuženih nije dovoljna, već mora biti nedvosmisleno dokazana - i to ne samo pred njemačkim stanovništvom - u postupku koji će predstavljati novi pravni presedan. Dvanaestorica optuženih, među njima Göring, Ribbentrop, Frank, Bormann (u odsutnosti), Keitel i Jodl, osuđena su na smrt vješanjem. (Göring se uspio ubiti prije izvršenja presude.) Preostali su, uključujući i Alberta Speera, koji je sretno izbjegao vješanje, osuđeni na duge zatvorske kazne. NSDAP, SS i Gestapo proglašeni su zločinačkim organizacijama. Amerikanci su u Nürnbergu održali još dvanaest suđenja od 1946. do 1949. Procesuirano je ukupno 185 dužnosnika vladinih ministarstava, vojske, industrije, zdravstva i pravosuđa te pripadnici ubilačkih Einsatzgruppen RSHA-a koji su optuženi za osobito svirepe ratne zločine. Ta su suđenja okončana s dvadeset četiri smrtne kazne, dvadesetorica optuženih osuđena su na doživotni zatvor, a devedeset osam na kraće zatvorske kazne.

Tada, a i poslije, bilo je tvrdnji da su nürnberška suđenja “pravda pobjednika” i da su tek farsa jer su Sovjeti počinili mnoge ratne zločine, kao i Zapadni saveznici bombardiranjem Dresdena, Hamburga i drugih gradova. Nedvojbeno je da suđenja nisu bila savršeno u skladu sa zapadnim pravosudnim standardima. No da

kojim slučajem nacistički ratni zločinci nisu izvedeni pred sud, bio bi to groteskni propust u očima civiliziranog svijeta. Ispitivanja javnog mnijenja u Njemačkoj provedena u vrijeme suđenja pokazala su da ih javnost uvelike podržava i da smatra kako su postupak i izrečene kazne bili pravedni. Podržana je i osuda čitavih organizacija, kakve su SA, SS i Gestapo. Oko sedamdeset posto ispitanika smatralo je kako se krivnja za ratne zločine ne može svesti na nürnberške optuženike te da je trebalo optužiti i druge članove NSDAP-a i niže dužnosnike. Time su i počeli problemi. Tko su bili ti ljudi, koliko je velika njihova krivica i kako ih izdvojiti iz mnoštva? Jesu li okupacijske sile bile u mogućnosti razlikovati krivnju i nevinost, štoviše, različite stupnjeve krivnje preko osam milijuna Nijemaca - deset posto stanovništva - koji su bili članovi NSDAP-a i desetak milijuna članova drugih nacističkih organizacija?

Ubrzo je postalo jasno da zadaća denacifikacije njemačkog društva nije samo golema, nego i potpuno nepraktična. Amerikanci su u svojoj okupacijskoj zoni i u prvoj poratnoj fazi bili najodlučniji u tom pokušaju. Zapadni su saveznici međutim shvatili daje malobrojnom i često nevještom osoblju okupacijskih snaga administrativno nemoguće nositi se s milijunima upitnika koje su Nijemci bili dužni ispuniti glede sudjelovanja u nacističkim organizacijama Trećeg Reicha. Ti upitnici nisu bili vrijedni papira na kojem su bili ispisani, između ostalog i zato što su mnogi bili ispunjeni neistinitim podacima. Krajem 1945. narastao je broj zatvorenika u logorima i tisuće državnih službenika bile su otpuštene, ali se temeljita denacifikacija njemačkog društva pokazala nemogućom. Samo u američkoj zoni obrađeno je 1,6 milijuna upitnika, dok je 3,5 milijuna ljudi koji su označeni kao nacisti tek čekalo klasifikaciju, s tim da su se Amerikanci do kraja 1947. namjeravali povući iz Njemačke. **[**Klasifikacija se odnosila

na pet kategorija krivice: (1) teški ili glavni krivci; (2) aktivisti, militanti, profiteri; (3) oni koji su se ogriješili u manjoj mjeri; (4) pasivni pristaše, suputnici; i (5) nevini, (op. prev.)]

Britanci i Francuzi bili su suočeni sa sličnim problemima. Britanci su sudili i pogubili odgovorne za strašne zločine u Bergen-Belsenu koji su šokirali javnost kada su logor u proljeće 1945. oslobodile britanske postrojbe. Također, smijenili su oko 200.000 Nijemaca, uglavnom iz javnih službi (uključujući i učitelje), policije i vodećih položaja u industriji, ali i ljude koji su radili u prehrambenoj industriji, željeznici i pošti. Troškovi okupacije bili su prevelik teret za bankrotiranu Britaniju. Denacifikacija je pala u drugi plan jer je obnova Njemačke stekla prioritet, a tu su obnovu trebali provesti Nijemci. Mnogi su imali sumnjivu prošlost. Kako god bilo, Nijemci će sami upravljati svojom zemljom. Francuzi su, kao i Britanci, počeli razmišljati pragmatično. Tri četvrtine njemačkih učitelja u francuskoj zoni otpuštene su u prvim tjednima okupacije, ali kada je u rujnu 1945. počela školska godina, svi su ponovno zaposleni. Francuzi su obradili tek pola milijuna upitnika. Bili su iznenađujuće blagi. Kažnjeno je samo 18.000 osoba. “Teških krivaca” bilo je trinaest u francuskoj zoni, u odnosu na 1654 u američkoj.

Početkom 1946. Zapadni saveznici priznali su neuspjeh i odgovornost za denacifikaciju prepustili samim Nijemcima. Osnovano je stotinjak okružnih sudova s njemačkim osobljem, ali pod nadzorom Saveznika. Nastavilo se s upotrebom upitnika i klasifikacijom krivnje, ali u ponešto izmijenjenom obliku. Praktično svatko tko je izveden pred sud uspijevao je pronaći nekoga s navodno besprijekornim ponašanjem tko je jamčio da optuženi nije učio ništa loše tijekom nacističke vladavine. Takva su svjedočenja s razlogom nazvana “Persil-potvrde” koje “peru bjelje”, kako je stajalo na reklamama za popularni deterdžent.

Proces denacifikacije postupno je počeo nalikovati na farsu. Obrađeno je više od šest milijuna slučajeva. Dvije trećine osumnjičenih amnestirane su po kratkom postupku. Devet desetina onih koji su izvedeni pred sud oglašeno je tek kao “oni koji su se ogriješili u manjoj mjeri” ili “pasivni pristaše i suputnici” i svi su oslobođeni. Sudovi su ubrzo nazvani “tvornicama pasivnih suputnika”, izgubili su ugled i bili omraženi prije nego što ih je 1951. ukinula Zapadna Njemačka, koja je amnestirala stotine tisuća ljudi, praktično sve osim najgorih zločinaca. U međuvremenu su vraćeni na posao prethodno otpušteni državni službenici. U neuspjehu denacifikacije nisu se ogledali samo nepopularnost postupka, odbacivanje pretpostavke o kolektivnoj krivnji za nacističke zločine i potreba za pragmatičnom prilagodbom u svjetlu administrativnih potreba i izmijenjene političke situacije. U tom neuspjehu ogledao se i rasprostranjen stav - zamijećen u mnogim ispitivanjima javnog mnijenja - da je nacionalsocijalizam bio dobra ideja koja je loše provedena te da je svakako manje zlo od komunizma.

Denacifikacija u sovjetskoj zoni bila je potpuno drugačija i drakonska. Deseci tisuća nestali su u koncentracijskim logorima (upotrijebljeni su bivši nacistički logori) i zatvorima kojima je upravljala sovjetska tajna policija. Mnogi su odvedeni u radne logore u Sovjetskom Savezu. Do kraja 1945. u istočnoj je zoni preko pola milijuna Nijemaca otpušteno iz državne službe. Provedene su temeljite čistke sudaca, odvjetnika, javnih dužnosnika, sveučilišnih i školskih nastavnika. Preko 40.000 novih učitelja zaposleno je do jeseni 1946. Od 1945. do 1950. smijenjene su dvije trećine sudaca i tri četvrtine osnovnoškolskih učitelja. Novi učitelji i državni službenici bili su nedovoljno stručni, što je imalo predvidljive posljedice po kvalitetu njihova posla.

No čak i u sovjetskoj zoni praktične posljedice nisu se

ignorirale. Liječnici, pa i oni su koji su nedvojbeno bili nacisti, zadržali su svoj posao. Bilo ih je teže zamijeniti nego učitelje i birokrate. Ideološki razlozi stavljani su ustranu kada su posrijedi bile praktične koristi. Amerikanci su preuzeli stotine nacističkih znanstvenika za rad na svome raketnom programu. Rusi su učinili isto s bivšim nacistima u istočnoj zoni. Ni sovjetsku zonu međutim nije bilo moguće potpuno preobraziti, premda su Sovjeti u tome gotovo uspjeli kada su demontirali praktično cjelokupnu njemačku industriju. S vremenom su manje opasni nacisti dobili priliku da dokažu kako su uvidjeli svoje pogreške, da su prihvatili načela marksizma-lenjinizma te krenuli putem izgradnje potpuno drugačijeg društva, državnog socijalizma. Smeđe je postalo crveno.

Jesu li se čistke mogle provesti na drugačiji način? Čini se da ni u Istočnoj ni u Zapadnoj Europi nije bilo alternative. U tek formiranom sovjetskom bloku čistke su bile nedvojbeno surove i služile su kao sredstvo nametanja političke poslušnosti. Svrha temeljitih i drastičnih čistki bila je likvidacija "reakcije”, “subverzivnih elemenata” i "antisovjetskih tendencija”, ali i stvarnih ratnih zločinaca i kolaboranata. Većina stanovništva nije bila komunistička, još manje prosovjetska i zasigurno ne bi glasovala za komuniste na slobodnim izborima. No čistkama je poslana jasna poruka o namjerama i bezobzirnosti novih režima. Ljudi su doslovno fizički prisiljeni na pokornost. Bio je to brutalan i radikalan raskid s prošlošću.

U Zapadnoj Europi malotko je bio zadovoljan čistkama. Neki su smatrali da su preblage, drugi da su preoštre. Obnova društva koja se trebala temeljiti na konsenzusu zahtijevala je integraciju, a nipošto podjele, osvetu i produljene kaznene postupke. Razumljivu potrebu za kažnjavanjem odgovornih trebalo je staviti pod kontrolu kako ne bi trovala dugoročnu težnju društvenoj i političkoj obnovi. Strasti je valjalo obuzdati. Osjećaj pravde imao je biti podređen

politici, a obračun s prošlošću nije smio pomračiti budućnost. Kolektivna amnezija bila je jedino rješenje.

Ljudi s više nego sumnjivom prošlošću dobili su priliku doživjeti duboku starost i umrijeti u krevetu, zahvaljujući velikodušnosti koju oni sami nikada ne bi pružili svojim žrtvama. Relativna blagost Zapada prema bivšim simpatizerima fašizma i brzina kojom su reintegrirani u društvo pogodovale su sovjetskoj propagandi. No i u redovima Crvene armije bilo je ratnih zločinaca, koji su, doduše, tretirani kao ljudi koji su postupali u ime pravedne stvari. Kad je počeo Hladni rat, čistke su obustavljene zbog političkog pragmatizma i u odnosu na prošlost povučena je crta zarad socijalističkog jedinstva na Istoku ili zbog sve žešćeg antikomunizma na Zapadu.

U očima žrtava pravda nije bila zadovoljena niti je društvo bilo očišćeno od otrova. Njihove patnje zapravo ništa nije moglo kompenzirati niti je potpuna katarza uopće bila zamisliva. Računi nikada nisu mogli biti izravnani i zato se još desetljećima nakon Drugog svjetskog rata tragalo za ratnim zločincima, koji su izvođeni pred sud zbog svojih užasnih nedjela. Europa se ni u drugoj polovini dvadesetog stoljeća neće uspjeti osloboditi smrada groteskne neljudskosti ratnih godina.

Politička obnova: podjele i neizvjesnosti

Novi oblici političkog pluralizma obnovljeni su začuđujuće brzo neposredno poslije rata. Njemačka okupacija prekinula je politički kontinuitet u praktično svim državama. Politika je trebala potražiti drugačije oblike. Sami temelji političkog pluralizma još

uvijek su postojali. Pluralizam je bio potisnut, ali je obnovljen brzo i lako. Stranke ljevice preživjele su zabrane i progone i nisu samo zadržale svoju izbornu bazu, nego su je i proširile zahvaljujući zaslugama u antifašističkom otporu. Bivše liberalne i konzervativne stranke trpjele su veći diskontinuitet, ali i one su relativno lako, pod novim imenom, obnovile svoju nekadašnju bazu podrške.

Konture političkoga krajolika bile su nejasne. Fašizam je uništen po cijenu golemih žrtava i bilo je izvjesno da povratak u autoritarizam fašističkog tipa ne dolazi u obzir (premda zabrinutost zbog nacističke obnove u Njemačkoj nije potpuno iščeznula, a Španjolska i Portugal još uvijek su bili u vremenskoj kapsuli). S druge strane, uvelike je porastao ugled sovjetskoga komunizma zbog njegova vojničkog trijumfa. Sovjetski Savez uživao je podršku obnovljene ljevice koju je ujedinio antifašizam. Još uvijek su mnogi nadu i nadahnuće nalazili u Moskvi. Ipak je većina ljevice htjela pluralni politički sustav ili se mirila s pluralnom demokracijom kao do daljnjega ponajboljim oblikom vladavine. S onu stranu ljevice svugdje su postojali veliki dijelovi društva, osobito izvan velikih gradova, koji su ostali antisocijalistički, konzervativni i pod snažnim utjecajem crkvi. U svim su se zemljama narav političkog sustava i konstelacija izborne podrške diferencirale postupno.

Neposredno poslije rata činilo se da je konačno nastupilo doba ljevice, koja je u vrijeme Depresije bila demoralizirana, podijeljena i poražena, a nakon toga terorizirali su je fašisti i primorali na opasno ilegalno djelovanje. Narodne fronte tridesetih su godina, iako kratkotrajne, kroz svoje opiranje fašizmu izgradile jedinstvo. Kada je 1945. poražen smrtni neprijatelj, antifašizam je ponovno bio faktor koji je ljevicu držao na okupu. Komunisti su svojim odlučnim antifašizmom stekli veliki ugled, ali je vjetar čitavoj ljevici - uključujući i socijaliste - napunio jedra.

Obnova političkog pluralizma u Zapadnoj Europi

Na prvim su poslijeratnim izborima komunističke stranke u većini zemalja više nego udvostručile svoju snagu, usporedimo li njihove izborne uspjehe s predratnim razdobljem. Komunisti su 1945. i 1946. dobili najviše glasova u Francuskoj (više od 26 posto), Finskoj (23,5 posto), Islandu (19,5 posto) i Italiji (gotovo 19 posto). Između deset i trinaest posto glasova dobili su u Belgiji, Danskoj, Luksemburgu, Nizozemskoj, Norveškoj i Švedskoj te više od četrnaest posto u nekim njemačkim regijama. Opći savezni izbori u Zapadnoj Njemačkoj održat će se tek 1949. Komunisti su uživali podršku od pet ili šest posto u Austriji i Švicarskoj i samo 0,4 posto u Britaniji. Podrška socijalističkim strankama bila je pak znatno veća nego komunistima i dosegla je preko četrdeset posto na prvim poslijeratnim izborima u Austriji, Švedskoj, Norveškoj i nekim zapadnonjemačkim regijama, preko trideset posto u Belgiji i Danskoj i nešto manje u Nizozemskoj. U Francuskoj i Italiji ukupni glasovi za ljevicu bili su impresivni - 47 posto u Francuskoj i 39 posto u Italiji - i podjednako podijeljeni između komunista i socijalista.

Suštinski negativna, samim time i rastegljiva definicija antifašizma i iskonski otpor spram konzervativnog establišmenta koji je koketirao s ekstremnom desnicom pridonijeli su dojmu da samo ljevica može jamčiti korjenite društvene i ekonomske promjene. U skandinavskim zemljama, gdje rat nije bio posebno razoran (premda je Norveška izgubila dvadeset posto svoje gospodarske infrastrukture), socijaldemokratska ljevica konsolidirala je svoju vlast - koja je počela i prije rata -i provela

suštinske i trajne reforme sustava socijalne skrbi. Danski socijaldemokrati, isprva donekle kompromitirani zbog sudjelovanja u kolaborantskim vladama, ubrzo su ponovno stekli podršku koju su privremeno izgubili u korist komunista. Socijaldemokracija je ojačala u Norveškoj, između ostalog i zbog ugleda stečenog u pokretu otpora, a ostala je jaka i u Švedskoj. Mali Island uspostavljen je kao neovisna država 1944. secesijom od Danske i bio je jedna od rijetkih europskih zemalja koje su prosperirale tijekom rata. Komunistička Stranka narodnog jedinstva uživala je veću podršku nego socijaldemokrati, ali su se obje lijeve stranke pridružile konzervativnoj Stranci neovisnosti i formirale koaliciju, koja je, začudo, funkcionirala bez suštinskih neslaganja. Takva koalicija postigla je konsenzus u pitanjima modernizacije zemlje, povećanja životnog standarda i subvencioniranja ribarske flote. U Skandinaviji je rat prekinuo, ali nije slomio ni političke strukture ni politiku ekonomske i društvene reforme.

Socijaldemokrati su bili vodeća politička snaga i u Finskoj, premda takav ishod 1945. nije bio izvjestan. Tada se činilo da će Finska pripasti sovjetskom bloku. Te su godine finski komunisti (nazivali su se "narodnim demokratima”) prvi put nakon 1929. sudjelovali na izborima. Dobili su 23,5 posto glasova i neznatno su zaostajali za socijaldemokratima, koji su dobili 25 posto (znatno manje nego što su dobivali prije rata). Te su dvije stranke skupa s Agrarnom strankom (21 posto) formirale koalicijsku vladu s lijevim programom nacionalizacije, porezne i socijalne reforme te jačanjem državne intervencije u ekonomiji, ali su budno čuvale državnu neovisnost i njegovale dobre odnose sa sovjetskim susjedom. Komunisti su preuzeli ministarstvo unutarnjih poslova i još četiri ministarstva. Štoviše, komunist Mauno Pekkala 1946. postao je predsjednik vlade.

Činilo se da će komunističko preuzimanje kontrole nad

polugama vlasti, koje je nalikovalo na zbivanja u Istočnoj Europi, Finsku učiniti sovjetskim satelitom. Finski komunisti međutim nisu bili jedinstveni, a naišli su i na odlučan otpor socijaldemokrata i Agrarne stranke, tako da su na izborima 1948, doživjeli neuspjeh. U međuvremenu je ojačao antikomunizam, a komunistički puč u Čehoslovačkoj u veljači 1948. nalagao je oprez. Finski političari mudro su igrali svoju igru, osobito u pregovorima o vojnom sporazumu sa Sovjetskim Savezom tijekom ožujka 1948. koji su okončani sklapanjem labavog i obrambenog “Ugovora o prijateljstvu, suradnji i uzajamnoj pomoći”. Staljin je naime imao svoje vlastite pragmatične razloge - čemu je možda pridonijela negativna međunarodna reakcija na čehoslovački puč - da Finsku ostavi samostalnom i da joj ne nameće status satelita kakav su doživjele druge države u sovjetskoj interesnoj sferi. Socijaldemokrati, koji su oštro napadali Moskvu, odigrali su presudnu ulogu u oblikovanju finske politike i ekonomije u razdoblju nakon 1948.

Britanska Laburistička stranka također je trijumfirala nakon rata. Zastupala je svoju verziju socijaldemokracije, ali se od svoga osnutka znatno razlikovala od kontinentalnih socijaldemokratskih stranaka. Nikada se nije suočila s ozbiljnom komunističkom prijetnjom, što je bila važna sastavnica njezina identiteta. Britanija dakle nije poznavala podjele i sukobe na ljevici. Također, ljevica nije bila primorana na borbu s fašističkim režimom, niti se suočila s progonima ili nacističkom okupacijom. Ratna koalicijska vlada suspendirala je uobičajenu stranačku politiku. Kada je 1945. obnovljen redoviti stranački život, stare strukture moći ostale su netaknute. Konzervativna stranka u posljednjih trideset godina samo tri godine nije bila na vlasti, a sada je prešla u opoziciju i bila u prilici da preispita svoj politički program i svoju internu organizaciju. U svakom slučaju, bila je to ista, prepoznatljiva

stranka na čijem je čelu bio Churchill, državnik svjetskog formata.

Odlučujuću ulogu na izborima 1945. odigrala su sjećanja na Depresiju, koja je ostavila dubok trag na javnu svijest u Britaniji. Povratak na te sive godine nije dolazio u obzir. Težnja dubokim društvenim i ekonomskim promjenama koje će spriječiti ponovnu pojavu bijede uklonila je Winstona Churchilla i dovela na vlast laburiste, koji su na izborima u srpnju 1945. stekli preko šezdeset posto parlamentarnih mandata. Nova vlada pod predsjedanjem elementa Attleeja - čovjeka potpuno lišenoga karizme, ali učinkovitog administratora - obećala je da će izgraditi novi Jeruzalem sada i ovdje “u zelenoj i pitomoj Engleskoj” (kako je rekao William Blake u svojoj pjesmi s početka devetnaestog stoljeća). Attlee je okupio iskusne i sposobne ministre. Najveći ugled uživao je Ernest Bevin, koji je u međuraću bio vodeći sindikalni lider. Bio je agilan ministar rada u ratnoj vladi, a sada je postao ministar vanjskih poslova, što je bila jedna od Attleejevih spektakularnih odluka. Druga ključna ličnost bio je čovjek sa sličnim prezimenom, Aneurin Bevan. Nekad rudar i vješt govornik, Bevan je bio obilježen siromaštvom i teškoćama koje su trpjeli rudari Walesa. U Attleejevoj vladi postao je ministar zdravstva. Asketski sir Stafford Cripps, bivši lijevi buntovnik u redovima laburista, nekad je gajio simpatije prema Staljinu, ali se otrijeznio tijekom boravka u Moskvi, gdje je za vrijeme rata bio britanski ambasador. U novu vladu donio je moderne metode upravljanja, učinkovitost, planiranje u stilu New Deala i mješovito gospodarstvo te odigrao važnu ulogu u oblikovanu britanske poslijeratne ekonomije.

Cilj nove laburističke vlade bila je, ni više ni manje, nego socijalna i ekonomska revolucija, dakako u demokratskim okvirima. Nacionalizirani su rudnici ugljena, željeznice, opskrba plinom i električnom energijom i Engleska banka. Novi Zakon o

obrazovanju, koji je 1944. najavila ratna koalicija, omogućio je da srednje obrazovanje postane dostupno širokim slojevima. Započet je velik program stanogradnje. Uspostava “države blagostanja” **[**Welfare State. (op. prev.) **]** - izraz je postao amajlija poslijeratne Britanije - bio je najveći uspjeh Attleejeve vlade. Obiteljska socijalna skrb isplaćivala se izravno majkama i bila je univerzalna. Socijalno zakonodavstvo (koje je sadržavalo mnoga načela socijalne sigurnosti koja je lord Beveridge objavio 1942.) dokinulo je najgore oblike siromaštva. U očima stanovništva najveći uspjeh bio je osnivanje Državne zdravstvene službe 1948. To je zasluga nadahnutog Aneurina Bevana (medicinska struka žestoko se protivila). Pacijentima je zajamčena medicinska skrb koju nisu bili dužni izravno platiti (ne računajući, dakako, doprinos kroz plaćanje poreza). Značajno je poboljšana zdravstvena zaštita siromašnih slojeva stanovništva i pala je stopa smrtnosti od upale pluća, difterije i tuberkuloze. Bio je to golem napredak s trajnim učinkom.

Ljudi koji su doživjeli neposredno poraće u Britaniji pamte i drugu stranu medalje: oskudicu. Britanija je pobijedila, ali je bila siromašna. Valjalo je otplatiti velike dugove. Njeni vojni troškovi još uvijek su bili na razini imperijalne sile. Nužne i željno očekivane socijalne reforme dovele su do dodatnog povećanja javnih troškova. Kako bi se mogla nositi s tim troškovima i dugovima, Britanija je bila primorana povećati izvoz i drastično smanjiti uvoz. To je dovelo do produljenog racioniranja osobne potrošnje nalik na ono u vrijeme rata.

Socijalne reforme suzbile su najteže oblike siromaštva. Usprkos tome svakodnevica je većini stanovništva bila teška, jednolična i lišena materijalne udobnosti. Živežne namirnice bile su još uvijek racionirane. Rat je bio vođen i dobiven, dok kruh nije bio racioniran, ali je 1946. uvedeno racioniranje kruha i trajalo je pune dvije godine. “Katkad se pitam tko je zapravo pobijedio u ratu”,

rekla je 1946. jedna kućanica u sjevernoj Engleskoj, što je zasigurno bio vjeran odraz općeg raspoloženja. Mnoge namirnice bile su nedostupne. Kad god i kamo god je stigla vijest da se pojavila neka roba, stvarali su se redovi. Žene su bile primorane odvojiti dovoljno vremena za čekanje u redovima koje je znalo trajati i nekoliko sati, a često je bilo uzaludno. **[**Moja tetka Gladys pridružila se dugačkom redu u Oldhamu, čuvši da su se pojavile najlonske čarape. Kada je konačno došla na red, saznala je da čarapa nije ni bilo. Ljudi su zapravo čekali red za tripice. "No dobro, kad sam već toliko čekala, barem ću kupiti tripice”, rekla je tetka. (op. autora)**]**

Racioniranje hrane okončano je 1954., u vrijeme kada je u ostalim dijelovima Zapadne Europe već bilo praktično zaboravljeno. Tek tada su školska djeca mogla kupiti slatkiše bez bonova. I tek kada je racioniranje goriva bilo okončano, vlasnici automobila mogli su ga nabaviti u dovoljnim količinama i voziti se kamo god su htjeli. Isprva je stanovništvo dobro podnosilo oskudicu, ali je postupno gubilo strpljenje. Laburistička stranka počela je 1950. gubiti podršku svojih glasača. Konzervativci su se približili ponovnom preuzimanju vlasti.

Neovisno o političkim i stranačkim podjelama reforme socijalnog sustava koje su proveli laburisti široko su podržale sve stranke (što nije bio slučaj s ekonomskom politikom i nacionalizacijom industrije). Konzervativci su shvatili da je povratak na politiku iz tridesetih godina postao nemoguć. Prihvatili su promjene i spremno im se prilagodili, čime je počelo razdoblje konsenzusa glede temeljnih načela socijalne politike koje će trajati dulje od dva desetljeća. Laburisti su ostali na vlasti ukupno pet godina. Njihove reforme izgubile su zamah krajem 1948., ali su nepovratno promijenile Britaniju, čija je politika ostala trajno drugačija od one u kontinentalnoj Europi. Britansku političku

kulturu duboko su obilježavali osjećaj odvojenosti od Europe, gdje je dva puta u posljednjih pola stoljeća počeo svjetski rat, kao i interesna identifikacija sa Sjedinjenim Državama i zemljama Commonwealtha. **[***Commonwealth of Nations*, Britanska zajednica naroda, međuvladina organizacija koja okuplja većinu bivših britanskih kolonija i dominiona. Osnovana je 1949. radi promicanja političke, ekonomske i kulturne suradnje država članica, (op. prev.)**]**

U Zapadnoj je Europi razdoblje prevlasti ljevice bilo okončano. Njene unutarnje podjele ponovno su izišle na vidjelo. Antifašizam se pokazao nedovoljnim kao kohezivni faktor. Otvoren je stari rascjep između socijalista, koji su se zalagali za promjene unutar okvira postojeće pluralne demokracije (i koji su prihvaćali reformirani i kontrolirani kapitalizam) sjedne strane i komunista, koji su djelovali pod utjecajem Moskve, radili na uništenju kapitalizma i težili ekskluzivnoj kontroli državne vlasti s druge strane.

Drugi razlog slabljenja ljevice bila je pojava novog i moćnog političkog faktora: kršćanske demokracije. Obnovljeni je konzervativizam bez ostatka podržavao pluralnu demokraciju. Dokazao je svoju sposobnost da stekne široku podršku glasača bivših klerikalnih stranaka, integrirao je nekad nepomirljive socijalne i političke interese i nije počivao na negativnoj definiciji - antikomunizmu - već na zalaganju za suštinske društvene reforme. Predratne konzervativne elite težile su sprečavanju promjena i protivile su se demokraciji, u kojoj su vidjele prijetnju svojim interesima. Nakon rata pojavila se nova politička elita koja nije bila kompromitirana fašizmom i posegnula je za drugačijim pristupom. Pristala je na socijalne promjene, prigrlila parlamentarnu demokraciju i prilagodila je svojim interesima. Veliki segmenti društva kojima socijalizam ili komunizam nisu bili privlačni

podržali su konzervativnu - ali reformističku - politiku koja je težila društvenim reformama sukladno kršćanskim načelima.

Treći i najvažniji razlog slabljenja ljevice - koji je na stanoviti način objedinio i podjele unutar ljevice i jačanje kršćanske demokracije (i drugih oblika konzervativizma) - bila je podjela na Istočnu i Zapadnu Europu. Drugim riječima, Hladni rat bio je presudni faktor. Neprivlačne posljedice komunističke dominacije Istočnom Europom bivale su sve vidljivije i samim time jačale položaj zapadnoeuropskih konzervativnih stranaka koje su lako iskorištavale antipatiju prema Sovjetskom Savezu i strah od komunizma.

Političke sklonosti u Zapadnoj Europi kretale su se u tri osnovna smjera: socijalizam, komunizam i kršćanska demokracija. Kako se produbljivao sukob između Zapada i Sovjetskog Saveza, podjele na ljevici bivale su sve oštrije, podrška komunistima je opadala, a kršćanska demokracija jačala. Ljevica je gubila sposobnost da utječe na događaje. Taj trend bio je, na ovaj ili onaj način, vidljiv u Belgiji, Luksemburgu, Austriji, Italiji, Francuskoj i Zapadnoj Njemačkoj. Katolička narodna stranka u Nizozemskoj imala je nešto slabije konfesionalno uporište nego novi demokršćani u drugim zemljama. Politički “stupovi” predratnog nizozemskog društva - socijalistička, katolička i protestantska stranka (u posljednju se uvjetno mogu pribrojiti i liberalni konzervativci) - potpuno su obnovljeni, premda u donekle drugačijem obliku. Politički spektar u Belgiji također je ostao isti, uz odgovarajuće prilagodbe. Konzervativci su bili dominantna politička snaga jer je reformirana kapitalistička ekonomija ponajviše pogodovala srednjoj klasi i seljaštvu, dok je radikalna ljevica gubila podršku industrijskog radništva. U Austriji - koja je bila pod okupacijom četiriju sila pobjednica, ali tretirana kao oslobođena zemlja - komunistička partija bila je zanemariva, no

dopušteno joj je sudjelovanje u velikoj koaliciji koju su činili socijaldemokrati i nova demokršćanska Narodna stranka. Prioritet koalicije bilo je prevladavanje predratnih podjela i uspostava nacionalnog jedinstva.

U neposrednom poraću činilo se da je sudbina Italije u rukama revolucionarne ljevice. Do kraja 1945., usred sve težih ekonomskih problema, profilirala se nova i najznačajnija stranka na talijanskoj političkoj sceni. Bili su to demokršćani na čelu s Alcideom de Gasperijem, nekad uglednim članom Talijanske narodne stranke (*Popolari*). Talijanski demokršćani obuhvaćali su i vrlo konzervativnu i lijevu frakciju kojoj su pripadali katolički sindikati. De Gasperi je vješto manipulirao objema frakcijama i učvrstio kontrolu nad strankom. U početku mu je naruku išla i spremnost na suradnju komunističkog vođe Palmira Togliattija (rat je proveo u Moskvi), koji je neposredno nakon rata bio ministar u njegovoj vladi. De Gasperijeva vlada - neobična koalicija demokršćana, komunista i socijalista - odlučno je okončala poslijeratne čistke, novoimenovane policijske čelnike i regionalne prefekte zamijenila iskusnim službenicima, velike tvrtke koje su bile u rukama “komesara” vratila privatnim vlasnicima i započela obnovu javnog poretka. Koalicija je pobijedila na izborima 2. lipnja 1946., istodobno kad je izborno tijelo odbacilo kompromitiranu monarhiju i Italiju preobrazilo u republiku.

Trostruka podjela talijanske politike nije dokinuta. Promatrani zajedno, socijalisti i komunisti predstavljali su većinu birača. Bili su nepomirljivo podijeljeni, kako po svojim ciljevima tako i po izbornoj bazi. Nadalje, podrška ljevici bila je pretežno ograničena na industrijski sjever. Seoska područja na jugu podržavala su demokršćane, pobjednike koji su raspolagali s više od trećine glasova. U svibnju 1947. početak Hladnog rata izazvao je nepomirljive sukobe unutar koalicije koji su doveli do isključivanja

komunista iz vlade. U travnju 1948. u sjeni “crvene prijetnje” održani su parlamentarni izbori na kojima su komunisti i socijalisti dobili 31 posto glasova (u odnosu na četrdeset posto 1946.). Papa Pio XII. izjavio je da je izdajnik svatko tko podržava antikršćansku stranku. Američka antikomunistička propaganda također je odigrala važnu ulogu. Demokršćani su dobili 48,5 posto glasova (u odnosu na 35 posto 1946.) i stekli većinu u Zastupničkom domu. Promjena kojom je revolucionarno nasilje partizana zamijenjeno demokršćanskom konzervativnom većinom bila je fascinantna. Podjele na ljevici jamčile su demokršćanima, usprkos njihovim vlastitim unutarnjim podjelama, komotnu kontrolu nestabilnog talijanskog političkog sustava u nastupajućim desetljećima.

Francuska je bila jedina država u Zapadnoj Europi gdje su na prvim poslijeratnim izborima komunisti, s 26 posto, stekli veći broj glasova nego socijalisti (24 posto). Pojavila se međutim nova politička stranka *Mouvement Républicain Populaire* (Republikanski narodni pokret, MRP), francuska inačica kršćanske demokracije, koja je na izborima 21. listopada 1945. dobila 25 posto glasova. Nakon izbora je MRP sa socijalistima i komunistima (najvažnijim faktorima pokreta otpora) formirao trojnu koaliciju i privremenu vladu čija zadaća je bila izrada ustava Četvrte Republike. Na čelu vlade ostao je Charles de Gaulle, koji je prvu privremenu vladu formirao već nakon oslobođenja 25. kolovoza 1944. Uspjehu MRP-a pridonijeli su i oni njegovi čelnici koji su, poput Georgesa Bidaulta, igrali značajnu ulogu u pokretu otpora. Kao i druge demokršćanske stranke MRP je objedinio katoličku socijalnu doktrinu svoje lijeve frakcije s tradicionalnim konzervativizmom. Igrao je značajnu ulogu u većini vlada Četvrte Republike od 1946. do 1958. No, za razliku od demokršćana u većem dijelu Zapadne Europe, podrška MRP-u s vremenom nije rasla. Politički utjecaj Katoličke crkve u Francuskoj bio je znatno

slabiji nego primjerice u Italiji ili Zapadnoj Njemačkoj. Razlog postupnog opadanja utjecaja MRP-a krio se u tome što je, za razliku od drugih demokršćana, 1947. stekao političkog protivnika upravo na konzervativnoj desnici, i to, ni više ni manje, u osobi ratnoga heroja Charlesa de Gaullea.

Isprva je MRP bio spreman na suradnju sa socijalistima i komunistima kako bi se provele dalekosežne socijalne reforme, a težio je i održavanju dobrih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Sve su se stranke zalagale za sveobuhvatnu socijalnu skrb i široku nacionalizaciju, uključujući banke, osiguravajuća društva, ugljenokope, proizvodnju električne energije i plina te zračni prijevoz i automobilsku industriju Renault. De Gaulle je bio iskonski konzervativac, ali je pristao na državno vlasništvo i plansko gospodarstvo (zamisao Jeana Monneta, iskusnog ekonomskog stručnjaka koji je nadgledao modernizaciju francuske ekonomije i obnovu proizvodnje). Francuski “New Deal” poprimao je oblik i uživao opću političku podršku. Sindikati (koje su kontrolirali komunisti), sama Komunistička partija, socijalisti i MRP jamčili su visoku razinu industrijske produktivnosti, poticali zemljoradnike na obilnu opskrbu gradova hranom te osnažili socijalnu sigurnost povisivši mirovine, dodatke na majčinstvo i slične poboljšice životnog standarda običnih ljudi. No tim promjenama trebalo je vremena da počnu proizvoditi učinke. Životni standard ostao je nizak čitave dvije godine nakon oslobođenja zbog visoke inflacije i nestašica. Političke napetosti očekivano su se intenzivirale, kao i opadanje vladine popularnosti.

Produljene teškoće, politička razočaranja i povratak na stranačke podjele i sukobe uobičajene za pluralnu demokraciju nisu se uklapali u vizije arogantnog De Gaullea, koji je sebe vidio kao središnji politički faktor jedinstvene Francuske. U siječnju 1946. iznenada je dao ostavku na dužnost predsjednika privremene vlade.

Ponovno se pojavio u javnosti u lipnju, kada je energično zastupao ideju o predsjedniku republike koji bi raspolagao velikim izvršnim ovlastima i bio biran na općim izborima. Nije bilo teško pogoditi koga De Gaulle vidi na toj dužnosti. Izbornom tijelu ideja se nije svidjela i odlučilo se - mlako, trećina glasača je apstinirala - za Četvrtu Republiku u kojoj je izvršna vlast bila u potpunosti podređena parlamentu. Nastao je poredak koji je preuzeo mnoge mane predratne Treće Republike. Novi ustav poticao je trajnu političku nestabilnost jer je ojačao zakonodavnu vlast (birana je proporcionalnim sustavom) na račun izvršne, koju su u pravilu činile nestalne koalicije suprotstavljenih političkih interesa.

Pun prezira prema novom ustavu, De Gaulle je u travnju 1947. objavio osnivanje novog političkog pokreta koji je nazvao *Rassemblement du Peuple Français* (Francuski narodni zbor, RPF). Tijekom sljedeće godine RPF je počeo stjecati podršku na desnici s tezom kako stoji iznad uobičajene stranačke politike i zastupajući nacionalno jedinstvo, antikomunizam i snažnu izvršnu vlast u rukama predsjednika republike. Okupio je pola milijuna članova (pretežno iz redova srednje klase i seljaštva) i dobio preko 35 posto glasova na mnogim općinskim izborima u sjevernoj Francuskoj, ali mu je uspjeh na državnoj razini još uvijek izmicao.

Trojna se vladajuća koalicija raspadala. Socijalistički premijer Paul Ramadier iskoristio je val štrajkova koje su u travnju 1947. poveli komunistički sindikati, kao i protivljenje komunista kolonijalnoj vojnoj intervenciji na Madagaskaru i u Indokini, da iz vlade ukloni komunističke ministre. Bio je to kraj trojne koalicije. Komunisti u sljedeća tri desetljeća neće sudjelovati u vladi. Socijalisti, radikali, MRP i manje stranke narednih će godina formirati niz nestabilnih vlada. Pritom su sebe pretenciozno nazivali "Trećim putem”, ali ih je na okupu držalo tek neprijateljstvo spram komunističke i degolističke opozicije.

Početkom pedesetih godina slabjela je podrška MRP-u, a francuska desnica nije uspijevala prevladati svoje podjele. Slabe vlade ostat će glavno obilježje u preostalim godinama Četvrte Republike.

Zapadne okupacijske zone u Njemačkoj bile su najvažnije poprište europske političke obnove. Politički krajolik obnovljen je začuđujuće brzo nakon njemačke kapitulacije. Kršćansko-demokratska unija (CDU) već je svojim osnivačkim proglasom, objavljenim u Berlinu u lipnju 1945., pozvala Nijemce na jedinstvo u obnovi domovine. Socijaldemokrati, pa čak i komunisti, svaki na svoj način, spominjali su nacionalno jedinstvo kao neposredni cilj i kao sredstvo stjecanja podrške za početak obnove. I ljevica i desnica težile su proširenju svoje izborne baze i prevladavanju fatalnih podjela koje su trovale politiku Weimarske Republike i, u konačnici, 1933. Hitlera dovele na vlast. U svojem pohodu na vlast Nacistička stranka uništila je sve stare “buržoaske” liberalne i konzervativne stranke osim Stranke centra, dok su socijalisti i komunisti ustrajali u svojem pogubnome međusobnom sukobu, započetom još u revoluciji 1918. Uslijedilo je dvanaest dugih i strašnih godina diktature i brutalnih progona. Začudna nije bila samo brza poslijeratna obnova političkog pluralizma nego i ponavljanje weimarskih obrazaca političke podrške koje su klasne i religijske pripadnosti još uvijek u velikoj mjeri određivale.

Demokršćani su ubrzano stjecali podršku na konzervativnoj desnici, ali na način da su izbjegavali opasne podjele weimarskog razdoblja. Tvrdili su kako njihova stranka stoji iznad klasnih i religijskih podjela te da utjelovljuje duh kršćanske obnove koja će prevladati zločinačku nacističku prošlost i boriti se protiv postojećih svjetskih "bezbožnih snaga” Imali su viziju društva koje sjedinjuje demokraciju i socijalnu pravdu u okviru reformiranoga kapitalizma utemeljenog na kršćanskim načelima. CDU je 1946. i 1947. na regionalnim i lokalnim izborima u zapadnim zonama

Njemačke izrastao u najjaču stranku, s preko pedeset posto glasova na jugu i više od trideset posto na sjeveru.

Čovjek koji će postati prvi vođa CDU-a i vodeća ličnost njemačke kršćanske demokracije u naredna dva desetljeća bio je Konrad Adenauer, koji je 1946. napunio sedamdeset godina. Prije Hitlerova dolaska na vlast bio je gradonačelnik Kölna, a u doba Trećeg Reicha dva je puta bio zatvaran. Bio je izdanak rajnskoga katolicizma, žestok antikomunist i pristaša pomirenja sa Zapadom. Kako je Hladni rat 1947. postao realnost, Adenauer je odustao od svojih početnih zamisli o suštinskoj reformi kapitalizma i odlučio se za ekonomiju slobodnog tržišta. CDU se okrenuo krupnom kapitalu, za što se zalagao njegov ekonomski guru Ludwig Erhard. Ipak, njegov program težio je ublažavanju najtežih nejednakosti tržišnoga kapitalizma odgovarajućim mjerama socijalne skrbi. Pomak udesno omogućio je CDU-u da nađe zajednički jezik s novom ali malom Slobodnom demokratskom strankom (FDP) koja je nastala na načelima ekonomske i individualne slobode, bila je sklona krupnom kapitalu i protivila se nacionalizaciji gospodarstva. Na prvim državnim izborima 1949. FDP je dobio dvanaest posto glasova, SPD 29, a CDU nešto više od 31 posto. Dvanaest posto glasova za FDP pokazat će se ključnim za položaj CDU-a (i njene sestrinske stranke, bavarske konzervativne i katoličke Kršćansko-socijalne unije) kao stožerne stranke koalicijske vlade na čelu s Adenauerom kao saveznim kancelarom.

Dok je konzervativna desnica gradila novu vrstu jedinstva, ljevica se vratila svojim podjelama. Socijaldemokrati i komunisti zajedno su pristupili u “Antifas” - antifašističke odbore - koji su 1945. nicali u njemačkim industrijskim gradovima i velikim tvornicama radi borbe protiv umirućeg nacističkog režima. No čim je rat završio, pobjednički Zapadni saveznici raspustili su Antifas, u kojima nisu vidjeli konstruktivnu sastavnicu novog društva, već

komunističku prijetnju. Bio je to rani pokazatelj da su Saveznici odlučili spriječiti bilo kakvu radikalnu alternativu povratku u pluralnu liberalno-konzervativnu demokraciju. Doista, čini se da Antifas nisu mogli postati trajna osnovica političke obnove. Nisu za to međutim dobili ni priliku. U svakom slučaju, raspuštanje antifašističkih odbora bilo je u skladu s raspoloženjem većine stanovništva, koje je bilo sklono promjenama, ali nije imalo želudac za revolucionarne eksperimente. Komunistička partija ostala je zatočena u svojim nekadašnjim uporištima kod industrijske radničke klase. Već prije nego što je počeo Hladni rat - koji ju je potpuno marginalizirao - Komunistička partija nije u zapadnim zonama uspijevala sakupiti više od prosječno deset posto glasova, što je bila tek trećina podrške koju je uživao SPD.

Sam SPD bio je posvećen radikalnim društvenim i ekonomskim promjenama. Njegov vođa Kurt Schumacher raspolagao je moralnim autoritetom desetogodišnjeg zatočeništva u nacističkim koncentracijskim logorima. Zalagao se za hitnu obnovu njemačkog nacionalnog jedinstva koje će se temeljiti na demokratskim načelima i novom ekonomskom poretku. Bio je pristaša nacionalizacije velikih industrija i preraspodjele eksproprinanih veleposjeda. Istodobno Schumacher je bio žestoki antikomunist. Optuživao je i komuniste i, nacistima sklonu, srednju klasu za slom iz 1933. Strahovao je da bi Komunistička partija mogla otvoriti put sovjetskoj dominaciji. Usprkos tome bilo je predvidivo da njegova retorika klasne borbe neće steći podršku njemačkih konzervativnih slojeva.

Na izborima za Savezni parlament (*Bundestag*) 1949. sudjelovao je velik broj političkih stranaka. Politički krajolik još uvijek nije bio potpuno uobličen. No njegove osnovne konture - trostruka podjela na demokršćane, liberale i socijaldemokrate - već su bile dovoljno jasne.

U Istočnoj Europi, uključujući i njemačku istočnu zonu, politički krajolik zarana je - i prije početka Hladnog rata - poprimio bitno drugačiji oblik. Zapadni saveznici nesumnjivo su utjecali na obnovu političkog života u svojim okupacijskim zonama - primjerice favorizirali su konzervativce na štetu socijaldemokrata - ali razina njihova utjecaja bila je zanemariva u odnosu na utjecaj Sovjeta u područjima koja su kontrolirali.

Slom političkog pluralizma u Istočnoj Europi

Premda u početnoj fazi Sovjeti nisu imali jasnu stratešku viziju razvoja njemačke istočne zone, nominalno su obećavali uspostavu pluralne demokracije. Doista, politički pluralizam isprva je bio dopušten. Osnovane su liberalna i konzervativna, kao i socijalistička i komunistička partija. Favoriziranje komunističke partije bilo je otvoreno i ustrajno. Walter Ulbricht i drugi komunistički vođe, koji su nacističko razdoblje proveli u moskovskom egzilu, ubrzano su preuzimali ključne administrativne dužnosti kako bi konsolidirali komunističku vlast. Nacionalizacija industrije, agrarna reforma i čistka privredne, službeničke i profesionalne elite bile su, očekivano, popularne kod siromašnih slojeva. Na lokalnim izborima, održanim tijekom zime s 1945. na 1946., pokazalo se da, usprkos privilegiranom položaju, komunisti znatno zaostaju za socijaldemokratima i da na izborima jednostavno ne mogu steći demokratsku većinu.

U veljači 1946. komunisti su počeli vršiti pritisak da se dvije partije sjedine. Schumacher se tome strastveno protivio. Ruth Andreas-Friedrich, bivša novinarka, pripadnica pokreta otpora

protiv Hitlerova režima, a sada aktivni pristaša SPD-a, prepoznala je opasnost. “Već devet mjeseci”, zapisala je 14. siječnja u svoj dnevnik, “njemački komunisti slušaju naredbe Moskve... Ako stavimo glavu u taj procjep, nismo izgubljeni samo mi, izgubljeni su i Berlin i čitava istočna Njemačka. Izgubit će demokracija, a nacional-boljševici bit će korak bliže svjetskoj dominaciji.” Ljevica se podijelila. “Ljudi koji su prije samo godinu dana pomagali jedni drugima pred terorom Gestapa i koji su riskirali svoje živote za drugoga, danas se napadaju kao najveći neprijatelji”, zapisala je Andreas-Friedrich. U zapadnim sektorima Berlina u ožujku je održan referendum - bio je zabranjen u istočnom sektoru - na kojem je osamdeset posto članova SPD-a odbilo sjedinjenje s komunistima. "Težnja samoodređenju pobijedila je nasilje, prijetnje i propagandu”, konstatirala je Andreas-Friedrich.

Usprkos svemu u travnju 1946. provedeno je spajanje dviju lijevih partija u sovjetskoj okupacijskoj zoni i stvorena je Jedinstvena socijalistička partija Njemačke (SED). Od samog početka komunisti su imali potpunu prevlast u novoj partiji i postala je glavna poluga nametanja marksističko-lenjinističke inačice "demokratskog centralizma” u istočnoj zoni. Čak i sada, sa svim sredstvima pritiska kojima je raspolagao, SED nije uspio dobiti apsolutnu većinu glasova na regionalnim izborima u listopadu 1946. No tad je politički krvotok već postao sklerotičan. Svi oblici stvarnog pluralizma uklanjani su postupno i sustavno. Oni koji su se protivili toj preobrazbi u “narodnu demokraciju” smijenjeni su sa svojih dužnosti, a mnogi su i zatvoreni. Nastavljen je proces političkog (i društvenog) odvajanja od zapadnih zona i zapravo je postao nepovratan. U siječnju 1949. SED je i formalno postao marksističko-lenjinistička partija i uspostavljena je njemačka inačica staljinističke diktature.

Ono što se zbivalo u istočnoj zoni Njemačke bilo je dio procesa

konsolidacije sovjetske dominacije Istočnom Europom tijekom prvih poslijeratnih godina. Sovjetska prevlast nije bila jedini faktor koji je određivao političku konstelaciju. Svoju ulogu odigrali su i kompromitacija predratnih elita zbog suradnje s nacistima, razina podrške lokalnim komunističkim partijama, očekivanja od preraspodjele bogatstva, ali i rastuće nepovjerenje prema Zapadnim saveznicima. Ipak, sovjetska prevlast bila je konstanta u toj jednadžbi, zajednički nazivnik i presudna odrednica. Kao i u istočnoj Njemačkoj komunistički pritisak jačao je kada je postalo jasno da demokratski izborni postupak ne može dovesti komunističke partije na vlast.

Mađarska je predstavljala karakterističan primjer. Višestranačka privremena vlada stekla je popularnost agrarnom reformom i raspodjelom velikih posjeda, što je Stranci malih posjednika donijelo 57 posto glasova na izborima u studenom 1945., kad su komunisti dobili samo sedamnaest posto. Izborni uspjeh nije sačuvao Stranku malih posjednika od postupnog uništenja, kao ni druge političke stranke. Koristeći se brutalnom taktikom, komunistička partija imala je 1949. uz podršku Moskve svu vlast u svojim rukama.

U Poljskoj je “Lublinski komitet”, koji je uživao podršku Moskve, već krajem 1944. stekao i formalno sovjetsko priznanje kao poljska privremena vlada. Komunisti su preuzeli kontrolu nad policijskim i sigurnosnim aparatom. Izbjeglička vlada u Londonu, koju su Zapadni saveznici još uvijek priznavali kao legitimnog predstavnika Poljske, bila je nemoćna. Svejedno, Saveznici su pokušavali riješiti poljski problem. Krajem lipnja 1945. zapadni vođe nagovorili su nekoliko članova izbjegličke vlade, među njima i premijera Stanisława Mikołajczyka, da se pridruže novoj privremenoj vladi nacionalnog jedinstva, koja je postavljena na šire osnove u očekivanju slobodnih izbora. Time su, već prije

Konferencije u Potsdamu koja je održana u srpnju, Zapadni saveznici prihvatili svršen čin u Poljskoj i povukli svoje priznanje izbjegličkoj vladi u Londonu.

Staljin je na Jalti u veljači 1945. obećao demokratske izbore. On je međutim na demokraciju gledao drugačije nego zapadne sile. Kada su u Poljskoj u siječnju 1947. konačno održani izbori, odvijali su se u okolnostima sovjetske represije. Preko stotinu protivnika komunističke partije bilo je ubijeno, deseci su tisuća zatvoreni, a mnogim opozicijskim političarima onemogućeno je kandidiranje na izborima. Službeno je komunistički blok dobio osamdeset posto glasova. Kakav bi bio ishod doista slobodnih izbora, nemoguće je znati. Zapadne sile nemoćno su promatrale situaciju i jačanje sovjetske prevlasti. Poljaci su se upitali, sasvim razumno, zbog čega se rat uopće vodio. Smatrali su kako je počeo radi očuvanja neovisnosti Poljske. Sličan obrazac komunističke infiltracije u državni aparat, prijetnji, uhićenja i zatvaranja političkih protivnika i krivotvorenja izbora uz podršku sovjetskih vojnih i sigurnosnih snaga, karakterizirao je i komunističko preuzimanje vlasti u Rumunjskoj i Bugarskoj.

U Čehoslovačkoj je situacija bila drugačija. Događaji u toj zemlji šokirali su Zapad (premda su neki analitičari u Washingtonu predvidjeli razvoj događaja). U svibnju 1946. održani su doista slobodni izbori - i sovjetske i američke postrojbe u međuvremenu su se povukle - na kojima su komunisti dobili najviše glasova, 38,6 posto, čime su stekli izvjestan demokratski legitimitet. Njihov uspjeh bio je očekivan. Društveni poremećaj bio je golem, kao i siromaštvo, beskućništvo i sveopći ekonomski kaos. Godine njemačke okupacije i ovdje su izazvale mržnju i osvetničke porive. Jedan od razloga uspjeha komunista, osobito kod obrazovanih slojeva, nesumnjivo je bio i idealizam, duboko uvjerenje da je komunizam “trajni ideal čovječanstva” te da individualne interese

treba podrediti “vlastitom putu u socijalizam” kako bi se postiglo “opće dobro”. Tako je raspoloženje u Čehoslovačkoj poslije opisala Heda Margolius Kovály, Židovka koja je preživjela strahote njemačkih koncentracijskih logora i supruga komunističkog ministra u čehoslovačkoj vladi (koji će 1952. biti pogubljen na temelju lažnih optužbi o “protudržavnoj zavjeri”).

Iako najjača stranka, komunisti su imali podršku manjine (osim toga podrška u Slovačkoj bila je nešto slabija nego u Češkoj). Novi premijer Klement Gottwald, tvrdokorni staljinist koji se tek vratio iz ratnog egzila u Moskvi, bio je suočen sa snažnom opozicijom, čak i onih stranaka koje inače nisu bile jedinstvene. Popularnost vlade kojom su dominirali komunisti počela je opadati 1947. jer je ekonomska situacija bila sve teža, pitanje slovačke autonomije ostalo je neriješeno, a kako je Staljin spriječio Čehoslovačku da pristupi programu američke ekonomske pomoći, zemlja je bila primorana okrenuti se novoformiranom sovjetskom bloku. Komunisti su nevoljko pristali na nove izbore raspisane za svibanj 1948. Vjerojatnost da će dobiti više glasova bila je mala. U veljači su međutim nekomunistički ministri glupavo dali ostavke u koalicijskoj vladi u znak protesta zbog komunističkog preuzimanja kontrole nad policijom. Izbila je velika politička kriza. Komunisti su organizirali masovne demonstracije koje su podržale njihove zahtjeve. Intenziviran je pritisak na neodlučne političare. Ministar vanjskih poslova Jan Masaryk, sin prvog čehoslovačkog predsjednika, nađen je mrtav na pločniku ispod svojeg ureda. U službenoj verziji stajalo je da je riječ o samoubojstvu, ali mnogi su sumnjali da su ga ubili komunistički agenti. Uslijedio je komunistički državni udar. Provedbu svibanjskih izbora u potpunosti su kontrolirali komunisti i na koncu stekli parlamentarnu većinu. Bespomoćni predsjednik republike Edvard Beneš nije imao izbora nego dati mandat novoj vladi Klementa Gottwalda u kojoj su

komunisti uživali neupitnu prevlast.

U lipnju 1948. Gottwald je postao predsjednik republike nakon što je bolesni Beneš dao ostavku. Početna podrška koju su uživali komunisti rastopila se. U roku od nekoliko mjeseci, kako je zapisala Heda Margolius Kovály, "Sovjetski Savez postao je naš uzor" i dokinuta je vladavina prava. Počela je represija protivnika režima i tisuće su nestale u zatvorima i logorima. Režim sovjetskog tipa sada je uspostavljen u jedinoj srednjoeuropskoj zemlji u kojoj je pluralna demokracija preživjela tijekom međuratnog razdoblja dok je nije uništila zapadna politika popuštanja Hitleru. Primjer Čehoslovačke bio je konačni dokaz da su staljinizam i pripadnost sovjetskoj interesnoj sferi nespojivi s demokracijom zapadnog tipa.

Samo u Jugoslaviji nije uspio pokušaj širenja sovjetskog utjecaja. Tome su presudile sasvim specifične okolnosti. Titovi partizani već su kontrolirali veći dio Jugoslavije u trenutku kad je na njene granice ujesen 1944. pristigla Crvena armija. Sovjetske postrojbe ubrzo su se povukle, a Tito je stekao slavu oslobodItelja. Štoviše, jugoslavenski komunisti na čelu s Titom bili su jedini koji su došli na vlast bez sovjetske pomoći. (Jugoslavija je, osim Albanije, utoliko bila jedinstven slučaj u Europi.) Iako je isprva bio lojalan Moskvi, Tito je posjedovao ugled koji mu je omogućio samostalnu vlast i tako je bio u prilici oduprijeti se Staljinovim pritiscima da slijedi sovjetsku politiku kad je izbio Hladni rat. Tito se osjećao sigurnim u svojem balkanskom uporištu i nisu ga impresionirale prijetnje sovjetskog diktatora. Širom zemlje uživao je podršku većine stanovništva i bio je utjelovljenje novog jedinstva kojim su prevladane stare etničke podjele. Sve što je Staljin mogao učiniti bila je odveć riskantna vojna invazija. U lipnju 1948. raskol između Moskve i Beograda postao je javan, a Komunistička partija Jugoslavije isključena je iz Kominforma, **[**Punim nazivom *Komunistički informacijski biro*, poznat i kao *Informbiro*, (op.

prev.)] organizacije koja je naslijedila Kominternu. Staljin je jedva suzdržavao bijes. Sovjetski Savez i njegovi sateliti podvrgli su Jugoslaviju ekonomskoj blokadi u nadi da će je glad primorati na popuštanje. Uzalud. Tito je usprkos zlokobnom sovjetskom pritisku nastavio voditi svoju neovisnu politiku.

U samom Sovjetskom Savezu ljudi su htjeli vjerovati da strahotne žrtve nisu bile uzaludne. Sveopća radost kojom je proslavljena pobjeda iz 1945. brzo se urušila u bolno razočaranje. Raspršene su nade da će pobjeda u “Velikom domovinskom ratu” donijeti i opušteniju političku klimu. Umjesto toga staljinistički režim pojačao je pritisak na društvo, a represivni aparat ponovno je stavljen u pogon. Sovjetska vrhuška i sam Staljin - on ponajviše - vidjeli su pred sobom premnoge opasnosti. Velik broj sovjetskih građana kolaborirao je s nacističkim okupatorima; milijune novih podanika trebalo je preobratiti na komunističku vjeru; valjalo je inkorporirati velika novoosvojena područja; i sveudilj je prijetio kapitalistički imperijalizam. Nadalje, trebalo je obnoviti zemlju. Nadoknada kolosalnih materijalnih gubitaka nalagala je program intenzivnog industrijskog rasta.

Napredak je bio impresivan. Sovjetska je industrija 1947. navodno dostigla predratnu razinu proizvodnje. Uspjeh je skupo plaćen padom ionako niskog životnog standarda. U vojnim tvornicama na Uralu i u Sibiru ujesen 1945. izbili su veliki štrajkovi i demonstracije. Tajna policija registrirala je preko pola milijuna pisama u kojima se prosvjedovalo zbog životnih uvjeta. Slabe žetve 1945. i 1946., s prinosima znatno manjima od predratnih, dodatno su pogoršale probleme u poljoprivrednoj proizvodnji. Glad je ponovno pogodila Ukrajinu i druga područja te odnijela dva milijuna života. Oko sto milijuna sovjetskih građana patilo je od pothranjenosti. Staljin i sovjetska vrhuška smatrali su kako teškoće treba podnijeti zbog opstanka, oporavka, obnove i vojnog jačanja

Sovjetskog Saveza. Svaka potencijalna jezgra nemira, svaki i najmanji znak protivljenja režimu valjalo je nemilosrdno skršiti. Val uhićenja, čistki i montiranih procesa, koji je podsjećao na teror tridesetih godina, zapljusnuo je Sovjetski Savez i njegove istočnoeuropske satelite. Bivši ratni zarobljenici, sumnjivi disidenti, intelektualci i etničke manjine, osobito Židovi, bili su ponajviše izloženi. U sovjetskim logorima i kažnjeničkim kolonijama opet je bilo preko pet milijuna zatočenika. Rat Sovjetskom Savezu nije donio novo društvo, već je ojačao staro. Teška ruka represije uopće nije oslabila svoj stisak. Strava staljinizma nastavljena je u neposrednom poraću u svojoj punoj snazi.

Ledene kulise Hladnog rata bile su do 1947. već na sceni. Podjele između monolitnog sovjetskog bloka i slabijeg, ali odlučnog američkog zapadnog bloka bile su dovršene i nepremostive. Naredne godine dodatno su učvršćene. Je li se takav razvoj događaja mogao izbjeći? Je li obnova političkog života u Zapadnoj Europi, ako već nije u Istočnoj, mogla krenuti drugim smjerom? Nije vjerojatno. Uzajamno nepovjerenje - strah od širenja komunizma i strah od agresivnoga kapitalističkog imperijalizma - bilo je odveć duboko i dodatno je pridonijelo podjeli Europe na dvije polovice.

Staljinistička politika u Istočnoj Europi nije na samom početku bila jednoobrazna i odlučna kao što se doimala u retrospektivi. U svakom slučaju, bilo je nedvojbeno da alternative komunističkoj prevlasti neće biti dopuštene. Neizvjesnosti pluralističke politike zapadnog tipa bile su rizik koji nije dolazio u obzir. Kada je postalo jasno da komunističke partije neće doći na vlast na slobodnim izborima, prijetnje i pritisci koji će osigurati njihovu prevlast bili su neizbježni. Time je samo produbljena podjela u odnosu na dijelove kontinenta koji nisu pripadali sovjetskoj interesnoj sferi.

Ključnu ulogu odigrala je i činjenica da komunističke partije

Zapadne Europe nisu bile dovoljno popularne da osiguraju većinsku podršku na slobodnim izborima. Kako su komunističke metode preuzimanja vlasti u Istočnoj Europi izazivale užas na Zapadu, komunisti su postali laka meta propagande antikomunističkih političkih stranaka i Zapadnih saveznika, što je dodatno umanjilo njihov ugled u Zapadnoj Europi. Podjele koje su se ubrzano produbljivale bile su neminovne. Njihovi temelji postavljeni su 1945. prije svega potrebom Sovjetskog Saveza da uspostavi zaštitnu zonu satelitskih država pod komunističkom vlašću. Kada je globalni antagonizam dvaju blokova poprimio konačni oblik, te su se podjele mogle samo produbljivati. Dovršene su i nepovratno učvršćene 1947. kada je Staljin odbio američku pomoć u obnovi Europe i Istočnoj Europi namijenio drugačiju sudbinu pod sovjetskom dominacijom.

U Zapadnoj Europi vjerojatnost radikalnih ekonomskih promjena postala je zanemariva jednom kada je izbio Hladni rat. Strah od komunizma širio se Zapadom, osobito u Njemačkoj kao najvažnijoj državi, gdje je jačala podrška Zapadnim saveznicima, posebno Amerikancima, te konzervativnoj politici i liberalnoj ekonomiji. Stoga su šanse drugačijeg političkog razvoja Zapadne Europe od samog početka bile neznatne. Obnova europskog političkog života 1945. bila je neodvojiva od međunarodnoga konteksta koji je tu obnovu determinirao. Besmisleno je tražiti krivca za izbijanje Hladnog rata. Bio je neizbježan. Podjela kontinenta bila je nesavladiva posljedica Drugog svjetskog rata i prisutnosti dviju ideološki i politički suprotstavljenih supersila, Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza.

Željezna zavjesa

Winstonu Churchillu uobičajeno se pripisuje prva upotreba slikovite metafore o “željeznoj zavjesi” koja je podijelila Europu. Izgovorio ju je u svojem čuvenom govoru u koledžu Westminster u Fultonu u državi Missouri u ožujku 1946. Prvi ju je zapravo upotrijebio Hitlerov ministar propagande Joseph Goebbels - i privatno i javno - godinu dana prije, kada je opisivao sovjetsku okupaciju Rumunjske. Hitler i Goebbels uporno su, tijekom posljednjih mjeseci rata, predviđali raspad savezničke angloameričko-sovjetske koalicije. Nisu shvaćali da je upravo uništenje nacističke Njemačke ono što tu alijansu drži na okupu. Jednom kada je taj cilj ostvaren, raspad koalicije, koju su činile tako suštinski nespojive sastavnice, bio je nezaustavljiv. Nije se dogodio odjednom, već postupno, u procesu koji je trajao gotovo tri godine i prolazio nekoliko odlučujućih etapa čiji je učinak bio kumulativan. U ljeto 1945. taj se proces počeo kretati u jednom jedinom smjeni: prema podjeli Europe.

Poslije Prvog svjetskog rata američki predsjednik Woodrow Wilson htio je s vođama Britanije i Francuske izgraditi novi poslijeratni poredak. Rusija nije sudjelovala u tom procesu jer je bila uništena Revolucijom i Građanskim ratom, čime su zapadne sile bile užasnute. Sjedinjene Države ubrzo su odustale od Lige naroda i povukle se iz europskih poslova. Situacija je 1945. bila potpuno suprotna. Poslije Drugog svjetskog rata nekad moćne europske sile bile su vojnički i ekonomski preslabe da bi utjecale na oblikovanje novog poretka. Francuska je bila razdirana svojim vlastitim unutarnjim problemima. Njena ekonomija bila je uništena teškom inflacijom, bijegom kapitala i niskom produktivnošću. Britanske financijske nevolje sanirane su 1946. velikim američkim i kanadskim kreditima. Jasan pokazatelj ekonomske slabosti Britanije bio je početak njezina odustajanja od Carstva. Nekad "dragulj u britanskoj kruni”, Indija je postala neovisna 1947.

Britanija se povukla i iz svojeg problematičnog palestinskog mandata, što je 1948. dovelo do uspostave Države Izrael s dalekosežnim posljedicama. Francuska je ustrajala u pokušaju da sačuva svoje prekomorske posjede i upustila se u ogorčeni kolonijalni rat u Indokini protiv Ho Ši Minovih sjevernovijetnamskih snaga koje su 1945. proglasile neovisnu "Demokratsku Republiku Vijetnam". I taj će događaj imati dugoročne posljedice. Prvi svjetski rat sačuvao je, pa i uvećao kolonijalna carstva europskih velesila. Drugi svjetski rat bio je početak njihova kraja. Epoha imperijalnih osvajanja bila je završena.

Sjedinjene Države i Sovjetski Savez ispunili su vakuum koji je u Europi nastao slomom europskih velikih sila. Njemačka je bila uništena, a Francuska i Britanija fatalno oslabljene. Dvije preostale svjetske sile na raznolike su načine nerazmjerno ojačale. Ekonomska moć Sjedinjenih Država, koje su raspolagale i snažnim vojno-industrijskim kompleksom, višestruko je nadmašila ekonomsku snagu bilo koje zemlje. S druge strane, Sovjetski Savez pretrpio je ogromne ekonomske gubitke i četiri godine podnosio je najveći teret kontinentalnog rata, ali je izgradio kolosalnu vojnu mašineriju ovjenčanu slavom velike pobjede koja mu je omogućila prevlast u Istočnoj Europi. Sovjetska vojna moć daleko je nadmašivala vojnu moć Zapadnih saveznika. Čak i 1947., nakon velike demobilizacije, sovjetska armija još uvijek je raspolagala s 2,8 milijuna vojnika u punoj borbenoj spremnosti, dok su američke snage u Europi već 1946. smanjene na 300.000 ljudi.

Dominacija novih supersila postala je očita već na ratnim konferencijama "Velike Trojice", gdje je prisutnost Britanije bila tek velikodušno podilaženje njenoj taštini. Sovjetska i američka nadmoć bila je očita i 24. listopada 1945. u San Franciscu, gdje je osnovana Organizacija ujedinjenih naroda. Zamišljena kao

dinamičnija organizacija u odnosu na pokojnu Ligu naroda, isprva je imala pedeset država članica koje su 26. lipnja potpisale Povelju (manje od trećine potpisnica bile su europske države). Pet država - Britanija, Francuska, Kina, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez - bile su stalne članice Vijeća sigurnosti, najvažnijeg tijela OUN-a, i raspolagale su pravom veta na bilo koju odluku. No Britaniju i Francusku znatno je oslabio rat (a bile su suočene i sa sve većim problemima u svojim kolonijalnim carstvima), dok je Kina bila osakaćena osmogodišnjim ratom s Japanom i produljenim građanskim ratom između nacionalista i komunista. Dvije jedine stvarne velesile bile su Sjedinjene Države i Sovjetski Savez.

One su stoga podijelile Europu na vlastitu sliku i priliku. Obje su svoju poslijeratnu ulogu tumačile u kontekstu šire ideološke misije. Liberalizacija i demokratizacija bile su produžetak američke političke i ekonomske filozofije i stajale su nasuprot sovjetskome modelu komunističke kontrole nad državom i ekonomijom. Sukob takovih suprotnosti nije bilo moguće odgoditi. Preobrazio se u borbu za globalnu, ne samo europsku prevlast. Postojala je međutim izvjesna neravnoteža moći. Za Sjedinjene Države Europa je bila od vitalne važnosti, ali i daleko od američkih obala, lako geografski udaljen, komunizam se percipirao kao sve veća prijetnja. Staljinu se Europa nalazila u neposrednom susjedstvu i u posljednjih pola stoljeća dva je puta ugrozila opstanak Rusije. Snage međunarodnoga kapitalizma ostale su neporažene, štoviše, bile su moćan protivnik. Staljinov prioritet nije bio izvoz revolucije, već konsolidacija sovjetske sigurnosti. Europa je neizbježno postala središnje bojno polje Hladnog rata, a u Europi je Njemačka - gdje su se ideološki antagonizmi neposredno dodirivali -postala epicentar tog sukoba.

Mogućnost sovjetske ekspanzije u Europi još je za vrijeme rata bila predmet zabrinutih rasprava u britanskom Foreign Officeu.

Amerikanci su u to vrijeme bili prijateljski raspoloženi prema Staljinu. No ubrzo je vjerojatnost širenja sovjetske moći zaokupila i američki State Department. Ključna koncepcija zapadne diplomacije postalo je “obuzdavanje”,**[**Politika (ili doktrina) poznata kao *Containment*, obuzdavanje, ograničavanje, zadržavanje, sprečavanje širenja, (op. prev.)**]** posebno nakon što je u veljači 1946. George F., diplomat u američkoj ambasadi u Moskvi, tamnim bojama sročio svoj čuveni "dugi brzojav” i založio se za sprečavanje sovjetske ekspanzije infiltracijom i političkim pritiskom, a ne i izravnom vojnom intervencijom.

Danas se takve brige možda čine pretjeranima, ali 1946. strah je bio opipljiv. U proljeće te godine Sovjetski Savez sa zakašnjenjem se i nevoljko povukao iz Irana (tu su zemlju 1941. zajednički okupirale britanske i sovjetske postrojbe). Amerikanci su bili vrlo zabrinuti kada su 1946. Sovjeti počeli vršiti pritisak na Tursku kako bi stekli kontrolu nad Bosporom i Dardanelima, ali je ujesen Staljin od toga odustao. Situacija u Grčkoj bila je zabrinjavajuća. Staljin se u pregovorima s Churchillom 1944. i 1945. složio da Grčka ostane u britanskoj sferi utjecaja i nije pomagao tamošnji komunistički ustanak. Kada je ustanak ponovno izbio u ožujku 1946. - pomagala ga je Titova Jugoslavija, no ne i Staljin - komunistički uspjesi potakli su prvu primjenu politike “obuzdavanja”.

Amerikanci su smatrali kako Grčki građanski rat Sovjetskom Savezu pruža realnu priliku za ekspanziju, napose kada im je britanski ministar vanjskih poslova Ernest Bevin u veljači rekao da financijski slaba Britanija više ne može pružati vojnu i ekonomsku pomoć Grčkoj i Turskoj. U ožujku 1947. Sjedinjene Države počele su pomagati grčku desnicu oružjem i obukom ljudstva, što se pokazalo odlučnim za poraz ljevice. Teški gubici (45.000 ubijenih i golema materijalna šteta) te represija koja je uslijedila ostavili su trajne posljedice po grčko nacionalno jedinstvo. S američke točke

gledišta politika obuzdavanja pokazala se uspješnom. Predsjednik Harry S. Truman tu je politiku nazvao "doktrinom”, podrškom “slobodnim narodima” protiv “totalitarizma” koja će zaustaviti širenje komunizma. To je postala mantra Hladnog rata.

Njemačka je u međuvremenu postala odlučujuće bojno polje. Napetosti između okupacijskih sila narasle su tijekom 1946. kad su se Sovjeti počeli protiviti ekonomskoj suradnji zapadne i svoje okupacijske zone, gdje su otvoreno favorizirali komunističku dominaciju i istočnu zonu praktično odveli na potpuno zaseban put. Prvotni plan Sjedinjenih Država bilo je potpuno povlačenje američkih postrojbi iz Europe tijekom 1947. No u velikom govoru koji je održao u rujnu 1946. američki ministar vanjskih poslova James F. Byrnes najavio je da će američke postrojbe ostati. Priznao je neuspjeh jedinstvenog savezničkog upravljanja Njemačkom, preko Savezničkog kontrolnog vijeća, kakvo je bilo utanačeno u Potsdamu. Najavio je da će se ekonomski oporavak Njemačke - vitalan za cijelu Zapadnu Europu - odvijati u okviru postojećih okupacijskih zona, ali je spomenuo i stvaranje jedinstvenog ekonomskog entiteta od zapadnih zona. U siječnju 1947. stvorena je takozvana “Bizonija” od američke i britanske zone. Time je podjela Njemačke na dvije zasebne države postala pitanje vremena.

Događaj koji je presudno utjecao na podjelu Europe zbio se u lipnju 1947. kada je američki ministar vanjskih poslova George C. Marshall objavio opsežni *Plan obnove Europe*. Taj “Marshallov plan”, kako se uobičajeno naziva, imao je ogromnu simboličnu i psihološku važnost - u suštini je bio političke naravi, ali se služio ekonomskim metodama - jer je zapadnim Europljanima pružio novu nadu. On nije, kao što se često misli, stvorio poslijeratni europski prosperitet, neovisno o mitologiji koja je nastala naknadno. Plan je jednostavno bio suviše ograničen da bi takvo što postigao, ali je u svakom slučaju imao golemu važnost.

Ekonomski oporavak počeo je već 1945., prije Marshallova plana. Sve su zapadnoeuropske zemlje, ne računajući Njemačku, do 1948. (kad su sredstva Marshallova plana počela pristizati) zabilježile porast kapitala u odnosu na 1938. Samo u Njemačkoj (u znatnoj mjeri) i u Italiji (neznatno) BDP je ostao niži u odnosu na prethodno desetljeće. Kako bilo, Marshallov plan bio je poticaj oporavka. Indeks BDP-a u Zapadnoj Europi porastao je od 1948. do 1950. s 87 na 102 (ako se 1938. promatra kao početna, s indeksom 100). Bio je to početak duljeg razdoblja rasta. Opseg izvoza također je značajno porastao, čemu je pomogla i obnova londonskog tržišta kapitala. Konačno, investicije u obnovu prometne mreže i modernizaciju infrastrukture ponajviše su se oslanjale na Marshallov plan.

Zastupnici tog programa pomoći s obje strane Atlantika tada su tvrdili da je svrha Marshallova plana spašavanje Europe od ekonomskoga kolapsa. Bilo je to pretjerivanje premda je Europa 1947. još uvijek bila suočena s velikim ekonomskim teškoćama. Poljoprivredna proizvodnja bila je za trećinu niža nego prije rata. Industrijska proizvodnja još uvijek nije dosegla predratnu razinu. Manjak stambenog prostora i nestašica hrane bili su akutni. Situacija je bila posebno teška u Njemačkoj, čija je industrijska proizvodnja još uvijek bila slabašna. Zapadni saveznici postali su svjesni da kontinent ne može krenuti naprijed bez ekonomskog oporavka Njemačke. Perspektive oporavka bile su nevesele zbog inflacije. Količina novca u optjecaju nadmašivala je raspoloživu robu za kojom je naglo porasla potražnja. Valute Mađarske, Rumunjske i Grčke doživjele su slom. Cijene u Francuskoj bile su četiri puta veće nego prije rata. U Njemačkoj je količina novca u optjecaju bila sedam puta, a u Italiji dvadeset puta veća nego 1938. Cigarete i slična roba često su se upotrebljavale u ekonomiji izravne razmjene umjesto bezvrijednog novca. Inflacija je postupno

stavljena pod kontrolu mjerama štednje, monetarnim reformama i devalvacijom.

Središnji problem poremećene europske ekonomije bio je 1947. nedostatak američkih dolara potrebnih za plaćanje uvoza sirovina i investicijskih roba. Ta je neravnoteža ugrozila aranžmane koji su pažljivo smišljeni prije tri godine na konferenciji u Breton Woodsu, gdje je donesena odluka o liberalizaciji svjetske trgovine i njezinu vezivanju za dolar. Upravo tu prepreku ubrzanom ekonomskom oporavku trebao je svladati Marshallov plan. Europske zemlje primile su u razdoblju od četiri godine preko dvanaest milijardi dolara, što je bilo dva posto BDP-a Sjedinjenih Država. Ponajviše se okoristila Britanija, koja je primila dvostruko veći iznos nego Zapadna Njemačka i gotovo cijeli iznos namijenila otplati dugova. Najsnažniji učinak Plan je imao u Zapadnoj Njemačkoj, Italiji i Austriji. Simbolika je bila očita. Te zemlje više se nisu osjećale kao neprijatelji, nego kao dio američkog projekta koji je nudio perspektivu dugoročnog oporavka i političke stabilnosti.

Marshallov plan uopće nije bio altruistički milodar. Pomogao je američkom koliko i europskom poslovanju jer je roba nabavljena sredstvima Plana potjecala iz Sjedinjenih Država. Zanemarimo li njegov ekonomski aspekt, narav Plana bila je napose politička. Od samog početka bio je zamišljen kao oružje tek započetog Hladnog rata. Pomažući Europi da postane ekonomski jaka - i pomažući uspavanom njemačkom ekonomskom divu - Plan je vezivao zapadnu polovinu kontinenta uz američke interese i predstavljao čvrstu prepreku sovjetskoj ekspanziji.

Marshallov plan ponuđen je svim europskim zemljama, pa i Sovjetskom Savezu. Kao što je i sam Marshall očekivao (a tome se i nadao), Sovjetski Savez odbio je sudjelovanje, na što je primorao i države u svojoj interesnoj sferi (čime su Poljska i Čehoslovačka bile posebno nezadovoljne). U strahu od mogućih komplikacija

odnosa sa Sovjetskim Savezom i Finska je odbila Plan. Staljinovo odbijanje Marshallova plana imalo je učinak prekretnice. Je li to bila golema pogreška? Odbijanje je lišilo Istočnu Europu koristi i poticaja koje im je Marshallov plan mogao pružiti. U očima milijuna Europljana neizmjerno je pridonio moralnom i političkom ugledu Sjedinjenih Država. Staljin je pak bio zabrinut za sigurnost Sovjetskog Saveza i njegovih satelita znajući koliko su ranjivi na ekonomsku superiornost Sjedinjenih Država. Odbijanjem Marshallova plana spriječio je bilo kakav zapadni utjecaj na konsolidaciju sovjetske prevlasti u Istočnoj Europi. Staljin je, vjerojatno s razlogom, strahovao kako je američka ekonomska pomoć tek sredstvo koje će ugroziti sovjetsku dominaciju nad istočnoeuropskim satelitima. Njegova odluka značila je konačnu podjelu Europe na dvije polovice.

Šesnaest europskih zemalja (uključujući i predstavnike zapadnih zona Njemačke) koje nisu pripadale sovjetskom bloku učinilo je još jedan korak naprijed i u travnju 1948. osnovalo Organizaciju za europsku ekonomsku suradnju (OEEC) sa zadaćom da koordinira primjenu i provedbu Marshallova plana.

Bio je to nagovještaj koji će dovesti do trajne podjele, ali ne samo duž željezne zavjese nego i između samih zapadnoeuropskih država. Amerikanci nisu razmišljali samo o ekonomskoj, nego i o političkoj integraciji Zapadne Europe. Marshallov plan bio je samo korak u tom smjeru, isprva prema europskoj carinskoj uniji, a s vremenom i prema nadnacionalnim organizacijskim strukturama. Amerikanci su htjeli stvoriti novu Zapadnu Europu po uzoru na same Sjedinjene Države. Europske su se države međutim rukovodile svojim zasebnim nacionalnim interesima. Protivile su se američkoj zamisli ujedinjene Europe, a ubrzo su je i potpuno odbacile. Američki diplomat George Kennan rezignirano je primijetio da Europljani nemaju ni političke snage niti su dovoljno

“suvisli” za stvaranje nove Europe. Skandinavci su “patološki nervozni zbog Rusa”, Britanci su “ozbiljno bolesni”, a druge države pate od slične neodlučnosti od kakve boluju Britanci.

Francuski političari vidjeli su prvorazredni nacionalni interes u postizanju sigurnosti od moguće obnove Njemačke i njene vojne moći oslonjene na ekonomsku moć ruhrske teške industrije. Smatrali su kako integracija slobodnog tržišta za koju su se zalagali Amerikanci neće ponajbolje služiti tom interesu. Francuski planovi poslijeratne obnove počivali su na internacionalizaciji Ruhra koja bi osigurala slobodan pristup njemačkom ugljenu i koksu, što bi ujedno trajno oslabilo Njemačku. No kada su u lipnju 1948. Zapadni saveznici odlučili uspostaviti jedinstvenu zapadnonjemačku državu, Francuska je ipak pristala izmijeniti svoju politiku u smjeru zajedničkog i dogovornog raspolaganja njemačkom proizvodnjom ugljena i čelika. Bio je to početak povijesnog francusko-njemačkog pomirenja koje je postalo osnovica buduće Europske ekonomske zajednice.

Britanija je imala potpuno drugačije nacionalne interese. Vladajući krugovi u Londonu vidjeli su samo nedostatke britanskog članstva u europskoj carinskoj uniji - početnoj etapi budućih integracija - kakva je zamišljena Marshallovim planom. Viši državni službenici bili su uvjereni da “za nas nema nikakve koristi od dugoročne europske ekonomske suradnje”. Strahovali su da bi takav korak Britaniju na koncu izložio štetnoj ekonomskoj konkurenciji, spriječio vladu da neovisno provodi obnovu Otoka te da bi pridonio odljevu dolara i time uvećao ovisnost o američkoj pomoći. Također, britanski nacionalni interesi promatrali su se kroz jačanje veza sa zemljama Commonwealtha i kroz obnovu svjetske trgovine. Američki diplomat William L. Clayton, jedan od ključnih ljudi Marshallova plana, točno je procijenio britansku poziciju: "Problem s Britancima jest da se drže za slamku nade ne bi li, na

ovaj ili onaj način, uz našu pomoć, sačuvali Britansko Carstvo i svoj vodeći položaj u njemu.” Sam George Marshall sažeo je problem Britanije kao “težnju da maksimalno iskoristi europski program i istodobno sačuva položaj izvaneuropske zemlje”. Neke manje europske države zauzele su sličan stav. Europska ekonomska integracija, što je bio američki cilj, za sada je odgođena. Kada je postupno počela, nije se temeljila na Marshallovu planu, nego na francusko-njemačkom pomirenju i dogovoru o ruhrskom ugljenu i čeliku. Britanija u tome neće sudjelovati.

Do jeseni 1948. ekonomska podjela Europe poklopila se s političkom podjelom. Sovjetski Savez osnovao je u rujnu 1947. Kominform (Komunistički informacijski biro). Bio je svojevrsni nasljednik Kominterne čiji cilj je bilo, kako je rečeno, onemogućivanje "američkog plana porobljavanja Europe” u svijetu koji je podijeljen na “imperijalistički” (američki) i “demokratski” (sovjetski) blok. U siječnju 1949. osnovana je i ekonomska organizacija sovjetskog bloka, Vijeće za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), kao protuteža američkome Marshallovu planu.

Marshallov plan potvrdio je podjelu Europe na dva neprijateljska bloka. Podjela je dovršena uspostavom zapadnonjemačke države. Zapadni saveznici suglasili su se u lipnju 1948. da treba osnovati zasebnu Zapadnu Njemačku. Proveli su monetarnu reformu kao financijski temelj ekonomskog oporavka. Nijemci su u tome vidjeli pravi završetak Drugog svjetskog rata. Uvođenje njemačke marke (*Mark* - DM) u optjecaj i ukidanje maksimiranih cijena za mnoge proizvode likvidirali su crnu burzu i označili početak ekonomske normalizacije. Sovjeti su uzvratili uvođenjem svoje nove valute u istočnoj zoni. Znatno veća prijetnja bila je blokada zemaljskih veza između zapadnih zona i Berlina (koji je također, kao glavni grad, bio pod vojnom upravom četiriju sila, ali nelagodno smješten sto pedeset kilometara duboko u

sovjetskoj zoni).

Sovjeti su namjeravali protjerati Zapadne saveznike iz Berlina. Amerikanci su Berlin vidjeli kao test svoje odlučnosti. Sjećanja na komunistički puč u Čehoslovačkoj bila su svježa. Strahovali su da bi povlačenje iz Berlina bilo tek uvod u sovjetski prodor prema Zapadnoj Europi. Blokada je slomljena zračnim mostom koji su improvizirali Zapadni saveznici. Počeo je 26. lipnja i njime je blokiranom stanovništvu Zapadnog Berlina s 278.000 letova prevezeno 2,3 milijuna tona robe u 321 dan, sve dok Staljin nije priznao poraz, ukinuvši blokadu 12. svibnja 1949. Zračni most bio je propagandni trijumf zapadnih sila i znak da su Amerikanci spremni i odlučni ostati u Europi, kao jamac protiv širenja komunističke vladavine.

Također u svibnju 1949. predstavnici Zapadne Njemačke sastavili su Temeljni zakon - ustav - države koja će postati Savezna Republika Njemačka (“Zapadna Njemačka”). Formalno je proglašena 20. rujna 1949. Sovjeti su dotad već odlučili da će i u svojoj zoni uspostaviti zasebnu državu. Podjela Njemačke - do daljnjega, a činilo se i zauvijek -zapečaćena je 7. listopada 1949., kada je u bivšoj sovjetskoj okupacijskoj zoni uspostavljena Njemačka Demokratska Republika.

U iznimno kratkom razdoblju Njemačka se u očima Zapada preobrazila iz prijetnje kontinentalnoj sigurnosti u bedem protiv sovjetske ekspanzije. Francuska i Britanija potpisale su u ožujku 1947. u Dunkerqueu obrambeni pakt koji je još uvijek bio usmjeren protiv moguće buduće njemačke agresije. Tijekom naredne godine paktu su - koji je nazvan “Bruxelleski pakt” - pristupili Nizozemska, Belgija i Luksemburg. No sada je Sovjetski Savez, a ne i Njemačka, smatran glavnom prijetnjom. Rastući strah od Sovjetskog Saveza i namjera Sjedinjenih Država da do daljnjega održe svoju prisutnost u Europi, značili su da je Sjedinjene Države i

formalno valjalo uključiti u sigurnosne aranžmane obrane Zapadne Europe. Berlinska kriza pokazala je koliko su zapadnoeuropske države ranjive bez američke vojne podrške, što je bio poticaj formiranju atlantske alijanse kao prepreke potencijalnom sovjetskom ekspanzionizmu.

Potpisnice Bruxelleskog pakta potpisale su zajedno s Danskom, Islandom, Italijom, Kanadom, Norveškom, Portugalom i Sjedinjenim Državama 4. travnja 1949. u Washingtonu ugovor kojim je osnovan Sjevernoatlantski pakt (NATO) i obvezale se na uzajamnu pomoć u slučaju napada na bilo koju članicu. NATO je Zapadnoj Europi pružio osjećaj sigurnosti kakvu joj njene vlastite slabašne vojske nisu mogle jamčiti. Njegova važnost bila je u velikoj mjeri i simbolični iskaz jedinstva u obrani Zapadne Europe. U stvarnosti bio je smokvin list. Sovjetske kopnene snage bile su *dvanaest puta* jače od snaga Zapadnih saveznika, a od ukupno tek četrnaest sjevernoatlantskih divizija u Europi samo su dvije bile američke.

U svakom slučaju, europsku sigurnost valjalo je postaviti na drugačije osnove, osobito kad je 29. kolovoza 1949. Sovjetski Savez ispalio svoju prvu atomsku bombu na probnom području u današnjem Kazahstanu. Bio je to šok za Zapad. Amerikanci su bili uvjereni da će njihova nuklearna superiornost potrajati kroz dulje razdoblje. Sada su dvije supersile vrebale jedna drugu preko željezne zavjese koja je podijelila Europu. Ubrzanim i obostranim jačanjem nuklearnih arsenala Hladni rat okamenio se kao sukob dvaju moćnih vojnih blokova. Tako će i ostati tijekom naredna četiri desetljeća.

Istočna i Zapadna Europa krenule su - na različite načine -1949. putem koji ih je doveo do razine stabilnosti i ekonomskog napretka kakva je bila nezamisliva prije samo četiri godine. Razlika u

odnosu na produljenu nestabilnost koja je nastupila nakon Prvog svjetskog rata bila je golema. Kako to objasniti?

Dogodila se interakcija pet ključnih faktora koji su omogućili nepredvidivu preobrazbu, a konačni oblik zadobit će pedesetih godina:

(1) ambicije Njemačke da postane svjetska velesila bile su dokinute; (2) likvidacija ratnih zločinaca i kolaboranata imala je učinka; (3) podjela Europe dovršena je i ostala je trajna; (4) krajem četrdesetih godina počeo je ekonomski rast; i (5) postojala je nova nuklearna (uskoro i termonuklearna) prijetnja.

Presudni, razorni i kontinuirano prisutni faktor koji je obilježio europsku povijest u razdoblju koje je počelo prije Prvog svjetskog rata i trajalo do 1945. bila je ambicija Njemačke da postane svjetska velesila, pa i dominantna svjetska supersila. Ta je ambicija bila jedan od bitnih uzroka katastrofe iz 1914. Zlosretna demokracija uspostavljena 1918. nije ju dokinula, a poslije 1933. ambicija je obnovljena i neusporedivo uvećana, da bi 1939. izravno prouzročila Drugi svjetski rat. Jednom zauvijek skršena je u totalnom porazu 1945. Uklanjanje te moćne geopolitičke turbulencije u samom srcu Europe kontinentu je pružilo novu povijesnu priliku, čak i usprkos Hladnom ratu.

Čistka kolaboranata i onih koji su bili krivi za najstrašnije ratne zločine, premda gdjegod neprikladna i nezadovoljavajuća, pružila je žrtvama nacizma izvjestan stupanj katarze, ali je također značila da ekstremna desnica više neće doći u priliku trovati društva svojom nasilnom politikom onako kako je to činila nakon 1918. Odlučujući faktor međuratne političke nestabilnosti nestao je sa scene. Teritorijalne promjene i raseljavanje stanovništva u Istočnoj Europi - premda su provedeni uz goleme patnje - uvećali su razinu etničke homogenosti u odnosu na međuratno razdoblje. Bio je to faktor pacifikacije istočne polovine kontinenta, koja se, doduše,

zbila u okolnostima surove sovjetske represije.

Koliko god to bilo perverzno, željezna zavjesa koja je podijelila Europu zapravo je bila temelj stabilnosti, premda su je skupo platili narodi Istočne Europe, osuđeni na desetljeća sovjetske dominacije. Kako je monolitna sovjetska kontrola Istočne Europe bivala sve čvršća, tako su Amerikanci postajali sve odlučniji suprotstaviti se svojim utjecajem u Zapadnoj Europi. Berlin je bio pukotina na željeznoj zavjesi kroz koju su milijuni izbjeglica odlazili na Zapad. Postao je simbol američke obrane Zapada kada su Zapadni saveznici 1948. uspostavili zračni most. Ideologija antikomunizma ne bi sama po sebi Zapadu jamčila dosegnutu razinu stabilnosti da nije bilo američke prisutnosti i osjećaja sigurnosti koji je pružala.

Nije riječ o tome da su postojali sovjetski planovi vojne ekspanzije u Zapadnu Europu (premda je Zapad tada strahovao od te mogućnosti). Naime zapadnoeuropske komunističke partije stekle bi veću podršku i umanjile vjerojatnost uspostave stabilne pluralne demokracije bez američke pomoći u obnovi zapadnih ekonomija i krhkih političkih sustava te bez američkoga obrambenoga kišobrana i propagandne ofenzive protiv komunističke prijetnje. Da su se kojim slučajem Amerikanci do 1947. povukli iz Europe, kao što su isprva planirali, dvojbeno je bi li Francuska i Britanija - nekad europske velesile, a sada znatno oslabljene - bile sposobne same povesti uspješnu obnovu Zapadne Europe. Američka prisutnost bila je jamstvo trijumfa kapitalizma u Europi. Ta prisutnost nije uživala opću podršku. Ljevica ju je prezirala. Nije ni takozvana “amerikanizacija” Europe svugdje dočekana s dobrodošlicom. Kao i prije rata neki su je krugovi doživljavali kao simptom europskoga kulturnog propadanja. Kakvi god da su bili nedostaci trajne američke prisutnosti, bili su sporedni u odnosu na prednosti. Zaštićena Sjedinjenim Državama, Zapadna Europa stekla je priliku potražiti vlastite oblike jedinstva i ostaviti

iza sebe nacionalizam kojem je bila izložena u nedavnoj prošlosti.

Ni to ne bi bilo moguće da ekonomski rast nije omogućio dotad neznane razine napretka, koji je usprkos poslijeratnim oskudicama ubrzo postao vidljiv. Marshallov plan nije bio ključni poticaj tog rasta, ali je postao simbol nove nade u budućnost Zapadne Europe. Umjesto reparacija koje su narušile ekonomsku stabilnost dvadesetih godina sada su američki krediti pokrenuli ekonomski zamašnjak. Marshallov plan europskim je ekonomijama dao važan početni poticaj i, kako je stajalo u izvještaju iz 1951., "snagu da porade na vlastitom oporavku”. Iza tog oporavka stajale su goleme rezerve radne snage i proizvodnih kapaciteta te narasla potražnja i tehnološke inovacije. Stečene su pouke od isključivog oslonca na tržišne mehanizme koji je prevladavao nakon Prvog svjetskog rata, a važnu ulogu odigrala je i primjena Keynesovih metoda monetarne politike koja je poticala rast. Kao nikada do tada Zapadna Europa izgradila je snažne ekonomske veze s tehnološki naprednim i prosperitetnim Sjedinjenim Državama.

Istočna Europa, koja je odbacila Marshallov plan, počela je zaostajati za zapadnom polovinom kontinenta. Ipak, usprkos nepopustljivoj sovjetskoj represiji, Istočna Europa također je doživjela ubrzani ekonomski rast i impresivan materijalni napredak. Tamo gdje su u međuratnim godinama postojala siromašna i nerazvijena društva, razdirana nacionalističkim, etničkim i klasnim sukobima, stvoreni su temelji relativnog napretka i stabilnosti, neovisno o odsutnosti demokratskih procesa.

Konačno, nuklearno oružje izazivalo je zabrinutost s obje strane željezne zavjese. Samo postojanje oružja takve razorne moći - veće od snage atomskih bombi bačenih na Hirošimu i Nagasaki - prijetilo je tako zastrašujućim posljedicama da je umanjilo vjerojatnost oružanog sukoba supersila. Otkrićem vodikove bombe i Sjedinjene Države i Sovjetski Savez postali su 1953. sposobni za

“zajamčeno uzajamno uništenje” (prikladno sažeto u kraticu MAD). **[***Mutual Assured Destruction* - *MAD*. Mad, engleski “lud”, (op. prev.)**]** Posjedovanje nuklearnog oružja postat će jedno od središnjih spornih pitanja unutarnje politike europskih zemalja, osobito kada su ih - željne statusa velike sile - počele proizvoditi Britanija i Francuska. Kada je to oružje jednom otkriveno (a Amerikanci su ga 1945. dva puta i upotrijebili), više se nije moglo ignorirati. Na njegovo postojanje i na mogućnost da bi jednom moglo biti upotrijebljeno i danas se, nimalo iznenađujuće, gleda s nesuzdržanim užasom. Vrlo je međutim vjerojatno (premda je nemoguće dokazati) da je već sama mogućnost nuklearnog sukoba supersila, koji bi doveo do strahotnog Trećeg svjetskog rata, zapravo bila ključni faktor stabilnosti podijeljene Europe nakon 1945., stabilnosti koja nije bila moguća nakon završetka Prvog svjetskog rata 1918.

Europska je budućnost, kako se činilo nakon 1945., bila budućnost kontinenta podijeljenog na nacionalne države. Kada je Europa podijeljena na dvije zasebne polovice, još uvijek je bila kontinent nacionalnih država. No počele su promjene. U Istočnoj je Europi vojna moć Sovjetskog Saveza nametnula podčinjavanje nacionalnih interesa sovjetskim interesima. Suverenost nacionalnih država bila je na zalasku. S druge strane, države Zapadne Europe, premda pod sve većim američkim utjecajem, i dalje su ljubomorno čuvale svoju suverenost, osobito Britanija i Francuska.

U prvim poslijeratnim godinama gotovo nitko nije razmišljao o nadnacionalnim političkim organizacijama, a kada je Winston Churchill 1946. iznio viziju “Sjedinjenih Europskih Država”, Britaniju nije zamislio kao članicu tog novog političkog entiteta niti je vidio svijet bez dominacije velikih sila (u čijim je redovima htio zadržati britansku prisutnost). Izbio je međutim Hladni rat i pojavila se potreba za ekonomskom suradnjom koju neće ugroziti

nacionalističko suparništvo, štoviše, nastao je pritisak koji je težio i ekonomskoj i obrambenoj koordinaciji i integraciji Zapadne Europe. Osnivanja OEEC-a 1948. te naredne godine NATO-a i Vijeća Europe (posvećenog europskoj suradnji na području vladavine prava i zaštite građanskih sloboda) bila su tek skromni početak. Ti mali koraci kombinirali su idealizam i pragmatizam na putu prema usklađivanju nacionalnih interesa i višim razinama europske integracije.

Povijesne podjele bile su preduboke i nisu dopuštale potpuno prevladavanje nacionalnih interesa. Britanija je bila posebno alergična na svako i najmanje umanjenje svojeg statusa i suverenosti. Kada je Francuska 1950. predložila model zajedničkog upravljanja proizvodnjom ruhrskog ugljena i čelika - Schumanov plan - imala je napose na umu vlastitu nacionalnu sigurnost i potrebu da kontrolira vojni potencijal tek osnovane Savezne Republike Njemačke, dok su idealističke vizije europskog jedinstva bile od drugorazredne važnosti. Svejedno, pokazalo se da je to bio presudni korak te početak puta prema “zajedničkom tržištu” i stvaranju Europske ekonomske zajednice s njenim vlastitim suverenim ustanovama.

Iz pepela i usprkos svim preprekama rađala se nova Europa. Bila je podijeljena, ali su sve njene sastavnice počivale na čvrstim temeljima kakvi su bili nezamislivi neposredno nakon rata. Pred njom je ležala budućnost. Iako obilježena dubokim materijalnim i moralnim ožiljcima najstrašnijeg rata svih vremena, Europa je stekla priliku da postane stabilnom i bogatom u mjeri koja je bila potpuno nezamisliva tijekom desetljeća kada je došla na rub samouništenja.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA

Bibliografija europskog dvadesetog stoljeća nepregledna je i praktično neizmjerna. Zato je lista koja slijedi vrlo selektivna i ograničena na djela koja sam smatrao zanimljivima i korisnima u radu na ovoj knjizi. Ona sadržava samo nekoliko specijaliziranih istraživačkih monografija, kao i eseja objavljenih u znanstvenim časopisima jer je riječ o neizostavnim temeljnim blokovima na kojima počiva svaki historiografski rad. Lista ne sadržava djela lijepe književnosti, premda mnoga pružaju značajne uvide u predmetnu epohu. Usredotočio sam se na opća djela, pretežno na engleskom jeziku. Svako pak navedeno djelo sadržava vlastitu pomnu bibliografiju bitnu za pojedinu zemlju ili temu. Djela iz kojih su upotrijebljeni citati suvremenika označena su zvjezdicom ().

Abelhauser, Werner; Faust, Anselm; Petzina, Dietmar (ur.), *Deutsche Sozialgeschichte 1914-1945*, München, 1985.

Adamthwaite, Anthony, *Grandeur and Misery: France's Bid for Power in Europe*, *1914-1940*, London, 1995.

Addison, Paul, *The Road to 1945: British Politics and the Second World War*, London, 1975.

Aldcroft, Dereck H., *From Versailles to Wall Street 1919-1929*, Harmondsworth, 1987.

Aldcroft, Dereck H., *The European Economy*,*1914-1990*, London, 3. izd., 1993.

Alexander, Martin (ur.), *French History since Napoleon*,

London, 1999.
Alexander, Martin; Graham, Helen (ur.), *The French and Spanish Popular Front: Comparative Perspectives*, Cambridge, 1989.
Aly, Götz, *“Final Solution": Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, London, 1999.
Aly, Götz, *Hitler’s Beneficiaries*, London i New York, 2007.; *Hitlerova socijalna država*, prijevod Daniela Tkalec, Fraktura, 2012.
Andreas-Friedrich, Ruth, *Schauplatz Berlin. Ein Deutsches Tagebuch*, München, 1962.
Angelow, Jürgen, *Der Weg in die Urkatastrophe*, Berlin, 2010.
Annan, Noel, *Our Age: Portrait of a Generation*, London, 1990.
Applebaum, Anne, *Iron Curtain: The Crushing oEurope 1944-1956*, London, 2012.
Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Orlando (Florida), 1966.; *Izvori totalitarizma*, prijevod Mirjana Paić-Jurinić, Disput, 2015.
Aron, Raymond, *The Century of Total War*, London, 1954.
Ascherson, Neal, *The Struggles for Poland*, London, 1987.
Bach, Maurizio; Breuer, Stefan, *Faschismus als Bewegung Italien und Deutschland im Vergleich*, Wiesbaden, 2010.
Bade, Klaus J. i dr. (ur.), *Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Paderborn, 2008.
Balderston, Theo, *The Origins and Cause of the German Economic Crisis, November 1923 to May 1932*, Berlin, 1993.
Balderston, Theo, “War Finance and Inflation in Britain and Germany, 1914-1918”, *Economic History Review*,42/2 (1989.)
Balderston, Theo (ur.), *The World Economy and, National Economies in the Interwar Slump*, Basingstoke, 2003.

Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca (New York), 1984.; *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, prijevod Josip Šentija, Durieux, 1995.

Bankier, David (ur.), *Probing the Depths of German Antisemitism*, Jeruzalem, 2000.

Barber, John; Harrison, Mark, *The Soviet Home Front, 1941-1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II*, London, 1991.

Bartov, Omer, *Hitler's Army*, New York, 1991.

Bartov, Omer, *Murder in our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*, New York, 1996.

Bartov, Omer, *Mirrors of Destruction: War, Genocide, and Modern History*, New York, 2000.

Barzun, Jacques, *From Dawn to Decadence, 1500 to the Present: 500 Years of Western Cultural Life*, London, 2001.; *Od osvita do dekadencije: 500 godina zapadne kulture: od 1500. godine do danas*, prijevod Nikica Petrak, Masmedia, 2003.

Bauer, Yehuda, *The Holocaust in Historical Perspective*, London, 1978.

Becker, Jean-Jacques, *The Great War and the French People*, Leamington Spa, 1980.

Beetham, David (ur.), *Marxists in Face of Fascism*, Manchester, 1983.

Beevor, Antony, *Stalingrad*, London, 1998.; *Staljingrad*, prijevod Marijan Boršić, Stih, 2003.

Beevor, Antony, *Berlin: The Downfall*, 1945, London, 2003.

Beevor, Antony, *The Battle for Spain*, London, 2006.

Beevor, Antony, *D-Day: The Battle for Normandy*, London, 2009.

Beevor, Antony, *The Second World War*, London, 2012.

Beevor, Antony; Vinogradova Luba (ur.), *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army 1941-1945*, London, 2006.

Bell, P. M. H., *The Origins of the Second World War in Europe*, London, 2007.

Bell, P. M. H., *Twelve Turning Points of the Second World War*, London, 2011,

Bellamy, Chris, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War - A Modern History*, London, 2008.

Berger, Heinrich; Dejnega, Melanie; Fritz, Regina; Prenninger, Alexander (ur.), *Politische Gewalt und Machtausübung im 20. Jahrhundert*, Beč, 2011.

Berghahn, Volker, *Germany and the Approach of War in 1914*, London, 1973.

Berghahn, Volker, *Modern Germany: Society, Economy and politics in the Twentieth Century*, Cambridge, 1982.

Berghahn, Volker, *The Americanisation of West German Industry, 1845-1973*, Leamington Spa, 1986.

Berghahn, Volker, *Sarajewo, 28. Juni 1914. Der Untergang des alten Europa*, München, 1997

Berg-Schlosser, Dirk; Mitchell, Jeremy (ur.) *Conditions of Democracy in Europe, 1919-39*, Basingstoke, 2000.

Berg-Schlosser, Dirk; Mitchell, Jeremy (ur.), *Authoritarianism and Democracy in Europe, 1919-39: Comparative Analyses*, Basingstoke, 2002.

Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge (Massachusetts) i London, 2004.

Bessel, Richard, *Germany after the First World War*, Oxford, 1993.

Bessel, Richard, *Germany* 1945: *From War to Peace*, London, 2009.

Bessel, Richard (ur.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts*, Cambridge, 1996.

Bessel, Richard; Schumann, Dirk (ur.), *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*, Cambridge, 2003.

Blanning, T. C. W. (ur.), *The Oxford Illustrated History of Modern Europe*, Oxford, 1996.

Blinkhorn, Martin, *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939,* Cambridge, 1975.

Blinkhorn, Martin, *Democracy and Civil War in Spain*, 1931-1939, London, 1988.

Blinkhorn, Martin, *Fascism and the Right in Europe*, Harlow, 2000.

Blinkhorn, Martin (ur.), *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe,* London, 1990.

Blom, Philipp, *The Vertigo Years: Change and Culture in the West, 1900-1914*, London, 2008.; *Vrtoglave godine, Europa, 1900.-1914.*, prijevod Goran Schmidt, Fraktura, 2015.

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians,* Oxford, 2005.

Bloxhnm, Donald, "The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radiealization and the Development of a Destruction Policy", *Past and Present* 181(2003,)

Bond, Brian, *War and Society in Europe, 1870-1970*, London, 1984.

Borodziej, Wlodziemierz, *Geschichte Polens 20. Jahrhundert*, München, *2010.*

Bosworth, R. J. B., The Italian Dictatorship, London, 1998.

Bosworth, R. J. B., Mussolini, London, 2002.

Bosworth, R. J. B., Mussolini's Italy: Life under the Dictatorship, London, 2005.

Bosworth, R. J. B. (ur.), *The Oxford Handbook of Fascism*, Oxford, 2009,

Botz, Gerhard, *Krisenzonen einer Demokratie. Gewalt, Streik und ckung in Österreich seit 1918*, Frankfurt n/M, 1987.

Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*, London, 1985.

Bracher, Karl Dietrich, *The Age of Ideologies: A History of Political Thought in the Twentieth Century*, London, 1985.

Brechenmacher, Thomas, "Pope Pius XI, Eugenio Pacelli, and the Persecution of the Jews in Nazi Germany, 1933-1939: New Sources from the Vatican Archives", *Bulletin of the German Historical Institute London*, 27/2 (2005.)

Brendon, Piers, *The Dark Valley: A Panorama of the 1930s*, London, 2001.

Breuilly, John, *Nationalism and the State*, Manchester, 1993.

Brittain, Vera, *Testament of Youth* (1933.), London, 1978.

Broadberry, Stephen; Harrison, Mark (ur.), *The Economics of World War I*, Cambridge, 2005.

Broadberry, Stephen; O'Rourke, Kevin H. (ur.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Vol. 2: 1870 to the Present*, Cambridge, 2010.

Broszat, Martin, *The Hitler State*, London, 1981.

Browning, Christopher, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, 1985.

Browning, Christopher, *The Path to Genocide*, Cambridge, 1992.

Browning, Christopher, *The Origins of the Final Solution*, Lincoln (Nebraska) i Jeruzalem, 2004.

Brüggemeier, Franz-Josef, *Geschichte Grossbritanniens im 20.*

Jahrhundert, München, 2010.
Brusilov, A. A., *A Soldier's Notebook* (1930.), Westport (Connecticut), 1971.
Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators: Prisoner of Stalin and Hitler (1949)* London, 2008.; *Staljinom i Hitlerova zatočenica*, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, 1952.
Buchanan, Tom, *Europe's Troubled Peace 1945-2000*, Oxford, 2006.
Buckley, Henry, *The Life and Death of the Spanish Republic: A Witness to the Spanish Civil War* (1940.), London, 2014.
Bulliet, Richard W. (ur.), *The Columbia History of the 20th Century*, New York, 1998.
Burgdorff, Stephan; Wiegrefe, Klaus (ur.), *Der 2. Weltkrieg. Wendepunkt der deutschen Geschichte*, München, 2005.
Burleigh, Michael, *The Third Reich: A New History*, London, 2000.; *Treći Reich*, prijevod Vuk Perišić, Fraktura, 2012.
Burleigh, Michael, *Sacred Causes: Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda*, London, 2006.
Burleigh, Michael; Wippermann, Wolfgang, *The Racial State: Germany 1933-1945*, London, 1991.
Burrin, Philippe, *La dérive fasciste*, Pariz, 1986.
Burrin, Philippe, *Living with Defeat: France under the German Occupation, 1940-1944*, London, 1996.
Burrin, Philippe, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Pariz, 2000.
Buruma, Ian, *Year Zero: A History of 1945*, New York, 2013.
Calder, Angus, *The People's War: Britain 1939-1945*, London, 1971.
Calic [Čalić], Marie-Janine, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München, 2010.
Cannadine, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, New Haven (Connecticut) i London, 1990.

Cannadine, David, *Class in Britain*, London, 2000.

Caplan, Jane (ur.), *Nazi Germany*, Oxford, 2008.

Caplan, Jane; Wachsmann, Nikolaus (ur.), *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London, 2010.

Carey, John, *The Intellectuals and the Masses*, London, 1992.; *Intelektualci i mase*, prijevod Ada Beier, Treći program Hrvatskog radija, 1998., 53/54.

Carley, Michael Jahara, 1939. *The Alliance that Never Was and the Coming of World War II*, Chicago (Illinois), 1999.

Carr, Raymond, *Spain, 1808-1975*, Oxford, 1982.

Carsten, F. L., *The Rise of Fascism*, London, 1967.

Carsten, F. L., *Revolution in Central Europe 1918-19*, London, 1972.

Cecil, Hugh; Little, Peter (ur.), *Facing Armageddon: The First World War Experienced*, London, 1996.

Cesarani, David, *Eichmann: His Life and Crimes*, London, 2004.

Cesarani, David (ur.), *The Final Solution: Origins and Implementation*, London, 1996.

Charman, Terry (ur.), *Outbreak 1939: The World Goes to War*, London, 2009.

Chickering, Roger; Förster, Stig (ur.), *Great War, Total War: Combat and Mobilisation on the Western Front 1914-1918*, Cambridge, 2000.

Clark, Christopher, *Kaiser Wilhelm II*, Harlow, 2000.

Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in* 4, London, 2012.; *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat* 1914., prijevod Aleksandra Dragosavljević, Heliks (Smederevo), 2014.

Clark, Martin, *Modern Italy 1871-1982*, London, 1984.

Clarke, Peter, *The Keynesian Revolution in the making 1924-*

1936, Oxford, 1988.
Clarke, Peter, *Hope and Glory: Britain 1900-1990*, London, 1996.
Clavin, Patricia, *The Great Depression in Europe: 1929-1939*, Basingstoke, 2000.
Clavin, Patricia, *Securing the World Economy: The Reinvention of the League 1919-1946*, Oxford, 2013.
Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, 2. izd., Cambridge, 2002.
Clough, Shepard B.; Moodie, Thomas; Moodie, Carol (ur.), *Economic History of Europe: Twentieth Century*, London, 1965.
Conquest, Robert, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, London, 1988.; Čemerna žetva: sovjetska kolektivizacija i teror gladi, prijevod Julijana Mojsilović, Filip Višnjić (Beograd), 1988.
Constantine, Stephen, *Unemployment in Britain between the Wars*, London, 1980.
Conway, Martin, *Catholic Politics in Europe 1918-1945*, London, 1997.
Conway, Martin, *The Sorrows of Belgium: Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947*, Oxford, 2012.
Conway, Martin, "Democracy in Postwar Europe: The Triumph of a Political Model", *European History Quarterly*, 32/1 (2002.)
Corner, Paul, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford, 2012.
Corner, Paul (ur.), *Popular Opinion in Totalitarian Regimes*, Oxford, 2009.
Cornwall, M. (ur.), *The Last Years of Austria-Hungary*, Exeter, 1990.
Cornwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, London, 1999.; *Hitlerov papa: tajna povijest pape Pija XII.*,

prijevod Marina Miladinov, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2005.
Cornwell, John, *Hitler's Scientists: Science, War and the Devil's Pact*, London, 2003.
Costa-Pinto, Antonio, *Salazar's Dictatorship and European Fascism - Problems cf Interpretation*, New York, 1995.
Costa-Pinto, Antonio, *The Blue Shirts: Portuguese Fascists and the New State*, New York, 2000.
Crampton, R. J., *Eastern Europe in the Twentieth Century*, 2. izd., London, 1997.
Cross, Tim (ur.), *The Lost Voices of World War I*, London, 1988.
Cull, Nicholas; Culbert, David; Welch, David (ur.), *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*, Santa Barbara (Kalifornija), 2003.
Dąbrowska, Maria, *Tagebücher 1914-1965*, Frankfurt n/M, 1989.
Dahrendorf, Ralf, *Society and Democracy in Germany*, London, 1968.
Davies, Norman, *God's Playground. Vol. 2: A History of Poland*, Oxford, 1981.
Davies, Norman, *Europe: A History*, Oxford, 1996.
Davies, Norman, *Europe at War, 1939-1945: No Simple Victory*, London, 2006.
Davies, R. W.; Wheatcroft, S. G., *The Years of Hunger: Soviet Agriculture 1931-1933*, London, 2009.
Davies, Sarah, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, 1997.
Dear, I. C. B.; Foot, M. R. D. (ur.), *The Oxford Companion to the Second World War*, Oxford, 1995.
De Grazia, Victoria, *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-*

1945, Berkeley (Kalifornija), 1992.
Diehl, James, M., *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Bloomington (Indiana), 1977
Dilks, David, *Churchill and Company: Allies and Rivals in War and Peace*, London, 2012.
Dilks, David (ur.), *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938-1945*, London, 1971.
Döblin, Alfred, *Schicksalreise, Bericht und Bekenntnis. Flucht und Exil 1940-1948*, München i Zürich, 1986.
Duggan, Christopher, *The Force of Destiny: A History of Italy since 1796*, London, 2008.
Duggan, Christopher, *Fascist Voices: An Intimate History Italy, London, 2012.*
Eatwell, Roger, *Fascism: A History*, London, 1996.
Edgerton, David, *The Shock of the Old: Technology and Global History since 1990*, London, 2008.
Eichengreen, Barry, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression,1919-1939*, New York, 1995.
Ekman, Stig; Åmark, Klas (ur.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust*, Stockholm, 2003.
Eksteins, Modris, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston (Massachusetts), 1989.
Eley, Geoff, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe 1850-2000*, New York, 2002.
Elger, Dietmar, *Expressionism: A Revolution in German Art*, Köln, 1994.
Englund, Peter, *The Beauty and the Sorrow: An Intimate History of the First World War*, London, 2011.; *Lepota i tuga: intimna istorija rata*, prijevod Spasa Ratković, Geopoetika (Beograd), 2014.
Erdmann, Karl Dietrich, *Das Ende des Reiches und die*

Neubildung deutscher Staaten, München, 1980.
Evans, Richard J., *The Coming of the Third Reich*, London, 2003.
Evans, Richard J., *The Third Reich in Power*, London, 2005.
Evans, Richard J., *The Third Reich at War*, London, 2008.
Evans, Richard J.; Geary, Dick (ur.), *The German Unemployed*, London, 1987.
Faber, David, *Munich: The 1938 Appeasement Crisis*, London, 2008.
Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule*, (1958.), Boston (Massachusetts), 1989.
Falter,Jürgen, *Hitlers Wähler*, München, 1991.
Feldmann, Gerald D., *Army, Industry and Labour in Germany 1914-18*, Princeton (New Jersey), 1966.
Feldmann, Gerald D., *The Great Disorder: Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924*, New York, 1993.
Feldmann, Gerald D. (ur.), *Die Nachwirkungen der Inflation auf die deutsche Geschichte 1924-1933*, München, 1985.
Ferguson, Niall, *The Pity of War*, London, 1998.
Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700-2000*, London, 2002.
Ferguson, Niall, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, New York, 2006.
Ferro, Marc, *The Great War 1914-1918*, London, 1973.
Ferro, Marc (ur.), *Nazisme et Communisme. Deux régimes dans le siècle*, Pariz, 1999.
Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924*, London, 1996.
Figes, Orlando, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, London, 2008.
Figes, Orlando, *Revolutionary Russia 1891-1991*, London,

2014.
Finer, S. E., *Comparative Government*, Harmondsworth, 1970.
Fischer, Conan, *The Rise of the Nazis*, Manchester, 1995.
Fischer, Conan, *The Ruhr Crisis 1923-1924*, Oxford, 2003.
Fischer, Conan (ur.), *The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany*, Providence (Rhode Island) i Oxford, 1996.
Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967.
Fischer, Fritz, *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969.
Fischer, Fritz, *Juli 1914. Wir sind nicht hineingeschlittert*, Hamburg, 1983.
Fisk, Robert, *In Time of War: Ireland, Ulster, and the Price of Neutrality, 1939-45*, Philadelphia (Pennsylvania), 1983.
Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times - Soviet Russia in the 1930s*, New York, 1999.
Flood, P. J., *France 1914-18: Public Opinion and the War Effort*, Basingstoke, 1990.
Flora, Peter i dr. (ur.), *Western Europe: A Data Handbook*, 2 sveska, Frankurt n/M, 1983
Foot, M. R. D., *Resistance: European Resistance to Nazism 1940-45*, London, 1976.
Förster, Jürgen (ur.), *Stalingrad. Ereignis, Wirkung, Symbol*, München, 1992.
Foster, R. F.,*Modern Ireland 1600-1972*, London, 1989.
Fox, Robert (ur.), *We Were There: An Eyewitness History of the Twentieth Century*, London, 2010.
Frei, Norbert, *National Socialist Rule in Germany: The Führer State*, Oxford, 1993.
Frei, Norbert, *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*, New York, 2002.

Frei, Norbert, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstein der Deutschen*, München, 2005.

Frei, Norbert (ur.), *Was heißt und zu welchem Ende studiert man Geschichte des 20. Jahrhunderts?*, Göttingen, 2006.

Frevert, Ute, *Eurovisionen. Ansichten guter Europäer im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt n/M, 2003.

Friedländer, Saul, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933-39*, London, 1997.

Friedländer, Saul, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939-1945*, London, 2007.

Friedrich, Jörg, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945*, Berlin, 2004.

Fröhlich, Elke, *Der Zweite Weltkrieg. Eine kurze Geschichte*, Stuttgart, 2013.

Fulbrook, Mary, *History of Germany: 1918-2000. The Divided Nation*, Oxford, 2002.

Fulbrook, Mary, *Disonant Lives: Generations and Violence through the German Dictatorship*, Oxford, 2011.

Fulbrook, Mary (ur.), *20th Century Germany: Politics, Culture and Society 1918-1990*, London, 2001.

Fulbrook, Mary (ur.), *Europe since 1945*, Oxford, 2001.

Furet, François, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Pariz, 1995.; *Prošlost jedne iluzije: ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, prijevod Radmila Zdjelar i Gordana V. Popović, Politička kultura, 1997.

Gaddis, John Lewis, *The Cold War*, London, 2005.

Garfield, Simon, *Our Hidden Lives: The Everyday Diaries of a Forgotten Britain 1945-1948*, London, 2004.

Gatrell, Peter, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War* I, Bloomington (Indiana), 1999.

Gatrell, Peter, *Russia's First World War: A Social and*

Economic History, Harlow, 2005.

Gay, Peter, *Weimar Culture*, London, 1974.; *Weimarska kultura: isključenik kao uključenik*, prijevod Danja Šilović-Karić, Konzor, 1999.

Geary, Dick, *European Labour Protest 1848-1939*, London, 1981.

Geary, Dick, *European Labour Politics from 1900 to the Depression*, Basingstoke, 1991.

Geary, Dick (ur.), *Labour and Socialist Movements in Europe before 1914, Oxford, New York i München, 1989.*

Gehler, Michael, *Europa. Ideen, Institutionen, Vereinigung*, München, 2005.

Geiss, Imanuel (ur.), *July 1914: The Outbreak of the First World War - Selected Documents*, London, 1967.

Gellately, Robert, *Lenin, Stalin and Hitler: The Age of Social Catastrophe*, London, 2007.

Gentile, Emilio, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge (Massachusetts) i London, 1996.

Gerlach, Christian, *Extrem gewalttätige Gesellschaften. Massengewalt im 20. Jahrhundert*, München, 2010.

Gerlach, Christian; Aly Götz, *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944-1945*, Frankfurt n/M, 2004.

Gerwarth, Robert, "The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War", *Past and Present*, 200(2008.)

Gerwarth, Robert, *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*, New Haven (Connecticut) i London, 2011.

Gerwarth, Robert (ur.), *Twisted Paths: Europe 1914-1945*, Oxford, 2008.

Gerwarth, Robert; Horne, John, "Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917-1923", *The*

Journal of Modern History, 83/3 (2011.)
Gerwarth, Robert; Horne, John (ur.), *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Oxford, 2012.; *Rat u miru: paravojno nasilje u Evropi posle Prvog svetskog rata*, prijevod Dmitar Tasić, Arhipelag (Beograd), 2013.
Gilbert, Felix, *The End of the European Era, 1890 to the Present*, 3. izd., New York, 1984
Gilbert, Martin, *Recent History Atlas 1860 to 1960*, London, 1966.
Gilbert, Martin, *First World War Atlas*, London, 1970.
Gilbert, Martin, *Atlas of the Holocaust*, London, 1982.
Gildea, Robert, *Marianne in Chains: Daily Life in the Heart of France during the German Occupation*, New York, 2002.
Gildea, Robert; Wievorka, Oliver; Warring, Anette (ur.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oxford i New York, 2006.
Glenny, Misha, *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London, 1999.; *Balkan: 1804.-1999.: nacionalizam, rat i velike sile*, prijevod Dragana Starčević i Olivera Nićiforović-Babac, B92 (Beograd), 2001.
Goltz, Anna von der; Gildea Robert, “Flawed Saviours: The Myths of Hindenburg and Pétain”, *European History Quarterly*, 39 (2009.)
Graham, Helen, *The Spanish Republic at War 1936-1939*, Cambridge, 2002.
Grami, Hermann, *Hitler und England. Ein Essay zur nationalsozialistischen Außenpolitik 1920 bis 1940*, München, 2010.
Graves, Robert, *Goodbye to All That* (1929.), London, 2000.; *Zbogom svemu tom*,prijevod Ivan Sršen, Sandorf, 2010.
Gregory, Adrian, *The last Great War: British Society and the*

First World War, Cambridge, 2008.

Gregory, Adrian, “British ‘War Enthusiasm’ in 1914 - A Reassessment”, u Gail Brayborn (ur.), *Evidence, History and the Great War: Historians and the Impact of 1914-18*, New York i Oxford, 2003.

Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London, 1991.

Griffin, Roger, *Modernism and Fascism: The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler*, London, 2007.

Griffin, Roger (ur.), *Fascism*, Oxford, 1995.

Griffin, Roger (ur.), *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus*, London, 1998.

Gross, Jan, *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz*, Princeton (New Jersey), 2006.

Gruchmann, Lothar, *Der Zweite Weltkrieg*, München, 1975.

Gundle, Stephen; Duggan, Christopher; Pieri Giuliana (ur.), *The Cult of the Duce: Mussolini and the Italians*, Manchester, 2013.

Hamann, Brigitte, *Der Erste Weltkrieg. Wahrheit und Lüge in Bildern und Texten*, München, 2004.

Hardach, Gerd, *The First World War 1914-1918*, Harmondsworth, 1987.

Harrison, Joseph, *An Economic History of Modern Spain*, Manchester, r978.

Harrison, Joseph, *The Spanish Economy in the Twentieth Century*, London, 1985.

Hartwig, Wolfgang, *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*, München, 2003.

Hastings, Max, *Armageddon: The Battle for Germany* 1944-45, London, 2004.

Hastings, Max, *Finest Years: Churchill as Warlord* 1940-45, London, 2009.

Hastings, Max, *All Hell Let Loose: The World at War 1939-*

1945, London, 2011.
Hastings, Max, *Catastrophe: Europe Goes to War 1914*, London, 2013.
Hayes, Paul (ur.), *Themes in Modern European History 1890-1945*, London, 1992.
Henke, Klaus-Dietmar; Woller, Hans (ur.), *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismusund Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München, 1991.
Hennessy, Peter, *Never Again: Britain 1945-1951*, London, 1993.
Herbert, Ulrich, *Hitler's Foreign Workers*, Cambridge, 1997.
Herbert, Ulrich, *Geschichte Deutschland im 20. Jahrhundert*, München, 2014.
Herbert, Ulrich, "Europe in High Modernity: Reflections on a Theory of the 20th Century", *Journal of Modern European History*, 5/1 (2007.)
Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and Holocaust*, Cambridge (Massachusetts) i London, 2006.
Herwig, Holger H., *The Outbreak of World War I: Causes and Responsibilities*, Boston (Massachusetts), 1997.
Hewitson, Mark, *Germany and the Causes of the First World War*, London, 1983.
Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, New York, 1973.
Hirschfeld, Gerhard, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940-1945*, Oxford, 1988.
Hirschfeld, Gerhard; Krumeich, Gerd; Renz, Irena (ur.), *"Keinerfühlt sich hier mehr als Mensch..." Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*, Frankfurt n/M, 1996.
Hirschfeld, Gerhard; Krumeich, Gerd; Renz, Irena (ur.), *Brill's*

Encyclopedia of the First World War, 2 sveska, Leiden, 2012.
Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 19x4-1991, London, 1994.*; *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće: 1914.-1991.*, prijevod Dražen Nemet, Zagrebačka naklada, 2009.
Hobsbawm, Eric, *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*, London, 2002.; *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*, prijevod Damjan Lalović, Disput,2009.
Hobsbawm, Eric, *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*, London, 2013.
Hoensch, Jörg K., *A History of Modern Hungary, 1867-1968*, Harlow, 1988.
Hoeres, Peter, *Die Kultur von Weimar*. *Durchbruch der Moderne*, Berlin, 2008.
Hoffmann, Peter, *The History of the German Resistance 1933-1945*, Cambridge (Massachusetts) i London, 1977.
Hogan, Michael J., *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947- 1952*, Cambridge, 1987.
Horne, John; Kramer, Alan, *German Atrocities 1914: A History of Denial*, New Haven (Connecticut) i London, 2001.
Horne, John (ur.), *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge, 1997.
Horne, John (ur.), *A Companion to World War I*, Oxford, 2012.
Hosenfeld, Wilm, *"Ich versuche, jeden zu ret Das Leben eines deutschen Offiziers in Briefen und Tagebüchern*, München, 2004.
Hosking, Goeffrey, *A History of the Soviet Union*, London, 1985.
Hosking, Goeffrey, *Russia and the Russians*, London, 2001.
Höss, Rudolf, *Kommandant in Auschwitz*, München, 1963.
Howard, Michael, *War in European History*, Oxford, 1976.;

Rat u europskoj povijesti, prijevod Magdalena Najbar-Agičić, Srednja Europa, 2002.

Howard, Michael; Louis, William Roger (ur.), *The Oxford History of the Twentieth Century*, Oxford, 1998.

Hughes, S. Philip, *Consciousness and Society: The Reorientation of European Social Thought, 1890-1930*, New York, 1958.

Illies, Florian, 1913. *Der Sommer des Jahrhunderts*, Frankfurt n/M, 2012.

Isaacs, Jeremy; Downing, Taylor, *Cold War*, London, 1998.

Jäckel, Eberhard, *Hitler in History*, Hannover i London, 1984.

Jäckel, Eberhard, *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*, Stuttgart, 1996.

Jäckel, Eberhard, *Das deutsche Jahrhundert. Eine historische Bilanz*, Stuttgart, 1996.

Jackson, Julian, *The Politics of Depression in France*, Cambridge, 1985.

Jackson,Julian, *The Popular Front in France - Defending Democracy, 1934-1938*, Cambridge, 1988.

Jackson, Julian, *France: The Dark Years*, Oxford, 2001.

Jackson, Julian, *The Fall of France: The Nazi Invasion 1940*, Oxford, 2003.

Jackson, Julian (ur.), *Europe 1900-1945*, Oxford, 2002.

Jahoda, Marie; Lazarsfeld, Paul F.; Zeisel, Hans, *Marienthal: The Sociograpy of an Unemployed Community*, London, 1972.

James, Harold, *The German Slump: Politics and Economics 1924-1936*, Oxford, 1986.

James, Harold, *Europe Reborn: A History, 1914-2000*, London, 2003.

Jarausch, Konrad, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann-Hollweg and the Hubris of Imperial Germany*, New Haven

(Connecticut) i London, 1973.
Jelavich, Barbara, *History of the Balkans. Vol. 2: Twentieth Century*, Cambridge, 1983.
Jenkins, Roy, *Churchill*, London, 2001.
Jesse, Eckhard (ur.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*, Bonn, 1999.
Joli, James, *The Origins of the First World War*, London, 1984.
Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe since 1945*, London, 2005.
Judt, Tony, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, London, 2012.
Judt, Tony; Synder, Timothy, *Thinking the Twentieth Century: Intellectuals and Politics in the Twentieth Century*, London, 2012.
Jünger, Ernst, *Storm of Steel* (1920.), London, 2003.
Jünger, Ernst, *Kriegstagebuch* 1914-1918, ur. Helmuth Kiesel, Stuttgart, 2010.
Kaelbe, Hartmut, *Historical Research on Social Mobility*, London, 1981.
Kaelbe, Hartmut, *A Social History of Western Europe 1880-1980*, Dublin, 1989.
Kaelbe, Hartmut, *Kalter Krieg und Wohlfahrtsstaat. Europa 1945-1989*, München, 2011.
Kann, R. A.; Kraly, B. K.; Fichtner P. S. (ur.), *The Habsburg Empire in World War* New York, 1972.
Kater, Michael H., *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders,1919-1945* Oxford, 1983.
Kater, Michael H., *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany*, Oxford, 1992.
Kater, Michael H., *The Twisted Muse: Musicians and their Music in the Third Reich*, Oxford, 1997.
Kater, Michael H., *Weimar: From Enlightenment to the*

Present, New Haven (Connecticut) i London, 2014.
Kedward, Rod, *La vie en bleu: Fravce and the French since 1900*, London, 2006.
Keegan, John, *The First World War*, London, 1999.
Kershaw, Ian, *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich*, Oxford, 1987.
Kershaw, Ian, *Hitler*, 2 sveska, London, 1998. i 2000.; *Hitler*, I. svezak, prijevod Vlado Opačić, Vizura, 2000.
Kershaw, Ian, *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World 1940-1941*, London, 2008.
Kershaw, Ian, *The End: Germany 1944-45*, London, 2012.
Kershaw, Ian; Lewin, Moshe (ur.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge, 1997.
Kertzer, David *L,The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe*, Oxford, 2014.
Keynes, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace*, London, 1919.
Kielinger, Thomas, *Winston Churchill. Der späte Held. Eine Biographie*, München, 2014.
Kiesel, Helmuth, *Geschichte der literarischen Moderne*, München, 2004.
Kindlberger, Charles P., *The World in Depression* 1929-1939, Harmondsworth, 1987.
Kirk, Tim; McElligott, Anthony (ur.), *Opposing Fascism: Community, Authority and Resistance in Europe*, Cambridge, 1999.
Kitchen, Martin, *The Coming of Austrian Fascism*, London, 1980.
Kleine-Ahlbrandt, William Laird, *Twentieth-Century European History*, Saint Paul (Minnesota), 1993.
Knox, MacGregor, Mussolini Unleashed 1939-1941, Cambridge, 1986.

Knox, MacGregor, *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*, Cambridge, 2000.
Knox, MacGregor, *To the Treshold of Power, 1922/33: Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorships,* Sv. 1., Cambridge, 2007.
Koch, Stephen, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg and the Seduction of the Intellectuals*, London, 1995.
Kochanski, Halik, *The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War*, London 2012.
Kocka, Jürgen, *Facing Total War: German Society, 1914-1918*, Leamington Spa, 1984.
Kolb, Eberhard, *The Weimar Republic*, London, 1988.
Kolko, Gabriel, *Century of War: Politics, Conflicts, and Society since 1914*, New York, 1994.
Kovály, Heda Margolius, *Under a Cruel Star: Life in Prague 1941-1968* (1986.), London, 2012.
Kossert, Andreas, *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, Berlin, 2008.
Kramer, Alan, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*, Oxford, 2007.
Krumeich, Gerd (ur.), *Nationalsozialismus und Erster Weltkrieg*, Essen, 2010.
Kühlwein, Klaus, *Pius XII. und die Judenrazzia in Rom*, Berlin, 2013.
Kulka, Otto Dov, *Landscapes of the Metropolis of Death*, London, 2013.
Kulka, Otto Dov, "History and Historical Consciousness: Similarities and Disimilarities in the History of the Jews in Germany and the Czech Lands 1918-1945", *Bohemia*, 46/1 (2005.)
Kulka, Otto Dov; Jäckel, Eberhard (ur.), *The Jews in the Secret*

Nazi Reports on Popular Opinion in Germany, 1933-1945, New Haven (Connecticut) i London, 2010.

Kulka, Otto Dov; Mendes-Flohr, Paul R. (ur.), *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism*, Jeruzalem, 1987.

Lamb, Richard, *The Ghosts of Peace 1935-1945*, Salisbury, 1987.

Laqueur, Walter, *Europe since Hitler*, London, 1972.

Laqueur, Walter (ur.), *Fascism: A Reader's Guide*, Harmondsworth, 1976.

Larkin, Maurice, *France since the Popular Front*, Oxford, 1988.

Larsen, Stein Ugelvik; Hagtvet, Bernt; Myklebust, Jan Peter (ur.), *Who Were the Fascists?*, Bergen, 1980.

Larsen, Stein Ugelvik, uz sudjelovanje Hagtvet, Bernt (ur.), *Modern Europe after Fascism 1943-1980s*, 2 sveska, New York, 1998.

Latourette, Kenneth Scott, *Christianity in a Revolutionary Age. Vol. 4: The Twentieth Century in Europe*, Grand Rapids (Michigan), 1969.

Leitz, Christian, *Nazi Germany and Neutral Europe during the Second World War*, Manchester, 2000.

Leonhardt, Jörn, *Die Buchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*, München, 2014.

Levine, Joshua (ur.), *Forgotten Voices of the Somme*, London, 2008.

Levi, Primo, *If this is a Man*, London, i960.; *Zar je to čovjek*, prijevod Tvrtko Klarić, Fraktura, 2017.

Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System*, London, 1985.

Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London, 2005.

Liddle, Peter (ur.), *Captured Memories* 1900-1918: *Across the Treshold of War*, Barnsley, 2010.

Liddle, Peter (ur.), *Captured Memories* 1930-1945: *Across the Treshold of War - The Thirties and the War*, Barnsley, 2011.

Lidegaard, B., *Countrymen: The Untold Story of how Denmark's Jews Escaped the Nazis*, London, 1914.

Lieven, D. C. B., *Russia and the Origins of the First World War*, London, 1983.

Linz, Juan J., *The Breakdown ofDemocratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*, Baltimore (Maryland) i London, 1978.

Linz, Juan J.; Stepan, Alfred, *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe*, Baltimore (Maryland) i London, 1978.

Lipset, Seymour Martin, *Political Man*, London, i960.; *Politički čovjek*, prijevod Srđa Popović, Rad (Beograd), 1969.

Liulevicius, Vejas Gabriel, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge, 2000.
Longerich, Peter, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford, 2010.
Longerich, Peter, *Himmler*, Oxford, 2012.
Lounguina, Lila, *Les saisons de Moscou 1933-1990*, Pariz, 1990.
Lowe, Keith, Inferno: *The Devastation of Hamburg*, 1943, London, 2007.
Lowe, Keith, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, London, 2012.
Lukacs, John, *At the End of an Age*, New Haven (Connecticut) i London, 2002.
Lyttelton, Adrian, *The Seizure of Power: Fascism in Italy*, Oxford, 2002.
Lyttelton, Adrian (ur.), *Liberal and Fascist Italy*, Oxford, 2002.
Macartney, C. A., *The Habsburg Empire, 1790-1918*, London, 1968.
MacCulloch, Diarmaid , *A History of Christianity*, London, 2009.
Machtan, Lothar, *Die Abdankung. Wie Deutschlands gekrönte Häupter aus der Geschichtefielen*, Berlin, 2008.
Machtan, Lothar, *Prinz Max von Baden. Der letzte Kanzler des Kaisers*, Berlin, 2013.
Mack Smith, Denis, *Mussolini*, London, 1983.
MacMillan, Margaret, *Peacemakers: Six Months that Changed the World*, London, 2002.; *Mirotvorci: šest mjeseci koji su promijenili svijet*, prijevod Janko i Neda Paravić, Naklada Ljevak, 2008.
MacMillan, Margaret, *The War that Ended Peace: How Europe*

Abandoned Peace for the First World War, London, 2013.
Maier, Charles S., *Recasting Bourgeois Europe*, Princeton (New Jersey), 1975.
Maier, Charles S. (ur.), *The Cold War in Europe: Era of a Divided Continent*, New York, 1991.
Maier, Klaus A., “Die Zerstörung Gernikas am 26. April 1937”, *Militärgeschichte, I* (2007.)
Maiolo, Joe, *Cry Havoc: The Arms Race and the Second World War* 1931-1941, London, 2010.
Mak, Geert, *In Europe: Travels through the Twentieth Century*, London, 2008.; *U Europi: putovanje kroz dvadeseto stoljeće*, prijevod Radovan Lučić i Snježana Cimić, Naklada Jesenski i Turk, 2010.
Mamatey, Victor; Luža, Radomir, A *History of Czechoslovak Republic*, 1918-1948, Princeton (New Jersey), 1973.
Mann, Michael, *Fascists*, Cambridge, 2004.
Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge, 2005.
Mann, Michael, *The Sources of Global Power*. *Vol.* 3: *Global Empires and Revolution, 1890-1945*, Cambridge, 2012.
Marrus, Michael, R., *The Nuremberg War Crimes Trial* 1945-46: A *Documentary History*, Boston (Massachusetts) i New York, 1997.
Marwick, Arthur, *The Deluge: British Society and the First World War*, London, 1965.
Marwick, Arthur, *War and the Social Change in the Twentieth Century: A Comparative Study of Britain, France, Germany, Russia, and the United States*, New York, 1975.
Marwick, Arthur (ur.), *Total War and Social Change*, London, 1988.
Mason, Timothy W., *Sozialpolitik im Dritten Reich.*

Arbeiterklasse und schaft, Opladen, 1977.
Mason, Timothy W., *Nazism, Fascism and the Working Class: Essays by Tim Mason*, ur. Jane Caplan, Cambridge, 1995.
Mawdsley, Evan, *The Stalin Years: The Soviet Union*, 1929-1953, Manchester, 1998.
Mawdsley, Evan, *The Russian Civil War*, Edinburg, 2000.
Mayer, Arno J., *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, London, 1981.
Mayer, Arno J., *Why Did the Heavens not Darken? "The Final Solution" in History*, New York, 1988.
Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation*, 1941-44, New Haven (Connecticut) i London, 1993.
Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, London, 1998.; *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, prijevod Evelin Toth Mucciacciaro, Prometej, 2004.
Mazower, Mark, *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, London, 2001.
Mazower, Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, 2008.
McCauley, Martin, *The Origins of the Cold War*, London, 1983.
McCauley, Martin, *The Soviet Union*, 1917-1991,2. izd., London, 1993.
McElligott, Anthony, *Rethinking the Weimar Republic*, London, 2014.
McElligott, Anthony (ur.), *Weimar Germany*, Oxford, 2009.
McLeod, Hugh, *Religion and the People of Western Europe* 1789-1970, Oxford, 1981.
McMeekin, Sean, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge (Massachusetts) i London, 2011.
McMillan, Dan, *How Could This Happen? Explaining the Holocaust*, New York, 2014.

McMillan, James F., *Twentieth-Century France: Politics and Society* 1898-1991, London, 1992.

Meehan, Patricia, *The Unnecessary War: Whitehall and the German Resistance to Hitler*, London, 1992.

Merridale, Catherine, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, London, 2000.

Merridale, Catherine, Ivan's War: The Red Army 1939-1945, London, 2005.

Merriman, John, A *History of Modern Europe. Vol 2: From the French Revolution to the Present*, 2. izd., New York, 2004.

Michaelis, Meir, *Mussolini and the Jews*, Oxford, 1978.

Michalka, Wolfgang (ur.), *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, Paderborn, 1984.

Michmann, Dan, *Angst vor den "Ostjuden". Die Entstehung der Ghettos während des Holocaust*, Frankfurt n/M, 2011.

Michmann, Dan (ur.), *Belgium and the Holocaust*, Jeruzalem, 1998.

Milward, Alan S., *The Economic Effects of the World Wars on Britain*, London, 1970.

Milward, Alan S., *The Reconstruction of Western Europe* 1945-51, London, 1984.

Milward, Alan S., *War, Economy and Society 1939-1945*, Harmondsworth, 1987.

Mitchell, B. R. (ur.), *International Historical Statistics: Europe, 1750-2000*, Basingstoke, 2003.

Möller, Horst, *Europa zwischen den Weltkriegen*, München, 1998.

Mombauer, Annika, *The Orgins of the First World War: Diplomatie and Military Documents*, Manchester, 2013.; *Uzroci Prvog svjetskog rata*, prijevod Karmela Cindrić, Naklada Ljevak, 2014.

Mommsen, Hans, *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History*, London, 1991.

Mommsen, Hans, *The Rise and Fall of Weimar Democracy*, Chapel Hill (Sjeverna Karolina) i London, 1996.

Mommsen, Hans, *Zur Geschichte Deutschlands imJahrhundert. Demokratie, Diktatur, Widerstand*, München, 2010.

Mommsen, Hans, *Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa*, Göttingen, 2014.

Mommsen, Wolfgang J., *Imperial Germany 1867-1918: Politics; Culture and Society in the Authoritarian State*, London, 1995.

Mommsen, Wolfgang; Kettenacker, Lothar (ur.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, London, 1983.

Montefiore, Simon Sebag, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, London, 2003. *Staljin na dvoru crvenog cara*, prijevod Beata Buzov-Božić, Profil International, 2009.

Moore, Bob, *Refugees from Nazi Germany in the Netherlands* 1933-1940, Dordrecht, 1986.

Moore, Bob, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945*, London, 1997.

Moore, Bob, *Survivors: Jewish Self-Help and Rescue in Nazi Occupied Western Europe*, Oxford, 2010.

Moore, Bob (ur.), *Resistance in Western Europe*, Oxford i New York, 2000.

Moorhouse, Roger, *Killing Hitler*, London, 2607.; *Ubiti Hitlera*, prijevod Snježan Hasnaš, Srednja Europa, 2008.

Moorhouse, Roger, *The Devil's Alliance: Hitler's Pact with Stalin 1939-1941*, New York, 2014.

Morgan, Kenneth O., *Labour in Power* 1945-1951, Oxford, 1985.

Morgan, Philip, *Italian Fascism*, London, 2004.

Morris, Jeremy, *The Church in the Modern Age*, London, 2007.
Mosse, George L., *The Culture ofWestern Europe: The Nineteenth and Twentieth Century*, London, 1963.
Mosse, George L., *The Crisis of German Ideology*, London, 1966.
Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses*, New York, 1975.
Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the memory of World Wars*, New York, 1990.
Mosse, George L. (ur.), *International Fascism*, London, 1979.
Mowatt, Charles Loch, *Britain between the Wars* 1918-1940, London, 1955.
Mowatt, C. L. (ur.), *The New Cambridge Modern History*. *Vol. XII*. *The Era of Violence* 1898-1945, Cambridge, 1968.
Mühlberger, Detlef, *The Social Bases of Nazism 1919-1933*, Cambridge, 2003.
Münkler, Herfried, *Der Grosse Krieg. Die Welt 1914-1918*, Berlin, 2013.
Naimark, Norman M., *The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, Cambridge (Massachusetts), 1995.
Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge (Massachusetts) i London, 2001.
Naimark, Norman M., *Stalin's Genocides*, Princeton (New Jersey), 2010.
Naimark, Norman M., "Stalin and Europe in the Postwar Period, 1945-53: Issues and Problems", *Journal of Modern European History*, 2/1 (2004.)
Neitzel, Sönke, *Weltkrieg und Revolution 1914-1918/19*, Berlin, 2008.

Newman, Karl J., *European Democracy between the Wars,* London, 1970.

Nielsen, Frederick, *Ein Emigrant für Deutschland. Tagebuchaufzeichnungen, Aufrufe und Berichte aus den Jahren 1933-1944*, Darmstadt, 1977.

Niethammer, Lutz, *Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns*, Berlin, 198z.

Noakes, Jeremy, "Nazism and Eugenics”, u Bullen, R. J.; Strandmann, H. Pogge von; Polonsky, A. B. (ur.), *Ideas into Politics: Aspects of European History 1880-1950*, London, 1984.

Noakes, Jeremy (ur.), *The Civilian in War*, Exeter, 199z.

Noakes, Jeremy; Pridham, Geoffrey (ur.), Nazism 1919-1945: A *Documentary Reader, 4 sveska, Exeter, 1983., 1984., 1988. i 1998.*

Nolte, Ernst, *Three Faces of Fascism*, London, 1965.

Nove, Alec, *Stalinism and After*, London, 1975.

Orth, Karin, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrazionslager. Eine politische Organisationsgeschichte,* Hamburg, 1999.

Orwell, George, *Down and Out in Paris and London*, London, 1933.; *Niko i ništa u Parizu i Londonu*, prijevod Maja Novoselić, August Cesarec, 1984.

Orwell, George, *The Road to Wigan Pier*, London, 1937.

Orwell, George, *Homage to Catalonia*, London, 1938.; *Kataloniji u čast*, prijevod Dunja Vražić-Stejskal, August Cesarec, 1984.

Overy, Richard, *War and the Economy in the third Reich,* Oxford, 1994.

Overy, Richard, *Why the Allies Won*, London, 1995.

Overy, Richard, *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Cambridge, 1996.

Overy, Richard, *Russia's War 1941-1945*, London, 1999.
Overy, Richard, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*, London,2004.; *Diktatori: Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*, prijevod Neda i Janko Paravić, Naklada Ljevak 2005.
Overy, Richard, *The Morbid Age: Britain and the Crisis of Civilization, 1919-1939*, London, 2010.
Overy, Richard, *The bombing War: Europe 1939-1945*, London, 2013.
Parker, R. A. C., *Struggle for Survival: The History of the Second World War*, Oxford, 1990.
Parker, R. A. C., *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, London, 1993.
Parker, R. A. C., *Churchill and Appeasement: Could Churchill have Prevented the Second World War?*, London, 2000.
Passmore, Kevin, *Fascism: A Very Short Introduction*, Oxford, 2002.; *Fašizam*, prijevod Mirzah Purić, Šahinpašić (Sarajevo), 2004.
Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New* 1940-1944, London, 1972.
Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism*, London, 2004., *Anatomija fašizma*, prijevod Predrag Bejaković, TIM press, 2002.
Payne, Stanley G., *Falange: A History of Spanish Fascism*, Stanford (Kalifornija), 1961.
Payne, Stanley G., A *History of Fascism* 1914-1945, London, 1995.
Petzina, Dietmar; Abelshauser, Werner; Faust, Anselm (ur.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch III. Materialen zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945*, München, 1978.
Peukert, Detlev J. K., *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, London, 1991.
Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust*,

Bloomington (Indiana), 2000.
Piketty, Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge (Massachusetts) i London, 2014.; *Kapital u 21. stoljeću*, prijevod Nataša Desnica Žerjavić, Profil knjiga, 2014.
Polland, Sidney; Holmes, Colin (ur.), *Documents in European Economic History, Vol 3: The End of the Old Europe 1914-1939*, London, 1973.
Polonsky, Antony, *The Little Dictators: The History of Eastern Europe since* 1918, London, 1975.
Pope, Stephen; Wheal, Elizabeth-Anne, *Macmillan Dictionary of the First World War*, London, 1995.
Pope, Stephen; Wheal, Elizabeth-Anne, *Macmillan Dictionary of the Second World War*, 2. izd., London, 1995.
Preston, Paul, *Franco*, London, 1993.
Preston, Paul, *The Coming of the Spanish Civil War*, 2. izd., London, 1994.
Preston, Paul, *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain*, London, 1995.
Preston, Paul, *Comrades: Portraits from the Spanish Civil War*, London, 1999.
Preston, Paul, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*, London, 2006.
Preston, Paul, *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*, London, 2012.
Preston, Paul; Mackenzie, Ann L. (ur.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939*, Edinburgh, 1996.
Priestland, David, *Merchant, Soldier, Sage: A New History of Power*, London, 2012.
Pritchard, Gareth, *The Making of the GDR*, 1945-1953, Manchester, 2000.
Pugh, Martin, *We Danced All Night: A Social History of Britain*

between the Wars, London, 2009.

Raphael, Lutz, *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914-1945*, München, 2011.

Rees, Laurence, *The Nazis: A Warning from History*, London, 1997.

Rees, Laurence, *War of the Century: When Hitler Fought Stalin*, London, 1999.

Rees, Laurence, *Auschwitz: The Nazis and the Final Solution*, London, 2005.; *Auschwitz: nacisti i konačno rješenje*, prijevod Zoran Bošnjak, Golden marketing - Tehnička knjiga, 2005.

Rees, Laurence, *Behind Closed Doors: Stalin, the Nazis and the West*, London, 2008.

Reich-Ranicki, Marcel, *Mein Leben*, Stuttgart, 1999.

Reynolds, David, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*, London, 2013.

Reynolds, David, "The Origins of the Two 'World Wars': Historical Discourse and International Politics", *Journal of Contemporary History*, 38/1 (2003.)

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge, 2011.

Rhodes, Anthony, *The Vatican in the Age of the Dictators 1922-45*, London, 1973.

Richards, Michael, *A Time of Silence: Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*, Cambridge, 1998.

Roberts, Andrew, *Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alan Brooke won the War in the West*, London, 2008.

Roberts, Andrew, *The Storm of War: A New History of the Second World War*, London, 2009.

Roberts, J. M., A *History of Europe*, Oxford, 1996.; *Povijest Europe*, prijevod Nedeljka Batinović i dr., AGM, 2002.

Roberts, J. M., *Twentieth Century: A History of the World, 1901 to the Present*, London, 1999.

Robertson, Ritchie, *Kafka: A Very Short Introduction*, Oxford, 2004.

Rodrigue, Aron, "The Mass Destruction of Armenians and Jews in the 20th Century in Historical Perspective", u Kieser, Hans-Lukas; Schaller, Dominik J. (ur.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich, 2002.

Rogger, Hans; Weber, Eugen (ur.), *The European Right*, London, 1965.

Röhl, John C. G., *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund 1900-1941*, München, 2008.; *Kajzer Vilhelm II.*, prijevod Jelena Ćirović, Filip Višnjić (Beograd), 2015.

Rose, Richard, *What is Europe?*, New York, 1996.

Roseman, Mark, "National Socialism and the End of Modernity", *American Historical Review*, 116/3 (2011.)

Rosenberg, Emily S. (ur.), *Geschichte der Welt 1870-1945. Weltmärkte und Weltkriege*, München, 2012.

Rothschild, Joseph, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1977.

Rousso, Henry, *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours*, Pariz, 1990.

Rousso, Henry, *Les années noires: vivre sous l'occupation*, Pariz, 1992.

Rousso, Henry, *Vichy, L'événement, la mémoire, l'histoire*, Pariz, 2001.

Rousso, Henry (ur.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Pariz, 1999.

Sartori, Roland (ur.), *The Ax Within: Italian Fascism in Action*,

New York, 1974.
Sassoon, Donald, *The Culture of the Europeans: From 1800 to the Present*, London, 2006.
Schell, Margarete, *Ein Tagebuch aus Prag* 1945-46, Kassel, 1957.
Schoenbaum, David, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933-1939*, New York, 1967.
Schweitzer, Arthur, *The Age of Charisma*, Chicago (Illinois), 1984.
Sebestyen, Victor, 1946: *The Making of the Modern World*, London, 2014.
Service, Robert, *The Bolshevik Party in Revolution: Study in Organisational Change 1917- 1923, London, 1979.*
Service, Robert, *The Russian Revolution* 1900-1927, London, 1986.
Service, Robert, *A History of Twentieth-Century Russia*, London, 1998.; *Povijest suvremene Rusije*, prijevod Marino Buble, Ana Bunčić i Nada Uglješić, Sandorf, 2014.
Service, Robert, *Lenin: A Biography*, London, 2000.
Service, Robert, *Stalin: A Biography*, London, 2004.
Sharp, Alan, *The Versailles Settlement: Peacemaking in Paris*, 1919, Basingstoke, 1991.
Sheehan, James, *The Monopoly of Violence: Why Europeans Hate Going to War*, London, 2010.
Sheffield, Gary, *Forgotten Victory: The First World War - Myths and Realities*, London,2002.
Shepard, Ben, *The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War*, London, 2010.
Sherratt, Yvonne, *Hitler's Philosophers*, New Haven (Connecticut) i London, 2013.
Shirer, William L., *Berlin Diary 1934-1941*, London, 1941.

Shore, Marci, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918- 1968*, New Haven (Connecticut) i London, 2006.

Simms, Brendan, *Europe: The Struggle for Supremacy, 1453 to the Present*, London, 2013.; *Europa: borba za nadmoć od 1453. do danas*, prijevod Emil Heršak, Mate, 2016.

Sirinelli, Jean-François (ur.), *Histoire des droites en France. Vol I Politique*, Pariz, 1992.

Skidelsky, Robert, *J. M. Keynes: Economist, Philosopher, Statesman*, London, 2003.

Slomka, Jan, *From Serfdom to Self-Government: Memoirs of a Polish Village Mayor,1842-1927*, London, 1941.

Smith, L. V.; Audoin-Rouzeau, Stephane; Becker, Annette, *France and the Great War, 1914-18*, Cambridge, 2003.

Smith, S. A., *Red Petrograd: Revolution in the Factories* 1917-1918, Cambridge, 1983.

Snowden, Ethel ["Mrs. Philip"], *A Political Pilgrim in Europe*, London, 1921.

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010.

Soucy, Robert, *French Fascism: The First Wave, 1924-1933*, New Haven (Connecticut) i London, 1986.

Soucy, Robert, *French Fascism: The Second Wave, 1933-1939*, New Haven (Connecticut) i London, 1995.

Sperber, Manès, *Bis man mir Scherben auf die Augen legt. All' das Vergangene...*, Beč, 1977.

Stachura, Peter D., *Poland in the Twentieth Century*, London, 1999.

Stachura, Peter D., *Poland, 1918-1945*, London, 2004.

Stachura, Peter D. (ur.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany*, Basingstoke, 1986.

Stachura, Peter D. (ur.), *Poland between the Wars, 1918-1939*, London, 1998.

Stargardt, Nicholas, *The German Idea of Militaris Radical and Socialist Critics* 1914, Cambridge, 1994.

Stargardt, Nicholas, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*, London, 2005.

Stargardt, Nicholas, *The German War. A Nation under Arms, 1939-45*, London, 2015.

Stargardt, Nicholas, "Wartime Occupation by Germany: Food and Sex", u Richard Bosworth; Joseph Maiolo (ur.), *Cambridge History of the Second World War. Vol 2: Politics and Ideology*, Cambridge, 2015.

Staritz, Dietrich, *Die Gründung der DDR*, München, 1984.

Steinberg, Jonathan, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941-43*, London, 1991.

Steiner, Zara, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933*, Oxford, 2005.

Steiner, Zara, *The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939*, Oxford, 2011.

Steinert, Marlis, *Hitlers Krieg und die Deutschen*, Düsseldorf i Beč, 1970.

Stern, Fritz, *Einstein's German World*, London, 2000.

Stern, Fritz, *Five Germanys I Have Known*, New York, 2006.

Stern, Fritz, *Der Westen im 20. Jahrhundert. Selbstzerstörung, Wiederaufbau, Gefährdungen der Gegenwart*, Göttingen, 2008.

Sternhell, Zeev, *Ni Droite, ni Gauche. L'idéologie fasciste en France*, Pariz, 1987.

Stevenson, David, *Armaments and the Coming Europe 1904-14*, Oxford, 1996.

Stevenson, David, *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*, New York, 2004.

Stevenson, John; Cook, Chris, *The Slump: Society and Politics during the Depression*, London, 1977.

Stone, Dan, *Histories of the Holocaust*, Oxford, 2010.

Stone, Norman, *The Eastern Front 1914-1917*, London, 1975.

Stone, Norman, *World War One: A Short History*, London, 2007.

Strachan, Hew, *The First World War, Vol 1: To Arms*, Oxford, 2001.

Strachan, Hew, *The First World War*, London, 2006.

Sugar, Peter F. (ur.), *Fascism in the Successor States 1918-1945*, Santa Barbara (Kalifornija), 1971.

Suny, Ronald Grigor, *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States*, New York, 1998.

Taylor, A. J. P., *English History 1914-1945*, London, 1970.

Taylor, A. J. P., *From Sarajevo to Potsdam: The Years* 1914-1945, London, 1974.

Taylor, Frederick, *Exorcising Hitler: The Occupation and Denazification of Germany*, London, 2011.

Taylor, Frederick, *The Downfall of Money: Germany's Hyperinflation and the Destruction of the Middle Class*, London, 2013.

Thamer, Hans-Ulrich, *Verführungund Gewalt. Deutschland* 1933-1945, Berlin, 1986.

Thomas, Hugh, *The Spanish Civil War*, London, 1961.; *Španjolski građanski rat*, prijevod Omer Lakomica, Otokar Keršovani, 1980.

Thränhardt, Dietrich, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt n/M, 1986.

Thurlow, Richard, *Fascism in Britain: A History, 1918-1985*, London, 1987.

Todorov, Tzvetan, *The Fragility of Goodness: Why Bulgaria's*

Jews Survived the Holocaust, London, 2001.
Todorov, Tzvetan, *Hope and Memory: Refections on the Twentieth Century*, Princeton (New Jersey), 2003.
Tomka, Béla, A *Social History of Twentieth-Century Europe*, London, 2013.
Tooze, Adam, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London, 2006.
Tooze, Adam, *The Deluge: The Great War and the Remaking of Global Order 1916-1931*, London, 2014.
Traverso, Enzo, *The Origins of Nazi Violence*, New York, 2003.
Traverso, Enzo, "Intellectuals and Anti-Fascism: For a Critical Historization", *New Politics* 9/4 (2004.)
Traverso, Enzo (ur.), *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Pariz, 2001.
Trentmann, Frank; Flemming, Just (ur.), *Food and Conflict in Europe in the Age of the Two World Wars*, Basingstoke, 2006.
Tucker, Robert C., *Stalin in Power: The Revolutionfrom Above, 1928-1941*, New York, 1990.
Ulrich, Bernd; Ziemann, Benjamin (ur.), *German Soldiers in the Great War. Letters and Eyewitness Accounts*, Barnsley, 2010.
Unger, Aryeh L., *The Totalitarian Party: Party and the People in Nazi Germany and Soviet Russia*, Cambridge, 1974.
Verhey, Jeffrey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilisation in Germany*, Cambridge, 2000.
Vickers, Miranda, *The Albanians: A Modern History*, London, 1995.
Vincent, Mary, *Spain 1833-2002: People and State*, Oxford, 2007.
Vinen, Richard, *A History in Fragments: Europe in the Twentieth Century*, London, 2000.
Volkogonov, Dmitri, *Stalin: Triumph and Tragedy*, London,

1991,

Wachsmann, Nikolaus, KL: *A History of the Nazi Concentration Camps*, New York, 2015.

Waddington, Lorna, *Hitler's Crusade: Bolshevism and the Myth of the International Jewish Conspiracy*, London, 2007.

Walker, Mark, *Nazi Science: Myth, Truth, and the German Atomic Bomb*, New York, 1995.

Waller, Philip; Rowell, John (ur.), *Chronology of the 20th Century*, Oxford, 1995.

Wasserstein, Bernard, *Barbarism and Civilisation: A History of Europe in Our Time*, Oxford, 2007.

Wasserstein, Bernard, *On the Eve: The Jews of Europe before the Second World War*, London, 2012.

Watson, Alexander, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War,1914-1918* London, 2014.

Watt, Donald Cameron, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War*, 1938-1939, London, 1990.

Weber, Eugen, *Varieties of Fascism*, New York, 1964.

Weber, Eugen, *The Hollow Years: France in the 1930s,* New York, 1996.

Wee, Herman van der, *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945-1980*, Harmondsworth, 1987.

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vol.4:1914-1949* , München, 2003.

Weinberg, Gerhard, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 sveska, Chicago (Illinois) i London, 1970. i 1980.

Weinberg, Gerhard, *A World at Arms*, Cambridge, 1994.

Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism*, Cambridge, 1989.

Weiss-Wendt, Anton, *Murder without Hatred: Estonians and the Holocaust*, Syracuse (New York), 2009.

Welch, David, *Germany, Propaganda and Total War 1914-1918*, London, 2000.

Werth, Alexander, *Russia at War 1941-1945*, New York, 1984.

Winkler, Heinrich August, *Geschichte des Westens. Die Zeit der Weltkriege 1914-1945*, München, 2011.

Winkler, Heinrich August, *Geschichte des Westens. Vom Kalten Krieg zum Mauerfall*, München, 2014.

Winstone, Martin, *The Dark Heart of Hitler's Europe: Nazi Rule in Poland under the General Government*, London, 2015.

Winter, Jay, *Sites of memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge, 1995.

Winter, Jay, *Dreams of Peace and Freedom: Utopian Moments in the 20th Century*, New Haven (Connecticut) i London, 2006.

Winter, Jay; Prost, Antoine, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge, 2005.

Winter, Jay; Parker, Geoffrey, Habeck, Mary R. (ur.), *The Great War and the Twentieth Century*, New Haven (Connecticut) i London, 2000.

Wirsching, Andreas, "Political Violence in France and Italy after 1918", *Journal of Modern European History, 1/1* (2003.)

Woller, Hans, *Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien 1943 1948*, München, 1996.

Woller, Hans, *Geschichte Italiens im 20. Jahrhundert*, München, 2010.

Woolf, S. J. (ur.), *The Nature of Fascism*, London, 1968.

Woolf, S. J. (ur.), *Fascism in Europe*, London, 1981.

Woodruff, William, *The Road to Nab End: Lancashire Childhood*, London, 2000.

Woodruff, William, *Beyond Nab End*, London, 2003.

Wright, Jonathan, *Gustav Stresemann: Weimar's Greatest Statesman*, Oxford, 2002.

Wrigley, Chris (ur.), *Challenges of Labour: Central and Western Europe 1917-1920*, London, 1993.

Wröbel, Piotr, "The Seeds of Violence: The Brutalization of an East European Region, 1917-1921 ”, *Journal of Modern European History, 1/1* (2003.)

Ziemann, Benjamin, *Contested Commemorations: Republican War Veterans and Weimar Political Culture*, Cambridge, 2013.

Ziemann, Benjamin, *Gewalt im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2013.

Ziemann, Benjamin, “Germany after the First World War - A Violent Society?”, *Journal of Modern European History*, 1/1 (2003.)

Zimmermann, Moshe (ur.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime*, Jeruzalem, 2006.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, London, 2004.

Zuckmayer, Carl, *Geheimbericht*, ur. Gunther Nickel; Johanna Schrön, Göttingen, 2002.

Zuckmayer, Carl, *Deutschlandbericht für das Kriegsministerium der Vereinigten Staaten von Amerika*, ur. Gunther Nickel; Johanna Schrön, Hans Wagener, Göttingen, 2004.

Zweig, Stefan, *The World of Yesterday*, 3. izd., London, 1944.; *Jučerašnji svijet*, prijevod Mary Melichar, Antibarbarus, 1999.

Zweig, Stefan, *Tagebücher*, Frankfurt, 1984.

POPIS KRATICA

AEF *American Expeditionary Forces*; Američke ekspedicijske snage; američke postrojbe koje su se u Prvom svjetskom ratu borile na strani Antante na Zapadnoj fronti

ANZAC *Australian and New Zealand Army Corps*; Australski i novozelandski armijski korpus; australske i novozelandske postrojbe Britanskog Carstva u Prvom svjetskom ratu

BBC *British Broadcasting Corporation*; Britanska radiodifuzna korporacija; javna radio-televizija Ujedinjenoga Kraljevstva

BDP Društveni bruto proizvod; sveukupna tržišna vrijednost svih proizvoda i usluga u određenoj državi tijekom godine dana

BUF *British Union of Fascists*; Britanska unija fašista

CDU *Christlich Demokratische Union Deutschlands*; Kršćansko-demokratska unija; stranka u Saveznoj Republici Njemačkoj

CEDA *Confederatión Espahola de Derechas Autonomas*; Španjolska konfederacija samostalnih desnih skupina

Čeka vidi VČK

FDP *Freie Demokratische Partei*; Slobodna demokratska stranka; liberalna stranka u Saveznoj Republici Njemačkoj

FET *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*; katkad i *FET y de las JONS*; Tradicionalne španjolske falange nacional-sindikalističkih udarnih grupa

GATT *General Agreement on Tariffs and Trade;* Opći sporazum o carinama i trgovini

Gestapo *Geheime Staatspolizei;* Tajna državna policija

(nacističke Njemačke)

Gulag *Главное управление лагерей;* Glavna uprava logora pri sovjetskom NKVD-u; sinonim za sustav sovjetskih koncentracijskih logora ili sam logor

IRA *Irish Republican Army;* Irska republikanska armija

IRI *Istituto per la Ricostruzione Industriale;* Institut za industrijsku obnovu; talijanski državni holding za restrukturiranje i financiranje bankarstva i industrije

Kolhoz *Коллективное хозяйство;* Kolektivno gospodarstvo; sovjetska poljoprivredna zadruga

Komsomol *Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодёжи;* Svesavezna lenjinska unija komunističke omladine; sovjetska omladinska organizacija

KPD *Kommunistische Partei Deutschlands;* Komunistička partija Njemačke

Kripo *Kriminalpolizei;* Kriminalistička policija (nacističke Njemačke)

MSPD *Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands;* Većinska socijal demokratska stranka Njemačke; 1922. preuzela staro ime SPD

MRP *Mouvement Républicain Populaire;* Republikanski narodni pokret; politička stranka u Francuskoj (1944.-1967.)

NATO *North Atlantic Treaty Organization;*Sjevernoatlantski pakt

NDH Nezavisna Država Hrvatska

NEP *Новая экономическая политика;* Nova ekonomska politika; sovjetska ekonomska politika (1921,-1928.)

NKVD *Народный комиссариат внутренних дел;* Narodni komesarijat (ministarstvo) unutarnjih poslova SSSR-a

NSDAP *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei;*Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka;

Nacistička stranka

OEEC *Organization for European Economic Cooperation;* Organizacija za europsku ekonomsku suradnju

PNF *Partito Nazionale Fascista;* Narodna fašistička stranka; stranka talijanskih fašista

POUM *Partido Obrero de Unificación Marxista;* Radnička partija marksističkog jedinstva; španjolska komunistička partija

RAF *Royal Air Force;* Kraljevsko ratno zrakoplovstvo (Ujedinjenoga Kraljevstva)

RKP(b) *Российская коммунистическая партия (большевиков)*);Ruska komunistička partija (boljševika); (1918.-1925.)

RPF *Rassemblement du Peuple F*; Francuski narodni zbor; De Gaulleova politička stranka (1947.-1955.)

RSDRP *Российская социал-демократическая рабочая партия;* Ruska socijaldemokratska radnička partija (1898.-1918.)

RSHA *Reichssicherheitshauptamt;* Glavna uprava sigurnosti Reicha; krovna policijsko-obavještajna ustanova nacističke Njemačke

SA *Sturmabteilung;* Jurišni odred; paravojna organizacija Nacističke stranke

SD *Sicherheitsdienst;* Služba sigurnosti; obavještajna služba Nacističke stranke u sastavu SS-a i RSHA-a

SED *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands;*Jedinstvena socijalistička partija Njemačke; vladajuća (komunistička) stranka Istočne Njemačke

SEV *Совет экономической взаимопомощи;* Vijeće uzajamne ekonomske pomoći; ekonomska organizacija Istočnog bloka (1949.-1991.)

Sipo *Sicherheitspolizei*; Sigurnosna policija; nacistička policijska ustanova koju čine Gestapo i Kripo

SKP(b) *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков);* Svesavezna komunistička partija (boljševika); naziv sovjetske komunističke partije od 1925. do 1952.

SFIO *Section Française de l'Internationale Ouvrière;* Francuska sekcija Radničke Internacionale; naziv francuske socijalističke partije od 1905. do 1969.

SOE *Special Operations Executive;* Odjel specijalnih operacija; britanska obavještajna i diverzantska organizacija koja je djelovala u okupiranoj Europi tijekom Drugog svjetskog rata

SPD *Sozialdemokratische Partei Deutschlands;* Socijaldemokratska partija Njemačke

SS *Schutzstaffel;* Zaštitni odred; elitna nacistička organizacija širokih političkih, vojnih i policijskih nadležnosti

TUC *Trades Union Congress;* Sindikalni kongres; krovna sindikalna organizacija Engleske i Walesa

UFA *Universum Film AG;* Njemačko poduzeće za filmsku produkciju

UNRRA *United Nations Relief and Rehabilitation Administration;* Agencija Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu

USPD *Unabhângige Sozialdemokratische Partei Deutschlands;* Nezavisna socijaldemokratska stranka Njemačke (1917.-1931.)

VČK *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем*; Sveruska izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže (Čeka); naziv sovjetske policijsko-obavještajne službe od 1917. do 1922.

ILUSTRACIJE

Slika 1. Kolonijalno nasilje. Tijekom invazije na Libiju 1911. talijanski vojnik otima muslimansku zastavu od poraženih osmanlijskih vojnika pored Tripolija.

Slika 2. Njemačka karikatura zaraćene Europe 1914. Njemačka i Austro-Ugarska uperile su svoje bajunete na prijeteće rusko čudovište. Njemačka čizma priprema se zgaziti Francuze. Britanija (u škotskoj nošnji), Italija i Turska uplašeno promatraju situaciju, a britanski buldog smješten je u Irsku.

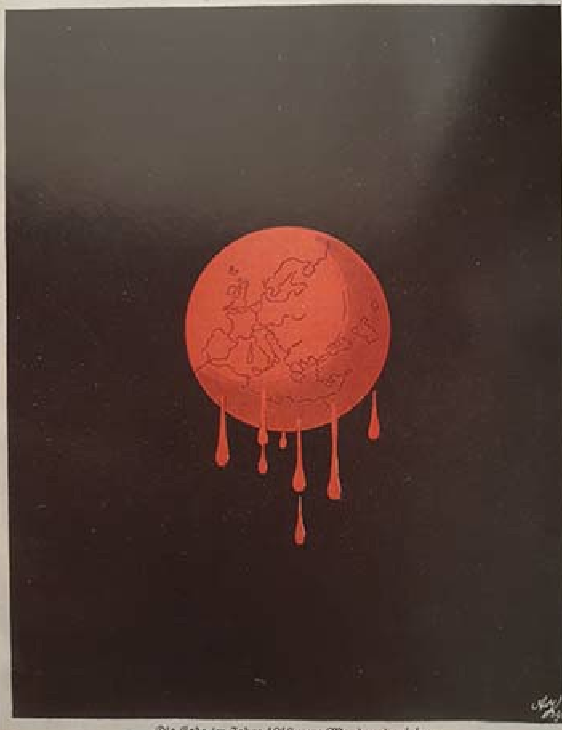
Slika 3. Njemačke postrojbe u pokretu prema Bici na Marni u rujnu 1914. Ambulantna kola vraćaju se s fronte u suprotnom smjeru i zasigurno nisu djelovala ohrabrujuće.

Slika 4. "Dolina mrtvih" u neposrednoj blizini francuske utvrde Douaumont za vrijeme Bitke za Verdun 1916.

Slika 5. Francuski plakat prikazuje srpske izbjeglice poslije katastrofalnog poraza koji su Srbiji ujesen 1915. nanijele Austro-Ugarska i Bugarska. Poziva na prikupljanje novca za srpske izbjeglice 25. lipnja 1916., na Dan Srbije.

Slika 6. *Zemlja 1916. viđena s Mjeseca*, dojmljiva slika objavljena u njemačkom časopisu, prikazuje svijet koji krvari.

Slika 7. Pripadnik Neovisne socijaldemokratske stranke Njemačke (USPD) obraća se svjetini 29. prosinca 1918. dok pogrebna povorka s tijelima mornara koje su ubile vladine postrojbe prolazi pored bivše carske palače. Bio je to povod zbog kojega je USPD napustio vladu. Mnogi njegovi članovi pridružit će se novoformiranoj Komunističkoj partiji Njemačke.

Slika 8. "Što ćemo izgubiti". Plakat prikazuje što će saveznički uvjeti nametnuti Versailleskim ugovorom značiti za Njemačku: gubitak dvadeset posto industrijskih područja, deset posto stanovništva, trećine ugljena, četvrtine poljoprivredne proizvodnje, četiri petine željezne rude, svih kolonija i trgovačke mornarice.

Slika 9. Francuske sufražetkinje zahtijevaju pravo glasa 1919. Nisu postigle uspjeh. Žene u Francuskoj čekat će da dobiju pravo glasa do 1944.

Slika 10. Njemačka propaganda tijekom kampanje za plebiscit u Gornjoj Šleskoj: "U Njemačkoj trajni napredak – u Poljskoj siromaštvo i emigracija". Gornja Šleska na koncu je podijeljena tako da su njeni važni industrijski dijelovi pripali Poljskoj.

Slika 11. Britanski tenk u Kölnu, stožeru britanske Rajnske armije, oko 1920. Britanske postrojbe sudjelovale su u okupaciji Rajnskog područja od 1919. do 1930.

Slika 12. Potpisi sudionika Locarnskog ugovora iz 1925. – tu su Briand, Stresemann, Austen Chamberlain i Mussolini – ugravirani na klatno sata u zgradi suda u Locarnu.

Slika 13. Kulačka obitelj protjerana je sa svojeg posjeda u području Odese u Ukrajini, negdje između 1928. i 1937. za vrijeme brutalnog staljinističkog pothvata kolektivizacije poljoprivrede.

Slika 14. Plakat iz (otprilike) 1930. koji reklamira kino Palače UFA u zabavnom kompleksu Wilhelmshallen u berlinskoj četvrti Tiergarten.

Slika 15. Neke gradske uprave bile su odlučne u borbi protiv bijednih stambenih uvjeta. Socijalistička uprava "Crvenog Beča" naručila je gradnju stambene zgrade Karl-Marx-Hof, koja je dovršena 1930., s 1382 stana za najsiromašnije građane.

Slika 16. Veliko mnoštvo na nacističkom predizbornom skupu u Frankfurtu na Majni. Vjerojatno čekaju Hitlerov govor koji je održan 28. srpnja 1932. Nacistička stranka osvojila je 37,4 posto glasova na izborima koji su održani tri dana poslije. Bio je to njen najveći izborni uspjeh prije nego što je Hitler postao kancelar sljedećeg siječnja.

Slika 17. Stražar ispred Karl-Marx-Hofa u Beču nakon socijalističkog ustanka 12. veljače 1934. protiv represivnog autoritarnog režima u Austriji. Ustanak su krvavo ugušile vladine postrojbe.

Slika 18. Fašistička propaganda uoči talijanskih "izbora" 26. ožujka 1934. koji su bili obična plebiscitarna farsa. Ogromna Mussolinijeva slika u stilu Velikog Brata aplicirana na višestruko ponovljeno "Si" koje potiče na glasovanje "za" ("da"). Talijanski građani mogli su glasovati samo za jednu, jednostranačku listu. Za Nacionalnu fašističku stranku glasovalo je 99,84 posto birača, što nije bilo nikakvo iznenađenje.

Slika 19. Vojnici Afričke armije generala Franca čekaju ukrcavanje u avione Junkers-52 na putu za Španjolsku posljednjih dana kolovoza 1936. Avioni su nabavljeni u nacističkoj Njemačkoj. Prijevozna sredstva koja su isporučili Hitler i Mussolini odigrala su značajnu ulogu u Francovim početnim uspjesima u Građanskom ratu.

Slika 20. Poljski muškarci pod njemačkom stražom ujesen 1939. Vjerojatno su bili okupljeni radi prijevoza na rad u Njemačku, gdje ih je izvjesno čekala nezavidna sudbina.

Slika 21. Njemačka propagandna postrojba fotografira napušteni britanski ratni materijal nakon što su savezničke postrojbe bile prisiljene evakuirati Dunkerque krajem svibnja 1940.

Slika 22. Građani Londona u skloništu podzemne željeznice. Spavaju na pokretnim stepenicama tijekom njemačkog zračnog napada na britanski glavni grad 7. listopada 1940.

Slika 23. Plakat koji poziva na novačenje u norvešku legiju Waffen-SS-a, vjerojatno iz vremena kad je legija formirana 29. lipnja 1941., sa sloganom "Protiv zajedničkog neprijatelja, protiv boljševizma".

Slika 24. Beskrajna kolona njemačkih, talijanskih i mađarskih vojnika koje je zarobila Crvena armija početkom 1943. nakon Staljingradske bitke.

Slika 25. Zatočenici koncentracijskog logora Mauthausen u Austriji 1943. Prisiljeni su nositi teške granitne blokove duž 186 stuba na vrh kamenoloma.

Slika 26. Antiboljševički propagandni plakat za "obveznu radnu službu" (*service du travail obligatoire*) u Francuskoj 1944. "Svaki sat proveden na radu u Njemačkoj, jedan je kamen više u utvrdi koja štiti Francusku", kaže slogan. Radna obveza bila je omražena i mnogi su se obveznici pridružili sve jačem pokretu otpora.

Slika 27. Talijani promatraju američke tenkove kako prolaze pored Koloseja poslije oslobođenja Rima 4. lipnja 1944.

Slika 28. Sovjetska fotografija razorene Varšave krajem Drugog svjetskog rata. "Ovo je groblje. Ovo je smrt", rekla je jedna Poljakinja kada je ugledala uništeni grad.

Slika 29. Začudno zadovoljna grupa sudetskih Nijemaca pored Libereca (Reichenberg) u Čehoslovačkoj 6. svibnja 1946. Vjerojatno smatraju kako je najgore prošlo dok čekaju prijevoz u Njemačku. Oko tri milijuna Nijemaca iseljeno je, često na brutalan način, iz Čehoslovačke do jeseni 1947.

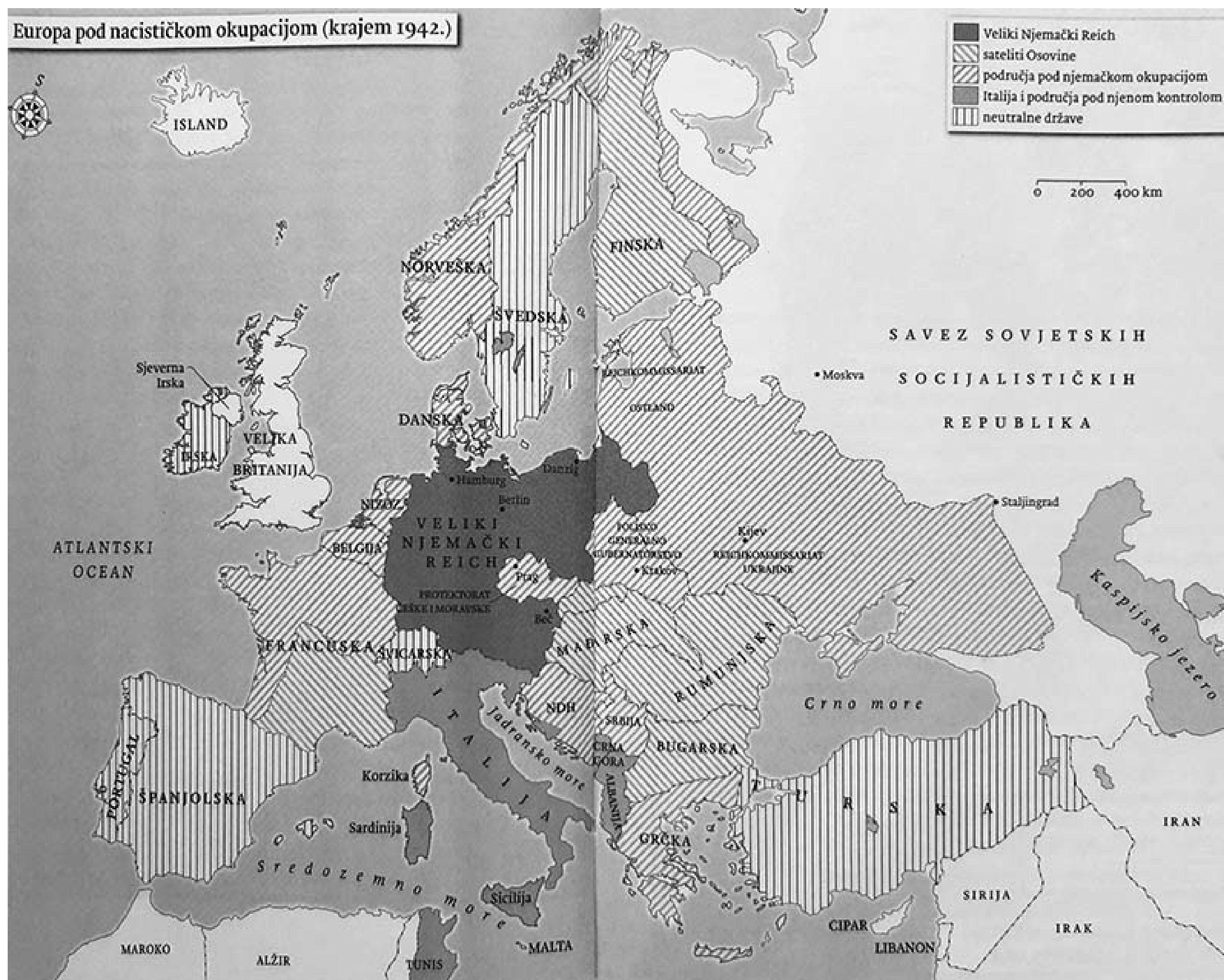

Slika 30. "Oslobodite prolaz za Marshallov plan", stoji na plakatu koji promiče američki program pomoći, simbol puta u novi prosperitet Zapadne Europe. Staljin je odbio da se istočni blok pridruži planu.

KARTE

Teritorijalne promjene u Europi nakon Prvog svjetskog rata

Europa pod nacističkom okupacijom (krajem 1942.)
Veliki Njemački Reich
sateliti Osovine
područja pod njemačkom okupacijom
Italija i područja pod njenom kontrolom
neutralne države
0 200 400 km
ISLAND
NORVEŠKA
ŠVEDSKA
FINSKA
DANSKA
Sjeverna Irska
IRSKA
VELIKA BRITANIJA
NIZOZ.
BELGIJA
ATLANTSKI OCEAN
VELIKI NJEMAČKI REICH
Hamburg
Danzig
Berlin
Prag
PROTEKTORAT ČEŠKE I MORAVSKE
Beč
FRANCUSKA
ŠVICARSKA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
SAVEZ SOVJETSKIH SOCIJALISTIČKIH REPUBLIKA
Moskva
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
POLJSKO GENERALNO GUBERNATORSTVO
Krakov
Kijev
REICHSKOMMISSARIAT UKRAJINE
Staljingrad
Kaspijsko jezero
Crno more
ITALIJA
Jadransko more
NDH
SRBIJA
CRNA GORA
ALBANIJA
BUGARSKA
GRČKA
TURSKA
PORTUGAL
ŠPANJOLSKA
Korzika
Sardinija
Sicilija
Sredozemno more
MALTA
MAROKO
ALŽIR
TUNIS
CIPAR
LIBANON
SIRIJA
IRAK
IRAN

Teritorijalne promjene u Europi nakon Drugog svjetskog rata

- ·-·- međunarodne granice 1938.
- područja koja su nakon Drugog svjetskog rata promijenila status

0 100 200 300 km

S
FINSKA
SSSR-u
Jezero Ladoga
Porkkala u sovjetskom posjedu do 1956.
Lenjingrad
NORVEŠKA
ŠVEDSKA
ESTONIJA SSSR-u
LATVIJA SSSR-u
LITVA SSSR-u
Sjeverno more
DANSKA
Baltičko more
Istočna Pruska
SSSR-u
Poljskoj
Poljskoj
SSSR
NIZOZEMSKA
Američka zona
Sovjetska zona
Britanska zona
Berlin
Varšava
BELGIJA
NJEMAČKA
POLJSKA
Šleska
LUKS.
Francuska zona
Prag
Američka zona
ČEHOSLOVAČKA
Lavov
Sjeverna Bukovina
Sovjetska zona
Američka zona
Beč
Mađarska ustupila Čehoslovačkoj
Besarabija SSSR-u
FRANCUSKA
Potkarpatska Rusija
Francuska zona
AUSTRIJA
Budimpešta
ŠVICARSKA
Britanska zona
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
Istra i Julijska krajina Jugoslaviji (Trst 1954. vraćen Italiji)
Trst
Južna Dobrudža Bugarskoj
Francuskoj
Beograd
Bukurešt
JUGOSLAVIJA
Jadransko more
Crno more
BUGARSKA
Sofija
ITALIJA
Rim
Istanbul
ALBANIJA
GRČKA
Atena
Dodekaneze Italija ustupila Grčkoj

IMPRESUM

Naslov izvornika: *Ian Kershaw, To Hell and Back*

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 964296

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Knjiga je objavljena uz potporu Grada Zagreba.

Nakladnik Fraktura, Zaprešić

Za nakladnika Sibila Serdarević

Glavni urednik Seid Serdarević

Urednica Iva Karabaić

Lektura i korektura Margareta Medjurečan

Prijelom Maja Glušić

Dizajn naslovnice Maja Glušić

Fotografija na naslovnici © Khaldei / Voller Ernst / akg-images

Godina izdanja 2017., lipanj

Tisak Gamalux, Zagreb

ISBN 978-953-266-869-8

Biblioteka Platforma, knjiga 58